

MÜSLÜMANLARDA TARİH-COĞRAFYA YAZICILIĞI

70922

İSLÂM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA VAKFI
(ISAR)

MÜSLÜMANLARDA TARİH-COĞRAFYA YAZICILIĞI

Hazırlayan
Ramazan Şeşen

Takdim Eden
Ekmeleddin İhsanoğlu

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART
ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ

İstanbul 1998

İSAR VAKFI YAYINLARI NO: 7
ISBN 975-7874-07-8

© İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR)

Adres:

Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
Barbaros Bulvarı,
80692 Beşiktaş - İstanbul
Türkiye

Posta Adresi:

P.K. 24, Beşiktaş 80692
İstanbul - Türkiye

Tel: (0212) 259 17 42

Faks: (0212) 258 43 65

e-mail: ircica@superonline.com

home page: <http://ircica.hypermart.net/ircica.html>

Dizgi: Acar Tanlak

Kapak Düzeni: Hatice Polat

Baskı: Yıldız Yayıncılık, Reklamcılık, Ticaret ve Sanayi A.Ş. 1998 İstanbul

Şeşen, Ramazan

Müslümanlarda tarih - coğrafya yazıcılığı / Ramazan Şeşen;
takdim Ekmeleddin İhsanoğlu - İstanbul: İSAR, 1998.

[6], XIII, 451 s.: 3 hrt; 24 sm.- (İSAR Vakfı Yayınları; no. 7)
ISBN 975-7874-07-8

1. Tarihçiler, Müslüman I. k.a. II. İhsanoğlu, Ekmeleddin III.
(Seri)

907.202

ÇOMÜ Kütüphanesi

255.07.02.01.06.00/13/306351

**MÜSLÜMANLARDA TARİH-
COĞRAFYA YAZICILIĞI**
(Başlangıçtan XIX. yüzyılın
sonuna kadar)

TAKDİM

İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Vakfı (İSAR), 1990 yılında, İslâm tarihi ve kültürü sahasında yapılacak araştırmaları desteklemek ve yayınlamak için tesis edilmiştir. Gâyesi, İslâm Konferansı Teşkilâtı'na bağlı olarak, İstanbul'da kurulan ve faaliyette olan İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)'nin görevini kesintiye uğratmadan yapabilmesi, faaliyet sahasını genişletmesi, bilhassa İslâm tarihinin, İslâm kültür mirasının ortaya çıkarılması ve bu konulara ait müracaat kitaplarının hazırlanarak dünyadaki araştırmacıların ve mütehassısların hizmetine sunulmasıdır.

Bu maksatla kurulmuş olan ISAR, faaliyetlerinde neşriyatı öncelikle ele almış ve hedefleri doğrultusunda bugüne kadar yayınladığı kitaplara, bu yeni eseri ilâve ederek öneki bir ilim eserini literatüre kazandırmanın yanında İslâm Tarihçiliği konusundaki yayın boşluğunu da değerli bir ilim adamının kaleminin ürünü ile doldurmuş bulunmaktadır.

Bu kitabın konusu olan İslâm Dünyasında Tarihçilik (historiographie) ve coğrafyacılık (géographie) üzerindeki çalışmalar, aslında, İbn el-Nedim (ölm. 400/1009)'in *El-Fihrist* adlı kitabının yazılmasıyla başlamıştır. *el-Fihrist*'in üçüncü makalesinin ilk iki fennî tarihçilere (habercilere) ve eserlerine ayrılmıştır. İslâm dünyasında gerçek anlamda tarihçiliğe (tarih ilmine) dâir yazılan eserler ise Muhyiddin el-Kâfiyeci (ölm. 879/1474)'nin *el-Muhtasar fî İlm el-Târih* adlı eseri ile Şemseddin el-Schâvî (ölm. 902/1497)'nin *el-İ'lân bi'l-Tevbîh li men Zemme'l-Târih* adlı eseridir. el-Schâvî'nin eseri gerçek anlamda bir historiographie'dir. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılda Doğu'da ve Batı'da İslâm dünyasındaki tarihçilik ve coğrafyacılık hakkında çeşitli dillerde eserler yayımlanmıştır. Bunların önemlilerinden kitabın giriş kısmında bahsedilmektedir. Bu konuda en az eser yayınlanan dillerden biri Türkçe'dir. Türkçe'de Osmanlılar devrindeki tarihçilik için, Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinin üçüncü cildinin ilk faslı (s.1-199) ile Fr. Babinger'in kitabının Coşkun Üçok tarafından yapılan *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* adlı tercümesi başlıca müracaat kitaplarıdır. Bunları *İslâm Ansiklopedileri* ve başka bazı ansiklopedilerdeki maddeler tamamlar. Osmanlılar öncesi İslâm tarihçiliği için yapılan başlıca çalışma M. Şemseddin Günaltay'ın

İslâm'da Tarih ve Müverrihler adlı eseridir. Bu kitabı da *İslâm Ansiklopedileri*'ndeki maddeler tamamlar. Fakat, bunların hepsi bir dereceye kadar eskimiş veya eksiktir.

İşte bu eksikliği gözönüne İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) araştırmacılarından Prof.Dr. Ramazan Şeşen, özel olarak Türk tarihçilerin, genel olarak İslâm dünyası tarihiyle ilgilenen bütün tarihçilerin, İslâm tarihçiliği ve coğrafyacılığı hakkında başvuracakları bu çalışmayı hazırlamıştır. Prof.Dr. Ramazan Şeşen, eserleri dolayısı ile şarkiyatçıların yakından tanıdığı, hemen her eseri kaynak eser mahiyetinde olan çok değerli bir araştırmacı, ilim dünyamızın kendisi ile iftihar edeceği bir şahsiyettir. Vakfımız, birkaç ay evvel Prof.Dr. Ramazan Şeşen'in *Türkiye Kütüphanelerindeki Nadir Arapça Yazma Eserler*" ı konu alan eserinden sonra şimdi de bu önemli eserini yayınlamaktan büyük memnuniyet duymaktadır. Bu çalışmada başlangıçtan (Sahabe devrinden) XIX. yüzyıl sonralarına kadar İslâm dünyasındaki tarihçilik ve coğrafyacılıktan bahsedilmektedir. Bu zaman dilimi, aynı zamanda İslâm dünyasında eski tarih ve coğrafya yazarlığının sonudur. XX. yüzyıl başından itibaren İslâm dünyasında modern tarihçilik ve coğrafyacılık metodları gelişmiştir.

Hiç şüphesiz bu kitap bir envanter kitabı değildir. Bunun için malzemenin ince teferruatını almamıştır. Fakat, araştırmacıların bu eserde XX. yüzyıldan önce İslâm dünyasında Arapça, Türkçe, Farsça yazan önemli tarihçileri, coğrafyacıları, bunların eserlerini, eserlerinin neşirlerini ve tercümelerini bulmaları mümkündür. Bunun için kitabın bir boşluğu dolduracağı, İslâm tarihi ve kültürü üzerinde çalışanlara faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Prof.Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu
İSAR Vakfı Başkanı

İÇİNDEKİLER

Önsöz	s. V-VIII
Bibliyografya ve Kısaltmalar	s. IX-XIII
GİRİŞ	s. 1-15

BİRİNCİ BÖLÜM:

- İslâm Tarihçiliğinin Doğuşu	s. 16-43
Medine Tarih Ekolü, Başlıca Temsilcileri	s. 20-31
Irak Tarih Ekolü, Başlıca Temsilcileri	s. 31-43
- Büyük Tarih Kitaplarının Yazılması	s. 43-57

İKİNCİ BÖLÜM:

- İslâm Tarihçiliğinin İkinci Safhası (X-XI. asırlar)	s. 59-93
- Farsça Tarih Kitaplarının Ortaya Çıkışı	s. 79-82
- Biyografi Kitapları ve İlim Tarihine Dair Eserler	s. 82-93
- Coğrafyacılar	s. 95-110

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

- İslâm Tarihçiliğinin Üçüncü Safhası (XII/XII. asır)	s. 111-130
- VII./XIII. Asır Tarihçileri	s. 131-175
Eyyûbî Sahası Tarihçilerinin Devamı	s. 131-158
VII./XIII. Yüzyılda Irak, İran, Anadolu ve Hind'de Yaşayan Tarihçiler	s. 159-170
VII/XIII. Asır Mağrib ve Endelüs Tarihçileri	s. 170-175

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

- Memluklar Devrinde Tarihçilik	s. 176-232
- İlhanlılarda ve Timurlularda Tarihçilik	s. 233-250
VIII-IX/XIV-XV. Asırlarda Mağrib ve Endelüs'te Yaşayan Tarihçiler	s. 251-276
- Hicaz, Yemen Tarihçileri	s. 267-279

BEŞİNCİ BÖLÜM:

- Türkçe Tarihçiliğin Doğuşu, Osmanlılarda Tarihçilik	s. 281-339
Osmanlılar Devrinde Arap Ülkelerinde Tarihçilik ve	s. 341-356
Arapça Yazan Diğer Tarihçiler,	
IX/XV. Yüzyıldan Sonra İran, Hindistan ve Orta Asya'da	s. 357-374
Tarihçilik	
Kitapta Zikredilen Bazı Önemli Kaynaklardan Tercümeler	s. 375-388
Kitapta Bahsedilmeyen ve Yakın Zamanda Basılan Bazı Önemli	s. 389-399
Tarih Kitapları	

İNDEKSLER:

- Şahıs ve Kabile Adları
- Yer Adları
- Kitap Adları

ÖNSÖZ

İslâm devletleri tarihi ve coğrafyasıyla uğraşan araştırmacıların başvuracağı derli-toplu bir müracaat kitabı ülkemizde henüz yayımlanmamıştır. İslam Tarihi ve kültürü üzerinde çalışanlar bu eksikliği türkçe veya yabancı dillerde yayınlanan çeşitli çalışmalara başvurarak bir dereceye kadar gidermeye çalışmaktadırlar. Herkesin bu çalışmaları bulması, bulsa faydalanması mümkün değildir.

Bu konudaki eksikliği telâfi etmek için yapılan ilk ve tek Türkçe önemli çalışma M. Şemseddin Günaltay'ın 1339/1342 (m. 1924) yılında yayınladığı *İslamda tarih ve müverrihler* adlı eseridir. O zamanın şartlarında iyi bir çalışma olan bu kitapta çok eksiklik vardır. Önce, İslam tarihçiliğinin ortaya çıkışı hakkında hiç bilgi verilmemiştir. İkincisi çok sayıda tarihçi yer almamıştır. Sonunda coğrafyacılarla ayrılan bahis de çok eksiktir. Üçüncüsü o zamandan beri İslam tarihçiliği ve coğrafyacılığı üzerinde çok sayıda çalışma yapılmış, bu konulardaki bilgiler çok artmıştır. Çok sayıda yeni eser keşfedilmiş, yayınlanmış, tercüme edilmiştir. *İslâm Ansiklopedisi*, yeni yayınlanan *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* bu konudaki eksikliği büyük miktarda telâfi etmektedir. Yalnız, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki bazı maddelerin yazılmasının üzerinden uzun zaman geçmiştir. Yeni yayınlar eksiktir. Ayrıca, çok sayıda tarihçiden bahsedilmemektedir. Onlara madde ayrılmamıştır. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* de henüz H harfindedir. Fr. Babinger'in eseri ve Türkçe tercümesi Osmanlı tarihçiliği konusunda duyulan eksikliği büyük çapta gidermektedir. İslâm tarihi hakkında yazılan bir kaç kitapta ilk İslam tarihçilerinden, çeşitli monografilerde bahsettikleri zamanlarla ilgili tarihçilerden ve eserlerinden bahsedilmektedir. Türk tarihiyle ilgilenenler için Z.V. Togan'ın *Tarihte usul* adlı eseri önemlidir. Fakat, tarihçiler ve eserleri bibliyografya şeklinde verilmiştir. Tafsilat içermez, eksiklikler çoktur. Yayınlanmasının üzerinden elli yıl geçtiği için o da eskimiştir.

İşte bu noktaları gözönüne alarak, İslam dünyasında tarihçilik ve coğrafyacılık konusunda derli-toplu, aşırı teferruata kaçmayan bir müracaat kitabının dilimizdeki eksikliğini gidermek için bu çalışmayı kaleme aldık. Bir envanter kitabı olmayan bu çalışmada İslâm dünyasında tarih ve coğrafya ilimlerinin ortaya çıkışını, Batı'da gelişen modern ilmi metodun İslâm dünyasına girişi kabul edilen XIX. asır

sonlarına kadar İslâm dünyasında Arapça, Türkçe, Farsça yazılan tarih ve coğrafya literatürünün gelişmesini, bu konulardaki kitapların yayınlarını, tercümelerini ana hatlarıyla anlatmaya çalıştık. Şüphesiz, İslam dünyasında XIX. yüzyıl sonlarına kadar tarih-coğrafya sahalarında yazılanlar bu eserde bahsedilenlerle sınırlı değildir. Bu konudaki literatürün büyük kısmı zamanımıza ulaşmamıştır. Ulaşanların tamamı henüz yayınlanmamıştır. Bir kısmı yazma halindedir. Matbu olanlar dışında, yazma halinde olan ve neşri yapılmayan önemli bazı kitapların yazmalarına işâret edebildik. Bu konuda geniş bilgi müracaat edilen kaynaklarda ve kataloglarda bulunmaktadır. Arapçalar için C. Brockelmann, F. Sezgin'in ve Şakir Mustafa'nın eserleri, Türkçeler için Fr. Babinger'in eseri ve tercümesi, *Tarih-coğrafya yazmalar kataloğu*, farsçalar için C.A. Storey'in eseri bilhassa tavsiye edilir.

Çalışmayı yaparken Doğu'da ve Batı'da İslam tarihçiliği konusunda yazılan eserlerden elde edebildiklerimizden, yazma ve matbu kitap kataloglarından, elimizin ulaştığı kütüphane kataloglarından faydalandık. Gerekmedikçe, klâsik kaynaklara başvurmayı lüzumlu görmedik. Buna rağmen pek çok şeyin gözümüzden kaçtığına şüphe yoktur. Zira, mükemmelin mükemmeli vardır. Mükemmeli yapılamayan şey tamamıyla terkedilmez. Sonra gelenler eksiklikleri tamamlar.

Bu çalışma yapılırken aşağıdaki hususlara dikkat edilmiştir.

1. İslam tarihçiliği üzerine eski ve yeni yapılan önemli çalışmalardan, tarih kelimesinin ve hicrî tarihin kabulünden, tarih ilminin tarifinden, faydasından ve İslam dünyasında kullanılan takvimlerden bahseden kısa ve özlü bir giriş yazılmıştır.

2. Girişten sonraki kısımlar kronolojik tertibe, İslam tarihçiliğinin gelişmesine göre beş bölüme ayrılmıştır. Her bölüme başlarken o devirdeki tarihçiliğin özellikleri anahatlarıyla verilmiştir. Sonra devrin önemli tarihçilerinden ve onların tarihe dair eserlerinden kronolojik sıraya göre (birkaç istisna dışında) bahsedilmiştir. Birinci bölümde önce Medine Tarih Ekolü'nün temsilcilerinden, sonra Irak Tarih Ekolü'nün mensuplarından bahsedilmiştir. Diğer bölgelerde çıkan birkaç tarihçi bunlara ilâve edilmiştir. Daha sonra ilk büyük tarih kitaplarının yazılmasından söz edilmiştir.

İkinci ve üçüncü bölümlerde önce Irak ve Şam tarihçilerinden, sonra Mısır, Mağrib-Endelüs tarihçilerinden, Yemen-Hicaz tarihçilerinden bahsedilmiştir. Hicrî VII/Milâdî XIII. asır başından itibaren tarihçilerin sayısı çok artar. Bu sebeple dördüncü ve beşinci bölümlerde tarihçiler bölgelere ayrılarak anlatılmışlardır.

3. Her tarihçiden bahsederken, sırasıyla hayatı, ilmî şahsiyeti, tarih, biyografi, coğrafyaya dair eserleri veya eseri anlatılmıştır. Her eserden söz edilirken, kısaca eserin özellikleri, neşirleri, tercümeleri, neşredilmemişse bir veya birkaç yazma nüshası verilmiştir.

4. Kitabın sonuna çalışmada bahsedilen bazı eserlerden alınan birkaç örnek tercüme; kitapta bahsedilmeyen, fakat yakın zamanda yayınlanan eserlerden meydana gelen bir liste ilâve edilmiştir. En sonda ise şahıs ve kabile adlarına, yer adlarına, kitap adlarına ait üç indeks verilmiştir. Kitap adlarına ait indeks verilirken irab veya tamlama harekesi yerine kullanılan harfler, bütün indekslerde lam-ı tarif (el-) sıralamada gözönüne alınmamıştır. Şahıs adları indeksi önce isim+sıfat, sonra isim b. isim, sonra isim+isim şeklinde tertib edilmiştir.

5. Kitapta tarihler genellikle hem hicrî hem milâdî verilmiştir. Eğer tek bir tarih verilmişse milâdîdir. Pek çok defa milâdî ayların yanında hicrî aylar da verilmiştir. Hicrî aylar Türkçe'deki telaffuz şekline uygun olarak, Muharrem, Safer, Rebiülevvel, Rebiülâhir, Cemâziyelevvel, Cemâziyelâhir, Receb, Şaban, Ramazan, Şevval, Zilkâde, Zilhicce şeklinde yazılmıştır. Transkripsiyon işâretleri, harfleri kullanılmamıştır.

Kitapta görüleceği gibi, Müslümanlar daha ilk asırdan itibaren büyük bir devlet ve toplum olmanın şuuruna varmışlar, sağlam temeller üzerine kurulmuş bir tarih ilmi meydana getirmişlerdir. İslam dairesine giren bütün milletlerde bu güçlü tarih geleneği oluşmuştur. Türklerde de tarihçilik İslam medeniyeti içinde oluşmuş ve gelişmiştir. Müslümanlar tarih ilminin her sahasında değerli eserler vermişler, modern tarihçiliğin öncüsü olmuşlardır. Bu tarihi gelenek XIX. yüzyılda Batı medeniyetine geçişe kadar devam etmiştir. Bu gün de İslam dünyasında modern ilmî metodlara dayanan kuvvetli bir tarih geleneği oluşmuştur, devam etmektedir. İslam medeniyetinde coğrafya

ilminin, eski medeniyetlere göre daha kuvvetli olmakla beraber, tarih ilmi kadar kuvvetli ve canlı olduğu söylenemez.

Önsözle ilgili sözlerimi bitirirken kitabın yayınlanmasında her türlü teşvik ve yardımlarını esirgemeyen değerli arkadaşlarım ve meslektaşlarım İSAR Vakfı ve yönetim kurulu başkanı Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'na, yardımcısı Dr. Hidâyet Nuhoğlu'na, IRCICA Bilgisayar Bölümü başkanı Acar Tanlak'a en samimi teşekkürlerimi burada ifade ederim. Ayrıca, kitabın dizgisini yapan IRCICA Computer bölümü mensuplarından Duygu Sefercioğlu'na, Vedat Kaya'ya, indekslerin hazırlanmasında yardımcı olan eşim Meral Şeşen'e, Mimar Sinan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü mensuplarından Emine Uyumaz, Hayrünnisa Alan, Süleyman Kızıltoprak ve Aydın Usta'ya teşekkür etmeyi borç bilirim.

Prof. Dr. Ramazan Şeşen
İstanbul 12.IV.1998

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülaziz el-Dûrî, *Bahsün fi neş'eti ilm el-târih ind el-Arab*, Beyrut 1960.
- Abdüsselâm b. Abdülkâdir b. Sevede, *Delîlü Müerrih el-Mağrib el-Aksâ*, Tatvan 1950.
- Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982 (kısaltması OTİ).
- Ahmed Abdürrezzak, *Dirâsât fi'l-masâdir el-menlûkiyyet el-mübekkira*, Kahire 1974.
- Babinger, Fr., *Geschichteschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927.
- Coşkun Üçok tercümesi, *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri*, Ankara 1982, 1992.
- Bağdadlı İsmail Paşa, *Hediyyet el-ârifîn*, İstanbul 1951-1955.
- Blachère, R., *Extraits des principaux géographes arabes du Moyen-âge*, Paris 1932.
- Blachère, R., *Histoire de la littérature Arabe*, Paris 1952-1966.
- Bouguies, Francisco Pons, *Les historiadores y geografos Arabico-Espanoles, 800-1450*, Amsterdam 1972.
- Bursalı M. Tahir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul 1933-1342 (kısaltması OM.)
- Brockelmann, C., *Geschichte der arabischen Litteratur*, Leyden-Brill 1937-1949 (kısaltması GAL).
- Brown, A., *Literary history of Persia*, Combridge 1977.
- Carra de Vaux, *Les Penseurs d'Islam*, Paris 1921.
- Cevad Ali, "Mevâridü Târîh el-Taberî", *Mecellet el-Mecma el-İlmî el-İrâkî*, Bağdad 1950, I, 142-232, 1952, II, 135-190, 1954, III, 16-56.
- Corci Zeydan, *Târîhü âdâb el-luğat el-arabiyye*, Beyrut 1967.
- *Dictionary of Scientific Biography*, New-York 1981.
- *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988-1997 (kısaltması DİA).
- Ebû Abdullah el-Harezmi, *Mefâtîh el-ulûm*, Kahire 1930.
- Elisséff, N., *Nûr ad-Dîn*, Damas 1967.
- *Encyclopédie de l'Islam*, nouvel édition, Leyden-Brill 1960-1997 (kısaltması EI²).
- Eymen Fuad el-Seyyid, *Masâdiru târih el-Yemen fi'l-asr el-İslâmî*, Kahire 1974.
- Gibb, Hamilton A.R., "Tarih" maddesi, *IA*, XI, 782-799.

- GMS = Geibb Memorial Serie
- Günaltay, M. Şemseddin, *İslamda tarih ve müverrihler*, İstanbul 1342/1924.
- Hartmann, Ulrich, *Quellenstudien zur Fruben Memelukenzeit*, Freiburg 1969.
- Hayyampur, *Ferheng-i sühanveran*, Tebriz hş. 1340.
- Hitti, Philip, *İslam tarihi*, çeviren Salih Tuğ, İstanbul 1980.
- *Historians of Middle East*, bir heyet tarafından yazılan makalelerden meydana gelir, Oxford U.P. 1962.
- Hizmetli, Sabri, *İslam tarihçiliği üzerine*, Ankara 1991.
- Horovitz, J.G., "The earlist biographies of the Prophet and their authors", *Islamic Culture* I, 1927, s. 535-559, II, 1928, s. 22-50, 164-182, 496-526.
- Hüseyin Mü'nis, *Târih el-coğrafya ve'l-coğrafiyyun fi'l-Endeliis*, Kahire 1986.
- Hüseyin Mü'nis, *el-Târih ve'l-müverrihîn*, Kahire 1985.
- Hüseyin Nassar, *el-Mağâzi 'l-ûlâ ve müellifûhâ* (Horovitz'in eserinin tercümesi), Kahire 1949.
- Hüseyin Nassar, *Neş 'et el-tedvîn el-târihi inde 'l-Arab*, Kahire 1956.
- İbn Ebî Usaybia, *Uyûn el-enbâ fi tabakât el-etibbâ*, nşr. R. Müller, Mısır 1299/1882.
- İbn el-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târih*, Beyrut 1965-1966.
- İbn el-Esîr, *el-Lübâb fi tezhîb el-Ensâb*, Beyrut, Dâru Sâdır tabı.
- İbn Hacer al-Askalânî, *el-Dürer el-kâmine*, nşr. M. Seyyid Câd el-Hakk, Kahire 1966-1967.
- İbn Hacer al-Askalânî, *Tehzîb el-tehzîb*, Beyrut 1968.
- İbn Haldun, *Mukaddime (el-İber'*in ilk iki cildi), Beyrut, Dar el-Kitâb el-Lübnânî baskısı 1983.
- İbn Hallikan, *Vefeyât el-a'yan*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1977.
- İbn Hişam, *el-Sîret el-nebeviyye*, nşr. Mustafa el-Sakkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Çelebi, Kahire 1955.
- İbn İshak, *Sîretü Rasûlillah*, nşr. M. Hamidullah, Rabat 1976.
- İbn el-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. Flugel, Leipzig 1871.
- İbn Sa'd, *el-Tabakat el-kebîre*, Beyrut 1968.
- İbn Tağribirdî, *el-Nücûm el-zâhira*, Kahire, Vezâret el-İrşâd el-Kavmî neşri

- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Batı İlmî ve Osmanlı dünyası", *Belleten* LVI, sayı 217, Aralık 1992.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin-Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar, İhsan Fazlıoğlu, *Osmanlı Astronomi Literatürü tarihi...*, nşr. E. İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1997
- İmâdeddin el-Kâtib el-İsfahânî, *el-Bark el-Şâmî*, cilt V, nşr. R. Şeşen, İstanbul 1979.
- İmâdeddin el-Kâtib el-İsfahânî, *el-Feth el-kussî fi'l-feth el-kudsî*, nşr. M. Mahmud Sabîh, Kahire 1962.
- *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1940-1984 (kısaltması İA).
- İzgi, Cevat, *Osmanlı medreselerinde ilim*, İstanbul 1997.
- JA = *Journal Asiatic*
- Kâtib Çelebi, *Keşf el-zunûn an esâmi'l-kütûb ve'l-funûn*, nşr. Şerefeddin Yaltkaya-Rifat Bilgili, İstanbul 1941-1943 (kısaltması KZ).
- el-Kıftî, *İhbâr el-ulema*, (*Târih el-hukemâ*), Mısır-Mektebet el-Mütemebbî tabı.
- Little Donalt Presgrave, *An Introduction to Mameluk historiography*, Wiesbaden 1970.
- Margoliouth, D.S., *Lecture on arabic historians*, University of Calcutta 1930.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308/1890-1891 (kısaltması SO).
- Muhibbî, *Hulâsat el-eser*, Beyrut 1290 tabından.
- Muhyiddîn el-Kâfiyecî, *el-Muhtasar fi ilm el-târih*, nşr. Fr. Rosenthal, M. Sâlih İly tercümesi, s. 317-370, Bağdad 1973.
- Müneccimbaşı, *Sahâif el-ahbar* tercümesi, İstanbul 1285.
- Necmeddin el-Ğazzî, *el-Kevâkib el-sâira bi a'yân el-miet el-âşira*, nşr. Cibrâil S. Cabbar, Beyrut 1979. (Kısaltması KS)
- Nevî-zâde Atâyî, *Hadâyik el-hakâyik*, İstanbul 1268.
- Nureddin Hâtun, *el-Medhal ile'l-târih*, Dimaşk 1965.
- Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cem el-müellifîn*, Beyrut-Dâru İhyâ tabı.
- Ömer Rızâ Kehhâle, *el-Târih ve'l-coğrafya fi'l-usûr el-İslâmiyye*, Dimaşk 1972.
- Palencia Gonzales, *Historia de la Litterature Arabico-Espagnol*, Madrid 1928, 1945.
- RAAD = *Revue de l'Académie Arabe de Damas*

- Rescher, O., *Abriss der arabischen Litteratur Geschichte* I, II, Stuttgart 1925-1933.
- Richter, J., *Das Geschichtsbild des arabischen Historiker der Mittelalters*, Tübingen 1933.
- RIMA = *Revue de l'Institut des Mss. Arabes*
- Rosenthal, Fr. A *History of muslim historiography*, Leyden-Brill 1963.
- Salâhaddin el-Müneccid, *Mu'cem el-mahtûtât el-matbûa*, Beyrut. 1962, 1967, 1973, 1982.
- Salâhaddin el-Müneccid, *Mu'cem el-müerrihîn el-Dimaşkiyyîn*, Beyrut 1978.
- Sauvaget, J., *Historiens arabes*, Paris 1946.
- el-Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman, *el-İ'lân bi'l-tevbîh li men zemme'l-târîh*, nşr. Fr. Rosenthal, M. Sâlih ily tercümesi, s., 371-755, Bağdad 1973.
- Seyyid Abdülaziz Sâlim, *el-Târîh ve'l-muerrihîn el-arab*, İskenderiye 1967.
- Sezgin, F., *Geschichte des arabischen Schrifttum*, cilt I, Leyden-Brill 1967 (kısaltması GAS).
- Storey, C.A., *Persian literature*, cilt I/I, London 1970, cilt I/II, London 1953.
- el-Suyûtî, *Târîh el-hulefâ*, Kahire 1959 (Mısır).
- Şâkir Mustafa, *el-Târîh el-arabî ve'l-müerrihîn*, Beyrut 1983, 1990, 1993.
- Şeşen, R., *Harran tarihi*, Ankara 1996..
- Şeşen, R., *İbn Fazlan Seyahatnâmesi* tercümesi, İstanbul 1995.
- Şeşen, R., *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler*, Ankara 1985.
- Şeşen, R., "İslam dünyasında ilk tercüme faaliyetleri", *ITED*, VII/3-4, 1979, s. 3-29
- Şeşen, R. - C. Akpınar, Cevad İzgi, *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, takdim eden E. İhsanoğlu, IRCICA yayını, İstanbul 1986.
- Şeşen, R., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi.....*, bak. E. İhsanoğlu.
- Şeşen, R., *Nevâdir el-mahtûtât el-arabiyye fî mektebâti Türkiye*, Beyrut 1975, 1980, 1982, *Nevâdir² = Muhtârât min el-mahtûtât el-arabiyyet el-nâdire fî mektebâti Türkiye*, ISAR yayını, İstanbul 1997.
- Şeşen, R., *Salâhaddin devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983.

- Şeşen, R., *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vakâyi el-fuzalâ*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989.
- ŞM = *Şarkiyat Mecmuası*
- TA = *Türk Ansiklopedisi*
- el-Taberî, *Ahbar el-rusul ve'l-mülûk*, nşr. Ebü'l-Fazl İbrahim, Kahire 1967.
- Tâceddin el-Sübki, *el-Tabakât el-Şâfiyyet el-kübrâ*, Kahire. 1964.
- TOEM = *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*
- Taşköprü-zâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftah el-Seâde*, nşr. Kâmil Kâmil Bekri-Abdülvahhab Ebü'l-Nûr, Kâhire. 1978.
- Taşköprü-zâde, *el-Şakâik el-nu'mâniyye*, nşr. A. Subhi Furat, İstanbul 1985.
- Togan, Z.V., *Tarihte Usul*, İstanbul 1981.
- TTEM = *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*
- TM = *Türkiyat Mecmuası*
- Unat, Faik Reşid, *Hicrî tarihleri milâdî tarihe çevirme kılavuzu*, Ankara 1959.
- Wüstenfeld, F., *Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke*, Göttingen 1882.
- Yâkut el-Hamevî, *İrşad el-erîb*, Kahire 1937.
- el-Zehabî, *Tezkiret el-huffâz*, Mekke 1374 h.
- el-Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lam*, Beyrut 1980.

GİRİŞ

Tarihçilik Müslümanların önem verdikleri, en çok geliştirdikleri ilimlerden biridir. İslâmiyet'ten önce Yunanlıların, Romalıların, Çinlilerin, bir dereceye kadar İbranilerin, İranlıların yazılı bir tarihi vardı. Diğer milletlerin yazılı bir tarihi yoktu. Müslümanlar bir dereceye kadar bu milletlerin tecrübesinden, Cahiliye devri Arap Edebiyatı'ndaki tarihle ilgili malzemeden faydalanarak, hadis ilminin de yardımıyla zengin bir tarih edebiyatı (yazılı tarih) meydana getirdiler. Tarihi malzemeyi belli bir kronoloji ve mekâna oturtarak bu günkü tarihçiliğin temellerini attılar. Günümüze, tarih ilminin her sahasında zengin bir miras bıraktılar.

Bilindiği gibi, tarih insanlığın geçmişinden bahseden bir ilimdir. İnsanlığın geçmişi deyince toplum ve fert olarak onun bütün faaliyetleri, sosyal, siyasî, askerî, kültürel, bilimsel bütün değerleri aklımıza gelir. Tarih iki devre ayrılır. Yazının icadından önceki devir, yazının icadından sonraki devir. Yazının icadından önceki devre tarih öncesi (prehistorique) devir denir. Yazının icadından sonraya ise tarihî devirler adı verilir.

Her şeyin bir tarihi olduğu gibi, tarih ilminin de bir tarihi vardır. Buna tarihçilik (historiographie, ilm el-tarih) denir. İslâm âlimleri ilimlerin tarihinden bahsederken İslâm tarihçiliği hakkında da bilgi verirler. Bu ilme ayrı bir bölüm ayırırlar. İbn el-Nedim (ölm. 400/1009 civarı) *Kitab el-fihrist* adlı eserinin üçüncü makalesinde İslâm dünyasında yetişen tarihçilere ve bunların yazdığı eserlere önemli bir yer ayırır. Ebû Cafer el-Tûsî (ölm. 1067) *Fihrist kütüb el-şîa* adlı eserinin bir bölümünde zamanına kadar şîi müelliflerin yazdığı tarih kitaplarından bahseder. Taşköprülüzâde (ölm. 1561) ilimlerden bahseden *Miftah el-seâde* adlı eserinde tarihe ayrı bir bölüm ayırır. Bu konuda yazılmış çeşitli eserlerden bahseder. Kâtip Çelebi (ölm. 1667) *Keşf el-zunûn* adlı eserinde tarih ilminden ve bu konuda yazılan pek çok eserden bahseder.¹

Bir de sırf tarih ilmine dair yazılmış kitaplar vardır. Bunların ilki Muhyiddin el-Kâfiyeci (ölm. 1474)'nin *el-Muhtasar fî ilm el-târih* adlı eseridir. Bu eser 867/1463 yılında tamamlanmıştır. Saruhanlı olan el-Kâfiyeci bu eserde tarih ilminden, faydalarından ve gâyesinden bahseder. Kitapta fıkıh metodu uygulanmıştır. Eserin sonunda kısas-ı enbiyadan, Peygamberin risâletinin evrenselliğinden, hulefâ-i râşidin ve tarihçilerin faziletlerinden sözeder.

¹ Bk. İbn el-Nedim, *Kitab el-fihrist*, nşr. Flügel, Leipzig 1871, s.89-115; el-Tûsî, *Fihrist kütüb el-şîa*, Neccef 1937; Taşköprülüzâde, *Miftah el-seâde*, Kâmil Kâmil Bekri-Abdülvahhab Ebû'l-Nûr, Kahire, s.251-285; F. Rosenthal, *A history of muslim historiography*, Leyden-Brill 1967.

Kâfiyeci'nin *el-Nasr el-kâhir fi'l-feth el-zâhir* adlı eserinde de bazı tarih meselelerinden bahsedilir.

Tarih ilmine dâir yazılan ikinci eser el-Sehâvî (ölm. 1497)'nin *Kitab el-i'lân bi'l-tevbîh li men zemm el-târih* adlı eseridir. Bu eser Kâfiyeci'nin eserine göre çok daha gelişmiştir. Bir dereceye kadar gerçek anlamda tarihçilik ilminden bahseder. Eserde tarihin lügat ve ıstılah (terim) bakımından tariflerinden, konusundan, faydasından, insanların tarih ilmine karşı lehte ve aleyhte tutumlarından, sözlerinden, tarih ilminin gâyesinden, çıkan sonuçların değerinden, tarihi tenkit edenlere karşı bu ilmin müdafaasından, tarihçi olmanın şartlarından, hicrî takvimin kabulünden ve diğer takvimlerden, tarih ilmine dâir çeşitli konularda yazılan kitaplardan ve müelliflerinden bahseder. Tarih kitaplarını İslâm devletleri ve hükümdarları tarihleri, vezirler tarihleri, katipler tarihleri, emirler (beyler) tarihleri, fakihler tarihleri, kurrâ-hafız-muhaddisler tarihleri, tarihçiler tarihleri, nahivciler-lügatçılar-edibler-şâirler tarihleri, zâhidler-mutasavvıflar tarihleri, kadılar tarihleri, musikişinaslar tarihleri, eşraf-cömert kişiler tarihleri, zekiler-akıllılar tarihleri, tabibler tarihleri, mezhepler tarihleri, cömertler-cesurlar-sakatlar-zâhidler gibi çeşitli kişilerden bahseden tarihler, Peygamberler-Sahabe-eşraf tarihleri, Kureyş'ten-Mevâlî'den bahseden tarihler, râviler ve müelliflerden bahseden tarihler, hadisçilerden bahseden tarihler, mucemler-meşyahalar, belli bir ad taşıyan kişilerden, uzun yaşayan ve genç ölen kişilerden bahseden eserler, tek bir kişinin hayatından bahseden tarihler, şehir, bölge, ülke tarihleri (uzun bir liste verir), olaylardan bahseden tarihler (*Taberi tarihi* gibi), hem olaylardan hem vefeyattan bahseden tarihler (*İbn el-Cevzî tarihi* gibi) genel tercüme-i hal kitapları, alfabetik biyografi yazarları, vefeyat tarihleri, seyahatnâmeler olmak üzere çeşitli sınıflara ayrılır.

Kâfiyeci ile Sehâvî'nin eserleri Rosenthal'in eserinin sonunda yayınlanmıştır (bk. Salih A. Ali'nin Arapçaya tercümesi, Bağdad 1963, s.317-755). Ayrıca, eserin sonunda Sehâvî'nin kitabının İngilizce tercümesi verilmiştir.

Tarih konusunda yazılan başka bir eser el-Suyûtî (ölm. 1506)'nin *el-Şemârih fi ilm el-târih* adlı kitabıdır. Bu eser Kâfiyeci'nin eserine bazı ilâveler yapılarak meydana getirilmiş bir muhtasardır. Üç baba taksim edilmiştir. Birinci babta takvim başlangıcı kabul edilen olaylardan, ikinci babta tarihin dinî faydasından, üçüncü babta ay ve gün tarih hesaplamalarından bahseder. Sybold tarafından 1894'te Leyden'de, İbrâhim el-Sâmarrâi tarafından 1971 yılında Bağdad'ta M. İbrahim el-Şeybânî tarafından 1399 yılında Kuveyt'te basılmıştır. Bir de Abdurrahman b. Abdülkâdir el-Fâsî (ölm. 1685) *Zehr el-Şamârih fi ilm el-târih* adlı manzum eseri konumuzdan bahseder.

Yeni Çalışmalar:

XIX. yüzyıldan itibaren Batı'da ve Doğu'da İslâm tarihçiliğinden bahseden eserler yazılmıştır. Bunları tarih sırasına göre şöyle anlatabiliriz:

I. Doğu'da Yazılanlar:

1. Corci Zeydan: *Türîhu âdâb el-lügat el-arabiyye*, üç defa basılmıştır. Son baskısı, Beyrut 1967: Bu eserin tarihle ilgili kısmında İslâm tarihçilerinden, eserlerinden, tarihin ilminin metodundan söz edilir. İçinde 150'den fazla tarihçiden ve coğrafyacılardan söz edilir.
2. Şemseddin, Günaltay, *İslâm'da tarih ve müverrihler*, İstanbul 1923, 459 sayfa: İslâm tarihçileri ve kitapları hakkında yazılan ilk eserlerdendir. İslâm âleminde tarih ilminin başlangıcı hakkında bir girişten sonra Vâkidî (ölm. 832) ile tarihçilerden bahsetmeye başlar. 68 önemli tarihçiden ve eserlerinden, bunların baskılarından bahseder. Kitabın sonunda selçuknâmelere ve coğrafya kitaplarına iki bahis ayırır. Müellif tarihçiler ve eserlerinin önemleri üzerinde ısrarla durur. Kitap mütalaa edilince içinde bahsedilen tarih kitaplarının dikkatle incelendiği anlaşılır. Arapça yazan tarihçiler yanında Farsça yazan tarihçilere de aynı derecede önem verilmiştir. Avrupa'daki yayınlar ve tedkikler de incelenmiştir. Eser 1339-1342 yıllarında İstanbul'da basılmıştır. 1981, 1990 yıllarında latin harfleriyle yeni baskıları yapılmıştır.
3. Zeki Velidi Togan, *Tarihte usul*, İstanbul 1950, 1981: Adından anlaşılacağı üzere, kitap tarih ilminin metodundan bahseder (s. 1-174). Bundan sonra ekler yer alır. Bu kısmın s.179-183'ü arasında Türk tarihiyle ilgili çin kaynaklarından, s.184-229'u arasında İslâm kaynaklarından. Yani Türkçe, Arapça, Farsça yazılmış tarih kitaplarından bahseder. Her devre ve bölgeye dâir tarih kitaplarının listesini verir. s.230-231'de Süryani, Ermeni, Gürcü kaynakları, s.231-236'da Grek, Lâtin, Rus ve diğer Avrupa dillerindeki kaynaklar ve çalışmalar verilir. S. 236-243'te tarihî coğrafyaya dâir eserlerden, s.246-261'de türk tarihiyle ilgili seyahatnâmelerden, s.261-262'de Türk tarihi üzerinde çalışanların müracaat edecekleri kitaplardan, s.263-290'da İslâm ve türk tarihiyle ilgili periodiklerden bahsedilir. Kitap İslâm tarihçiliğinden ziyâde tarih metodu ve türk tarihiyle ilgilenenler için yazılmıştır. Yalnız, Türk tarihi ile İslâm tarihi içiçe olduğu için konumuzla ilgili eserlerdendir. İslâm âlimlerinin tarih ilmi hakkındaki düşüncelerinden de bahseder.
4. Hüseyin Nassar, *Neş'et el-tedvin el-târîhi inde'l-Arab*, Kahire 1956: İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışından derinlemesine bahseden bir çalışmadır. Aşağıda bahsedilecek olan Horovitz ve Abdülaziz el-Dûrî'nin eserleriyle paralellik gösterir.

5. Cevad Ali, "Mevâridü Târih el-Taberî", *Mecellet el-Mecma el-İlmî el-İrâkî*, 1950, I, 143-232, 1952, II, 135-190, 1054, III, 16-56: Bu çalışmada *Taberî tarihi*'nin kaynaklarından bahsedilirken İslâm tarihçiliğinin doğuşundan ve Taberî zamanına kadarki İslâm tarihçilerinden bahsedilir. Ortaya çıkış devrindeki İslâm tarihinin problemleri de ele alınır, ilmî bakımdan değerlendirilir.
6. Abdülaziz el-Dûrî, *Bahsün fi neş'eti ilm el-tarih ind el-Arab*, Beyrut 1960: İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışı ve ilk temsilcileri hakkında derinlemesine bir incelemedir. Sonunda tarih metinlerinden örnekler yer alır. Müellif İslâm tarihinin başlangıcındaki iki ana ekol (mektep) olan hadisçi Medine Ekolü ile haberci Irak Ekolü'nden, temsilcilerinden, ilk tarihçilerden ve tarih ilminin ortaya çıkmasına sebep olan âmillerden bahseder. İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışı, ilk kaynaklarının ortaya konması sırasındaki şartlardan etraflıca bahseder. Kitabın ikinci yarısını, içinde bahsedilen tarihçilerin eserlerinden verilen örnekler meydana getirir. el-Dûrî, ayrıca, *Mukaddime fi târihi Sadr el-İslâm* adlı eserinde aynı konulara temas eder. İlk İslâm tarihçilerinin kullandıkları malzemenin değerlendirmesini yapar. Bu kitap Hayreddin Yücesoy tarafından Türkçe'ye çevrilmiş, 1991 yılında İstanbul'da basılmıştır.
7. Nureddin Hâtun, *el-Medhal ile'l-târih*, Dımaşk 1965: Müellif bu eserinde, başlangıçtan günümüze çeşitli medeniyetlerdeki tarihçilikten bahseder. Eserin üçüncü faslı İslâm tarihçiliğine ayrılmıştır, s.124-302 arasını kapsar. Bu arada hicrî takvimden, İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkmasının sebeplerinden, Emeviler devrindeki te'lif ve tedvin hareketinden bahseder. Sonra, çeşitli zamanlardaki sîret, tabakat, ülke, şehir tarihçilerinden, büyük tarihçilerden söz eder.
8. Seyyid Abdülaziz Sâlim, *el-Tarih ve'l-müerrihûn el-arab*, İskenderiye 1967: Kitap İslâm tarihçiliğinden ve tarihçilerinden bahseder. İki kısma ayrılır. Birinci kısımda İslâm dünyasında tarih ilminin başlangıcından, metodundan ve çeşitli konulardaki tarih, tercüme-i hal kitaplarından bahseder. Sonra, arkeolojik ve yazılı İslâm tarihi kaynaklarına eğilir. Eser tarih ve coğrafya kitaplarından verilen örnek metinlerle sona erer.
9. Ahmed Abdürrezzak, *Dirâsât fi'l-masâdir el-memlûkiyyet el-mübekkira*, Kahire 1974: Donald Hills'in aynı konudaki eserinden ve çeşitli kaynaklarından faydalanarak hazırlanmıştır. Memluklar devrinde yaşayan Mısırlı-Şamlı 22 tarihçiden ve eserlerinden bahseder.
10. Ömer Rıza Kehhâle, *el-Târih ve'l-coğrafya fi'l-usûr el-islâmiyye*, Dımaşk 1972: Kehhâle'nin bu eseri arap dili, edebiyatı, ilimleri hakkında yayınladığı bir serinin parçasıdır. Bu kitapta önce hicrî birinci ve ikinci asırlarda İslâm tarihçiliğinin doğuşu ve gelişmesinden sözedildikten sonra, büyük tarihçiler

- anlatılır. Sonra biyografi, ensab, mahallî tarih kitaplarından vs.den sözedilir. Yalnız, eser fikir ve metod bakımından dağınıklık arzeder. Müellif, bilhassa, Rosenthal'in kitabından çok faydalanmıştır.
11. Eymen Fuad Seyyid, *Masâdiru tarih el-Yemen fi'l-asr el-islâmî*, Kahire 1974: Yemen tarihlerinden ve tarihçilerinden bahseden en iyi çalışmadır. Aynı zamanda yazma eserlerin nüshaları da verilir. Sonunda tarih sırasına göre kitapların bir listesi yer alır.
12. Salâhaddin el-Müneccid, *Mu'cem el-müerrihîn el-Dımaşkıyyîn*, Beyrut 1978: Müellif bu eserde İslâm tarihinde Dımaşk'ta yetişen ve yaşayan tarihçilerden ve eserlerinden bahseder. Bundan başka, *A'lam el-târih ve'l-coğrafya ind el-Arab* adında bir çalışmaya başlamış, bu eserde sâdece Belâzurî, Yakut el-Hamavî, İbn Hallikan, el-Humeydî, el-Makdisî, İbn Asâkir, Ebû'l-Fidâ, İbn el-Esir, el-Zehbî'nin biyografilerini vermiştir. Bu cüzler 1978 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. el-Müneccid bunlardan başka 1950-1980 yıllarında yayınlanan Arapça kitaplardan bahseden *Mu'cem el-mahtûât el-matbûa* adında beş cüzlük bir eser yayınlamıştır. Bu eserimizi hazırlarken matbu Arapça tarih kitaplarını tesbiti sırasında, bu kitaptan bol miktarda faydalanılmıştır.
13. Şakir Mustafa, *el-Târih el-arabî ve'l-müerrihûn*, Beyrut 1983, 1990, 1993: Dört cilt halinde yayımlanan bu kitap İslâm tarihçiliği ve tarihçileri hakkında yazılan en tafsilatlı eserdir. Müellif birinci ciltte mukaddime, Doğu'da ve Batı'da İslâm tarihçiliği hakkında yazılan eserler ve yapılan çalışmalar hakkında bilgi verdikten sonra, eserin birinci kısmında İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışından, bu devirdeki tarihçilerden bahseder. İkinci ciltte hicrî IV-VII/X-XIII. asırlarda İslâm dünyasının doğusundaki tarihçiliği anlatır. Bu kısmı; Abbâsî Ekolü, Mısır Ekolü, Şam Ekolü, İran Ekolü, Yemen Ekolü olmak üzere beş mektebe ayırır. Bu mekteplerin doğuşunu, özelliklerini, başlıca temsilcilerini anlatır. Bu cildin en son kısmını hristiyan tarihçilere ayırır. Üçüncü ciltte Memluklar devrinde Mısır'daki tarihçilikten ve tarihçilerden bahseder. Dördüncü ciltte Memluklar devrindeki Şam, Yemen, Hicaz, İlhanlılar ve Timurlular devrindeki İran, Irak ve Anadolu'daki tarihçilikten ve tarihçilerden bahseder. İran, Irak, Anadolu tarihçilerini anlatırken, Türkmenler devirlerindeki tarihçilere de yer ayırır. Her devir anlatılırken kronolojik sıraya riâyet edilmiştir. Endülüslü ve Mağribli tarihçilerden ise eserde bahsedilmez. Belkide müellif ilâve edeceği beşinci ciltte bu tarihçilerden bahsedecektir. Kitap çok teferruatlı olduğu için hayatlarından ve eserlerinden bahsedilen tarihçi sayısı çok fazladır.
14. Sabri Hizmetli, *İslâm tarihçiliği üzerine*, Ankara 1991: Tarih metodu, İslâm tarihçileri, müslümanlarda tarihçilik, Kur'an ve hadisin tarihi kaynak olma

bakımından değerleri üzerinde durur. Eser dinî yönden İslâm tarihçiliğini kısa incelenmesidir.

II. Batı'da Yazılanlar:

1. Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber und ihr Werke*, Göttingen 1882: Bu eserde İslâm tarihçilerinden, eserlerinden, İslâm tarih çalışmalarında gözönüne alınması gereken meselelerden bahsedilir.
2. De Geoe, *Die Arabische Litteratur in "Kultur der Gegenwart"*, hsg. Von P. Hinneberg, I, IV, Berlin-Leipzig 1906, s.132-160: Siyasî ve kültürel tarih açısından arap edebiyatı ve kültürü tarihini inceleyen bir çalışmadır. Konumuzla ilgili faydası sınırlıdır.
3. Carra De Vaux, *Les penseurs de L'Islam*, Paris 1921: Müellif eserin ikinci babını İslâm tarihçilerine ayırır.
4. Hamilton A.R. Gibb, "Tarih maddesi" *IA*, XI, 782-799: Bir ansikloped maddesi olmasına rağmen İslâm tarihçiliği konusunda yapılan en mükemmel en derinlemesine çalışmalardandır. Müellifin değerlendirmeleri son derece önemlidir. Arapça yazan tarihçiler yanında Türkçe ve Farsça yazan tarihçiler ve eserlerine de yer ayırır. Tarih kitapları yanında biyografi kitaplarından da bahseder. Kuş bakışı İslâm dünyasının her tarafında yazılan tarih kitaplarından söz eder. Tarih edebiyatının gelişmesindeki merhaleleri gözönüne serer. Gibb, ayrıca, *Britanya Ansiklopedisi*'ne yazdığı Tarih maddesinde, Salâhaddin el-Eyyûbî'nin hayatına dâir kaynaklardan ve biyografi kitaplarından bahseden makalelerinde İslâm tarihçiliğinden bahsetmiştir (bk. Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, s.74-90).
5. R. Blachère, *Histoire de la Littérature Arabe*, Paris 1952-1966: Adından anlaşılacağı üzere arap edebiyatı tarihidir. Kitabın s.780-810'u arasında İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışından bahsedilir.
6. F. Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927: Osmanlılar devrindeki tarihçiler ve eserlerinden bahseden bu eser uzun bir çalışma mahsulüdür. Kitabın tertibinde kronolojik bir sıra takib edilmiştir. Daha sonra, Çoşkun Üçok tarafından *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri* adıyla Türkçe'ye çevrilmiş, 1982, 1992 yıllarında Kültür Bakanlığı yayınları arasında Ankara'da yayınlanmıştır. Kitabın tercümesine Babinger'den sonraki önemli yayınlar ilâve edilmiştir.
7. Margoliouth, *Lecture on Arabic historians*, University of Calcutta 1930: 1929 yılında Kalküta Üniversitesi'nde verilmiş derslerden meydana gelir. İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışından ve önemli tarihçilerden bahseder. Daha çok bir biyografi kitabıdır.
8. Horroviitz, "The Earliest Biographies of the Prophet and their Authors", *Islamic Culture*, I, 1927, s.535-559, II, 1928, s.22-50, 164-182, 496-526: İlk

meğâzî kitaplarından ve müelliflerinden bahseden bu eser İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışı konusunda yazılan ilk derinlemesine araştırmalardandır. H. Nassar tarafından *el-Megâzî 'l-ulâ ve mü'ellifühâ* adıyla Arapça'ya çevrilmiş, 1949 yılında Kahire'de basılmıştır.

9. C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, Leyden-Brill 1937-1949: Başlangıçtan 1930'lu yıllara kadar yazılan Arapça eserlerden, müelliflerinden, eserlerin nüshalarından, bu üç konu üzerine yapılan çalışmalardan bahseden önemli ve meşhur bir müracaat kitabıdır. Bu kitabın tarihçilere ayrılan bölümlerinde ve diğer yerlerinde tarih sırasına göre Arapça yazan tarihçilerden ve eserlerinden bahsedilir. Arapça yazılan tarih literatürünü en iyi aksettiren kitaplardandır. Bir İslâm tarihçisi için mutlaka başvurulması gereken bir eserdir.
10. O. Rescher, *Abriss der arabischen Litteratur Geschichte I, II*, Stuttgart 1925-1933: Daha çok bir arap edebiyatı tarihi olan bu eserde önemli bazı tarihçiler ve eserlerinden bahsedilir.
11. Gonzalez Palencia, *Historia de la Litterature Arabico-Espagnol*, Madrid 1928, 1945: Kitap bir arap edebiyatı tarihidir. Kitabın 120 sayfasında Endelüs'te tarihçiliğin ortaya çıkmasından, gelişmesinden, bu kıtada yetişen önemli tarihçilerden bahsedilir. Bu kısmın sonunda 15 sayfa Endelüs coğrafyacılarına ayrılmıştır. Bu arada Mağrib'te yetişen tarihçilerinden ve eserlerinden de bahsedilir.
12. J. Sauvaget, *Historiens arabes*, Paris 1946: Müellif bu eserinde kısaca Arapça yazan önemli İslâm tarihçilerinden, eserlerinden bahseder. Bazı eserlerden kısa tercüme örnekler verir.
13. F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leyden-Brill 1963: İslâm tarihçiliği hakkında Batı'da yazılan en önemli eserdir. Muhammed Salih 'İly tarafından Arapça'ya çevrilmiş, 1963 yılında Bağdad'ta, 1983 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Mukaddimeden sonra müellif eserini iki kısma ayırır. Birinci kısımda İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışından, özelliklerinden, safhalarından bahseder. Bu kısmı sekiz fasıl üzere tertibetmiştir. Birinci fasıl'da tarihten ve tarih ilminin ortaya çıkışından, İslâm tarihçiliği konusunda yazılan eserlerden bahseder. İkinci fasıl'da İslâm'dan önceki devirde Arap Yarımadası'ndaki tarihî bilgilerden, Müslümanlarda tarih ilminin yerinden, tarihçisinin özelliklerinden, tarih ilminin çeşitlerinden, tarih kitaplarının muhtevasından, tarih kitaplarının çeşitlerinden, tarih yazma metodlarından, İslâm tarihinin değerinden bahseder. İkinci kısımda İbn el-Nedim ile el-Tûsî'nin zikrettiği tarih kitaplarının listesini, el-Kâfiyeci ile el-Sahâvî'nin tarih ilmiyle ilgili eserlerinin ve Taşköprülü-zâde'nin *Miftah el-seâde*'sinden tarihli ilgili fasılın tenkitli neşirlerini verir.

14. Ulrich Hartmann, *Quellenstudien zur Frühen Mamelukenzeit*, Freiburg 1969: Bahri Memlukları devrindeki tarihçilikten bahseder. Bu müellif esasında Davâdârî-Cezerî tarihlerinden hicrî 682-687 yıllarına ait kısımları yayınlamış, bu arada Bahri Memlukları devrindeki tarihçilik hakkında uzun uzadıya bilgi vermiştir.
15. Little Donald Presgrave, *An introduction to Mameluk historiography*, Wiesbaden, 1970: Eserde Memluk Sultanı Nâsir Muhammed b. Kalâvun devrinin ilk yarısından bahseden kaynakların değerlendirmesini yapılarak derinlemesine yapılmış bir çalışmadır.
16. Fuad Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, cilt I, Leyden-Brill 1967: Bu eserin birinci cildi s.237-389 arasında İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışı, hadis-tarih ilimleri arasındaki ilgi ve hicrî 430/1038 yılına kadar yaşayan tarihçiler, eserleri, eserlerin nüshaları, baskıları hakkında bilgi verilir. Bahsettiği devirler için en önemli kaynaklardandır.
17. J. Richter, *Das Geschichtsbild des arabischen Historiker der Mittelalter*, Tübingen 1933: İslâm tarihçilerinin tarihçiliğinin şekinden, İslâm tarihçiliğinin dini tecrübeden çıktığından bahseder. İbn el-Mukaffa, Yakubi Taberî gibi tarihçilerin metodlarını anlatır. Kitap Arapçaya çevrilmiş *Mecellet el-Fikr el-Arabî*, sayı II, Ağustos 1978'de yayınlanmıştır.
18. *Historians of the Middle East*, Oxford U.P. 1962: Çeşitli tarihçiler tarafından yazılan 41 makaleden meydana gelir. İslâm tarihi hakkında Ortadoğu'da yazılan Arapça, Türkçe-Farsça tarih kitaplarından, müelliflerinden bahseder. Sahasında meydana getirilen en önemli eserlerdendir.
19. Francisco Pons Boigues, *Les historiadores y geografos Arabico-Españoles 800-1450*, Amsterdam 1972: 800-1450 yılları arasında İspanya'da yaşayan tarihçiler, coğrafyacılar ve eserlerinden bahseder.

Bunlardan başka, yazılan modern tarih kitaplarının ve çalışmalarının mukaddimelerinde, bahsettikleri konularla ilgili kaynakların değerlendirilmeleri vardır. Bu mukaddimelerin bir kısmı İslâm tarihçiliği bakımından çok değerlidir. Neşredilen kaynaklara yazılan mukaddimeler de aynı şekilde değerlidir. *İslâm Ansiklopedisi*, *Encyclopedie de l'Islam*, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ndeki tarihçiler, tarih kitapları hakkında yazılan maddeler İslâm tarihçiliği bakımından son derece önemlidir. Ayrıca, Storey ve Brown'un *Persian Literature* adlı eserleri Farsça yazan tarihçiler, eserleri ve nüshaları bakımından son derece önemlidir. Storey'in eserinin London 1970 baskısının birinci cildinden bu konuda çok faydalandık. Bu cildin birinci ve ikinci kısımlarında Farsça yazan çok sayıda tarihçiden, biyografi ve tezkire müelliflerinden bahsedilir.

Tarih Kelimesinin ve Hicrî Tarihin Ortaya Çıkışı

Tarih kelimesi Arapça'dan Türkçe'ye geçmiştir. Avrupa dillerinde bu kelimenin yerine chronologie ve histoire kelimeleri kullanılır. Arapça lügat kitaplarında (sözlüklerde) tarih kelimesi bir olayın, bir şeyin vaktinin tâyini (belirlenmesi) anlamına gelir. Yabancı dillerden Arapçaya girdiği kabul edilir. Zira, Cahiliye devri arap şiirinde *Kur'an*'da tarih kelimesi geçmez. Genel kanâate göre, Akadça'daki "Erhû=ay, kamer", İbranice'deki "yaruh=ay" kelimeleri başta olmak üzere Sâmi dillerindeki "arh" kökünden gelir, bir olayın, bir şeyin kronolojisinin tâyini anlamındadır. Aşağıdaki bir rivâyette görüleceği üzere Yemen lehçesinden ortak arap diline geçmiştir. Daha zayıf bir rivâyete göre, Farsça'daki ay-gün (kronoloji) anlamına gelen "mah-rûz" kelimesinden gelir.²

Hicrî takvimden (tarihten) önce Araplar arasında geçici takvimler kullanılıyordu. Dâimî ve düzenli bir tarih başlangıcı yoktu. Hicrî tarihin (takvimin) Müslümanlar (Araplar) tarafından kullanılmaya başlanması konusunda çeşitli rivâyetler (nakiller) vardır. Bazı rivâyetlere göre, Peygamber Medine'ye hicret edip İslâm Devleti'nin temellerini atınca Hicret başlangıç olmak üzere tarih kullanılmasını emretmiş, bunun üzerine, Rebiülevvel 1 (Eylül 622) tarihi başlangıç olmak üzere, resmî evraklara tarih atılmaya başlanmıştır. En sağlam rivâyetlere göre ise, hicrî takvim (tarih) Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında 17/638 yılında kabul edilmiştir. Zira, bu zamanda devletin müesseseleri yerleşmeye başlamış, divanlar (devlet müesseseleri) tertibedilmiş, yazılan evraklara tarih koyma ihtiyacı doğmuştur. Bunun üzerine, Sahabe'nin ileri gelenleri Halife Hz. Ömer başkanlığında toplanıp bunu bir çözüme bağlamak istemişler. Bu arada bazı yabancı takvimlerin kabulünü teklif edenler olmuş ise de bu teklifler ilgi görmemiş, Peygamberin doğumu, ilk vahyin gelmesi, Hicret, Peygamberin ölümü gibi İslâm tarihindeki önemli olaylarının tarih başlangıcı olması teklif edilmiştir. Peygamberin doğumu ile ilk vahyin tarihi, kesin olmadıkları için kabul görmemişler, Peygamberin ölüm tarihi ise onun kaybını hatırlatacağı için benimsenmemiştir. Hicretin İslâm dini ve devleti bakımından taşıdığı önem ve tarihinin kesin olarak bilinmesi dolayısıyla, Hicret olayı tarih başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bilindiği gibi, Hicret Rebiülevvel (Eylül 622) ayında meydana gelmişti. Bu ay ise ay yılının üçüncü ayıydı. Ay yılı 1 Muharrem'de başlıyordu. Bu husus gözönüne alınarak 1 Muharrem 1 (15 Temmuz 622) hicrî tarihin (takvimin) başlangıcı kabul

² *Sihah el-Cevherî*, Kamus tercümesi "arh" maddesi; Muhyiddin el-Kâfiyeci, *el-Muhtasar fî ilm el-târih*, aşağıda gelecek olan F. Rosenthal'in eserinin sonu, s.326-327, 330; el-Sehâvî, *el-i'lan bi'l-tevbih li im zenne'l-târih*, aynı eserin sonu, s.382-383; *İA*, *Tarih maddesi*, XI, 777; F. Rosenthal, *İlm el-târih inde'l-Arab* (A History of Muslim historiography) tercüme eden Salih Ahmed el-İly, Bağdad 1963, s.20-24; Şakir Mustafa, *el-Târih el-arabî ve'l-müterrihân*, Beyrut 1983, I, 49.

edilmiştir. Başka bir rivâyete göre, Basra valisi Ebû Musa el-Eşarî'nin Hz. Ömer'e, gelen evraklarda tarih bulunmadığını, bunun için işlerde tereddüt edildiğini ve İranlıların bu konuda "mah-rûz" denen tarih kullandıklarını söylemesi, bir başka rivâyete göre, Ya'lâ b. Ümeyye'nin Yemen'den Hz. Ömer'e tarihli bir mektup yazması veya Yemen'den gelen birinin "Yemen'de yazılan evraka "tarih" koyduklarını söylemesi üzerine hicrî tarih (takvim) kabul edilmiştir.³

Son rivâyette bizzat "tarih" kelimesi geçmektedir. Bu da kelimenin Yemen Arapçasından alındığını destekler. Hadis kitaplarında olayla ilgili rivâyetlerde ise "add=saymak" kelimesi geçer. Buhârî "...Peygamber gönderilmesinden ve ölüm [tarihi]nden saymadılar (mâ 'addû). Medine'ye geliş tarihinden saydılar" der.⁴ Bize kadar gelen hicrî 22 (m.643) yılında yazılmış bir papirüs vesikadır.⁵ Diğer taraftan tarih kitaplarında daha önce Hz. Ebû Bekr devrinde yazılmış vesika örneklerine rastlanmaktadır (bk. M. Hamidullah, *el-Vesâ'ik el-siyâsiyye*, Beyrut 1969, s.316, 375, 380, 394, 399). Bunlardaki tarihler doğru ise hicrî tarihin Peygamber zamanında kullanıldığına dâir rivâyetler sağlamdır.

Görüldüğü üzere, bu nakillerde tarih kelimesi takvim (chronologie) manâsına kullanılmaktadır. Biz de bu gün tarih kelimesini bir anlamda bu manâya kullanmaktayız. Bir olayın, bir eşyanın, bir kitabın, bir evrakın, tarihi deyince, onun takvimini, yani hangi günde, hangi ayda, hangi yılda yazıldığını, meydana getirildiğini anlarız. Bu anlamda tarih chronologie anlamına gelir. Chronologie tarih ilminin en önemli unsurlarındandır. Diğer bir önemli unsur ise mekan (yer)'dir. Yer ve zamandan mahrum olan bir eser tarihî değildir. Bunun için tarihçiler bir şeyi, bir olayı değerlendirirken onu bir zaman ve mekan içine koymaya çalışırlar.

Daha sonraları, hicrî ikinci asır başlarında (m.VIII. asır başları) İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışıyla tarih kelimesi önce *chronique*, daha sonra *histoire*, yani bu günkü anlamda tarih manâsına kullanılmaya başlandı. Önceleri tarih yerine *ahbar*, tarihçi yerine *ahbârî* kelimeleri kullanılıyordu. İslâm tarihinde tarih adını alan ilk kitap, Avâne b. el-Hakem (ölm.147/765)'in *Kitâb el-târih*'idir.

³ İbn el-Esir, *el-Kâmil fi'l-târih*, Beyrut tabı, I, 10-11; Kâfiyeci, s.330-332; Şehâvî, s.506-514; İA, XI, 778; Rosenthal, s.23-24; Sabri Hizmetli, *İslâm tarihçiliği üzerine*, Ankara 1991, s.1-5. Yalnız hicri takvim ay yılına göre hesaplanıyordu. Bu durum daha sonra mali konularda problemler çıkarıyordu.

⁴ *Sahih, menâkıb el-Ensar* 47; Şehâvî, s.508; Rosenthal, s.23; Şâkir Mustafa, I, 50.

⁵ Karabacek, *Fuehrch durch die Ausstellung Papyrus Erzherzog Rainer*, Vienna 1894, s.139; Rosenthal, s.24.

Bunu başkaları takibetmiştir. Hicrî III/m.IX. asırda tarih kelimesi yaygın hale gelmiş ve bir ilmin adı olmuştur.

İslâm tarihçiliği rivâyetçi (nakilci) tarihçiliktir. Tarihçinin görevi olayları en doğru ve tarafsız şekilde nakletmek, ortaya koymaktır. Hadisçi tarihçiler olayları çeşitli rivâyetler şeklinde hiç yorumsuz verirler. Gerçek tarihçiler ise çeşitli rivâyetleri mezcederek olayı en doğru şekilde anlatırlar. Böyle olması da iyi olmuştur. Olaylarla ilgili haberler olduğu gibi, yorumlarla tahrif edilmeden zamanımıza gelmiştir. Yorumlar nadir görülür. Genellikle okuyucu ve araştırmacıya bırakılır. İbn el-Esir (ölm. 1233) tarihinde olduğu gibi, bazan kısa ve özlü yorumlar eksik olmaz. Tarihçi, âdil yani tarafsız ve araştırmacı olmalıdır. Tarafsız ve araştırmacı olmayan kişi tarihçi olamaz. Diğer bir önemli nokta tarihçinin kültürlü, olayları muhakeme edebilen, gerçekle-hurafeyi ayırabilen bir kişi olmasıdır. Eğer bir kişi gerçekle hurafeyi ayırdedebilmiyor ise naklettiği şeyleri değerlendiremez. Tâceddin el-Sübkî (ölm. 1370)'ye göre bir tarihçiye şu dört vasıf bulunmalıdır:

1. Âdil (tarafsız) olmalı
2. Başkalarından aldığı bilgilerde değişiklik yapmamalı
3. Naklettiği bilgilerin doğruluğunu araştırmalı
4. Kaynağının adını mutlaka vermeli.⁶

Tarih İlminin Tanımı:

İslâm tarihçilerinin önemli bir kısmına göre "Tarih geçmişteki büyük olaylardan bahseder". İbn Haldun tarihin iki tarifini yapar. Birinci tarife göre "Tarih bir zamana veya bir millete âit olayların anlatımıdır". İkinci tarif ise daha kapsamlıdır. Bu tarife göre, "Tarih dünyanın mamur olmasının temeli olan insan toplumlarından, bu toplumlarda meydana gelen değişikliklerden, yani devletlerden, insanların yaşayışından, toplumda meydana gelen diğer değişikliklerden bahseder".⁷ Makrîzî (ölm. 1442)'ye göre "Tarih geçmişte meydana gelen olaylardan bahseder".⁸ Kâfiyeci (ölm. 1474)'ye göre "Tarih zamandan ve zaman içinde meydana gelen olaylardan bahseder".⁹ Şehâvî (ölm. 1497)'ye göre "Tarih olayların zamanlarını tâyin ve tesbit etmektir. Konusu ise insan ve zamandır".¹⁰ Kâtip Çelebi (ölm. 1057)'ye göre "Tarih lûgat bakımından

⁶ *el-Tabakât el-şâfiyyet el-kübrâ*, Kahire 1383/1964, II, 22-23; Münecimbaşı, *Sahâif el-ahbar tercümesi*, İstanbul 1285, I, 33; Şehâvî, s.499-506; Z. V. Togan, *Tarihte usul*, İstanbul 1981, s.156.

⁷ *Mukaddime*, Beyrut-Dar el-Kitab el-Lübnâni baskısı, I, 52, 58.

⁸ *el-Haber an el-beşer*, s.116; Rosenthal, s.26.

⁹ *Muhtasar*, s.327.

¹⁰ *el-İ'lân*, s.385.

vaktin tâyini anlamındadır. Mah-rûz kelimesinden gelir. Tarih ilmi toplumları yaşayışlarından, vatanlarından, âdet ve geleneklerinden, insanların yaptıklarından neseplerinden ve ölümlerinden bahseder... Konusu geçmiş insanları hayatlarıdır".¹¹

Bu arada tarihin konusu ve faydasından bahseden ve bir dereceye kadar tarihin tarifini aydınlatan ifâdeler vardır. İmâdeddin el-Kâtib el-İsfahânî (ölm. 1201)'ye göre "Tarih ya insanlığın yaratılışı ya bir devletle başlar. Her devletin başvurduğu bir tarihi vardır. Onu nesiller birbirine aktarır. Onda geçmişteki önemli ve öğünülecek olaylar kaydedilir. Eğer böyle bir gelenek olmasa geçmiş ile bu gün arasındaki bağlantı kesilir. Sonrakiler öncekileri bilmezler. Siyasetçilerin çalışmaları boşa gider. İyi ile kötü birbirinden ayırdedilmez. Sonuçlarından ders alınmaz. Olayların ötesindeki zorluklar, kolaylıklar bilinmez".¹² İbn el-Ekfânî (ölm. 1348) "Tarih kitaplarını okuyan, hükümdarların, büyüklerin, âlimlerin hayatlarından ders alır. Bu insanı rahatlatır. Zamanımızdaki tarihlerin en mükemmeli İbn el-Esîr tarihidir" der.¹³ Ebû İshak İbrahim b. Abdullah el-Hamavî "İslâm tarihi doğru, sağlam olduğu gibi, müslüman âlimlerin hayatlarından, ilimlerinden, ibretli ve hikmetli sözlerinden bahseder. İnsanlar bunlardan faydalanırlar" der. Ebû'l-Abbâs el-Mayorkî ise "Bir müminin tarihini yazan onu diriltmiş, onun tarihini okuyan onu ziyaret etmiş gibidir" demektedir.¹⁴

Zikredilen alıntılardan bir kısmı tarihin tarifinden ziyâde önemini belirten ifâdelerdir. Bu sözleri söyleyenlerin bir kısmı din âlimleridir. Bununla beraber, din âlimleri arasında aşırı mutaassıb olanlardan tarih ilmini kötüleyenler olmuştur. Onlara göre, bütün ilim *Kur'an*, hadis ve fıkıhtan ibarettir. Ne tarihin, ne edebiyatın, ne felsefenin, ne de diğer ilimlerin insana faydası vardır. Bunlar insanı Allah yolundan alıkoyan şeylerdir. Heva ve hevestir. İşte Şehâvî, kitabını bu türlü tarih ilmi aleyhinde olanlar için yazmıştır. Tarih ilminin önemini anlatmaya çalışmıştır. Taberî, İbn İmâdeddin el-Kâtib, İbn el-Esir, İbn Haldun gibi din âlimleri tarih ilminin değerini anlamışlar, bu konuda önemli eserler vermişlerdir. Böyle âlimlere göre tarih, insanların tecrübelerini gelecek kuşaklara aktarır, onların ahlâkını düzeltir, geçmiş ile bu gün arasında irtibatı (ilişkiyi) sağlar, gelecek kuşaklara yol gösterir. Bunun içindir ki, İbn Miskeveyh (ölm. 1030), tarihinin adını *Tecârib el-ümem* (milletlerin tecrübeleri) koymuştur.

¹¹ *Kef el-zunûn*, s.271. Ayrıca bk. *Sahâif el-ahbâr*, I, 32.

¹² *el-Feth el-kudsî*, nşr. M. Mahmud Sabih, Kahire 1962, s.43-44; Şehâvî, s.413.

¹³ Şehâvî, s.425.

¹⁴ Şehâvî, s.418, 422.

Yukarıdaki tarifler arasında bu günkü tarih ilminin konusuna en iyi uyan ve en kapsamlısı İbn Haldun'un ikinci tarifidir. Hem siyasî hem kültürel tarihi içine alır. Bu gün "Tarih fert ve toplum olarak insanlığın geçmişinden ve insanların meydana getirdikleri maddî ve manevî değerlerden bahseden bir ilimdir". Bütün halleri ile insanlığın geçmişini, meydana getirdiği maddî ve manevî eserleri konusu içine alır. Geçmişteki insan topluluklarının yaşayışları, kurumları, düşünceleri, meydana getirdikleri maddî-manevî eserler tarihin ilgi alanına girer. Bir toplumun, bir insanın, bir kurumun, bir düşünce, bir sanatın, bir ilmin, bir eşyanın veya sanat eserinin, bir ülkenin tarihi vardır. Eskiden çoğu tarihçiler siyasî ve askerî olaylara önem verirler, onların tarihlerini yazarlardı. Onlara göre normal günlük hayatın, bu hayat içinde cereyan eden olayların, kullanılan eşyanın hiçbir değeri yoktu. Siyasî ve askerî olayları hazırlayan sosyal ve fıkî olayların bir değeri yoktu. Bu günün tarihçisi ise siyasî, askerî olaylar yanında, onları hazırlayan sosyal, fıkî olaylara, insanın meydana getirdiği kurumlara, sanat eserlerine, eşyaya daha fazla önem vermekteler. Olayları sebep ve sonuçlarıyla ele almaktadırlar. Ferdî kahramanlardan ziyade, toplumlar üzerinde durmaktadırlar. Bu sebeple tarih bir nakil ilmi olma yanında, bir araştırma ve düşünme ilmidir. Şu noktaya da parmak basmak gerekir ki, bazı tarihçilerin yaptıkları gibi, yorumların arasında, nakle ve araştırmaya dayanan tarihî bilgi kaybolmamalıdır. Okuyucu ve araştırmacı fazla yönlendirilmemelidir. Yorumlar ortaya konarken kesin ifâdelerden ziyâde, esnek ifâdeler kullanılmalıdır. Tarihçi kendisinin yanlabileceğini dâima gözönünde bulundurmalıdır.

Tarihçilik İslâm dünyasında rağbet gören ilimlerdenidir. İslâm terbiyesinde tarihin yeri büyüktür. Doğrudan doğruya İslâm medeniyetinin bir ürünüdür. Emevîlerin sonu ile Abbâsîlerin ilk zamanlarındaki tercüme faaliyetinde tarihin yeri hemen hemen yoktur. Sâdece, İran *Şehnâmesi*'ne dâir *Hüday-nâme* tercüme edilmiştir. Bu da daha ziyâde edebî bir eserdir. Yunan ve Hellenizm medeniyetlerinden tarihle ilgili eserin tercüme edildiğini bilmiyoruz. Yunan ilimleriyle uğraşan İslâm filozofları ilimleri tasnif ederken tarih ilminden bahsetmemişler, eserlerinde bu ilme yer ayırmamışlardır. Fârâbî, İbn Sîna'nın eserlerinde tarihten bahsedilmez. Yukarıda bahsedildiği üzere, ilimlere dâir eserlerinde tarihe yer ayıran ilk müellifler Ebû Abdullah el-Harezmi (ölm. 997) ile İbn el-Nedim'dir.¹⁵ Bu iki müellif Tarih ilmini müslümanların meydana getirdiği ilimler arasında yer ayırırlar. Daha sonraki müellifler de aynı yolu izlerler. İbn el-Nedim tarihi dil ve edebiyat ilimleri arasına koyar. İbn Ferîğun felsefî ilimlerden, İbn Hazm, Fahreddin el-Râzî, (ölm. 1209), Muhammed b. Mahmud el-Amulî (ölm. 1340), el-Kâfiyeci (ölm. 1474; dini ilimlerden sayarlar. İbn Haldun tarihin sosyal bir ilim

¹⁵ *Mefâtih el-ulûm*, Kahire 1930, s.63-78

olduğunu müdâfaa etmekle beraber, mukaddimenin ilimlere âit kısmında ta ilminden bahsetmez. Bunun sebebi, kitabın başlarında bu ilim hakkındaki düşüncelerini ortaya koymuş olduğu için, tekrarlamaktan kaçınması olabilir.

Medrese ders programında da tarihe yer ayrıldığı görülmemektedir. Siret, cerh, tadil, rical ile ilgili tarih kitaplarının hadisçiler tarafından medreselerde okutulduğuna dâir epeyce bilgi vardır. Hatib el-Bağdâdî (ölm. 1071) Bağdad'ta el-Mansur Câmîi'nde kendi eseri *Tarihu Bağdad*'ı, Sehâvî'nin çağdaşlarından İbni Ammar Kahire'de Süleymîye Medresesi'nde İbn Haldun'un *Mukaddimesi* okutmuşlar, Makrîzî çeşitli medreselerde tarih dersleri vermiştir. Eyyûbî devrindeki büyük dilcilerden Tâceddin Ebü'l-Yümn el-Kindî (ölm. 1217), Makkarî (ölm. 1632) medreselerde tarih dersleri vermişlerdir.¹⁶ Muâviye'den itibaren İslâm tarihinde hükümdarlar genellikle tarih ilmiyle de ilgilenmişlerdir. Çocuklarının hocalarına bu konuda ders vermelerini emretmişlerdir. Bâbü'l-Hükûmdarlar yanlarında çalışan alimleri devrin tarihini yazdırmışlar. Yavâz Sultan Selim (ölm. 1520) devrinden itibaren Osmanlı Devleti'nde resmî tarihçiler görevlendirilmiştir. Bunların ilki *Heşt-bihişt* sahibi İdris-i Bidlisî ile *Tarih-i Âl-i Osman*'ın yazarı İbn Kemal (ölm. 1534)'dir. Hükümdarların sohbet ve meclis arkadaşları olan nedimlerin başvurdukları en önemli kaynaklar tarih ve muhazarat kitaplarıydı. Tarih kitaplarının çoğu hükümdarların idârecilerin istekleri üzerine yazılmıştır.

İslâm Dünyasında Kullanılan Takvimler:

İslâm dünyasında tarihler genellikle hicrî takvimle verilmiştir. Fakat bunu dışında şu takvimlere göre de tarih verildiği görülmektedir:

1. *Hilkat Takvimi*: Adem'in yaratılışı ile başlar. Bu takvim milattan önce 550 yılı ile başlar. Bazıları Adem'in İsa'dan 5516, 5199, 5499, 5287, 5476, 4122 yıl önce yaratıldığını söylerler. Adem Hicret'ten 6108 yıl önce yaratılmıştır.¹⁷
2. *Tufan Takvimi*: Adem'in yaratılışından 2242 yıl sonra Nuh Tufanı meydana gelmiştir. Bu ise M.Ö. 3265 yılına tesadüf eder. Bu olay da bir takvim başlangıcı kabul edilir.
3. *Buhtunnasr Takvimi*: Babil hükümdarı Nabikadanassor'un tahta çıkış yılı olan M.Ö. 747 yılı ile başlar.
4. *İskender Takvimi*: M.Ö. 324 yılı ile başlar. Bazıları buna Kıbt Takvimi de derler.

¹⁶ Rosenthal, s.45-65. İt.: el-Adim ve çağdaşları Ebü'l-Yümn el-Kindî'den pek çok tarih kitabı okumuşlardır. *Buğyet el-taleb*'teki senedler bunu gösterir. el-Makkarî için bk. Şemseddin Günaltay, s.425.
¹⁷ Ebü'l-Ferec *Tarihi*, tercüme eden Ömer Rıza Doğrul, TTK, ikinci baskı, Ankara 1987, I, 121-122, 170. Yukarıdaki tarihler İsa'nın 33 yaşında öldüğü kabul edilerek tesbit edilmiştir.

5. *Selevkiler Takvimi*: Buna Yunan Takvimi de derler. M.Ö. 311 yılı ile başlar.
6. *Milâdi Takvim*: Hz. İsa'nın doğumu ile başlar.
7. *Yezdgerd Takvimi*: Sâsânîlerin son hükümdarı III. Yezdgerd'in tahta çıkış tarihi olan 632 milâdi yılı ile başlar.
8. *Celâlî Takvimi*: Yezdgerd Takviminin 471/1079 yılında Sultan Melikşah tarafından ıslah ettirilmiş şeklidir. En doğru takvimlerdendir. Bu gün İranlıların kullandığı hicrî-şemsî takvim, Celâlî Takvimi'nin Hicret başlangıcı alması şeklidir. Yıl 21 Mart nevruz ile başlar.
9. *Mâlî Takvim*: Tarım vergilerinin toplanabilmesi için, İslâm tarihi boyunca ay takvimi yanında güneş takvimi de kullanılmıştır. Buna mâlî takvim denir. Bu yıl Mart ayında başlar. Ay takvimine uydurulmak için 33 yılda bir bir yıl atlanarak hicrî yıla uydurulmuştur. Buna "siviş yılı" denir. Osmanlılar döneminde kabul edilen Rûmî Takvim bunun en güzel örneğidir. Malî yıl 14 Mart ile başlar.
10. Türkler ve Çinliler tarafından kullanılan 12 hayvanlı takvim. Bu takvime göre, her bir yıla 12 hayvandan birinin adı verilir.
11. *Rûmî (Anadolu'ya âit) Takvim*: II. Mahmud devrinde hicrî 1256 yılından itibaren hicrî yılın güneş yılına uydurulmasıyla meydana gelmiştir. Yılbaşı 14 Mart günü başlar. 1925 yılında Türkiye'de milâdi kabulüne kadar rûmî yıl ile hicrî yıl arasında iki yıldan fazla bir fark meydana gelmiştir. 1925 yılına rastlayan 1341 mâlî yılı hicrî 1343-1344 yıllarına rastlar. Bilindiği gibi, 1925 yılında Türkiye'de resmen milâdi takvim kabul edilmiştir.¹⁸

¹⁸ Kâfiyeci, s.322. Müneccimbaşı, *Sahâif el-ahbâr*, Türkçe tercüme, I, 17-31, İA, III, 59-60, XI, 778-782; EF, II, 408-410; DİA, VII, 257-258; Faik Reşit Unat, *Hicrî tarihleri milâdi tarihe çevirme kılavuzu*, TTK, Ankara 1959.

Birinci Bölüm

İSLÂM TARİHÇİLİĞİNİN DOĞUŞU

İslâm tarihçiliğinin doğuşu son yıllarda yapılan çalışmalarla oldukça aydınlık kavuşmuştur. Bu tarihçilik âniden meydana gelmiş bir mucize değildir. İslâm dünyasında ortaya çıkan bir çok ilimle paralel olarak ortaya çıkmış, onlarda etkilendiği gibi, onlara etki de yapmıştır. İlk önemli İslâm tarihçilerinin ayı zamanda hadis ve dil malzemesi derleyicisi olmaları bunu açık olarak gösterir. Tekâmül fikrine sahip olmayanlara göre her şey birden ortaya çıkar. Tekâmül fikrine sahip olanlar ise her olayın, her gelişmenin uzun bir evrim (tekâmül) sonucu meydana geldiğine inanırlar. el-Zehabî (ölm. 1348)'nin bir kaydına göre İslâm tarihinde ilimlerin tedvini hicrî 123/milâdî 741 yılında başlanmıştır. Bu yılda İslâm âlimleri hadis, fıkıh, tefsir ilimlerini tedvin etmeye başlamışlardır. İbn Cüreyc Mekke'de, Malik b. Enes Medine'de (*Muvatta'*), Evzâî Şam'da, İbn Ebû Arûbe, Hammad b. Seleme ve başkaları Basra'da, Ma'mer Yemen'de, Süfyan (el-Sevri) Kufe'de kitaplarını yazdılar. İbn İshak *Kitâb el-meğâzî*'yi, Ebu Hanîfe fıkıh ve re'yi (fikirleri) yazdı. Az sonra, Hüseyim, Leys b. Saîd, İbn Lühey'a, İbn el-Mübarek, Ebû Yusuf, İbn Vehb eserlerini yazdılar.... İlmî tedvini ve bablara göre kaleme alınması çoğaldı. Arap grameri, lügat, tarih, eyyam kitapları yazıldı. Bundan önce âlimler hafızalarından anlatırlar veya ilmî şekilde tertibedilmemiş sahifelerden (defterlerden, kitaplardan) ilim naklederlerdi" der.¹⁹

Halbuki, bu günkü çalışmalar bir çok ilmî eserin daha Emevîler'in ortalarında yazılmaya ve tercüme edilmeye başlandığını ortaya koymaktadır. Hattâ Zehabî'nin bahsettiği âlimlerin büyük kısmı kitaplarını Emevîler'in sonlarında, hicrî 132/750 yılından önce yazmışlardır.

İslâm tarihçiliği çok sayıda âmillerin (etkenlerin) bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bunun en büyük sebebi, İslâm dininin ve devletinin ortaya çıkması, çok kısa sürede o zamanki medenî dünyanın büyük kısmına yayılması, toplumda yeni ihtiyaçların doğmasıdır. Yukarıda hicrî tarih (takvim)in kabulü dolayısıyla ortaya konan rivâyetler (nakiller) de bunu göstermektedir. İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışında ve Araplarda tarih düşüncesinin gelişmesinde şu hususlar da rol oynamıştır:

1. *Kitâbeler (yazıtlar)*: 328 tarihli İmriülkays kitabesi, 578 tarihli Şerâhî kitâbesi, Güney Yemen'deki kitâbeler.

¹⁹ *Tezkiret el-huffâz*, Mekke 1374, I, 159-160; İbn Tağribirdî, *el-Nucûm el-zâhira*, I, 351; el-Suyûtî, *Târîh el-hulefâ*, s.261; Şâkir Mustafa, I, 92.

2. *Eyyam el-Arab Edebiyatı*: Cahiliye Devrinde Araplar arasında meydana gelen meşhur savaşlardan bahseden sözlü edebiyat, hikâyeler.
3. *Ensab İlmi*: Cahiliye Devri arap kabileleri, kabilenin ve kabiledeki ailelerin soy kütüklerini tutar, bunları ezberlerlerdi. Hattâ, meşhur atların bile soy kütüğü ezberlenirdi.
4. *Arap Şiiri*: Cahiliye Devri'nde Orta Arabistan ve Hicaz'da ortak bir edebî dil ortaya çıkmıştı. Şâirler şiirlerini bu dilde söylerlerdi. Bu günkü ortak Arapça bu dilin devamıdır. *Kur'an* bu dil ile inmiştir. Cahiliye Devri şâirleri şiirlerinde sosyal hayatı işlemişler ve önemli olaylardan bahsetmişlerdir. İbn Abbas "Şiir Arapların divanıdır. Bazan bir şiirde Arapların meşhur günleri (*Eyyam el-Arab*)'nden biri gâyet özlü şekilde anlatılır" der.
5. Okuyup yazmanın yaygınlaşmaya başlaması.
6. *Komşu Ülkelerin Tarih Edebiyatının Etkisi*: İranlılar, Yahudiler, Süryaniler, Hristiyanlar gibi Arabistan'daki kabilelerle ilişkileri olan toplumların tarih edebiyatının bir kısmı Araplar tarafından bilinmekteydi. Araplar arasında Yahudiler ve Hristiyanlar vardı. Bunlar vasıtasıyla Musevîlik ve Hristiyanlık tarihine dâir rivâyetler Araplar arasında yayılmıştı. Hadislerde bunların etkileri açıkça görülür. Peygamber devrinde Mekke'de İran şehnâmesine dâir bazı kitapların dolaştığına dâir rivâyetler vardır.²⁰
7. *Kur'an-ı Kerim*'deki Peygamberler ve Benu İsrâil (Yahudi) tarihine dâir hikâyeler (kıssalar).
8. Şuûbiye hareketine karşı arap kabilelerinin tepkisi.
9. Siyasî hizipleşmeler ve imâmet meselesi.

Fakat bu saydığımız dokuz maddenin hepsi İslâm Dini ve Devleti'nin ortaya çıkması sonucu meydana gelen siyasî ve sosyal gelişmelerin yanında değersizdir. Böyle köklü siyasî ve sosyal gelişme sonucu ilmî ve fikrî büyük bir hareketin ortaya çıkması kaçınılmazdı.

Peygamber ve Sahabîler İslâm Dini ve Devleti ile büyük bir sosyal olayın başladığının farkındaydılar. Bu harekete rakib tanımıyorlardı. Yabancı takvimlerin bilinmesine rağmen Hicrî Takvim'in kabulü bunu gösterir. Bizzat İslâm dininde bir tarihî gelenek devam etmektedir. Bu din ilk insan Adem'den beri gelen tevhid inancının son halkasıdır. Peygamberin varisleri olan âlimlerle bu inanç kıyamete kadar devam edecektir.

²⁰ Nadî b. Hâris'in bazı İran destanlarına dâir kitapları Mekke'ye getirip insanları Peygamber'den uzaklaştırmaya çalıştığı bilinmektedir (*Kur'an, Lokman Sûresi*, âyet 5; İbn Hişam, *Sîret*, s.191; Suyûtî, *el-Durr el-mensûr*, V, 158-159; Rosenthal, s.43).

Şu hususa da işâret etmek gerekir ki; *Kur'an-ı Kerim*'deki tarihi malzeme, yukarıda bahsedilen maddelerdeki tarihî malzeme, hadisler bir tarihten ziyâde edebiyattır. Zira, bu maddelere giren tarihî malzeme yer ve zaman unsurundan mahrumdur. Yeri ve zamanı tâyin edilmeyen bilgi tarih bilgisinden ziyâde edebî bir bilgidir. Bazıları, hadis ilmi ile tarih ilminin başlangıçta tek bir ilim olduğunu, tarih ilminin hadis ilminden çıktığını söylecek kadar ileri giderler. Hadisî, rivâyet ettiği olayı belli bir zamana ve mekana yerleştirmeye çalışmaz, sâdece sahih veya sahte olduğunu tesbit etme kaygusundadır. Bunun için olaylar muallakta kalır. Tarihçi ise naklettiği malzemeyi bir zaman, bir mekan içine yerleştirir. Bu hususun önemini farketmemelerinden dolayı pek çok hadis âlimi İbn İshak ve Vakîdî gibi büyük tarihçileri tenkit etmişlerdir. Onların sağlam diye naklettikleri hadislerde ise daha zayıf olanlar pek çoktur. Türkler aleyhindeki hadisler, İsrâiliyat bunun en güzel örnekleridir.

İslâm tarihinde tarihle ilgili ilk çalışma *Kur'an*'ın toplanmasıdır. Burada Mekke ve Medine'de inen âyetler ve sûreler, bahsedilen olaylara göre bir tasnife tutulmuştur. *Kur'an*'ı toplayan heyet *Kur'an*'ın metnini bazı kriterlere göre tesbit ve tertibetmiştir. Hz. Ali, İbn Mesud gibi sahabîler de tertibettikleri mushaflarda belli kriterleri gözönünde bulundurmışlardır. Bu bir tarih çalışması örneğidir. Hicrî takvimin kabulü resmî evraka tarih atılmasıyla ve divanların tertibiyle tarih çalışmasında yeni bir adım atılmıştır. Olaylar zamanlanmaya başlanmıştır. Hz. Ömer, sahabîlerden Cübeyr b. Mut'im, Mahreme b. Nevfel, Akîl b. Ebî Talib'ten meydana gelen bir heyet oluşturmuş, bunlara divanların (maaş defterlerinin) tertibine esas olacak arap kabileleri neseb listeleri hazırlamalarını emretmiştir. Bunlar bazı esaslar dahilinde bu listeleri hazırlamışlar, bir dereceye kadar tarih çalışması yapmışlardır.²¹ Bu neseb listelerinin hazırlanmasında bazı defterler kullanılmış olmalıdır. Zira, bazı ailelerin ve aşiretlerin neseb defterlerinin olduğuna dâir kayıtlar vardır.²² İbn Sa'd *Neseb el-Ensar*, *Neseb el-Nebî* adlı eserlerden bahseder. Abdullah b. Amr el-Yeşkürî (ölm. 80/699) ensab konusunda bir eser yazmıştı. Cahız (ölm. 869) devrinde Micver b. Gaylân el-Dabbî el-Basrî (ölm. 85/704)'nin nesebe dâir bir eseri vardı. Hırâs b. İsmâil el-Şeybânî'nin *Kitâbü ahhâri Rabîa ve ensâbihâ* adlı bir kitabından bahsedilir. Sahabe ve Tâbiun'un kendilerinden önce yaşayanların haberleri ve tarihleriyle ilgilendiklerine dâir kayıtlar bulunur.²³ Görüldüğü üzere neseb ve tarih ilmi ile uğraşmak, Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer devirlerinden itibaren devam etmiştir. Bunda, Kureys'in, Ensar'ın, çeşitli kabilelerin, Hâşimîlerin Araplar arasındaki

²¹ Taberî, *Tarih*, IV, 209-210; Sezgin, I, 246; Şâkir Mustafa, I, 79.

²² F. Sezgin, *GAS*, I, 248.

²³ İbn Sa'd, *Tabakât el-kebîre*, I, 42, 104, 316, II/II, 123, VI, 179; Ebû Şâme, *el-Ravzatayn*, Mısır 1288, I, 2; Sezgin, I, 248; Şâkir Mustafa, I, 80-81.

yerlerini tâyin etmek endişesi etkili olduğu gibi, İslâmiyet'ten sonra da kabile sisteminin devam etmesi önemli rol oynamıştır. Bu arada İslâm dini ve devletinin dünya çapında bir hareket haline gelmesinin doğurduğu şartlar sonucu, Peygamber'in, İslâm Dini ve Devleti'nin tarihini tesbit etmek endişesinin birinci derecede rol oynadığı asla gözden kaçmamalıdır. Bunun için, Emevîler devrinde Muâviye'den itibaren halifeler tarihle ilgilenmişlerdir. Muâviye, Abîd b. Şerye, Ka'b el-Ahbar gibi Yemen ve Benû İsrâil tarihiyle ilgilenen kişileri, Halife Abdülmelik (ölm. 86/705) ilk defa *Meğâzî* konusunda eser yazan İbn Şihab el-Zühri (ölm. 124/742)'yi Dimaşk'taki Hilâfet Sarayına çağırılmışlardır.

İslâm tarihçiliğinin ilk safhasında tarihle ilgilenen kişiler neseb bilgisinden başka, Peygamber'in hayatı ve gazveleri, Yemen ve Benû İsrâil tarihleriyle ilgilenmişlerdir. Bunun için tarih konusuyla ilk ilgilenen kişiler Hicaz ve Yemen asıllı kişiler arasından çıkmıştır. Yemen asıllı kişiler genellikle Yemen ve Benû İsrâil tarihiyle, Hicaz asıllı kişiler Peygamber'in hayatı ve İslâm tarihiyle ilgilenmişlerdir. Yemenli tarihçilerden Abîd b. Şerye'yi Muâviye Dimaşk'a çağırılmış, ondan Yemen tarihi konusunda bilgiler dinlemiştir. Bu zatın *Ahbar el-Yemen ve eş'ârihâ* adlı bir eser yazdığı bilinmektedir. Bir rivâyete göre, Hz. Ali Vehb b. Münebbih (ölm. 110/728)'i Yemen tarihini öğrenmeye teşvik etmiştir. Yezid b. Ziyâd el-Himyârî (ölm. 69/688) *Sîretü Tübbâ ve eş'ârihâ* adlı bir kitap yazmıştır.²⁴ Yahudilikten müslümanlığa geçmiş olan Ka'b el-Ahbar (ölm. 32/652) ile Abdullah b. Selam (ölm. 43/663)'dan İsrâiliyata ve eski arap tarihine dâir pek çok rivâyet nakledilmektedir. Bütün bunların gerçek tarihçilikle ilgisi yoktur. Verdikleri bilgiler tarihten ziyâde hurafî ve menkıbevî bilgilerdir. Yer ve zaman unsurundan mahrumdur.

İslâm tarihçiliğinin ortaya çıkışında iki önemli ekol (mektep) rol oynamıştır. Bunlar hadisle uğraşanlar tarafından meydana getirilen Medine Tarih Ekolü ile hadis, şiir, dil, haber (tarih) araştırmacıları tarafından meydana getirilen Irak Tarih Ekolü'dür. Birinci ekolü meydana getirenler genellikle fıkıh, tefsir, hadis sahalarında çalışan ve Medine- Mekke şehirlerinde oturan din âlimleridir. Bunların bir kısmı Emevîler zamanında Dimaşk'ta da oturmuşlardır. Irak Ekolü'ne mensup tarihçiler ise, hadis yanında genellikle şiir, dil, folklor, ahbar (tarih) araştırmacılığı ile uğraşan ve Basra ve Kûfe'de oturan alimlerdir. Zira, dört halife ve Emevîler devrinde Medine, Basra ve Kûfe'nin ilim ve kültür hayatında oynadığı rol başka hiçbir yerle mukâyese edilmez. Ne Şam ne Mısır ne de İslâm Devleti'nin başka bir yerinde Medine, Basra ve Kûfe ile mukayese edilebilecek ilmi hareket meydana gelmemiştir. İleride görüleceği gibi, bu şehirlerde yetişen

²⁴ Sezgin, I, 249; Şâkir Mustafa, I, 81.

ünlü bilginlerin çoğu arap olmayan ırklara mensup müslümanlardandı. Bu müslümanlara mevlâlar (mevâlî) deniyordu. Mevlâlar, arap olmadığı halde arap kabilelerinden birine mensup sayılan, o kabile mensuplarıyla aynı statüye sahip olan müslümanlardı. Yukarıda ifade edildiği gibi, ilk İslâm tarihçileri genellikle başka ilim sahalarıyla da uğraşan kişilerdi. Bunun için tarih ilmi, dini ve filoloji ilimleriyle beraber doğmuş ve gelişmiştir. Bunları, diğer medeniyetlerden tercüme edilerek geliştirilen riyâzî ve tabîî bilimler takibetmiştir. Tıp, siyaset, matematik, astronomi, felsefe, kimya gibi ilimler Emevîlerin sonlarında kelâm ilmi ile beraber filizlenmeye başlamışlar, Abbasilerin başlarındaki büyük tercüme hareketiyle önemli bir ilmî hareket halini almışlardır. Bu ilimler önce daha önceki medeniyetlerden Arapçaya çevrilmişler, ardından geliştirilmeye başlamışlardır. Bu ilimleri tercüme edenler genellikle ârâmî, yunanlı, İranlı, Hindli idiler. Aynı zamanda konularında zamanlarının en yetkili bilginleriydi. Eski medeniyetlere âit kitapları tercüme ettikten başka, kendi sahalarında değerli kitaplar yazmışlardır.

MEDİNE TARİH EKOLÜ, BAŞLICA TEMSİLCİLERİ

İslâm tarihinde gerçek anlamda kronolojiye ve coğrafyaya dayanan, yazılan malzemenin tenkit süzgecinden geçirildiği tarih ilmi Medine'de tefsir, hadis ve uğraşan din âlimleri arasında ortaya çıktı. Bunlar önceleri Peygamber'in hayatından ve savaşlarından bahseden sîret-meğâzî sahasındaki araştırmalarla işe başladılar. Bir asır kadar devam eden çalışmalar sonunda topladıkları malzemeyi kronoloji ve coğrafi mekan içine yerleştirerek düzenli eserler yazmaya başladılar. İbn Şihab el-Zühri (ölm. 124/742) ve İbn İshak (ölm. 150/767) ile *sîret-meğâzî* ve İslâm tarihi sahalarında ilmî tasnife uygun eserler yazılmaya başlandı. Vâkıdî (ölm. 207/823) ile bu ekol gerçek bir tarih ekolü haline geldi. Hicrî II/milâdî VIII. asrın başlarında Irak'ta Kûfe ve Basra'daki hadis, dil ve şiir çalışmaları sırasında arap kabileleri arasında yazılı ve sözlü olarak dolaşan haberlerin toplanması ve tedvin edilmesiyle meydana gelen Irak Haber Ekolü'yle birleşerek İslâm tarih geleneğini doğurdu. Bunların sonucu hicrî III/milâdî IX. asrda büyük tarihçiler ortaya çıktı, günümüze kadar gelen kitaplarını yazdılar. Gerek Medine Ekolü'ne gerek Irak Ekolü'ne mensup tarihçiler yazılı ve sözlü rivâyetlerin yanında arşiv vesikalarına da başvurmuşlardır.

Sîret ve Meğâzî Kitaplarının Yazılması:

Peygamberin hayatına dair eserlere sîret denir. Eğer bir kitap sâdece onun savaşlarından bahsederse böyle eserlere meğâzî denir. Sîret hayat, yaşayış tarzı manalarına gelir. Meğâzî ise meğzâ kelimesinin çoğulu olup savaşlardan ve savaşçıların hayatlarından bahseden eserlere verilen addır. Terim olarak sîret-meğâzî Peygamberin hayatı ve savaşlarıdır. Bu konulardan bahseden kitaplara

sîret ve meğâzî kitapları denir. İslâm tarihinde gerçek anlamda tarih çalışmaları sîret ve meğâzî dallarında başlamıştır. Bu çalışmalar Peygamber'den sonraki nesil tarafından başlatılmıştır. Fakat bunlar bahsedilen konularda kitap yazmamışlar, buldukları malzemeyi düzensiz olarak defterlere kaydetmişler, talebelerine nakletmişlerdir. Peygamberlerden sonraki ikinci nesil ise bu bilgileri konulara veya kronolojiye göre yazmaya başlamışlardır. Böylece, ilk sîret ve meğâzî kitapları ortaya çıkmıştır. Yukarıda söylediğimiz gibi ilk meğâzî kitapları ve müellifleri hakkında Horovitz bir çalışma yapmış, bunu daha geniş başka çalışmalar takibetmiştir. Sîret ve meğâzî yazmanın dünyevî tarafı yanında bir de dinî tarafı vardır. İlk İslâm âlimlerine göre Peygamber'in hayatını ve gazvelerini inceleyerek bazı âyetlerin ve hadislerin izahının kolaylaşacağı düşünülüyordu. Bunun için ilk tarih çalışmaları hadis çalışmalarıyla paralel yürümüştür. *Hadislerde olduğu gibi her rivâyet (nakil) sened denen bir râviler zinciri ile bunu takibeden metinden meydana geliyordu.*

Hadis naklinde gözönünde bulundurululan birçok husus tarihe dâir haberlerin naklinde de dikkate alınıyordu. Yalnız tarihinin ayrıca kronoloji ile mekana da ehemmiyet vermesi, elde ettiği bilgiyi bu iki çerçeve içine oturtması lâzımdı. Tarihle ilgili haberlerin naklinde senet zincirine verilen önem İslâmiyetin başlarında müslümanlarda tarihî bilginin şekli ve sağlamlığının tenkidi konusunda meydana gelen muazzam değişmeyi gösterir. Böylece, Peygamberin hayatıyla ilgili bazı nakillerin (rivâyetlerin) sağlam olmadığı kabul ediliyor, ilk defa, tarihçilikte sağlam bir zemin üzerinde bulunulduğu hiss olunuyordu. Şu noktayı unutmamak gerekir ki, Medine Tarih Ekolü'ne mensup âlimlerin ve daha sonraki tarihçilerin Peygamberler tarihi ve Cahiliye Devri ve eski milletler ile ilgili verdikleri bilgiler efsane ile karışmıştır. İslâm tarihi konusunda verdikleri bilgiler gibi sağlam değildir.

Medine Mektebine Mensup İlk Tarihçiler:

Yukarıda, Hz. Ömer zamanında divanların (maaş ve gelir defterleri) tertibi ile Hz. Ebû Bekr ve Osman zamanlarında *Kur'an*'ın toplanıp mushaf haline getirilmesinin bir nevi tarih çakışması olduğuna işaret edilmişti. Divanlar tertibedilirken ilk müs'umanlar, hicret edenler, Bedir, Uhud, Hendek, Hudeybiye, Mekke'nin fethi gibi önemli gazalara katılanlar araştırılmış, İslâma hizmeti geçen bu zatlara ayrıcalıklı yer verilmiştir. Ayrıca, Peygamber ve ilk halifeler zamanında yapılan pek çok anlaşma metni vardı. Bu listeler ve anlaşmalar İslâm tarihçilerinin ilk malzemelerini teşkil etmiş olmalıdır. Bu vesikalar üzerinde tarih bulunduğu için olayların mekanını ve zamanını tâyin etmek kolaydı. Peygamber'den sonraki nesilden itibaren tarih araştırmaları başlamış, bu faaliyet daha sonra gelişerek devam etmiştir. Bazı araştırmacılar tarafından ilk tarihçiler

arasında Hz. Osman'ın oğlu Ebân (ölm. 105/723)'ın adından bahsedilir. Fakat onun daha ziyade hadisçi olduğu, ona nisbet edilen *Meğâzî* kitabının Eban b. Osman el-İclî'ye âit olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için onu tarihçiler arasına almadık. Buna göre ilk tarihçileri şöyle sıralayabiliriz:

1. **Abdullah b. Abbas:** Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın oğludur. Hicret'ten üç yıl kadar önce (619 yılı civarı) doğdu, 78/697 yılında öldü. Peygamber'den bir sonraki nesildendir. Peygamber zamanında doğduğu için sahabî sayılır. *Kur'an*, hadis, fıkıh (hukuk), şiir, ahbar (tarihî nakiller) konularında zamanının en yetkili kişilerindendi. İsrâiliyat, Cahiliye Devri arapları, sîret ve meğâzî konularında ondan nakledilen çok sayıda rivâyet (nakil) vardır. Onun tefsir, meğâzî, fıkıh, şiir, Eyyam el-Arab (Arapların meşhur günleri, savaşları), ensab konularında dersler verdiği söylenir.²⁵ Kendisi kitap yazmamıştır. Sahifeler halinde yazılı defterler bırakmıştır.²⁶ Talebeleri arasında meğâzî dalının babaları sayılan Urvet b. el-Zübeyr ile Vehb b. Münebbih vardır.
2. **Urvet b. el-Zübeyr:** Büyük sahabîlerden Zübeyr b. el-Avvam'ın oğludur. Tâbiun'un hadisçilerinden ve fakihlerindendir. 23/644 yılında doğmuş, 94/713 yılında ölmüştür. Babası Cemel Vakası'nda öldüğü sırada 13 yaşındaydı. Annesi Hz. Ebû Bekr'in kızı Esmâ'dır. Genellikle hayatını Mekke ve Medine'de geçirdi. 58-65/678-684 yıllarında Mısır'da bulundu. Halife Ömer b. Abdülaziz'le arası iyi değildi. Peygamber'in hayatı ve gazalarından başka, Cemel Vakası'na kadarki (36/656) İslâm tarihine dâir olaylarla ilgilendi. Genellikle meğâzî ilminin ve İslâm tarihçiliğinin babası sayılır. İbn İshak, Vâkidî, Taberî başta olmak üzere daha sonraki tarihçiler ondan nakiller yaparlar. Modern araştırmacılar tarafından Medine Tarih Ekolü'nün kurucusu kabul edilir. Horovitz, Taberî'nin ondan naklettiği rivâyetleri incelemiş. Habeşistan'a, Yesrib (Medine)'e hicretler, Bedir Savaşı, Hz. Hatice'nin ölümü, Halid b. el-Velid konularında düzenli bilgiler verdiğini, bu arada tarihle ilgili Halife Abdülmelik tarafından yöneltilen sorulara cevaplar yazdığını göstermiştir. Abdülaziz el-Dûrî de ondan yapılan alıntıları incelemiş, vahyin ve İslâma davetin başlangıcından, Hicret'ten, Medine devrinden, Taif Gazvesi'nden, Peygamberin mektuplarından, ömrünün sonlarına kadar meydana gelen çeşitli olaylardan bahsettiğini, ondan

²⁵ İbn Sa'd, II, 121, 122; İbn el-Esir, *Üsd el-gâbe*, Tahran baskısı, III, 193-195; *Et*, I, 41-42; Sezgin, I, 25-28; Ziriklî, IV, 95; Rosenthal, s.353, 356, 363; Şâkir Mustafa, I, 150.

²⁶ İbn Sa'd, VI, 216; Şâkir Mustafa, aynı yer. Hayatı hakkında bk. *İA*, I, 26-27; Sezgin, aynı yer; Rosenthal, s.99 not 9.

nakledilen bazı rivâyetlerin Emevî sarayına yazılan cevaplar olduğunu tesbit etmiştir. Bununla beraber eserinin tam adı bilinmez. Belki bıraktığı malzeme tedvin edilmemiş bir haldeydi.²⁷ Talebelerinin en meşhuru İbn Şihâb el-Zührî'dir.

3. **Vehb b. Münebbih:** Yemen'in Zimar şehridendir. Vehb b. Münebbih'in daha Peygamber'in sağlığında 10/632 yılında müslüman olduğuna dâir rivâyetler vardır. En sağlam olan rivâyete göre 34/654 yılında doğmuştur. 114/732 yılında ölmüştür. Bazıları onun müslüman olmadan önce yahudi olduğunu söylerler. Bu rivâyeti kabul edenlere göre, Ka'b el-Ahbar ve Abdullah b. Selâm gibi müslüman olan yahudi âlimlerden faydalanmıştır. 34/654 yılında doğduğunu kabul edenler ise İran asıllı olduğunu söylerler. Bu son rivâyet doğru olmalıdır. Kardeşi Hammam da onun gibi hadis ve ahbar (tarih)'la uğraşmıştır. Medine Ekolü'ne mensup âlimlerdendir. Peygamberler ve Cahiliye Devri Yemen tarihleriyle uğraşmıştır. Onan İsrâiliyat'a dâir pek çok rivâyet nakledilir. Peygamberler tarihine dâir *Kitab el-mübtedâ* ve *kısas el-enbiyâ*, Yemen tarihine dâir *Kitab el-mülûk el-mütevvece min Himyer ve ahbârihim* adlı eserleri yazmıştır. Bu son eser *Kitab el-fıcan* adıyla 1979 yılında Sana'da yayınlanmıştır. Hikâyeci tarihçidir. Verdiği bilgilere fazla itimad edilmez. Bununla beraber, İbn İshak, Taberî, Mesûdî gibi büyük tarihçiler Peygamberler tarihi, eski Yemen tarih konularından ondan faydalanmışlardır. Peygamberler tarihine, yahudi tarihine dâir bilgiler *Kur'an* ve hadiste olduğu için İslâm tarihçileri İsrâiliyata dâir pek çok bilgileri kabul etmek zorunda kalmışlar, *Kur'an* ve hadiste verilen bilgileri İsrâiliyat ve *Tevrat*'tan aldıkları bilgilerle tamamlamışlardır. Bunun için, Peygamberler tarihi ve yaratılıştan bahseden bütün İslâm tarihçileri İsrâiliyat'tan faydalanmışlardır. Yalnız, bu tarihçilerin hiç biri Peygamber'in hayatı ve İslâm tarihi konularında Vehb'ten nakilde bulunmazlar. Bununla beraber, Beker onun *Kitab el-meğâzî*'sinden bir parçaya rastlamıştır. Burada Akabe Biati ile Hicret'ten bahsedilir.²⁸

Urve ve Vehb'ten sonraki üçüncü müslüman kuşakta, bir çok hadisçi, bilhassa Ömer b. Abdülaziz (ölm. 101/720) ve Hişam b. Abdülmelik (ölm. 125/743) gibi Emevî halifelecinin teşvikleriyle Hilâfet Arşivleri'ndeki malzemelerden

²⁷ Horovitz, *el-Meğâzî'l-ülâ ve müellifühâ*, tercüme eden Hüseyin Nassar, Mısır 1369/1949, s.11-25; Şâkir Mustafa, I, 152-153; el-Dûrî, *Neş'etü ilm el-târih*, s.21-22, 61-77, 137-142. Urve'nin hayatı hakkında bk. *İA*, XIII, 66; Sezgin, I, 278; Sabri Hizmetli, s.110-112.

²⁸ Horovitz, s.27-36; Sezgin, I, 305-307; Ziriklî, VIII, 125; Dûrî, s.25-26, 103-117, 152-158; *İA*, XIII, 260-262; Şâkir Mustafa, I, 154-155; Rosenthal, s.130, 173, 258; S. Hizmetli, s.115-116.

de faydalanarak gerçek anlamda tarih kitapları yazdılar. Bunların en önemlileri Şurahbil b. Sa'd ile İbn Şihâb el-Zühri'dir.

4. **Şurahbil b. Sa'id:** Tam adı Şurahbil b. Sa'id b. Sa'd b. Ubâde el-Hazrecî el-Ensârî'dir. Büyük sahabîlerden Sa'd b. Ubâde'nin torunudur. Babası Sa'id, Peygamber'in hayatı üzerinde ilk uğraşan kişilerdendir. Topladığı malzemeyi bir deftere yazmış, Şurahbil bu notlardan faydalanmıştır. Şurahbil, Hz. Ömer zamanında 25/646 yılı başlarında doğmuş, 123/740 yılında ölmüştür. Medine'ye hicret edenlerin, Bedir ve Uhud'a katılanların listelerini verir. Meğâzî hakkında kitap yazdığı söylenirse de adı verilmez.²⁹
5. **İbn Şihâb el-Zühri:** 50-124/670-742 yılları arasında yaşamıştır. Hadisleri, sîret ve İslâm tarihini konulara göre ilk yazan kişidir. *Sünen* adlı bir hadis kitabı, *Kitab el-meğâzî* adlı bir sîret kitabı yazmıştır. Topladığı bilgilerin hepsini defterlere kaydederdi. Çok sayıda âlimden okuduğu gibi, devlet arşivlerinden de faydalanmıştır. İlmî anlamda İslâm tarihinde ilk hadisçi ve tarihçidir. Medine Tarih Ekolü'nün ilk büyük temsilcisidir. Tam adı Muhammed b. Müslim b. Şihâb el-Zühri'dir. Kureş kabilesinin kollarından olan Zühre Oğullarından gelir. Peygamberin annesi de aynı koldandır. Ömrünü Medine, Mekke ve Şam'da geçirmiştir. Yukarıda bahsedilen Urvet b. el-Zübeyr'in talebesidir. el-Zühri, Sa'id b. el-Müseyyeb ve Tâbiun'un diğer hadis, fıkıh, edeb, tarih bilginlerinden uzun süre dersler aldı. Otuz yaşına kadar Medine'de oturdu. 80/699 yılında Dimaşk'a gitti. Emevî halifesi Abdülmelik tarafından kabul edildi. İlmî takdir edilip borçları ödendi. Bundan sonra ölünceye kadar zaman zaman Medine'de, zaman zaman Dimaşk'ta bulundu. Abdülmelik'ten sonra gelen Emevî halifeleri I. Velid, Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz, Yezid b. Abdülmelik, Hişam b. Abdülmelik (ölm. 125/743) taraflarından himâye edildi. Bu arada eserlerini yazdı. Çağdaşları ve daha sonraki âlimler onun ilmî faaliyetini, metodunu takdirle anarlar. Ömer b. Abdülaziz ve Hişam b. Abdülmelik onu hadisleri ve sîret-meğâzî'yi yazmaya teşvik etmişler, hatta bu konuda zorlamışlardır. Halife Hişam'ın çocuklarının eğitim ve öğretimiyle görevlendirilmiş, ölünceye kadar bu işe devam etmiştir. Hattâ, Hişam onun emrine katipler verip bildiklerini defterlere yazdırmıştır. Ramazan 124/Temmuz 742 tarihinde Şam'da ölmüş, Adâmâ denilen çiftliğinde gömülmüştür. İmam Malik b. Enes (ölm. 179/795) "İlmî kitap halinde ilk yazan (ilk tedvin eden) İbn Şihâb'tır. Sonra, onu başkaları takibetmiştir" der. Zühri Peygamber'in sîreti, gazaları, dört halife devri, Emevîler devri tarihi ile ilgilenmiş, elde ettiği bilgileri tenkit

süzgecinden geçirmiş, çeşitli kaynaklardan (senedlerden) elde ettiği bilgileri birleştirmiş, olayların tarihi akışına dikkat etmiş, önemli olayları göstermiş, kıssaları ve şiirleri kitaplarına almamıştır. O, bir olaya dâir çeşitli rivâyetleri biraraya toplayıp tek bir metin halinde veren ilk kişidir. Bu metod tarihçilikte bir ileri merhaleidir. Bilhassa dört halife devrine, icmânın, hilâfet meselesinin, divanların, vergilerin, siyasi hiziplerin ortaya çıkışına önem vermiştir. *Kitab el-meğâzî* adlı eserini 121/739 yılında tamamlamıştır. Talebeleri arasında Mûsâ b. Ukbe, İbn İshak, Muhammed b. Sâlih el-Temmar vardır.³⁰

Emevî halifeleri tarafından himaye edilen başka bir hadisçi ve tarihçi de Âsım b. Ömer b. Katâde (ölm. 119/737)'dir. Ensar'dan olan bu zat Medineli'dir. Halife Ömer b. Abdülaziz zamanında Dimaşk'ı ziyaret etmiş, onun emriyle Emevî Camii'nde sîret-meğâzî ve Sahabe'nin hayatları üzerine dersler vermiştir. Medine'de hadis ve meğâzî konularında 20 yıl kadar ders verdiği söylenir.³¹

6. **Abdullah b. Ebû Bekr b. Hazm:** Medineli sîret ve meğâzî âlimlerindendir. Dedesi Amr b. Hazm, Peygamber tarafından Yemen'e vali tâyin edilmişti. Babası Abû Bekr Medine'de kadılık ve valilik yapmıştı. Abdullah kendisi hadis ve sîret ile uğraştı. Peygamberin gençliği, ilk peygamberlik yılları, gazveleri, ona gelen elçi heyetleri, ridde olayları ve Hz. Osman'ın son günleriyle ilgili bilgilerin önemli bir kısmı ondan nakledilir. İbn İshak'ın hocalarındandı. Topladığı malzemeyi yıllara göre tertibetmiştir. Peygamberin savaşları konusunda yıllara göre tertibettiği bir liste İbn İshak ve Taberî tarafından nakledilir. Ayrıca Peygamber'in mektuplarıyla da ilgilenmiştir.³²
7. **Mûsa b. Ukbet el-Esedî:** Medineli tarihçilerdendir. Zübeyr oğullarının mevlâsıdır. 60/679 yılına doğru doğdu. 141/758 yılında öldü. İbn Abbas'ın notlarından faydalandığı gibi, Zühri'den meğâzî ve tarih okudu. İbn İshak, Vâkidî, İbn Sa'd, Taberî ondan bilgi aktarırlar. İmam Mâlik'in hocalarındandı. İmam Mâlik ile İbn İshak'ın arası iyi değildi. Kendisine siyer konusunda bilgi soranlara Mûsa b. Ukbe'yi tavsiye eder. Onun bilgilerinin sağlam olduğunu söylerdi. Mûsâ'nın tarih metodu sağlamdı. Sîret, meğâzî, dört halife ve Emevîler devri tarihleriyle ilgilenirdi. Habeşistan'a göçeden, Akabe Biatına katılan Sahabîlerin listelerini tutmuş, topladığı malzemeyi tarih sırasına koymuştur. *Kitab el-meğâzî* adlı eseri sonraki âlimler tarafından çok

²⁹ Horovitz, s.25-27; el-Dürî, s.22; Şâkir Mustafa, I, 151, 154; Sezgin, I, 279; S. Hizmetli, s.115.

³⁰ Horovitz, s.49-68; İA, XIII, 643-647; el-Dürî, s.23-25, 78-102, 143-151; Sezgin, I, 280-283; Şâkir Mustafa, I, 157-158; Zirikli, VII, 97; Rosenthal, s.456, 507, 527.

³¹ Horovitz, s.47-49; Sezgin, I, 279; Şâkir Mustafa, I, 156.

³² İbn Sa'd, II, 134; Horovitz, s.37-47; Sezgin, I, 284; Şâkir Mustafa, I, 155-156; S. Hizmetli, s.117-118.

kullanılmıştır. Ebû Nuaym el-İsfahânî (ölm. 1038) bu kitabı istinsah edip ondan faydalanmış, daha sonra Yâkut el-Hamevî de bu nüshayı kullanmıştır. İbn Abdülberr (ölm. 1071) bu eseri *Kitab el-dürer fî ihtisar el-meğâzî ve'l-sîyer* adıyla ihtisar etmiş (kısaltmış)tır. İbn Kâdî Şuhbe (ölm. 789/1387) ise *Kitab el-meğâzî*'den yapılan nakilleri ayrı bir eserde toplamıştır. İbn Seyyid el-Nâs ve İbn Hacar da kitaplarında bu eserden nakiller yapmışlardır. Bu kitaptan bir parça zamanımıza ulaşmış, Sachau ve Schacht bu parça üzerinde çalışmışlardır. A. Guillaume, İbn İshak'ın *el-Sîret el-nebeviyyesi*'nin İngilizce tercümesinin sonunda kitaptan bazı parçaların tercümesini vermiştir.³³

8. **İbn İshak:** Zührî'nin en büyük talebesi, ilk büyük İslâm tarihçisidir. Yazdığı eser zamanımıza ulaşmıştır. Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesar'dır. Dedesi Yesar, Hz. Ebû Bekr zamanında Ayn el-Temr denen yerde esir alınıp Medine'ye getirilenlerdir. Yesar esir olarak Kays b. Mahreme b. el-Muttalib'e verildi ve müslüman olup Kays'ın aşiretinin mevlâsı oldu. Yesar'ın oğulları İshak ile Mûsâ hadisile ilgilendiler. İbn İshak'ın annesi ise azad edilmiş bir câriye idi. Muhammed, bu câriye ile İshak'ın oğlu olarak 85/705 yılında Medine'de doğdu. Babası gibi hadisçilik mesleğini seçti. İbn Şihâb el-Zührî, Âsım b. Ömer b. Katâde, Abdullah b. Ebî Bekr b. Hazm gibi zamanının büyük hadisçilerinden ve tarihçilerinden okudu. Malzeme topladı. Otuz yaşına geldiği sırada Mısır'a giderek orada Yezid b. Ebî Habib (ölm. 128/745)'in hadis ve tarih konusundaki derslerine devam etti. Mısır'dan Medine'ye dönünce hadis ve sîyere âit topladığı malzemeleri kitap halinde yazmaya başladı. *el-Sîret el-nebeviyye* adlı kitabını yazdı. 123/741 yılında Medine'de bulunan hocası Zührî tarafından eseri övüldü. Bu arada İbu İshak *el-Sünen* adında bir hadis kitabı da yazdı. Belki de bu eserindeki bazı görüşleri dolayısıyla İmam Malik ve taraftarlarıyla arası açıldı. Kaderiyecilik ve şiiilikle itham edildi. Hişam b. Urve'nin karısı Fatıma'yı kaynak göstermesi tenkit edildi. Fatıma ile arasında ilişki olduğunu söyleyenler bile oldu.

Bu sıralarda Irak'ta Abbâsiler idâreyi ele geçirmişler, devletin merkezi Şam'dan Irak'a kaymıştı. Medine eski önemini kaybetmişti. Bu gelişmeler üzerine, İbn İshak Medine'den Irak'a gitti. el-Cezîre, Kûfe, Rey gibi yerlerde kısa müddetle dolaştı. Bağdad'ın kurulması üzerine bu şehirde yerleşti. 150/767 yılında bu şehirde öldü.

İbn İshak'ın eserlerini yazarken kullandığı kaynaklar çok çeşitlidir. Medineli çok sayıda hadisçi ve tarihçiden, Yezid b. Ebî Habib'ten, Vehb b. Münebbih'ten, ehl-i kitaptan, yabancılardan, *Kur'an*, hadis, vesikalar, halk rivâyetleri gibi muhtelif kaynaklardan faydalanmıştır. Hocalarının ve istifade ettiği kişilerin sayısı 114 kişiye ulaşmıştır. Çok sayıda şiiiri kaynak göstermiştir. Bu kadar çeşitli kaynaktan faydalanması İmam Malik gibi katı tutumlu kişilerin tenkidine uğramıştır. Medineli talebelerinin az olmasına karşılık Iraklı, el-Cezireli, Reyli pek çok talebesi vardır. Bunlardan 15 kadarı büyük âlimdir. En büyük talebeleri el-Vâkidî (Medineli), Yunus b. Bükeyr, Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî (ölm. 183/799)'dir. En meşhur eseri *el-Sîret el-nebeviyye* adlı kitabıdır. Bu eseri, önce Halife Ebû Ca'fer el-Mansur'a, daha sonra ilâveli şeklini oğlu Mehdi'ye takdim etmiştir. Kitab talebesi el-Bekkâî'nin talebesi Abdülmelik b. Hişam (ölm. 218/833)'in tehzibiyle zamanımıza ulaşmıştır. Bu tehzib Peygamber'in sîreti, meğâzisi, İslâmiyet ortaya çıktığı sırada Hicaz'ın durumu hakkında başlıca kaynağımızdır. İbn Hişam kitabın aslındaki bazı şiirleri, zayıf gördüğü rivayetleri atarak onu mükemmel hale getirmiştir. Bazı ilâveler de yapılan bu tehzib daha sonraki tarihçilerin başlıca kaynağı olmuştur. Zamanımıza çeşitli yazma nüshaları gelmiş, Wüstenfeld tarafından Leipzig'te 1856-1860 yıllarında yayınlanmıştır. Bu baskı 1899 yılında tekrarlanmıştır. Mısır'da 1259/1843, 1295, 1324, 1347 ve daha sonra 1955 yılında Mustafa Sakkâ-İbrahim el-Ebyarî tarafından, 1973 Taha Abdurrauf Sa'd tarafından Kahire'de baskıları yapılmıştır. Kitab Salgurlular devrinde Farsça'ya tercüme edilmiştir. G. Weil tarafından 1864 yılında Almanca tercümesi, A. Guilleme tarafından 1955 yılında İngilizce tercümesi yayınlanmıştır. Neşet Çağatay ile İzzet Hasan baştan Ömer b. el-Hattab'ın müslüman oluşunun sonlarına kadarki kısmını Türkçe'ye çevirmişler, bu çeviri 1971 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları arasında çıkmıştır. Bundan elli yıl kadar önce İbn İshak'ın bu eserinin aslının Yunus b. Bükeyr rivâyetiyle bir parçası bulunmuş, bu parça M. Hamidullah tarafından 1976 yılında Fas'ta, 1978 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

İbn İshak'ın *el-Sîret el-nebeviyye*'si kendisinden önceki ve kendi devrindeki sîret-meğâzî yazarlarının eserlerinden daha kapsamlı bir tarih görüşünün mahsulüdür. O, yalnız Peygamber'in değil, peygamberlik müessesesinin tarihini vermek istemiştir. Eserin aslı üç bölümden meydana geliyordu.

- a) Yaratılıştan itibaren İslâm öncesi peygamberler tarihinden bahseden, Vehb b. Münebbih ile yahudi kaynaklarından büyük çapta faydalanılan *el-Mübtedâ* (başlangıç) kısmı. Bu kısımda Cahiliye Devri araplarında da bahsetmiştir. Haklı olarak, İsrâiliyat başta olmak üzere, sözlü ve yazılı nakledilen

³³ Horovitz, s.69-73; Dürî, s.27, 159-165; Rosenthal, s.525, 705; Şehâvî, s.525; *Tehzib el-tehzib*, X, 361; Sezgin, I, 286-287; Şâkir Mustafa, I, 158-159.

rivâyetlerden faydalanmıştır. Zira, bu konunun başka kaynağı yoktur. Belki de hadisçiler daha çok bu kısmı tenkit etmişlerdir. Bu konuda Taberî gibi tarihçiler de aynı İbn İshak'ın yolunu takibetmişlerdir.

- b) Peygamber'in doğumundan Hicret'in ilk yılına kadar gelen *el-Meb'as* (peygamber gönderiliş) kısmı.
- c) Hicret'ten Peygamber'in ölümüne kadarki *el-Meğâzî* kısmı. Bu son iki kısım ise sağlam rivâyetlere dayanarak kaleme alınmıştır. Gerçek manâda tarihtir. Meşhur hadisçi Buharî (ölm. 256/870), İbn İshak'ın hadislerini kitabına almadığı halde, tarihî konulardan bahsederken dâima ondan söz etmiş, bir çok eleştirilerini onun rivâyetlerine dayandırmıştır. Kâmil b. Adiy tarih konusunda herkesin İbn İshak'a borçlu olduğunu ifade eder, "Meğâzî alanında yazılan eserlerin hiçbiri onunki ile yarışamaz" der. İbn Hibban (ölm. 354/965) *Kitab el-sikât* adlı eserinde ona yapılan itirazları ele alırken, onun müslüman olan yahudilerin Hayber'in fethi konusundaki rivayetlerini kitabına aldığını, halbuki bu kişilerin Hayber'in fethi ile ilgili bu sözleri asıl yahudilerden aldıklarını söyler. Bunlar sâdece dini kaygı ile söylenmiş sözlerdir. Bir tarihçinin bir olayı değerlendirirken lehte ve aleyhteki rivâyetleri (nakilleri) değerlendirmesinden daha tabîî bir şey yoktur. İbn İshak, kendi zamanına gelen bir de *Halifeler tarihi* (İslâm tarihi) yazmıştır. Fakat, bu eser zamanımıza gelmemiştir. Daha sonra gelen tarihçiler onun tarihe dâir her iki eserinden bol bol faydalanmışlardır.³⁴

9. **el-Vâkidî ve Talebesi İbn Sa'd:** İbn İshak'ın talebesi el-Vâkidî ile Medine Tarih Ekolü zirvesine ulaştı. Aynı zamanda sona erdi. Zira, Abbâsî Devleti'nin kurulmasıyla Hicaz, Şam bölgeleri önemlerini yitirdiler. İslâm Devleti'nin ilmî ve kültürel merkezi Irak, bilhassa Bağdad oldu. Vâkidî de bunun farkına vardı. Bağdad'a gitti. Ömrünün son otuz yılını Bağdad'ta geçirdi. Bazan kadılık yaptı. Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkidî'dir. 130/747 yılında Medine'de doğmuş, 207/823 yılında Bağdad'ta ölmüştür. Hocası İbn İshak gibi mevlâlardandır. İbn İshak'tan başka, Ma'mar b. Râşid, Ebû Ma'sar el-Sindî, Süfyan el-Sevrî, İbn Cüreyc, Mâlik b. Enes gibi pek çok âlimden tarih, hadis, fıkıh okudu. Kırk yaşlarına doğru Medine'de siyer ve meğâzî okutmaya başladı. Ünü etrafa yayıldı. 170/786 yılında Halife Hârûn el-Reşid ve veziri Yahyâ el-Bermekî hac için Hicaz'a gelince, Medine ve Mekke'nin kutsal yerlerini ve bu yerlerle ilgili Peygamber'in hatıralarını en iyi bilen bir rehber istediler. Kendilerine el-

Vâkidî tavsiye edildi. Vâkidî 180/796 yılında Bağdad'a giderek halife ile vezirinin hizmetine girdi. 204/819 yılında Halife Me'mun tarafından Bağdad'ın doğu kısmına kadî tâyin edildi. Bu görevdeyken 207/823 yılında 78 yaşında Bağdad'ta öldü.

el-Vâkidî büyük bir tarihçi olmasına rağmen, bazı hadisçiler tarafından itimada şayan olmamakla itham edilir. Bunun başlıca sebebi hadisçilerin şekilciliği ve onun Memun ile olan yakın ilişkisi olmalıdır. Vâkidî hocası İbn İshak gibi, sadece Peygamber'in hayatı ile değil, zamanına kadarki İslâm tarihi ile ilgilenmiştir. Peygamber'in hayatının safhalarını, olayların geçtiği yerleri inceleyerek araştırmıştır. Onunla Medine'deki Hadisçi Tarih Ekolü kendine has geleneklerini koruyarak Irak'ta dilciler tarafından geliştirilen Haber Ekolü'ne yaklaşmıştır. Kur'an, hadis, fıkıh, tarih konularında eserler yazmıştır. Tarihe dâir önemli eserleri şunlardır: *Kitab el-târih ve'l-mebas ve'l-meğâzî*, *Ahbâru Mekke*, *Kitab el-tabakât*, *Fütûh el-Şam*, *Fütûh el-Irak*, *Fütûh el-Cezîre*, *Kitab el-Cemel*, *Maktel el-Hüseyn*, *el-Sîre*, *Ezvac el-Nebî*, *Kitab el-Ridde ve'l-Dâr*, *Harb el-Evs ve'l-Hazrec*, *Kitabü Sıffin*, *Vefât el-Nebî*, *Emr el-Habeşe ve'l-Fil*, *Kitab el-Sakîfe ve bey'ati Ebî Bekr*, *Sîretü Ebî Bekr ve fütûhuhû*, *Merâ'î Kureys ve'l-Ensar fi'l-katâi*, *Vaz'u Ömer el-devâvin ve teşrifü'l-kabâil ve merâtibuha ve ensâbühâ*, *Kitab el-Şurâ*, *Kitab el-savâif*, *el-Târîh el-kebîr*, *Darb el-denânîr ve'l-derâhim*.

Görüldüğü üzere Vâkidî İslâm tarihinin ilk devirlerindeki önemli olayların hepsiyle ilgilenmiştir. Hattâ, divanların tesisinden, altın ve gümüş paraların basılmasından bahseden kültür tarihiyle ilgili eserler yazmıştır. *el-Târîh el-kebîr* adlı büyük İslâm tarihi yıllara göre tertibedilmiş olup 179/795 yılına kadarki olaylardan bahsediyordu. *Kitab el-tabakat* adlı eseri ilk tabakat kitabı olup Medineli, Kûfeli, Basralı hadisçilerden, diğer âlimlerden bahsediyordu. Bu kitabı, talebesi İbn Sa'd'ın eserine esas teşkil etmiştir. Eserlerinde kronoloji ile coğrafyaya büyük önem vermiştir. Yanlış olarak, hocası İbn İshak gibi, onu da şiilikle itham edenler olmuştur. Onun yaptığı, her İslâm tarihçisinin yaptığı gibi, Hâşimîleri diğer ailelere göre biraz daha üstün tutmasıdır. Modern araştırmacılar tarafından verdiği bilgiler son derece sağlam kabul edilir. Taberî'nin, Seyf b. Ömer'in rivâyetini onun verdiği bilgilere tercih etmesi tenkit edilir.

Vâkidî'nin bütün eserlerinden *Kitab el-meğâzî*, *Mevlid el-Nebî* ve *Kitâb el-Ridde ve'l-Dâr* zamanımıza gelmiştir. *Kitab el-meğâzî* sîretinin ikinci kısmı olmalıdır. Bu eserin metninin üçte biri A. Von Kremer tarafından 1856 yılında Kalküta'da basılmış, J. Wellhausen tarafından hülâsa olarak tamamı Almanca'ya tercüme edilmiş, *Mohammed in Medina* adıyla 1882'de Berlin'de basılmıştır. Eserin

³⁴ LA, VIII, 757-758, XI, 784-785; EF², II, 834-835; Brockelmann, GAL, I, 135, S.I, 205-206; Horowitz, 77-96; J. Fuck, *İbn İshak*.... Frankfurt 1925; Düri, s.27-31, 166-186; Storey, II, 172-173; Rosenthal, s.354, 514, 523; Sezgin, I, 288-290; Şâkir Mustafa, I, 160-162.

metninin tamamı ise Abbas al-Şirbîni tarafından 1948 yılında Kahire'de, J.M.B. Jones tarafından 1966 yılında Oxford'da yayınlanmıştır. *Kitâb el-Ridde* üzerinde Mustafa Fayda çalışmıştır. Eser M. Hamidullah tarafından 1989 yılında Paris'te yayınlanmıştır. Wellhausen onun bu eserinde olayları zaman ağı içine yerleştirerek ve çeşitli rivâyetleri mukayese ederek kronolojiyi gayet doğru tesbit ettiğini söyler. Onun fütuh kitapları zamanımıza gelmemiştir. Bu gün ona nisbet edilen basılmış fütuh kitapları ise, başta VII/XIII. yüzyılda yaşayan Ebü'l-Hasan el-Bekrî olmak üzere çeşitli kıssacılar tarafından meydana getirilmiş sahte eserlerdir. Bunların bir kısmı Osmanlılar devrinde Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Vâkidî kitap edinmeyi çok severdi. Satın aldıklarından başka müstensihler tutar, onlara kitap istinsah ettirirdi. Bunların en meşhuru Kâtib el-Vâkidî diye tanınan talebesi Muhammed b. Sa'd'tır. Diğer meşhur talebeleri kendi adını ve künyesini taşıyan oğlu Muhammed (*Kitab el-târîh el-kebir*'i babasından rivâyet etmiştir), İmam Şâfiî, İbn Ebî Şeybe ve Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'dır.³⁵

Vâkidî'nin talebesi İbn Sa'd ise 168/784 yılında Basra'da doğdu. 230/845 yılında Bağdat'ta öldü. Hocası gibi mevlâlardandı. Bir müddet Medine'de yaşadı. Sonra, Bağdat'ta hocası Vâkidî ile tanıştı. Ölümüne kadar onunla beraber çalıştı. Hocasının ölümünden sonra çalışmalarına devam etti. Genellikle hocasının eserlerine dayanarak *Kitab el-tabakât el-kebîre*, bunun muhtasarı *Kitab el-tabakât el-sağîre* adlı eserlerini yazdı. Yalnız, ehl-i kitab rivâyetleri ile vesikalar konusunda Hişam b. Muhammed el-Kelbî'den önemli ölçüde faydalandı. Her iki eser zamanımıza ulaşmıştır. *el-Tabakât el-kebîre* E. Sachau tarafından 1904-1917 yılları arasında 8 cilt halinde neşredilmiştir. Dokuzuncu cildi meydana getiren fihristler (indeksler) ise 1921, 1928, 1940 yıllarında basılmıştır. 1968, 1983 yıllarında Beyrut'ta yeni tabloları yapılmıştır. *el-Tabakat el-sağîre*'nin tek nüshası İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Kitab el-tabakât el-kebîr iki ana kısımdan meydana gelir. Birinci kısım Peygamber'in sîretinden, ikinci kısım Sahabe ve Tâbiun'un ve onlardan sonra gelen bazı din âlimlerinin hayatlarından (biyografilerinden) bahseder. İbn Sa'd'ın talebeleri kitabın bu iki ana kısmını ayrı ayrı rivâyet etmişler, hicrî 300 (m.912) yılı civarında İbn Ma'ruf adlı biri bu iki kısmı birleştirerek, kitaba şimdiki şeklini vermiştir. İbn Sa'd, *Kitab el-tabakât*'ın Peygamber'in hayatına ayırdığı ve son şeklini verdiği ilk iki cilde, sîret ve meğâziden başka Peygamber'in emirlerini, mektuplarını, şemâiline, ahlakına dâir bilgileri, peygamberlik âlâmetleri (delâil el-

³⁵ İA, XI, 785, XIII, 150-153; Horovitz, s.101-126; GAL, I, 136, S.I, 207-208; Şemseddin Günaltay, *İslâm'da tarih ve müverrihler*, s.19-22; Dürî, s.31-32, 187-206; GAS, I, 294-297; Şâkir Mustafa, I, 163-166; Storey, I/I, 173-174; Rosenthal, s.61, 87, 260, 360, 397.

nübüvve)'ni de almıştır. Daha sonra, şemâil ve delâil el-nübüvve konularında kitaplar yazılmasını hazırlamıştır. Bu gelişme, sağlam hadis rivâyetlerinin halk vâizlerinin rivâyetlerine yaklaşmasını gösterir. İbn İshak'ın eserinde gözönünde tutulan özellikler bu eserde ve daha sonra Peygamber'in hayatını yazanların kitaplarında taklit edilmiştir. İbn Sa'd'ın eseri klâsik sîret yazma metodunun doruk noktasını ifâde eder. Kronolojiye önemli yer verir. Zamanımıza gelen bu önemli kitap tabakat tarzında yazılan elimizdeki en eski biyografi kitabı olup, İbn İshak'ın kitabı ile beraber Peygamberimizin hayatı için en önemli kaynağımızdır.³⁶

Vâkidî ve İbn Sa'd ile Medine Tarih Ekolü, Irak Tarih Ekolü'yle birleşmiş ve görevini tamamlamıştır. Bundan sonra iki ekolün birleşmesinden meydana gelen İslâm Tarih Geleneği devam edecektir. Bununla beraber, daha sonraları hadisçilerden Medine Tarih Ekolü'ne benzer tarih ve biyografi yazarlar çıkacaktır. XIII. yüzyılda bu gelenek tamamıyla sona erecektir.

IRAK TARİH EKOLÜ, BAŞLICA TEMSİLCİLERİ

Medine'de ortaya çıkan Hadisçi Tarih Ekolü gelişmesine devam ederken, Irak'ta Basra ve Kûfe muhitlerinde dil, şiir, haber (tarihi rivâyet) araştırmacıları tarafından geliştirilen Irak Haberci Tarih Ekolü ortaya çıktı. Bu ekolün mensupları, başta Irak'ta olmak üzere, İslâm tarihinin ilk asrındaki olaylara ait çeşitli kabileler arasında dolaşan yazılı ve sözlü malzemeyi topladılar. Medine Ekolü'nden, arşivlerden de faydalanan bahsedilen asırda meydana gelen olaylar hakkında monografiler yazdılar. Tarih ve diğer konulardaki yoğun ilmî çalışmanın Kûfe, Basra muhitinde ortaya çıkması ilgi çekicidir. Bu şehirlerde çok sayıda arap kabilesi yanında, müslüman olmuş yabancıardan meydana gelen kalabalık Mevlâlar oturuyorlardı. Ayrıca, Irak bölgesi İslâmiyet ortaya çıktığı sırada Hellenizm, Fars, Arap, hattâ Hind kültürlerinin bulunduğu bir noktaydı. Bu bölge siyasî bakımdan Şam-Mısır ittifakına rakip olan tek yerd. Emevîlere rakip siyasî ve fikrî cereyanlar hep bu bölgede toplanmışlardı. Bundan dolayı Irak'ta meydana gelen ilmî çalışmalara benzer bir uyanış İslâm dünyasının diğer bir yerinde meydana gelmemiştir. Abbâsî Devleti'nin merkezinin bu bölgede bulunması ise bu ilmî uyanışı kuvvetlendirmiş ve hızlandırmıştır. Bunun sonucu olarak, sonraki tarih kitaplarında Irak geleneği hakim olmuştur. Yukarıda ifâde edildiği gibi, ilk dört halife tarihi için Medine geleneğinin sahip olduğu malzeme, hayatlarının sonunu Irak'ta geçiren İbn İshak ve talebesi Vâkidî'nin dayandığı

³⁶ Horovitz, s.126-132; İA, V/II, 798, *El*², III, 946-947, XI, 785; GAL, I, 136, S.I, 208; Sezgin, I, 300-301; Şâkir Mustafa, I, 166-168; Dürî, s.32, 207-214; Rosenthal, s.123, 134, 515, 523, 525; Zirikî, VI, 136-137.

başlıca kaynak olmuştur. Medine geleneğindeki kronoloji ile ilgili malzemenin doğruluğu Medine ve Dimaşk arşivlerinde resmî evrakın bulunduğunu göstermektedir. O devirlerden Mısır'da zamanımıza kadar gelen papirüs belgeler bunun delilidir. Emevîler devrinde Şam, Mısır, Irak'ta resmî belgelerin saklandığı arşivin bulunduğu bir çok delille isbat edilmiştir. Bundan sonraki devrede tarih yazarlarının, valilerin ve hac emîrlerinin listeleriyle, arşivlerdeki malzemeden kronolojiye âit malzemeyi temin ettikleri anlaşılmaktadır. Fakat, bu kronoloji çerçevesini doldurmak için hadisçiler ile dilcilerin metodlarının kabul ettiği malzemeye başvurulmuştur (Bu tarih ekolü hakkında bk. Dürî, s.118-130).

Irak'taki tarih çalışmaları Hz. Ali (ölm. 40/661) devrine kadar çıkar. Onun kâtibi Ubeydullah b. Ebî Râfi', onunla Cemel, Siffin ve Nehrevan savaşlarına katılan Sahabilerin listelerini yazmıştı. Muâviye'nin Irak valisi Ziyad b. Ebîhî (ölm. 54/674) arap kabilelerinin yerilecek taraflarından bahseden *Kitab el-mesâlib* adlı bir eser yazmıştır. Bu sırada, halk arasında dolaşan *Kitabü Temim*, *Kitabü Kureys*, *Kitabü Sakîf* gibi neseb kitaplarına da rastlanıyordu. İkinci hicrî (VIII. milâdî) asrın ilk yarısında kabileler arasında tarih, şiir, hadis, neseb konularındaki yazılı ve sözlü rivâyetleri toplayan râviler ortaya çıktı. Bunlar uğraştıkları konularda kitaplar yazdılar. Avâne b. el-Hakem (ölm. 147/764), Ebû Amr b. el-Alâ (ölm. 154/770), Hammâd el-Râviye (ölm. 156/773), Ebû Mihnef (ölm. 157/774) bunlardandır. Bunları Nasr b. Müzâhim, Seyf b. Ömer, Hişam b. Muhammed el-Kelbî, Ebû Ubeyde gibi tarih ve dil çalışmaları yapan önemli yazarlar takibetti. Bunların çoğu hadisle de uğraşıyorlardı. Naklettikleri malzemeyi senedleriyle beraber kaydettiler. Şimdi Irak Haber Ekolü'nün önemli temsilcilerinden bahsedelim:

1. **el-Şa'bî, Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl:** 19/640 yılında Kûfe'de doğdu. 110/728 yılında aynı şehirde öldü. Abdullah b. Mesud'un talebelerindendir. Beşyüzden fazla sahabîden hadis dinlediğini söylerdi. Yezid'in ölümü üzerine meydana gelen karışıklıklar sırasında, Muhtar el-Sekafi ile arası açıldı. Kûfe'den Medine'ye kaçtı. Birkaç ay Medine'de kaldı. 75/694 yılında Haccac, Kûfe'ye vali geldiği sırada şehrin durumu hakkında ondan bilgi aldı. Bilgisini takdir edip onu kendi kabilesi Hamdan'ın arif (reis, bilirkşi) 'i tâyin etti. Şa'bî 81/700 yılındaki Abdurrahman b. el-Eş'as'ın isyanında Haccac'a karşı olanlara katıldı. Bunun için, Haccac'ın öfkesine uğradı. Saklanmak zorunda kaldı. 83/702 yılında Abdurrahman b. el-Eş'as isyanı bastırılınca, gizlice, Türkistan'ın zaptına gönderilen Kuteybe b. Müslim kumandasındaki orduya katıldı. Fergana'ya gitti. Kuteybe'nin kâtipliğini yaptı. Haccac onun kaleme aldığı bir mektubun üslûbundan yazanın Şa'bî olduğunu anladı. Kuteybe'den onu göndermesini istedi. Kuteybe onu Haccac'a gönderdi. Ve

Haccac tarafından afvedildi. Bu sırada, Halife Abdülmelik, Şa'bî'nin şöhretini duymuştu. Haccac'tan onu Dimaşk'a göndermesini istedi. Halife tarafından Bizans İmparatoru'na ve Mısır valisi olan kardeşi Abdülaziz'e elçi gönderildi (Bu zat II. Ömer'in babasıdır). Abdülmelik ölüm döşegindeyken yanında bulunduktan sonra Kûfe'ye döndü. Ömer b. Abdülaziz zamanında bir ara kadılık yaptıktan sonra öldü. Talebeleri arasında ünlü fakih İmam-ı Azam Ebû Hanife vardır. Şa'bî daha ziyade bir hadisçi ve haberciydi. Daha sonraki tarihçiler ondan meğâzî, şûra meselesi, fetihler, Kerbela vakası başta olmak üzere çok bilgi naklediler. Emevîler devri tarihine dâir bildiklerimizin büyük kısmını ona borçluyuz. Kitaplarının adlarını bilmiyoruz.³⁷

2. **Avâne b. el-Hakem:** Kûfeli habercilerden (tarihçilerden) olup, Ebû Mihnef'in çağdaşıydı. 147/765 veya 158/775 yılında ölmüştür. Tarih, neseb, şiir, hadis sahalarında bilgi sahibiydi. Abdülmelik (ölm. 85/704) devrinin sonlarına kadarki İslâm tarihi olaylarıyla ilgilenmiştir. Eserlerinde Emevîler taraftarı olarak tanınan Kelb Kabilesi'nin rivâyetlerini işlemiştir. Bunun için, Emevîler taraftarlığıyla itham edilir. Bununla beraber, Emevîler aleyhtarı olan Medineliler ile Iraklıların rivâyetlerinden de faydalanmıştır. Belâzurî'nin *Ensâb el-eşraf* adlı kitabında Zübeyrîlerin lehinde Haccac'ın aleyhinde, Taberî'nin eserinde Şiilerin lehinde ve aleyhinde Avâne'den nakledilen, rivâyetlere rastlanmaktadır. Yazdığı eserler arasında *Kitab el-târih* ile *Sîretü Muâviye ve Benî Ümeyye* en meşhurlarıdır. *Kitab el-târih* adlı eserinde I/VII. yüzyıldaki İslâm tarihine dâir olaylardan bahseder. Eser Abdülmelik'in ölümüyle sona erer. *Sîretü Muâviye ve Benî Ümeyye* ise ilk hanedan tarihidir. Her iki eser şiir ve kıssadan henüz kurtulamamakla beraber, kabilecilik temayülünden kurtulmada yeni bir adım sayılır. Çeşitli görüşleri içerir. Avâne'nin en büyük talebesi Hişam b. Muhammed el-Kelbî'dir. Kitaplarını o rivâyet eder.³⁸
3. **Ebû Mihnef, Lut b. Yahya:** Kûfeli tarihçilerden olup, Avâne b. el-Hakem'in çağdaşıdır. 157/774 yılında aynı şehirde ölmüştür. Avâne b. el-Hakem gibi geniş devreler üzerinde çalışmamış, daha çok İslâm tarihinin birinci asrındaki önemli olaylar hakkında monografiler yazmıştır. Hadisle de ilgilenmiştir. Kitaplarının sayısı 33'ü geçer. Konuları Ridde, Şûra, Siffin olayları, fetihler, Emevîler devrinde Irak'ta meydana gelen önemli olaylardır. Verdiği bilgiler genellikle şiî temâyüllü, Emevîler aleyhtarı Kûfe'deki Ezd kabilesi

³⁷ İA, XI, 266-268; Zirikli, III, 251; Rosenthal, s.259, 508, 514, 662, 663; Sezgin, I, 277; Şâkir Mustafa, I, 175.

³⁸ İA, XI, 785; Dürî, s.36-37, 232-247; Zirikli, V, 93; Sezgin, I, 307; Şâkir Mustafa, I, 179-180; Rosenthal, s.104, 123, 128, 145.

rivâyetlerine dayanır. Bununla beraber, Kûfe'deki diğer rivâyetlerden, Hemdan, Tay, Kinde, Temim kabileleri rivâyetlerinden, Medine rivâyetinden faydalanmıştır. Olayları anlatırken kronolojik tertibi gözönünde tutmuştur. Tafsîlâtâ önem vermiştir. Bu sebeple, olayları anlatırken ilgili şiirleri, hutbeleri, konuşmaları, kıssaları eserlerine almıştır. En büyük talebesi Hişâm b. Muhammed el-Kelbî'dir. Ridde olayından itibaren Emevîlerin sonuna kadarki Hicaz, Şam, Irak'ta meydana gelen önemli olayları, Haricîlerin tarihini anlatmıştır. *Ahbâr el-Ümeviyyin* adlı eseri F. Sezgin tarafından 1972 yılında Leyden'de yayınlanmıştır. *Maktelü Hüseyin* adlı ona isnat edilen başka bir eser de günümüze ulaşmıştır.³⁹

4. **Seyf b. Ömer el-Temîmî:** Iraklı büyük tarihçiler (haberciler)dendir. Avâne b. el-Hakem ve Ebû Mihnef gibi hadislerle de ilgilenmiştir. Kûfeli olmakla beraber, Medine'de büyüdü ve okudu. Sonra, Irak'a gidip Halife Ebû Ca'fer el-Mansur ile görüştü. Kûfe'de yerleşti. 180/796 yılında Bağdad'ta öldü. *Kitab el-futûh el-kebîr ve'l-Ridde, Kitab el-Cemel ve masîru Âişe ve Ali* adlarında iki eseri bilinmektedir. Kitaplarında kendi kabilesi Temîm'in rivâyetlerini işlemiştir. Bazı Medine ve Şam rivâyetlerinden de faydalanmıştır. Üslubu, Eyyâm el-Arab edebiyatı tarzıyla aynı olup, şiir malzemesine bol yer veren tarihî bir roman gibidir. Fetihlerin yönü bakımından Seyf'in rivâyetleri önemlidir. Taberî, ondan üçyüzden fazla yerde alıntı yapmaktadır. Bu alıntılardan, başka tarih kitapları olabileceği anlaşılmaktadır.⁴⁰

Avâne b. el-Hakem, Ebû Mihnef ve Seyf b. Ömer Irak Haberci Tarih Ekolü'nün üç büyük temsilcileridir. Tarih yanında hadislerle ilgilenmişler, Medine Ekolü'nden faydalanmışlardır. Onlar da rivâyetlerini senetle nakletmişler, kaynaklarını göstermişlerdir. Taberî, bunların verdikleri bilgilerden faydalanırken araya yeni râviler koymuştur. Zira, ilk asırlarda hadisçilerin, tarihçilerin eserlerini talebeleri okur, rivâyet hakkını alırlar, onlar da talebelerine okuturlardı. Yanlış olarak bazı kimseler bu haberleri râvilerin ağzından aktarıldığını sanırlar.

Irak'ta Ezd, Kelb, Temîm kabileleri rivâyetlerinden başka, bir de Kuteybe b. Müslim'in savaşlarını anlatan Bâhile kabilesi rivâyeti vardı. Canlı tafsîlâtı.

³⁹ İbn el-Nedim, *el-Fihrist*, s.93; *İA*, IV, 39, 785; *GAL*, I, 65, S.I, 101; Ebû Mihnef, s.35; Sezgin, I, 308-309; Rosenthal, 100, 128, 693; Zirikli, V, 245; Şâkir Mustafa, I, 177-179; Ursula Sezgin, *Abû Mihnef*, Leyden-Brill 1971.

⁴⁰ *İA*, X, 531-53, XI, 786; *GAL*, S.I, 213; Rosenthal, s.261; Sezgin, I, 311-312; Şâkir Mustafa, I, 180-181; Dürî, s.37, 248-255.

olayları cesaretle anlatışıyla bu rivâyetler kendi çağlarındaki ve sonraki tarihçilikle dikkate değer bir zıtlık gösterir. Taraf tutuna yönlerine rağmen, bu rivâyetlerin İslâm tarihinin ilk asrındaki iç etkenlere dâir sağladığı bilgiler önemlidir. Dikkatle incelendikleri takdirde hadis ilmiyle sıkı sıkıya bağlı oldukları görülür. Şekil ve manâ bakımından yabancı etki taşımazlar.⁴¹

5. **Ebû'l-Mu'temir Süleyman b. Tarhan el-Teymî:** Mevlâlardandır. Babasının adından Türk asıllı olduğu anlaşılıyor. Tâbiun'dan, ilk hadis ve meğâzî âlimlerindendir. Zamanında Basra'nın en büyük âlimlerinden biri sayılırdı. *Kitab el-meğâzî* adında bir eser yazmış, bu kitaptan bazı parçalar Von Kremer tarafından, Vâkidî'nin *Kitab el-meğâzî*'sinin sonunda, 1856 yılında Kalkûta'da basılmıştır. Oğlu Mu'temir de hadis ve tarih ile uğraşmış, *Kitab el-meğâzî* adında bir eser yazmıştır. Ahmed b. Hanbel'in hocalarındandır. 187/803 tarihinde ölmüştür.⁴²
6. **Ebû Ma'sar el-Sindî, Abdurrahman b. el-Velîd:** Mevlâlardandır. Hind asıllı olup esir olarak getirilmiş, Medine'de satılmıştır. İbn İshak gibi, Irak'a gidip Abbâsîlerin hizmetinde çalışmıştır. Hadisçi ve tarihçiydi. Ahmed b. Hanbel onun tarih bilgisini takdir eder. *Meğâzî* ile 170/786 yılına kadar gelen, yıllara göre tertibedilmiş *Tarih el-hulefâ* adlı bir İslâm tarihi yazmıştır. Vâkidî, İbn Sa'd, Taberî onun eserlerinden faydalanırlar.⁴³
7. **Muhammed b. el-Sâib el-Kelbî ve oğlu Hişâm:** Muhammed (ölm. 146/763)'in babası Sâib, Musab b. el-Zübeyr'in yanında şehid düşmüş, kendisi de Abdurrahman b. el-Eş'as ile 82/701 yılında Deyr el-Cemâcim savaşına katılmıştır. Daha sonra dil, tarih, tefsir, neseb ilimleriyle uğraşmış, Kûfe'de tefsir ve tarih dersleri vermiştir. Kelb kabilesindendir. En büyük neseb âlimlerinden sayılır. Oğlu Hişâm ise en önemli tarihçilerdendir. Babasından, Ebû Mihnef ve Avâne b. el-Hakem gibi Irak Tarih Ekolü'nün en büyük temsilcilerinden okumuştur. Hişâm, Halife Me'mun ve Bermekîlerden vezir Ca'fer ile tanışmıştır. Onların teşviklerini görmüştür. Ayrıca, kitabelerden, arşivlerden edindiği bilgilerle verdiği bilgilerin doğruluğunu desteklemiştir. Hadisçiler tarafından tahrifçilikle suçlanır. Çalışmalarında verdiği bilgilerin doğruluğu bugünkü ilmî araştırmalarla desteklenmektedir.

⁴¹ *İA*, XI, 786.

⁴² İbn Sa'd, VII/II, 45; *Tehzîb el-tehzîb*, IV, 203, X, 227-228; Sezgin, I, 285; el-Câhûz, *Türklerin fâiletleri*, tercüme eden R. Şeşen, Ankara 1967, s.29-30; Şâkir Mustafa, I, 177; Zirikli, VII, 265.

⁴³ *GAL*, S.I, 207; *El*, I, 144; Sezgin, I, 291; Şâkir Mustafa, I, 162-163; Zirikli, VI, 133.

204/819 yılında Kûfe'e ölmüştür. Tarih, neseb, şiir ve dil çalışmaları sırasında topladığı malzemeleri 150'ye yakın monografi halinde eser yazmıştır. Neseb, eski anlaşmalar, Cahiliye devrine dâir şahıslar, sîret, İslâm tarihindeki bazı önemli olaylar, Cahiliye Devri Araplarının dini, coğrafya, şiir gibi pek çok konudan bahsetmiştir. Cahiliye Devri tarihi, kültürü, neseb ilmi konularında başlıca otoritedir. İbn el-Nedim'in *el-Fihrist* adlı kitabında 140 eserin adı verilir. Bize kadar gelenleri şunlardır:

- a) **Kitab el-neseb el-kebîr:** Arap kabilelerinin soy kütüklerinden bahseder. *Cemheret el-ensâb* adıyla da anılır. Gaskel ve Strenziok taraflarından biri neseble ilgili çalışma, diğeri şemalar (şecere) olmak üzere iki cilt halinde 1966'da Leyden'de almanca, Nâci Hasan tarafından 1986 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Yâkut el-Hamavî tarafından yapılan muhtasar da zamanımıza gelmiştir. *Nesebü Maadd ve'l-Yemen el-kebîr* adlı eseri yine Nâci Hasan tarafından 1988 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.
 - b) **Kitabü nesebi fuhûl el-hayl fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm:** Cahiliye ve İslâm devrindeki meşhur arab atlarının soylarından, onlar hakkında söylenen şiirlerden bahseder. Levi della Vida tarafından Leyden'de 1928'de yayınlanmıştır.
 - c) **Kitab el-esnam:** Cahiliye devri Arapların taptıkları putlardan bahseder. 1914'te Kahire'de Ahmed Zeki Paşa, 1941 yılında Leipzig'de Rosa Klinke-Rosenberg taraflarından yayınlanmıştır. Abdülkadir el-Bağdâdî'nin *Hizânet el-edeb* adlı eserinde bir hülasası vardır. Beyza Düşüngen ikinci neşrini, almanca notlarıyla beraber Türkçe'ye çevirmiş, bu çeviri 1969 yılında Ankara üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları arasında basılmıştır.
 - d) **Kitab el-kulâb:** Kulâb savaşından ve onlarla ilgili şiirlerden bahseder. İbn el-Enbârî tarafından *el-Mufaddaliyyat şerhi*'ne alınmıştır (bk. C.J. Lyll, "İbn al-Kalbi's Account of the first Day of al-Kulab", *Orient. Stud. Theodor Noldeke gewidmet*, Giessen 1906, I, 127-154). İslâm tarihi ve coğrafyasıyla ilgili diğer meşhur kitapları, *Kitabü esvâk el-Arab*, *Kitab el-târih*, *Târîhu ahhâr el-hulefâ*, *Ahhâr el-büldan ve'l-coğrafya*, *Kitab el-büldân el-kebîr*, *Kitab el-ekâlim*'dir.⁴⁴
8. **Heysem b. Adî:** Hişam b. el-Kelbî gibi, tarih ve neseb ilimlerinde ihtisas sahibi âlimlerdendi. Tarih, edebiyat, coğrafya, neseb, biyografi sahalarında çok sayıda eser yazmıştır. İran tarihiyle de ilgilenmiştir. 130/747 tarihinde doğmuş, Bağdad'da yaşamış, 207/822 tarihinde aynı şehirde ölmüştür. İbn el-Nedim ile Yâkut el-Hamavî onun 50'den fazla kitabının adlarını verirler.

⁴⁴ İbn el-Nedim, s.96-98; *İA*, VI, 549-550; *ET*, IV, 516; Günaltay, s.23-24; Rosenthal, s.515; *GAL*, I, 139, S.I, 211; Zirikli, VIII, 87-88; Dürî, s.40-41, 292-311; Sezgin, I, 268-271; Şâkir Mustafa, I, 190-193.

Tarihe ve tarihçiliğe yenilikler getirenlerdendir. Kronolojik tertibe, tabakata göre daha düzenli eserler meydana getirmiş, kendisinden sonraki tarihçilere zemin hazırlamıştır. Ondandır tarih kitapları yıllara, tabakalara göre daha geniş bir anlayışla kaleme alınmıştır. Siyasî tarih yanında kültür tarihi, teşkilat tarihi, topografya-coğrafya konularında kitaplar yazmıştır. İslâm tarihi ile daha önce yaşamış milletlerin tarihleri arasında ilgi kurmuştur. Kitapları ensab, İslâm tarihi, topografya-coğrafya, eşraf tarihleri, biyografi sahalarını kapsar. Belâzurî, İbn Kuteybe, Taberî ve Mesûdî gibi büyük tarihçilerin başlıca kaynaklarındandır. Hadisçiler tarafından ise beğenilmez. Kitaplarından hiçbirisi zamanımıza ulaşmamıştır. En meşhurları *Kitab el-devle* (İslâm Devleti Tarihi), *Târîh el-Acem ve Benî Umeyye*, *Târîh el-eşraf el-kebîr*, *Tabakât el-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, *Hıtat el-Kûfe*, *Vülât el-Kûfe*, *Kudât el-Kûfe*, senelere göre tertibettiği *Kitab el-târih...ala'l-sinîn*'dir.⁴⁵

9. **Ebû Ubeyde Ma'mar b. el-Müsennâ:** Ezd kabilesinin mevlâlarındandır. Uğraştığı saha Hişam b. el-Kelbî'nin sahasıyla aynıdır. Dil, şiir, ahbar (tarih) sahalarında büyük araştırmacı ve âlimdi. Şuûbiye taraftarı ve haricî olmakla itham edildi. Câhız ve Ebû'l-Hasan el-Eşarî onun Haricîlerin Sufriye kolundan olduğunu söylerler. Câhız "Yeryüzünde Ebû Ubeyde'den âlim bir haricî görmedim" der. Basralı dilcilerin ve habercilerin ileri gelenlerinden olup 110/728 yılı civarında Basra'ya yakın Bâcervan kasabasında doğmuş, 211/826 yılında Basra'da ölmüştür. Harun el-Reşid ile vezir Fadl b. Rabî'in himayelerini görmüştür. Basra'nın Mirbed panayırına gelen çeşitli râvilerden ve bedevîlerden dil, şiir, haber konularında pek çok derleme yapmıştır. Çok sayıda kitap edinmiştir. Onun için "Bütün ilimleri en iyi bilen kişiydi", "Cahiliye devri ve İslâm devrini bilirdi", "Arapların divanı (ilmi) onun evindeydi" gibi ifâdeler kullanılmıştır. 110'a yakın eser yazmıştır. Kitapları genellikle dil (gramer, lügat) ağırlıklıdır. Bunun yanında mesâlik, biyografi, fetihler, Eyyam el-Arab, Cahiliye Devri kabileleri, İslâm tarihindeki önemli olaylar hakkında kitaplar yazmıştır. Bunların en önemlileri *Fütûh el-Ehvâz*, *Fütûhu Ermeniyeh*, *Kitabü Horasan*, *Kitab el-Sevâd ve fethihî*, *Havâric el-Bahreyn ve'l-Yemâme*, *Kitabü Merc-i Râhû*, *Makâtîl el-fürsân*, *Mekâtîl el-eşraf*, *Ahhâr el-Haccâc*, *Kudât el-Basra*'dır. Taberî tarihinde ondan 50'den fazla yerde nakil vardır. Tarihe dâir eserleri zamanımıza gelmemiştir.⁴⁶

⁴⁵ İbn el-Nedim, s.99-100; *GAL*, I, 140, S.I, 213; *ET*, III, 338; Sezgin, I, 272; Zirikli, VIII, 104-105; Rosenthal, s.100, 104, 120, 128, 180; Şâkir Mustafa, I, 182-185; Dürî, s.42-43, 319-325.

⁴⁶ İbn el-Nedim, s.53-54; el-Câhız, *el-Beyan ve'l-tebyin*; Dürî, s.44-46, 326-343; Rosenthal, s.102, 128, 136, 140, 543; *İA*, IV, 58, *ET*, I, 262; *GAL*, I, 103-104, S.I, 162; Zirikli, VII, 272; Sezgin, VIII, 67-71; Şâkir Mustafa, I, 198-199.

Ebû Ebeyde'nin çağdaşı ve en büyük rakibi el-Esmâî (ölm. 216/831) de dîlçiliği ve edebiyatçılığı yanında tarihle ilgilenmiştir. Bu sahada *Kitab el-neseb*, *Kitab el-harac* *Kitab el-fütuh*, *Târîh mülûk el-Arab el-evvelîyye* adlı eserleri yazmıştır. Son eser M. Husayn Âl-ı Yâsin tarafından 1959 yılında *Târîh el-Arab kabîl el-İslâm* adıyla Bağdad'ta yayınlanmıştır. *Kitâb el-harâc* maliye tarihi ve arazi hukuku bakımından önemli eserlerdendir. Daha önce, Ebû Yusuf (ölm. 182/798) aynı adda önemli bir eser yazmıştır. Ebû Yusuf'un *Kitab el-harâc*'ı ilki 1302 hicrîde Bulak'ta, ikincisi Ben Şemes tarafından 1958 yılında Londra'da olmak üzere defalarca basılmıştır.⁴⁷

- 9a. **Nasr b. Müzâhim:** Kûfeli olup ilk şîî tarihçilerdendir. 212/827 tarihinde ölmüştür. Bazıları onun ilk şîî tarihçi olduğunu iddia ederse de bu doğru değildir. Daha önce Ebû Mihnef ve Muhammed b. el-Sâ'ib el-Kelbî vardır. *Kitab el-Cemel*, *Kitabü Sıffin*, *Maktel el-Hüseyn*, *Maktelü Hırc b. Adî*, *Ahbâr el-Muhtar*, *Kitâb el-menâkıb* adlarında eserler yazmıştır. *Kitabü Sıffin*'den Taberî ve İbn Ebi'l-Hadîd'in yaptığı nakiller bir kitapta toplanmış. Abdüsselam Muhammed Harun tarafından h. 1382 tarihinde Kahire'de basılmıştır. Üslûbu Eyyam el-Arab ve kıssa tarzında olup, pek çok şiir, konuşma, hutbeyi eserine almıştır. İsnada ve kronolojiye fazla önem vermez.⁴⁸
10. **el-Medâinî, Ali b. Muhammed:** Hişam el-Kelbî, Ebû Ubeyde ve çağdaşlarıyla İslâm tarihçiliği yeni bir safhaya girdi. 178/794 yılında Bağdad'ta ilk kâğıt imâlathanesinin kurulmasından ve III./IX. asır başlarında maddî medeniyet düzeyinin yükselmesinden sonra ilmî ve edebî tedkikler yeni bir hız kazandı. En eski metinlerin nüshaları bu devirden itibaren günümüze geldiler. Bununla beraber, tarihî malzeme III./IX. asrın sonlarına kadar âlim râviler tarafından kitaplardan nakledilmeye devam etti. Bu râvilerin en meşhurlarından biri Basralı Ali b. Muhammed el-Medâinî'dir. Medâinî de mevlâlardan olup 135/752 yılında Basra'da doğdu. Ma'mer b. Eş'as'tan okudu. Edebiyat ve tarih üzerine araştırmalar yaptı. Bir müddet Medâin şehrinde oturdu. Sonra, Bağdad'a gidip meşhur müşikşinas İshak b. İbrahim el-Mavsilî ile tanıştı. Onun himâyesini gördü. Bir rivâyete göre, onun evinde 225/840 yılında öldü. Ebû Ubeyde, İbn el-Kelbî ve çağdaşları tarafından meydana getirilen eserlerdeki malzemeye bazı katkılar da yaparak

tarih, biyografi, şiir ve kültür tarihi konularında çok sayıda eser yazdı. İbn el-Nedim bu monografilerden 239'unun adını vermektedir. Başka kaynaklar bu listeye yeni ilâveler yaparlar. Bu eserler arasında en kapsamlısı *Kitâbü ahbâr el-hulefâ el-kebir* adlı büyük İslâm tarihidir. Basra ve Horasan tarihleri hakkında kaleme aldığı *Ahbâr el-Basra*, *Fütûhu Horasan* adlı monografileri de önemlidir.

Medâinî Medine Mektebi (Ekolü)'ne âit tenkit metodunu Irak rivâyetlerinin bütününe tatbik ederek öyle bir itimad kazandı ki, sonraki tarihçilerin en önemli kaynağı oldu. Onun eserlerinin doğruluğu yeni araştırmalarla desteklendi. Talebelerinin en meşhuru Zübeyr b. Bekkâr'dır. Bir sonraki nesildeki tarihçilerden Belâzurî ile Taberî'nin kitapları, onun kitaplarındaki malzemenin hemen hemen tamamını kapsadığı için, Medâinî'nin eserleri ihmal edilmiştir.⁴⁹

11. **İbn Habib, Ebû Ca'fer Muhammed:** Abbâsîlerin başlarında Bağdad'ta yaşayan dîlcilerden, tarihçilerden, nesebçilerdendir. Ebû'l-Yekzan el-Nessâbe, Ebû Ubeyde, Kutrub gibi âlimlerden okumuş, 245/859 yılında ölmüştür. İbn el-Nedim onun kitaplarından 33 tanesinin adını verir. Bunlar arasında en önemlileri *Târîh el-hulefâ*, *Mekâtîl el-fürsân*'dır. Eserlerinden *Kitab el-mü'telif ve'l-muhtelif* Wüstenfeld tarafından 1850 yılında Göttingen'de yayınlanmıştır. İbrahim el-Ebyarî tarafından Kahire'de, 1980 yılında Riyad'ta yeni baskıları yapılmıştır. Diğer önemli eseri *Kitab el-muhabber*, târih sahasında önemli notlar ihtiva eder. Bu eser Schititre'in yardımlarıyla Beyrut'ta basılmıştır. *Kitâb el-münemmak fî ahbâri Kureys* adlı eserini ise Hurşid Ahmed Faruk 1964 yılında Haydarabad'ta yayınlamıştır. Bize ulaşan diğer kitapları *Kitâb el-muğtâlin min eşrâf el-câhiliyye ve'l-islâm ve esmâü men kutile min el-şu'arâ* Abdüsselam M. Harun tarafından 1954'te Kahire'de yayınlanmıştır. *Kitab el-iklîl* M. b. Ali el-Ekva' tarafından 1980 yılında Bağdad'ta, Muhibbuddin el-Hatîb tarafından 1987 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Diğer bir eseri *Kitâbü men nüsibe ilâ ummihî min el-şuarâ*'dır. Feth b. Hakan'a takdim ettiği *Kitab el-kabâil el-kebir ve'l-eyyam* adlı eserinin güzel bir nüshasını İbn el-Nedim görmüştür.⁵⁰

Bu devirde yetişen tarihçilerden Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellam (ölm. 224/839)'ın *Kitâb el-emval* adlı eseri de zamanımıza gelmiştir. Maliye tarihi bakımından

⁴⁷ İA, I, 679, IV, 59-60, *EF*², I, 739-740; GAL, I, 105, 171, S.I, 163, 288; Sezgin, VIII, 71-76, IX, 66-67; Zirikli, IV, 323; Rosenthal, s.69, 73, 84, 259.

⁴⁸ Dürî, s.37-38, 256-269; Şâkir Mustafa, s.182, Zirikli, VIII, 28.

⁴⁹ İbn el-Nedim, s.100-104; Dürî, s.38-40, 270-291; İA, VII, 456-457, XI, 786, *EF*², V, 950-952; GAL, S.I, 214-215; Zirikli, VI, 78; Rosenthal, s.100, 128, 145, 180; Sezgin, I, 314-315; Şâkir Mustafa, I, 185-189.

⁵⁰ Zirikli, VI, 78; Rosenthal, s.100, 138; GAL, I, 106, S.I, 165; Sezgin, VIII, 90-92.

önemli olan bu eser 1353 yılında Kahire'de basılmıştır. Yine aynı devirde yazılan Zübeyr b. Bekkar (ölm. 256/870)'ın *Kitâbü nesebi Kureyş ve ahbâruhâ* adlı eseri de tarih ilmi sahasında değerli eserlerdendir. Bu kitabın bir cildi zamanımıza gelmiş, Mahmud M. Şâkir tarafından 1961 yılında Kâhire'de yayınlanmıştır.⁵¹

Bu devrin büyük tarihçileri arasında bahsedilmesi gereken başka bir âlim Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız (ölm. 256/869)'dır. Bu zat dinler ve mezhepler tarihi sahasında pek çok kitap yazmıştır. Başta *Kitab el-beyân* olmak üzere edebî sahadaki eserleri İslâmın ilk iki asrındaki siyasî, edebî, kültürel ve sosyal tarih bakımından bol malzeme içerirler. Modern araştırmacılar bu konularda ona çok şey borçludur. Câhız'ın *Menâkibü cünd el-hilâfe ve fazâil el-Etrak (Hilâfet ordusunun menkibeleri ve Türklerin faziletleri)* adlı kitabı Türklerin karakteri, antropolojisi hakkında yazılan en eski ve en orijinal kitaptır. Kitap türk tarihi, Türklerin İslâmiyetle olan ilişkileri bakımından da önemlidir. Türklere ayrılmış en eski eserdir. Kitabın Arapça metni defalarca basılmış, çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Türkçe mükemmel bir tercümesi tarafımızdan yapılmış, 1967, 1988 yıllarında Ankara'da basılmıştır.⁵²

Yine bu devirde yazılan tarih kitapları arasında el-Ezrakî (ölm. 223/838)'nin *Ahbâru Mekke (Mekke tarihi)* adlı şehir tarihi önemlidir. Bu eser ilki Wüstenfeld tarafından 1859 yılında Leipzig'te, 1385 hicrîde Beyrut'ta, Salih Rüşdî'nin tahkikiyle 1979 yılında yine Beyrut'ta olmak üzere defalarca basılmıştır. Bize kadar ulaşan en eski şehir tarihidir.

Hadisçiler ve biyografi sahasında bu devirde yazılan iki önemli kitap vardır. Bunlar Yahyâ b. Ma'în (ölm. 233/847)'nin *Kitâb el-târih ve'l-ilel'i* ile el-Buhârî (ölm. 256/870)'nin *el-Târih el-kebîr*'idir. Yahyâ b. Ma'în'in eseri Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları arasında çıkmıştır.⁵³ Buhârî'nin eseri ise alfabetik tertib edilmiş bir biyografi ansiklopedisidir. İçinde erkek, kadın 40.000 hadisçinin hayatlarından bahsedilir. 1941-1963 yılları arasında, 1982 yılında 8 cilt halinde, Hindistan'da Haydarabad'da iki defa, daha sonra Beyrut'ta basılmıştır. Diğer bir önemli eser Ömer b. Şebbe (ölm. 262/876)'nin *Medine tarihi*'dir. Bu eserin Peygamber, Hz. Ömer ve Hz. Osman'la ilgili kısımları zamanımıza

ulaşmış, Fehim M. Şeltut tarafından 1979 yılında Cidde'de yayınlanmıştır. Ömer b. Şebbe meşhur şehirlerin tarihlerine âit başka monografiler yazmıştır.⁵⁴

Bu arada Farsça'dan (Pehlevîce) Arapça'ya çevrilen İran tarihiyle ilgili eserlerden burada bahsetmek gerekir. Bu tercümelerin yapılmasıyla İslâm tarihçiliğine, Benû İsrâil tarihi ve Cahiliye devri arap tarihi yanında eski İran tarihine dâir bahisler de girmiştir. Yukarıda Heysem b. Adî'nin diğer konular yanında eski İran tarihiyle ilgilendiğine değinmiştik. Aslında bu konudaki çalışmalar Emevîler zamanında başlamıştı. Mesûdî, İran tarihine dâir önemli bir eserin Hişam b. Abdülmelik (ölm. 125/743) için Farsça'dan Arapça'ya tercüme edildiğini, bu eserin bir nüshasını İstahr'da bir ailenin yanında gördüğünü, bu eserde *Hüdây-nâme, Âyin-nâme, Kih-nâme*'de bulunmayan İran tarihi, siyâseti, önemli binalarıyla ilgili bilgiler olduğunu, Sâsâniler devrindeki 28 erkek, 2 kadın hükümdarın resimlerinin bulunduğunu söyler.⁵⁵

Farsça'dan Arapça'ya erken devirde tercüme yapanların başında İbn el-Mukaffa (ölm. 142/759) gelir. Fars bölgesindeki Cur (Fîrûzâbad)'dan olan bu zatın babası Dâzüye, Haccac zamanında Fars bölgesinde vergi memuruydu. Vergi toplarken halka baskı yaptığı için işkence görmüş, bunun sonucu eli büzülmüş ve el-Mukaffa lakabı almıştı. Oğlu Ruzbeh de babası gibi, çeşitli şehirlerdeki divanlarda katiblik yapmıştır. En sonunda Emevîlerin Divan el-İnşâ başkanı Abdülhamid el-Kâtib'in yardımcısı olmuştur. Abbâsîlerin kurulmasıyla Basra valisi İsâ, yeğeni Halife Ebû Ca'fer el-Mansur'a karşı isyan etmiştir. Bu isyan üzerine Basra valiliğine getirilen Süfyan b. Muâviye bir bahane ile İbn el-Mukaffa'yı öldürmüştür.

İbn el-Mukaffa genç yaşta öldürülmesine rağmen değerli eserler yazmış ve çok sayıda kitabı Pehlevîce'den tercüme etmiştir. Arapça'yı en iyi kullanan nazımcılar ve nesirciler arasında yer almıştır. Bu zatın Farsça'dan Arapça'ya tercüme ettiği kitapların en önemlisi *Kelile ve Dimne* adlı eserdir. Aslı Sanskritçe olan bu eser Sâsânîlerin büyük hükümdarı Anûşirevan zamanında Pehlevîce (Farsça)'ye tercüme edilmişti. İbn el-Mukaffa bu tercümenin başına önemli bir giriş ilâve ederek Arapça'ya çevirmiştir. Onun bu tercümesi arap nesrinin en eski en güzel örneklerindendir. Daha sonra bu tercüme Farsça'ya, Farsça'dan Türkçe'ye defalarca tercüme edilmiştir. Arapça metni ise ilki 1248 hicrîde olmak üzere Doğu'da ve Batı'da defalarca basılmıştır. Bu baskılardan 40 civarında dile

⁵¹ Sezgin, I, 317-318; Şâkir Mustafa, I, 196-197, 198; Zirikli, III, 42.

⁵² İA, III, 12-14; Ch. Dellat, *Le milieu Basrien et la formation de Ġahiz*, Paris 1953, aynı müellif, al-Djahiz maddesi, *Et*, II, 395-398; GAL, I, 152, S.I, 239-247; R. Şeşen, *Hilâfet Ordusu'nun Menkıbeleri*, s.11-21.

⁵³ Sezgin, I, 132-133. Şâkir Mustafa, I, 204-233'de daha bir çok tarih yazarından bahsedilmektedir.

⁵⁴ İbn el-Nedim, s.169-170; Sezgin, I, 345-346; Mustafa Fayda, "İslâm dünyasında ilk şehir tarihleri...", Ankara Ün. İİ.Fak. Dergisi, cilt 28, s.167-180.

⁵⁵ *el-Tenbil ve'l-işraf*, s.92-93.

tercüme edilmiştir. Türkçe'ye, ilki Ömer Rıza Doğrul tarafından olmak üzere defalarca tercüme edilmiş, bu tercüme basılmıştır.

İbn el-Mukaffa'nın tercüme ettiği ikinci önemli eser İran hükümdarlar tarihinden bahseden *Hüdâyi-nâmek*'dir. Bu eser Firdevsî'nin *Şehnâme*si başta olmak üzere, Sâsânîler devrinden bahseden İslâm dünyasındaki kitapların başlıca kaynağı olmuştur. *Hüdâyi-nâmek*'in ilk kısımları efsanevi şahsiyetler, din adamlarıyla ilgili nazariyeler, *Avesta*'ya âit efsaneler ve İskender zamanının hatıralarından meydana gelir. Ana kısım Sâsânîler devrinin hikâyesidir. Bu kısımda bile gerçek rivâyet, sık sık destânî rivâyetler ve belâgât üslûbuyla örtülmüştür.

Bunlardan başka, İbn el-Mukaffa'nın tercüme ettiği tarih kitapları arasında Sâsânî devlet teşkilatından, idâre sanatından bahseden *Âyin-nâmek*, Anûşirevan'ın hayatı ve menkıbelerinden bahseden *Kitab el-tâc fî sîreti Anûşirevan*, Sistan hükümdarlarından bahseden *Kitabü Sagîseran*, Keyaniler tarihinden bahseden *Kitab el-perkâr*, *Kitabü Mazdek* bulunmaktadır. İbn el-Mukaffa, Halife el-Mansur'a İslâm fıkının resmî bir külliyyatının (kodeksinin) meydana getirilmesini de teklif etmiştir. Eğer, onun dediği yapılsaydı İslâm hukuku daha sağlam kâidelere bağlanırdı. Pek çok ihtilafî nokta ortadan kaldırılırdı.⁵⁶

Bunlardan başka Süryanî tarihler vasıtasıyla bir dereceye kadar eski Yunan ve Roma tarihiyle ilgi kuruldu. Fakat, Yunanca tarih kitapları tercüme edilmediği için bu ilgi zayıf kaldı. Yunan ve Roma tarihine dâir bilgiler menkıbelerle karışık girdi.

İşte, din âlimlerinden bir kısmının küçümsemesine rağmen, İslâm toplumu tarih şuuruyla böyle erken bir devirde ulaştı. *Kur'an*'da bulunan tarihî deliller ve dolayısıyla tarihin övülmesinden başka, geniş fetihlerin doğurduğu gurur, büyük İslâm Devleti'nin ihtiyaçları ve arap kabileleri arasındaki rekabet böyle bir kazanca sahip olmada büyük rol oynadı. Fakat, dikkati çeken husus, dilcilerin dışında, tarihî rivâyetleri toplayanların hepsinin din âlimi hadisçiler oluşudur. Bunda daha derin bir sebep aramak gerekir. Zira, din ilmi bakımından tarih insanları idâre eden ilâhî plânın bir görüntüsüdür. Eski nesillerin tarih görüşü Peygamber'le zirvesine ulaşmış, fakat bu tarih bitmemiştir. Sünnî inanca göre yeryüzünde ilâhî plân müslüman toplumunda yürümektedir. Bu ümmetin tarihinin incelenmesi *Kur'an* ve hadisteki ilâhî vahyin incelenmesinin bir devamıdır ve lüzumludur. Bundan başka, tarihî devamlılık inancı sünnî siyasî düşüncenin

⁵⁶ *İA*, VII, 864-868, XI, 787, *ET*², III, 907-909; *GAL*, I, 151, S.I, 233-237; Rosenthal, s.259, 691, 700; Ziriklî, IV, 140.

esaslarından biridir. Şiirler için ise ilâhî idâre imamlar zinciri ile devam etmektedir. İlk tarihçiler arasında tek şiî derleyici olan Ebû Mihnef dikkatini Kûfe'deki şiî hareketlerinin tarihi üzerine yoğunlaştırmakla bu dinî kaygunun tesirini gösteriyordu. Ebû Mihnef dinî düşüncede tarihin yeri hakkında o kadar önemli bir delildir ki, körü körüne dindarlık lehteki ve aleyhteki düşünceye serbestçe yönelmeye değil, Seyf b. Ömer'in Hz. Osman'ın katledilmesine dair yazdığı ikinci kitabında olduğu gibi lehte bazı tahriklere yol açar. Medâinî ile olgunluk çağına giren İslâm tarihçiliği bundan böyle İslâm kültürünün ayrılmaz bir parçası olacaktır. Akdeniz ülkelerindeki eski tarihî gelenekler İslâm ruhu içine yerleşecek ve bu ruh içinde yeni bir kalıba girecektir. Hem yazılı tarihi bulunmayan kültürlü doğu ülkelerinde, hem yazılı hiçbir edebiyata sahip olmayan ilkel Asya ve Afrika ülkelerinde İslâmiyetin yerleşmesini bir tarih edebiyatının doğuşu izleyecektir. Türklerde de tarih edebiyatının doğup gelişmesi aynı süreç içinde olacaktır.⁵⁷

BÜYÜK TARİH KİTAPLARININ YAZILMASI

Çeşitli monografiler ve derlemelerle ortaya çıkan malzemenin büyük tarih kitaplarında toplanması III/IX. asır ortalarında oldu. Bu eserler zamanımıza ulaşmışlar ve yayınlanmışlardır. Bu eserlerin yazarları daha geniş bir tarih görüşüne sahiptirler. Bunlar kabile ve mezheb etkilerinden kurtulmuşlardı. İslâm ümmetini sünnî halifenin idâresinde tek bir devlet olarak görüyorlardı. İçlerinde din âlimlerinden başka, edebiyat, matematik-tabii bilimler sahalarında uğraşanlar, kâtipler vardı. Bunlardan bazıları coğrafyaya dâir kitaplar yazdılar. Bu sebeple kitapları İslâm coğrafyasının tamamını kapsadı. Bunlar daha önceki milletlerin tarihinden faydalandıkları gibi, hadis, şiir, edebiyat malzemesinden de faydalandılar. Hepsi Irak'ta Abbâsî Hilâfeti etkisi ve himayesinde yaşadılar. Yıllara ve konulara göre İslâm tarihi yazdılar. Eserlerinin başlarında, hilkat, peygamberler tarihi, bazan Sâsânîler tarihinden bahseden bir giriş yer aldı. Yakûbî tarihinde ise bu giriş kısmı İslâmdan önceki bütün milletlerden bahseden bir dünya tarihi şekline dönüştü. Eski milletlerin kültür tarihi hakkında da bilgi verildi. Bu tarihçilerin en eskileri İbn Habib el-Kurtubî, Halife b. Hayyat, İbn Kuteybe ve Belâzurî'dir. Belâzurî aynı zamanda klâsik geleneği devam ettirir. Hem İbn Sa'd hem Medâinî'nin talebesi olmuştur.

1. **Abdûlmelik b. Habib el-Kurtubî:** 180/796 tarihinde el-Bire (Elvira)'de doğdu. Kurtuba'da öğrenimini tamamladı. Malikî Mezhebindeki fakihler arasına katıldı. Mısır'ı ziyaret etti. 238/853 yılında Kurtuba'da öldü. Fıkıh ve

⁵⁷ Gibb, *Tarih maddesi*, *İA*, XI, 786.

tarih konularında çok sayıda kitap yazdı. *Hurûb el-islâm, Tabakât el-fukahâ ve'l-Tâbiûn, Kitab el-târih* adlarında eserleri vardır. Son eserin iki cüzü Bodleian, II, 127, 258'de zikredilmektedir. Bu eser 275/888 yılına kadar Endelüs tarihinden bahseder. Talebesi İbn Ebi'l-Rikâ tarafından tertibedilmiştir. Bu eserin *Bâbü istiftah el-Endelüs* adlı kısmı M. Mekki tarafından *RIEIM*, cilt 5, 1957, s.221-243'te yayınlanmıştır.⁵⁸

2. **Halife b. Hayyat:** 170/786 yılı civarında Basra'da doğdu. İlimle uğraşan bir aileden gelir. Çeşitli âlimlerden ders aldı. Hadis, tarih öğrendi. Hocalarının adları Buhârî'nin *el-Târih el-kebir*'inde verilir. Mutezile'ye düşman olması dolayısıyla eziyete uğrayanlardır. 240/854 yılında ölmüştür. Halife b. Hayyat *Kitab el-târih, Kitâb el-tabakât, Tabakât el-kurrâ, Târih el-zamânî* adlarında eserler yazdı. Bunlardan *Kitab el-târih* ile *Kitab el-tabakât* zamanımıza gelmiştir. Her iki eser Ekrem Ziya el-Ömerî tarafından 1967 yılında Bağdad'ta yayınlanmıştır. Daha sonra 1968-1969 yıllarında Süheyl Zekkar Dimaşk'ta bu kitapların başka bir neşrini yapmıştır.

Halife b. Hayyat'ın eserlerinde faydalandığı kişilerin sayısı 103'e ulaşır. Bunlar arasında İbn İshak, Vehb b. Cerir, Ebû Ma'sar el-Sindî, Hişam b. Muhammed el-Kelbî, Ebû'l-Yekzan el-Nessâbe, Ebû Ubeyde, el-Medâinî vardır. Tarihinde rivâyetlerin senedlerini verir. Tabakatının başında ise faydalandığı kaynakların listesini vermekle yetinir. Tarihini yıllara göre tertib etmiştir. Peygamberin gazalarında, daha sonraki büyük savaşlarda şehit olanların listelerini verir. Bir halife devrini anlatmaya başlarken onun devrindeki valilerin, amilleri, şurta, beytülmal, hazine başkanlarının, idâredeki başka önemli kişilerin listelerini verir. Diğer tarihlerde az bulunan Kuzey Afrika olayları, Harra olayı gibi önemli olaylar hakkında geniş bilgi aktarır. Onun bu tarihi bize kadar gelen ve yıllara göre (kronolojik) tertib edilen en eski İslâm tarihidir. *Kitab el-tabakât*'ını neseb, tabakat ve şehirlere göre tertibetmiştir. Tabakat kitaplarında daha sonra bu metod takibedilmiştir. Biyografileri neseblere göre tertibeden en eski tarihçidir. Her tabakadaki kişileri mensub oldukları şehirlere göre ayırır. Önce Medineli, sonra Kûfeli ve Basralı âlimlerden bahseder. En sonra diğer şehirlere mensup âlimlerden sözeder. Hadis sahasındaki talebeleri arasında Ahmed b. Hanbel ve Buhârî

vardır. Başta Taberî olmak üzere sonraki büyük tarihçiler ondan faydalanmışlardır.⁵⁹

3. **İbn Abdülhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman:** İlimle uğraşan Mısırlı bir ailedendir. Babası Abdurrahman mâlikî mezhebi âlimlerindendir. Mısır kadısı danışmanlığı yapmış, 214/830 yılında ölmüştür. Buna göre Abdurrahman b. Abdülhakem 800 yılı civarında doğmuştur. Ailesi hadisçi ve fıkıhçı olduğu için Me'mun devrindeki *Kur'an*'ın mahluk olup olmadığı münakaşalarında soruşturmaya uğramıştır. İbn Abdülhakem de babası gibi hadis, fıkıh ve tarihle uğraşmış, 257/870 tarihinde Fustat (eski Kahire)'ta ölmüştür. Bize kadar ulaşan tek eseri *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib* adlı kitabıdır. Adından anlaşılacağı gibi Mısır'ın ve Kuzey Afrika'nın fethinden bahseder. Bu kitap tenkit fikrinden mahrum olmasına rağmen, ilk İslâm tarihçileri tarafından ihmal edilen bir konuyu ele aldığı için önemlidir. Kitapta Aşhab ve Tâbiun devirlerine önem verilmiş, müellifin zamanına doğru yaklaşıldıkça bilgi azalmıştır. Kaynakları arasında şimdi elimizde olmayan Yezid b. Ebi Habib, Yahya b. Eyyub el-Gâfiki, Esed b. Mûsâ b. İbrahim, Osman b. Salih b. Safvan'ın eserleri vardır. Kitap 7 fasıl üzere tertibedilmiştir. Kitapta Mısır ülkesi ve eski tarihi, Mısır'ın fethi, Fustat ve etrafı, Amr b. el-As zamanında Mısır'ın idâresi ve teşkilatı, fetih hareketinin Mısır'ın batısına ve güneyine doğru genişlemesi, Amr'ın ölümünden sonra Kuzey Afrika ve İspanya'nın fethi, 246/860 yılına kadarki Mısır kadıları hakkında bilgi verilir. Bu eser Mısır, Kuzey Afrika, Endelüs tarihiyle ilgilenenler için başlıca kaynak olmuş ve zamanımıza ulaşmıştır. De Slane, *İbn Haldun tarihi*'nin Berberilerle ilgili kısmının tercümesini yayınlarken bu eserden çok faydalanmıştır. Kitabın bazı kısımları Ewald, Karle, Jonel, Torrey taraflarından tercüme edilmiştir. Gibb serisi arasında kitabın birinci cildi, H. Masse tarafından 1914'te yayınlanmıştır. Daha sonra Th. C. Torrey kitabın tamamını Leyden'de 1920 yılında neşretmiştir. Kuzey Afrika'nın ve İspanya'nın fethinden bahseden kısmının Fransızca tercümesi de A. Gateau tarafından 1931 yılında Tunus'ta yayınlanmıştır. Bu zatın kardeşi Ebû Abdullah Muhammed (ölm. 262/875 ise *Siretü Ömer b. Abdülaziz* adında değerli bir kitap kaleme almış, bu eserin A. Ubeyd tarafından yapılan neşri 1327, 1346 yıllarında Kahire'de basılmıştır.⁶⁰

⁵⁸ İA, VI/1, 785, XI, 788, EI², III, 798; Rosenthal, s.66, 100, 527; GAL, I, 150, S.I, 231; Sezgin, I, 362; Zirikli, IV, 157.

⁵⁹ İbn Hallikan, *Vefeyat el-a'yan*, II, 243-244; İbn el-Esir, *el-Lübab*, II, 140; el-Zehebî, *Tezkiret el-huffaz*, II, 436-437, EI², III, 862-863; Rosenthal, s.104, 523; Sezgin, I, 110; Şâkir Mustafa, I, 234-6; Zirikli, II, 312.

⁶⁰ İA, VII, 694-695, XI, 788, EI², III, 696; GAL, I, 148, S. I, 227-228; Günaltay, s.104-107; Sezgin, I, 355-356, 467-468.

4. **el-Râzîler:** Bu nisbe ile bilinen üç Endelüs tarihçisi bulunmaktadır. Bunların en eskisi Muhammed b. Mûsâ b. Beşîr b. Cennad b. Lakî el-Râzî'dir. 865 yılında ticaret yapmak için İran'dan Endülüs'e geldi. Arapça sahasındaki bilgisi ve kültürü sayesinde Kurtuba'da çok iyi kabul gördü. Emevî hükümdarı Muhammed b. Abdurrahman tarafından kendisine çeşitli görevler verildi. Daha sonra, Muhammed'in oğlu Münzir tarafından da itibar gördü. Bu hükümdar adına gittiği bir elçilik görevinden dönerken 273/886 yılında Elvira'da öldü. Bu zat İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethine dair *Kitab el-râyât* adında bir eser yazdı. Bu eserde Endelüs'ün fethine katılan arap birlikleri hakkında bilgi verdi. Bu eserden İbn el-Müzeyn tarafından nakledilen bir parça, İbn el-Kûtiyye (ölm. 977)'nin *Târihi feth el-Endelüs* adlı eseriyle beraber 1868 yılında Madrid'te yayınlanmıştır. İbn el-Kûtiyye'nin eseri ise Endelüs'ün fethinden III. Abdurrahman devrine kadar gelir. O. Houdas tarafından ikinci defa *Recueil de textes...*, I, 219-280'de 1889 yılında Paris'te yayınlanmıştır.

Muhammed'in oğlu Ahmed (ölm. 955) ise Endelüs'ün yetiştirdiği büyük tarihçilerdendir. Kurtuba'da Ahmed b. Halid, Kasım b. Esbağ gibi büyük âlimlerden okudu. *Târihi mülûk el-Endelüs* adında büyük bir tarih kitabı yazdı. Bu eser İbn Tayfur'un Bağdad tarihi tarzındaydı. Ayrıca, Endelüs'teki mevlâların, Müslümanların nesepleri hakkında iki eser daha yazmıştır. Son eser, İbn Hazm'ın kitabının kaynaklarındandır. Bu zat, Endelüs'ün yollarından, binalarından, önemli şehirlerinden bahseden bir coğrafya kitabı yazmış, bu eser Kastilya diline tercüme edilerek zamanımıza ulaşmıştır. Bu tercüme 1850, 1898 yıllarında Madrid'te basılmıştır. Tercümede halledilmesi güç olan bazı yerlere rağmen Ahmed el-Râzî'nin bu eseri Endelüs tarih ve coğrafyasının en eski kaynaklarından biridir. Yakût el-Hamavî eserin aslından faydalanmıştır. Yakût'un nakilleri sayesinde X. yüzyıl Endelüs idârî taksimatı hakkında bilgi sahibi olmaktayız.

Ahmed'in oğlu İsâ ise babasının tarihine bir zeyl yazmıştır. Bu zeyilden İbn Hayyan, İbn Saîd, İbn el-Ebbar gibi daha sonraki tarihçiler faydalanmışlardır. Ayrıca, Kurtuba sarayında görev yapan hâcibler hakkında *Kitab el-huccab li'l-hulefâ bi'l-Endelüs* adıyla başka bir eser yazmıştır.⁶¹

5. **İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim:** Dil, edebiyat, tarih, tefsir ve hadis sahaslarında zamanının büyük âlimlerindendi. İlimle uğraşan Mervli bir ailenin oğlu olup 213/828 tarihinde Kûfe'de doğdu. Kûfe ve Bağdad'ta çeşitli

âlimlerden okudu. Bunlar arasında Ebû Hâtem el-Sicistânî ve el-Riyâşî vardır. Feth b. Hakan'ın himâye ettiği bilginlerdendi. Bir müddet Dînaverî'de kadılık yaptığı için el-Dînaverî nisbesini almıştır. Sonra, Bağdad'a gitmiş, müderrislikle uğraşmış, 276/889 tarihinde aynı şehirde ölmüştür. Derleyici Edebî Tarih Ekolü'nün ilk temsilcisidir. Cahız gibi zamanının çeşitli ilimlerini biliyordu. Zamanının aydınlarına ve idârecilerine Kûfe Ekolü'nün dil, edebiyat ve tarihe dâir malzemelerini çeşitli eserlerinde sunmaya çalışmıştır. Şüphecilğe karşı *Kur'an*'ı ve hadisi müdafaa ederek zamanının dinî münakaşalarına katılmıştır. Tefsir, hadis, dil, edebiyat, şiir, tarih konularında 47 civarında kitap yazmıştır. Şuûbîlere karşı Arapları tutmuştur. Kitaplarından 20 kadarı zamanımıza gelmiştir. Bunlardan tarihle ilgili olanları *Kitab el-maârif*, *Uyûn el-ahbar*, *Kitab el-imâme ve'l-siyâse*, *Kitab el-şi'r ve'l-şuarâ*'dır.

Kitab el-maârif yaratılıştan başlayıp Abbâsî Halifesi Mutasım zamanına (833-842) kadar gelen genel bir tarihtir. Aydın kısma peygamberler, arapların nesepleri, sîret, Sahabe ve Tâbiun'un hayatları, reyciler, nesebçiler, tarihçiler, hadisçiler, şairler, valiler, ileri gelen kişiler ve arap-arap olmayan hükümdarlar hakkında kısa bilgiler verir. Kitaplar yanında, ağızdan rivâyetlerden, *Tevrat*'tan faydalanmıştır. Gerekli tenkitleri yapmıştır. Mesûdî onun bu eseri yazarken kullandığı başlıca kaynağın Ebû Hanîfet el-Dînaverî'nin *el-Ahbâr el-tivâl* adlı kitabı olduğunu söyler (*Keşf el-zumun*, s.280). Kitap ilk defa Wüstenfeld tarafından 1850 yılında Göttingen'de yayınlanmıştır. Daha sonra Mısır'da Servet Ukkâşa tarafından Kahire'de başka baskısı yapılmıştır. *Uyûn el-ahbar* edebiyat ve tarih konularından bahseder. 1925 yılında Kahire'de basılmıştır. *Kitâb el-imâme ve'l-siyâse* İslâm tarihi ve hilâfet meselesinden bahseder. İbn Kuteybe'nin olduğu şüphelidir. Zira, Endelüs tarihine dâir meselelere kitapta fazla yer verilir, mâlikî mezhebi taraftarlığı hissedilir. Taha Muhammed el-Zeynî tarafından 1967 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. *Kitâb el-şi'r ve'l-şuarâ* ise şiir tenkidinden ve Abbâsîlerin başlarına kadarki büyük arab şâirlerinin hayatlarından, şiirlerinden bahseder. De Goeje tarafından Leyden'de 1904 yılında, Ahmed M. Şakir tarafından 1964, 1982 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır.⁶²

⁶¹ İA, IX, 640-642; Zirikli, I, 208, VII, 117, Zirikli, I, 208, VII, 117. İbn el-Kûtiyye için bk. İA, V/II, 864.

⁶² İA, VII, 762-763, *ET*², III, 868-871; GAL, I, 120, S.I, 184-187; Rosenthal, s.443, 535, 567; Sezgin, VIII, 161-165, IX, 154-158, Şakir Mustafa, I, 239-243; Günaltay, s.52-54; Dürî, s.54-55, 385-394; Zirikli, IV, 137.

6. el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir: III/IX. asırda yaşayan en büyük tarihçilerdendir. II/VIII. asrın sonlarında doğdu. Farsça'dan Arapça'ya tercüme yapan mütercimlendendi. Bunun için aslen İranlı olması ihtimali vardır. Büyük babası Câbir Mısır'da memurluk yapmıştır. Babası da Mısır'da ve Şam'da bulunmuştur. Bu sebeble, Belâzurî tahsilinin (öğreniminin) bir kısmını Dimâşk ve Hims'ta yapmıştır. O, bundan sonra, Bağdad'a gidip İbn Sa'd, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, el-Medâinî ve İbn Ebî Şeybe gibi zamanının büyük âlimlerinden okudu. Genellikle hayatını kalemle kazandı. Hicaz, Şam, İran'da seyahatler yaparak tarih konusundaki bilgilerini artırdı. Olayların meydana geldiği yerleri dolaştı. Halife Mutevekkil ile Müstâin'in himâyelerini gördü. Abdullah b. el-Mu'tezz'in hocalığını yaptı. 279/982 yılında Bağdad'ta öldü.

Belâzurî bize, her bakımdan güvenilir, tenkidî değeri yüksek iki tarih kitabı bırakmıştır. Bu eserlerinde hocası İbn Sa'd'ın tenkidçi zihniyetinin etkisi kuvvetle hissedilir. Bunlar *Fütûh el-büldan* ile *Ensâb el-eşrâf* kitaplarıdır. *Fütûh el-büldan*, Hz. Peygamber'in Hayber şehrini fethi (ilk fetih) ile başlar, Emevî Halifesi I. Velîd devrindeki (705-715) fetihlerle sona erer. Zaten İslâmın ilk çağlarındaki büyük fetih hareketi I. Velîd devri ile sona erer. Belâzurî bu eserinde her ülkenin fethini kitaplara ve bölge halkının bilgilerine dayanarak anlatır. Siyasî tarihle ilgili olaylar arasında fırsat düştükçe, idârî ve iktisadî konular, fetihlerden sonra kabilelerin yerleşimi hakkında bilgi verir. Çeşitli malî divanların dillerinin Arapçaya çevrilmelerinden, vergilerin toplanmasından, mühür kullanılmasından, para dalgalanmalarından söz eder. Yapılan anlaşmaların metinlerini nakleder. Bu eser İslâm fetihleri konusunda en sağlam kaynağımızdır. De Goeje tarafından 1870 yılında Leyden'de, M. Rıdvan tarafından 1936, 1976'da, Salâhaddin el-Müneccid tarafından 1956-1960 yıllarında Kahire'de Ömer Enis tarafından 1957'de Beyrut'ta yayınlanmıştır. Türkçe'ye Mustafa Fayda tercüme etmiş, bu tercüme 1987 yılında Ankara'da basılmıştır.

İkinci eseri *Ensâb el-eşrâf*'ta Peygamber'in siretinden, halifeler tarihinden bahseder. Bu eserinde nesebçilerin metodu ile İbn Sa'd'ın eserindeki tabakat tarzını birleştirir. Her hükümdarı anlatırken onun devrindeki tarihi olaylardan bahseder. Bu arada şiir ve biyografiye bol yer verir. Bazan olayları sened zinciriyle, bazan da "dediler ki" ifadesiyle verir. Kitap İslâm tarihinin ilk devirlerindeki siyasî partiler (mezhepler) bakımından en önemli kaynaklardır. 20 cilt halinde tertib edilen kitabın tam nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi koleksiyonundadır. Ahlwardt, Max Schloessunger, S.D. Goitein, Levi-della Vida, M. Hamidullah, İhsan Abbas,

Muhammed Bakır el-Mahmûdî, Halil Esâmine taraflarından 1883, 1914-1915 1936, 1938, 1959, 1971, 1974, 1977-1979, 1993 yıllarında Siyer, Mes'ab b. el-Zübeyr, Emevîler, Benî Hâşim kısımları yayınlanmıştır. Kitapta kısa anlatış tarzı hakimdir.

Belâzurî'nin eserlerini yazarken takibettiği metod şöyle özetlenebilir. *Fütûh el-büldan* ayrı makaleler halinde yazılmıştır. *Ensâb el-eşrâf*'ta ise klâsik eserlerin bilgileri ile eski hikâyecilerin yazdıklarını birleştirerek ensab yazarlarının metodunu tatbik etmiştir. En önemli kaynakları el-Zührî, İbn İshak, Vâkidî, İbn Sa'd, Ebû Mihnef ve Medâinî'nin kitaplarıdır.⁶³

7. İbn Tayfur, Ahmed b. Ebû Tâhir el-Mervezî: Hicrî III/milâdî IX. asırdaki büyük edebiyatçılardan ve tarihçilerdendir. 204/819 yılında Bağdad'ta doğdu. Ataları Merv şehrindeydiler. Tahsilini, kültür hayatı bakımından en parlak devrini yaşayan Bağdad şehrinde yaptı. Önce çocukların eğitimiyle uğraştı. Sonra, şiir yazmak, edebiyat tarihine, tarihe, siyâsete dâir kitaplar yazmakla uğraştı. 280/893 yılında Bağdad'ta öldü. İbn el-Nedim ve Yakut el-Hamavî tarafından verilen eserlerinin sayısı 56'ya ulaşır. Bunlar şiir, edebiyat, tarih, siyâset konularındadır. Tarihe dâir eserleri şiir ve biyografi karışımı edebiyat tarihine dâir kitaplar ile Bağdad şehrinin tarihinden bahseden *Kitâbü Bağdad*'tır. Son eser mufasssal yazılan ilk şehir tarihidir. Siyasî tarih yanında biyografi bakımından da önemlidir. el-Kıfî bu eserde Taberî tarihinde bulunmayan bilgiler olduğunu söyler. *Kitâbü Bağdad*'ın altıncı kısmı zamanımıza ulaşmış, H. Keller tarafından 1908 yılında Leipzig'te basılmıştır. Daha sonra, 1946 yılında Kahire'de, 1968 yılında Bağdad'ta yeni baskıları yapılmıştır. C. Scely tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiş, bu tercüme 1920 yılında New-York'ta yayınlanmıştır. Bu kısımda Memun devrindeki (813-833) olaylardan bahsedilir. Bu olaylar arasında, Bağdad ordusunun erzak toplamak için harekete geçmesi, Muhammed b. Humeyd el-Tûsî'nin Mekke'ye gönderilmesi, Ebû Dülef el-İclî'nin haberleri, Memun'un Şam halkına karşı tutumu gibi, diğer tarih kitaplarında bulunmayan bahisler vardır. Müellif en çok Ömer b. Şebbe'nin eserlerinden faydalanır. Oğlu Ubeydullah *Kitâbü Bağdad*'a bir zeyl yazmıştır.

Bir de *Kitab el-mensûr ve'l-manzûm* adlı kitabının XI/XII. cüzleri zamanımıza gelmiştir. *Ahbâru Mervan ve Âl-i Mervan*, *Kitâb el-müellifin*,

⁶³ İA, II, 464-467, E², I, 101-102; GAL, I, 142, S. I, 216; Sezgin, I, 110; Dûrî, s.48-51, 344-367; Rosenthal, s.78, 126, 136, 139, 140, 150, 168, 248; Şâkir Mustafâ, I, 243-245; Ziriklî, I, 267.

Mekâtîl el-fürsân, *Mekâtîl el-şuarâ* gibi eserleri ise zamanımıza ulaşmamıştır.⁶⁴

8. **Ebû Hanîfet el-Dînaverî, Ahmed b. Davud:** Büyük bir dilci, tarihçi, astronom ve botanikçidir. III/IX. asrın başlarında Batı İran'daki Dînaver kasabasında doğdu. İbn Sikkit'ten ve onun babasından dil dersleri aldı. Astronomi de öğrendi. 235/849 yılında astronomik gözlemler yapmak için İsfahan'da bulundu. Bu gözlemlerini *Kitab el-rasad* adlı eserinde topladı. Daha sonra Bağdad ve Dînaver'de oturdu. Birkaç asır sonra bile Dînaver'deki rasathanesi ayakta idi. 26 Cemaziyevvel 282/24 Temmuz 895 tarihinde Dînaver'de öldü. Ebû Hayyan el-Tevhîdî onu Arapçanın üç büyük edibinden biri sayar. Diğer ikisi ise Câhîz ve Ebû Zeyd el-Belhî'dir.

Ebû Hanîfet el-Dînaverî yukarıda bahsedilen *Kitab el-rasad*'tan başka 20 civarında eser yazmıştır. Bunlar tarih, coğrafya, hesap-cebir, edebiyat, nebat konularındadır. Bunlardan sâdece *Kitab el-ahbâr el-tvâl* adlı tarihi tam. *Kitab el-nebât*'ı ise kısmen zamanımıza gelmiştir. *Kitab el-ahbâr el-tvâl*'de İslâm tarihinin gelenekle desteklenen kısımları tafsilatlı (ayrıntılı) bir şekilde anlatılır. Kitap başlıca üç önemli bölümden meydana gelir. Birinci kısmında Adem'den başlayıp peygamberler tarihi anlatılır. İkinci kısımda İskender, Sâsânîler tarihinden bahseder. Üçüncü kısım kitabın en önemli kısmıdır. Bu kısımda Irak'ın Araplar tarafından fethinden, Hz. Ali ile Muâviye arasındaki mücadelelerden, Haricîlerden ve isyanlarından, Hz. Hüseyin'in katlinden, Muhtar el-Sekafî isyanından, Abbâsî Devleti'nin kuruluşundan, Ali taraftarlarının Horasan'daki faaliyetlerinden etraflıca bahsedilir. Abbâsîler tarihini Mutasım'ın ölüm tarihi olan 227/842 yılına kadar getirir. Kitap İslâmdan önceki ve İslâm devrindeki İran tarihi, Haricîlerin tarihleri ve siyasî-itikadî görüşler bakımından en eski zengin kaynaklarından. Anlatımı güzel ve ayrıntılıdır. Kitapta Abbâsîler taraftarı bir tutum hissedilir. İran tarihinden bahsedilirken Batı Göktürkleri, Toharistan civarındaki Türkler hakkında da bilgiler verilir. W. Guirgass tarafından tashih edilen Arapça metni 1888 yılında Leyden'de basılmıştır. Daha sonra, Kratckovsky kitabın mükemmel bir neşrini 1912 yılında Leyden'de ikinci defa, Abdülmü'min Amir ise 1960 yılında Kahire'de üçüncü defa yayınlamıştır.

Ebû Hanîfet el-Dînaverî'nin *Kitab el-nebât* adlı eseri ise sahasının en meşhur kitaplarındandır. Hem lügat, hem tıp-ziraat bakımından çok değerliydi. Daha

sonra gelen lügatçılar ve botanistler bu kitaptan bol miktarda faydalanırlar. Bunlar arasında İbn el-Baytar ile Ebû'l-Fidâ vardır. Kitap bol miktarda beyt de ihtiva ediyordu. Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânet el-edeb* adlı eserini yazarken bu kitaptan çok miktarda faydalanmıştır. Kitabın tamamının 6 cilt olduğunu söyler. Kitabın bize ulaşan ikinci kısmı (sin-ya harfleri) Muhammed Hamidullah tarafından 1973 yılında Kahire'de üçüncü cüzü ile beşinci cüzün ilk yarısı Bernhard Levin tarafından 1974 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Bize ulaşan *Kitab el-asele ve'l-nahl* adlı başka bir risâlesi de M. Cebbar el-Muaybid tarafından *el-Mevrid*, III, 1974, s.113-143'te neşredilmiştir. Coğrafya konusundaki *Kitab el-büldân* adlı eseri ise zamanımıza ulaşmamıştır.⁶⁵

9. **el-Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Vâzih:** III/IX. yüzyılda yaşayan büyük tarihçilerden ve coğrafyacılarıdır. Abbâsî divanlarında çalışan bir kâtipler ailesinden gelir. Dedesi Vâzih, Halife el-Mansur'un azadlı kölelerindendi. Ya'kûbî IX. yüzyıl başlarında doğdu. Doğu Anadolu'da, Horasan'da Tahirîlerin hizmetinde kâtip olarak çalıştı. Şii temâyüllü olduğu söylenir. Tahirîlerin yıkılmasından sonra, Mısır'a gitti. Burada 292/905 tarihinde öldü.

Ya'kûbî'nin zamanımıza üç eseri gelmiştir. Bunlardan *Kitab el-târih* bir dünya tarihidir. 259/872 yılı olaylarıyla sona erer. Eser Benû İsrâil tarihiyle başlar. Sonra, İsâ ve Havarîlerden, Babil, Asur, Süryani hükümdarlarından, Hindlilerin, Çinlilerin, Yunanlıların, Romalıların, İranlıların, Türkler dâhil kuzey kavimlerinin, Mısırlıların, Berberîlerin, Habeşlilerin, Cahiliye devri Araplarının tarihlerinden bahsettikten sonra, Peygamberin doğumuyla İslâm tarihine girer. Yukarıda zikredilen 872 yılına kadarki İslâm tarihini halifeler ve yıllara göre anlatır. Siyasî tarih yanında kültür tarihiyle ilgili bilgiler verir. Yunan filozoflarından, eserlerinden bahseder. İslâmdan önceki tarihle ilgili verdiği bilgilerde hurafe olabileceğini kabul eder. Bu konuda dayandığı *Ahd-i Atik (Tevrat)*, *Hüday-nâme* gibi kaynaklar konusundaki şüphesini ortaya koyar. İslâm tarihi hakkında dayandığı kaynakların bir listesini bu kısmın başında verir. Bundan sonra, kaynaklarını nâdir zikreder, senetleri kaydetmez. İranlıların, Yunanlıların kullandığı takvimlerden bahseder. Her halifeye âit kısmın başında astrolojik bilgiler verir, sonunda ise devrin büyük devlet adamları, hac emîrleri, kumandanları, kadıların adlarını zikreder. Konuşmalara ve mektuplara büyük ilgi duyar. Zaman zaman bunları aktarır. Kaynaklarına göre, bazan Medineliler, bazan Abbâsîler, bazan Şîiler taraftarı

⁶⁴ İbn el-Nedim, s.146-147; *İrşâd el-erib*, III, 87-98; Zirikî, I, 141; Sezgin, I, 348-349; Rosenthal, s.117, 172, 187, 198, 210; Şâkir Mustafa, I, 245-247.

⁶⁵ İA, III, 593-594, XI, 787, *ET*², II, 302-303; GAL, I, 125, S.I, 187; Günaltay, s.46-51; Şâkir Mustafa, I, 247, 249; Sezgin, V, 262-263; Dürri, 54-55, 395-406; Rosenthal, s.126, 136, 183; Zirikî, I, 123.

bir tutum gösterir. Bilhassa, İbn İshak, Vâkidî, Medâinî ve Heysem b. Adî gibi tarihçilerden, İbn el-Kelbî'den, astronomi-astroloji konularında Mâşâallah ve Harezmi'den faydalanır. Ya'kûbî'nin bu eseri Taberî'ye âit rivâyetlerin kontrol edilmesine de imkan verir. Kitap Houtsma tarafından 1860, 1883 yıllarında Leyden'de iki defa yayınlanmıştır. Daha sonra, bu neşre dayanarak 1351 yılında Necef'te, 1960 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Düzenli bir şekilde kaleme alınan ilk dünya tarihidir. Taberî'nin Tarihinde de görüleceği gibi kendi devrinin olaylarını verirken zayıflık görülür. Ya'kûbî *Müşâkelet el-nâs li zamânihim* adlı eserinde Halife Mutevekkil tarafından icat edilen elbise tarzlarından bahseder, Mutevekkil'in fizikî görünümü ve onun devrini öven kısa bilgiler verir. Bu eser William Milward tarafından 1962, 1980 yıllarında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

Ya'kûbî'nin *Kitab el-büldân* adlı coğrafya kitabı da sahasında en eski ve en değerli kitaplardandır. Uzun süren araştırmalardan ve seyahatlerden sonra topladığı malzemeye dayanarak kaleme alınmış, 278/891 yılında tamamlanmıştır. Eser toplanan vergiler, topografya ve istatistik bakımından da değerlidir. Kitap Bağdad ve Samarra'nın geniş bir anlatımı ile başlar. Sonra, İran, Turan, Kuzey Afganistan, Batı-Güney Arabistan, Kûfe, Doğu Arabistan, Basra, Hindistan, Çin, Bizans, Şam, Mısır, Nûbe ve Kuzey Afrika anlatılır. Halife Mansur'un ölümüne kadarki Sicistan valileri, Tahirilerin sonuna kadarki Horasan hakkında verilen bilgilerle sona erer. Üslûbu açık ve sâdedir. Hurafelere yer verilmez. De Goeje tarafından 1892 yılında Leyden'de basılmıştır. Sonra bu baskının tekrarları yapılmıştır.⁶⁶

10. **el-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr:** İslâm dünyasının yetiştirdiği büyük din âlimlerinden ve tarihçilerindendir. Tefsir, hadis, fıkıh, ve tarih konularında imamdı. 225/840 yılında Hazar Denizi'nin güneyindeki Taberistan bölgesinin Âmil şehrinde doğdu. Çok zeki bir kişiydi. Tahran yanındaki Rey şehrinde çeşitli âlimlerden tefsir, hadis, fıkıh ve Arapça okudu. Tahsilini tamamlamak için Bağdad'a gitti. Bağdad'a geldiğinde, çok görmek istediği Ahmed b. Hanbel ölmüştü. Kısa müddet Bağdad, Basra, Kûfe, Vâst gibi o zamanki Irak'taki ilim merkezlerinde çeşitli âlimlerden dersler aldı. Bir müddet Bağdad'ta oturduktan sonra Şam'a gitti. 253/867 yılında Mısır'a geçti. 871 veya 872 yılında Bağdad'a döndü. Bu arada iki defa Taberistan'a gidip geldi. 283-290/896-906 yıllarında ünlü tefsirini talebelerine imlâ etti. Sonra *Târih el-rusul ve'l-mülûk* adlı ünlü tarihini yazdı. Bu tarihi 302/914 yılı

⁶⁶ İA, XIII, 351-352, XI, 787; Zirikli, I, 95; el-Dürî, s.51-53, 368-384; Rosenthal, s.27, 92, 97, 112, 126, 130, 148, 151, 156, 184, 186; *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.185-187; GAL, I, 226, S.I, 405; Şâkir Mustafa, I, 249-253; Zirikli, I, 95.

olaylarına kadar getirdi ve 303/915 yılında tamamladı. 310/922 yılında Bağdad'ta öldü.

Taberî kendisini tam manâsıyla ilme vermiş bir kişiydi. Gençliğinde tefsir, hadis, fıkıh ve tarih konularına çok meraklıydı. Olgunluk çağında bu konularda kitaplar yazmakla meşgul oldu. Halife Mutazid'in veziri Ubeydullah b. Hakan tarafından teklif edilen Bağdad kadılığını bile kabul etmedi. Onun uğraştığı ilmî saha tefsir, hadis, fıkıh, tarih, kırâat, şiir, lügat, gramer, ahlâk, matematik, tıp sahalarını kapsar. Kendisi Şâfi mezhebindendi. Mısır'dan Bağdad'a döndükten sonra yeni bir mezheb kurdu. Bu mezhebe Cerîriye Mezhebi dendi. Bu mezheb bazı teferruatta Şâfi'nin mezhebinden ayrılır. Taberî'ye göre, Ahmed b. Hanbel iyi bir hadis âlimi olmakla beraber fıkıh sahasında zayıftı. Bunun için, Hanbeliler Taberî'yi sevmezler. Taberî'nin bazı kitapları zamanımıza gelmiştir. Bunlardan en önemlileri şunlardır:

Câmi el-beyân fi tefsîr el-Kur'ân: Daha çok Taberî tefsiri diye bilinir. 30 cilt halinde tertibedilmiştir. O, bu kitabında, Buhârî ile Müslim'in hadis sahasında yaptıklarını tefsir sahasında yapmıştır. Zamanına kadarki tefsir ilmini ve bu konudaki rivâyetleri bu kitabında toplamıştır. Bu gün en önemli kaynaklarımızdandır. 1321 yılında Mısır'da 30 cilt halinde basılmıştır. Daha sonra 1322-1323 yılında, yakın zamanlarda çeşitli baskıları yayınlanmıştır. Kırâat konusunda da 18 ciltlik büyük bir kitap yazmış, fakat zamanımıza gelmemiştir.

Tehzîb el-âsâr: Hadislerin fikhî yorumlarından ve bablar halinde düzenlenmesinden meydana gelmiştir. Önemli sahâbîlerin rivâyet ettikleri hadislerin sağlamlık derecelerini tesbite çalışır. Bazı ciltleri zamanımıza gelmiştir.

İhtilâf el-fukahâ: Fakihlerin ihtilaf ettikleri dinî ve hukukî meselelerden bahseder. Bazı ciltleri basılmıştır.

Kitâbü Ahbâr el-rusul ve'l-mülûk (Târih el-rusul ve'l-mülûk): Taberî tarihi diye meşhur olmuştur. Taberî bu eserinde, Tefsiri'nde verdiği mesajı tarih sahasında vermek istemiştir. Tefsirinde olduğu gibi, tarih sahasında zamanına kadar yazılan malzemeyi gözden geçirmiş, sağlam bulduğu rivâyetlerin hepsini eserine almıştır. Bunlar arasında tercih yapmamıştır. Rivâyetleri, sened zinciri ve metinleriyle vermiştir. Tercihi okuyucuya bırakmıştır. Böylece, Buhârî ve Müslim'in hadis sahasında yaptıklarını Taberî tarih sahasında yapmıştır. Kendi zamanına kadar

gelen tarihin bir ana kitabını meydana getirmiştir. Rivâyetleri tercih ve tenkit etmemesinde hadisçiliğinin etkisi büyüktür. O daha çok senetlerin sağlamlığına bakmıştır. Ona göre tarih geçmiş nesillerin tecrübesidir. Bu sebeple kendi devrindeki olayları kaydederken fazla bilgi vermemiştir. Bilhassa tarihinin son yıllarındaki olayları anlatımı yetersizdir. Bazıları onun rivâyetlerinin çoğunu ağızdan aldığını sanırlar. Kendi devrinden önceki olaylara âit rivâyetleri eski kaynaklardan almıştır. Olaylar hakkında mümkün olduğu kadar ilk elden kaynaklara başvurmuştur. Ancak, kendi devri olaylarında şifâhî (ağızdan) kaynaklardan da faydalanmıştır. Mümkün olduğu kadar bütün sağlam rivâyetleri eserine almasıyla bir olay hakkındaki çeşitli bakış açılarını bize aktarmış olmakta, bunlar arasında muhakeme ve tercih yapmamızı sağlamaktadır. Daha önce söylediğimiz gibi, *Kur'an* tefsirinin tarihî misyonunu bu eserle tamamlamak istemiştir. Taberî'nin tefsirinde görülen tenkit zihniyeti tarihinde üstü kapalı geçer. Zayıf tarafı, hadisçiler tarafından tenkit edildiği için, Vâkidî'nin sağlam rivâyetine Seyf b. Ömer'in romansı rivâyetini tercih etmesidir. Fakat, bütün sağlam rivâyetleri eserine almasıyla bu hatasını telâfi etmiştir. Mümkün olduğu kadar hutbeleri, mektupları, anlaşma metinlerini, konuşmaları vermeye gayret etmiştir. Taberî'den sonra hiçbir tarihçi İslâmın ilk üç asrına âit tarihî malzemeyi yeniden derlemeye kalkışmamıştır. Onun verdiği bilgileri hülâsa ederek eksik taraflarını tamamlamaya çalışmıştır.

Taberî, tarihinin Hicret'ten önceki kısımlarını konularına göre tertibetmiştir. Bunda kronolojik sırayı gözönüne almamıştır. Hicret ile olayları yıllara göre anlatmaya başlar. Yukarıda söylediğimiz gibi 303/915 yılında eserini tamamlamıştır. Taberî tarihinin son kısımlarının yetersizliği, artık tarihte sırf gelenekçi metodun yetersizliğini göstermektedir. Bundan sonra, devlet teşkilatında çalışan memurlar, nedimler sınıfından çıkan şahıslar tarihle daha çok uğraşacaklar, din âlimleri ikinci plâna düşeceklerdir. Bunun için Taberî İslâm tarihçiliğinde bir devrin sonunu gösterir.

Taberî tarihi başlıca şu bölümlere ayrılır:

- Hilkat ve peygamberler tarihi. Bu kısmı yazarken *Ahd-i Atik*'ten, tefsirlerden, İbn İshak ile Vehb b. Münebbih'in eserlerinden faydalanmıştır.
- Eski İran ve Sâsâniler tarihi. Bu kısmı yazarken İbn el-Mukaffa ve İbn el-Kelbî'nin kitaplarından, eski İran tarihine dâir şehnâmelerin rivâyetlerinden faydalanmıştır.
- Yunan ve Roma tarihi. Bu konuda hristiyanların elindeki kitaplardan, Arapçaya tercüme edilen bazı kitaplardan faydalanmış olmalıdır.
- Yahudi tarihi. Bu konuda *Tevrat*'tan ve Yahudilere âit bazı tarih kitaplarından faydalanmıştır.

- İslâmdan önceki arapların tarihi. Bu konuda Abîd b. Şerye, Muhammed b. Ka'b el-Kurtubî, Vehb b. Münebbih, İbn İshak, Hişam b. el-Kelbî'nin kitaplarından faydalanmıştır.
- İslâm tarihi. Kitabın esasını teşkil eder. Şu bölümlere ayrılır:
 - Siret ve meğâzî. Bu konuda Urvet b. el-Zübeyr, Şurahbil b. Sa'd, Mûsâ b. Ukbe, İbn İshak, Zühri ve Asım b. Ömer b. Katâde'nin kitaplarından faydalanmıştır.
 - Ridde savaşları, fetihler konusunda Vâkidî, Seyf b. Ömer, Medâinî'nin kitaplarından faydalanmıştır.
 - Cemel, Siffin, fitne olayları. Bu konuda Ebû Mihnef, Seyf b. Ömer, Medâinî'nin eserlerine dayanır.
 - Emevîler tarihi. Bu konuda Avâne b. el-Hakem, Ebû Mihnef, Vâkidî, Ömer b. Şebbe, Hişam b. el-Kelbî ve Medâinî'nin eserlerinden faydalanır.
 - Abbâsîler devri. Bu konuda Vâkidî, Heysem b. Adî, Ahmed b. Ebî Hayseme, Ahmed b. Züheyr, Medâinî ve İbn Tayfur'un eserlerinden faydalanır.

Taberî, İslâm tarihi olaylarında olduğu gibi, İran, Yunan-Roma, Yahudi, İslâm'dan önceki arapların tarihine dâir bilgi verirken en sağlam bilgileri vermeye çalışır. Taberî bu tarihi daha geniş bir şekilde meydana getirdiği bir metinden süzmüştür. Kitabın İslâm'dan önceki devrelere âit kısmı onda birini meydana getirir. Metnin tamamı Taberî'nin talebeleri tarafından rivâyet edilmiştir. Bu gün bize ulaşan nüshalarda Kuzey Afrika, Endelüs tarihine dâir olaylar eksiktir. Kitabın mevcut ciltleri de Goeje başkanlığındaki bir heyet tarafından edision kritik yapılmış 1878-1898 yılları arasında Leyden-Brill'de basılmıştır. Sonunda Arib b. Sa'd'ın esere yazdığı zeyl de yer almaktadır. Son cildi ise fihristler, sözlük teşkil etmektedir. Bu baskı 1897-1901'de yine Leyden-Brill'de tekrarlanmıştır. Bu Avrupa baskısına göre Mısır'da 1920, 1939 yıllarında yeni baskıları yapılmıştır. Daha sonra yeni bulunan nüshalar da gözönüne alınarak, Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim tarafından 1960-1967 yılları arasında, 1977'de 10 cilt halinde Kahire'de yeni iki neşri yapılmıştır. Bu neşir 1967 ve daha sonraki yıllarda Beyrut'ta tekrarlanmıştır. Bütün nesirlerinin sonunda Taberî'nin *Zeyl el-müzeyyel min târih el-sahabe* adlı eserinden seçmeler bulunmaktadır. (Bk., Beyrut baskısı, s. 491-705).

Taberî tarihi Türk tarihinin de en büyük kaynaklarından. Sâmanîler devrinde 960 yılı civarında Vezir Belamî tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. İçine İran destanıyla ilgili kısımlar ilâve edilmiştir. Bu tercüme Osmanlılar devrinde Türkçe'ye tercüme edilmiş, daha sonra 1292, 1327-1328 yıllarında İstanbul'da basılmıştır. Fakat, Taberî'nin metnindeki pek çok bilgi eksiktir. Bu sebeple Cumhuriyet devrinde Kâdir Zâkirî Ogan tarafından Türkçe'ye yeni bir tercümesi

yapılmaya başlanmıştır. Üç cildi 1950-1958 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığı yayımları arasında çıkmış ve arkası gelmemiştir. Bu tercüme dahi istenen şekilde değildir.

Taberî tarihi yazıldığı tarihten itibaren büyük bir şöhet kazanmıştır. Pek çok kopyaları yapılmış, ona zeyiller (devamlar) yazılmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır:

- a) Taberî'nin talebelerinden Abdullah b. Ahmed b. Cafer el-Fergânî el-Türki (ölm. 362/972), esere 282/895 yılından başlayarak bir zeyl yazmıştır. Oğlu Ebû Muhammed Ahmed el-Fergânî (ölm. 1007) babasının tarihine bir devam yazmış, fakat her iki eser zamanımıza ulaşmamıştır.
- b) Arîb b. Sa'd el-Kurtubî (ölm. 979) ise Taberî'nin eksik bıraktığı Kuzey Afrika ve Endelüs tarihine dair kısımlardan, 291-320 yılları arasındaki Abbâsî Devleti tarihine dair olaylardan bahseden ikinci bir zeyl yazmış bu esere *Siletü Târih el-Taberî* adını vermiştir. Bu zeyl, Dozy tarafından, İbn el-İzârî'nin *el-Beyân el-muğrib*'inin mukaddimesinde tanıtılmış, bazı kısımları yayınlanmıştır. De Goeje ise Gotha nüshasına dayanarak 1897 yılında Leyden'de eserin tamamını yayınlamıştır. *Taberî Tarihi*'nin yayınlarının sonunda, bu zeylin 291-320 yıllarındaki Abbâsî Devletiyle ilgili kısımları defalarca yayınlanmıştır.
- c) Sâbit b. Sinan (öl. 973) da Taberî tarihine zeyl yazanlardan. Bu zeyli 295-363/907-973 yılları arasındaki olayları kapsar. Bu da kaybolmuştur. Bu zeyle Hilâl b. Muhassîn el-Sabî (ölm. 1056) 447/1055 yılı olaylarına kadar gelen 40 ciltlik bir devam yazmıştır. Bunun oğlu Garsünnime Muhammed (ölm. 1087) ise babasının bıraktığı yerden başlayıp kitaba 470/1078 yılına kadar gelen bir tetimme yazmıştır.
- d) Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî (ölm. 1157) bu zeyilleri devam ettirerek 1094 yılına kadar getirmiştir. Bu zeyl de *Taberî Tarihi*'nin Beyrut baskısının sonunda X, 185-489'da yayınlanmıştır. Daha sonra, İbn el-Cevzî, İbn el-Esîr ve onlardan sonraki gelenler Taberî tarihindeki bilgileri hülâsa ederek İslâm tarihini zamanlarına kadar getirmişlerdir. Bu konuda el-Kıfî şöyle der:

“Tarihi kesintisiz, güzel bir şekilde okumak istersen Ebû Cafer el-Taberî'nin kitabını tavsiye ederim. Bu tarih, âlemin yaratılışından 309/921 yılına kadar gelir (yukarıda bugünkü nüshaların 302 yılına kadar geldiğine işaret etmiştik). Bu eseri Ahmed b. Tahir b. Tayfur ve oğlu Ubeydullah'ın tarihleriyle karşılaştırırsan çok iyi olur. Abbâsîler tarihi hakkında bu iki şahsın eserlerinde Taberî'de bulunmayan bilgiler vardır... Bunları Sâbit b. Sinan'ın kitabı takib

eder, başları Taberî'nin eseriyle çakışır. 363 yılına kadar gelir. Bu kitapla el-Fergânî'nin kitabını karşılaştırırsan ne âlâ. Zira, Fergânî'nin kitabının bazı yerleri Sabit'ininkinden tafsilatlıdır. Sonra, Hilâl b. el-Muhassîn el-Sâbî'nin kitabı gelir. Bu eser, Sabit'in zeylini 447/1055 yılına kadar getirir. Hilâl'in bahsettiği devreden sözeden tarihçilerin hiçbirisi Abbâsî Devleti'nin teşkilatı ve gizli tarafları hakkında onun gibi bilgi vermemiştir. Zira o, inşâ kâtibi ve devletin sırlarını bilen dedesinden pek çok şey öğrendiği gibi, kendisi de Divan el-İnşâ başkanı olmuş, bu divana gelen evraklardan ve haberlerden faydalanmıştır. Sonra, oğlu Garsünnime Muhammed'in kitabı gelir. Bu da 470/1078 yılını biraz geçer. Kitabın sonları zayıftır. İbn el-Hemedânî'nin kitabı ile Garsünnime'nin kitabı çakışır. İbn el-Hemedânî 512 yılı olaylarına kadar gelir. İbn el-Zâğûnî ise 527 yılına kadarki tarihi tamamlar. Fakat, İbn el-Zâğûnî tarihçi olmadığı için insanı tatmin etmez. Onun eserini Sadaka b. el-Hüseyn 570/1175 yılına kadar getirir. Sonra, İbn el-Cevzî, ondan sonra İbn el-Kâdisî olayları 610/1213 yılına kadar tamamlar.”⁶⁷

Bu arada Şam bölgesinde yaşayan Ebû Zür'a Abdurrahman b. Ömer el-Dımaşkî (ölm. 280/893)'nin *Târih*'inden de burada söz etmek gerekir. Bu zatın *Târih*'inden bir cilt zamanımıza gelmiştir. Fatih Kütüphanesi, nr. 4210'da bulunan bu cild Ebû'l-Meymun Abdurrahman b. Abdullah el-Becelî'nin rivâyetiyledir. On cüzden meydana gelir. Bu ciltte Peygamberin sîretinden, dört halife devrinden, Dımaşk, Filistin, Merv kadılarından, bazı sahabîlerin ve tâbiîlerin hayatlarından bahsedilir. Şam'da yetişen bazı âlimlerin biyografileriyle sona erer. Kitabın birinci cüzünden başka bir nüsha Beyazıt Umumû, nr. 1047'de bulunmaktadır. Şükrullah b. Nimetullah el-Kûcânî tarafından 1980 yılında Dımaşk'ta yayınlanmıştır.⁶⁸

Bu devride telif edilen tarih iktaplarından biri de Eslem b. Sehl el-Râzî (ölm. 292/905)'nin *Târihü Vâsıt* adlı kitabıdır. Bu kitap Vâsıt şehri tarihinden ve Vâsıtlı bazı hadis âlimlerinden bahseder. Gorgis Avvad tarafından 1967 yılında Bağdad'ta basılmıştır.

⁶⁷ Kıfî, *Tarih el-hukema*, s.110-111; İA, XI, 594-598, 787; GAL, I, 142, S.I, 217-218; Günaltay, s.27-45; Storey, II, 61-65; Rosenthal, s.15, 65, 68, 73, 77-79, 99, 102, 112, 117, 131, 132...; Dürî, s.55-56, 407-425; Sezgin, I, 323-328; Şâkir Mustafa, I, 253-264; Zirikli, VI, 69.

⁶⁸ GAL, S.I, 208; Sezgin, I, Şâkir Mustafa, II, 225-226; *Nevâdir el-mahtûtat*, I, 241; Rosenthal, s.557.

İkinci Bölüm

İSLÂM TARİHÇİLİĞİNİN İKİNCİ SAFHASI (X-XI. asırlar)

Yukarıda söylediğimiz gibi, III/IX. asırda İslâm tarihçiliği kendine has metodu, konuları olan bir ilim haline gelmişti. Bu asırda tarih kitapları öyle çoğaldı ki, siyasî tarih yanında, tabakat, tercüme-i hal (biyografi), şehir tarihleri bölgesel tarihler ortaya çıktı. Buhârî'nin *el-Târîh el-kebîr*'i ile biyografi kitapları alfabetik yazılmaya başlandı. Yakûbî'nin tarihiyle tarihin sahası genişledi. Bir dünya tarihi şeklini aldı. Fakat, İslâmî devreler için tarih yine sâdece İslâm tarihinden ibaret kaldı. İslâm dünyasının dışındaki ülkelerin çağdaş tarihleriyle ilgilenilmedi. Bu konudaki bilgiler coğrafya kitaplarına, seyahatnâmelere has kaldı. X. asırda coğrafya edebiyatı, bölgesel tarihler çoğaldı. Bu konularda eser yazanlar genellikle kâtipler, seyyahlardı. İlim tarihi konusunda da kitaplar yazılmaya başlandı. Bilhassa coğrafya edebiyatı, X. asırda İslâm dünyasını, kültürünü, sosyal yaşayışını, ziraatını, ticaretini anlamamız bakımından çok önemli kaynaklardır. Bu devrede İslâm dünyasının batısında, doğusunda, merkezinde çok sayıda tarih kitabı, diğer ilimlerde eserler yazıldı. Kültür ve ilmin alanı genişledi. Bağdad'tan çok uzak bölgelerde, Bağdad'la yarışan ilim merkezleri ortaya çıktı. Bu sebeple, X. asrın ortasından itibaren umumî tarih ile bölgesel tarih arasındaki farkın korunması güçleşiyor. Bundan sonra en çok yazılan tarih tipi başında daha önceki olayların bir muhtasarı bulunan çağdaş tarihçiliktir. Bu çeşit tarihlerde tarihçinin alaka ve bilgisi artık genel bir tutum taşımaz, bu tarihçilerden her birinin ilgisi içinde yaşadığı siyasî kuruluşun hudutlarıyla sınırlanır. Tarihçilerin uzak bölgeler ile uğraşmaları zorlaşır. Bu devirde siyasî tarih yazarları genellikle memurlardan ve sarayda çalışanlardandır. Bu değişiklik tarihin şekli, içeriği üzerinde etkili olmuştur. Bu devirdeki tecrübeli kâtipler için yıl yıl olayların tarihini yazmak kolaydı. Bilgilerini elde ettikleri kaynaklar resmî vesikalar, şahsî temas ve gözlemler, saray muhitinin dedikodularıdır. Bu türlü tarihlerde sened zinciri görülmez. Kaynağa kısa bir işâretten sonra olay anlatılır. Daha sonraki tarihçilerin çoğu ise bu işarete dahi lüzum görmezler. Yalnız, bu çeşit tarihçilerin olayları takdim edişlerinde siyasî, dinî ve sosyal bazı tarafgirlikler görülür. Her tarihçi kendi çapında gözönüne alındığı takdirde, bu tarihçilerin eserleri devirleri ve bölgeleri hakkında genellikle doğru bilgi verirler. İbn Miskeveyh ve Hilâl el-Sâbî'nin tarihlerinde verdikleri bilgiler titiz bir doğruluk arama düşüncesinin ve siyasî taraf tutuculuktan kurtulmanın örnekleridir. Mısır ve Endelüs tarihçileri arasında da bunun örnekleri vardır. Ayrıca, tarihin dinî incelemeler dışına çıkarılmasının başka bir faydası oldu. Tarihçiler bu ilmin ahlâkî değerine dayanmaya başladılar. Buna göre, tarih iyi ve kötü işleri kaydeder. Gelecek

nesillerin ahlâkını düzeltmek için onlara örnekler verir. İbn Miskeveyh ve Sâbî'nin eserlerinin mukaddime (giriş)lerinde bu konuya temas edilmektedir.

Bu devirdeki önemli tarihçiler şunlardır:

1. **el-Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn:** IV/X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan büyük tarihçilerden ve coğrafyacılarıdır. Bize kadar gelen eserleri tarih, coğrafya karışımıdır. Hayatı hakkında kitaplarında verilen notlardan başka bilgimiz yoktur. Kitaplarının konuları zamanındaki âlimlerin ilgi alanlarının dışında olduğu için fazla önemsenmemiştir. Kendi kayıtlarına göre, Mes'ûdî III/IX. asrın ikinci yarısında Bağdad'ta doğdu. Meşhur sahabîlerden Abdullah b. Mesud'un soyundan geldiği için el-Mesûdî nisbesiyle meşhur oldu. İyi bir tahsil yaptıktan sonra 300/912 tarihinde genç yaşında uzun bir seyahate çıktı. İran ve Hindistan'ı dolaştı. Onu 912 yılında Multan'da, 915 yılında İstahr'da, 916 yılında Seylan'da görüyoruz. Seylan'dan tüccarlara katılarak Çin denizine gidiyor. Dönüşünde Ekvator'un güneyinde ve Afrika kıtasının doğu ucunda olan Zengibar (Mozambik)'a uğruyor. Oradan Oman'a geliyor. Sonra onu Hazar denizinin güney sahillerinde, 926 yılında Filistin'de Taberiye şehrinde buluyoruz. 943 yılında Antakya'da ve Şam'ın Akdeniz sahillerinde dolaşıyor. Bağdad ve Basra'ya kısa bir seyahatten sonra 945 yılında Şam'a dönüyor. Dimaşk'ta yerleşiyor. Bundan sonra bazan Şam'da bazan Mısır'da bulunuyor. 345/956 yılında Fustat'ta ölüyor.

Görüldüğü gibi, Mes'ûdî'nin hayatı seyahatlerle ve araştırmalarla geçmiştir. Yalnız, daha sonra el-Bîrûnî'nin Hindistan'da yaptığı gibi bu yabancı kültürleri derinlemesine incelememiş, sathî bilgilerle yetinmiş, efsanevî rivâyetleri de kabul etmiştir. Fakat, İslâm Devleti'ni çevreleyen topraklar hakkında son derece kıymetli bilgiler vermiştir. Ele aldığı bir konuyu hiçbir zaman sonuna kadar götürmemiş, sathî bir şekilde anlatarak konudan konuya geçmiştir. Eserleri 20 civarında olup, tabiat felsefesi, ahlâk, siyaset, serbest fikirler etrafında meydana gelen dinî mezhepler hakkında bilgiler içerir. Sonraki nesiller daha çok onun tarihçiliğiyle ve verdiği coğrafi bilgilerle ilgilenmiştir. 943'te 30 cilt kadar tutan, *Kitâbü aḥbâr el-zamân* adlı eserini tamamladı. Bu eser kaybolmuş, sâdece bir cildi zamanımıza ulaşmış, 1996 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Eser dünyanın yaratılışıyla başlar. Kısa bir coğrafi özetten sonra İslâm tarihi dışında kalan milletlerden bahseder. Mısır tarihine dâir efsaneleri etraflı bir şekilde anlatır.

Mes'ûdî bu eserini *Kitab el-evsat* adlı eserinde hülâsa etmiştir. Bu eserden de bir cilt zamanımıza gelmiştir. Bu iki kitabını da *Mürûc el-zeheb* adlı eserinde hülâsa etmiştir. 956 yılında ölmeden önce bu eserini tamamlamış ve gözden geçirmiştir. Kitap iki ana kısımdan meydana gelir. Birinci kısımda İslâm'dan önceki milletlerin tarih ve coğrafyasından bahsedilir. Çeşitli bablara ayrılır. İkinci kısımda ise 300/912 yılına kadarki İslâm tarihinden bahsedilir. Bu kitabın çeşitli nüshaları vardır. Barbier de Meynard tarafından 9 cilt halinde Paris'te 1861-1877 yılları arasında Fransızca tercümesiyle beraber neşredilmiştir. Daha sonra 1303 yılında Mısır'da, 1964-1965 yıllarında M. Muhyiddin Abdülhamid'in tahkikiyle Kahire'de başka baskıları yapılmıştır. En son Ch. Pellat tarafından eser yeniden ele alınmış, yeni bir edisyon kritiki yapılmış ve Beyrut'ta 1966-1979 yılları arasında 7 cilt halinde yayınlanmıştır. Bu baskı 1982 yılında tekrarlanmıştır. Kitap Farsça'ya da tercüme edilmiştir. el-İbşîhî bu eserin Emevî Devleti'nin yıkılışına kadarki kısmını özetlemiş, el-Şekîbî tamamını muhtasar hale getirmiştir. Kitapta Türkler hakkında kıymetli bilgiler verilir. Bu kısımların tercümesi tarafımdan *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler* adlı esere (s. 42-56) alınmıştır. Mes'ûdî'nin ikinci önemli eseri *el-Tenbih ve'l-işrâf* da *Mürûc el-zeheb*'in konularından kısaca bahseder. Bu kitapta bazı yeni bilgiler de yer alır. Mes'ûdî bu kitabı 956 yılında tamamlamıştır. İslâm öncesi Roma, Bizans tarihleri hakkında kıymetli bilgiler içerir. De Goeje tarafından 1894, 1967 yıllarında Leyden'de, Carra de Vaux neşri 1986 yılında Frankfurt'ta basılmıştır. Daha sonra Abdullah İsmâil el-Sâvî tarafından Kahire'de 1938 yılında başka bir baskısı yapılmıştır. Bu baskı 1981'de Beyrut'ta tekrarlanmıştır.

Gerçekten en büyük İslâm tarihçilerinden olan Mes'ûdî'nin elimizdeki kitapları, yukarıda söylendiği gibi, daha geniş eserlerinin muhtasarıdır. Bu durum onun tarihçilik metodunu tam anlamıyla ortaya çıkarmayı zorlaştırmaktadır. Ebû Hanîfet el-Dînaverî, Yakûbî ve Mes'ûdî İslâm tarihine, ilim için ilim yapma diyebileceğimiz yeni bir akım getirmişlerdir. Yakûbî ile Mes'ûdî sâdece birer tarihçi değil, elde ettikleri bilgilerin çoğunu uzun seyahatler sırasında kazanmış birer coğrafyacılardır. Bu gelişmede hicrî II. ve III. asırlarda İslâm dünyasındaki bütün düşünce faaliyet sahalarına girmiş olan Hellenistik kültürün etkisi görülür. Fakat, İran tarihi dışında bu yabancı unsurlar Taberî tarihinde görülmez.⁶⁹

⁶⁹ İA, VIII, 144-145, 787; Ch. Pellat, *al-Mas'ûdî*, mad. E², VII, 773-778; GAL, I, 144, S. I, 220; Günlaltay, s.63-76; Sezgin, I, 332-336; Rosenthal, s.18, 79, 85, 136, 151, 153, 154; Şâkir Mustafa, II, 45-54; *Nevadir el-mahtutat*, s.766; Ziriklî, IV, 277.

2. **İbn el-A'sem, Ahmed el-Kûfî:** IX. asrın ikinci yarısı ile X. asrın ilk çeyreğinde yaşayan tarihçilerdendir. 314/926 yılında ölmüştür. İslâm fetihlerinin başından 252/866 yılına kadar gelen üç ciltlik bir İslâm tarihi olan *Kitab el-fütûh*'un müellifidir. Hz. Osman'ın hayatının sonlarına kadar gelen birinci cildin tek nüshası Gotha kütüphanesindedir. Hz. Osman'ın son günlerinden 252/866 yılına kadar gelen ikinci-üçüncü ciltlerin nüshaları ise Topkapı Sarayı'ndadır. Kitap Irak, Horasan, Doğu Anadolu'nun fetihlerini, Araplarla Hazarlar arasındaki savaşları, Arap-Bizans münâsebetlerini, Irak bölgesinde meydana gelen iç olayları etraflıca anlatır. Taberî'nin ve Belâzurî'nin eserlerinde bulunmayan bazı bilgiler içerir. Ebû Ubeyde'den nakledilen fetihlerle ilgili rivâyetler eksiktir. 1968-1982 yılları arasında Hindistan'daki Haydarabad'ta basılmıştır. Kitap Muhammed b. Ahmed el-Müstevfî el-Herevî tarafından 596/1199 yılında Farsça'ya çevrilmiş, bu çeviri Bombay'da 1300/1882 yılında, Haydarabad'ta 1968-1975 yıllarında basılmıştır.⁷⁰

3. **el-Cahşiyârî, Muhammed b. Abdus el-Kûfî:** Kâtip tarihçilerindendir. Kûfe'de doğdu, Bağdad'ta yetişti. Babası vezir Ali b. İsa'nın hâciplerindendi. Babasının ölümü üzerine aynı görev ona verildi. Bu görevi vezir Hâmid b. el-Abbâs zamanında da devam etti. 317/929 yılında onu önemli görevlerden olan hac emiri olarak görüyoruz. Sonra, İbn Mukle'nin azli ve tutuklanması üzerine o da hapse atıldı. 80000 dinar ödeyip hapisten kurtuldu. 331/943 tarihinde Bağdad'ta gözlemediği yerde öldü.

el-Cahşiyârî tarih ve edebiyat sahasında önemli eserler yazdı. Tarih sahasındaki önemli eseri Mesûdî tarafından bahsedilen *Ahbâr el-Muktedir* adlı kitabıdır. Fakat, bize ulaşmamıştır. Bize kadar gelen tarihle ilgili en önemli kitabı vezirler, kâtipler (önemli bürokratlar) hakkında kaleme aldığı *Kitab el-vüzerâ ve'l-küttâb* adlı eseridir. Kitap İslâm'ın başlangıcından 296/909 yılına kadar gelir. Eserin önemli bir kısmı zamanımıza gelmiş, 1937, 1980 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır.

Onun en önemli eseri belki de, *Binbir Gece Masalları*'nın ilk denemesi olan, İran, Arap, Bizans masallarından tercüme edip meydana getirdiği *Kitab el-esmâr*'dır. İbn el-Nedîm'in anlattığına göre, bu eseri yazarken Farsça *Hezar-efsane* adlı kitabı Arapça'ya çevirmiş, ona arab, rum masallarından ilâveler

yaparak Binbir geceye ayırmış, 480'inci geceye kadarki kısmını yazdığı sırada ölmüştür. Bu masallardan her biri 100 sayfa civarındaydı.⁷¹

3a. **Ebû Zekeriyâ el-Ezdî, Yezîd b. Muhammed:** 247/861 yılı civarında doğmuş, 334/945 yılı civarında ölmüştür. *Târîh el-Mavsıl* adında İslâm tarihinden, özel olarak Musul tarihinden bahseden önemli bir eser yazmıştır. Bu eserin ikinci cildi zamanımıza gelmiş ve Ali Habîbe tarafından 1387/1967 yılında Kahire'e neşredilmiştir. 101-224/719-839 yılları olaylarından bahseden bu kısımdan anlaşıldığı üzere kitap Musul şehri tarihinden çok bir İslâm tarihidir. el-Cezîre, Şam, Irak, İslâm-Bizans ilişkileri tarihi bakımından en önemli kaynaklardandır.

4. **Ebû Bekr el-Sûlî, Muhammed b. Yahyâ... b. Sul-tegin:** Türk asıllı büyük bir aileye mensup olup edebiyat, tarih ve satranç konularında üstadı. III/IX. asrın ikinci yarısında Bağdad'ta doğdu. Sa'leb, Müberred gibi ünlü hocalardan okudu. Meşhur şâir, edib İbn el-Mu'tezz (ölm. 909) onun edebî zevklerinin gelişmesine büyük etki yaptı. Edebiyat ve satranç sanatlarındaki büyük mahareti onu saray muhitinin aranan kişileri arasına soktu. Satranç oyunundaki ustalığından dolayı bu konuda değerli bir eser yazmış, bazı kişiler tarafından bu oyunun mucidi zannedilmiştir. Zamanında bu oyunda üstad sayılan Mâverdi'yi yenmiş, halifelerin nedimleri arasına girmiştir. Halife el-Muktefi ile el-Muktedir'in nedimleri arasında yer almıştır. Hayatı'nın sonlarında Hz. Ali hakkında bazı sözler sarfettiği için, Bağdad'tan Basra'ya kaçmış ve orada gizlenmiş, 335/946 yılında Basra'da ölmüştür.

Sulî Abbâsîler devrinin edebiyatı ve tarihini işleyen eserler yazmıştır. Bu devirde yaşayan birçok şâirin divanını toplamış, *Kitab el-evrâk fi ahbâri Âl el-Abbâs ve eşârihim* adında değerli bir eser yazmıştır. Eser iki kısımdan meydana geliyordu. İlk kısmı Abbâsî Halifelerinin ve onların hanedanının tarihinden bahsediyordu. İkinci kısım hanedan mensuplarının ve başka şâirlerin şiirlerinden seçmelerdi. Beş-altı cilt tutan bu esere son şekli verilememiştir. Zamanımıza parçalar halinde gelmiştir. Bunlar İstanbul, Kahire, Paris, Petersburg kütüphanelerinde bulunmaktadır. 1930 yılına kadar bazı parçaları basılmıştır. *Ahbâr el-Hallâc* kısmı L. Massignon tarafından tahlil edilmiştir. Krimskij *Ahbârü Ebân el-Lâhikî* (Moskova 1913) ve İbn el-Mutezz (*Zapiski*, XXI, 104-112) bahisleri J.H. Dunne tarafından *Ahbâr el-suarâ* kısmının müellifin çağdaşı şâirlere âit bölümü (Londra 1934) ve Halife

⁷⁰ İA, VII, 702, EF², II, 745-746; GAL, I, 143, S. I, 220; Sezgin, I, 329; Şâkir Mustafa, II, 42-43.

⁷¹ İbn el-Nedîm, *el-Fihrist*, s.150-151; EF², II, 399; GAL, S.I, 219-220; Rosenthal, s.65, 180, 506; Sezgin, I, 332; Şâkir Mustafa, II, 43-44; Zirikli, VI, 256.

el-Râzî-billah ve el-Mütttekî-billah, 322-333 (Londra 1936, 1983 yılında Beyrut'ta) kısımları, *Ahbâr el-Radi* kısmı (M.Canard tarafından 1950 yılında Cezayir'de) yayınlanmıştır. el-Sûlî'nin *Kitab el-vüzerâ*'sından bazı parçalar *İrşâd el-erîb* ve *Kitâb el-fahrî*'de nakledilmektedir. *Âdâb el-küttâb* adlı eseri ise bürokratların uyması gereken kurallardan bahseder. Her iki eser devlet teşkilâtı bakımından önemlidir. Bunlardan başka tarih-edebiyata dâir başka monografileri vardı. Fakat, bunlar bize ulaşmamışlardır.

Çağdaşları onun ilminin daha önce yazılan eserleri iyi bilmekten ibaret olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre, Sûlî kendi malı ile başkalarının malını ayırd edemeyen çalışkan bir derleyicidir. Birinci sınıf bir tarihçi sayılmaz. Fakat, hasımlarının tenkitlerinden onun kitap yazma metodunun bugünkü metotlara daha yakın olduğu anlaşılıyor. Çağdaşı şâirlerin eserlerine önem verip divanlarını toplaması ona çağdaşlarından yüksek bir mevki kazandırıyor. Kitapları çok sayıda tarihçi ve edebiyatçıya kaynak olmuştur. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî *Kitâb el-eğânî*'de onu 250 yerde zikreder, Abbâsîler devri şâirleri için birinci derecede kaynak sayar.⁷²

5. **Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Ali b.el-Hüseyn:** Arap edebiyatı ve tarih sahasında değerli eserler meydana getiren önemli kişilerdendir. 284/897 yılında İsfahan'da doğdu. Hz. Hüseyin sülâlesindendir. Önce İsfahan'da, sonra Bağdad'ta çeşitli âlimlerden okudu. Edebiyat tarihi, tarih sahalarında bilgisini artırdı. Zamanında, âlimlerin ve ediblerin hâmlerinden olan Haleb hükümdarı Seyfûddeve'nin, Büveyhilerin vezirlerinden Sâhib b. Abbâd ve el-Mühellebî'nin nedimlerinden Pejmürde, berduş bir hayat sürerdi. Ömrünün sonlarına doğru zekâsını kaybetti. 356/967 tarihinde Bağdad'ta öldü. Şiî olmasına rağmen Emevîlere sevgi besler. Endelüs Emevî hükümdarlarına eserlerini gönderir, onlardan câize alırdı. Edebiyat, tarih, mûsikîden başka hadis, tıp ve astronomiden anlardı. En önemli eseri *Kitab el-eğânî*'dir. Bu eserde Harun el-Reşîd'in emri ile İbrahim el-Mavsîlî, İsmâîl b. Camî ve Füleih b. el-Avrâ tarafından tertip edilen, Halife Vâsik zamanında İshak b. İbrahim el-Mavsîlî tarafından gözden geçirilen 100 şarkıdan ve bu şarkıların güftelerini yazan şâirlerin hayatlarından bahseder. Bundan sonra, halifeler ile evlatlarının seçme şarkılarından parçalar yer alır. Kitap şâirlere göre bahislere ayrılmıştır. Her şâire âit kısımda onun hayatından şiirlerinden, güfte olan şiirinden ve şarkının o zamanki bilinen makamından bahsedilir. Şâirlerden başka besteciler, şarkıcılar, sosyal hayat hakkında başka

⁷² İA, XI, 22-25; Günaltay, s.55-62; GAL, I, 143, S.I, 218-219; Rosenthal, s.25, 70, 78, 227, 238, 384; Sezgin, I, 33-331; Zirikli, VII, 136; Şâkir Mustafa, II, 44-45.

kitaplarda olmayan bilgiler verilir. Kültür tarihçilerinin başlıca kaynaklarındandır. Kitap Kahire-Bulak matbaasında 1285 yılında 20 cilt halinde basılmıştır. İkinci neşri Şinkitî'nin tashihiyle Kahire'de 1323 yılında çıkmıştır. 1927 yılından itibaren yeni bir neşri yapılmaya başlanmış, bu neşir 23 cilt halinde ancak 1980 yılına doğru tamamlanmıştır. Feyzullah Efendi Kütüphanesi'ndeki eski bir nüshasında minyatürler bulunur. *Kitab el-eğânî* yazıldığı tarihten itibaren büyük bir üne kavuşmuş, aynı konudaki diğer kitapların ihmal edilmesine sebep olmuştur. Rivâyete göre, Sâhib b. Abbâd yanında dâima edebiyata dâir önemli kitaplar taşırmış, *Kitab el-eğânî* yazılınca onlara ihtiyaç kalmadığını söylemiş, yanında sâdece bu eseri bulundurmakla yetinirmiş. *Kitab el-eğânî* Mühezzebüddin el-Dahvar, İbn Vâsıl el-Hamavî, İbn Manzur gibi büyük bilginler tarafından muhtasar hale getirilmiştir. İbn Manzur esere bazı ilâveler yapmıştır. Bu muhtasar 1964-1966 yıllarında Beyrut'ta yayınlanmıştır. İbn Vâsıl muhtasarı da yayınlanmıştır.

Ebü'l-Ferec'in ikinci önemli kitabı Hz. Ali sülâlesinden gelip çeşitli sebeplerle öldürülen önemli kişilerin hayatlarından bahseden *Makâtîl el-tâlibiyyîn* adlı kitaptır. Bu eser 1307 yılında Tahran'da, 1353 yılında Necef'te, Ahmed Sakr tarafından 1949 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. Bunlardan başka *Kitab el-diyârât*, *Kitabü eyyâm el-Arab*, *Kitabü Nesebî Benî Abdşems*... adlı kitaplar yazmış ise de bunlar zamanımıza ulaşmamıştır.⁷³

5. **Hamza b. el-Hüseyn (el-Hasan) el-İsfahânî:** 893 yılında İran'ın İsfahan şehrinde doğdu. Birkaç inceleme seyahatine çıktı. Bir ara Bağdad'ta kaldı. Sonra, İsfahan'a döndü. 360/970 yılında öldü. Şuûbiye taraftarıydı. Bunun için eserlerinde İran'la ilgili konulara önem verdi. Tarih ve filoloji konularında meşhur oldu. Eserlerinde şahsiyeti kuvvetle hissedilir. Bunun için kitapları zamanında çok sevilmiştir. 12 eserinden altısı zamanımıza gelmiştir. Bunlardan beşi filolojiye, üçü tarihe dâirdir. Tarih sahasındaki kitaplarının en önemlisi *Tavârihu sinî mülûk el-arz ve'l-enbiyâ* adını taşır. Eser bir peygamberler, hükümdarlar tarihidir. Eseri yazarken İran tarihine önem vermiş, İran'da eski dini yaşatmaya çalışan mübedlerle konuşarak eski İran tarihine dâir menkıbeleri, halk arasında yaşayan destanları toplamaya çalışmıştır. Asurlular, Süryâniler, İbranîler, Mısırlıların tarihleri ve takvimleri hakkında bilgiler verdikten sonra İslâm tarihine geçmiş, İslâm tarihini muhtasar bir şekilde 334/945 yılına kadar anlatmıştır. İran tarihini yazarken

⁷³ İA, IV, 77; EI², I, 121-122; Günaltay, s.76-80; GAL, I, 146, S. I, 225; Zirikli, IV, 278; Sezgin, I, 378-382; Şâkir Mustafa, II, 54-56; Rosenthal, s.407-408.

Türk tarihiyle ilgili bilgiler vermiştir. Tarihleri tesbit için astronomi kitaplarına başvurmuştur. Bu kitap Gottwaldt tarafından lâtince tercümesiyle beraber 1844-1848 yılları arasında Petersburg'ta, 1961 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Ayrıca, Mavlavî Kebîrûddin tarafından 1866 yılında Kalkûta'da, Kanani tarafından h. 1340 yılında Berlin'de basılmıştır. U.M. Daudrota tarafından yapılan İngilizce tercümesi ise 1932 yılında Bombay'da yayınlanmıştır. Hamzat el-İsfahânî'nin bundan başka *Kitabü İsfahan ve ahhâruhu*, *Kitabü tevârihi kibâr el-beşer* adlı iki tarih kitabı daha vardır. Fakat, bunlar günümüze gelmemiştir.⁷⁴

6. **Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer:** 286/899 yılında doğdu, 348/959 yılında öldü. Buhara'da yaşamış olan bu âlim, bu şehrin tarihi hakkında önemli bir eser yazdı. *Târîhu Buhârâ* adını taşıyan bu kitap Buhara şehri ve bölgesindeki şehirler, kasabalar, âbideler, üretilen mahsuller ve halkın âdetleri hakkında çok kıymetli bilgiler verir. Nerşahî bu eserini 332/943 yılında Sâmânî hükümdarı Nuh b. Mansur'a ithaf etmiştir. Kitap 365/975 yılında Farsça'ya tercüme edilmiştir. 522/1128 tarihinde Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî tarafından bazı lüzumsuz yerleri çıkarılarak ve bahsedilen yıla kadarki olaylar ilâve edilerek kitabın yeni bir redaksiyonu meydana getirildi. Bundan sonra 574/1178 yılına kadarki olaylar ilâve edilerek Muhammed b. Züfer adlı biri tarafından yeni bir redaksiyonu yapıldı. Daha sonra adı bilinmeyen biri kitabı Moğol istilasına kadar getirdi. Bu haliyle bize ulaşan eser Schefer tarafından 1892 yılında Paris'te basıldı. 1322 yılında Buhara'da, 1897 yılında Taşkent'te, 1984 yılında Tahran'da başka baskıları yapıldı. Kitapta Orta Asya'nın İslâmiyetten önceki durumu, Arapların Buhara bölgesini ele geçirmesiyle ilgili başka yerlerde bulunmayan bilgiler verilir. Kitabın Arapça metni Abd'ulmecid Bedveî-Nasrullah Mübeşşir el-Tarâzî taraflarından edisyon kritik yapılmış, 1965, 1977 yıllarında Kahire'de basılmıştır.⁷⁵

8. **el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir:** Nisbesinden Kudüs'lü olduğu anlaşılan bu zatın hayatı hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Fakat, aşağıda bahsedilecek olan tarihinin bir yerinde 355-356/966-967 yıllarında Sicistan'ın Büst şehrinde bulunduğunu söylemektedir. Kitabı bu tarihlerde yazmış olmalıdır. Mukaddimedede kitabı 356/967 yılında tamamladığını açık olarak ifâde eder.

⁷⁴ İA, VII, 207, E², III, 159-160; GAL, I, 145, S.I, 221; Günaltay, s.81-84; Rosenthal, s.102, 112, 129, 130, 155-157...; Sezgin, I, 336-337; Şâkir Mustafa, II, 378-381; Zirikli, II, 277.

⁷⁵ İA, IX, 197-198, E², VIII, 966-967; GAL, I, 138, S.I, 211; sezgin, I, 351-352; Storey, II, 369-370; Rosenthal, s.163, 621.

Kitabın mukaddimesinde o zamanki sâ mânî vezirini övmektedir. Kitap İbn el-Verdî, Kâtip Çelebi tarafından Ebû Zeyd el-Belhî (ölm. 322/934)'ye nisbet edilmektedir. Kitabın Damad İbrahim Paşa kütüphanesindeki tek nüshasında da eser Ebû Zeyd el-Belhî'ye nisbet edilir. Bu sebeple eseri neşreden Cl. Huart birinci ve ikinci ciltlerin başında kitabı Ebû Zeyd el-Belhî'ye nisbet etmiş, daha sonra el-Seâlibî'nin *Kitab el-ğurar fî siyer el-mülûk ve ahhâruhum* adlı eserindeki açık ifâde ile eserin el-Makdisî'ye âit olduğu ortaya çıkmıştır. Zaten kitabın yazıldığı tarih de bunu çürütmektedir. Nitekim kaynaklarda Ebû Zeyd el-Belhî'nin böyle bir kitabından bahsedilmez.

Kitab el-bed' ve'l-târih adını taşıyan bu eser siyasî tarih kadar dinler ve mezhepler tarihi bakımından da önemlidir. Kitap 22 fasıldan meydana gelir. 1-9. Fasıllar felsefî ve dinî ağırlıklıdır. O asırlarda yaşayan İslâm âlimlerinin felsefî düşüncelerinden bahseden bu fasıllar düşünce tarihi bakımından önemlidir. X. fasıldan sonraki kısım ise tarihe dâirdir. Bu fasıllarda önce peygamberler ve İran tarihi özetlenmiştir. XII. fasılda yeryüzündeki dinler, mezhepler incelenmiştir. Muattile, Hind, Çin dinleri, eski Türklerin, Mecûsîlerin, putperestlerin, Hurremîlerin, Câhiliye devri araplarının, Yahudî ve Hristiyanların dinleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir. XII. fasıl coğrafyaya, XIV. fasıl Câhiliye devri araplarının tarihine ayrılmıştır. XV-XXII. fasıllar ise İslâm tarihine ayrılmıştır. XIX. fasılda İslâm tarihinde meydana gelen mezhepler hakkında kıymetli bilgiler verilir. Makdisî bu dinler ve mezhepler hakkındaki bilgilerini uzun seyahatler sonucu elde etmiştir. Mücessime, Mutezile, Vücûdiye, Bâtıniye gibi İslâm mezheplerinden başka Mânîlik, Zerdüştlük, Mazdeizm gibi İran dinleri hakkında ilk elden bilgiler vermiştir. 350/961 yılı olaylarıyla eserini tamamlamıştır.

Kitab el-bed' ve'l-târih 1899-1919 yılları arasında Cl. Huart tarafından Paris'te yayınlanmıştır. Bahsedildiği gibi siyasî tarih yanında, dinler, mezhepler ve İslâm düşünce tarihi bakımından önemli eserlerdendir.⁷⁶

SÂBİLER: Harran Sâbilerinden Sâbit b. Kurra'nın sülâlesinden pek çok âlim çıkmış, bunların bir kısmı tarih sahasında eserler yazmışlardır. Bu tarihçiler şunlardır:

10. **Sâbit b. Sinan:** Ünlü âlim Sâbit b. Kurra'nın torunudur. Babası gibi tabibti. Abbâsîlerden dört halifenin hizmetinde çalıştı. Tıp ve tarihe dâir eserler yazdı. 363/973 yılında öldü. Taberî tarihine zeyl (devam) olarak yazdığı kitabı 295-

⁷⁶ GAL, S.I, 222; Günaltay, s.85-91; Rosenthal, s.18, 161, 188, 246, 252; *İslam coğrafyacılarına göre Türkler*, s.192-195; Sezgin, I, 337; *Nevâdir el-mahtûtat*, s.776; Zirikli, VII, 253.

363/907-973 yılları arasındaki yaşadığı devrin olaylarından bahseder. el-Kıfî "Sâbit b. Sinan, meşhur edip Hilâl b. Muhassin el-Sâbî'nin dayısıdır. Sâbit, üstüne daha iyi bir kitap yazılmamış olan meşhur tarihini kaleme almıştır. Bu tarih, 295/907 yılı olaylarıyla başlar, ölüm tarihi olan 363/973 olaylarına kadar gelir. Bu tarihe yeğeni Hilâl b. Muhassin devam (zeyl) yazmıştır. Bu iki eser olmasa 907-1055 yılları arasındaki olayların çoğu bilinmezdi" der. Abbâsî Devleti'nin teşkilâtı, kültür hayatı hakkında önemli bilgiler veren bu eseri İbn Ebî Usaybiya çok över. Gerçekten el-Kıfî'nin yaptığı nakiller Sâbit'in olayları son derece dikkatli tarihlediğini gösterir. Kitap zamanımıza gelmemiştir. Sâbit b. Sinân'ın tarihinden Karmafilerin tarihiyle ilgili yapılan nakiller Süheyl Zekkâr tarafından bir kitap haline getirilmiş, *Ahbâr el-Kaânuta* adıyla 1971 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

11. **Hilâl b. el-Muhassin el-Sâbî:** 359/970 yılında Bağdad'ta doğdu. Anası Sâbit b. Sinan'ın kızkardeşi idi. Ailesi fertlerinden ilk müslüman olanlardandır. Büveyhilerden Fahrülmülk Muhammed b. Halef'in kâtipliğini yaptı. 14 Ramazan 448/28 Kasım 1056 tarihinde öldü. Ondan fazla kitap yazmıştır. En önemli kitabı dayısı Sâbit'in tarihine zeyl olarak yazdığı ve 363-447/973-1055 yılları olaylarından bahseden 40 ciltlik *Tuhfet el-ümerâ fi târîh el-vüzerâ* adlı eseridir. Bu kitabın 389-393/999-1003 yıllarına âit kısmı gelmiş ve Amedroz tarafından Leyden'de 1904 yılında basılmıştır. Bu parçadan kitabın ne kadar değerli olduğu anlaşılmakta, içinde pek çok resmî vesika bulunmaktadır. Bundan başka Bağdad şehri tarihinden ve sosyal hayatından bahseden *Kitâbü ahbâri Bağdad*, kendi ailesinin tarihinden bahseden *Kitâbü meâsiri ehli*, büyük devlet bürokratlarından bahseden *Kitab el-küttâb*, vezirlerin ve kâtiplerin önemli mektuplarını toplayan *Kitab el-risâlat ani'l-mülûk ve'l-vüzerâ* adlı eserleri vardı. *Kitab el-vüzerâ*, el Cahşiyârî'nin aynı konudaki eserinin devamıydı. Kitabın sonlarından bazı parçalar zamanımıza gelmiştir. Onun bize ulaşan başka bir kitabı ise Bağdad Hilâfet sarayındaki protokol kâidelerinden bahseden *Rûsûmü Dârülhilâfe* adlı eseridir. Bu eser kısmen zamanımıza ulaşmış ve Mihail Avvad tarafından Bağdad'ta 1964 yılında, Elil A. Salem tarafından 1977 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

12. **Garsünnime, Muhammed b. Hilâl el-Sâbî:** 416-480/1025-1087 yılları arasında Bağdad'ta yaşadı. Ticâret ve ilimle uğraştı, öldüğü sırada 70000 dinarlık bir servet, 1000 ciltlik bir kütüphane bıraktı. Garsünnime, Abbâsî Halifesi Kâim-biemrillah'ın divanında çalıştı ve babasının tarihine bir devam yazdı. Bu eser 448-470/1056-1078 yılları arasındaki olaylardan bahseder. el-Kıfî bu eseri över. Fakat, kitabın son yıllarına dâir olaylara âit bilginin muhtasar (kısa) kaldığını söyler. Gerek Hilâl'in gerek oğlu Garsünnime'nin

tarihleri Selçuklu tarihi bakımından çok önemliydi. Garsünnime'nin *Uyûn el-tevârîh* adındaki bu eserinden Sibt b. el-Cevzî *Mir'ât el-zamân* adlı tarihinde çok faydalanmıştır. Hicrî 448 yılı olaylarından bahsederken, "Garsünnime denen Ebü'l-Hasan Hilâl b. el-Muhassin tarihine bu senenin olaylarıyla başladı. Bu eserini babasının tarihine zeyl olarak kaleme aldı" der. Garsünnime'nin bu eseri bize ulaşmamıştır. Bu eserden Sibt b. el-Cevzî'nin Selçuklar tarihi ile ilgili naklettiği pasajlar Ali Sevim'in ileride bahsedeceğimiz kitabında bulunmaktadır. (bk. Sibt b. el-Cevzî maddesi). Onun günümüze gelen eseri meşhur kişilerin hatalarını, kırdıkları potları anlatan *el-Hefevât el-bâdire* adlı kitabıdır. Bu kitap Sâlih el-Eşter tarafından 1967 yılında Dimaşk'ta yayınlanmıştır.⁷⁷

13. **Ebû İshak İbrahim b. Hilâl el-Sâbî:** Harran sâbîlerinin en meşhurlarındandır. Torunu Hilâl'in kaydına göre 313/925 yılında Bağdad'ta doğdu. Babası Hilâl Türk kumandanlarından Tüzün'ün tabibiydi. Ebû İshak ailenin diğer kişileri gibi matematik, astronomi, tıp tahsili yaptı. Trigonometri sahasında ayrı bir eser yazdı. Onun, Büveyhilerin vezirlerinden Mutahhar b. Abdullah için para büyüklüğünde bir usturlab yaptığı söylenir. Fakat, bu sahadaki çalışmalarını erken terkederek divan kâtipleri arasına katıldı. Arapça'yı çok iyi biliyordu. *Kur'an*'ı ezberlemişti. Müslümanlarla beraber Ramazan'da oruç tutardı. Bürokrasi sahasında ilerleyerek Dîvan el-İnşâ başkanı oldu. Halife el-Mutî'nin Dîvan el-İnşâ ve'l-Mezâlim ve'l-Meâvin başkanlığı yaptı. Daha sonra Büveyhilerden İzzüddeve ile Muizzüddeve'nin Dîvan el-İnşâ başkanlıklarında bulundu. Azudüddeve'nin aleyhinde mektuplar yazdığı için hapsedildi. Mallarına el kondu. Azudüddeve ölünce yerine oğlu Samsâmüddeve geçti. 371/981 yılında Sâbî'yi serbest bıraktı. Müslüman olursa kendisini vezir yapacağını söyledi. Ebû İshak ömrünün geri kalan kısmını inzivada geçirdi. 384/994 yılında Bağdad'ta öldü.

Ebû İshak el-Sâbî'nin iki önemli eseri vardır. Bunlardan birincisi Büveyhiler hanedanının tarihinden bahseden *Kitab el-tâci fi ahbâr el-Devlet el-Deylemiyye*'dir. Bu kitap ilk hanedan tarihlerindendir. Bu eserden bazı seçmeler zamanımıza gelmiş M. Hüseyin el-Zebidi tarafından 1977 yılında Bağdad'ta yayınlanmıştır. İkinci kitabı ise *Münşeât el-Sâbî* adlı kitabıdır. Bu eser çeşitli

⁷⁷ Sâbit b. Sinan için bak: el-Kıfî, *Ahbâr el-ulemâ*, s.77-78; *Uyûn el-enbâ*, I, 224-226; Sezgin, V, 291; *Dictionary Scientific Biography*, XII, 447-448, *Harran tarihi*, s.74; Rosenthal, s.69, 171, 688, *El²*, VIII, 693. Hilâl b. Muhassin için bak: *İA*, X, 8, *El²*, VIII, 694; *GAL*, I, 323; *S.I.* 556; Rosenthal, s.59, 74, 78, 118, 549; *Harran tarihi*, s.80-81; Şâkir Mustafa, II, 100-101. Garsünnime için bak: *İA*, X, 9, *El²*, VIII, 694; Şâkir Mustafa, II, 104-106; *GAL*, S.III, 1217; *Harran tarihi*, s.81-82.

ciltlerden meydana geliyordu. Çeşitli valilere, âmillere gönderdiği mektupları ihtivâ ediyordu. Eserden bir-iki cilt ile bundan yapılan seçmelerden meydana gelen *el-Muhtâr min Resâilî Ebî İshak el-Sâbî*'nin nüshaları zamanımıza ulaşmıştır. *el-Muhtâr* Şekib Arslan tarafından 1898 yılında Lübnan'da basılmıştır. Bu risâlelerden yapılan alıntılar daha sonraki müelliflerin eserlerinde bulunmaktadır. Bunlar Abbâsî Devleti'nin çöküş dönemine âit bilgileri tamamlamakta olduğundan son derece önemlidir. Bu mektuplarda Farsça'nın etkisi görülmekle beraber, devrindeki örneklere göre daha sadedirler. Sâbî kendi ailesinin tarihinden bahseden başka bir kitap da yazmıştır.⁷⁸

14. **el-Seâlibî, Hüseyin b. Mansur el-Merğânî:** X. yüzyılın ikinci yarısı ile XI. asrın ilk çeyreğinde Gazneliler Devleti'nde yaşamıştır. 412/1021 tarihinde *el-Ğurar fî siyer el-mülûk ve ahbârihâ* adlı eserini tamamlamıştır. Eser dört ciltten meydana gelir. Birinci cilt baştan Yezdgerd b. Behram'ın ölümüne kadar İran tarihinden bahseder. İkinci cilt Yezdgerd b. Behram'ın ölümünden Müslümanların fethine kadar İran tarihinden, Yahudilerin, Araplardan Yemenlilerin, Şamlıların, Iraklıların, Rumların tarihinden, İslâm'ın ortaya çıkışından bahseder. Üçüncü ve dördüncü ciltlerde ise, dört halife, Emevîler, Abbâsîler, Tahîrîler, Sâmânîler, Hamdânîler, Büveyhîler ve Gazneli Mahmud devrinin sonuna kadar Gazneliler tarihinden bahsedilir. Müellif kitabı Gazneli Mahmud'un kardeşi Ebü'l-Muzaffer Nasr'ın isteği üzerine yazmıştır. Kitabın sadece birinci, ikinci ciltleri zamanımıza gelmiştir. Birinci cildinde İran tarihinden, ikinci ciltte Benû İsrâîl hikâyelerinden, firavunlardan, İslâm'dan önceki Yemen, Hîre ve Gassan arapları tarihinden, İskender'den, Yunanlılardan bahsedilir. Sonra Hindlilerin, Çinlilerin, Türklerin dinlerinden, âdetlerinden sözedilir. Bu cild Peygamber ve Ebû Bekr devirlerinin anlatımı, bazı Yunan ve İslâm hükümdarlarının hayatlarının mukâyesesi ile bitirir. Bu iki cildin Damad İbrahim Paşa kütüphanesi, nr. 916'da bir nüshası bulunmaktadır. Nüshanın üzerinde el-Merğânî'nin adı yazılıdır. Paris, Oxford kütüphanelerinde başka nüshaları vardır. Birinci cildi Zotenberg tarafından 1900 yılında Fransızca tercümesiyle birlikte Paris'te basılmıştır. Bu baskı 1963 yılında Tahran'da tekrarlanmıştır. Kitabın mevcut kısmının tamamı Hidâyet Mahmud tarafından Farsça'ya çevrilmiş, bu tercüme 1369 şemsî yılında Tahran'da basılmıştır.⁷⁹

⁷⁸ İA, X, 6-8, E², VIII, 693-694; GAL, I, 96, S. I, 153-154; *Harran tarihi*, s.79-80; Rosenthal, s.74-78, 86, 118, 243, 549; Zirikli, I, 78.

⁷⁹ İA, X, 266; GAL, I, 342, S. I, 581-582; Şâkir Mustafa, II, 382-384.

15. **Miskeveyh (İbn Miskeveyh), Ebû Ali Ahmed b. Muhammed:** X. asrın ilk yarısında Rey şehrinde doğdu. Yâkut el-Hamavî, dedesinin mecûsî olduğuna dâir bir rivâyet naklederse de, başka bir kaynak bu iddiayı desteklemez. İyi bir tahsil yaptıktan sonra Büveyhîlerin veziri el-Mühellebî (ölm. 963)'nin sarayında memur oldu. Burada bilgisini artırdı. el-Mühellebî ölünce Büveyhî hükümdarlarından Azudüddeve (ölm. 983)'nin veziri İbn el-Amîd'in hizmetinde çalıştı. İbn el-Amîd onu biraz sonra bahsedeceğimiz *Tecârib el-ümem* (*Milletlerin tecrübeleri*) adlı tarihini yazmaya teşvik etti. Miskeveyh, İbn el-Amîd'in oğlu Zül'l-Kifâyeteyn'e de hizmet etti. Onun öldürülmesi üzerine Azudüddeve'nin hazinedarı oldu. Bağdad'ta Azudüddeve'nin sarayında yaşadı. Bu şehrin ilmî muhitinden faydalandı. Azudüddeve'nin 983 yılında ölmesi üzerine Mâverâünnehr ve Harezm'e gitti. İbn Sînâ, el-Bîrûnî gibi ünlü bilginlerle Harezmşahların sarayında tanıştı. Hükümdarın nedimleri arasına girdi. Burada bir ders esnasında İbn Sînâ'nın sorduğu bir soruya cevap verememesi bu iki düşünürün arasını açtı. Bir yolculuk esnasında 420/1030 yılında öldü. Bazıları tarafından şîî olduğu iddia edilir.

Miskeveyh filozof, tabib, edib, tarihçi olarak çok yönlü bir âlimdi. Felsefeden, bilhassa ahlak konusuna önem vermiş, bu sahada değerli kitaplar yazmıştır. Arapların-Acemlerin atasözleri ve vecizelerinden bahseden *Câvidânü hîred* adlı eseri de önemlidir. Tıp konusunda da kitapları vardır. Kitaplarından bir kısmı zamanımıza gelmiş ve basılmıştır.

Bizi burada ilgilendiren *Tecârib el-ümem* adlı tarihidir. Kitapta rasyonalist bir temayül görülür. Tarihe karıştırılan efsanelere karşı nefret duyulur. Olaylar tarafsız ve titiz bir şekilde anlatılır. İslâm'dan önceki ve İslâm devrindeki İran tarihine ağırlık verilir. Müellif, olayları anlatırken ayrıntılara girer, felsefî ve psikolojik fikirlere yer verir. İdâre, teşkilât, iktisadî hayatla ilgili konulara değinir. Abbâsîler devrini anlatırken, devrin ahlakı, idâresi, devletin çöküntüye uğramasının sebepleri konularında bilgiler verir. Kitap bize kadar gelmiştir. Tek tam nüshası Ayasofya kütüphanesinde bulunmaktadır. Tamamı faksimile olarak L. Caetan tarafından *Gibb Memorial Serisi* VII'de basılmıştır. I. ciltte hicrî 37 yılına kadarki olaylardan, V.de h. 284-326 yılları, VI. ciltte h. 326-369 yılları olaylarından bahsedilir. Ayrıca, daha önce kitabın bir kısmı de Goeje tarafından *Fragmenta historica arabica*, II'de 1871 yılında basılmıştır. Daha sonra, H.F. Amedroz ile Margoliouth hicrî 295 yılı olaylarından sonraki kısımları, Zâhirüddin el-Rudvârî'nin kitaba yazdığı zeyl (369-389 yılları olaylarından bahseder) ile beraber İngilizce'ye tercüme etmişler, 1920-1921 yıllarında Londra'da

yayınlanmışlardır. M. Fadâilî tarafından yapılan Farsçaya tercümesi ise 1987 yılında Tahran'da basılmıştır.⁸⁰

16. **Ebû Nasr el-Utbî, Muhammed b. Abdülcebbâr:** 350/961 yılında Rey'de doğdu. Memleketinde tahsil ettikten sonra Horasan'da Sâ mânîlerin hizmetinde memurluk yapan dayısı Ebû Nasr'ın yanına gitti. Dayısının ölümünden sonra, Sâ mânîlerin Horasan ordusu kumandanı Ebû Ali el-Sîmcûrî'nin kâtibi oldu. 996 yılına kadar bu hizmette bulunduktan sonra Ebû'l-Feth el-Büstî ile beraber Gazne hükümdarı Sebüktegin'in hizmetine girdi. 389/990 yılında Gazneli Mahmud onu Garcistan hükümdarına elçi gönderdi. 412/1021 yılına doğru Sebüktegin ve oğlu Sultan Mahmud'un tarihinden bahseden *Kitab el-yemînî*'yi tamamlayıp vezir Ahmed b. Hasan el-Meymendî'ye takdim etti. Mükâfat olarak Genc-i Rustak berid (posta) müdürlüğüne tayin edildi. Pek geçmeden bu şehrin valisi Ebû'l-Hasan el-Begavî ile arası açıldı. 413/1022 tarihinde bu işten atıldı. Bundan sonra, Mahmud'un oğlu Sultan Mesud'un hizmetinde çalıştı. 427/1036 veya 431/1040 tarihinde öldü.

Utbî her şeyden önce kâtib ve edipti. Bu sebeple *Kitab el-yemînî*'yi münşilerin üslubuyla edebî bir şekilde kaleme almıştır. Anlaşılması güçtür. Kitap daha sonra birkaç kişi tarafından şerhedilmiştir. Corci Zeydan eserin edebî üslubunu över. Kitapta verilen tarihî bilgiler çok sağlamdır. Karahanlılar tarihi hakkında da bilgiler verir. Türk tarihi bakımından önemlidir. 1286 yılında Kahire'de, 1290 yılında Bulak matbaasında basılmıştır. Ayrıca, *Kitab el-yemînî* 602/1204 yılında Ebu'l-Şeref Nâsîh b. Zafer el-Cerbâzekânî tarafından Farsça'ya çevrilmiş, bu tercüme 1272 yılında Tahran'da basılmıştır. Bu tercüme J. Raynolds tarafından *The Kitab-i yaminî, historical memories of the Amir Sabuktigin and the Sultan Mahmud of Ghazne* adıyla İngilizce'ye tercüme edilmiş, 1858 yılında Londra'da basılmıştır. Kitap el-Cerbâzekânî'den sonra, biri Muhammed Keramet Ali tarafından *Terceme-i Târih-i Yemînî* adıyla iki defa daha Farsça'ya çevrilmiştir. Kitabı şerhedenler arasında Mecdüddin-i Kirmânî, Kâsım b. Hüseyin el-Harezmi, Taceddin İsâ b. Mahfuz, Necâtî el-Hisâbûrî, Ahmed el-Menîni bulunmaktadır. Necâtî el-Nisâbûrî ile el-Menîni'nin şerhleri

⁸⁰ İA, VII, 275, XI, 788, EI², VII, 145-146; GAL, I, 242, S.I, 582-583; Günaltay, s.92-101; Şâkir Mustafa, II, 95-96; Rosenthal, s.68, 78, 131, 141, 153, 158, 195, 197, 237, 246; Zirikli, I, 211-212.

meşhurdur. *Feth el-vehbî fi şerh el-yemînî* adını taşıyan el-Menîni şerhi Mısır'da 1286 yılında basılmıştır.⁸¹

Endelüslü Tarihçiler

17. **İbn el-Kûtiyye, Muhammed b. Ömer:** Dedesi bir Got prensesi ile evlendiği için İbn el-Kûtiyye adıyla anılır. Kurtuba'da doğmuş, bu şehirde ve İşbiliyye'de dersler alıp tahsilini tamamlamıştır. Talebeleri arasında tarihçi İbn el-Farazî de vardır. Ebû Ali el-Kâlî tarafından Endelüs'ün en büyük âlimi olarak Halife II. Hakem'e takdim edilmiştir. Kadılık yapmış ve Kurtuba şurta başkanlığında bulunmuştur. Çok yaşlı bir halde 367/977 yılında Kurtuba'da ölmüştür. *Târihü feth el-Endelüs* adlı eseri bize kadar gelmiş, Madrid Akademisi tarafından 1868 yılında, İbrahim el-Ebyârî tarafından 1982, 1989 yıllarında Kahire'de basılmıştır. Başlangıçtan III. Abdurrahman devrine kadar gelen bu tarih O. Houdas tarafından 1889 yılında Paris'te ikinci defa yayınlanmıştır. Diğer önemli eseri ise sarf ilmine dâir *Kitab el-ef'al* adlı kitabıdır.⁸²
18. **el-Huşenî, Muhammed b. el-Hâris:** 311/923 yılı civarında Kayravan'da doğdu. Küçük yaşta Endelüs'e gidip Kurtuba'da yerleşti. Tahsilini tamamladıktan sonra Halife Hakem el-Mustansır'ın danışmanları arasına girdi. Bu sırada kitaplar yazdı, Halife'ye ithaf etti. Hakem'in ölümünden sonra ticaretle uğraştı. 361/971 tarihinde öldü. *Kitab el-kuzât bi İfrîkiyye ve Tabakâtü ulemâi İfrîkiyye* adlı eserleri tarihle ilgilidir. *Kitab kuzât Kurtuba* 1914 yılında Madrid'te J. Ribero tarafından İspanyolca tercümesiyle beraber 1966, 1989 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır. İkinci neşri İzzet el-Attar tarafından 1954 yılında Kahire'de yapılmıştır. *Tabakâtü ulemâi İfrîkiyye* yine İzzet el-Attar tarafından 1954 yılında, daha sonra 1982'de Beyrut'ta yayınlanmıştır. Her iki kitap erken devir Afrika ulemasının biyografileri bakımından önemlidir.⁸³
19. **Halef b. Hayyan el-Kurtubî:** 377/987 yılında Kurtuba'da doğdu. 469/1076 tarihinde öldü. Eserlerinin sayısı 50'den fazladır. Endelüs tarihine dâir 60 cilt civarında önemli bir eser yazmış, bu kitabı *el-Muktebes fi târih el-Endelüs* adlı eserinde hülâsa etmiştir. Buna karşılık *el-Muktebes* zamanımıza ulaşmış,

⁸¹ İA, XI, 790, XIII, 83; GAL, I, 314, S.I, 547-548; Günaltay, s.117-120; Şâkir Mustafa, II, 384-385; Storey, II, 250-252; Rosenthal, s.450, 466, *Nevâdir el-mahtutâr*², s.587-588; Sezgin, I, 371-372; Zirikli, VI, 184-185.

⁸² İA, VII, 864, EI², III, 871-872; GAL, 150, S.I, 232; Sezgin, I, 363-364; Zirikli, VI, 311-312.

⁸³ EI², V, 73; GAL, 150, S.I, 232; Sezgin, I, 363; Zirikli, VI, 74-75; Rosenthal, s.560, 561.

Abdurrahman Ali el-Haccî tarafından 1965, Mahmud A. Mekki tarafından 1971, 1973 yıllarında Beyrut'ta yayınlanmıştır. *el-Mefîn* adlı eseri günümüze gelmemiştir.⁸⁴ Bu eserin el-Humeydi tarafından yapılan *Cezvet el-muktebes fi zikri vulât el-Endelüs* adlı muhtasarı 1966, 1986 yıllarında, İbrahim el-Ebyârî'nin tahkikiyle 1989 yılında yine Kahire'de yayınlanmıştır. Halefîm *Ahbâr el-kuzât* adlı eseri ise Abdülaziz Mustafa el-Merâgî'nin tahkikiyle 1955 yılında Kahire'de basılmıştır.

Endelüs tarihiyle ilgili zamanımıza gelen en eski kaynaklardan biri, X. asır başlarında yazıldığı tahmin edilen *Ahbârü Mecmûa* adlı eserdir. Yazarı bilinmeyen bu eser 326/938 yılına kadar gelir. İbrahim el-Ebyârî tarafından 1981 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.

Endelüs tarihi hakkındaki yeni çalışmalarının en önemlilerinden biri Dozy'nin *Histoire des musulmans d'Espagne* adlı eseridir. Bu kitap 1861 yılında Leyden'de, 1874 yılında Leipzig'de yayınlanmıştır. İkinci eser ise Ziya Paşa'nın *Endelüs tarihi* adlı kitabıdır (İstanbul 1281). Bu kitap Abdurrahman Arşîdat tarafından Arapça'ya çevrilmiş, 1989 yılında Amman'da basılmıştır. Endelüs tarihi hakkındaki en önemli kitap ise Lewi Provençal'in *Histoire de L'Espagne musulmane* adlı eseridir. Bu kitap 1957 yılında Madrid'te yayınlanmıştır. Endelüs tarihi hakkında yapılan Arapça çalışmalar arasında Halid el-Sûfî'nin *Tarih el-Arab fi'l-Endelüs* (Beyrut 1980, ikinci baskı), Ahmed Muhtar el-İbâdî'nin *Fî târih el-Mağrib ve'l-Endelüs* (Beyrut 1978) adlı eserleri mühimdir. Ayrıca, Salih Tuğ tarafından Türkçe'ye çevrilen Philip Hittî'nin *İslâm tarihi*'nde, Çağ yayınları tarafından neşredilen *Doğuştan günümüze büyük İslâm tarihi*'nin IV. cildinde (İstanbul 1987) Endelüs tarihi hakkında tafsillatlı bilgi bulunmaktadır.

Mısırlı Tarihçiler

İbn İshak'ın hocası Yezid b. Ebî Habib'den beri Mısır'da tarihçiler yaşadılar. Leys b. Sa'îd (ölm. 175/791) ile İbn Hişâm (ölm. 218/834)'ın isimlerini burada zikretmek gerekir. Bunlar genellikle Mısır dışından gelmişlerdi. Mısır'da yetişmiş önemli tarihçilerden İbn Abdülhakem ve kardeşinden yukarıda bahsedildi. Burada X-XI. asırlarda Mısır'da yaşayan önemli birkaç tarihçiden bahsedelim:

⁸⁴ *EF*², IV, 952; *GAL*, I, 338, S.I, 578; Philip Hittî, *İslâm tarihi*, çeviren Salih Tuğ, İstanbul 1980, s.898.

20. **İbn el-Dâye, Ahmed b. Yûsuf:** Babası Bağdad'ta İbrahim b. el-Mehdî'nin kâtibiydi. İbrahim ölünce Yusuf Mısır'a göçtü. Ahmed b. Tolun'un kâtipleri arasına girdi. Oğlu Ahmed Mısır'ın o zamanki canlı kültür muhitinde yetişti. Edebiyat, tarih, tıp, astronomi, hesap öğrendi. Bu geniş kültürü eserlerinde kendini gösterdi. Astronomi, mantık, tarih konularında eserler yazdı. Bunlar arasında en meşhuru *Sîretü Ahmed b. Tolun* adlı eseridir. Tolunoğlu Ahmed'in hayatından bahseden bu eserin önemli bir kısmını İbn Sa'îd el-Mağribî (ölm. 685/1286) *el-Muğrib* adlı tarihine almıştır. Bu metinler Madrid'deki İslâm Tetkikleri Enstitüsü'nün çıkardığı derginin V. cildinde 1957 yılında yayınlanmıştır. İbn Dâye bundan başka Tolunoğlu Ahmed'in, oğlu Humaraveyh'in, torunu Harun'un hayatları hakkında da birer kitap yazmıştır. Humaraveyh'in hayatı hakkındaki eserden İbn el-Adîm ve İbn Sa'îd nakillerde bulunurlar. İslâm dünyasındaki sosyal hayatta geçen bazı olaylardan bahseden edebî-tarihî eseri *Kitâb el-mukâfee* 1914, 1941 yıllarında Kahire'de basılmıştır. Bunlardan başka tabibler, müneccimler (astronomlar), yemekler hakkında kitaplar yazmıştır. Bunlar sahalarında en eski kitaplardandır. Ölümü 340/951 yılındadır.⁸⁵

21. **el-Kindî, Muhammed b. Yûsuf:** 283/897 yılında Fustat'da doğdu. 950/961 yılında aynı şehirde öldü. Daha ziyade bir hadisçiydi. Fakat onu en çok ilgilendiren konu Mısır'ın tarihi olmuştur. En önemli eseri Mısır valilerinden bahseden *Tesmiyetü vülâti Mısır* ile *Kudâtü Mısır* adlı eserleridir. Birinci eserde 335/946 tarihine kadar İslâm devrindeki Mısır tarihinden, valilerinden ve şurta başkanlarından bahsedilmektedir. Adı bilinmeyen biri bu kitabı 362/972 yılına kadar getirmiştir. Bu eser R. Guest tarafından 1912 yılında Leyden-London'da *Gibb Memorial Serisi*'nde, N. Koenig tarafından 1908 yılında New-York'ta, Hüseyin Nassar tarafından 1959 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. *Kudâtü Mısır* ise 246/860 yılına kadar gelir. Bu esere Ahmed b. Abdurrahman b. Bürd 366/977 yılına kadar bir zeyl yazmıştır. Adı bilinmeyen biri ise 424/1033 yılına kadar Mısır kadıları tarihini tamamlamıştır. Bu kitap Guest ile R. Gottheil taraflarından *Tesmiyetü vülâti Mısır* adıyla 1909'da Paris'te yakın zamanda Beyrut'ta basılmıştır. Her iki eserin daha sonra doğuda baskıları yapılmıştır. el-Kindî her iki eserde baş kısımlarda sened zincirlerini zikreder, sonra bundan vazgeçer. Kitaplarını yazarken İbn Abdülhakem'in eserine, resmî vesikalara, divan sicillerine dayanmıştır. Bunlardan başka *Kitâbü fazâili Mısır* adlı kitabı da zamanımıza gelmiş, İbrahim el-Adevî-Ali M. Ömer tarafından 1971 yılında Kahire'de

⁸⁵ *EF*², III, 768; *GAL*, I, 149, S.I, 229; Günaltay, s.108; Sezgin, I, 373; Rosenthal, s.548; Şâkir Mustafa, II, 184-186; Zirikli, I, 272.

yayınlanmıştır. Zamanımıza gelmeyen *Kitab el-hitat* adlı eseri Mısır topografyası, tarihi bakımından çok değerliydi. Makrîzî bu kitaptan faydalanmıştır.⁸⁶

22. **İbn Zûlak, el-Hasan b. İbrâhim:** 306/919 yılında Fustat'ta doğdu. el-Kindî'den ve zamanındaki âlimlerden okudu. İhşîdîlerin ve Fâtımîlerin saray muhitlerinde bulundu. 330/941 yılında Şam'a ziyarette bulundu. 387/997 yılında öldü. Sıbeveyh el-Mısri'nin hayatına dâir bir risâlesi zamanımıza gelmiştir. İbn Zûlak Mısır tarihine dâir eserler yazmıştır. Bunlar *Sîretü Muhammed b. Toğuş el-İhşîdî, Sîretü Cevher, Ahbârü kudâtı Mısır, Hitatü Mısır, el-Târih el-kebîr fî tarihi Mısır ve ahbârihi, Târihu Mısır el-sağîr, Ahbâr el-Mâridâniyyin* (İhşîdîlerin vezirleriydiler), *Sîretü İbn Tolun, Sîretü'l-Muizz-lidinillah*'tır. *Kitâbü fazâilü Mısır* adında Paris Bibliothèque Nationale'de İbn Zûlak'a nisbet edilen üç nüsha vardır. R. Gottheil bu üç nüshayı incelemiş, bunlardan ancak birinin İbn Zûlak'a âit olabileceği, diğerlerinin daha sonra yazıldığı sonucuna varmıştır. Bu eserden olduğu söylenen başka nüshalar İstanbul kütüphanelerinde de vardır. Fakat, bunların daha sonra yapılan alıntılar olduğu anlaşılmaktadır. Nadir Özkuyumcu, Paris, nr. 1817'deki nüshayı 1996 yılında İzmir'de yayınlamıştır. Muhteviyatından anlaşıldığına göre bu nüsha İbn Zûlak ile İbn Vasıfşah (ölm. 1203) tarihinden yapılan alıntılardan meydana gelir.⁸⁷

23. **el-Müsebbihî, Muhammed b. Ubeydullah:** 366/977 tarihinde Mısır'da doğdu. Dedeleri Harran'dan Mısır'a göçmüşlerdi. Fâtımîler devrinde divanlarda çalıştı. 398/1007 tarihinde Fâtımî Halifesi el-Hakim'in kâtiplerinden ve nedimlerinden. Sonra, Yukarı Mısır'daki âmilliklerin idâresinde bulundu. 420/1029 tarihinde öldü. Mısır tarihi hakkında 26000 sayfalık büyük bir eser yazdı. İbn Hallikan "Bu eser kaybolmasaydı Mısır tarihine dâir başka kitaplara ihtiyaç kalmazdı" der. Bu eserden el-Semânî, İbn el-Adim, İbn Hallikan, Makrîzî, İbn Tağribirdî, Sehâvî, Suyûtî faydalanmışlardır. Kâtib Çelebi ise bu kitabın 12 cilt olduğunu söyler. Eski Escorial kataloğunda bu eserden kütüphanede 4 cilt olduğu söylenir. Şimdi kütüphanede ancak 79 yapraklık bir parça vardır. Bu kısım hicrî 414-416 yıllarındaki olaylardan bahseder. Yıllara göre tertibedilmiştir. Bu parça iki defa yayınlanmıştır. Birincisi Eymen Fuad Seyyid-Teyyârî Beyânêkî

⁸⁶ *IA*, VI, 812-813, *EF*², V, 124; *GAL*, I, 149, S.I, 229-230; Sezgin, I, 358; Günaltay, s.108-109; Rosenthal, s.554, 561, 574...; Şâkir Mustafa, II, 186-187; Zirikli, VII, 148.

⁸⁷ *EF*², III, 1003-1004; *GAL*, I, 149, S.I, 230; Sezgin, I, 359; Rosenthal, s.621, 651; Şâkir Mustafa, II, 187-188; Zirikli, II, 178; Nadir Özkuyumcu, *İbn Zûlak'ta Tolunoğulları ve İhşîdîler*, İzmir 1996.

tarafından Kahire'deki Fransız Arkeoloji Enstitüsü yayınları arasında, ikincisi William Millour'd tarafından 1980 yılında yine Kahire'de yayınlanmıştır. Öyle anlaşıyor ki, Müsebbihî bu eseri muhtasar hale getirmiştir. Bunlardan başka *Târihü Harran, Kitab el-ğarak ve'l-şarak, Kitâbü derk el-buğye fî vasf el-ediyâr ve'l-ibâdât* adlarında tarihle ilgili eserleri vardır. Ayrıca, şiir, dinler tarihi konularında kitaplar yazmıştır.⁸⁸

24. **el-Kudâî, Muhammed b. Selâme:** X. asrın sonlarında doğdu. Şâfiî fıkhi tahsil etti. Mısır'da Fâtımî Halifesi el-Müstansır zamanında kadılık ve diğer devlet görevlerinde bulundu. Onun tarafından Bizans'a elçi gönderildi. 454/1062 tarihinde Fustat'ta öldü. Tarih ve hadise dâir kitaplar yazdı. Bunların en meşhurları, *el-İnbâ an el-enbiyâ ve târih el-hulefâ, Uyûn el-meârif ve funûn ahbâr el-halâif, el-Muhtâr fî zikr el-hitat ve'l-âsâr* adlı kitaplarıdır. Birinci eser 422/1030 yılına kadar gelen bir muhtasar İslâm tarihidir. Bir nüshası Hekimoğlu, nr. 687'de bulunmaktadır. İkinci kitabın da bazı nüshaları zamanımıza gelmiştir. Birinci kitabın muhtasar şeklidir. Üçüncü eser ise Makrîzî'nin *el-Hitat*'ının dayandığı kaynaklardandı. Kalkaşandî, İbn Tağribirdî, Suyûtî bu kitaptan faydalananlar arasındadır. *Menâkib el-Şâfiî* adında başka bir eser yazmıştır.⁸⁹

Yemenli Tarihçiler

25. **el-Hemdânî, el-Hasan b. Ahmed:** 280/893 yılında Sana'da doğdu. Yemen'de çeşitli âlimlerden okudu. Gençliği çeşitli karışıklıklar içinde geçti. Savaşlara katıldı. Arap Yarımadası'nda seyahatler yaptı. Yazacağı kitapların malzemesini topladı. Arabistan coğrafyasını, bedevîlerin yaşayışlarını inceledi. Yemen'den İslâm dünyasının çeşitli yerlerine göçen Yemenli araplarla haberleşmeler yaptı. Onlardan Yemen tarihiyle ilgili konularda faydalandı. Bu arada Yemen'de hakim olan Zeydî imamlarıyla mücadele etti. Birkaç defa hapse girdi. 345/956 tarihinde öldü. Tarih, ensab, coğrafya, dil, astronomi konularında âlimdi. Tarih ve coğrafya konularında yazdığı eserlerden *Kitab el-mesâlik ve'l-memâlik fî acâib el-Yemen ve Cezîret el-Arab ve esmâi bilâdihâ, Sıfatü Cezîret el-Arab, Kitab el-İklîl*'den burada bahsetmek gerekir. Birinci kitap bize ulaşmamıştır. Belki de ikinci kitabın başka bir adıdır.

⁸⁸ *EF*², VII, 650-651; *GAL*, I, 334, S.I, 572; Günaltay, s.110; Şâkir Mustafa, II, 188-190; R. Şeşen, *Harran tarihi*, Ankara 1996, s.82; Zirikli, VI, 259-260.

⁸⁹ *GAL*, I, 343, S.I, 584-585; Şâkir Mustafa, II, 190-191; *Nevâdir el-mahtutâ*², s.678-679; Zirikli, VI, 146.

Kitâbü sıfati Cezîret el-Arab adlı eseri Arap Yarımadası coğrafyasından bahseder. Kitap birincisi D.H. Müller tarafından 1884-1891 yıllarında Leyden'de, ikincisi İbn Belheyd el-Necdî tarafından, üçüncüsü M. Ali el-Ekva' tarafından 1974 yılında Riyad'ta olmak üzere üç defa basılmıştır. *Kitab el-İklîl* adlı eseri neseb, tarih, coğrafya, edebiyat ve arkeoloji karışımıydı. On ciltten meydana geliyordu. Bu eserden sadece birinci, ikinci, sekizinci ve onuncu ciltler zamanımıza ulaşmışlardır. Birinci cilt dünyanın yaratılışından, Yemen araplarının neseblerinden bahseder. M. Ali el-Ekva' tarafından 1963, 1974, 1977 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır. İkinci cilt Hümeysi' b. Himyer Oğulları'nın nesebinden bahseder, yine aynı şahıs tarafından 1967, 1980 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır. Sekizinci cild Himyerîlerin saraylarından, yazılarından, kitâbelerinden bahseder. Anastes el-Karmelî tarafından 1931 yılında Bağdad'ta neşredilmiştir. Emin Fâris, Prenceton'da 1930 yılında başka bir neşrini yapmıştır. Onuncu cilt Hâşid ve Bekîl kabilelerinden ve neseblerinden bahseder. Muhibbüddin el-Hatîb tarafından 1358 yılında Kahire'de basılmıştır.⁹⁰

26. **el-Râzî, Ahmed b. Abdullah** (ölm.500/1106 civarında): Hayatı hakkında bilgi yoktur. *Târihi San'â el-Yemen* adlı kitabını 460/1067 yılı civarında tamamlamıştır. Kitapta Sana'dan başka Yemen'in tamamı hakkında bilgi verilir. Çeşitli yazmaları zamanımıza gelmiştir. Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî-Abdülcebbar Zekkâr taraflarından yayınlanmıştır. Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî tarafından 1981 yılında Sana'da başka bir neşri yapılmıştır.⁹¹

Hristiyan Tarihçiler

Bu devirde, hristiyan tarihçiler de eserler yazmışlardır. Bunların en eskisi Amr b. el-Âs'ın Mısır'ı fethinden de bahseden Yuhanna (Jean) al-Nicosî'nin *Chronique*'idir. Bu zat Müslümanların Mısır'ı fethi sırasında sağdı. Grekçe bir tarih kitabı yazdı. Bu eser Arapça'ya tercüme edildi. Sonra, bu tercüme Habeş diline çevrildi. Bu habeşçe tercüme günümüze gelmiş, R. Charles tarafından yapılan İngilizce tercümesi *Chronicle of John Bishop of Nikia* adıyla 1916 yılında Londra'da basılmıştır.⁹²

Bu devrede Mısır'da hristiyan tarihçiler tarafından yazılan en önemli eser Saîd b. el-Bitrîk (ölm. 328/940)'in *el-Târih el-mecmû ale'l-tahkîk ve'l-tasdik* veya *Nazm*

el-cevâhir adlı eseridir. Bu eser Adem'in yaratılışıyla başlar, 326/937 yılına kadar gelir. Yıllara göre tertibedilmiştir. Müellif bu eseri yazarken İslâm kaynakları yanında Bizans kaynaklarına da başvurmuştur. Eseri Benû İsrâîl, Yunanlılar, İskender, Romalılar, İranlılar, İslâm tarihinden bahseder. Hristiyanlık tarihi hakkında bilgiler verir. Yalnız, Peygamber'in hayatından bahsetmez. Bu kitap Luis Şeyho tarafından Beyrut'ta 1905, 1909 tarihlerinde, Louvin tarafından *Annales Jotihios*'ta 1962 yılında basılmıştır. B. Pirone tarafından 1987 yılında İtalyanca tercümesi yayınlanmıştır.⁹³

Saîd b. Bitrîk'in bu eserine uzak yeğeni Yahyâ b. Saîd el-Antakî (ölm. 458/1066) bir zeyl yazmıştır. *Zeyl el-târih* adını taşıyan bu kitap 326-425/938-1034 yılları olaylarından bahseder. Tarihçi Azîmî ise kitabın 458/1066 yılında sona erdiğini söyler. Yahyâ, Saîd b. Bitrîk'in metodunu takibetmemiş, ilâvesini yıllara göre değil, Halifelerin tahta çıkışlarına göre yazmıştır. Bundan sonra, Mısır, Şam ve Bizans'taki olayları anlatmıştır. Bizans kaynaklarından, Antakya'da gördüğü yerli kaynaklardan da faydalanmıştır. Tarihleri hicrî ve İskender takvimleriyle vermiştir. Kitap, özellikle, Fatımîler devrinde Mısır tarihi bakımından önemlidir. V.R. Rosen kitabın metnini Rusça özetleriyle birlikte 1883 yılında Petersburg'ta yayınlamıştır. Arapça tam metni Saîd b. el-Bitrîk'in *Nazm el-cevâhir* adlı tarihiyle beraber Şeyho tarafından *Corpus.ser.chr.or.Serie III*, cilt II-VII'de (1906-1909) Paris'te, ikinci defa neşredilmiştir. En son Louvin tarafından Fransa'da 1954, 1960 yıllarında yayını tekrarlanmıştır. Kratchkovsky-Vasiliev ise Fransızca tercümesiyle beraber Paris'te 1924 yılında başka bir neşrini yapmışlardır. B. Pirane tarafından 1987 yılında İtalyanca tercümesi yayınlanmıştır.⁹⁴

Bu devirde hristiyan tarihçiler tarafından yazılan başka üç önemli eser Ebû Nasr Yahyâ b. Cerîr el-Tekritî (473/1080'de sağ)'nin *Zic el-tevârih* adlı kitabı ile Ebû'l-Hayr Mübarek b. Şerâre (ölm. 490/1099)'nin *Târih*, İbn Cezle (ölm. 493/1099)'nin *el-Muhtâr min Muhtasari Tarihi Bağdad* adlı eserleridir.

FARŞA TARİH KİTAPLARININ ORTAYA ÇIKIŞI

İslâm dünyasında Farsça tarih kitaplarının yazılmasına X. asır ortalarında başlandı. En eski Farsça tarih kitapları Arapça tarih kitaplarının tercüme veya muhtasarlarıdır. Bunların birincisi Sâmanîlerin veziri Ebû Ali el-Belamî'nin 352/963 yılı civarında yaptırdığı *Taberî tarihi tercümesi*'dir. Bu tercüme serbest bir tarzda yapılmış, içine İran şehnâmesinden ilâvelerde bulunulmuştur. Bu Farsça

⁹⁰ *LA*, VI/1, 419-420, *ET*², III, 126-128; *GAL*, I, 229, S.I, 409; Şâkir Mustafa, II, 332-336; Zirikli, II, 179.

⁹¹ *GAL*, I, 333, S.I, 570; Mustafa Şâkir, II, 341-342; *Nevâdir el-mahtutat*², s.432; Zirikli, I, 158.

⁹² Philip Hitti, *İslâm tarihi*, çeviren Salih Tuğ, İstanbul 1980, s.248; Mustafa Şâkir, II, 417.

⁹³ *ET*², VIII, 883-885; *GAL*, I, 148, S.I, 228; Sezgin, I, 329; Şâkir Mustafa, II, 440-441; Zirikli, III, 92.

⁹⁴ *LA*, I, 456, *ET*², I, 531-532; *DIA*, III, 228; *GAL*, I, 148, S.I, 228; Rosenthal, s.116, 152; Sezgin, I, 338; Şâkir Mustafa, II, 448; *DIA*, III, 228; Zirikli, VIII, 147.

tercüme Osmanlıların başlarında Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Her iki tercüme Taberî tarihinin orijinaline göre ilmî kimliğinden çok şey yitirmiştir. Gerek Farsça tercüme gerek Türkçe tercüme her ikisi de basılmışlardır.⁹⁵ Bundan biraz sonra yerli hanedanlar için yazılmış iki önemli tarih kitabı zamanımıza ulaşmıştır. Bunlar Gerdîzî ile Beyhakî'nin eserleridir:

1. **Gerdîzî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Dahhak:** Farsça tarih yazarlarının en eskilerindendir. Hayatı hakkında bilgimiz yok. Gazne-Pakistan yolu üzerinde bulunan Gerdiz şehrinde doğmuştur. Gazneliler Sultanı Abdürreşid zamanında (1049-1053) yazdığı *Zeyn el-ahbâr* adlı tarih kitabıyla tanınır. Kitap eski İran tarihinden, Peygamberin hayatından ve 1032 yılına kadar İslâm tarihinden, 1041 yılına kadarki ayrıntılı Horasan tarihinden bahseder. Bu konularda tarihçi Sellamî'den faydalanır. Eski Yunanlıların ilmine, çeşitli milletlerin takvimlerine, dinî bayramlarına dâir bilgiler verir. Kitabın son bablarında neseb ilminden, coğrafyadan söz edilir. Bunlar arasında Türklerden, Orta Asya coğrafyasından, Hindistan'dan bahseden son derece önemli bilgiler veren bablar vardır. Türklere âit babta İbn Hurdadbih, İbn Rusteh, el-Ceyhânî'nin coğrafyalarından alıntılar bulunur. Hinduların bayramlarına dâir bilgileri el-Bîrûnî'den duymuştur. Gerdîzî'nin eseri zamanımıza gelmiş. Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gaznelilerden bahseden kısımları M. Nazîm tarafından 1928 yılında Berlin-Londra'da basılmıştır. Kitabın tamamının tenkitli neşri ise Abdülhayy Habîbî tarafından 1928 yılında Berlin-İranşehr'de, hicrî şemsi 1347 yılında Tahran'da basılmıştır. Bir de hş. 1327, 1909 tarihli Tahran baskıları vardır. Türklere dâir babı Rusça, Macarca ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Türkistan ve Gazneliler üzerine çalışma yapanlar kitaptan bol miktarda faydalanmışlardır.⁹⁶
2. **el-Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. el-Hasan:** 386/996 yılında Nişâbur yakınındaki Beyhak bölgesindeki Hârisâbad köyünde doğdu. Genç yaşında divanda çalışmaya başladı. Ebû Nasr Mişkan (ölm. 431/1039)'ın idâresinde 19 yıl Gaznelilerin Dîvan el-Resâil'inde çalıştı. Bu divanda 412/1021 yılında çalışmaya başlamıştır. Üstadının ölümü üzerine Ebû Sehl el-Zevzenî Dîvan el-Resâil başkanlığına getirilmiş, onun tarafından haksızlığa uğratılarak istifa etmek zorunda kalmıştır. Fakat, Sultan Mesud'un ısrarı üzerine yeniden görevine dönmüştür.

⁹⁵ Bu tercüme için bak. *İA*, XI, 596, 790; *GAL*, I, 142, S.I, 217; Sezgin, I, 327.

⁹⁶ *İA*, IV, 766-767, XI, 790, *ET*², II, 1001; *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.71-89; Şâkir Mustafa, II, 388-389; Storey, *Persian Literature*, I, 65-67.

Beyhakî 1040 yılındaki Dendânekan savaşından sonra müşrifliğe getirildi. Fakat, kısa bir müddet sonra Sultan Mesud öldü. Ondan sonraki sultanlar tarafından itibar görmedi. Sultan Abdürreşid devrinde (1049-1053) itibarını yeniden kazandı. Dîvan el-Resâil'in başına getirildi. Abdürreşid devrinin sonlarında kanuna aykırı mühürler kazdırdığı için hapse atıldı. Sonra serbest bırakılıp mesleğine devam etti. 451/1059'da Sultan Ferruhzad'ın ölümünden sonra görev almayıp eserlerini yazmakla uğraştı.

Beyhakî'nin en önemli eseri *Târih*'idir. Bu eseri Mahmud el-Verrâk (ölm. 450/1057'den sonra)'ın yaratılıştan 409/1018 yılına kadar gelen tarihine zeyl olarak yazmıştır. Kitabında "Bütün bu olayları Üstad Mahmud el-Verrak 450 yılında yazdığı tarihinde anlattı. O, binlerce yıldan 409 yılına kadar gelen olaylardan bahsetti. Bu yıl benim tarihi yazmaya başladığım senedir..." demektedir (*Arapça tercüme*, s.287). Beyhakî'nin bu eseri 451/1059 yılı olaylarıyla sona eriyordu, 30 cüz halinde kaleme alınmıştı. Tam bir ülke tarihi değildi. Daha çok hizmetinde çalıştığı Gazne sultanlarının tarihiydi. Sultanların hayatından, saraylarından, sarayda ülkenin içişleri ve dışişleri için yapılan müzakerelerden, alınan kararlardan bahsediyordu. Bir hatîrât şeklindeydi. Bu bakımdan Sultan Mahmud ve oğlu Mesud, bu devirdeki Gazne sarayları ve devlet idâresi hakkında ilk elden bilgiler veren bir kaynaktır. Birçok resmî evrak sureti ihtiva eder. Bunların bir kısmı kendi kaleminden çıkmıştır. Bu önemli eserden sadece 421-435/1030-1044 yıllarına âit kısım günümüze gelmiştir. Bu kısım 1862 yılında Hindistan'da, Kalkûta'da, 1888 yılında Tahran'da basılmıştır. Daha sonra Saîd Nefisî ve Kâzım Gani-Ali Ekber Feyyaz taraflarından 1940, 1945 yıllarında yayımlanmıştır. Ayrıca 1968, 1971, 1976, 1980, 1982 (A. Behmenyar tarafından) baskıları vardır. Yahyâ el-Haşşab-Sadık Neş'et taraflarından Arapça'ya çevrilmiş, bu çeviri 1956, 1982 yıllarında Kahire'de iki defa basılmıştır.

Beyhakî'nin bundan başka *Zinet el-küttâb* adlı inşâ sanatı ve bu sanatlara örnekler veren değerli bir kitabı vardı. İbn Funduk el-Beyhakî'ye göre bu eserin bir benzeri yoktu. Diğer önemli kitabı *Makâmât-ı Mahmûdî* adlı eseri idi. Bu eserde Gazneliler ve Sultan Mahmud hakkında Ebû Nasr Mişkan'dan duyduklarını toplamıştı. Avehî bu kitaptan faydalanmıştır. Her iki eser günümüze gelmemiştir.⁹⁷

Melik-nâme: Bu devirdeki önemli Farsça tarih kitaplarından biri de Melik-nâme adlı eserdir. Selçukluların soyundan ve ilk zamanlarından bahseden bu eser

⁹⁷ *İA*, II, 582-584, *ET*², I, 1164-1165; Günaltay, s.121-125; Şâkir Mustafa, II, 386-388; Storey, I/1, 252-254.

maalesef günümüze gelmemiştir. İbn el-Esîr, İbn el-Adîm ve İbn el-İbrî bu eserden faydalanmışlardır. *Melik-nâme* müellifi Selçukluların ilk devirleriyle ilgili bilgileri İnanç Bey'den almıştır.⁹⁸

Siyâset-nâme: Bu devirde yazılan Farsça tarihî kaynaklardan biri de Nizâmülmülk'ün *Siyâset-nâme*'sidir. Nizâmülmülk bu eseri 484/1091 yılında Melikşah'ın isteği üzerine kaleme almıştır. Eserde devlet idâresinden, gelecekte Selçuklu Devleti'nin karşılaşacağı problemlerden bahsedilir. Kitap 1891 yılında Paris'te, 1310, 1320, 1334 yıllarında ve daha sonra Tahran'da, 1990 yılında Mehmet Altay Köymen tarafından İstanbul'da olmak üzere defalarca basılmıştır. Türkçe'ye tercümesi Nureddin Bayburd'lu tarafından yapılmış, 1981 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Mücmel el-tevârih: Bu devirde yazılan, müellifi bilinmeyen Farsça başka bir önemli tarih kitabı *Mücmel el-tevârih*'tir. Yaratılıştan 520/1126 yılına kadar gelen bu eser İran tarihi ağırlıklıdır. Kitapta verilen bilgilerin bir kısmı efsane ile karışiktir. Şemsî-hicrî 1317 yılında, 1936 yılında Tahran'da A. Ramazânî tarafından neşredilmiştir. İçinde Türkler hakkında kıymetli bilgiler bulunur. Bu kısım Türkçe'ye çevrilmiştir.⁹⁹

Bu devirde yazılan Farsça tarihlerden biri de *Târihtü Sîstan* adlı kitaptır. Bu kitap 1936 yılında Tahran'da basılmıştır. Paris nüshasının sonunda Gazneliler tarihine dâir bir fasıl bulunmaktadır. Diğer bir önemli eser ise Selçuklu vezirlerinden Anûşirevan b. Hâlid'in Selçuklulardan ve vezirlerinden bahseden *Fütûru zamân el-sudûr* adlı kitabıdır. Bu eserin metni günümüze gelmemiştir. Fakat, ileride anlatacağımız gibi Imâdeddin el-Kâtib el-İsfahânî bu eseri Arapçaya çevirip *Nusrat el-fetre* adlı Selçuklular tarihine almıştır.

BİYOGRAFİ KİTAPLARI VE İLİM TARİHİNE DAİR ESERLER

Tarihçiliğin bu safhasında her ne kadar din âlimleri siyasî tarihçiliği kâtiplere (bürokratlara) bıraktılsa da daha geniş bir saha olan biyografi (hal tercümesi) alanında eserler vermeye devam ettiler. Birinci bölümde görüldüğü gibi, hal tercümesi de klâsik tarihçiliğin bir koludur. Biyografi yazarlığı siyasî tarihin hanedanlar tarihi halini almasından sonra da eski şeklini korudu. Gerçekte, Peygamberin vârisi olan ulemanın hayatları âlim tarihçilerin gözünde İslâm ümmetinin gerçek tarihini siyasî kuruluşlardan daha doğru temsil ediyordu.

⁹⁸ Cl. Cahen, *La Syrie du Nord*, s.71, 75, 78; Şâkir Mustafa, II, 386; Ali Sevim, *Selçuklular tarihi*, *Buğyet el-taleb*'ten seçmeler, TTK, Ankara 1982, s.XIX.

⁹⁹ Şâkir Mustafa, II, 392; Storey, I/1, 67-68; *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.30-35.

Genellike ilmî bir özellik taşıyan hadisçilerin, dilcilerin, şâirlerin, ediblerin, fakihlerin, felsefecilerin, tabiblerin hayatlarından bahseden kitaplar yanında tek bir âlimin, bir şehirde yaşayan âlimlerin veya bütün sahalardaki âlimlerin ve siyasî şahsiyetlerin hayatlarından bahseden kitaplar yazıldı. Şehir tarihleri meydana getirildi. Bu arada çeşitli ilim dallarında eserler yazan âlimlerin hayatları ve kitaplarından bahseden ilim tarihine dâir eserler telif edildi.

Bu biyografi kitaplarının ortak bazı noktaları vardır. Genellikle hadisçilerin yazdığı kitaplarda isnad geleneği korunmuştur. Büyük çoğunda şahısların adları, kronolojik unsurlar, bilhassa vefat tarihleri son derece büyük bir titizlikle tesbit edilmeye çalışılmıştır. Kişilerin hayatlarında geçen belli başlı olaylar nakledilmiş, şâirlerin şiirlerinden, hakîmlerin vecizelerinden örnekler verilmiş, kişilerin ilmî, edebî şahsiyetleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Daha geniş hal tercümelerinde şahsın hayatıyla ilgili bazı fıkralara, hikâyelere yer verilmiştir. Zaman zaman kısa notlar halinde siyasî olaylara değinilmiştir. Yukarıda bahsedilen el-Cahşiyârî, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Muhammed b. Yusul el-Kindî ve el-Sâbîlerin kitaplarında siyasî tarihle biyografi içiçedir. Daha sonra, pek çok tarih kitabında aynı usul uygulanacaktır. Bunun için tarih kitapları biyografi, biyografi kitapları siyasî tarih bakımından önemlidirler. Siyasî tarihlerde ihmal edilen birçok bilgiyi, bilhassa kültür tarihiyle ilgili bilgilerin çoğunu biyografi kitaplarında bulmaktayız. Bu bakımdan biyografi kitapları tarih kitaplarının eksik noktalarını tamamlamaktadır.

Buna karşılık otobiyografi sahasındaki eserler azdır. el-Müeyyed-fiddin (ölm. 1087) *Sîret* adlı eseri, ileride göreceğimiz Üsâme b. Münkız (ölm. 1088)'in *Kitab el-i'tibâr*'ı ve Abdüllatîf el-Bağdâdî (ölm. 1232)'nin *Sîretü hayatî* adlı kitabı bu nevidendirler. Ayrıca, zamanlarının tarihlerini yazan bazı şahıslar çeşitli olaylar dolayısıyla hayatlarından dağınık halde bahsederler. Bazı biyografi yazarları kitaplarının sonunda kendi biyografilerine yer verirler.

Bu arada ilim tarihi sahasında da bazı önemli kitaplar yazılmıştır. Bunların en eskisi İshak b. Huneyn (ölm. 910)'nin *Târih el-etibbâ ve'l-felâsife* adlı kitabıdır. Bu eser tam bir biyografi kitabı sayılmaz. Fr. Rosenthal tarafından *Oriens*'in 1954 (VII, 55-88) sayısında, Fuad Seyyid tarafından İbn Cülcül'ün *Târih el-etibbâ*'sının sonunda yayınlanmıştır. Aynı konuda IX. asır müelliflerinden Fision el-Tercüman başka bir eser yazmıştı. İbn Ebî Usaybia ve el-Kıftî bu kitaptan çok sayıda nakiller yaparlar. Bu iki müellifin en önemli kaynaklarından biri ise İshak b. Ali el-Ruhâvî'nin *Edeb el-tabîb* adlı kitabıdır. Bu kitap zamanımıza gelmiş ve İngilizce'ye çevrilmiştir. Meşhur tabib Ebî Bekr el-Râzî (ölm. 313/925) de *Sîret el-etibbâ*, *Tarih el-bîmâristânât* adlarında kitaplar yazmıştır. Aynı sıralarda Ebû

Saîd Zâhid el-Ulemâ da bir kitap yazmıştır. IV/X. yüzyıl ortalarında Endülüslü âlimlerden İbn Cülcül *Târih el-etibbâ* adında muhtasar bir eser yazmıştır. Bu kitap zamanımıza gelmiş ve Fuad Seyyid tarafından 1955 yılında Kahire'de, 1986 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz önemli tarihçilerden bazıları aynı zamanda biyografi yazarlarıydı. Şimdi bu devrede yaşayan diğer önemli biyografi yazarlarından bahsedelim:

1. **el-Sicezî, Muhammed b. Tahir b. Behram:** Meşhur filozof el-Fârâbî ile Yahyâ b. Adî'nin talebelerindendir. Mantıkçı sıfatıyla bilinir. 370/980 yılına kadar yaşayan eskiçağ ve İslâm devri filozoflarından bahseden *Sivân el-hikme* adında bir biyografi kitabı yazmıştır. Bu eser kaybolmuş, fakat adı bilinmeyen biri tarafından yapılan muhtasarı zamanımıza gelmiştir. Bu muhtasar Abdurrahman Bedevî tarafından 1974 yılında Tahran'da yayınlanmıştır. İbn Funduk diye tanınan Alî b. Zeyd el-Beyhakî (ölm. 1169) bu esere bir tetimme yazmıştır. Bu tetimme hicrî 1351 yılında Lahor'da, 1946 yılında Dimaşk'ta basılmıştır. Bazıları *Sivân el-hikme*'nin muhtasarını da el-Beyhakî'nin yapmış olabileceğini söylerler. Daha sonra, 1200 yılı civarında başka biri el-Beyhakî'nin tetimmesine yeni bir tetimme yazmıştır. Bu tetimme zamanımıza gelmiştir. Şihabeddin Yahyâ b. Habeş el-Suhraverdî (ölm. 1188)'nin hayatıyla sona erer. Bu eser basılmamıştır.¹⁰⁰
2. **İbn el-Nedîm, Muhammed b. İshak:** 325/937 yılı civarında büyük ihtimalle Bağdad'ta doğdu. Genellikle hayatını bu şehirde kitapçılık yaparak geçirdi. Babası da bir kitapçıydı. Eserinin içinde zikrettiği hocaları genellikle Bağdadlılardır. Bunlar arasında Ebû Saîd el-Sîrâfî, Muhammed b. Tâhir b. Behram el-Sicezî, Muhammed b. Yusuf el-Nâkûd, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî vardır. Hicrî 400/1010 yılına doğru ölmüştür.

İbn el-Nedîm ününü *Kitab el-fihrist* adlı eserine borçludur. Bu kitap İslâm dünyasında 377/987 yılına kadar yazılan veya Arapça'ya tercüme edilen kitaplardan, müelliflerinden bahseder. İslâm'ın ilk dört asrındaki ilmi faaliyetin âdetâ bir aynasıdır. Kitap X makaleden meydana gelir. İlk altı makalede Müslümanlar tarafından meydana getirilen ilimlerden, bu konularda eser yazan müelliflerden ve eserlerinden bahseder. Bu kısmın birinci makalesinde çeşitli alfabelerden, arap alfabesinin ortaya çıkışından, *Kur'an* ilimlerinden; ikinci makalesinde nahiv ilminden, üçüncü makalesinde

¹⁰⁰ el-Kiftî, s.185, *El²*, I, 156; *GAL*, I, 212, S.I, 377-378; Ziriklî, VI, 171.

hadisçilerden, tarihçilerden ve kitaplarından; dördüncü makalesinde şiirlerden, şâirlerden, divanlarından; beşinci makalesinde mutasavvıflardan, kelâmcılardan, bunların eserlerinden bahsedilir. Eski neşirlerde bu kısma âit Mutezile'den bahseden kısım eksikti. Chester Beatty nüshasının bulunmasından sonraki neşirlerde ve tercümelerde Mutezile kısmı da yer alır. Altıncı makalesinde fakihler ve eserlerinden bahsedilir. Kitabın VII-X. makaleleri ise ulûm el-evâil, ulûm el-kavm veya ulûm el-kadîme denen eski milletlerden Müslümanlara geçen ve Müslümanlar tarafından geliştirilen ilimlerden bahseder. Bunlardan VII. makale felsefe, matematik, astronomi, tıp, mekanik ilimlerinde Arapça'ya tercüme edilen, Arapça yazılan eserlerden, mütercimlerden bahseder. İlim tarihi bakımından son derece önemlidir. Bununla beraber bazı bilginler gerektiği şekilde anlatılmamıştır. Böyle kişilerin başında el-Harezmi ile el-Fârâbî gelir. VIII. makalede *Binbir Gece Masalları*'ndan diğer eğlenceli eserlerden, IX. makalede dinler tarihinden, X. makalede kimyadan ve kimyacılarından bahsedilir. Kitap biyografiden çok bibliyografya ve ilimler tarihi ağırlıklıdır. Müellifi bilinmeyen eserleri de içerir. Her makalenin başındaki kısa girişler, genel duruma toplu ve kısa bakışlar bir yenilik oluşturur. Sonraki müelliflerden pek çoğu bu kitaptan faydalanmışlardır. Kitap ilk defa 1871-1872 yıllarında Flügel tarafından Leipzig'te basılmıştır. Kahire'de 1348 yılında ihtimamsız başka bir baskısı yapılmıştır. Mutezile'ye âit kısım, Chester Beatty nüshasına İbn el-Furat'ın notu ilâve edilerek Arberry tarafından *Islamic Research Association Miscellany*'de 1949 yılında Kalküta'da, J.W. Füek tarafından 1955 yılında Lahor'da *Professor M. Shafi' Presentation Volume*, s.51-74'te yayınlanmıştır. Bu kısım da ilâve edilerek *el-Fihrist*'in tamamı Rıza Teceddüd tarafından 1974 yılında Tahran-Beyrut'ta, 1978 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Ayrıca, Farsça, Urduca, İngilizce (bu tercüme Bayard Dodge tarafından yapılmış, 1970 yılında New York'ta yayınlanmıştır) dillerine tercüme edilmiştir.¹⁰¹

3. **İbn el-Farazî, Abdullah b. Muhammed:** 351/962 yılında Kurtuba'da doğdu. Bu şehirde çeşitli âlimlerden, bilhassa Ebû Zekerîyya Yahya b. Mâlik ve Muhammed b. Yahya b. Abdülaziz'den okudu. 382/992 yılında hacca gitti. Bu seyahati sırasında Kayravan, Kahire, Mekke, Medine gibi şehirlerde kalarak derslere katıldı. Arapça, fıkıh, hadis, edebiyat, tarih sahalarında yetiştirdi. Endülü's'e döndükten sonra bir müddet Kurtuba'da ders verdi. Ardından Belensia (Valencia) kadısı oldu. Murabîtiların Endülü's'ü zaptı

¹⁰¹ *İA*, IX, 167-169, *El²*, III, 919-920; *GAL*, I, 147, S.I, 226; Günaltay, s.102-103; Rosenthal, s.50,103, 176, 258, 695; Sezgin, I, 385-388; Ziriklî, VI, 29.

sırasında 403/1013 yılında öldürüldü. *Târihi ulemâ el-Endelüs* adlı eseri bize kadar gelmiş, F. Codera tarafından 1891 yılında Madrid'te, İbrahim el-Ebyârî tarafından 1984, 1988, 1989 yıllarında Kahire'de neşredilmiştir.¹⁰²

Bu devrede Endelüs'te yazılan tarih ve biyografi kitapları arasında el-Humeydî (ölm. 488/1095)'nin *Cezvet el-muktebis fî zikri vülât el-Endelüs* adlı eseriyle, Feth b. Hâkan el-Kaysî (ölm. 529/1134)'nin *Kalâid el-ikyân ve mehâsin el-a'yân*, *Matmah el-enfus ve mesrah el-tenneffüs fî müleh ehl el-Endelüs* adlı biyografi kitapları vardır. Feth'in eserleri defalarca basılmıştır.

4. **el-Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyn:** Büyük mutasavvıflardan ve tasavvuf tarihçilerindendir. 325/936 yılında Nisabur'da doğdu. Babası zamanının ünlü mutasavvıflarındandı. Onun ölümü üzerine annesi tarafından dedesi olan Ebû Amr İsmâil b. Nuceyd tarafından büyütüldü. Dedesi derslerinde ve meclislerinde torunu Muhammed'i dâima yanında bulundururdu. Arapça, tefsir, hadis ve tasavvuf üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırdı. Rey, Hemedan, Merv, Bağdad ve Hicaz gibi yerlere ilim tahsili ve hac için seyahatler yaptı. Ünlü mutasavvıf Ebû Nasr el-Serrâc ile görüştü. Dedesi ölünce ona epeyce bir servet bıraktı. Bu sayede zengin bir kütüphane edindi. Nisabur'da bir hânîkah yaptırdı. 412/1021 yılında ölünce bu hânîkaha gömüldü. Talebelerinin en meşhurlarından biri Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî'dir. Tasavvuf ve tefsir sahalarında değerli eserler yazdı. Bizi burada ilgilendiren eseri meşhur mutasavvıfların hayatlarından bahseden *Tabakât el-sûfiyye* adlı kitabıdır. Büyük bir çalışma mahsulü olan bu kitap bize kadar gelen *Tabakât el-sûfiyyeler*in en eskisidir. Talebesi el-Kuşeyrî *Risâle*'sinde, Abdullah el-Ensârî *Tabakât*'ında bu eseri esas almışlar, ona yeni ilâveler yapmışlardır. Bu kitap sûfilerin hayatından bahseden kitaplara temel teşkil etmiştir. Câmî'nin *Nefehat el-iüns* adlı eseri ve onun Lâmi'i tercümesi de bu kitabın genişletilmiş ilâvelî şekilleridir. *Tabakât el-sûfiyye* J. Pedersen tarafından 1960 yılında Leyden'de, Nüreddin el-Şerîbe tarafından 1372/1953, 1969 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır.¹⁰³

5. **el-Seâlibî, Abdülmelik b. Muhammed:** 350/961 yılında Nisabur'da doğdu. 429/1038 yılında aynı şehirde öldü. Eserlerini ithaf ettiği kişiler arasında Harezmsâh Me'mun, Gazneli Mahmud ve kardeşi Nasr, Mikâlîlerden Ebû'l-Fazl Ubeydullah vardır. Didaktik tarzda pek çok edebiyat kitabı yazmış, bunların çoğu zamanımıza gelmiştir. Bizi burada ilgilendiren eseri devrindeki

şâirler ve ediblerden bahseden *Yefîmet el-dehr fî mehâsini ehl el-asr* adlı antolojisidir. Bu eserini 384/994 yılında bitirmiş, daha sonra yaptığı ilâvelerle 407/1017 yılında son şeklini vermiştir. Kitapta bahsedilen şahıslar ülkelerine göre tertibedilmiştir. Her şahsın hayatına dâir kısa bilgi verdikten sonra şiiirlerinden örnekler getirir. Kitap 1304 yılında Dimaşk'ta, 1934 yılında Kahire'de olmak üzere iki defa basılmıştır. Bu baskılarda farklılıklar olduğu gibi yazmaları da farklıdır.

Seâlibî bu kitabına *Tetimmat el-Yefîme* adıyla bir de zeyl (devam) yazmıştır. Bu tetimme de zamanımıza gelmiştir. Bu zeylde esastaki bazı şahısların da bulunduğu görülür. Daha sonra Bâharzî (ölm. 467/1076) Seâlibî'nin bu iki eserine *Dümyet el-kasr* adıyla yeni bir zeyl yazmış, kitabı hayatının son senelerine kadar getirmiştir. Bu eser de zamanımıza gelmiş, Abdülfettah M. el-Hulv-Sâmi Mekki el-Anî taraflarından 1968, 1971, 1973 yıllarında Kahire'de basılmıştır. *Dümyet el-kasr*'a el-Hazîrî (ölm. 1172) *Zînet el-dehr*, Ebû'l-Hasan el-Beyhakî *Vişâh el-Dümye* adlı zeyilleri yazmışlar, şâirlerin-ediblerin antolojisini zamanlarına kadar getirmişlerdir. İmâdeddin el-Kâtib el-İsfahânî (ölm. 1201) ise VI/XII. yüzyıl şâirlerinden bahseden 10 ciltlik *Harîdet el-kasr* adlı eserini yazarak şâirler-edibler antolojisini 570/1174 yılına kadar getirmiştir. İmâdeddin daha sonra bu büyük eserine 3 ciltlik bir zeyl yazmıştır. Ve eseri 592/1196 yılına kadar getirmiştir. İleride *Harîde* ve zeylinden bahsedilecektir. Seâlibî'nin *Tuhfet el-vüzerâ* adındaki tarih-edebiyat karışımı eseri ise Regina Heinecke tarafından 1975 yılında Beyrut'ta, Habib Ali el-Râvî tarafından 1977 yılında Bağdad'ta yayınlanmıştır.¹⁰⁴

6. **Ebû Nüaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah:** 336/948 yılında İsfahan'da doğdu. Memleketinde tahsilini tamamladıktan sonra 356/967 yılında Bağdad'a gitti. Ardından Mekke, Basra, Nisabur gibi zamanın büyük merkezlerini dolaştı. İlmini ilerletti. 430/1038 yılında İsfahan'da öldü. Hadisçi, fakih, kelamcı ve tarihçiydi. Sahâbe'nin, Tabiun'un, büyük zahidlerin ve mutasavvıfların hayatlarından bahseden *Hilyet el-evliyâ ve tabakât el-esfiyâ* adlı önemli bir eser yazdı. Bu eser dört cilt halinde 1932, 1939 yıllarında Kahire'de, 1974 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Daha sonra bu eseri İbn el-Cevzî gerekli ilâveler yaparak *Sıfat el-safve* adıyla, Muhammed b. el-Hasan el-Vâsıtî (ölm. 1374) *Mecma' el-ahbab ve tezkiretü üli'-elbab* adıyla muhtasar hale getirmiştir.

¹⁰² İA, V/II, 853-854, E², III, 785; GAL, I, 338, S.I, 577-578; Zirikli, IV, 121.

¹⁰³ İA, XI, 94-95; GAL, I, 200, S.I, 361; Sezgin, I, 671-674; *Nevâdir el-mahtûtar*², s.481-482; Zirikli, VI, 99.

¹⁰⁴ KZ, s.2049; İA, II, 222-223, X, 262-263; GAL, I, 284, 252, S.I, 446, 499-498; Rosenthal, s.131, 160, 197, 243, 246, 441, 568; *Nevâdir el-mahtûtar*², s.352-355; Zirikli, IV, 163-164.

Ebû Nüaym'ın diğer önemli tarih kitabı *Târihü Isfahan (Zikru ahlâi Isfahan)* adlı iki ciltlik eseridir. Bu eserde Isfahan tarihinden ve Isfahan'da yetişen önemli kişilerden ve âlimlerden bahseder. Eserdeki biyografiler alfabetik tertibedilmiştir. Kitap Dederling tarafından 1931-1934 yıllarında Leyden'de neşredilmiştir.¹⁰⁵

7. **el-Bîrûnî, Ebû'l-Reyhan Muhammed b. Ahmed:** 362/973 yılında Harezm'in başşehri Kât'ta doğdu. İranlı asıllı olduğu iddia edilirse de bu doğru olmamalıdır. Arapça'yı dâima Farsça'ya tercih eder. Türk asıllı olması ihtimali de vardır. Erken yaşta babasını kaybetmiş, Harezmşahlar sülâlesinden ünlü riyaziyeci (matematikçi) Ebû Nasr b. Irak tarafından eğitilmiş ve himâye edilmiştir. 995 yılında Harezmşah Memun, Kat şehrini aldığı sırada rasadlar yapıyordu. Bu sırada sarayda bir göreve getirilmiş, ilmî faaliyetlerine ara vermiş olmalıdır. Bundan sonra, el-Bîrûnî'yi Rey'de, daha sonra Cürcan'da Ziyâfîlerden Kâbus b. Veşmgir'in yanında görüyoruz. 1000 yılında ünlü eseri *el-Âsâr el-bâkiye an el-kurân el-hâliye*'yi tamamlar, 1009 yılında Harezm'e Cürcâniye'ye döner. Harezmşahlardan büyük itibar görür. İbn Sînâ, el-Mesîhi ve İbn Miskeveyh gibi zamanın ünlü âlimleriyle arkadaşlık yapar. 1017 yılında Gazneli Sultan Mahmud Harezm'i ele geçirince İbn Irak ile el-Bîrûnî'yi beraberinde Gazne'ye götürür. el-Bîrûnî bundan sonra hayatının kalan kısmını Gazneli Mahmud ve oğlu Mesud'un himâyesinde ilmî çalışmalarıyla geçirir, 440/1048 yılında Gazne'de ölür.

el-Bîrûnî Ortaçağ İslâm dünyasının yetiştirdiği en büyük âlimlerin başında gelir. Astronomi, matematik, tıp, fizik, tarih sahalarında eserler yazmıştır. O bir siyasî tarihçiden çok ilim ve dinler tarihçisidir. Astronomi ile ilgili kitaplarında coğrafya, ilim tarihiyle ilgili çok önemli bilgiler verir. Bizi burada ilgilendiren eserleri *el-Âsâr el-bâkiye an el-kurân el-hâliye* ile *Kitâbü tahkîku mâ li'l-Hind* adlı kitaplarıdır. Birinci eserde çeşitli milletlerin kullandıkları takvimler, bu milletlerin hükümdarları, dinler tarihi, bayramları, coğrafya, arkeoloji, jeoloji gibi konularda bilgiler verir. Kitap Ed. Sachau tarafından 1878-1879 yıllarında Leipzig'te neşredilmiştir. Daha sonra 1923 yılında yeni bir tabı yapılmıştır. Anas Halidof eserden yayınlanmamış bir kısmı tesbit etmiş, bu kısmı 1959 yılında Petersburg'da neşretmiştir. 1983 yılında Beyrut'ta yeni bir baskısı yapılmıştır. *Kitâbü tahkîku mâ li'l-Hind* ise Hind kültürü üzerindeki araştırmalarından bahseden bir eserdir. Hind felsefesi, ilmi, dinleri, tarihi, coğrafyası bakımından son derece önemli bir

¹⁰⁵ İA, IV, 41, *EP*², I, 146-147; GAL, I, 362, S.I, 616-617; Rosenthal, s.220, 223, 233....; Şâkir Mustafa, II, 97-98; *Nevâdir el-mahtûtat*², s.261; Zirikli, I, 157.

eserdir. Bizzat el-Bîrûnî'nin araştırmalarına dayanır. el-Bîrûnî Hindistan'a giderek Sanskritçe öğrenmiş, Hindlilerin yazdığı kitapları okumuş, Hindli âlimlerle görüşmüştür. Eserin İslâm ilim tarihinde ikinci bir örneği yoktur. Eserin metni Ed. Sachau tarafından 1887'de Londra'da yayınlanmıştır. Sachau 1888'de kitabın İngilizce tercümesini, 1910 yılında ikinci neşrini bastırmıştır. 1962 yılında Haydarabad'da başka bir baskısı yapılmıştır. el-Bîrûnî'nin bunlardan başka, *Tenkîh el-tevârih*, *Ahlâk el-Mübeyyiza ve'l-Karâmita*, *Kitab el-müsâmere fî ahlâi Harezm*, *Kitâb el-makâlât ve'l-ârâ ve'l-diyânât* adlı tarihli ilgili eserleri vardı.¹⁰⁶

8. **el-Mâverdi, Alî b. Muhammed:** 364/974 yılında Basra'da doğdu. Basra ve Bağdad'ta çeşitli âlimlerden okudu. Müderrislik ve kadılık yaptı. Halife el-Kâdir'in himâyesini gördü. 450/1058 tarihinde Bağdad'ta öldü. Büyük bir fakihti. İslâm devlet teşkilatıyla ilgili daha çok nazariyata dayanan eserler yazdı. Bunların en önemlisi *el-Ahkâm el-sultânîye*'dir. Bu eser ilk defa R. Enger tarafından 1853 yılında Bonn'da neşredildi. Daha sonra Kahire'de çok sayıda baskısı yapıldı. Devlet teşkilatıyla ilgili diğer eserleri *Kavânin el-vizâre*, (Fuad Abdulmunim Ahmed-M. Süleyman Davud tarafından 1978 yılında İskenderiye'de, ardından 1979 yılında Rıdvan el-Seyyid tarafından Beyrut'ta yayınlanmıştır), *el-Rütbe fî taleb el-hisbe*'dir.¹⁰⁷
9. **İbn Sâ'id, Ebû'l-Kâsım Sâ'id b. Ahmed:** 410/1019 yılında Almeria'da ilimle uğraşan bir aileden doğdu. Önce Kurtuba'da, daha sonra, 438/1046 yılından itibaren Tuleytile (Toledo)'de çeşitli alimlerden dil, fıkıh, edebiyat, tarih, hesap, geometri dersleri aldı. Hocaları arasında Hişam b. Ahmed el-Kinânî, Kasım b. Ebi'l-Feth b. Muhammed b. Yusuf ve İbn Hazm vardı. Bundan sonra Toledo hükümdarı Yahya b. Zünnun'un sarayında katiplik yaptı. Daha sonra Yahya tarafından kadılığa getirildi. 462/1070 yılında öldü. Eserlerinden *Cevâmiu ahlâk el-ümem min el-Arab ve'l-acem* ile *Tabakât el-ümem* meşhurdur. Birinci eser bir dünya tarihidir. Fakat, günümüze ulaşmadı. İkinci eser ise zamanımıza ulaşmış, 1912 yılında Luis Şeyha tarafından, 1985 yılında Hayat Bû Alevan tarafından Beyrut'ta iki defa yayınlanmıştır. İkinci baskı bir edisyon kritiktir. *İbn Sâ'id* bu eserin mukaddimesinde insanları Farslar, Keldâniler, Süryaniler-Babiller, Yunanlılar-Avrupalılar, Mısırlılar,

¹⁰⁶ İA, II, 635-647, *EP*², I, 1273-1275; GAL, I, 469-470, S.I, 870-874; Rosenthal, s.98, 104, 108, 114, 130, 159, 175, 176, 200, 237, 242, 243, 248; *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.195-201; Sezgin, V, 375-383, VI, 260-276; Zirikli, V, 314.

¹⁰⁷ İA, VII, 409, *EP*², 859-860; GAL, I, 386, S.I, 608-609; Şâkir Mustafa, II, 101-102; *Nevâdir el-mahtûtat*², s.336-337; Zirikli, IV, 327-328.

Türkler, Hindliler, Çinliler olmak üzere yedi kısma ayırır. Bunların özelliklerinden, yurdlarından bahseder. Sonra, Hindlilerden, İranlılardan, Keldânilerden, Yunanlılardan, Romalılarından, Sâbîilerden, Mısırlılardan, Araplardan, Benû İsrâîl'den, bunların çeşitli ilimlere, bilhassa felsefe ve ulûm el-evâil (müsbet ilimler)'e katkılarında, bu konularda yetişen önemli âlimlerden ve eserlerinden bahseder. Arapça'ya tercüme yapan büyük mütercimlerden söz eder. Kitap eski milletlerin ilme, medeniyete katkılarında bahsettiği için ilim tarihi bakımından önemlidir. Bunlardan başka, *Sivân el-hakme fî tabakât el-hukemâ, Makâlâtü ehl el-milel ve'l-nihal, Târih el-İslâm* adlı kitapları vardı.¹⁰⁸

10. **Hatib el-Bağdâdî, Ahmed b. Alî:** 392/1002 yılında Bağdad'ın güneyindeki Derzican köyünde doğdu. Küçük yaşta tahsile başladı. Bağdad, Kûfe, Basra şehirlerindeki çeşitli âlimlerden dil, hadis, fıkıh, tarih dersleri aldı. Sonra, tahsilini tamamlamak için İran'a gitti. Hemedan, Rey ve Nîsabur'da çeşitli âlimlerden okudu. Görüşlerinden dolayı meslekdaşları Hanbelilerle arası açıldı. Şâfiî mezhebine geçti. İtikâdî mezhebi ise Eşarîliktir. Halife Kâim-biemrillah'ın himâyesini gördü. Bağdad'ta Mansur Camii'nde hadis okuttu. Besâsîrî kargaşası sırasında Şam'a kaçtı, Haleb, Dimaşk, Trablus, Sur, Kudüs şehirlerinde bir müddet oturdu ve dersler verdi. Selçukluların Bağdad bölgesinde düzeni sağlamalarından sonra vatani Bağdad'a döndü. 463/1071 yılında bu şehirde öldü.

Hatib el-Bağdâdî hadis ilminde hâfız derecesine yükselmiş büyük bilginlerdendir. Hadis, tarih sahalarında 55'ten fazla kitap yazmıştır. Bunların en meşhuru *Târihü Medinet el-Selâm* Bağdad olup 14 ciltten meydana gelir. Kitabın birinci cildinde Bağdad şehrinin kuruluşundan, topografyasından, tarihinden, önemli binalarından bahseder. Diğer ciltlerde ise alfabetik tertipte Bağdad'ta yetişen ve Bağdad'ı ziyaret eden âlimlerden, büyük kişilerden bahseder. Kitap çok büyük bir inceleme mahsulüdür. 1931 yılında Kahire'de, 1965 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Bundan sonra yazılan çok sayıdaki şehir tarihine örneklik yapmıştır. Daha sonra, el-Sem'ânî ve İbn el-Dübeysî esere zeyiller yazmışlardır. Hatib el-Bağdâdî'nin bu eserinden başka *Menâkıb el-Şâfiî, el-Müttefik ve'l-müfterik fî esmâi ricâl el-hadis* gibi

¹⁰⁸ *Tabakât el-ümem*, nşr. Hayat Bu Alevan Beyrut, 1985; GAL, I, 343, S.I, 585-586; *Nevâdir el-mahtûtat*², s.101; Zirikli, III, 186.

hadisçilerin hayatından ve değerlendirilmelerinden bahseden kitapları vardır. Bunlardan bazıları basılmıştır.¹⁰⁹

11. **İbn Abdülberr, Yûsuf b. Abdullah el-Nemirî:** 368/978 yılında Kurtuba'da doğdu. Babası ve dedeleri ilmiye mesleğine mensuptular. Yûsuf b. Abdülberr de aynı yola girdi. Kurtuba'da çeşitli âlimlerden Arapça, hadis, fıkıh dersleri aldı. Endelüs'ün bazı şehirlerini dolaşarak bilgisini artırdı. İslâm dünyasının doğusundaki âlimlerle mektuplaştı. Lizbon ve Şenterin kadılıklarında bulundu. 463/1070 tarihinde öldü. Hadis, fıkıh, tarih konularında eserler yazdı. Tarih sahasındaki en meşhur eseri Sahâbe'nin biyografilerinden bahseden *el-İstîâb fî marifet el-Eshâb* adlı kitabıdır. Kitap sahasında meydana getirilen en kapsamlı eserlerdendir. 1319 yılında Haydarâbad'ta, 1957-1960 yılları arasında Ali Muhammed el-Becâvî tarafından Kahire'de neşredilmiştir. Bu kitaba İbn Beşkuval tarafından bir istidrak (eksikleri tamamlayan kitap) yazılmıştır. Bu istidrak'ın bir nüshası Edirne Selimiye Kütüphanesi, nr. 319'da bulunmaktadır. Peygamberin hayatıyla ilgili *el-Dürer fî ihtisâr el-meğâzî ve'l-siyer* adlı eseri ise Şevki Dayf tarafından 1966 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. Bundan başka, Mâlik b. Enes, Ebû Hanîfe ve el-Şâfiî'nin hayatlarından bahseden *el-İntikâ fî fadâil el-selâset el-eimmet el-fukuhâ* ve neseb ilminden, hadisçilerden bahseden *el-Kasd ve'l-emem fî'l-tarîf bi usûl el-Ârab ve'l-acem, el-İnbâh alâ kabâil el-ruvât* adlarında üç kitabı vardır. Bu üç eser 1350 tarihinde Kahire'de basılmıştır. *el-Kasd ve'l-emem* aynı zamanda A. Mahcub tarafından Fransızca'ya çevrilmiş, bu çeviri RAfr. XCIX'de 1955-1957 yılları arasında yayınlanmıştır.¹¹⁰

12. **İbn Mâkûlâ, Ali b. Hibetullah:** Aslen Isfahan yakınındaki Cerbâzekan'dan olup 421/1030 tarihinde Bağdad yakınındaki Ukberâ'da doğdu. İbn Bîşran, Ebû'l-Tayyib el-Taberî, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî gibi zamanın ünlü âlimlerinden ve mutasavvıflarından okudu. Hadis, fıkıh, tasavvuf, tarih sahalarında geniş bilgi sahibi oldu. Emîr derecesine yükseldi. Şam, Mısır, el-Cezîre, Mâverâünnehr ve Horasan'ı ziyaret etti. Vezir İbn Müslime'nin yakın adamlarından oldu. Büveyhîlere karşı Abbâsî halifesi Kâim-biemrillah tarafını tuttu. Bağdad'tan Huzistan bölgesine gittiği sırada 475/1082 yılında Türk memlûkları tarafından öldürüldü. En meşhur eseri coğrafya-neseb-biyografi karışımı olarak kaleme aldığı *el-İkmâl fî'l-mü'telif ve'l-muhtelif*

¹⁰⁹ *İA*, VII, 365-366, *EP*², IV, 1142-1144; *GAL*, I, 329, S.I, 562-564; Rosenthal, s.62, 65, 104, 125, 140, 144, 159, 172, 204; Şâkir Mustafa, II, 102-104; *Nevâdir el-mahtûtat*², s.407-408; Zirikli, I, 172.

¹¹⁰ *EP*², III, 695-696; *GAL*, I, 367, S.I, 629; Rosenthal, s.44, 48, 410, 429, 484, 489, 492, 529; *Nevâdir al-mahtûtat*², s.106-109; Zirikli, VIII, 240.

min el-esmâ ve'l-kinâ ve'l-ensâb adlı kitabıdır. Dört büyük ciltten meydana gelen bu eser yer adlarına (nisbelere) göre alfabetik tertibedilmiştir. Coğrafya, biyografi bakımından son derece önemli kaynaklardır. İbn Hallikân bu kitabın bir benzerinin yazılmadığını söyler. Kitabın ilk altı cildi 1962-1967 yıllarında Abdurrahman b. Yahya el-Muallim el-Yemânî ve Nâyif el-Abbâsi taraflarından, yedinci cildi ise Nâyif el-Abbâs tarafından 1976 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Müellif bu kitaba bir tekmile yazdığı gibi, vezirlerden bahseden başka bir kitap da yazmıştır. Tekmile zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır.¹¹¹

13. **Ebû İshak İbrahim b. Ali el-Şîrâzî:** 393/1003 yılında Fars bölgesindeki Fîrûzâbad'ta doğdu. Ülkesinde, Şîraz ve Basra'da çeşitli âlimlerden fıkıh tahsil ettikten sonra, 415/1024 yılında Bağdad'da geldi. Burada Ebû Hâtîm el-Kazvîni ve Ebû'l-Tayyib el-Taberî'den fıkıh ve usul-i fıkıh tahsilini tamamladı. 430/1039 yılında Bağdad'ta Şâfiîye fikhî okutmaya başladı. Ünü etrafa yayıldı. Çeşitli yerlerden talebeler gelerek ondan istifade ettiler. Bu talebeler arasında pek çok kadı çıktı. Nizâmülmülk Bağdad'taki Nizâmiye Medresesi'nin açılışı şerefine ona teklif etti. Fakat onun gelmemesi üzerine İbn Sabbâğ medreseyi açtı. Nizâmiye Medresesi'nde el-Şîrâzî'ye başhocalık görevi verildi. Ölünceye kadar bu medresede ders verdi. Hanbelilere karşı el-Eşarî kelâmını müdafaa etti. Halifenin isteğiyle 475/1083 yılında Nîsabur'a bir seyahat yaptı. Nîsabur'da İmam el-Harameyn el-Cüveynî tarafından karşılandı. 476/1083 yılı başlarında Bağdad'a döndüğü sırada öldü. Yerine, el-Gazzâlî başmüderres oldu.

Ebû İshak el-Şîrâzî şâfiîye fikhının en büyük âlimlerinden sayılır. Yazdığı fıkıh kitapları bu mezhep âlimleri arasında çok revaç bulmuş, üzerlerine çok sayıda şerh yazılmıştır. Bizi burada ilgilendiren *Tabakât el-fukahâ el-Şâfiîye* adlı kitabıdır. Bu eserde önemli şâfiîye fakihlerinin kısa biyografilerini verir. Kitap basılmıştır. Ondan önce, hocası Ebû'l-Tayyib el-Taberî ve el-Abbâdî (ölm. 458/1066) bu konuda eserler kaleme almışlardır. el-Abbâdî'nin kitabı zamanımıza gelmiştir. el-Şîrâzî'den sonra pek çok âlim *Tabakât el-Şâfiîye* adlı kitap yazmıştır. Bunların bir kısmından ileride bahsedilecektir.¹¹²

¹¹¹ *EF*², III, 884-885; *GAL*, I, 354, S.I, 602; *Ziriklî*, IV, 30; *Nevâdir el-mahtâtât*², s.147.

¹¹² *KZ*, s.1099-1102; *İA*, XI, 564; *GAL*, I, 387, S.I, 669; *Ziriklî*, I, 51; *Rosenthal*, s.135; *Nevâdir el-mahtâtât*², s.185-187.

14. **İbn Ebî Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed:** Meşhur fakih ve kadı Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. el-Ferrâ'nın oğlu olup 451/1059 yılında Bağdad'ta doğdu. Babası gibi Hanbelilerin ileri gelen fakihlerindendi. 526/1131 yılında hizmetkarları tarafından öldürülmüştür. En meşhur eseri *Tabakât el-hanâbile* olup Ahmed b. Hanbel'den zamanına kadar yaşayan meşhur Hanbeliye fakihlerinden bahseder. Kitap sahasının en eski eseridir. Daha sonra İbn Receb bu esere bir zeyl yazmıştır. *Tabakât el-hanâbile* zamanımıza gelmiş ve 1371/1952 yılında Kahire'de basılmıştır. Bu baskı daha sonra Beyrut'ta tekrarlanmıştır. Ayrıca, Ahmed b. Hanbel'in hayatı hakkında *el-Mücerred fî menâkib el-İmâm Ahmed* adında bir eseri vardır. Hanbeliye fakihlerinin hayatlarından bahseden ve yine aynı adı taşıyan başka bir eser İbn Ebî Ya'lâ'nın çağdaşı el-Kâdî Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Eyyub (ölm. 536/1141) tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserin bir nüshası zamanımıza ulaşmıştır.¹¹³

¹¹³ *EF*², III, 789; *GAL*, S.I, 557, 687; *Ziriklî*, VII, 23; *Kehhale*, XI, 211.

COĞRAFYACILAR

İslâm âlimleri tarih yanında coğrafya sahasında da değerli eserler yazmışlardır. Ekvatoru, enlem, boylam (meridyen) dâirelerinin uzunluğunu, aralarındaki mesafelerin uzaklığını bu günkü hesapların sonuçlarına çok yakın değerlerde bulmuşlardır. Bu kitapların müellifleri eski Yunan ve Hind'in coğrafyaya âit bilgilerinden faydalandıkları gibi, İslâm dünyasında yetişen astronomların bilgilerinden çok şeyler eklediler. Genellikle İslâm dünyasından bahseden coğrafyacıların yanında, İbn Hurdadbih, Mesûdî, İdrîsî, İbn Saîd el-Mağribî, Ebû'l-Fidâ gibi Doğu Asya, Batı Avrupa, Ekvator'un güneyindeki Afrika ülkelerinden bahseden coğrafyacılar ve seyahatnâme yazarları oldu. İbn el-Fakîh, İbn Sînâ, İdrîsî gibi yerçekiminden, İbn Rusteh gibi güneşin hareket etmeyip âlemin merkezi olduğundan bahseden müellifler çıktı.

Müslümanlarda ilmî anlamda coğrafya önce tercüme ile başlamış, daha sonra bu konuda orijinal eserler yazılmıştır. Mesûdî'nin anlattığına göre bu konuda ilk tercüme edilen eser Kuteybe b. Müslim tarafından Horasan'da bulunup Haccac'a gönderilen İran coğrafyasına dâir bir eserdir. Bu eseri Haccac (ölm. 714)'ın Dîvân el-Mal başkanı Zâdenferuh b. Perî Arapça'ya çevirmiştir. Bundan sonra İran ve Hind eserlerinden coğrafi konularda daha çok bilgi edinildi. *Sindhanta* gibi astronomi kitapları vasıtasıyla astronomik coğrafyaya dâir bilgiler girdi. Dünyanın kuzey yarı küresini yedi iklime ayırma düşüncesi bu yollarla İslâm âlemine girmiş olmalıdır. Yedi iklime âit bilgi veren en eski kitaplarda her iklim doğudan batıya doğru anlatılır. Diğer bir delil ise meridyenlerini doğudaki bir başlangıç meridyenine göre sayılmasıdır. Ayrıca, bir yer kubbesinin varlığına dâir inanç hind menşelidir. İçinde bir rasathane bulunan Hindistan'daki Ujjaini şehrinin hatalı olarak arîn şeklinde okunması dolayısıyla yer kubbeye arîn adı verilmiştir. Bundan başka, coğrafyada enlem ve boylam cedvellerine verilen zîc (zîg) adı İran ve Hind etkisinin bir hatırası olmalıdır.

Abbâsîler zamanında Memun devrinde Batlamyus'un *Coğrafya* adlı kitabı Arapça'ya çevrilmiş, bir dünya haritası meydana getirilmiştir. Batlamyus coğrafyasını tercüme edenler arasında cebir ilminin kurucusu Muhammed b. Mûsâ el-Harezmi (ölm. 847 civarı), İbn Hurdadbih, filozof el-Kindî (ölm. 874) ve Sâbit b. Kurrat el-Harranî (ölm. 901) vardır. Bu tercümelerin hiçbiri zamanımıza ulaşmamıştır. Ancak, Fâtih'in yaptırdığı tercüme mevcuttur. Bu tercümenin Ayasofya, nr. 2596 ve 2610'da iki nüshası vardır. İkinci nüshada haritalar yer alır. Tercüme Trabzonlu Aminutzes ve oğlu tarafından yapılmıştır. Batlamyus coğrafyası da yedi iklime göre düzenlenmiştir. İslâm coğrafyacılarına göre, meridyenlerin başlangıç noktası Kanarya adalarıydı. Buradan doğuya doğru

ölçülüyordu. İklimler de batıdan doğuya doğru anlatılıyordu. Enlemlerin başlangıç noktası (Arin) ise Ekvatordu. Yedi iklim Ekvator'dan başlayıp kuzey kutbuna doğru bölümlere ayrılıyordu. Kuzey Kutbuna komşu yerler yedinci iklimi meydana getiriyordu. Coğrafya kitaplarında haritalar da yer alıyordu. Şüphesiz yedi iklim tertibine uymayan müellifler de vardı.¹¹⁴

Coğrafya kitaplarında önce dünya ve âlem hakkında bir giriş yer alıyor, bundan sonra karalardan, denizlerden, dağlardan, nehirlerden sözeden fizikî coğrafya kısmı geliyordu. Bu kısmı ülkelerden bahseden siyasî, sosyal, ekonomik coğrafya kısmı takibediyordu. İklim'e göre tertib edilen eserlerde memleketler batıdan doğuya doğru iklimlere göre anlatılıyordu. Bu arada büyük şehirlerden, ülkelerdeki halklardan, sosyal hayattan, üretimden, ziraatten, ticaretten söz ediliyordu. Yalnız, fizikî coğrafya konusunda verilen bilgiler dâima sınırlı tutulmuştur. Sosyal, iktisadî coğrafyaya göre zayıftır. Bir çok coğrafyacı aynı zamanda seyahatlere çıkarak incelemeler yapmışlardır. Mesûdî, İbn Havkal, Makdisî bunlardandır. Bunun için verdikleri bilgilerin önemli bir kısmı gözlemlere dayanıyordu. Bu coğrafya kitaplarının bir kısmı o zaman bilinen bütün dünyadan, bir kısmı İslâm dünyası ve komşularından bahsediyordu. Bu coğrafya kitapları ve seyahatnâmeler bugün bizim için son derece önemli tarih kaynaklarıdır. Tarihçilerin ihmal ettikleri sosyal ve iktisadî hayat için son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Coğrafya ilminin gelişmesinde ilmi etkenlerden başka, İslâm Devleti'nin Atlas Okyanusu'ndan Çin'e kadarki geniş sahaya yayılmasının, ticaretin ve astronomi ilminin gelişmesinin büyük yardımı olmuştur. İslâm coğrafya edebiyatı VIII. yüzyılda başlamış, IX. ve X. yüzyıllarda en parlak devrini yaşamıştır. Burada ilk altı asırdaki önemli coğrafyacılar ve eserlerinden sözedeceğiz:

1. **el-Harezmi, Ebû Cafer Muhammed b. Mûsâ:** 184-232/800-847 yılları civarında yaşadı. Gençliğinde Halife Me'mun zamanında Bağdad'ta Beyt el-Hikme'de çalışan alimlerden idi. Matematik ve astronomi sahalarında eserler yazdı. *Zic el-Me'mûnî*'nin hazırlanmasında çalıştı. *Sindhind* adlı iki zic yazdı. Onu dünya çapında şöhrete ulaştıran eserleri *el-Muhtasar fî hisâb el-cebr ve'l-mukâbele* ile *Kitâbü hisâb el-a'dâd el-hindî* adlı kitaplarıdır. *el-Muhtasar fî hisâb el-cebr ve'l-mukâbele* İslâm dünyasında cebir ilmi konusunda yazılan ilk eser olup, bu ilme cebir adını el-Harezmi vermiştir. *Kitâbü hisâb el-a'dâd el-hindî* ise yine İslâm dünyasında rakamlara dayanarak yazılan ilk hesab kitabıdır. Her iki eser XII. yüzyılda Latince'ye çevrilmiştir. Bu iki eser dünyada cebir ilminin ve rakamların tanınmasında büyük rol oynamıştır.

¹¹⁴ İA, III, 203; Philip Hitti, *İslâm tarihi*, s.587; *İslâm dünyasında ilk tercüme faaliyetleri*, s.8.

Harezmi'nin bizi burada ilgilendiren kitabı *Sûret el-Arz* adındaki coğrafyaya dâir eseridir. Bu eser İslâm dünyasında coğrafyaya dâir yazılan ilk orijinal kitap sayılabilir. Yeryüzündeki şehirler, dağlar, göller, denizler, ırmaklar üç kısım halinde gösterilmektedir. Bunlar hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Kitap Batlamyus *Coğrafya*'sının tashih edilmiş ve tamamlanmış, kısmen de değiştirilmiş şeklidir. Nalino bu eseri İtalyanca'ya çevirmiştir. Ona göre bu eser, hiçbir Avrupa milletinin ilmi faaliyetinin ilk devrinde benzerini meydana getiremediği kadar mükemmel bir eserdir. Eser Memun için yapılan dünya haritasına göre yazılmış, başlıca şehirlerin adları verilmiştir. Kitabın cetvelleri yedi iklim sistemine göre tertiplenmiştir. Strasburg yazmasındaki nüshada bulunan 4 harita bize coğrafi çizgiler hakkında bilgi verir. Bu haritaların en önemlisi üzerinde iklimlerin hudut çizgilerinin bulunduğu Nil nehri haritasıdır. Kitaptaki yer isimleri genellikle Batlamyus'un eserindeki yer isimleriyle uygunluk gösterir. Meridyen ve paraleller hakkında verilen bilgiler bir dünya haritası yapmayı kolaylaştırır. Kitap H. Von Mzik tarafından 1926 yılında Leipzig'te yayınlanmış, aynı neşir 1962'de tekrarlanmıştır.¹¹⁵

2. **Süleyman el-Tâcir:** Müslüman tüccarları daha İslâmın ilk asırlarında Doğu Çin limanlarına ulaşmışlar, İslâmiyeti bu bölgeye götürmüşlerdir. Bu sebeple Çin kaynaklarında Ebû'l-Abbas el-Seffah ve Harun el-Reşid'in adları geçer. Deniz yoluyla Uzakdoğu'ya seyahat edenlerden biri de Sıraflı Süleyman el-Tâcir'di. Bu zat seyahat hatıralarını bir şahsa anlatmış, bu şahıs 851 yılında bu hatıraları yazmıştır. Bu hatıralarda Çin ve Hindistan'ın sahil bölgeleri anlatılmaktadır. Bu eser Reinaud tarafından 1811'de *Silsilet el-tevârih* içinde yayınlanmış, E. Renaudot tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiş, 1733 yılında Londra'da, 1994 yılında Frankfurt'ta basılmıştır. Sauvaget eserin metnini Fransızca tercümesiyle beraber 1948'de Paris'te yayınlanmıştır.¹¹⁶

Ebû Zeyd el-Sîrâfi'nin *Ahbâr el-Sînd ve'l-Hind* adlı eseri yine Reinaud tarafından yayınlanmış, bu nesir 1994 yılında Frankfurt'ta tekrarlanmıştır.

3. **İbn Hurdadbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed:** Büyük yolların geçtiği yerlerden ve diğer coğrafi konulardan bahseden coğrafya kitaplarına *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adı verilir. Bunlardan bize ulaşan en eski kitap İbn Hurdadbih'in *Kitâb el-mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseridir. İbn Hurdadbih 820 yılı civarında doğdu, 912 yılı civarında öldü. Babası Taberistan valiliğinde bulunmuştu. Kendisi İran'ın Cebel bölgesinde posta müdürlüğü yapmış, daha

¹¹⁵ İA, III, 205-206, VI, 261-262, *EP*, IV, 1101-1103; Hitti, s.586-587; *GAL*, I, 215, S.I, 381; Sezgin, V., 228-241

¹¹⁶ Hitti, s.586; İA, III, 206; *GAL*, S.I, 405.

sonra Abbâsî Halifesi Mutemid'in nedimleri arasına girmiştir. Musikî aletleri, şarkı, ahenk ve raks hakkında sarayda yapmış olduğu bir konuşma Mesûdî tarafından nakledilir. Kitaplarının çoğu bu konulardadır. Aralarında *Edeb el-semâ*, *Kitab el-tabîh* (yemekler kitabı), *Kitab el-lehv ve'l-melâhî*, *Kitab el-şarâb*, *Kitab el-nüdemâ ve'l-cülesâ* vardır. *Kitâbü cumhûri ensâb el-fürs ve'l-nevâkıl*, tarihe dâir önemli bir kitapları bulunur. Mesûdî bu tarih kitabından faydalanmıştır. Bizi burada ilgilendiren *Kitâb el-mesâlik ve'l-memâlik* adlı coğrafya kitabıdır. Bu kitabını yazarken kendi topladığı bilgilerden başka Batlamyus'un eserinden posta idâresinin defterlerinden, Hilafet Sarayı'nın arşivinden faydalanmıştır. Kitabın 232/886 yılı civarında tamamlandığı söylenirse de bu doğru değildir. Daha sonraları 272/886 yılı civarında tamamlanmış olması gerekir. Kitapta yolların haritalarından başka astronomik coğrafyaya, vilâyetlerin vergilerine, seyahat haberlerine, İslâmiyet'ten önceki İran tarihine, genel coğrafyaya dâir bilgiler bulunur. Sadece İslâm âleminden değil, İslâm âlemi dışındaki bölgelerden de bahseder. Kitap topografya konusunda önemli bir kaynak olmuş, el-Ceyhânî ve daha sonraki âlimler tarafından istifade edilmiştir. Kitabın tertibinin düzensiz görünmesi ve Sellam el-Tercüman'a âit hikâyenin ondan nakledilmesine rağmen, kitapta yer almaması, eldeki nüshanın muhtasar bir nüsha olması ihtimalini artırıyor. Kitapta Orta Asya ve Mâverâünnehr bölgesi etrafındaki Türkler hakkında önemli notlar bulunur. Kitabın bir kısmını önce Reinaud yayınlamıştır. Daha sonra Barbier de Meynard Fransızca tercümesiyle beraber kitabın metnini 1865 yılında Paris'te neşretmiştir. De Goeje ise *Bibl. Geogr. Arab* serisinin VI. eseri olarak 1889 yılında Leyden'de daha mükemmel bir neşirini yapmıştır. Bu neşir 1967 yılında tekrarlanmıştır. Türklerden bahseden kısımlarının Türkçe tercümesi *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.183-185'de yayınlanmıştır.¹¹⁷

4. **El-Ya'kûbî:** Daha önce tarihçiler arasında geçti.

5. **İbn Rusteh, Ebû Ali Ahmed b Ömer:** III/IX. asırda İsfahan'da yaşadı. 290/903 yılında hacca gitti, Medine'yi ziyaret etti. Aynı yıl başladığı *Kitab el-a'lâk el-nefise* adlı eserini 300/912 yılında tamamladı. Bu eserin coğrafyaya dâir yedinci kısmı bize kadar gelmiş, De Goeje tarafından 1892 yılında Leyden'de neşredilmiştir. G. Wiet tarafından yapılan Fransızca tercümesi 1955 yılında Kahire'de basılmıştır. Bu kısım gökyüzü ile yeryüzü hakkındaki

¹¹⁷ İA, III, 801, VII, 755, *ET*², III, 863; Günaltay, s.438-444; GAL, I, 225, S.I, 404; Hitti, s.587-588; Zirikli, IV, 190. İbn Hurdadbih'in eserinin Türkçe'ye tercümesi için bk. C. İzgi, *Osmanlı medreselerinde ilim*, İstanbul 1997, II, 263-264.

bir mukaddimeden sonra, ülkeleri ve şehirleri anlatır. Bu eserde yer kürenin gündelik hareketinden bahsedilir. Güneşin hareket etmediğine dâir Batlamyus'un sistemine aykırı bilgiler verilir. Bu kitaba G. Wiet tarafından bir şerh yazılmış, fakat yayınlanmamıştır. Birkaç faslı Farsça'ya tercümesi ile birlikte 1869 yılında Chwolson tarafından yayınlanmıştır. İbn Rusteh bu eserinde batı Türklerine dâir çok önemli bilgiler verir. Çin'e yakın bölgelerdeki Türk kabilelerinden ise hiç söz etmez. Kitabında Türklerle ilgili verdiği bilgiler tarafımızdan Türkçe'ye tercüme edilmiş, *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.36-42'de yayınlanmıştır.¹¹⁸

Bu devirde yaşayan coğrafyacıların en önemlilerinden biri Sâmanîlerin veziri Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Ceyhânî'dir. Bu zat 920 yılında Sâmanîlerin veziriydi. Bu zatın iklimler üzerine tertibettiği *Kitab el-mesâlik ve'l-memâlik* adlı coğrafyası bize kadar gelmemiş, fakat kendinden sonra gelen birçok coğrafyacı onun eserinden faydalanmıştır.

6. **İbn el-Fakîh, Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî:** IX. asrın ikinci yarısı ile X. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşadı. *Kitab el-büldân* adlı coğrafyaya dâir eserini 289-290/902-903 yıllarında tamamlamıştır. Sâmanîlerin veziri el-Ceyhânî'nin eserinden faydalandı. İbn el-Nedim, *Kitab el-büldân*'ın 1000 yaprak kadar olduğunu söyler. Kendisi hadis, edebiyat ve coğrafya ile de ilgilenmiştir. İbn el-Fakîh'in bir de *Kitâbü zikr el-şuarâ el-muhdasîn* adlı eseri vardı. İbn el-Fakîh'in *Kitab el-büldân*'ı bir coğrafya kitabı olduğu gibi, bol miktarda edebî bilgiyi ihtiva eder. III/IX. asrın ikinci yarısındaki kültür tarihi bakımından çok önemlidir. Bilmediğimiz coğrafi ve tarihî bilgiler içerir. Coğrafi bilgileri edebî bilgilerle beraber verir. Yazarların dikkatini İslâm dünyasının sahip olduğu kültüre çeker, Hişâm b. el-Kelbî ve Câhîz'la başlayan *Kitab el-büldân* tarzı coğrafya İbn el-Fakîh'in bu eseriyle zirveye ulaşır. el-Makdisî bu eserden bol miktarda faydalanmıştır. Kitab Ali b. el-Hasan el-Şeyzerî'nin 413/1002 yılında yaptığı muhtasarla zamanımıza gelmiştir. De Goeje tarafından 1885 yılında Leyden'de, Yusuf Hâdî tarafından 1996 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Ayrıca, 1967 yılında Leyden'de, 1988 yılında Beyrut'ta reproduksiyon baskıları yapılmıştır. Daha sonra Z.V. Togan kitabın aslının bir parçasını 1923 yılında Meşhed Kütüphanesi'nde bulmuş, bu nüshanın fotoğraf neşri F. Sezgin tarafından 1987 yılında Frankfurt'ta yapılmıştır. Bağdad'la ilgili kısmı Salih Ahmed Ali

¹¹⁸ İA, III, 207, VII, 781, *ET*², III, 944-945; GAL, I, 227, S. I, 406; R. Blachère, *Extraits des principaux géographes arabes du moyen âge*, Paris 1932, s.35; Zirikli, I, 185. Houtsma neşri 1967 yılında Leyden'de tekrarlanmıştır.

tarafından 1977 yılında Bağdad'ta yayınlanmıştır. Yâkut el-Hamavî ve Ahmed el-Tûsî bu eserden çok faydalanırlar. Türklerle ilgili verdiği bilgilerin Türkçe tercümesi *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.191-192'de yayınlanmıştır.¹¹⁹

7. **Ebû Zeyd el-Belhî, Ahmed b. Sehl:** İslâm dünyasının yetiştirdiği en büyük zekalardan biri olan Ebû Zeyd el-Belhî 236/850 yılında Belh'in Şâmistiyan köyünde doğdu. Seksen yaşını geçmiş olarak 322/934 yılında Belh'te öldü. Babası Sicistanlı bir muallimdi. Gençliğinde mensup olduğu İmâniye Mezhebi'nin kelâmını öğrendi. Sonra bir hac kervanıyla yaya olarak Irak'a gitti. Bağdad'ta sekiz yıl filozof el-Kindî'nin talebeliğini yaptı. Irak'a komşu yerleri dolaştı. Sonra Sâmanî hükümdarı tarafından Buhara'ya çağrıldı. Fakat, Ceyhun'u geçmek istemediği için Buhara'ya gitmedi. Irak'ta bulunduğu sırada felsefe, astroloji, astronomi, tıp, tabii bilimler dersleri almıştı. Bir müddet kendi mezhebi ile hukukî astroloji prensipleri arasında bocaladı. Sonunda koyu bir sünnî oldu. Dinî ilimler tahsili yaptı. Hem felsefe hem İslâmî ilimler sahasında büyük bir şöhrete ulaştı. Bunun için Şehristânî onu İslâm filozofları arasında zikreder. Kitaplarından birini yazması sebebiyle Karmatîlerden olan hamisi Hüseyin b. Ali el-Merveruzî ile, başka bir kitabı dolayısıyla yine hamilerinden olan düalist vezir el-Ceyhânî ile arası açıldı. Onun eserleri, bilhassa *Nazm el-Kur'ân* adlı eseri çağdaşı hukukçular tarafından çok takdir edildi. Bu eserlerden 56'sının adlarını Yâkut vermektedir. Bunlardan *Masâlih el-ebdân ve'l-enfüs* (F. Sezgin tarafından 1984 yılında Frankfurt'ta fotoğraf baskısı yayınlanmıştır) ile satranca dâir bir risâle zamanımıza gelmiştir. Bizi burada ilgilendiren *Suvar el-ekâlîm* adlı eseridir. Bu eser bize kadar gelmemesine rağmen, İstahrî ile İbn Havkal'ın coğrafyalarına temel teşkil etmiştir. Bu sebeble, el-Belhî İslâm dünyasında klâsik coğrafya ekolünün kurucusu sayılır. Bu eser 20 haritadan meydana gelen bir dünya haritası ile bu haritaların kısa izahlarından meydana geliyordu. Barthold ise onun Ebû Ca'fer el-Hâzin'in haritalarına sadece bazı izahlar eklediğini ileri sürer. el-Belhî'nin bu eseri *el-Sûrat el-Me'mûniyye* gibi tam anlamıyla orijinal sayılmamalıdır. Onun coğrafya sahasındaki bilgisi, belki de, Batlamyus *Coğrafyası*'nı tercüme eden hocası el-Kindî'den aldığı bilgilere dayanır. Nitekim, el-Kindî'nin diğer ünlü talebesi Ahmed b. Tayyib el-Serahsî de *Kitab el-mesâlik ve'l-memâlik* adında bir coğrafya kitabı yazmıştır. el-Makdisî, az seyahat etmesine rağmen, el-Belhî'nin coğrafya

sahasında bir mütehassıs olduğunu söyler. Zira o, kendi memleketini ve Horasan divanlarını iyi biliyordu. Ayrıca, Sâmanîlerden birinin kâtibiydi.¹²⁰

8. **el-İstahrî, İbrahim b. Muhammed:** X. asrın ilk yarısında yaşayan İslâm coğrafyacılarındandır. İstahr (Persepolis) şehrinde doğdu. Coğrafi seyahatler yaptı. Atlas Okyanus'u kıyılarına kadar vardı. Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suvar el-ekâlîm* adlı eserini geliştirip çok miktarda malumat ekleyerek *Sûret el-Arz* veya *Kitab el-mesâlik ve'l-memâlik* (bazan *Mesâlik el-memâlik* şeklinde geçer) adlı coğrafya kitabını yazdı. Eserde her kıtanın renkli haritaları bulunur. Bunları Ebû Zeyd el-Belhî'nin eserinden naklederek üzerlerinde bazı düzeltmeler yapmış olmalıdır. Kitap İslâm dünyasından ve İslâm dünyasına komşu ülkelerden bahseder. Ülkeler, yollar, şehirler, karalar ve denizler hakkında bilgiler verir. Mesûdî gibi, Sicistan'daki yel değirmenlerinden bahseder. Kitabın tertibinde haritalara tamamen uyulmuş, her bölge için sırasıyla şehirlerden, nehirlerden, dağlardan, yollardan, sosyal durumdan bahsedilmiştir. İstahrî 340/951 yılında İbn Havkal ile görüşmüş, ondan kendi kitabını düzeltmesini ve tamamlamasını istemiştir. *Kitab el-mesâlik ve'l-memâlik* zamanımıza ulaşmış, ilk defa J.H. Moeller tarafından 1839 yılında Gotha'da faksimile olarak neşredilmiştir. Almanca tercümesi A.D. Mondtmann tarafından 1845 yılında Hamburg'ta yayınlanmıştır. Daha sonra de Goeje eserin tenkitli neşrini 1870 yılında Leyden'de bastırmış, bu neşir 1927, 1967 yıllarında tekrarlanmıştır. M. Gabir Abdulâl el-Hînî 1961 yılında Kahire'de kitabın yeni bir neşrini yapmıştır. Kitaptaki Türklerle ilgili kısımların tercümesi *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.154-162'de yayınlanmıştır.¹²¹

9. **İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed:** Aslen Nusaybin'dendir. Bağdad'ta oturduğu anlaşılıyor. Hem tâcir hem coğrafyacıydı. Bu arada Fatîmîler adına ajanlık da yapmıştır. 331/945 yılında ticaret yapmak ve coğrafi bilgi toplamak için Bağdad'tan ayrılmıştır. 367/977 yılına kadar Endelüs'ten Taraz'a kadar İslâm dünyasının her tarafını dolaşmıştır. 340/950 yılında coğrafyacı İstahrî ile görüşmüş, onun tarafından yazılan *Sûret el-Arz* adlı coğrafyayı tamamlaması tavsiye edilmiştir. Ve İbn Havkal *Sûret el-Arz* adlı eserini İstahrî'nin eseri üzerine bina etmiş, coğrafi bilgiler yanında haritalara da önem vermiştir. Bu kitap arap coğrafya edebiyatının zirvesini temsil eder. Kitabına yer ve yeryüzünün fizikî coğrafyası hakkındaki bir mukaddime ile başlar. Bundan sonra Arap Yarımadası, Fars Denizi, Mağrib, Endelüs, Sicilya,

¹¹⁹ İA, VII, 853, *EF*², III, 784-785; GAL, I, 227, S.I, 405; Ziriklî, I, 208.

¹²⁰ KZ, s.1084; İA, III, 207-208; *EF*², I, 1033-1034; GAL, I, 229, S.I, 408; Ziriklî, I, 134.

¹²¹ İA, III, 208, VII, 1134, *EF*², IV, 232-233; Günaltay, s.445-447; GAL, I, 229, S.I, 408; Ziriklî, I, 61.

Mısır, Şam, Akdeniz, el-Cezîre, Fars, Kirman, Sind, Doğu Anadolu, Azerbaycan, Cibâl, Kafkasya, Hazar Denizi, Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerini sırayla anlatır. Coğrafi bilgilerden başka, şehirlerdeki sosyal hayata, önemli binalara, madenlere, ticarete, sanatlara, zirâf mahsullere, fîr hareketlerine önemli yer verir. Endelüs, Kuzey Afrika, Sicilya'dan ayrıntılı bir şekilde bahseder. Bu eserden X. yüzyıldaki İslâm dünyasını ve İslâm kültürünü ayrıntılı bir şekilde öğrenmekteyiz. Kitapta, bilhassa X. yüzyılda Sâmanîler idâresindeki Mâverâünnehr ve Harezmi bölgeleri detaylı bir şekilde anlatılmakta, bu bölgenin İslâm dünyasının en ileri ve en zengin bölgesi olduğu ortaya konmaktadır. Hazar Denizi ve Mâverâünnehr etrafındaki Türkler hakkında etraflı bilgi verilmektedir. İbn Havkal'ın bu eseri ile biraz sonra bahsedeceğimiz el-Makdisî'nin eseri klâsik İslâm coğrafya edebiyatının zirvesini temsil ederler. Bu eser ilk defa W. Ouseley tarafından İngilizce'ye tercüme edilerek 1800 yılında Londra'da yayınlanmıştır. Daha sonra De Slane Afrika'ya âit kısmın Fransızca tercümesini 1842 yılında, Amari başka bir kısmının hülâsa tercümesini 1845 yılında Paris'te yayınlamışlardır. De Goeje ise kitabın tamamını 1873 (1882) yılında neşretmiş, Kramers ise 1938 yılında tenkitli neşrini yapmıştır. Daha sonra Beyrut'ta başka baskıları yapılmıştır. Kitaptaki Mâverâünnehr ve Türklerle ilgili kısımların Türkçe tercümesi *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.162-173, 207-245'de neşredilmiştir. İbn Havkal Sicilya'dan bahseden ayrı bir eser yazmış, bu kitap zamanımıza ulaşmamıştır.¹²²

10. **el-Makdisî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî:** İbn Havkal ile beraber klâsik coğrafya edebiyatının en büyük temsilcilerindendir. 336/947 yılı civarında Kudüs'te doğdu. Babası şehrin tanınmış kişilerindendi. Büyük babası ise bir mimardı. Ahmed b. Tolun için Akka şehrinin kapılarını yapmıştır. Anne tarafından ise Horasanlıdır. Annesinin babası Ebü'l-Tayyib el-Şevâ da bir inşaat ustasıydı. Kitabında naklettiği bazı olaylardan 380/990 yılı civarlarına kadar yaşadığı anlaşılıyor. 967, 978 yıllarında iki defa hacca gitti. 354-364/965-975 yılları arasında Haleb'te bulundu. 374/984 yılında Horasan ve Mâverâünnehr'de bulundu. Mâverâünnehr'de yıllarca kaldığı anlaşılıyor. 375/985 yılında onu Şiraz'da görüyoruz. 378/988 yılı civarında *Ahsen el-tekâsim fî marîfet el-ekâlîm* adlı ünlü coğrafya kitabını tamamladı. Kitabından anlaşıldığına göre dil, hadis, edebiyat, kelâm konularında sağlam bir tahsil yapmıştır. el-Makdisî kitabının mukaddimesinde gerçek bir coğrafyacı edasıyla kendisinden önce coğrafya konusunda eser yazanlardan, onların kitaplarından, astronomik coğrafyadan bahseder. Değerlendirmeler

¹²² İA, III, 208, VII, 747, EI², III, 944-945; Günlaltay, s.448-450; GAL, I, 229, S.I, 408; Ziriklî, VI, 111.

yapar. O, Câhız ile başlayıp İbn el-Fakih ile zirvesine ulaşan *el-büldân* ilminden başka, aynı zamanda kozmografya ilmini de iyi biliyordu. Fakat daha ziyade Ebû Zeyd el-Belhî'nin İslâm Atlası Ekolü'nün bir takipçisiydi. O, İbn Havkal'ın eserindeki bilgileri bir ileri merhaleye taşıdı. Eserini yine yedi iklim üzerine tertibetti. Takibettiği sistematik metodla aydınlık ve tüccarlar için faydalı yeni bir ilimle uğraştığının şuuruna vardı. Kitabının mukaddimesinden itibaren iyi bir program takibederek fizikî, ekonomik, politik, sosyal coğrafyayı yazdı. Haritalarda asıl İslâm dünyasına önem verdi. Diğer ülkeler hakkında kitabın mukaddimesinde verdiği bilgilere işâretle yetindi. İslâm dünyasını da Arap ülkeleri, Acem ülkeleri olmak üzere ikiye ayırdı. Her bölgeden bahsederken önce o bölgenin merkezini, sonra kürelerini (âmilliklerini) ve diğer şehirlerini anlattı. Bunu yaparken halkın sosyal yapısına, huylarına, ahlakına, fizyolojisine dâir bilgiler verdi. İbn Havkal gibi, Hazar Denizi ve Mâverâünnehr etrafındaki Türklerden bahsetti. Türkmen kelimesini ilk kullanan coğrafyacı oldu. Bilhassa Mâverâünnehr hakkında verdiği bilgiler ince bir tetkik sonucu kaleme alınmıştır. Eser bize kadar gelmiş, de Goeje tarafından 1877, 1906, 1967 yıllarında Leyden'de neşredilmiştir. Ali Nakî Münzevî tarafından yapılan Farsça tercümesi 1982 yılında Tahran'da basılmıştır. Kitabın haritaları ise, K. Miller tarafından 1926-1931 yılları arasında Stuttgart'ta yayınlanan *Mappae Arabicae*'de ayrıca yayınlanmıştır. Mâverâünnehr ve Türklerle ilgili bahislerinin Türkçe tercümesi *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.173-178, 246-269'da verilmiştir.¹²³

11. **İbn Fazlan, Ahmed:** Bu zatın hayatı hakkında sâdece meşhur *Seyahatnâmesi*'nde verdiği bilgilere sahibiz. Bağdad'ın meşhur ailelerinden ve Abbâsîlerin Dîvan el-İnşâ'sında çalışan önemli kâtiplerden olmalıdır. 309/921 yılında Abbâsî Halifesi el-Muktedir tarafından bu günkü Kazan'ın güneyinde bulunan Etil (Volga) Bulgarlarına gönderilen elçilik heyetinde bulunmuş, bu elçilik heyetinin Bulgar ülkesine giderken geçtiği İran, Mâverâünnehr, Harezmi, Oğuzlar, Peçenekler, Başkırtlar ile Bulgarlar arasında gördüklerini anlatan *el-Rihle (Seyahatnâme)*'siyle tanınmıştır. Eserinin sonuna Ruslar'dan Hazarlar'dan bahseden iki bahis de eklemiştir. Çok mütecessis bir araştırmacı ve üslûpçu olan İbn Fazlan bu eserinde geçtiği yerlerin coğrafyası, halkları, onların dinleri, hukukları, idâre tarzları, sosyal durumları, âdetleri hakkında gözleme dayanan son derece önemli bilgiler vermiştir. 1800 yılından itibaren pek çok çalışmaya konu olan bu eser eski

¹²³ İA, III, 209, VIII, 562-563, EI², VII, 492-493; GAL, I, 230, S.I, 410; Ziriklî, V, 312; Adevi Yusuf, *el-Makdisî el-Beşşârî*, 1973.

Türk tarihi bakımından son derece kıymetli, önemlidir. Rusların en eski tarihine âit bilgi ihtiva eder. Kitap bize kadar gelmiş, metni ve Almanca tercümesi Z.V. Togan tarafından 1939 yılında Leipzig’te, aynı yıl Kovalevsky tarafından Rusça tercümesiyle faksimile olarak Leningrad’da basılmıştır. Daha sonra İngilizce, Macarca, Fransızca, Farsça, Japonca ve diğer bazı dillere tercüme edilmiştir. 1956 yılında Sâmî Dehhan tarafından metni yeniden Dimaşk’ta yayınlanmıştır. Kitabın üzerindeki diğer çalışmalar notta verilen kaynaklarda zikredilmektedir. Eserin Türkçe tercümesi tarafımızdan 1975, 1995 yıllarında İstanbul’da yayınlanmıştır. Birinci baskıda kitabın metnini açıklayıcı bilgiler verildikten başka, Ebu Dülef’in Türklere âit risâlesinin ve Şeref el-Zaman el-Mervezî’nin *Tabâi’ el-hayavan*’ının tercümeleri, notları, ikinci baskıda ise bunlara ilâve olarak Türklere ilgili üç makale kitabın sonuna ilâve edilmiştir.¹²⁴

12. **Kudâme b. Cafer:** Bağdad’ta hristiyan bir aileden 873 yılı civarında dünyaya geldi. Saleb, Müberred, Ebû Saîd el-Sükkerî gibi ünlü alimlerden okudu. Halife Müktefî zamanında (902-906) Bağdad divanlarında çalışmaya başladı ve İslâmîyeti kabul etti. 297/910 yılında Vezir Ebû’l-Hasan b. el-Furat tarafından Meclis el-Zîmam memurluğuna getirildi. Çeşitli devlet görevlerinde bulunduktan sonra 338/939 yılında Bağdad’ta öldü.

Kudâme, Arapça, edebiyat, şiir, mantık, felsefe, coğrafya konularında âlimdi. 320/932 yılında Ebû Saîd el-Sîrâfî, Ebû Bîşr Mettâ b. Yunus’la, Ebû’l-Feth Fazl b. Ca’fer b. el-Furât’ın huzurunda yapılan bir dil, mantık münakaşasına katıldı. Aynı yıl *Kitab el-harâc* adlı eserini vezir Ali b. İsmâ’ya takdim etti. Bu eserin ikinci kısmı bize kadar gelmiştir. Bu kısmın tek nüshası Köprülü Kütüphanesi nr. 1076’da bulunmaktadır. De Goeje tarafından bazı kısımları BGA VI, 184-266’da 1889 yılında Leyden’de neşredilmiştir. Bu neşir Leyden’de 1967 yılında tekrarlanmıştır. Divanlardan bahseden kısmı Mustafa el-Hayârâ tarafından 1986 yılında Amman’da, tamamının fotokopi baskısı F. Sezgin tarafından 1986 yılında Frankfurt’ta yayınlanmıştır. Eser önce devletin eyaletlerinin taksiminden ve posta teşkilatından bahsetmekte, her bölgenin vergi miktarını göstermektedir. Bundan başka, İslâm dünyasına komşu memleketler hakkında bilgi vermektedir. Daha sonra, etraflı bir şekilde vergi teşkilatından ve idâre hukukundan bahsetmektedir. Müslümanların fetihleriyle ilgili bahisleri Belâzûrî’nin eserinden nakletmiştir. Eserde Türkler ve Türk ülkeleri hakkında verilen bilgilerin

¹²⁴ İA, VIII, 730-732; EI², III, 782-784; R. Şeşen, *İbn Fazlân seyahatnâmesi tercümesi*, İstanbul 1995, s.11-16; Ziriklî, I, 195-196.

tercümesi *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.188-190’da verilmiştir. *Zehr el-rabî’* adında tarih ve edebiyattan bahseden eserini, *Kitab el-büldân* ile *Kitab el-siyâse* adlı eserlerini burada zikretmek gerekir.

Kudâme büyük bir edipti. *Nakd el-şi’r* adında şiir tenkidinden bahseden bir eser yazmış, bu eser 1902 yılında İstanbul’da S.A. Bonebakker tarafından 1956 yılında Leyden’de, Kâmil Mustafa tarafından 1963 yılında Kahire’de yayınlanmıştır.¹²⁵

13. **el-Mesûdî:** Yukarıda geçti.

14. **Hudûd el-âlem:** X. yüzyılın ikinci yarısında yazılan coğrafya kitaplarından. Farsça kaleme alınmış olup müellifi bilinmez. İlk defa Barthold tarafından faksimile olarak 1930 yılında Leningrad’ta basılmıştır. Daha sonra Minorsky tarafından İngilizce’ye tercüme edilmiş, çok değerli notlar ilâve edilerek 1937 yılında Londra’da basılmıştır. Bu neşir 1970 yılında Londra’da tekrarlanmış, Minûçehr Sitûde tertibiyle 1983 yılında Tahran’da başka bir baskısı yapılmıştır. Eserde Batlamyus tesiri görülmekle beraber, meridyenler ve paralellerden bahsedilmez. Barthold, bu tercüme yazdığı mukaddimede el-Ceyhânî ile Gerdîzî’nin eserlerinin bu eserle sıkı irtibatı olduğuna işâret eder. Eser bir girişten sonra sırasıyla ovalardan, denizlerden, adalardan, dağlardan, ırmaklardan, çöllerden, sonra sırasıyla Çin, Hindistan, Tibet, Tokuzoğuz-Tatar, Yağma, Kırgız, Karluk, Çiğil, Tuhsı, Kimak, Oğuz, Peçenek, Kıpçak, Macar, Horasan, Mâverâünnehr, Sind, Kirman, Fars, Huzistan, Cibâl, Deylemistan, Irak, el-Cezîre, Azerbaycan, Ermeniye, Arab, Şam, Mısır, Mağrib, Endelüs, Rum, Slav, Rus, Bulgar, Mirvat, Hazar Peçenekleri, Alan, Avar, Hazar, Burtas, Bulgar (Volga Bulgarları), Vanandır, Land, Zenci, Zâbec, Habeş, Buca, Nubia, Sudan ülkelerinden bahseder. Türk tarihi ve coğrafyası bakımından son derece önemlidir. Türklere ilgili kısımların Türkçe tercümesi, *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.57-71’de verilmiştir.¹²⁶

15. **el-Bîrûnî, Ebû’l-Reyhan:** Daha yukarıda kendisinden bahsedildi. *Tahkîkî mâ li’l-Hind el-Âsâr el-bâkiye, el-Kânûn el-mesûdî, Tahdîdî nihâyât el-emâkin* (M. Tâvit el-Tancî tarafından 1962 yılında Ankara’da, Polgagof tarafından 1962 yılında Kahire’de yayınlanmıştır) adlı eserlerinde âlem, yeryüzünün şekli ve oluşumu, çeşitli memleketlerin coğrafyası hakkında yeri

¹²⁵ İA, VI, 951-952, EI², V, 318-321; GAL, I, 228, S.I, 406-407; Ziriklî, V, 191.

¹²⁶ Minorsky, *Hudûd al-âlem*, London 1970; İA, III,

geldikçe bilgiler verir. Bunlar arasında Türklerle ilgili kısımların tercümesi *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.195-200'de verilmiştir. *Kitab el-tefhîm li evâli sinâat el-tencîm* adlı eserinde denizlerin yerlerini göstermek için yapılmış dâirevî bir dünya haritası vardır.¹²⁷

16. **Nâsır-ı Hüsrev:** Ebû Muîn Nâsır b.Hüsrev 394/1003 yılında Belh'in Kubâdiyan şehrinde dünyaya geldi. Babası Belh civarında oturuyordu. Genç yaşında iyi bir tahsil gördü. 1045 yılı civarında düşüncesinde büyük değişiklik oldu. Dünya nimetlerine yüz çevirerek Mekke'ye hacca gitti. Bu seyahat sonunda, çeşitli hükümdarların mücadelelerine sahne olan İran'a dönmekten vazgeçti. 439/1047 yılında sulh ve sükun, refah ve bolluk ülkesi Mısır'a gitti. İslâm âlemini Mısır'daki Fatımîlerin kurtaracağına kanaat getirdi. İsmâiliyye Mezhebi'ne girdi. 441/1050 yılında Fâtımî Halifesi el-Mustansır tarafından bu mezhebi Horasan'da yaymaya memur edildi. Şam, Doğu Anadolu, İran yolu ile Belh'e döndü. Selçukluların İsmâiliye Mezhebi'ne karşı mücadelelerinden kaçarak Mâzenderan'a, sonra Bedaşşan dağlarındaki Yumgan'a gitti. En önemli şiirlerini burada yazdı. 453/1061 tarihinde burada öldü. Edebî ve felsefî eserleri yanında dolaştığı yerlerde gördüklerini anlatan bir *Sefer-nâme (Seyahat-nâme)* yazdı. Bu eserde, Basra, Mekke, Kahire'deki eserler, Güneydoğu Anadolu'daki, Doğu Anadolu'daki bazı şehirler, tarihî olaylar hakkında değerli bilgiler verir. Sosyal hayat hakkında enteresan şeyler anlatır. *Sefer-nâme* Schefer tarafından 1881 yılında Paris'te, 1994 yılında F. Gabrielli neşrinin fotoğraf baskısı Frankfurt'ta, Kaviani tarafından 1923 yılında Berlin'de neşredilmiştir. Tahran'da yapılan başka baskıları bulunmaktadır. Abdülvahhab Terzi tarafından Türkçe'ye yapılan tercümesi 1994 yılında Ankara'da basılmıştır. Fransızca'ya, Almanca'ya, Arapça'ya tercüme edilmiştir.¹²⁸

17. **Kaşgarlı Mahmud:** Karahanlılar Devleti sahasındaki Kaşgar'ın önemli ailelerindenidir. İyi bir tahsil görmüş olan bu zat Türk ülkelerini dolaşarak dil, tarih ve coğrafya sahasında pek çok malzeme toplamış, bunları *Dîvânü Lügât el-Türk* adlı eserinde vermiştir. 463/1071 yılında tamamladığı bu eseri Abbâsî Halifesi Kâim-biemrillah'a takdim etmiştir. 476/1083 yılına kadar kitabın dört redaksiyonunu meydana getirmiştir. Eser Türk dilinin en eski sözlüğüdür. İçinde Türkçe şiirler, coğrafya, kültür tarihine ve tarihe dair bilgiler vardır. Ayrıca, Kaşgarlı Mahmud eserinde bir de dünya haritası vermiştir. Bu harita fizikî coğrafya bakımından önemlidir. Eser 1333-1335

yıllarında Kilisli Rifat tarafından İstanbul'da yayınlanmıştır. Yakın zamanda Kültür Bakanlığı tarafından 1990 yılında tıpkı basımı yapılmıştır.¹²⁹

18. **el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz:** İdrîsî ile beraber Müslüman Batı'nın iki büyük coğrafyacısından biridir. Aynı zamanda dil, din ilimleri, edebiyat, bitkiler üzerinde geniş bilgi sahibiydi. Bütün bu sahalarda eserler verdi. X. asrın ilk yarısında doğdu. Dedesi Muhammed b. Eyyub Endelüs Emevî hükümdarı Hişam el-Müeyyed zamanında Salte ve Huelva şehirlerinin idâresinin başındaydı. Emevî Devleti parçalanıp etraftaki emîrler bulundukları yerlerin hakimi oldukları Müluk el-Tavâif devrinde el-Bekrî'nin dedesi de idâre ettiği yerlerin emîri oldu. Onun vefatından sonra yerine oğlu Abdülaziz geçti. Bu sırada Endelüs'ü birleştirmeye karar veren İşbiliyye sahibi el-Mu'tazid onun elinden emîrliğini (beyliğini) aldı. Bunun üzerine 443/1051 yılında Abdülaziz oğlunu, ailesini ve hazinesini alarak Kurtuba şehrine gitti. Ebû Ubeyd bu şehirde zamanın büyük âlimlerinden okudu. 456/1064 yılında babası ölünce Almeria meliki Muhammed b. Ma'n'ın hizmetine girdi, onun nedimlerinden oldu (Bunlar arasında İbn Hayyan da bulunuyordu). 478/1086 yılında İbn Ma'n'ın elçisi sıfatıyla İşbiliyye hükümdarı Mutemîd b. Mutazid'in yanına gitti. Onun Yusuf b. Tâşfin'den yardım istemek için Fas'a gitmesi sırasında İşbiliyye'deydi. Murabıtların Endelüs'ü ele geçirmesinden sonra Kurtuba şehrine çekildi. 487 veya 496/1094 veya 1103 tarihinde bu şehirde öldü. Öldüğü sırada büyük bir şöhrete ulaşmıştı. Endelüs emîrleri onun kitaplarını birbirlerine hediye gönderiyorlardı. Rivâyete göre, içkiye düşküncü. Onun burada bizi ilgilendiren eseri hadislerde, şiirlerde, arap edebiyatında geçen yerlerin isimlerinden bahseden *Mu'cemü mâ ista'cem* adlı coğrafya lügatı ile *Kitab el-mesâlik ve'l-memâlik* adlı coğrafya kitabıdır. Birinci eseri Wüstenfeld tarafından 1876-1877, 1994 yıllarında Göttingen'de ve Frankfurt'ta, 1953 yılında Kahire'de neşredilmiştir. *Kitab el-mesâlik ve'l-memâlik (el-mesâlik ve'l-memâlik)* adlı coğrafya kitabı ise en önemli eseridir. Bu eserin bazı kısımları bize kadar gelmiş, henüz bu kısımların tamamı yayınlanmamıştır. Birinci ciltte, Mesûdî'ye göre genel coğrafyadan, müslüman ve müslüman olmamış milletlerden bahseder. Bu kısmın Ruslardan ve Slavlardan bahseden bölümleri A. Kunik ve V. Rosen tarafından 1878'de Petersburg'ta yayınlanmıştır. Diğer bölümleri henüz yayınlanmamıştır. En önemli cildi Afrika ve Endelüs'ten bahsedenidir. Bu cildin Afrika'ya âit bölümleri M.G.'de Slane tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte 1857, 1910 yıllarında Cezayir'de neşredilmiştir. Daha önce muhtasar bir tercümesi

¹²⁷ İA, II, 210; EI², I, 1273-1275. Ayrıca yukarıdaki maddeye bak.

¹²⁸ İA, IX, 96-97, EI², VII, 1007-1009; Storey, I/II, 1138-1141; Şâkir Mustafa, II, 389-390.

¹²⁹ *Dîvânü lügât el-Türk*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul, 1333-1335, Besim Atalay tertibi, TDK, Ankara 1939-1943; EI², IV, 727-729; *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.25-30; Zirikli, VII, 168.

ise 1831 yılında Quatremere tarafından Paris'te neşredilmişti. Lewi Provençal ise Endelüs'ten bahseden kısmını *La Peninsule Iberique an Moyen Age* adlı eserin s.245-252'sinde Leyden'de 1938 yılında yayınlamıştır. Kitabın Endelüs ve Avrupa'ya ait kısımları ise Abdurrahman el-Haccî tarafından 1968 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Ebû Ubeyd el-Bekrî eserinde herşeyden önce, devletleri ve yolları anlatmak istemiştir. Diğer coğrafyacılar gibi şehirler arasındaki mesafeleri vermiştir. Coğrafyadan başka tarihî bilgilere eserinde önemli yer ayırmıştır. İdrîsiler ve Murâbitiler hakkında verdiği bilgiler son derece önemlidir. Mağrib, İfrîkiyye, zenci ülkeleri coğrafyası hakkında tafsilâtlı bilgi verir. Afrika kıtası hakkındaki bilgileri, arşiv vesikalarından, seyyahlardan, tüccarlardan, Muhammed b. Yusuf el-Varrak'ın *Kitab el-mesâlik ve'l-memâlik*'inden Ahmed b. Ömer el-Uzrî'nin *Nizâm el-mercân*'ından, *Mecmû el-müfterak*'tan, hristiyan İspanya ve diğer Avrupa ülkeleri hakkındaki bilgileri Tartuş'lu bir yahudî olan İbrahim b. Yakub el-İsrâîlî'den alınmıştır. Bununla beraber, Murâbitilerin Endelüs'e müdahalesinden hiç bahsetmez. Buna göre eser 460/1068'de bitmiş olmalıdır. Bundan başka hisbe teşkilatına, filâhaya dâir eserlerden faydalanır. Ticârî ve iktisadî hayata dâir bilgiler verir.¹³⁰

19. **el-İdrîsî, Şerîf Ebû'l-Hasan Muhammed b Muhammed:** 493/1100 yılında Sebte'de doğdu, 560/1165 tarihinde Palermo'da öldü. Tahsilini Kurtuba'da tamamladı. Coğrafya ve botanik sahasında İslâm dünyasının yetiştirdiği büyük âlimlerdendir. Eğitimini tamamladıktan sonra coğrafi inceleme yapmak için seyahatlere çıktı. Bu sırada *Ravz el-iüns ve nüzhet el-nefs* veya *Kitab el-mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserini yazmış olmalıdır. Ebû'l-Fidâ *Takvîm el-büldân* adlı eserinde bu kitaptan faydalanmıştır. İdrîsî bundan sonra Sicilya'ya gitti. Orada II. Roger'in sarayındaki âlimler arasına katıldı. Ondan büyük bir itibar gördü. Roger, aralarında İdrîsî'nin de bulunduğu coğrafyacı âlimlere gümüş bir yer küresi maketi yaptırdı. İdrîsî'nin başkanlığındaki bu coğrafya kitabı yazdılar. *Kitâbü Ruger* veya *Kitâbü nüzhet el-müşâtâk fî ihtirâk el-âfâk* adıyla anılan bu eser Arapçadır. Bir mukaddimeden sonra iklimlere göre batıdan doğuya doğru dünya ülkelerinden bahseder. Kitabın mukaddimesinde yer çekimi için "Yer, mîknatısın demiri çektiği gibi, cisimleri kendisine doğru çeker" denir. Kitapta verilen kaynaklar arasında iki türkûn adı geçer. Türk ülkeleri hakkında verilen bilgiler efsane ile karışıktır. Yer adlarından bazıları Batlamyus coğrafyasından alınmıştır. Bununla beraber, onun eseri, o zaman bilinen bütün dünya ülkelerinden bahseder.

¹³⁰ İA, II, 458-459, EI², I, 159-161; GAL, I, 476, S.I, 875-876; Zirikli, IV, 98.

Afrika, Endelüs, Akdeniz, Avrupa hakkında verdiği bilgiler, kitaptaki haritalar o zamana göre çok doğru ve ayrıntılıdır. Kitap Pierre-Amedee Jubert tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiş 1836-1840, 1975 yıllarında Amsterdam'da basılmıştır. Metni ise Amari tarafından neşredilmeye başlanmış, Lewi Della Vida, F. Gabrieli, L. Veccia Vaglieri, D. Bombaci, L. Petech ve Napoli Doğu Üniversitesi Enstitüsü'nde meydana getirilen komite tarafından yakın zamanda tamamlanmıştır. 1989 yılında Beyrut'ta yeni bir baskısı yapılmıştır. Ayrıca, Afrika ve İspanya'ya dair kısımları Dozy-de Goeje-Michael taraflarından Fransızca'ya tercüme edilmiş, Arapça metniyle beraber 1866 yılında Leyden'de, 1968-1969 yıllarında Amsterdam'da basılmıştır. Arap Yarımadası'na ait kısım ise İbrahim Şevke tarafından 1971 yılında RAAD, XXI, 17-59'da yayınlanmıştır. Türklere dâir kısımlarının Türkçe tercümesi *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.95-128'de verilmiştir. Kitabın başında bir dünya haritası, her iklime ait bahiste o iklimle ilgili haritalar bulunmaktadır. Bunlar K. Miller tarafından *Mappae Arabicae*'de yayınlanmıştır. Bundan başka *Ravz el-farac ve uns el-mühecc* adlı 588/1192 yılında tamamlanmış İdrîsî'ye nisbet edilen bir coğrafya kitabı daha vardır. Bu kitap, *Nüzhet el-müşâtâk*'ın bir hülâsasıdır. F. Sezgin tarafından 1984 yılında Frankfurt'ta tıpkı basımı yayınlanmıştır. İdrîsî bunlardan başka *el-Câmi bi eşâtât el-nebât* adıyla bitkilerden bahseden iki ciltlik bir eser yazmış, bu eser de zamanımıza gelmiştir.¹³¹

20. **Ebû Hâmid el-Ğiranâtî, Muhammed b. Abdurrahman el-Mâzinî:** XI. asırda yaşayan Endelüslü coğrafyacılarından ve seyyahlardandır. İlm öğrenmek için İslâm dünyasının pek çok yerini dolaşmıştır. Eserlerinde verdiği bilgiye göre, 473/1080 yılında Granada'da doğdu. Ülkesinde tahsilini tamamladıktan sonra otuz yaşlarına doğru seyahate çıktı. Afrika'yı dolaştıktan sonra 1117'de İskenderiye'ye geldi. Önce bu şehirde, sonra Kahire'de 1123'ye kadar kaldı. Sonra Şam'a gitti. Bir müddet sonra Bağdad'a geçti. Bu şehirde dört sene kaldı. 1130 yılında İran'da Ebher şehrindeydi. Sonra Volga bölgesine gitti. Oradan Macaristan'a geçti. 1153 yılına kadar üç sene orada kaldı. Oradan Bulgar şehrine geçti. Bir müddet orada kaldıktan sonra Harezm'e gitti. Oradan Buhara, Merv, Nisabur, Rey, İsfahan yoluyla Basra'ya geldi. Basra'dan hacca gitti. 1155 yılında Bağdad'a döndü. Altı sene sonra Musul'a gitti. Sonra Haleb'e, oradan Dimaşk'a geçti. Bu şehirde yerleşti. Doksan yaşında 1169 yılında öldü.

¹³¹ İA, III, 211, VII, 936-937, EI², III, 1158-1159; GAL, I, 477, S.I, 876; Zirikli, VII, 24.

Ebû Hâmid biri Bağdad'ta, diğeri Musul'daki ikâmeti sırasında iki önemli kitap yazdı. Bağdad'ta yazdığı *Kitab el-Mu'rib an bazı acâib el-Mağrib* adlı eserini Abbâsî veziri İbn Hübeyre (ölm. 1166)'ye sundu. Bu eserden, sonraki pek çok müellif alıntılar yapmıştır. İkinci önemli eseri *Tuhfet el-elbab ve nuhbet el-a'câb* adlı kitabıdır. Bu eseri Musul'da iken kendisini himâye eden Ebû Hafs el-Erdebî'nin isteği üzerine yazmıştır. Kitapta gezdiği yerlerde gördüğü enterasan şeylerden ve hatıralarından bahsetmiştir. Bu eserden daha sonra pek çok âlim eserlerinde nakiller yapmışlardır. Eser ve İspanyolca tercümesi G. Ferrand tarafından JA'te 1925 yılında s.1-148 ve 195-303'te Ana Ramos tarafından 1990 yılında Madrid'te yayınlanmıştır. *el-Mu'rib* ise daha sonra 1953 yılında C.E. Dubler tarafından Madrid'te neşredilmiştir. *Tuhfet el-elbab*'taki Türklere âit pasajların tercümesi *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.178-183'de verilmiştir.¹³² Bunlardan başka Arapça lügat kitaplarında, Zemahşerî'nin *Kitab el-emkine ve'l-cibâl ve'l-miyâh* adlı eserinde bilhassa Arabistan coğrafyasıyla ilgili çok miktarda bilgi bulunur. VI/XII. yüzyıldan sonraki coğrafyacılar da ilerde anlatacağımız tarihçiler arasında bahsedilecektir. Bunların çoğu aynı zamanda tarihe dâir eserler yazmışlardır.

¹³² *EP*², I, 125-126; *GAL*, I, 477, S.I, 877-878. Dubler neşri 1994 yılında Frankfurt'ta tekrarlanmıştır.

Üçüncü Bölüm

İSLÂM TARİHÇİLİĞİNİN ÜÇÜNCÜ SAFHASI

VI/XII. yüzyılda bürokrat tarihçilerin yanında âlim tarihçiler yeniden ortaya çıkar. Bundan sonra, bürokratlar ve din âlimi tarihçiler tarih ilminin gelişmesine beraber hizmet edeceklerdir. Aslında bürokratların bir kısmı da din âlimiydi. Münşilik, fakihlik vasıflarını bir arada topluyorlardı. Bundan sonra Arapça, Farsça tarihçilik birbirinden ayrılmaya başlar. Türklerin, Moğolların etkisiyle Anadolu, İran ve doğusundaki ülkelerde genellikle tarih dili Farsça olacaktır. XIV. yüzyılda Anadolu'da önce Arapça ve Farsça'dan tercüme edilen eserlerle, sonra telif edilen yeni eserlerle Türkçe tarihçilik başlayacaktır. IX/XV. Yüzyılda Aşıkpaşa-zâde ve Neşri ile gelişen bu tarihçilik, X/XVI. Yüzyılda İbn Kemal ile büyük eserler vermeye başlayacaktır.

Bu devirdeki Arapça tarihçilik bir taraftan daha önce belirlenmiş çizgileri takip ederken, diğer taraftan yeni sentezlerle ortaya çıkar. Bu değişikliklerin en dikkati çeken biyografi ile siyasî tarihin birbiri içine girmesidir. Bunun sebebi, bir önceki devirde genellikle biyografi yazarı olan din âlimlerinin yeniden siyasî tarihi yazmaya başlamaları, diğer taraftan tarihçiliğin ağırlık merkezinin XII. asrın sonuna doğru Salâhaddin el-Eyyûbî zamanında Irak'tan Şam'a geçmesi, XIII. asrın ikinci yarısında Mısır'a intikalidir.

Bu devirde yaratılıştan veya İslâmiyet'in ortaya çıkışından başlayan genel İslâm tarihçiliği yeniden canlanır. Tarihin İslâm cemaatinin olaylarından bahseden bir ilim olduğu düşüncesi yeniden revaç bulur. Âlim siyasî olayları ve hal tercümelerini kaydeder. Tarih kitaplarında biyografi önem kazanır. Bazen, İbn el-Cevzî ve el-Zehebî'nin genel tarihlerinde olduğu gibi, vefeyat (nekroloji) haberleri siyasî olayları gölgeler. Siyasî olayların anlatımı küçük sayıda irtibatsız cümleler haline gelir. İbn el-Esîr, Reşîdüddin, Makrîzî, İbn Haldun gibi tarih ilminde büyük yenilik yapan tarihçiler ortaya çıkar. Şimdi bu devirdeki önemli tarihçilerinden ve eserlerinden bahsedelim:

1. **el-Hemedânî, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Abdülmelik:** X. asrın ikinci yarısında, Garsünnime ve *Tecârib el-ümem zeyli* yazar el-Rudrâverî (ölm. 1095) gibi tarihçilerden sonra yetişen en büyük tarihçi Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî'dir. Bu zat 463-521/1070-1127 yılları arasında yaşamış, en az bilgi sahibi olduğumuz XI. asrın ikinci yarısı ile XII. asrın ilk çeyreğindeki olayları Taberî tarihine zeyl (*Tekmile*) olarak yazdığı eserinde

anlatmıştır. Bu önemli eserin ancak 367/977 yılına kadarki kısmı bazı kesikliklerle bize kadar gelmiş, Yusuf Kenan tarafından 1955-1958, 1959, 1977 yıllarında müstakil olarak *el-Meyrik Mecmuası*'nda Beyrut'ta ve Kahire'de basılmıştır. Kitabın tertibi, anlatımı mükemmeldir. el-Hemedânî, bundan başka, el-Rudrâverî'nin eserine *Unvân el-siyer* adlı bir zeyl, *Târih el-vüzerâ*, *Tabakât el-fukahâ*, *Ahbâru Devlet el-Sultan Muhammed ve Mahmud (Selçuklular Tarihi)*, kendi zamanına kadar gelen *Ümerâ el-hacc* adlı tarih kitaplarını yazmıştır. Bunların hiçbirisi zamanımıza ulaşmamıştır.¹³³

3. **Feth b. Muhammed b. Ubeydullah b. Hakan el-Kaysî:** XI. asrın ortalarında Endelüs'te Granada'ya yakın bir köyde doğdu. Hocaları arasında İbn Sîd el-Batalyûsî, İbn Abdun, Ali b. el-Serrac vardır. Hayatı hakkında pek bilgi yoktur. Granada valisi Ebû Yusuf Taşfin b. Ali'nin yanında bir kâtiplik buluncaya kadar derbeder, sarhoş gezdi. 529/1134 yılında Merakeş'te öldürüldü. En önemli eseri *Kalâid el-ıkyân ve mehâsin el-a'yân*'dır. Kendisinden biraz önce ve kendi devrinde yaşayan önemli kişilerin hayatlarından bahseder. Kitap hükümdarlar ve emîrlere, vezirlere, kadırlara, âlimlere, ediplere ve şâirlere olmak üzere dört ana kısma ayrılır. 1277 yılında *Bircis* mecmuasında Paris'te, 1283, 1284 yıllarında Bulak'ta basılmıştır. Daha sonra yeni baskıları yapılmıştır. İkinci önemli eseri *Matmah el-enfiis ve mesrah el-teennîs fî mülahi Ehl el-Endelîs* adlı kitabıdır. Bu eser birincisinin bazı ilâvelerle hûlasasıdır. Üç redaksiyonu vardır. 1302 yılında İstanbul'da Cevâib Matbaası'nda, 1320, 1325, 1328 yıllarında Kahire'de, M. Ali Şevâbîke'nin tahkikiyle 1983 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Üçüncü eseri ise hocası İbn Sîd el-Batalyûsî hakkında yazdığı kitaptır. Sonunda çağdaş âlimlerin mektuplarından ve şiirlerinden meydana gelen bir kısım vardır.¹³⁴

4. **Ebû'l-Fevâris Hamdan b. Abdurrahîm el-Esâribî:** 460/1068 yılında Esarib'te doğdu. Tabib ve münşi idi. Maarrat el-Numan'da Frenkler'in, el-Cüzür'de Zengî'nin mali divanlarında çalıştı. Frenklerle arası açılınca Haleb'e gitti. Zengî tarafından Fâtûmîlere, Dimaşk Atabeyliği'ne elçi gönderildi. 540/1145 yılında yine Zengî tarafından Bağdad Halifesi'ne elçi gönderildi. 542/1147 tarihinde öldü. 490/1097 yılı olaylarıyla başlayan bir Haleb tarihi yazdı. Birinci Haçlı seferi olaylarını da bu eserinde anlattı. Bu eserden İbn Ebî Tayy, İbn el-Adim, İzzeddin b. Şeddad nakillerde bulunur. Temim kabilesi tarihi hakkında başka bir eseri vardır.¹³⁵

¹³³ GAL, I, 342, S.I, 583; Şâkir Mustafa, II, 107-108; Zirikli, VI, 248-249; Rosenthal, s.118, 408, 409, 550.

¹³⁴ İA, IV, 576-577; EI², II, 857; DİA, XII, 453-455; GAL, I, 339, S.I, 579; Zirikli, V, 134.

¹³⁵ İbn el-Adim, *Buğyet el-taleb*, Zirikli, II, 274; Şâkir Mustafa, III, 234-236.

5. **İbn el-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed:** 465/1073 yılında Dimaşk'ta dünyaya geldi. Dil, dinî ilimler, edebiyat tahsil etti. Önceleri Dimaşk'ta Dîvan el-Resâil dâiresinde münşi (kâtip) olarak çalıştı. İkincisi 548/1153 yılında olmak üzere iki defa bu divanın reisliğine getirildi. 540/1146 yılında onu şehrin reisi (halkın temsilcisi) olarak görüyoruz. Bundan sonra uzun yıllar bu görevi yapacaktır. Hilâl b. el-Muhassin el-Sâbî'in tarihine zeyl olarak bir *Dimaşk tarihi (Tarihü Dimaşk)* yazmıştır. Bu eser bize kadar gelmiş olup iki redaksiyonu vardır. Birinci redaksiyonu 1141'den önce, ikinci redaksiyonu 1160 yılı civarında tamamlanmıştır. Bundan müellifin 555/1160 yılı civarında öldüğü anlaşıyor. İbn el-Kalânîsî, el-Sâbî'nin eserindeki Dimaşk tarihi ile ilgili malûmatı tamamlamak için kitabına 360/970 yılı ile başlar, 555/1160 yılına kadar getirir. Böylece, eser İhşîdîlerin son zamanlarından başlayıp Nüreddin'in Dimaşk'ı ele geçirmesinden sonraki birkaç yıla kadar gelir. Selçuklular, Börüler devrindeki Dimaşk ve Şam tarihi için ilk elden kaynaktır. Eserin ilk kısımlarında olayları valilerin devirlerine göre, 449/1057 yılından itibaren yıllara göre anlatır. Bilhassa Birinci Haçlı Seferi devrindeki Müslümanlarla Haçlılar arasında meydana gelen olaylar hakkında ilk elden kaynaktır. İbn el-Kalânîsî bunların çoğuna şahid olmuş ve Dimaşk Dîvan el-Resâilî'ne gelen vesikalardan faydalanmıştır. Bu vesikaların bir kısmını kendi yazmıştır. Bazan bu vesikalara eserinde yer verir. Kitap 1908 yılında Amedroz tarafından Beyrut'ta, 1983 yılında Süheyl Zekkar tarafından Dimaşk'ta yayınlanmıştır. Haçlı Seferleri, Selçuklular, Dimaşk Atabeyleri tarihçileri tarafından bol miktarda faydalanılmıştır. İslâm tarihçilerinden İbn Asâkir, İbn el-Esir, Sibt b. el-Cevzî ve diğerleri ondan alıntılar yaparlar.¹³⁶

6. **el-Azîmî, Muhammed b. Ali el-Halebî:** 483/1090 yılında Haleb'te doğdu. Ailesi şehrin ileri gelenlerindendi. Önceleri çocukları okutmakla uğraştı. Dimaşk Atabeylerine, Artuklu beylerine medhiyeler yazdı. Tarihe meraklıydı. Bağdad'ta el-Sem'anî, Dimaşk'ta İbn Asâkir ile konuştu. 558/1163 yılından sonra öldü. Tarihe dâir üç eser yazdı. Bunlardan *el-Azîmî Tarihi* diye bilinen muhtasar *İslâm Tarihi* 538/1043 yılı olaylarıyla sona erer. Kitap çok muhtasar olmasına rağmen V/XI. yüzyılın sonları ile VI/XII. yüzyılın ilk yarısındaki Haleb ve civarı tarihi bakımından önemlidir. Başka kaynaklarda bulunmayan bazı bilgiler ihtiva eder. C.I. Cahen 455/1063 yılı olaylarından sonraki kısmını

¹³⁶ İbn el-Kalânîsî, *Tarihü Dimaşk*, nşr. Süheyl Zekkâr, Dimaşk, 1983; İA, VII, 862, EI², III, 838-893; GAL, I, 331, S.I, 566; *Nur ad-Din*, I, 9-11; Rosenthal, s.203, 214; Müneccid, *Mucem el-müerrihîn el-Dimeşkiyyîn*, s.24-25; Çoşkun Alptekin, *Dimaşk Atabeyliği*, İstanbul 1985, s.XV-XVII; Şâkir, Mustafa, II, 236-239.

JA, 1938, s.353-448'de yayınlanmıştır. Ali Sevim, eser üzerinde çalışmış, 430/1041 tarihinden sonraki kısmı notlarla Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bu çalışma TTK yayınları arasında 1988 yılında Ankara'da basılmıştır. el-Azîmî bundan başka Haleb tarihi hakkında bir eser yazmıştı. Bu eserden İbn Ebî Tayy, İbn el-Adim, İbn el-Furat faydalanırlar. Bu eserin 558/1163 yılına kadar geldiği anlaşıyor. Ayrıca, İslâm tarihi hakkında *el-Mu'essal* adlı bir kitap yazmıştı. İbn el-Adim bu eserden faydalanır.¹³⁷ Bu sıralarda yazılan başka bir muhtasar İslâm tarihi Muhammed el-İmrânî'nin 560/1165 yılına kadar gelen *el-İnbâ fî târih el-hulefâ* adlı eseridir. Kâsım el-Sâmarrâî tarafından 1973 yılında Leyden'de, Takî Beynes tarafından 1984 yılında Meşhed'te yayınlanmıştır.

7. **el-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed:** 506/1113 tarihinde Merv şehrinde doğdu. Dedesi büyük hanefî fakihlerindendi. Kendisi de hadis, fıkıh, biyografi sahalarında büyük bir âlim oldu. Genç yaşında tahsilini tamamlamak, çeşitli âlimlerden istifade etmek için ilmî seyahate çıktı. Horasan, Mâverâünnehr, Bağdad, Hicaz, Kudüs ve Şam'ı dolaştı. Buralardaki âlimlerden faydalandı. Bu arada Şâfiî Mezhebi'ne geçti. 538/1143 yılında Merv'e döndü. Ders vermek, kitap yazmakla uğraştı. 562/1167 yılında Merv'de Ahmediye Medresesi'nde öldü. Tarihe dâir önemli eserler yazdı. Bunlar arasında en önemlisi *Kitab el-ensâh* âlimlerin nisbelerine göre alfabetik tertibedilmiş bir biyografi ve coğrafya kitabıdır. İçinde Türk ülkelerine mensup pek çok âlimin adı geçer. Kitap sahasının en önemli kaynağıdır. Bize kadar gelmiş, *Gibb Memorial Serisi* içinde 1912 yılında Londra'da fotokopi halinde yayınlanmıştır. Yakın zamanda, Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî tarafından 1961-1969, 1980 yıllarında Haydarabad'ta, M. Avvâme tarafından 1976-1982 yıllarında 12 cilt halinde Dimaşk'ta, Abdullah Ömer el-Bârûdî tarafından 1988 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. İleride anlatacağımız gibi İbn el-Esîr bu eserin ilâveli bir tehzibini (düzenlemesini) meydana getirmiştir. Bundan başka, el-Semânî, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Bağdad Tarihi*'ne 20 ciltlik bir devam (bir cildi Leyden kütüphanelerinde bulunmaktadır), 20 ciltlik bir *Merv şehri tarihi* (bir cildi İstanbul kütüphanelerinde mevcuttur), *el-Tahbir* (Munîre Naci Sabi tarafından 1975'te Bağdad'ta yayınlanmıştır) adlı büyük bir mucem, *Mu'cem el-şüyuh* (bize

kadar gelmiştir), *Mucem el-büldan* adlarında tarih ve biyografi sahasında önemli eserler kaleme almıştır.¹³⁸

8. **el-Beyhakî (İbn Funduk), Zahîrüddin Ali b. Zeyd:** 493/1100 yılında Beyhak kazalarından Sebzâver'de doğdu. Baba ve ana tarafından büyük ailelere mensuptu. Büyük babası Muhammed b. el-Huseyn b. Funduk Nisâbur hatipliği ve kadılığı yapmıştı. Babası Selçukluların ve Gaznelilerin hizmetinde çalışmıştı. Kendisi ve ataları hakkında *Târîhü Beyhak* adlı eserinde bol bilgi verir. Esaslı bir eğitim görmüş, 507/1114 yılında Ömer Hayyam'ı ziyaret etmiştir. Sonra kısa bir müddet Beyhak kadılığı yaptı. Sultan Sencer'in hizmetine girdi. Müşriflik görevine getirildi. Daha sonra Rey'e gidip cebir ve astronomi okudu. Fıkıh, kelâm, felsefe, matematik, tıp, astronomi, tarih, biyografi, edebiyat konularında çok sayıda kitap yazdı. Yakut el-Hamavî bunlardan 74'ünün adını verir. 565/1170 tarihinde öldü. Tarih sahasında yazdığı eserler şunlardır:

Târîh-i Beyhak, Farsça kaleme alınan bu eser bize kadar gelmiş, Barthold ve Mirza M. Kazvînî bu eserden faydalanmışlardır. Ahmed Behmenyar tarafından 1317 hicrî-şemsî yılında Tahran'da basılmıştır. Başında M. Kazvînî'nin mukaddimesi yer almıştır. Kitap Nisâbûrî'nin *Nisabur tarihi* üzerine bina edilmiştir. Kitabı müellif 544/1149 tarihinde bitirmiş, sonra 563/1168 tarihine kadarki olayları ilâve etmiştir. Kitabın başında tarihin faydalarından, başlıca tarihlerden (takvimlerden) bahsedildikten sonra, Beyhak'ın öneminden, Müslümanlar tarafından fethinden, bölgenin coğrafi özelliklerinden, bu bölgeye hakim olan Tahirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklulardan bahsedilir. Buralardaki büyük âlimler, aileler, şâirler hakkında bilgi verilir. Müellif, kitabı yazarken eski kaynaklardan başka, arşiv vesikalarına, görüp dinlediklerine dayanmıştır. Selçuklular Nizamülmülk hanedanı hakkında verdiği bazı bilgilere başka kaynaklarda rastlanmaz. Kitap 1324, 1332 yıllarında Tahran'da Saîd Nefîsî tarafından yayınlanmıştır.

Tetimmetü Sivân el-hikme, yukarıda bahsedilen *Sivân el-hikme* adlı filozoflar tarihine zeyldir. Selçuklular devrindeki, bilhassa Sencer'in etrafında Merv'deki ilim ve düşünce hayatı bakımından önemli kaynaktır. Fakat, daha sonra bahsedeceğimiz el-Kıftî'nin eserine göre zayıf kalır. Fazla incelemeye dayanmaz. Tarihler eksiktir. Metni M. Kürd Ali tarafından 1946 yılında

¹³⁷ *ET*², I, 846; *DİA*, IV, 330-331; *Nur ad-Din*, I, 11-13; Rosenthal, s.215, 243; Şâkir Mustafa, II, 239-240; *GAL*, S.I, 586; Ali Sevim, *Azîmî tarihi*, TTK yayını, Ankara 1988, s.IX-XXIX; Zirikli, VI, 277-278.

¹³⁸ *ET*², VIII, 1059-1060; Günlaltay, s.126-127; *GAL*, I, 329-330, S.I, 564-565; Şâkir Mustafa, II, 107-108; *Nur ad-Din*, I, 14-16; Rosenthal, s.62, 104, 388; Zirikli, IV, 55.

Dimaşk'ta, Farsça tercümesi M. Şefi tarafından 1935 yılında Lahor'da neşredilmiştir.

Kitab el-lübab fî marifet el-ensâb, arap kabilelerinin neseblerinden bahseder. Meşhed Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır. Seyyid Mehmud Recâi tarafından 1990 yılında Kum'da yayınlanmıştır. Aynı konuya dâir *el-Ta'rib bi'l-ensab* adlı bir kitap daha yazmış, bu eserini 558/1163 yılında tamamlamıştır.

Meşârib el-tecârib ve ğavârib el-ğarâib, büyük bir tarih kitabıydı. İbn el-Esir, Cüveynî ve Hamdullah el-Müstevfî'nin faydalandığı bu eser *Târih el-Yemînî*'ye zeyldi. Günümüze ulaşmamıştır. *Vişâh el-Dümye*, Bâharzî'nin *Dümyet el-kasr* adlı şâirler antolojisinin tetimmesi ve zeylidir. Bazı cüzleri zamanımıza ulaşmıştır.¹³⁹

9. **Umâra b. Ali b. Zeyd el-Yemenî**: 515/1121 yılında Yemen'in Murtan şehrinde doğdu. İlk tahsilini doğduğu şehirde yaptıktan ve Arapça'yı iyi öğrendikten sonra, Murtan şehrinin şeyhi olan babası tarafından 531/1136 yılında Zebid'e gönderildi. Burada dört sene boyunca Şâfiî fikhî tahsili yaptı. 535/1140 yılından itibaren ders vermeye başladı. 538-548/1143-1153 yılları arasında ticâretle uğraştı. Edebî çevrelerde bulundu, şiir yazdı. 549/1155 yılında hacca gitti, 550/1155 yılında Mekke emîri Kâsım b. Hâşim tarafından Fâtımîlerin veziri Talâ'i b. Ruzzîk'e elçi gönderildi. Bir sene sonra tekrar Mısır'a gelerek Kâhire'de yerleşti. Bu arada iki defa Aden'i ziyaret etti. Ömrünün geri kalan kısmını Kahire'de geçirdi. Fâtımî halifelerine ve vezirlerine medhiyeler yazdı. Onların himayesini gördü. 569/1174 yılında Fâtımîler taraftarlarının Salâhaddin'e karşı tertib ettiği komploya katıldığı için, aynı yıl 2 Ramazan/6 Nisan tarihinde idam edildi.

Umâra fakih, şâir ve tarihçiydi. Feraîz'e dâir eserler yazmış, bunlar bize ulaşmamıştır. Şiir divanı zamanımıza gelmiş ve Derenbourg tarafından basılmıştır. Bizi burada ilgilendiren *el-Nüket el-asriyye fî ahhâr el-vüzerâ el-Misriyye* ve *el-Müfîd fî ahhârî Zebîd* adlı eserleridir. Birinci eseri el-Kâdi'l-Fadîl'a ithaf etmiş olup, son Fâtımî vezirleri tarihiyle ilgili şahit olduğu olaylardan, hatıralarından bahseder. Bilhassa, 558-564/1162-1169 yıllarındaki Mısır olayları hakkında ilk elden kaynaktır. Salâhaddin'in tarihi bakımından da önemlidir. İkinci eserde ise Yemen'de görüp yaşadığı tarihi

olaylardan bahseder. 9 tane terassülâtı (inşa sanatıyla yazdığı mektupları) vardır. Bu eserler ve Umâra'nın hayatına dâir kısım Derenbourg tarafından yapılan *Omara du Yemen* adlı eserde 1898 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. *el-Müfîd fî ahhârî Zebîd* bazan *Târih el-Yemen* adıyla anılır. Metni İngilizce tercümesiyle beraber 1892 yılında Londra'da H. Cassels Kay tarafından, sâdece metni ise Süleyman Mahmud tarafından 1376/1957 yılında Kahire'de, M. El-Ekva tarafından 1967 yılında Kahire'de, 1979 yılında Dimaşk'ta neşredilmiştir.¹⁴⁰

10. **İbn Asâkir, Ali b. Hasan b. Hibetullah el-Dimaşkî**: 499/1105 tarihinde Dimaşk'ta doğdu. İlimle uğraşan büyük bir aileden gelir. Ana tarafından dedesi Yahyâ b. Abdülaziz'den Arapça, Ebû Muhammed el-Ekfânî, Cemalislam b. Müslim el-Sülemî'den çeşitli ilimler okudu. Babasının ölümünden sonra tahsilini tamamlamak için seyahate çıktı. Onu 520/1126 yılında Bağdad'ta görüyoruz. Burada Nizamiye Medresesi'nde bir müddet okuduktan sonra hacca gitti. Mekke ve Medine'de bulundu. Sonra, tekrar Bağdad'a döndü. 525/1131 yılında Dimaşk'a geldi. 529/1134 yılında Dimaşk'tan Horasan'a gitti. İsfahan, Merv ve Mâverâünnehr'i dolaştı. el-Semânî ile görüştü. Onunla Herat ve Nisâbur'a gitti. 533/1139 yılında Bağdad'a döndü. İki yıl sonra vatani Dimaşk'a vardı. Bundan sonra 37 yıl yakın Dimaşk'ta oturdu ve ders verdi, siyasetle ilgilendi, eser yazdı. Nûreddin Mahmud b. Zengî tarafından Dimaşk'ta kurulan Dârülhadis'in başmüdürrisliğine getirildi. Sünnîliği ve Eşarîliği müdafaa etti. 571/1175 tarihinde Dimaşk'ta öldü.

1300'e yakın erkek ve kadın hocadan ders alan İbn Asâkir devrinin en büyük hadisçilerinden, fakihlerinden ve tarihçilerindendi. Hadis, fıkıh, kelâm, tarih konularında eserler yazdı. En meşhur eseri 80 defter (cilt) tutan ve 800 fasikülden meydana gelen *Târihü Medîneti Dimaşk* adlı eseridir. Dimaşk ve etrafının tarihinden, bu bölgede yaşamış veya geçici olarak bu bölgeye gelmiş büyük kişilerin ve âlimlerin hayatlarından bahseden bu büyük eser, pek az kısmı dışında, zamanımıza gelmiş ve bazı ciltleri basılmıştır. Kitabın tamamlanması için Nûreddin'in teşviki olmuştur. Kitabı Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târihü Medînet el-Selâm Bağdad*'ı tarzında telif etmiştir. Kitabı yazmak için 529/1134 yılından itibaren malzeme toplamaya başlamış ve 560/1165 yılı civarında tamamlamıştır. Kitabın birinci cildi ise ikinci cildinin ilk yarısında Dimaşk'ın faziletlerinden, planından-topografisinden,

¹³⁹ İA, II, 584-586, *EP*², I, 1165-1166; *DİA*, VI, 62-63; *GAL*, I, 324, S.I, 557-558; Şâkir Mustafa, II, 394-399; Storey, *II*, 353-354; Rosenthal, s.72, 221, 239, 411, 441; Ziriklî, IV, 290.

¹⁴⁰ Derenbourg, *Omara du Yemen*, Kahire 1898; *İA*, XIII, 32-33; *GAL*, I, 333, S.I, 570; Şâkir Mustafa, II, 346-348; Ziriklî, V, 37; R. Şeşen, *Salâhaddin devrinde Eyyûbiler Devleti*, İstanbul 1983, 324, 344, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, s.375-376, 391-2.

camilerinden, hamamlarından, kanallarından, önemli binalarından ve kiliselerinden bahseder. Bundan sonra alfabetik tertip ile biyografileri anlatmaya başlar. Dimaşk'ta yetişen, bu şehre gelen ve buradan geçen halifelerden, valilerden, kadılardan, âlimlerden bahseder. Bazan Sayda, Haleb, Balebek, Rakka ve Remle şehirlerinde yaşayan büyük kişilere kadar konusunu genişletir. Metodu hadisçilerin metodu olup her rivâyette senedini verir. Peygamberin adı olduğu için, kitabındaki biyografilere Ahmed adını taşıyan kişilerle başlar. Künyelere göre meşhur kişilerle bitirir. En son kadınları anlatır. Kitabını yazarken yazılı malzemeye, gördüklerine ve duyduklarına dayanmıştır. Meselâ, birinci ciltte 156 hocadan okuduğu kitaplardan, 16 hocadan aldığı yazılı bilgilerden, 14 tarih kitabından faydalanmıştır. Bunlar arasında Vâkıdî, Belâzurî, Buhârî, İbn Hurdadbih, Cahşiyârî'nin eserleri vardır. Kitabın birinci cildi, ikinci cildin ikinci kısmı Münecid tarafından 1954 yılında, onuncu cildi M. Ahmed Dahman tarafından 1964 yılında Dimaşk'ta, Muḥubbüddin Ebû Saîd el-Amrâvî tarafından başka bir cildi 1996 yılında Beyrut'ta, bazı bölümleri çeşitli mecmualarda yayınlanmıştır. Diğer ciltleri yayınlanmayı beklemektedir. Bu eserin İbn Bedran tarafından yapılan muhtasarı 1329-1332, 1349-1351 yıllarında Dimaşk'ta, İbn Manzur tarafından yapılan muhtasarı 1984-1987 yıllarında yine Dimaşk'ta basılmıştır. İbn Asakir'in 40'a yakın kitabı içinde *Mu'cem el-şüyuhları* vardır. Büyük *Muceminde* 1300 erkek ve kadın hocasından bahseder. Bu eser Sekînet el-Şihâbî tarafından 1980 Dimaşk'ta yayınlanmıştır. Kudüs, Medine, Halil, Askalan şehirlerinin faziletleri hakkında ayrı ayrı eserler yazmıştır.¹⁴¹

11. **İbn el-Ezrak, Ahmed b. Yusuf el-Fârikî:** 510/1116 yılında Meyyâfârikîn'de doğdu. Önce ülkesinde, sonra Bağdad'ta çeşitli âlimlerden okudu. 534/1140 yılında Bağdad'ta bulundu. 543/1148 yılında Meyyâfârikîn dışındaki vakıfların müşrifliğine getirildi. 544/1149 yılında Amid ve Musul'u ziyaret etti. 548/1153 yılında Tiflis'e, 549/1154 yılında Derbend'de uğradı. 562/1167 yılında Hısn-keyfa nâzirliğine getirildi. 565-566/1170-1171 yıllarında Dimaşk'ta bulundu. Bu arada Anadolu'da Nevşehir, Ahlat'ta, İran'da Rey, Bercis, Bergeri, Tebriz'de, Şam'da Hıms, Hama, Haleb'te, el-Cezire'de Harran, Ra'sûlayn, Deyr-i Salîbâ'da, Irak'ta Musul ve Medâin'de bulundu. 577/1181 yılında Meyyâfârikîn'da hayattaydı.

¹⁴¹ İA, V/II, 701-702, EI², III, 736-737; GAL, I, 331, S.I, 566; Rosenthal, s.173, 233, 466, 475; Münecid, *Mucem el-mahtûtat el-matbua*, V, 34-35, *Mucem el-müterrihin*, s.38-59; Şâkir Mustafa, II, 240-243; Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet, s.345-346; Nur ad-Din, I, 16-18; Zirikli, IV, 273-274.

İbn el-Ezrak *Târîhu Meyyâfârikîn* adlı eseriyle tanınır. Bu eser zamanımıza gelmiştir. Meyyâfârikîn'da İbn Dustek tarafından bir kürd emirliği kurulmasıyla başlayıp 540/1146 yıllarına kadar gelen kısmı Bedevî Abdüllatif İvaz tarafından 1974 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Halbuki, eserin mevcut kısmı Hz. Ömer'in hilâfetinin ortalarından 572/1176 yılına kadar gelir. Kitabın tamamı ise Meyyâfârikîn'in kuruluşundan itibaren başlıyordu. Baş kısım mevcut nüshalarda eksiktir. Kaynakları arasında *Fütûh el-büldân*, *Kitab el-mârif*, *el-Tenbih ve'l-işraf*, *Târîhu Bağdad*, Muhammed b. Ali el-Şimşâtî'nin *Târîh el-Mavsıl*'ı², *el-Ahbâr el-tivâl*, el-Sâbî'nin tarihi, Sûlî'nin *el-Evrak*'ı, *Kitâb el-eğânî*, arşiv vesikaları, hatıralar bulunmaktadır. Kitaptan faydalananlar arasında Sıbt b. el-Cevzî, İbn Hallikan, İzzeddin b. Şeddad, İbn el-Esir vardır. Kitapta Meyyâfârikîn tarihi yanında İslâm tarihi, Irak, Şam, el-Cezîre, Doğu Anadolu beylikleri, Selçuklular, Atabeyler, Mervânîler, Artuklu Beylikleri hakkında da bilgiler verilir.¹⁴²

12. **Üsâme b. Münkız:** Haçlı Seferleri sırasında Şeyzer emîrlik hanedanı Münkızîlerden çıkan bir prens olup VI/XII. yüzyılda İslâm dünyasının yetiştirdiği büyük şâirlerden, ediblerden ve tarihçilerdendir. Aynı zamanda bir kahramandı. 488/1095 yılında Şeyzer'de doğdu. Doğumundan üç yıl sonra bölgeye Haçlılar geldi. Haçlı mücadelelerine katıldı, Kudüs'e elçi gönderildi. Haçlıları yakından tanıma imkânını buldu. Doğduğunda babası Mürşid Şeyzer emîriydi. Kardeşi Ebû'l-Asâkir Sultan'a makamını bırakıp inzivaya çekildi. Üsâme veliahdıydı. Bunun için Üsâme bir veliahd olarak yetişti. Şeyzer'e gelen çeşitli âlimlerden okudu. Fakat, amcası onu veliahdlikten azledince 524/1130 yılında Dimaşk'a gitti. Dimaşk atabeylerinin hizmetinde bulundu, Frenklerle yapılan savaşlara katıldı. Sonra Zengî'nin hizmetine girdi. Bağdad, Musul, el-Cezîre ve Şam'da dolaştı. 533/1138 yılında Haçlı-Bizans kuvvetleri Şeyzeri muhasara edince onlara karşı çarpıştı. Bundan sonra emîr olarak Dimaşk Atabeyi Üner'in hizmetinde çalıştı. Haçlılarla yapılan savaşlara ve sulh müzakerelerine katıldı. Templierler arasında arkadaşlar edindi. 539/1145 yılında Mısır'a gitti. Orada da emîrler arasına katıldı. İtibar gördü. Mısır'daki iktidar kavgalarından kaçarak 549/1154 yılında Dimaşk'a geldi. 552/1157 yılındaki büyük zelzeleden sonra Nûreddin Mahmud b. Zengî ile arası açıldı. Bunun üzerine Hısn-keyfâ'ya gitti. Orada 1175 yılına kadar kaldı, eserlerinin bazılarını yazdı. Salâhaddin el-Eyyûbî'nin Münkızîlerle arası iyiydi. 1174 yılı sonlarında onun Dimaşk'a gelmesi üzerine, Üsâme tekrar bu şehre döndü. Salâhaddin ona Dimaşk'ta bir ev, Maarra'ya bağlı bir çiftlik tahsis etti, maaş

¹⁴² İbn el-Ezrak, *Târîh el-Fârikî*, nşr. Bedevî Abdüllatif İvaz, Beyrut 1974; Zirikli, I, 273; GAL, S.I, 569; Nur ad-Din, I, 18-20; Rosenthal, s.621, 651.

bağladı. Ömrünün son yıllarını huzur içinde geçirdi. 584/1188 yılında Dimaşk'ta öldü.

Üsâme hareketli hayatı içinde çok verimli bir edib, şâir ve tarihçi idi. İmâdeddin'in kaydettiğine göre Salâhaddin onun şiirlerini severdi, boş zamanlarında *Dîvân*'ını okurdu. Tecrübelerinden faydalanmak için fikirlerine baş vurur, çeşitli konularda ona danışır. İmâdeddin ve Kâdî'l-Fâdîl ondan sitayişle bahsederler. Kâdî'l-Fâdîl, Salâhaddin'e yazdığı bir mektupta "O gençliğinde emîrlerin edibi idi. Şimdi ise ediplerin emîridir" demektedir. *Dîvân*'ı, bazı edebî eserleri zamanımıza gelmiş ve basılmıştır. Tarihle ilgili eserleri arasında en meşhur eseri otobiyografisi, aynı zamanda edebî neşrin en güzel örneklerinden biri olan *Kitab el-i'tibâr*'dır. Gençlik ve olgunluk devrindeki hatıralarını anlattığı bu eserinde, devrinin sosyal ve siyasi olaylarını, bir asilzâdenin yetiştirilmesini ve hayat tarzını da işler. Kitap Derenbourg tarafından 1886 yılında Paris'te, Ph. Hittî tarafından 1930 yılında Princeton'da, Kâsım el-Sâmarrâî tarafından 1987 yılında Beyrut'ta, Abdülkerim el-Eskar tarafından seçmeler şeklinde 1980 yılında Dimaşk'ta basılmıştır. Ayrıca, Derenbourg tarafından 1895 yılında Paris'te Fransızca, G.Schuman tarafından 1905 yılında Insbourg'ta Almanca, M. Salier tarafından 1922 yılında Petersburg'da Rusça, G.R. Potter tarafından 1929 yılında Londra'da ve Hittî tarafından 1930 yılında Princeton'da İngilizce tercümeleri yayınlanmıştır. Tarih sahasında bize kadar gelen başka bir eseri İbn el-Cevzî'nin Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülaziz'in hayatları hakkında kaleme aldığı iki eseri hülâsa ettiği *Matla' el-neyyireyn fi sîret el-Umareyn* adlı kitabıdır. Bu kitap zamanımıza gelmiş. Başka bir önemli eseri *el-Menâzil ve'l-diyâr*'dır. Enes Halidof tarafından 1961 yılında Moskova'da, Şuayb el-Arnâvud tarafından 1965 yılında Dimaşk'ta yayınlanmıştır.

Zamanımıza ulaşmayan tarih kitapları ise *el-Târih el-bedrî* (Peygamberin ve Bedir savaşına katılanların hayatlarından bahseder. Beş cilt idi), *Fazâil el-Hulefâ el-Râşidîn*, *Târih el-İslâm* (Hicret'ten zamanına kadarki hâdiselerden bahseder), zamanındaki meliklerden ve uğradığı yerlerden bahseden eseri, *Târihü Âli Münkız*, *Ezhâr el-enkâr*, *Şuarâ el-Şâm*, *Zeylû Yefîmet el-dehr*'dir.¹⁴³

13. el-Kâdî'l-Fâdîl, Abdürrahim b. Ali el-Beysânî: 529/1135 yılında Askan'da doğdu. 596/1200 yılında Kahire'de öldü. Salâhaddin el-

¹⁴³ İA, XIII, 119-121; GAL, I, 319, S.I, 552-554; Günaltay, s.130-138; Şâkir Mustafa, II, 243-245; Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet, s.377-378, 392-393; Nur ad-Din, I, 20-22; Rosenthal, s.238, 422; Münecid, s.53-54; Zirikli, I, 291; Zirikli, I, 291.

Eyyûbî'nin Divan el-İnşâ başkanı ve veziriydi. Aynı zamanda Arapça edebî nesrin ve diplomatikin en ünlü kişileri arasında yer alır. Babası Askan kadısıydı. Bu şehirde ve Kahire'de okudu. Fâtımîlerin Divan el-İnşâ başkanı Muvaffakuddin b. Hallal, İbn Kâdus ve el-Reşid b. Zübeyr gibi zamanının büyük üslupçularının yanında çalıştı. Önce, İskenderiye divanında İbn el-Hadîd'in yanında çalışmaya başlamıştı. Yazdığı resmî evrakın Kahire'de çok beğenilmesi üzerine, Divan el-İnşâ başkanı Reşid b. Zübeyr'in tavsiyesiyle vezir Âdil b. Talâyi tarafından 1162 yılında Kahire'ye çağırıldı. Divan el-Ceyş'te görevlendirildi. Biraz sonra Divan el-İnşâ başkanı Muvaffakuddin b. Hallal'ın ihtiyarlığı sebebiyle emekliye ayrılması üzerine bu divanın başkanlığına getirildi. Kısa bir müddet dışında bu görevi Salâhaddin'in ölümünden sonraki yıllara kadar götürdü. Salâhaddin'in en büyük yardımcılardan, en güvendiği kişilerdendi. İyi bir devlet adamı, güvenilir bir müsteşardı. Büyük bir üslupçuydu. Bundan sonra inşâ (diplomatik) sanatına sinâat el-Fâdîl denmiştir. Salâhaddin onun üzerine bir vezir tâyin etmemiş, onu aynı zamanda vezir edinmişti. Etrafindakilere "Sakin, bu topraklara sizin kılıcınızla sahip olduğumu sanmayınız. Ben, bu yerleri el-Fâdîl'in kalemıyla sâhip oldum" derdi. İlim adamlarını koruyan, müsamahalı, dünya nimetlerine düşkün olmayan, kitap edinmeyi seven bir kişiydi. Büyük bir kütüphanesi vardı. Bir divanı, edebî ve idârî terassûlatı (yazışmaları) vardır. Bu terassûlat hem edebî üslûp hem diplomatik hem tarih bakımından son derece önemlidir.

Bu terassûlat onun ölümünden sonra mecmualar halinde çeşitli kişiler tarafından toplanmıştır. Bazı ciltleri zamanımıza ulaşmıştır. Kaynaklar bu terassûlatın 100 cilde yakın olduğu söylerler. Bunlar arasında menşurlar, taklitler, halifeye ve çeşitli büyük görevlilere gönderilmiş tarihî mektuplar, tebşirâmeler vardır. Tarih ilmi bakımından son derece önemli vesikalardır. Bir kısmı İmâdeddin el-Kâtib el-İsfahânî'nin *el-Bark el-şâmî* adlı eserinde, *el-Ravzateyn*, *Müfferriç el-kürûb* gibi tarih kitaplarında yer alır. Eyüb Hacı Beşir Ağa, nr. 127; Paris, Bibliothèque Nationale, AY, nr. 6024'teki terassûlatın ciltleri çok önemlidir. Londra, İstanbul kütüphanelerinde de bazı ciltler bulunmaktadır. Henüz neşredilmemişlerdir. Muvaffakuddin Hasan el-Dîbâcî tarafından 1971 yılında Kahire'de yayınlanan *Resâil* bu eserden bir kısım olmalıdır. el-Kâdî'l-Fâdîl'in tarih konusundaki başka önemli eseri Mısır'daki divanların icrâatı, zamanının olayları, fiatlar ve para dalgalanmaları konusunda günlükler halinde yazdığı *el-Müteceddidât* (*el-Müvâvemât* veya *el-Mâcereyât*) adlı kitabıdır. Bu eserden el-Makrîzî *el-Sülûk* ve *el-Hitâi*'ta sık sık alıntılar yapar. Bu eserine de son şeklini

veremediği, öldükten sonra başkaları tarafından tertibedildiği anlaşıyor. Eser son derece önemliydi.¹⁴⁴

14. **İbn el-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali:** 510/1116 yılında zengin bir ailenin çocuğu olarak Bağdad'da doğdu. Ciddî bir tahsil gördükten sonra ilmî seyahatlere çıktı. Bağdad'a döndükten sonra vazetmek, ders okutmak, kitap yazmakla uğraştı. Hanbelî mezhebinde olmasına rağmen katı tutumlu değildi. Hiçbir idâreciye yaranmaya çalışmadı. 597/1200 yılında Bağdad'da öldü. Hayatının büyük bir kısmı kitap istinsah etmek, eser yazmakla geçti. Kitaplarının sayısı 300'den fazladır. Yaptığı vaazlar sâyesinde 10000 kişi müslüman olmuş, 100000 kişi günahlarından tevbe etmiştir. Din ilimleri, dil ilimleri, vaaz, edebiyat, tarih konularında eserler yazmıştır. Bunlardan bir kısmı zamanımıza gelmiş, bazıları basılmıştır. Tarih ve biyografi sahasındaki kitaplarının en önemlisi *el-Muntazam fî târihi el-ümem* adlı İslâm tarihidir. Biyografi ağırlıklı olan bu tarih kitabı Selçuklular zamanındaki Irak-Bağdad tarihi bakımından önemlidir. Kitap 573/1177 yılına kadar gelir. Yıllara göre tertibedilmiştir. Son kısımlarından 10 cilt 1355-1359 yıllarında Bağdad'ta basılmıştır. 1985 yılında Beyrut'ta, 1995 yılında Süheyl Zekkâr tarafından yine Beyrut'ta baskıları yapılmıştır. İkinci önemli eseri Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyet el-evliyâ* adlı kitabının tenkitli ve ilâveli muhtasarı *Sıfat el-safve* adlı kitabıdır. Bir zâhitler-sûfiler (evliyalar) tarihi olan bu eser 4 cilt halinde 1355-1356 yıllarında Haydarâbad'ta basılmıştır. Mahmud Fâhûrî-M. Kal'acî 1969-1973 yıllarında Haleb'te, Mahmud Fâhûrî Beyrut'ta 1979 yılında yeni neşirlerini yapmışlardır. Bunlardan başka, *el-Misbah el-mu'î fî Hilâfet el-Müstezî* (Bağdad 1976-1977), *Fazâil el-Kuds* (Beyrut 1979), *Meşyeha* (Beyrut 1980), *Menâkibü Emîrilmü'minin Ömer b. el-Hattab* (Beyrut 1980, M.R. Kaleci'nin tahkiikiyle Haleb, Nuaym Zerzur'un tahkiikiyle 1984 Beyrut baskıları vardır), *Telkîhü fihûmî ehl el-eser fî funûn el-meğâzî ve'l-siyer* (Kahire 1980), *el-Vefâ bi ahvâl el-Mustafâ* (Kahire 1966) adlı eserleri de neşredilmiştir. *Menâkibü Ma'ruf el-kerhî*, Abdullah M. Cubûrî tarafından 1985 yılında Berut'ta yayınlanmıştır. *Menâkibü Ömer b. Abdülaziz, Esmâü ravât el-Sahâbe* adlı eserleri ise henüz basılmamıştır.¹⁴⁵

¹⁴⁴ İA, VI, 48-49; EP², IV, 392-393; GAL, S.I, 549; A.N. Helbig, *Kâdî'l-Fâhîl*, Berlin 1909; *Nur ad-Dîn*, I, 23-25; Rosenthal, s.180, 239, 240; *Nevâdir el-mahtûtat*², s.667; *Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s.4-7, 329-330, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devleti*, s.379-381, 395-396; Ziriklî, III, 346.

¹⁴⁵ İA, VII, 848-850, EP², III, 774-775; GAL, I, 502-506, S.I, 914-920; Şâkir Mustafâ, II, 108-110; Rosenthal, s.97, 118, 121, 133, 153, 168, 169, 185; *Nevâdir el-mahtûtat*, I, 56-66, ikinci neşri, s.37-47; *Nur ad-Dîn*, I, 25-27; Ziriklî, III, 316-317.

14. **İmâdeddin el-Kâtib el-İsfahânî, Muhammed b. Muhammed:** 519/1125 yılında İsfahan'da doğdu. Ailesi ilim ve devlet idâresinde yetkili kişiler yetiştirmişti. İlk tahsilini memleketinde ve Kaşan'da tamamladıktan sonra 534/1139 yılında Bağdad'da geldi. Nizamiye Medresesi'nde İbn el-Haşşâb, İbn el-Razzaz gibi âlimlerden Arapça ve fıkıh okudu. 1149 yılında Musul'a gitti. Orada kısa bir müddet kaldıktan sonra İsfahan'a döndü. 549/1154 yılına kadar İsfahan'da kaldı. Ders verdi. Bu şehirde yaşayan veya şehre uğrayan âlimlerden, ediblerden, şâirlerden faydalandı. İleride yazacağı eserler için malzeme topladı. Bahsedilen tarihte Bağdad'a gitti. 552/1157 yılında Abbâsî Halifesi'nin veziri İbn Hübeyre tarafından önce Vâsıt, sonra Basra nâibliklerine tâyin edildi. 560/1165 yılında İbn Hübeyre'nin azledilmesi ve ardından idam edilmesi üzerine görevinden azledildi. Bu arada Nûreddin Mahmud b. Zengî'nin ilmi ve ilim adamlarını himayesini duyuyordu. 562/1167 yılında Dımaşk'a gitti. Nûreddin'in başkadısı Kemâleddin el-Şehrazûrî'nin himayesini gördü. Onun medresesinde ders verdi. 563/1168 yılında Ebû'l-Yûsr Şâkir'in istifasıyla boşalan Dımaşk Dîvan el-İnşâ'sı başkanlığına getirildi. Nûreddin'in ölümü üzerine bu görevden ayrılıp Bağdad'a dönmek istedi. 570/1175 yılında Salâhaddin'in Şam'a gelmesi üzerine onun hizmetine girdi. Sır kâtibi oldu. Bundan sonra onun ölümüne kadar bu görevde kaldı. Onun ölümünden bir müddet sonra devlet görevinden ayrılarak ders vermek ve eserlerini tamamlamakla meşgul oldu. 597/1201 yılında Dımaşk'ta öldü.

İmâdeddin büyük bir âlim, edib ve bürokrattı. Aynı zamanda Arapçanın büyük üslupçularındandı. Hayatı boyunca ilmî faaliyetlerini idarî işlerle beraber yürüttü. Edebiyat ve tarih sahaslarında büyük kitaplar yazdı. *Kimyâ-i saâdet* ile Anuşirevan b. Hâlid'in *Selçuklular tarihi*'ni Farsça'dan Arapça'ya çevirdi. Yirmiyi aşan eserlerinden şiir divanı, rubâîleri, risâleler divanı edebiyata dâirdir. Tarih sahasındaki eserlerine gelince bunların ilki *Nusrat el-fetre ve usrat el-katra* adlı Selçuklular tarihidir. Eserin bir nüshası zamanımıza gelmiş, üslubunun zorluğu sebebiyle henüz basılmamıştır. Müellif bu eseri Selçukluların vezirlerinden Anuşirevan b. Hâlid'in *Fütûru zamân el-sudûr* adlı eseri üzerine bina etmiştir. Anuşirevan'ın eserini Arapça'ya tercüme edip gerekli ilâveleri yaptıktan sonra, onun başına Alp Arslan'ın ölümüne kadarki Selçuklu tarihini, sonuna kendi zamanındaki Irak-İran Selçukluları tarihiyle ilgili olayları ilâve etmiştir. Kitap 569/1174 yılına kadar gelir. Selçuklular tarihinin en önemli kaynaklarındandır. Bu eser el-Bündârî (ölm. 1245) tarafından *Zübdet el-nusra* adıyla çok güzel bir şekilde hülâsa edilmiş, bize ulaşan bu muhtasar Houtsma tarafından 1889 yılında Leyden'de yayınlanmıştır. 1318 yılında Kahire'de, 1980 yılında Beyrut'ta

başka baskıları yapılmıştır, Kivameddin Burslan tarafından Türkçe'ye çevrilip 1943 yılında İstanbul'da basılmıştır.

İmâdeddin'in tarihe dâir eserleri arasında daha da önemli olanlar hayatının Şam'da geçen devresinde, Zengîler ve Eyyûbîler devletleriyle ilgili olayları ve kendi hatıralarını içeren kitaplarıdır. Yukarıda ifâde ettiğimiz gibi, İmâdeddin 1167 yılında Şam'a gelmiş, bundan sonraki hayatı Nûreddin ve Salâhaddin'in hizmetlerinde geçmiş, Zengîler ve Eyyûbîler devletleri ile ilgili olayları yakından takibetmiş, pek çoğunu yaşamıştır. Pek çok vesikayı kaleme almış, divana gelen vesikaları görmüştür. Bu malzemeye dayanarak önce 1187-1193 yılları olaylarından bahseden iki ciltlik *el-Feth el-kussî fi'l-feth el-kudsî* adlı eserini yazmıştır. Bu esere, kendisinin Sultan Salâhaddin adına yazdığı bazı önemli mektupları da almış, 1192 yılında tamamlamıştır. Salâhaddin'in huzurunda bu kitap okunmuştur. Kudüs ve Sâhil Bölgesi'nin fethinden, III. Haçlı Seferi sırasındaki olaylardan bahseder. Sanatkârane bir üslupla kaleme alınan bu eserin birinci cildi C. de Landberg tarafından 1888 yılında Leyden'de, tam metni 1321, 1322 yıllarında iki defa Mısır'da basılmıştır. Daha sonra, M. Mahmud Subh 1962, 1965 yıllarında Kahire'de notlu yeni bir baskısını yapmıştır. Kitap Henri Masse tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiştir.

İmâdeddin'in tarihe dâir asıl önemli eseri 1167-1193 yılları arasındaki Zengîler ve Eyyûbîler devletleri tarihinden ve kendi hatıralarından bahseden *el-Bark el-şâmî* adlı kitabıdır. Yine sanatkârane bir üslupla kaleme alınan bu eser 7 cilttir. Zamanımıza üçüncü ve beşinci ciltleri gelmiştir. Bu iki ciltten beşinci cilt 1979 yılında tarafımdan İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi yayınları arasında neşredilmiştir. Son yıllarda Amman'da III. ve V. ciltler yeniden yayınlanmıştır. Eserde, bol miktarda, İmâdeddin ve el-Kâdî'l-Fâdîl taraflarından yazılan menşurlar ve resmî vesikalar da yer alır. Nûreddin'in son yılları ile Salâhaddin devri tarihi bakımından son derece önemli olan bu eser 1198-1199 yıllarında tamamlanmış olmalıdır. Bu eser de el-Bündârî tarafından *Sena'l-Bark el-şâmî* adıyla muhtasar hale getirilmiş, bu muhtasarın 1187 yılı sonuna kadarki kısmı zamanımıza ulaşmış, 1180 yılında Beyrut'ta tarafımdan yayınlanmıştır. Daha sonra, el-Fethiyyet el-Nebrâviyye tam metnini neşretmiştir. Yakın zamanda Amman'da yeniden tam metnini neşredeceğiz. İmâdeddin bu eserine üç zeyl yazarak Eyyûbîler Devleti tarihini 5 Haziran 1201 yılına kadar getirmiştir. Bu üç zeylin hûlasaları *el-Ravzatayen*'in son kısmında yer almaktadır. Bu eserden başta Ebû Şâme, İbn Vâsıl ve İbn el-Esir olmak üzere sonraki tarihçiler bol miktarda faydalanmıştır.

İmâdeddin'e nisbet edilen *el-Büstân el-câmi*' adlı muhtasar bir İslâm tarihi daha vardır. Halebli şii bir müellif tarafından yazıldığı anlaşılan bu eser de zamanımıza ulaşmıştır. Bir kısmı Cl. Cahen tarafından yayınlanmıştır. Tek nüshası Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndedir.

İmâdeddin'in başka bir önemli eseri VI/XII. yüzyılda İslâm dünyasında yetişen şâir ve ediblerden bahseden *Harîdet el-kasr ve cerîdet el-asr* adlı antolojisi ve bunun zeylidir. *Harîdet el-kasr* on cilt, zeyli üç cilt tutuyordu. Bu eseri 572/1176 yılında tamamlamıştı. Eser zamanımıza gelmiş, Şam kısmı Şükrü Faysal tarafından 1955-1959, 1964, 1968 yıllarında Dimaşk'ta, Irak kısmı Behçet el-Eserî tarafından 1955, 1964, 1973, 1976 yıllarında Bağdad'ta, Mısır kısmı A. Emin-Şevki Dayf taraflarından 1951-1952'de Kahire'de, Sicilya, Mağrib, Endelüs kısımları Ömer el-Desûkî, Ali Abdülaziz taraflarından 1960, 1964, 1969, 1971 yıllarında Kahire ve Tunus'ta yayınlanmıştır. Irak'ın doğusundaki ülkelere ait kısımları henüz yayınlamamıştır. Bu eserin zeyli ise zamanımıza ulaşmamıştır. Başta İbn Hallikan olmak üzere, sonraki tarihçiler bu zeylden bol miktarda faydalanmışlardır.¹⁴⁶

Endelüslü Tarihçiler

Yukarıda bahsedilenlerden başka XII. yüzyılda Endelüs ve Mağrib'te şu tarihçiler yaşamışlardır:

15. İbn Bessam, Ebû'l-Hasan Ali el-Şenterînî: XI. asrın ikinci yarısında Şenterin (Santerum)'de doğdu. 485/1092 yılında V. Alphonse bu şehri ele geçince, bir müddet kaldıktan sonra 493/1100 yılında Kurtuba'ya gitti. Daha sonra Sevilla şehrine geçti. Burada şiirlerini bir divanda topladı. Meşhur *el-Zahîra fî mehâsini ehl el-Cezîra* adlı kitabını yazdı. 543/1148 tarihinde öldü. Bir antoloji olan *el-Zehîra*'da V/XI. yüzyılın başından itibaren Endelüs'te yaşayan şâirlerden ve şiirlerinden bahsedilir. Yâkut el-Hamavî'nin anlattığına göre kitap 7 ciltti. Dört kısma ayrılıyordu: Kurtuba şâirleri ve edibleri, Endelüs'ün batısındaki şâirler ve edibler, Endelüs'ün doğusundaki şâirler ve edibler, Endelüs'te yaşayan yabancı şâirler ve edibler. Kitabın I.

¹⁴⁶ İA, VII, 678-679, E², III, 1186-1187; GAL, I, 315, S.I, 548-549; *el-Bark el-şâmî*, cilt V, nşr. R. Şeşen, s.IX-XLVI; *Sena'l-Bark*, nşr. R. Şeşen, cilt I, Beyrut 1971, s.7-47; R. Şeşen, "İmâdeddin el-Kâtib...", *Tarih Enst. Dergisi*, II, 1971, s.75-98, III, 1973, s.273-300; Günaltay, s.139-144; Şakir Mustafa, II, 246-248; *Salâhaddin devrinde Eyyûbîler Devleti*, s.7-10, 230-232; *Nur ad-Din*, I, 27-31; *Salâhaddin Eyyûbî ve Devleti*, s.381-382, 396-399; Rosenthal, s.73, 90, 169, 175, 213, 238, 243, 294, 412, 515, 549; Münecid, s. 59-66.

kısmı 1945 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. Tamamı ise 1968 yılında Paris'te yayına hazırlanıyordu. Bu hazırlanan çalışmanın yayınlandığını bilmiyoruz. Fakat, İhsan Abbas eserin tamamını 1975-1980 yıllarında Beyrut'ta neşretmiştir. İbn Memmâtî bu eseri *Latâif el-Zehîra* adıyla muhtasar hale getirmiştir.¹⁴⁷

16. **İbn Beşkuval, Halef b. Abdülmelik:** 494/1101 yılında Kurtuba'da doğdu. 578/1183 yılında aynı şehirde öldü. Bir ara İşbiliyye kadılığı yapmıştı. İbn Beşkuval'ın 50 civarında eseri vardır. Bunların en meşhuru İbn el-Faradî'nin *el-Mavsûl fî târihi ulemâ el-Endelîs* adlı eserine zeyl olarak kaleme aldığı *Kitab el-sıla* adlı eseridir. 534/1139 yılında tamamladığı bu eseri bize kadar gelmiş, F. Codera tarafından BAH serisinin I-II. cildi olarak 1883 yılında Madrid'te, İzzet el-Attar tarafından 1955 yılında, İbrahim el-Ebyârî tarafından 1989 yılında Kahire'de neşredilmiştir.¹⁴⁸
17. **İbn Şeddad, Ebû Muhammed Abdülaziz:** Temîm b. Muiz b. Bâdis ile Yahya b. Temîm'in torunudur. Önce, Mehdiye'de Zirîlerin yanında yaşadı. Onu 551/1156 yılında Sicilya'daki Palermo'da görüyoruz. Sonra doğuya geldi. Dimaşk'ta yerleşti. 583/1187 yılında sağdı. İmâdeddin el-Kâtib, Renaud de Châtillon'un öldürülme sebebi ile ilgili ondan bir nakil yapar. Kuzey Afrika tarihiyle ilgili *Kitab el-cem'* ve *l-beyân fî ahhâr el-Kayravan va fî men fihâ ve fî sâiri bilâd el-Mağrib min el-mülûk ve l-a'yân* adlı önemli bir eser yazmıştır. Zamanımıza ulaşmayan bu eserden İbn el-Esîr, İbn Hallikan ve pek çok tarihçi faydalanmıştır. 1184 yılında Musul'da yazılan *el-Mu'rib an sîreti mulûki ehl el-Mağrib* adlı eserin de bu zata âit olması ihtimali vardır.¹⁴⁹

Diğer Tarihçiler

18. **el-Râvendî, Muhammed b. Ali:** İran'daki Kâşan civarındaki Râvend kasabasındandır. Hayatı hakkında pek bilgi yok. 577/1181 yılında Irak Selçukluları sarayında görev almıştır. 595/1199 yılında bu hanedan sona erince Anadolu Selçuklu sultanı Gıyâseddin Keyhüsrev (ölm. 1211)'in hizmetine girmiştir. 603/1207 tarihinde ölmüştür. En önemli kitabı *Râhat el-sudûr ve âyet el-sürur* adlı eseridir. Eser başlangıçtan 590/1194 yılına kadar gelen bir selçuklu tarihidir. Farsça kaleme alınmıştır. Müellif bu eseri 599/1203 yılında telif etmeye başlamış olup, 555-590/1160-1199 tarihleri

¹⁴⁷ *El*², III, 756-757; *GAL*, I, 339, S.I, 579; Zirikli, IV, 266; Rosenthal, s.253, 417, 436, 447, 627.

¹⁴⁸ *İA*, VII, 707; *El*², III, 756; *GAL*, I, 340, S.I, 580; Zirikli, II, 311; Rosenthal, s.478, 524, 538, 562.

¹⁴⁹ *El*², III, 957-958; *GAL*, S.I, 575; *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, s.394; Rosenthal, s.638.

arasındaki Irak Selçukluları tarihi hakkında ayrıntılı ve sağlam bilgi verir. Eksik tarafı kronolojiye önem vermemesi ve bir edebiyat kitabı gibi darb-ı mesel ve şiirlere fazla yer vermesidir. Kendisinden önceki devirdeki Selçuklu tarihi için, Ebû Tâhir el-Hâtûnî ile Zâhiruddin el-Nisâbü'rî'nin *Selçuknâmelerinden* faydalanmıştır. Kitap M. İkbâl tarafından 1921 yılında Londra'da, 1985 yılında Tahran'da, A. Ateş tarafından 1957-1960 yıllarında Ankara'da yayınlanmıştır.¹⁵⁰

19. **el-Mahzûmî, Ali b. Osman:** 1118-1189 yıllarında Mısır'da yaşamış, Mısır Dîvân el-Mâl'ına bağlı ve Dîvân el-Harac'da çalışmıştır. Mısır'daki mali teşkilat ve vergiler hakkında kaleme aldığı *el-Minhâc fî ahkâm el-harâc* adlı eseri Fâtımîlerin sonları ile Salâhaddin devrindeki Mısır maliye tarihi bakımından çok önemlidir. Cl. Cahen bu eserin British Museum'daki tek nüshası üzerinde çalışmış, bu çalışmayı *Un traité financier inédit d'époque Fâtimide-Ayyubide* adıyla *JESHD*, V/II, 1962, s.139-159'da yayınlamıştır.¹⁵¹

20. **Muhammed b. Es'ad el-Cevvânî:** 1131-1192 yılları arasında Mısır'da yaşadı. Nakîbüleşraf derecesine kadar yükseldi. Ensab (geneoloji) ilminde zamanının en selâhiyetli âlimlerindendi. *el-Nakd bi acmi mâ tüşkile min el-hıtat* adlı topografik isimlere dâir bir eser yazmış, bu eserden el-Makrîzî faydalanmıştır. Neseb konusunda *Şeceretü Rasulüllah*, *Usûl el-ahsâb ve füsûl el-ensâb*, *el-Musannef el-nefis fî nesebi Benî İdris* adlı eserler yazmıştır.¹⁵²

Bu devirde Mısır'da yaşayan önemli tarihçilerden biri de İbn Vasıfşah'tır. 596/1200 yılında ölen bu zat, *Târihü Mısır*, *Kitâbü acâib el-dünya*, *Cevâhir el-buhûr ve vakâyi el-dühûr* adlarında Mısır ile ilgili tarih kitapları yazmıştır. Bu eserden daha sonraki tarihçiler faydalanmışlardır (*GAL*, I, 336, S.I, 574; Zirikli, I, 78; Şâkir Mustafa, II, 193-194).

21. **Abdurrahman b. Nasr el-Şeyzerî:** Salâhaddin devrinde yaşayan alimlerdenidir. Onun tarafından Taberiye kadılığına tâyin edilmiş, 1193 yılı civarında ölmüştür. Devlet idâresinde rehber olmak için Salâhaddin adına iki kitap yazmıştır. Bunlardan birincisi *el-Nehc el-mesluk fî siyâset el-mülûk* olup Yavuz Sultan Selim tarafından çok okunurdu. Bu eser Nahîfî M. Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilmiş, 1286 yılında İstanbul'da basılmıştır. Metin

¹⁵⁰ Storey, I/I, 256-257; A. Ateş, *Râhat el-sudûr ve âyet el-sürûr*, nşr. TTK yayını, Ankara 1957, I, s.XIII-XXX; Abdülkerim Özeydin, *Sultan M. Tapar devri Selçuklu Tarihi*, TTK, Ankara 1990, s.XV, Zâhireddin el-Nisâbü'rî'nin *Selçuknâmesi* 1332 hş. yılında Tahran'da basılmıştır.

¹⁵¹ *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, s.393.

¹⁵² *El*², II, 514; *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, s.393-394; Rosenthal, s.583, 641, 648; Zirikli, VI, 31.

ise 1256, 1326 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır. İkinci eseri ise *Nihâyet el-rütbe fî taleb el-hisbe* adındaki muhtesibin görevleriyle ilgili risâledir. Bazan İbn Bessam'a nisbet edilir. 1946 yılında el-Arinî tarafından Kahire'de Hüsâmeddin el-Samârrâî tarafından 1968 yılında, İbn Bessam'a nisbetle Bağdad'ta yayınlanmıştır. Türkçe'ye Abdullah Tunca tarafından çevrilmiş, 1993 yılında İstanbul'da basılmıştır.¹⁵³

22. **İbn el-Husayn, Abdülvâhid b. Mesud:** 1140-1201 yılları arasında yaşadı. Bağdad'taki Benü'l-Husayn ailesindendir. Önceleri Bağdad Dîvan el-İnşâ'sında çalıştı. Oradaki idârecilerle arasının açılması üzerine 1183 yılında Şam'a geldi. Salâhaddin'in Dîvan el-İnşâ'sında çalışmaya başladı. Onun ölümünden sonra, İbn Şeddad ile beraber Haleb'e el-Melik el-Zâhir'in yanına gitti, onun vezirleri arasına girdi. Şâirlerin biyografilerine dâir bir mecmuası, *Taberî tarihi*'ne bir zeyli vardır. İbn el-Adim *Buğyet el-taleb*'te ondan çok nakil yapar.¹⁵⁴

23. **el-Hafız Abdülgânî b. Abdülvâhid b. Sürur:** 1146 yılında Kudüs'te Cemmâil'de doğdu, 1203 yılında Mısır'da öldü. 1155 yılında Haçlıların Cemmâil'i işgali üzerine ailesiyle Dımaşk'a göçtü. Buradaki âlimlerden okuduktan sonra, 1166 yılında Bağdad'a gitti. İsfahan ve Musul gibi o zamanın ilim merkezlerini dolaştı. 1171-1181 yıllarında Mısır'da bulundu. el-Sileff'den hadis okudu. Taceddin Ebü'l-Yümn el-Kindî, onun Dârakutnî'den sonra gelen en büyük hadisçi olduğunu söylerdi. Çeşitli hadis kitapları yazdı. Bizi burada ilgilendiren, *Kütüb-i Sitte*'nin râvilerinden bahseden *el-Kemâl fî ma'rifet el-ricâl* adlı büyük biyografi kitabıdır. Bu eser hadis ricâli hakkında yazılan en geniş kitap olup zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır. Daha sonra el-Mizzî (ölm. 1341) bu eseri bazı ilâvelerle tehzib etmiş. Alâeddin Moğoltay (ölm. 1361) bir tekmile yazmıştır. Bu tehzib ve tekmile hadis ricali hakkında en önemli eserlerdir. Daha sonra, İbn Hacer el-Askalânî (ölm. 1448) bu iki eseri *Tehzîb el-tehzîb* adıyla yeniden kaleme almıştır. İbn Hacer'in eseri 1891 yılında Delhi'de, 1325-1327 yıllarında Haydarâbad'ta basılmıştır. Hadisçiler hakkında başlıca başvuru eseridir.¹⁵⁵

¹⁵³ GAL, I, 461, S.I, 832-833; *Nihâyet el-rütbe*, nşr. Arinî, Kahire 1946; *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, s.394; *Nevâdir el-mahtûtat*², s.530-531; Zirikli, III, 340.

¹⁵⁴ *Mizmar el-hakâik*, s.118-119; *La Syrie du Nord*, s.53; *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, s.399.

¹⁵⁵ KZ, s.1509-1511; GAL, I, 356, S.I, 605-606; *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, s.346-347; *Nevâdir el-mahtûtat*², s.80-81; Şâkir Mustafa, II, 250; Rosenthal, s.388, 392, 529, 543; Münecid, s.67-69; Zirikli, IV, 34.

Urfalı Mateos'un *Vekâyinamesi* 952-1136, buna Papaz Ergor'un yazdığı *Zeyl* 1136-1162 yılları ermeni ve hristiyan tarihinden bahseder. Eser Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçe'ye çevrilmiş, TTK yayınları arasında 1962, 1987 yıllarında iki defa yayınlanmıştır. Mübalağalı bir üslupla yazılan eser itimada şayan değildir.

24. **Mecdüddin Mübârek b. Muhammed b. el-Esîr:** İbn el-Esir kardeşlerin en büyüğü olup 1149 yılında Cizre'de doğdu, 1210 yılında Musul'da öldü. Musul Dîvan el-İnşâ'sında çalıştı. Bir hadisçi, dilci, edib ve biyografi âlimiydi. *Câmi el-usûl* adlı hadis kitabı ile *el-Nihâye* adlı hadis lügati çok ünlü eserlerindendir. *el-Muhtâr min menâkib el-ahyâr* adlı mutasavvıflar tarihi, *Tecrîdü esmâ el-Sahâbe* ve *el-Murassa' fi'l-benîn ve'l-benât* adlı biyografi kitapları önemlidir. Birinci eser 1304 yılında Haydarabad'ta, ikinci eser 1314 yılında İstanbul'da, İbrahim el-Samarrâî tarafından 1972 yılında Bağdad'ta yayınlanmıştır.¹⁵⁶

25. **Süryani Mihael:** 1126 yılında Malatya'da doğdu, 1166 yılında Süryânî Kilisesi patriği oldu. 1199 yılında öldü. Bu zat, Süryânî Kilisesi tarihi etrafında bir dünya tarihi yazmıştır. Süryanice olan bu eserde 1195 yılına kadarki olaylar anlatılır. İslâm tarihi ve bilhassa Selçuklular tarihi bakımından önemli kaynaklardandır. Shabau tarafından 1924 yılında Paris'te Fransızca tercümesiyle beraber yayınlanmıştır. Daha sonra adı bilinmeyen biri bu kitaba 1204-1234 yılları olaylarından bahseden bir zeyl yazmıştır. Bu eser de 1916-1920 yıllarında Paris'te basılmıştır.

¹⁵⁶ İA, VII, 851, *EP*², III, 746; GAL, I, 357, S. I, 607-608; *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, s.347-348; Zirikli, V, 272.

VII/XIII. ASIR TARİHÇİLERİ

VII/XIII. asırda tarihçilik daha da yaygın bir hal alır. Bağdad Ekolü'nün yanında Şam-Mısır Ekolü kendisini iyice hissettirir. Nureddin ve Salâhaddin devirlerinde iyice canlanan bu ekol İslâm tarihçiliğinin ana ekolü haline gelir. Bu arada Endelüs-Mağrib Ekolü de tarihçiler çıkarmaya devam eder. Bu asrın ikinci yarısında İran'da Farsça yazan İlhanlı Ekolü ortaya çıkar. Yine bu ekole bağlı diyebileceğimiz Anadolu Selçuklu Ekolü görülür. İlhanlı Ekolü Reşidüddin'in *Câmi el-tevârîh*'i ile zirveye ulaşır. Anadolu'daki tarihçilik VIII/XIV. yüzyılda tercümeler vasıtasıyla Türkçe tarihçiliğe doğru kayar. Ahmedî (ölm. 1413)'nin *İskender-name*'si ve Timurlulardaki *Tüzükât (Melfûzât-ı Teymûr, 1974 yılında İstanbul'da basılmıştır.)* ile Türkçe tarihçilik başlar. XV. Yüzyılda gelişmesine devam eden Türkçe tarihçilik İbn Kemal (ölm. 1534) ile klâsik eserler vermeye başlar. XV. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında tarih kitapları Arapça, Farsça'nın yanında Türkçe de yazılmaya başlar. Zamanla Türkçe tarihçilik Arapça ve Farsça tarihçilik seviyesine yükselir.

EYYÛBÎ SAHASI TARİHÇİLERİNİN DEVAMI

1. **İbn Memmâtî, Es'ad b. el-Mühezzeb:** Yukarı Mısır'ın Asyut şehrindeki hristiyan kıptlardandır. Babası Fâtımîlerin sonunda Dîvan el-Ceyş başkanıydı. Salâhaddin Fâtîmî veziri olduğu sıralarda Es'ad, babası, beraberinde çalışan hristiyan kıptların bir kısmı müslüman olmuşlardır. İmâdeddin el-Kâtib 1177 yılında Mısır'da bulunduğu sırada, babası el-Mühezzeb Hafır Dîvan el-Ceyş başkanıydı. Öyle anlaşıyor ki, babasının ölümünden sonra bu makama Es'ad tâyin edilmiştir. Es'ad b. Memmâtî 1191 yılına kadar bu makamda kaldı. Bu sene Dîvan el-Nazar başkanlığına getirildi. 1200 yılına kadar Mısır'da Dîvan el-Nazar başkanlığı yaptı. Bu sene el-Melik el-Âdil'in veziri Safiyyüddin b. Şükr tarafından azledilip malları müsâdere edildi. Bunun üzerine, Haleb'e el-Melik el-Zâhir'in yanına gitti. Onun himayesini gördü. 606/1209 yılında Haleb'te öldü.

İbn Memmâtî'nin tarihe dâir eserleri içinde en önemlisi Mısır'daki malî divanlar ve bunların işleyişi hakkında kaleme aldığı *Kavânin el-devâin* adlı eseridir. Salâhaddin'in ölümünden sonra tamamlandığı bu değerli eseri oğlu el-Melik el-Aziz'e sunmuştur. Kitapta Mısır'daki ziraatten, ekilen mahsullerden, alınan vergilerden bahseder. Makrizî eserin dört cilt olduğunu söyler. Bu asıl Makrizî zamanında kaybolmuştu, bir ciltlik muhtasarı kullanılmaktaydı. Bugün elimizde muhtasarın çeşitli nüshaları vardır. Kitap 1299 yılında Kahire'de, daha sonra A.S. Atiye tarafından 1943 yılında yine Kahire'de yayınlanmıştır. İstanbul nüshaları içinde en mükemmeli Ayasofya

Kütüphanesi, nr. 3360'ta bulunmaktadır. Burada eserin mukaddimesinde 15 bab üzere tertibedildiğinin söylenmesine rağmen, baştan X. babın sonuna kadarki kısmı mevcuttur. Son beş bab mevcut değildir. Bunlar son derece önemli konulardan bahseder. Eserden daha sonraki tarihçiler bol miktarda faydalanmışlardır. Halen faydalanmaktadırlar.

İbn Memmâtî bundan başka Salâhaddin'in hayatı hakkında manzum bir eser yazmıştı. Bu eser zamanımıza gelmemiştir. Bahâeddin Karakuş'un icrââtını tenkit eden *el-Faşûş fî ahkâm'ı Karakuş* adlı bir eseri vardı. Başta, İbn Hallikan ve Safedî olmak üzere bu kitap pek çok kişinin tenkidine uğramıştır. Zamanımıza Suyûtî'nin yaptığı küçük bir muhtasarı gelmiştir. Bu muhtasarın tercümesi 1299 yılında Kahire'de basılmıştır. İbn Bessam'ın *el-Zahîre'sini Letâif el-Zehîra* adıyla ihtisar etmiş, *Ravâi' el-vakâyi' fî'l-târih* adlı bir eser yazmıştır. Onun en önemli eserlerinden biri *Huccet el-Hakk ale'l-halk* adlı siyâset ve ahlaka dâir kitabıydı. Salâhaddin bu eseri çok okurdu. Kâdî'l-Fâdîl ise "Sayısız kitap gördüm. Hiçbiri bu eserin bir babına müsâvî olamaz" derdi.¹⁵⁷

2. **el-Herevî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr:** Musul'da Heratlı bir aileden doğdu. Hayatı hakkında çok seyahat edip çeşitli yerleri dolaştığından başka bilgimiz yok. İstanbul'a, frenk ülkelerine kadar seyahat ettiği söylenir. Bir defasında esir düşmekten zor kurtulmuştur. Sonunda Haleb'te yerleşti. el-Melik el-Zâhir'in himayesini gördü. el-Melik el-Zâhir onun için Haleb dışında bir medrese yaptırdı. Bu medresede ders verdi. Kendisi dindarlığıyla tanınır. Haleb'te bir ribat yaptırmıştır. 611/1215 yılında Haleb'te ölmüş ve ders verdiği medresenin yanındaki türbesine gömülmüştür.

el-Herevî büyük bir seyyah, simya, hiyel (mekanik), coğrafya, tarih konularında âlim bir kişiydi. Gezdiği yerlerde duvarlara hatıra yazıları yazardı. Gezdiği yerleri ve seyahatlerini *Menâzil el-arz zât el-tûl ve'l-arz* adlı eserinde anlatmıştır. Bu eserden seçerek *el-İşârât ilâ marifet el-ziyârât* adında bir kitap yazmıştır. Önemli ziyaret yerlerinden bahseden bu eser zamanımıza gelmiş, J. Sourd el-Thomine tarafından 1953 yılında Dimaşk'ta basılmıştır. Bundan başka, el-Melik el-Zâhir için *el-Tezkiret el-heraviyye fî'l-hiyel el-harbiyye* adlı harp sanatıyla ilgili değerli bir eser yazmıştır. Bu eser, M. Arif Hilmî tarafından Türkçe'ye çevrilmiş, J. Sourd el-Thomine tarafından metni BEO, XVII, 1961-1962, s.205-266'da yayınlanmıştır. Bu zatın bir de

¹⁵⁷ *El²*, III, 886-887; GAL, I, 335, S.I, 572-573; *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, s.383-384, 401-403; Rosenthal, s.164; *Nevâdir el-mahtûtar²*, s.162-163; Zirikli, I, 302.

vasiyetnamesi vardır. Yine aynı nâşir tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiş ve 1965 yılında yayınlanmıştır.¹⁵⁸

3. **İbn Zâfir, Cemâleddin Ali:** 567/1170 yılında Kahire'de doğdu. Tahsilini bu şehirde yaptı. Babasının ölümünden sonra Kahire'de Mâlikî Medresesi'ne müderris oldu. Bir ara halifeye elçi gönderildi. Daha sonra, el-Cezîre sahibi el-Melik el-Eşref'in vezirliğini yaptı. Sonra, Mısır'a döndü. Bir ara Vekâletü Beyt el-Mal görevinde bulundu. Daha sonra istifa edip ölünceye kadar telif ve tedrisle uğraştı. 613/1216 tarihinde Kahire'de öldü.

İbn Zâfir tarih ve edebiyat sahasında eserler yazmıştır. Bunların en meşhuru *el-Düvel el-munkatia* adlı 4 ciltlik İslâm tarihidir. Fâtımîler devri tarihi bakımından önemli olan bu eser Andoria Ferix tarafından 1972 yılında Kahire'de yayınlanmış olup, İslâm tarihinin başından 1179 yılına kadarki olaylardan bahseder. *el-Menâkib el-nûriyye* bu eserin son kısımları olmalıdır. Hanedanlara göre tertibedilmiştir. Bundan başka bir selçuklu tarihi yazmıştı. Bu eser *Ahbâr el-şüc'ân* ile aynı kitap olmalıdır. Bize kadar gelmemiştir. Bunlardan başka adı Ali olan suikasta uğramış kişilerden bahseden *Men usûbe bi men ismuhû Ali*, siyasete dâir *Esâs el-siyâse* adlı eserleri vardır. el-Kâdî'l-Fâdîl'in münşeatına nazîre olarak kaleme aldığı risâleleri içeren *Bedâyi el-bedâyi* adlı eseri Mısır'da 1278, 1316 yıllarında, M. Ebû'l-Fadl İbrahim tarafından 1970 yılında Kahire'de basılmıştır.¹⁵⁹

4. **İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed:** 540/1145 yılında Valencia'da doğdu. Şâtîba'da tahsilini yaptı. Şâirler ve edibler arasına katıldı. Kırâat, nazım ve nesir alanlarında üstadı. Üç defa doğuya geldi. 578-579/1182-1183 yıllarındaki hac seyahati sırasında Mısır, Hicaz, Irak, el-Cezîre ve Şam bölgelerini dolaştı. Gördüklerini ve hatıralarını *Tezkira bi'l-ahbâr an ittifâk el-esfâr* adlı rihle (seyahatnâme)'sinde anlattı. Zamanımıza ulaşan bu eser Salâhaddin devrinde Mısır, Hicaz Irak, el-Cezîre, Şam, Sicilya, İspanya bölgelerindeki sosyal ve siyasî hayatı, ilim, sanat, ticareti aksettiren en önemli canlı kaynaklardır. Zamanımıza gelmiştir. Bu eser XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki âlimlerin ilgisini çekmiştir. Bir parçası *Haçlı Seferleri Külliyyatı*'nın doğu kaynakları kısmının III. cildinde yayınlanmıştır. Daha önce Amari eserden bazı seçmeleri ve tercümelerini JA'in 1846 yılı

¹⁵⁸ *El²*, III, 182; GAL, I, 478, S.I, 879; *Salâhaddin Eyyûbîler ve Devlet*, s.403; Zirikli, IV, 266; *Nevâdir el-mahtûtar²*, s.839.

¹⁵⁹ *El²*, III, 995; GAL, I, 321, S.I, 553; *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, s.403-404; Zirikli, IV, 296-297; Şâkir Mustafa, II, 194-196.

sayasında yayınlamıştı. Kitabın tam metni ise W. Wright tarafından 1852 yılında Leyden'de, De Goeje tarafından tashihli şekli 1907 yılında Leyden-Londra'da basıldı. 1908 yılında Kahire'de kötü bir baskısı yapıldı. Hüseyin Nassar 1955 yılında Kahire'de yeni bir baskısını yaptı. Bu baskı 1964, 1980 ve daha sonraki yıllarda Beyrut'ta defalarca tekrarlandı. Kitabın C. Schiaparelli tarafından 1906 yılında Roma'da İtalyanca tercümesi, Broadhurst tarafından 1952 yılında Londra'da İngilizce tercümesi, 1946, 1949 yıllarında Gaudefroy-Demonbeyes tarafından Paris'te Fransızca tercümesi neşredildi.

İbn Cübeyr 1189-1191 yıllarında tekrar doğuya geldi. Salâhaddin'i medheden bir kaside yazdı. 614/1217 yılında İskenderiye'de ders okutmak için tekrar Mısır'a geldi. Aynı yıl Kasım ayında İskenderiye'de öldü. Yukarıda bahsedilen *Seyahatnâme*'sinden başka bir şiir divanı, zamanındaki insanların ahlakından şikâyet eden manzum bir eseri, karısı Ümm el-Me'ed için yazdığı mersiyelerden meydana gelen bir eseri vardır.¹⁶⁰

5. **el-Melik el-Mansur, Muhammed b. Takiyyüddin Ömer b. Şâhinşah b. Eyyub:** Salâhaddin'in yeğeni Takiyyüddin Ömer'in oğlu, Hama Eyyübîlerinin ikinci hükümdarı. 566/1171 yılında Mısır'da doğdu. Başta Ebû Tahir el-Silefi, Taceddin Ebû'l-Yumn el-Kindî olmak üzere zamanının büyük âlimlerinden esaslı bir tahsil yaptı. 1191 yılında babası ölünce, Salâhaddin tarafından, babasının yerine Hama melikliğine tâyin edildi. 617/1221 yılındaki ölümüne kadar Hama hükümdarlığı yaptı. Aynı zamanda babası gibi bir kahraman, âlim, âlimlerin ve ilimlerin hamisi, imarçı bir kişiydi. Bugün Hama'da bulunan Merâkib (Serâya) Köprüsü, Mansûriye Çarşısı, Hammam el-Sultan onun eserlerindendir. Himayesinde fakihlerden, ediblerden, dilcilerden, müneccimlerden (astronomlardan), felsefecilerden ve kâtiblerden 200 kadar âlim vardı. Felsefenin hor görüldüğü devirde meşhur felsefeci ve kelâmcı Seyfeddin el-Âmidî'yi o himaye etmiştir.

el-Melik el-Mansur etrafındaki âlimlerin de yardımıyla tarihe ve edebiyata dâir değerli eserler yazmıştır. Bunların en önemlisi *Mızmâr el-hakâyık ve sîr el-halâyık* adlı 20 ciltlik büyük İslâm tarihidir. Bu değerli eserin 1179-1183 yılları arasındaki olaylardan bahseden kısım zamanımıza gelmiş, H. Habeşi tarafından 1967 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. Bu eserde Salâhaddin devriyle ilgili verilen bilgiler genellikle *el-Bark el-şâmi*'den alınmıştır.

¹⁶⁰ İA, VII, 720, EI², III, 777-778; GAL, I, 478, S.I, 879; Rosenthal, s.414, 540, 549, 550; Salâhaddin Eyyubî ve Devlet, s.384-385; Zirikli, VI, 313.

Yalnız, kendi ailesi ve beyliği ile ilgili bazı ilâveler yapmıştır. Şerefeddin Karakuş'un Kuzey Afrika'daki hareketi bunlardandır. Bundan başka, Cahiliye devrinden itibaren tabakat tarzında şâirlerden ve şiirlerinden bahseden *Ahbâr el-mülûk ve nüzhât el-melik ve'l-memlûk* adlı 10 ciltlik bir eseri, *Dürer el-âdâb ve mehasinü zevî'l-elbab* (bir cildi yayınlanmıştır), *Dîvân el-şî'r* adlı kitapları vardır.¹⁶¹

6. **Yakut el-Hamavî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî:** 575/1179 yılında Anadolu'da doğdu. Her ne kadar bazıları tarafından rum asıllı olduğu iddia edilirse de bu doğru olmamalıdır. Türk olması daha fazla ihtimal dâhilindedir. Çocukluğunun ilk yıllarında esir edilip Bağdad'a getirildi. Burada yaşayan Hamalı bir tacir olan Asker b. İbrahim tarafından satın alındı. İyi bir tahsil yaptırıldı. Onun tarafından ticâret için bazı yerlere gönderildi. 1199 yılında azad edildi. Bundan sonra kısa bir müddet efendisi ile arası açıldı. Kitap istinsah ederek geçimini sağladı. Sonra efendisi ile barıştı. Onun ölümünden sonra kitapçılıkla uğraştı. Yakut'u 1213 yılında Tebriz'de, 1214 yılında Şam ve Mısır'da görüyoruz. 1215 yılında tekrar Dimaşk'tan Haleb'e, sonra Musul'a, daha sonra Horasan'a gidiyor. Kütüphanelerde, yazacağı eserler için malzeme toplamakla uğraşıyor. Harezm ve Mâverâünnehr'de bulunuyor. Cengiz ordularının gelmesi üzerine 616/1219 yılında bütün mallarını bırakıp batıya kaçıyor. Eylül 1220'de Musul'dayken Haleb'te bulunan Cemâleddin el-Kıftî'ye bir mektup yazıp yardım istiyor. Onun yanına Haleb'e gidiyor. İki yıl sonra tekrar Musul'a dönüyor. 1224 yılında *Mu'cem el-büldân* adlı eserini Musul'da tamamlıyor. 625/1228 yılında tekrar Haleb'e gidiyor. 626/1229 yılında bu şehirde ölüyor.

Yakut büyük bir âlimdi. Tarih, coğrafya ve edebiyata dâir önemli eserler yazdı. Bu kitaplardan tarihe dâir *Kitab el-düvel*, *Ahbâr el-Mütenebbî*, *Ahbâr el-şuarâ*, edebiyata dâir *Kitab el-mebde ve'l-meâl*, *Unvan el-Eğânî* bugün kaybolmuştur. Zamanımıza ulaşan eserleri ise şunlardır:

İrşad el-erîb ilâ marîfet el-edîb: Alfabetik tertib edilen, İslâm tarihinde yetişen dilciler, edibler, şâirler, tarihçiler, coğrafyacılar, hattatlar, felsefecilerden, matematik, tıp sahalarındaki önemli kişilerin hayatlarından bahseden bu eser büyük bir araştırma mahsulüdür. Ayn harfinden bir kısmı dışında zamanımıza gelmiştir. En önemli kaynaklarımızdandır. Eser Margoliouth tarafından 1907-1931 yılları arasında *Gibb Memorial Serisi*

¹⁶¹ EI², VI, 414-416; GAL, I, 324, S.I, 558; el-Sâbûnî, *Târihü Hama*, Hama 1332, s.84; Salâhaddin Eyyubî ve Devlet, s.404; Şâkir Mustafa, II, 248-250.

içinde, 6 cilt halinde, Leyden'de basılmıştır. Daha sonra, Kahire'de 1335/1936 yılında yeni bir baskısı yapılmıştır. Bugün genellikle bu ikinci baskı ve Beyrut'ta yapılan reproductionları kullanılmaktadır.

Mu'cem el-büldân: Alfabetik tertibedilmiş büyük bir coğrafya lügâtıdır. Her yerden bahsederken enlem ve boylamını, orada yetişen büyük âlimleri verir. Bunun yanında büyük ülkelerden, bazı kavimlerden bahseder. Onlar hakkında daha önceki müelliflerin verdikleri bilgileri aktarır. Her coğrafi adın okunuş şeklini verir. Yakut bu eser üzerinde 1215 yılından 1229 yılındaki ölümüne kadar çalışmıştır. Kitap Wüstenfeld tarafından 1866-1873 yıllarında 6 cilt halinde Leipzig'te basılmıştır. 1906-1907 yıllarında Avrupa ve Amerika'ya âit bir zeyil de ilâve edilip 10 cilt halinde Kahire'de başka bir baskısı yapılmıştır. Bugün en çok kullanılan 5 cilt halinde yayınlanan Beyrut baskılarıdır. Daha sonra, Abdülmümin b. Abdülhak el-Bağdâdî (ölm. 1338) kitaptaki tarih-coğrafyaya âit malzemeyi *Merâsîd el-ittilâ* adıyla muhtasar hale getirmiştir. Bu muhtasar Juynboll tarafından 1851-1864 yıllarında Leyden'de yayınlanmıştır.

Yakut'un okunması zor bazı nisbeler ve isimleri açıklayan *el-Müşterik vaz'an ve'l-muhtelif sak'an* adında bir kitabı daha vardır. Bu eser de 1846 yılında Göttingen'de basılmıştır. Bunlardan başka Arapların neseblerinden bahseden *Kitâb el-muktazab fi'l-ensâb* adlı bir eseri daha zamanımıza ulaşmıştır.¹⁶²

7. **Abdüllatif el-Bağdâdî, Muvaffakuddin Abû Muhammed Abdüllatif b. Yusuf b. el-Lebbâd**: 557/1162 yılında Bağdad'ta doğdu. Musullu bir ailedendi. Çocukluğunda Ebû'l-Necîb el-Suhraverdî'nin terbiyesinde büyüdü. Bağdad'ta bulunan ve Bağdad'a gelen çok sayıda âlimden Arapça, hadis, fıkıh, edebiyat, şiir, hesap, kimya, felsefe, kelâm, tıp ilimlerini okudu. Bağdad'ta faydalanacağı kimse kalmayınca 1189 yılında Musul'a gitti. Kemaleddin b. Yunus ile görüştü. Şihabeddin Yahya el-Suhraverdî'nin eserlerini okudu. Bir sene kadar Musul'daki İbn Muhâcir Medresesi'nde, yanındaki Dârülhadis'te ders verdi. 1190 yılında Dimaşk'a geçti. Bu şehirde Salâhaddin'in iyiliklerinin topladığı çok sayıdaki Bağdad eşrafiyla tanıştı. 1191 yılında Kudüs'ü ziyaret etti. Oradan Akka önündeki Salâhaddin'in ziyaretine gitti. Çok meşgul olduğu için onunla konuşamadı. el-Kâdî'l-Fâdîl'in bir tavsiye mektubunu alarak Kahire'ye gitti. Kahire'de Ebû'l-

¹⁶² İA, XIII, 357-358; GAL, I, 479-480, S.I, 880; Zirikli, VIII, 131; Şâkir Mustafa, II, 250-252; Günaltay, s.451-459; Rosenthal, s.27, 72, 98, 147, 148, 149, 150, 238, 251, 398; İslâm coğrafyacılarına göre Türkler, s.128-144.

Kâsım el-Şâriî'den çeşitli felsefe kitapları okudu. 1192'de Kudüs'te Salâhaddin'i ziyaret etti. Salâhaddin ve oğulları ona 100 dinara yakın maaş bağlayıp Emeviye Câmii'nde ders okutmakla görevlendirdiler. 1195 yılında el-Melik el-Aziz Dimaşk'a gelince onunla Kahire'ye gitti. Bu sırada Mısır'ı yakından inceledi. Gördüklerini ve diğer intibalarını *Ahbâru Mısır el-kebir*, *Kitab el-ifâde ve'l-i'tibâr* adlı eserlerinde anlattı. Onu 1207'de Kudüs'te, 1208'de Dimaşk'ta görüyoruz. Burada tıbbâ dâir dersler verdi, kitaplar yazdı. Sonra, Haleb'e, 1220 yılında oradan Erzincan'a gitti. Uzun yıllar Mengücek oğullarından Alâeddin Davud b. Behramşah'ın hizmetinde çalıştı. Alâeddin Keykubad'ın Erzincan'ı alması üzerine 1229 yılında Haleb'e döndü. 1231 yılında hacca gitmek için Haleb'ten ayrıldı. Bağdad'a vardığı sırada öldü.

Abdüllatif el-Bağdâdî'nin ömrü hummalı bir tahsil, tedris ve te'lifle geçmiş, dil, tefsir, hadis, matematik, hesap, felsefe, tıp, tarih, edebiyat sahalarında 170 civarında kitap yazmıştır. Bunlardan bazıları zamanımıza gelmiştir. Bazıları basılmıştır. Aralarında çok sayıda orijinal eser vardır. Tarih sahasında üç eseri bilinmektedir. Bunlardan biricisi otobiyografisi *Siretî hayâtî* adlı kitabıdır. İbn Ebî Usaybîa bu eseri kitabında hülâsa etmiştir. Kendisi ise zamanımıza ulaşmamıştır. İslâm tarihçiliğinde az yazılan tarih kitapları türündendir. Makrîzî bu eserden Akka önündeki Salâhaddin'in ordusunun çarşısı hakkında bir pasaj nakletmektedir. Mısır ve Mısır'daki hatıraları, gözlemleri hakkında kaleme aldığı *Ahbâru Mısır* ve *Acâib el-ahbâr* adlı eserleri de günümüze gelmemiştir. el-Zehabî'nin *Tarih el-İslâm* adlı eserinde Moğollarla ilgili verilen bilgiler bu iki eserden birinden olmalıdır. J. de Simogni tarafından *Der Islam*'ın 1937 sayısında yayınlanmıştır. *Kitab el-ifâde ve'l-i'tibâr* adlı eseri ise zamanımıza gelmiş, bu eser J. White tarafından Oxonii'de 1788, 1800'de (ikinci baskı Latince tercümesiyle birlikte), S. de Sacy tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte 1800 yılında Paris'te, daha sonra 1286'da Kahire'de yayınlanmıştır. 1205 yılında tamamlanan bu eser kültür tarihi bakımından önemlidir. Abdüllatif bu kitabında sosyal hayat, insanların ahlakı, toplumun tefessühü, Mısır'daki eski eserler, topografya hakkında kıymetli bilgiler verir. Bunlar arasında İskenderiye Kütüphanesi'nin yakılmasıyla ilgili haber de bulunmaktadır.¹⁶³

8. **İbn el-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed**: 555/1160 yılında Cizre'de doğdu. Musul'da yetişti. Bu şehirde ve Bağdad'ta çeşitli âlimlerden dil, hadis, edebiyat, tarih okudu. Bağdad'a giderek tahsilini tamamladı. Sonra, Musul'a

¹⁶³ EP, I, 76; DİA, I, 254-255; GAL, I, 480, S.I, 880-881; Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet, s.405, 416-418; Şâkir Mustafa, II, 196; Nevâdir el-mahtûtat², s.578-580; Zirikli, IV, 61.

döndü. 578/1182 yılından itibaren tarihle uğraşmaya başladı. Salâhaddin'in Kudüs'ü almasından sonra 1188 yılında Şam'a gitti. Haleb ve Dimaşk'taki alimlerden okudu, Hittin savaş alanını gezdi. Aynı yıl Salâhaddin tarafından Antakya Prinkepsliği topraklarının fethi için girişilen sefere, Musul askerlerinin yanında, tarihçi olarak katıldı. Sonra Musul'a döndü. 603/1206 yılında hacca gitti. Aynı sıralarda Musul Atabeyi Nureddin Arslanşah için *el-Târih el-bâhir fi'l-Devlet el-Atabekiyye* adlı eserini yazdı. Onun ölümü üzerine kitabını oğlu Mesud'a sundu. Kitap mütalaa etmek, eser yazmakla meşgul oldu. Evi âlimlerin toplandığı bir yerdi. 626/1229 yılında Haleb'e gitti. Atabey Tuğrul tarafından büyük itibar gördü. 628/1231 yılına kadar Haleb ve Dimaşk'ta oturduktan sonra aynı yıl Musul'a döndü. 630/1233 yılında öldü.

İbn el-Esîr, Taberî ve Mesûdî gibi en büyük İslâm tarihçilerindendir. Tarih sahasında 4 önemli kitabı zamanımıza gelmiştir. Bunların en önemlisi 10 büyük cilt halinde te'lif ettiği *el-Kâmil fi'l-târih* adlı büyük İslâm tarihidir. Kitap dünyanın yaratılışıyla başlar. Peygamberler tarihinden sonra İran, Roma, Yunan, Selevkiler, Yemen, Cahiliye devri arapları anlatılır. Eyyam el-Arap hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Bir ciltte bunlar anlatıldıktan sonra Peygamber'le İslâm tarihi başlar. Hicret'ten sonra olaylar yıl yıl anlatılarak 628/1231 yılı sonuna kadar gelir. İbn el-Esîr'in bu eseri devrinden itibaren dünya çapında haklı bir şöhrat kazanmış, bundan sonra İslâm ve Türk tarihiyle uğraşanların başlıca kaynaklarından olmuştur. Bu özelliğini bugün de korumaktadır. Eser ana hatlarıyla siyasi-askeri İslâm tarihidir. Biyografiye, kültür tarihiyle ilgili konulara çok az yer verir. Kaynaklarının adını nadir olarak zikreder. Kendisinden önceki tarihçileri gerektiğinde tenkit eder. Kitap güzel bir üslupla kaleme alınmış, tarihî olaylar arasında sağlam muhakemeler kurulmuştur. Olaylar lüzumsuz tafsilattan, senet zincirinden ustaca çıkarılarak canlı bir tarih anlatımı meydana getirilmiştir. Kitap ince bir tetkikten geçirilince malzemenin kullanımında bazı hatalar, bazı boşluklar olduğu görülür. Kitaptaki evrensel tarih görüşü, belki de evrensel halifelik düşüncesinden, İslâm dünyasının Halife'nin başkanlığında tek bir devlet olduğu (Dâr el-İslâm) görüşünden doğmuştur. Daha sonra gelen pek çok tarihçi onun verdiği malzemeyi kısaltarak kendi devirlerini tarihlerine ilâve etmişlerdir. Kitap zamanımıza gelmiş, ilk tam neşri 1851-1876 yıllarında Tomberg tarafından Paris'te yapılmıştır. Bu baskı XIII cilt olup son cildini indeksler meydana getirir. Bundan sonra Kahire'de 1301 ve 1348 yıllarında iki baskısı yapılmıştır. 1965-1966 yıllarından beri Tomberg neşriden tashih edilerek Beyrut'ta yeni baskıları yapılmaktadır. Bu baskının XIII. cildini yine

indeksler teşkil eder. Bu baskıdan Türkçe'ye bir heyet tarafından 1988-1991 yıllarında Türkçe'ye tercümesi yapılmıştır. Tercümenin indeksi yoktur.

İbn el-Esîr'in ikinci eseri, yukarıda bahsedilen *el-Târih el-bâhir* adındaki Musul Atabeyleri tarihidir. Esere, *el-Kâmil*'deki bilgilerin üstüne pek bir şey ilâve edilmemiş, son şekli verilmemiştir. Bu eser Barbier de Meynard tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiş, *RHC*, cilt I-II'de yayınlanmıştır. Daha sonra, Abdülkadir Ali Tilimat tarafından 1963 yılında Kahire'de eserin yeni bir neşri yapılmıştır.

Üçüncü eseri Sahâbilerin hayatlarından bahseden *Üsd el-ğâbe fi marifet el-Sâhâbe*'dir. Alfabetik tertib edilen kitap, konusunda en iyilerdendir. 1285-1287 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır. M. Sabih ve arkadaşları 1965 yılında Kahire'de iyi bir neşrini yapmışlardır. 1969-1970 yıllarında Beyrut'ta yeniden yayınlanmıştır.

Dördüncü eseri, el-Semânî'nin *Kitab el-ensâb*'ının ilâveli ve tashihli muhtasarı olan *el-Lübab fi tehzîb el-ensâb* adlı kitabıdır. Üç cild halinde tertibettiği bu kitabın mukaddimesinde, telif esnasında gözönüne aldığı kuralları dokuz madde halinde sıralamıştır. Kitap sahasındaki önemli müracaat kitaplarındandır. Wüstenfeld tarafından 1835 yılında Göttingen'de, 1358 (1356) yılında Kahire'de, daha sonra Beyrut'ta olmak üzere defalarca yayınlanmıştır.¹⁶⁴

9. **İbn Ebî Tayy, Yahya b. Hâmid:** Halebli şîhlerin ileri gelenlerinden olup 575/1180 tarihinde bu şehirde doğdu. Babası Haleb'teki marangozların reisiydi. 543, 552/1148, 1157 yıllarında Haleb'ten sürgün edilmiş, 1157 yılında Harran'da bir tarih kitabı yazmıştı. Çocukları yaşamıyordu. İhtiyarlığında 575/1180 yılında oğlu Yahya doğdu. Yahya babasından, Haleb'teki âlimlerden dil, edebiyat, tasavvuf sahalarında dersler aldı. Hayatını genellikle kitap istinsah ederek kazandı. Bu arada fıkıh, kiraat, edebiyat, nahv, tarih ve nebatlar konularında 30'dan fazla eser yazdı. 630/1233 yılı civarında öldü. Tarihe dâir eserlerinin sayısı 15 civarındadır. Bunlar genel İslâm tarihi, Haleb ve Eyyûbîler tarihleri, şîa tarihleri olmak üzere üç kısma ayrılıyordu. Fakat, biri dışında bunlar zamanımıza ulaşmamıştır. Ancak, hayatından bahseden veya eserlerinden ictibas (alıntı)

¹⁶⁴ İA, V/II, 852, *El*², III, 746; Günaltay, s.147-160; GAL, I, 345, S.I, 587-588; Rosenthal, s.65, 78, 80, 140, 152, 158, 212, 248, 251...; *Nur ad-Din*, I, 36-40; Şâkir Mustafa, II, 111-116; *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, s.400-401; *Nevâdir el-mahtûta*², s.11-12; Zirikli, IV, 331-332.

yapan tarihçiler vasıtasıyla bu kitaplardan haberdarız. Ondan alıntı yapan tarihçiler arasında İbn el-Adim, İzzeddin b. Şeddad, İbn Abdüzzahir, İbn Müyesser, Zehebî, Makrîzî, İbn Kâdî Şuhbe gibi büyük tarihçiler vardır.

Onun tarihe dâir eserlerinin en önemlisi *Meâdin el-zeheb fî târîh el-mülûk ve'l-hulefâ ve zevi'l-ruteb* adlı İslâm tarihidir. Kitab şîa tarihi ağırlıklı olmalıdır. Ebû Şâme ve el-Zehbî bu eserden nakil yaparken *Târih el-Şîa* demekle yetinirler. Bu esere bir de zeyl yazmıştır. İkinci önemli eseri Salâhaddin el-Eyyûbî'nin hayatı hakkındaki *Kenz el-muvahhidûn fî sîreti Salâhaddin*'dir. Ebû Şâme bu eserden nakiller yapar. Üçüncü önemli eseri *Ukûd el-cevâhir fî sîret el-Melik el-Zâhir* olup Salâhaddin'in oğlu ve Haleb sahibi el-Melik el-Zâhir'in hayatından bahseder. İzzeddin b. Şeddad *el-A'lâk el-hafîra* adlı eserinde bu eserden Haleb vergileriyle ilgili değerli bilgiler aktarır.

Bunlardan başka *Havâdis el-zamân* adlı 5 ciltlik tarihi, *Târihi Mısır*, *Muhtârâ Târih el-mağrib*, *Silk el-nizâm fî târih el-Şâm*, *Tehzîb el-İstîâb fî marifeti el-Eshâb*, *Tabakât el-İmâmiye*, *Esmâü rıvât el-Şîa*, *Terâcimü ricâl el-edeb ve'l-şuarâ* adlı eserler yazmıştır. Son eserin bir nüshası zamanımıza ulaşmıştır. Kitapları Haleb ve etrafı, İmâmiyye tarihleri için orijinal kaynaklardır.¹⁶⁵

10. **İbn Nazîf, Ebû'l-Fazâil Muhammed b. Ali el-Hamavî:** Doğum tarihi ve hayatının ilk zamanları hakkında bilgimiz yok. Caber Kalesi sahibi el-Melik el-Hâfız el-Eyyûbî'nin kâtibiydi. Onun tarafından, bilinmeyen bir sebepten, 626/1229 yılında hapse atıldı. Kısa sürede afvedildi. Hıms sahibi el-Melik el-Mansur el-Eyyûbî'nin hizmetine girdi. Onun kâtipliğini yaptı. 633/1235 yılında sağdı. İbn Nazîf el-Hamavî *el-Keşf ve'l-beyân fî havâdis el-zamân* adında büyük bir tarih kitabı yazmıştır. Bu eser zamanımıza ulaşmamış, fakat İbn el-Furât bundan alıntı yapmıştır. Belki de müellif tarafından esere son şekli verilmemişti. Onun bize kadar ulaşan önemli eseri *el-Keşf ve'l-beyân*'ın muhtasarı ve Hama sâhibi el-Melik el-Mansur adına yazdığı *el-Târih el-mansûrî* adlı İslâm tarihidir. Bu eser P.A. Gryaznevitch tarafından faksimile olarak 1960 yılında Moskova'da, Ebû'l-İd Dudu tarafından 1981 yılında Dimaşk'ta yayınlanmıştır. Kitabın VI/XII. asrın ortalarına kadarki kısmı genellikle Azîmî tarihinden alınmıştır. 589/1193 yılından sonraki Eyyûbîler tarihi bakımından önemlidir. 620-633/1223-1235 yılları arasındaki Eyyûbîler ve etraflarındaki devletlerin tarihi bakımından müşâhedelerine ve arşiv

¹⁶⁵ EP², III, 715; *La Syrie du Nord*, s.55-57; *Nur ad-Din*, I, 40-42; Rosenthal, s.73, 580; Şâkir Mustafa, II, 253-255; Zirikî, VIII, 144.

vesikalarına dayanan etraflı bilgiler verir. Yassı Cemen savaşına katılmış, bu savaş hakkında en tafsilatlı bilgi vermiştir. Onun, *Muhtasaru siyer el-evâil ve'l-mülûk* adında, 323/935 yılı olaylarıyla sona eren başka bir tarih kitabı zamanımıza gelmiştir. 633 yılında başladığı bu eserini tamamlayamadan ölmüş olmalıdır. Kitap henüz basılmamıştır.¹⁶⁶

11. **İbn Şeddad, Bahâeddin Yusuf b. Râfi:** 539/1145 yılında Musul'da doğdu. Önce şehrindeki âlimlerden okuduktan sonra 565/1170 yılında Bağdad'a gitti. Nizamiye Medresesi'nde hadis, fıkıh okudu. Ardından aynı medresede müd (asistan) oldu. 570/1175 yılında Musul'a döndü. Kemâleddin el-Şehrazûrî tarafından inşa edilen medresede ders verdi. 581/1184 yılında önce Abbâsî halifesine, ardından Salâhaddin'e elçi gönderildi. 583/1187 yılında hacca gitti. Dönüşünde 584/1188 yılı başlarında Salâhaddin'in hizmetine girdi. Çocuklarının hocası, ardından kazaskeri oldu. 1193 yılında Salâhaddin öldüğü sırada Kudüs kadısıydı. Onun ölümünden sonra meydana gelen iç mücadeleler üzerine, 1195 yılında Haleb'e el-Melik el-Zâhir'in yanına gitti. el-Melik el-Zâhir tarafından başkadılığa tayin edildi, vezâret rütbesi verildi. Ardından medreselerin, vakıfların idâresi de ona tevcih edildi. 1205 yılında Haleb'te bir medrese, ardından bir Dârülhadis yaptırdı. Âlimleri, ilmi himâye etti. Onun zamanında Haleb ilim hayatı bakımından en parlak devirlerinden birini yaşadı. Her taraftan âlimler, talebeler, Haleb'e akın ettiler. Bunlar arasında İbn Memmâtî, el-Kıfî, Yâkut el-Hamavî vardır. İbn Şeddad muhterem bir kişiydi. Çok itibar görmüş, sayısız talebe yetiştirmiştir. Fıkıh ve tarih sahalarında eserleri vardır. Tarih sahasındaki eseri Salâhaddin el-Eyyûbî'nin hayatından bahseden *el-Nevâdir el-sultâniyye fî'l-mehâsin el-yûsufiyye*'dir. Kolay bir üslupla kaleme alınmıştır. Salâhaddin'in 1182 yılındaki Musul muhasarasına kadarki kısmı muhtasar ve hatalarla dolu bilgi verir. Bu muhasara ile Salâhaddin'in tarihine dâir bilgiler hem artar hem sağlamlaşır. 2 Mart 1188 tarihinde Salâhaddin'in hizmetine girmesiyle onun tarihi hakkında verdiği bilgiler hem iyice sağlamlaşır hem iyice ayrıntılı hal alır. Bilhassa III. Haçlı Seferi sırasındaki olaylar hakkında en önemli kaynaklarımızdandır. Salâhaddin'in ölümüyle sona erer. Kitap Schultens tarafından Latince'ye çevrilmiş, 1732 yılında bu tercüme Leyden'de basılmıştır. Metni *Haçlı Seferleri Külliyyatı* içinde, sonra 1346/1928 yılında Kahire'de iki defa yayınlanmıştır. Daha sonra Cemâleddin Şeyyal tarafından tahkikli (tenkitli) neşri 1964, 1994 yıllarında Kahire'de yapılmıştır. M. Derviş ise 1979 yılında Dimaşk'ta eserin muhtaratını yayınlamıştır. Wilson-

¹⁶⁶ *el-Târih el-mansûrî*, nşr. Ebû'l-İd Dudu, Dimaşk 1401/1981; GAL, I, 350, S.I, 591; *Nur ad-Din*, I, 42-43; Şâkir Mustafa, II, 255-256; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubat devri Selçuklu Tarihi (1220-1237)* basılmamış doktora tezi, M.S.Ü. Fen-Ed. Fakültesi 1997, s. VIII-IX.

Conder taraflarından yapılan İngilizce tercümesi ise 1897 yılında Londra'da basılmıştır.¹⁶⁷

12. **İbn Ebî'l-Dem, İbrahim b. Abdullah:** 583/1187 yılında Hama'da doğdu. Hama, Haleb, Bağdad, Kahire gibi zamanın ilim merkezlerinde fıkıh, hadis, Arapça okudu, okuttu. Sonra Hama kadısı oldu. 642/1244 yılında Hama hükümdarı el-Melik el-Muzaffer el-Eyyûbî tarafından Bağdad'a elçi gönderildiği sırada Maarrat el-Numan'da hastalandı. Hama'ya dönünce öldü. Tarih, dinler tarihi, fıkıh konularında eserler yazdı. Mezhebler tarihi hakkındaki eserinin biri muhtasar biri geniş olmak üzere iki nüshası vardır. Her iki eser zamanımıza gelmiş, henüz basılmamışlardır. Tarih konusunda da biri mufassal biri muhtasar olmak üzere iki eser yazmıştır. *el-Târih el-mukaffâ* adlı geniş eseri alfabetik tertibedilmiş büyük bir İslâm tarihi ve terâcîm kitabıydı. Sahâvî bu eserin sîret el-nebevîyye ile başladığını, sonra sırasıyla halifelerin, fakihlerin, kelâmcıların, hadisçilerin, zahidlerin, nahivcilerin, lügatçilerin, tefsircilerin, şâirlerin biyografilerinin geldiğini, her bölümün sonunda kadınların biyografilerinin verildiğini söyler. Bu eser zamanımıza ulaşmamıştır. Onun ikinci eseri ise *el-Târih el-muzafferî* adındaki İslâm tarihidir. eser 628/1231 yılına kadar gelir. Bu eseri Hama sahibi el-Melik el-Muzaffer için telif etmiştir. Ebu'l-Fidâ ile el-Zehabî bu eserin 6 ciltlik büyük bir kitap olduğunu söylerler. Zamanımıza bu eserin bir ciltlik muhtasarı gelmiştir. Kitap Peygamber'in hayatıyla başlar, 628 yılına kadar gelir. Son kısımları kendi müşahedelerinden ve takibettiği olaylardan bahseder. Dört nüshası olan bu eser henüz basılmamıştır.¹⁶⁸

13. **el-Kıfî, Camâleddin Ali b. Yusuf:** 568/1172 yılında Yukarı Mısır'daki Kıfî şehrinde doğdu. Babasının memuriyeti dolayısıyla genç yaşında Kahire'ye geldi. Buradaki âlimlerden okudu. 583/1187 yılında Kudüs fethedilince babası Kudüs civarına tâyin edildi. Burada onbeş yıla yakın kaldı, tahsilini tamamladı, divanda çalıştı. el-Melik el-Adil'in saltanatı ele geçirmesi üzerine 1202 yılında Haleb'e el-Melik el-Zâhir'in yanına gitti. Orada ilmî ve meslekî çalışmalarına devam etti. 610/1213 yılında Haleb Dîvan el-Mal'ının başına getirildi. 613-616/1216-1219 yılları arasında devlet işlerine ara verdikten sonra, mâlî idâre başkanlığına 628/1230 yılına kadar devam etti. Bundan sonra, tekrar beş yıllık bir ara devlet işlerinden ayrıldı. 633/1236 yılında

¹⁶⁷ İA, VII, 825, E², III, 958-959; GAL, I, 386, S.I, 549; Nur ad-Din, I, 43-45; Günaltay, s.145-146; Rosenthal, s.146, 147, 215; Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet, s.357-358, 405-406; Ziriklî, VIII, 230.
¹⁶⁸ GAL, I, 347, S.I, 588; Rosenthal, s.204, 418, 528, 578; Şâkir Mustafa, II, 256-258; Ziriklî, I, 49; Nevâdir el-mahûtar², s.6-7; Ziriklî, I, 49.

Haleb sahibi el-Melik el-Aziz tarafından vezirliğe getirildi. 646/1248 yılındaki ölümüne kadar bu görevde kaldı.

el-Kıfî divan kâtipliği, devlet adamlığı yanında dil, din, edebiyat, matematik ilimleri, tarih sahasında geniş bilgi sahibi bir kişiydi. Alimleri korurdu. Evli değildi. Zamanını devlet işleri ve ilimle geçirirdi. Kitap edinmeyi çok severdi. Çeşitli ilimlere dâir kitaplardan büyük bir kütüphane edinmişti. Bu kütüphaneyi Eyyûbîlerin son hükümdarı el-Melik el-Nâsır'a bırakmıştı. İçlerinde kendi eserleri de vardı. Ölümünden sonraki karışıklıklarda ve Moğol istilasası sırasında bu kütüphane kaybolmuş, kendi kitapları da bunlar arasında zayolmuştur. Bunlar arasında yıllara göre tertibettiği büyük *İslâm tarihi* vardır. Bu eser sonraları Ahmed b. Abdülkâdir b. Mektum (ölm. 749/1348 tarafından hülâsa edilmiştir. Mısır tarihi hakkında başlangıçtan Salâhaddin devrinin sonuna kadar 6 ciltlik bir eser, *Ahbâr el-Mağrib, Târih el-Yemen* adlı iki eser yazmıştır. Büveyhîler, Gazneliler, Selçuklular, Mirdâsîler, Fâtımî vezirleri hakkında ayrı ayrı tarih kitapları meydana getirmiştir. Selçuklular tarihi adlı kitabı *Ahbâr el-Devlet el-Selçûkiyye* adını taşıyordu. Yakut el-Hamavî (ölm. 626/1229) tarafından bahsedilen bu eser ile 622/1225 yılına kadar gelen ve Halife el-Nâsır'ın kâtibi Sadreddin el-Hüseynî'ye nisbet edilen *Ahbâr el-Devlet el-Selçûkiyye* adlı eser arasında bir ilişki olmalıdır. Zira, Sadreddin el-Hüseynî 590/1194 yılında ölmüştür. Daha sonraki olaylardan bahsetmesi imkânsızdır. Kitapta iki yerde Sadreddin'in adı zikredildiği için kitap ona nisbet edilmiştir. *Ahbâr el-Devlet el-Selçûkiyye* M. İkbal tarafından 1933 yılında Lahor'da, 1984, 1985 yıllarında Beyrut'ta neşredilmiş, Necati Lugal tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve bu çeviri TTK tarafından 1943 yılında Ankara'da basılmıştır.

el-Kıfî âlimler ve kitaplarından bahseden beş kitap yazmıştır. Bunların en meşhuru *İhbâr el-ulemâ bi ahbâr el-hukemâ* adlı kitabıdır. En eski zamanlardan kendi devrine kadar yaşamış olan filozofların, matematikçilerin, astronomların, tabiat bilimcilerinin, bir kısım tabiblerin hayatlarından bahseden bu eserde 414 şahsın haltercümesi (biyografisi) ve eserleri anlatılır. Müslümanların eski yunan ilimlerine ve âlimlerine âit bilgileri hakkında önemli bir kaynaktır. Klâsik eski çağ kaynaklarında bile bulunmayan bilgiler içerir. Kitabın kendisi kaybolmuş, 647/1249 yılında Muhammed b. Ali el-Zevzenî tarafından yapılan muhtasarı zamanımıza gelmiştir. Bu muhtasar J. Lipper tarafından 1903 yılında Leipzig'e neşredilmiştir. 1326 yılında Kahire'de başka bir baskısı yapılmıştır. Bundan başka *İnbâh el-ruvat ilâ enbâ el-nuhât* adındaki gramercilerin biyografilerinden bahseden üç ciltlik kitabı ile *el-Muhammedûn min el-şuarâ* (Muhammed adlı şâirler) adlı kitabı

zamanımıza gelmiştir. Bunlardan *Inbâh el-ruvât* 1369-1374/1950-1955, 1973 (cilt 4), 1979 yıllarında M. Ebû'l-Fazl İbrahim tarafından Kahire'de, *el-Muhammedûn min el-şuarâ* 1966-1967 yıllarında Haydarabat'da, Hasan el-Omanî tarafından 1970 yılında Riyad'ta, Riyaz Murad tarafından 1975 yılında Dimaşk'ta yayınlanmıştır. *Inbâh el-ruvât* sahasının en önemli eseridir.¹⁶⁹

14. **Sibt b. el-Cevzî, Yusuf b. Kızıoğlu:** Babası Kızıoğlu vezir İbn Hübeyre'nin azadlısı, anası ise İbn el-Cevzî'nin kızıydı. 581/1185 yılında Bağdad'ta doğdu. Dedesi tarafından yetiştirildi. Onun ölümünden sonra Dimaşk'ı ziyaret etti. Bu şehrin dinî ve ilmî muhiti hoşuna gidince 600/1203 yılında Şam'a gelip Dimaşk'ta yerleşti. Devrinin en büyük fakihlerinden ve vâizlerindendi. Bilhassa Haçlılara karşı mücadelenin öncülerindendi. Bu sebeple Eyyûbi hükümdarları, bilhassa Dimaşk sahibi el-Melik el-Muazzam tarafından büyük bir itibar gördü. Önce Hanbelî mezhebinde iken Hanefî mezhebine geçti. el-Melik el-Muazzam'ın bu mezhebe geçmesinde etkili oldu. Onunla beraber, Ebû Hanîfe'yi tenkit eden Hatîb el-Bağdâdî'ye reddiye olarak, Hanefî mezhebinin üstünlüklerinden bahseden *el-Sehm el-musib fi'l-redd ale'l-Hatîb* adlı kitabı yazdı. Dimaşk Emeviye câmiinde imam-hatiplik yaptı. Seyfeddin el-Âmidî'nin hâmlerindendi. 654/1256 yılında Dimaşk'ta öldü. Tarih, fıkıh, vaz ve nasihat sahalalarında eserleri vardır.

Bizi burada ilgilendiren eseri başlangıçtan 654/1256 yılına kadarki olaylardan bahseden *Mir'at el-zamân fî vefeyât el-fuzalâ ve'l-ayân* adlı büyük İslâm tarihidir. Yıllara göre tertibedilmiştir. Eserin aslı 30 ciltten fazla olmalıdır. Kutbeddin el-Yûnînî (ölm. 726/1326) tarafından 21 cilt halinde bazı kısımları atılarak yeni bir redaksiyonu yapılmıştır. el-Yûnînî esere 4 ciltlik bir de *zeyl* yazmıştır. Adı bilinmeyen biri tarafından yapılan başka bir zeyli daha vardır. Her üç eser Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kütüphanesi'nde mevcuttur. *Mir'at el-zamân*'ın başka nüshaları da vardır. Bu nüshalar arasında oldukça büyük farklılıklar görülür. Birinci cildi İhsan Abbas'ın tahkikiyle 1985 yılında Kahire'de, eksik bir nüshasından 495-654 yılları arasına ait kısmı tahkiksiz 1370/1951 yılında Haydarabad'ta basılmıştır. Jewett tarafından 1907 yılında Chicago'da faksimile bir baskısı daha yapılmıştır. Kitabın ilk yarısı genellikle eski eserlerden hülâsa olup fazla bir değer taşımaz. 447/1055 tarihiyle kitabın verdiği bilgiler artar. Bilhassa 447-470/1055-1079 yılları olaylarından bahsederken Garsünnime'nin *Uyûn el-*

tevârih adlı tarihinden bol nakillerde bulunur. Bu nakiller Selçuklu tarihi bakımından son derece önemlidir. Zira, ondan başkası bu nakilleri yapmamıştır. Eserin başka bir değerli kısmı 600-654/1203-1256 yıllarındaki olaylardan bahseden son kısmıdır. Bu kısımlarda Eyyûbîler tarihiyle ilgili olaylar hakkında verdiği bilgiler kendi müşahedelerine ve etrafından, arşiv vesikalarından topladığı malûmata dayanır. 628-654/1231-1256 yıllarındaki Eyyûbîler tarihi için *Müferric el-kürûb* ile beraber başlıca kaynağı teşkil eder. Kendisinden sonra İslâm tarihi sahasında eser yazanların başlıca kaynaklarından biri olmuştur. İbn el-Esir tarihindeki eksik bilgilerin önemli bir kısmını tamamlar. Ali Sevim eserindeki Selçuklular tarihiyle ilgili pasajları seçip Türk Tarih Kurumu yayınları arasında 1968 yılında Ankara'da yayınlamıştır.¹⁷⁰

15. **el-Münzirî, Ebû Muhammed Abdülazîm b. Abdülkavî:** 581/1185 yılında Mısır'da Fustat'ta doğdu. Babası Hanbelî mezhebindeydi. Oğlunu hanbelî mezhebindeki âlimlerden okutmaya başladı. el-Münzirî babasının ölümü üzerine Kahire, Bağdad, Dimaşk, Kudüs, Harran, Mekke, Medine gibi yerleri dolaştı, bu şehirlerdeki âlimlerden hadis, fıkıh, Arapça dersleri aldı. Hadis ilminde hâfız derecesine ulaştı. Bu arada Şâfiî mezhebine geçti. Sonra Mısır'da yerleşip Kahire'deki Dar el-Hadis el-Kâmilîyye'de hadis müderrisi oldu. Ölünceye kadar yirmi bir yıl bu görevde kaldı. 654/1256 tarihinde İskenderiye'de öldü. Hadis, hadis ricali ve biyografi sahalalarında zamanının büyük âlimlerindendi. Fetva ve tasavvuf da ilgilenirdi. *el-Tekmile li Vefeyât el-nakale*, *Târîhü men dehalâ Mısır*, *Tercemetü Ebî Bekr el-Tartûşî*, *el-Mu'cem el-mütercem* gibi biyografi sahalalarında eserler yazdı.

el-Tekmile Vefeyât el-nakale adlı kitabı, daha önce İbn Zeyd el-Rabâ'î (ölm. 379/989)'nin telif ettiği *Vefeyât el-nakale* adlı kitap üzerine zeyldir. el-Rabâ'î'nin eseri 338/949 yılına kadar geliyordu. Abdülazîz el-Kettânî (ölm. 1073) bu eser üzerine bir zeyl yazarak ölüm yılına kadar getirmiş, İbn el-Ekfânî (ölm. 524/1130) bu esere *Câmi el-vefeyât* adlı bir zeyl yazıp 520/1126 yılına kadar getirmiş, sonra Şerefeddin b. el-Mufaddal el-İskenderânî *Vefeyât el-nakale* adlı bir zeyl yazmış 581/1184 yılına kadar getirmiştir. el-Münzirî, İbn el-Mufaddal el-İskenderânî'nin bıraktığı yerden alarak 641/1243 yılına kadar getirmiştir. Kitap genel olarak hadisçilerin biyografilerinden bahseder. Bunun yanında diğer sahalardaki âlimlerin biyografilerine de yer verir. Tarihçiler, edibler, şâirler, mutasavvıflar, tabibler, kadılar, tüccarlar,

¹⁶⁹ İA, VII, 863-864, EI², III, 864; Günlaltay, s.177-183; GAL, I, 325, S.I, 559; Rosenthal, s.79, 86, 117, 119, 217, 220, 401; Şâkir Mustafa, II, 259-261, 405-406; Zirikli, V, 33.

¹⁷⁰ GAL, I, 424, S.I, 589; *La Syrie du Nord*, s.64-66; *Nur ad-Dîn*, I, 47-49; Rosenthal, s.65, 153, 201, 418, 466; Şâkir Mustafa, II, 261-263; Münecid, s.90-94; Zirikli, VIII, 246.

hükümdarlar gibi önemli kişilerin hayatlarından bahseder. Kitaptaki şahıslar ölüm tarihlerine göre tertibedilmiştir. Sırasıyla bahsettiği kişinin adını, ölüm tarihin, yerini, ilmî kişiliğini, doğum tarihini, eğitimini, tedris hayatını anlatır. Dikkatli ve güzel yazılmış bir biyografi kitabıdır. Daha sonra aynı devredeki şahıslardan bahseden tarihçiler onun bu eserinden faydalanmışlardır. Kitap zamanımıza gelmiş, Beşşar Avvad tarafından 1968-1976 yıllarında 6 cilt halinde Necef'te, 1981, 1984 yıllarında Beyrut'ta basılmıştır. el-Münzirî, el-Müsebbihî'in tarihini ihtisar ettiği gibi, hadis kitapları da yazmıştır.¹⁷¹

16. **İbn el-Adim, Kemaleddin Ömer b. Ahmed:** 588/1193 yılında Haleb'te. Benû Cerâde denen ve ilimle meşgul olan bir aileden doğdu. Çocukluk yıllarını Haleb'te geçirdikten, bazı âlimlerden okuduktan sonra, 603/1206 yılında babasıyla beraber Kudüs'e gitti. 608/1211 yılında Dimaşk'a geçti. Oradan Irak'a ve Hicaz'a gitti. 616/1220 yılından önce Haleb'e döndü. 616/1220 yılında Haleb'teki Şadbahtiye ve Hallaviye medreselerinde ders vermeye başladı. Daha sonra elçilik vazifesiyle Anadolu Selçuklularına Konya'ya, Eyyûbî sultanına Kahire'ye gönderildi. Moğollar 658/1260 yılında Haleb'e gelince şehrin sahibi el-Melik el-Nâsir ile Kahire'ye kaçtı. Hülâgü onu geri çağırdı ve bütün Şam üzerine Kadî'l-kudat (başkadı) tâyin etmek istedi. Fakat, İbn el-Adim bu daveti kabul etmedi. 660/1262 yılında Kahire'de öldü. Mukattam mezarlığında gümöldü.

İbn el-Adim fıkıh, hadis, tarih, bürokrasi sahalarında zamanının ileri gelen kişilerindendi. Güzel yazı yazardı. Biri yemekler konusunda olmak üzere yedi eseri vardır. Bunlardan başka Haleb tarihiyle ömrü boyunca ilgilenmiş, bu konuda *Buğyet el-taleb fî târihi Haleb* adında büyük bir eser yazmıştır. Hatib el-Bağdâdî'nin Bağdad tarihinden de büyük olan bu eserin on ciltten fazlası zamanımıza gelmiş, F. Sezgin tarafından 1986 yılında Frankfurt'ta fotoğraf baskısı, Dar el-Fikr tarafından Beyrut'ta matbaa baskısı yapılmıştır. Fihristi ise 1990 yılında yayınlanmıştır. Kitabın baş kısmında Haleb tarihine ve topografyasına dâir bilgiler verildikten sonra, İslâm tarihi boyunca Haleb'te yaşayan ve Haleb'e uğrayan önemli kişilerin biyografileri verilir. Biyografiler alfabetik tertibedilmiş olup, siyasî tarihe ve kültür tarihine dâir önemli bilgiler içerir. İbn el-Adim, bu eserde siyasî tarihe dâir verdiği bilgilere, başka kaynaklardan ilâveler yaparak *Zübdet el-haleb fî târihi Haleb* adında başka bir eser daha yazmıştır. Günümüze gelen bu kitap Sâmi Dehhan

¹⁷¹ GAL, I, 367, S.I, 627; Zirikli, IV, 30; Rosenthal, s.66, 593, 606, 617, 701; Şâkir Mustafâ, II, 196-197, III, 105-109.

tarafından 1951, 1954, 1968 yıllarında Dimaşk'ta Fransız Enstitüsü yayınları arasında neşredilmiştir. Ayrıca, Ali Sevim tarafından *Buğyet el-taleb*'teki Selçuklu devlet adamlarının biyografileri seçilerek, tenkitli neşir halinde 1976 yılında Ankara'da TTK yayınları arasında basılmıştır. *Buğyet el-taleb* ve *Zübdet el-haleb*'e çeşitli zeyiller yapılmıştır. Bunlardan biri 951/1544 yılına kadar gelen ve İbn el-Hanbalî (ölm. 1564) tarafından yazılan *Durr el-habeb fî târihi a'yâni Haleb* adlı eserdir. Bu eser de zamanımıza gelmiştir. Edebiyat-tarih kanşımı *el-Tezkire* adlı eseri F. Sezgin tarafından 1992 yılında Frankfurt'ta tıpkı basım olarak yayınlanmıştır.

İbn el-Adim kendi ailesinin tarihine dâir *el-Ahbâr el-müstefade fî zikri Benû Ebî Cerâde* adında bir eser daha yazmıştır. Yâkut el-Hamavî bu eserden alıntılar yapmıştır. Başka bir önemli eseri çeşitli yemekler, kokular (parfümler)dan bahseden, bunların imal ediliş tarzlarından sözeden *Vuslat el-habib fî vasf el-ayyibâti ve'l-îf* adlı kitabıdır. Bu eser de 1986 yılında Haleb'de Selimî Mahcub-Dürriyet el-Hatîb taraflarından yayınlanmıştır.¹⁷²

17. **Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmâil:** 599/1203 yılında Dimaşk'ta doğdu. Öğrenimini bu şehirde yaptı. Sonra, Kahire'ye gidip bir sene kadar oradaki âlimlerden okudu. Hayatının geri kalan kısmı hep Dimaşk'ta geçti. Yalnız, beş günlük bir Kudüs ziyareti ile iki hac ziyareti sırasında Dimaşk'tan ayrılmıştır. Ölümünden beş sene kadar önce Dimaşk'taki Rûkniyye ve Eşrefiyye medreselerine müderris tâyin edildi. 665/1268 yılında bir cinayete adı karıştığı için halk tarafından öldürüldü. Kur'an ilimleri, fıkıh, tarih sahalarında âlimdi.

Tarih sahasındaki eserlerinin en meşhuru Zengîler ve Eyyûbîler devletlerinden bahseden *el-Ravzateyn fî ahbâr el-devleteyn*'dir. Kitap 597/1201 yılına kadar gelen bir Zengîler ve Eyyûbîler devletleri siyasî tarihidir. İbn el-Kalânîsî, İmâdeddin el-Kâtib, İbn Şeddad, İbn el-Esîr ve İbn Ebî Tayy'ın eserlerinden alınarak yapılan bir kompilasyondur. Kendisi pek az şey ilâve etmiştir. İkinci cildinin büyük kısmı İmâdeddin el-Kâtib'in *el-Bark el-şâmî, el-Feth el-kussî, el-Bark el-şâmî* üzerine yazdığı zeyillere dayanır. Son seneleri tamamiyle *el-Bark*'ın zeyillerinin hûlasasıdır. Kitap, İmâdeddin'in ölüm tarihi olan Ramazan 597 tarihinde sona erer. İçinde *el-Bark el-şâmî* ve *el-Feth el-kussî*'den alınan el-Kâdi'l-Fâdıl ile İmâdeddin'in resmî münşeâtından örnekler yer alır. İmâdeddin'in eserlerinin ortaya

¹⁷² İA, VI, 569-570, E², II, 717-718; GAL, I, 332, S.I, 568-9; Günlaltay, s.161-162; Nur ad-Din, I, 49-51; Rosenthal, s.69, 214, 233, 234, 239, 240, 533, 595; Şâkir Mustafâ, II, 263-266; Zirikli, V, 40.

çıkarılmasıyla eski değerini oldukça kaybetmiştir. 1898, 1906'da Barbier de Meynard tarafından *RHC*'ta Paris'te Fransızca tercümesiyle beraber neşredilmiştir. Ayrıca, 1287-1288, 1292 yıllarında Kahire'de iki cilt halinde basılmıştır. Yakın zamanda Mahmud Hilmi Ahmed tarafından yeni bir neşrine başlanmış ise de tamamlanamamıştır. Ebû Şâme bu esere 595-665/1195-1267 yıllarına âit bir zeyl yazmıştır. Bu eser bir tarihten çok biyografi kitabıdır. Bu eser 1947 yılında Kahire'de *Terâcimü rical el-karn el-sâdis ve'l-sâbi* adıyla basılmıştır. Sırf siyâsî tarihten bahseden başka bir küçük zeyli daha vardır. Bu eserin Köprülü Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır. Bunlardan başka İbn Asakir'in *Târihu Medineti Dimaşk* adlı kitabını muhtasar hale getirmiş, Fâtımîlerin nesepleri, Anadolu Selçukluları-Harezmşahlar tarihleri hakkında 659/1261 yılına kadar gelen iki kitap yazmıştır. Zirikli, onun Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad-Celâleddin Harezmşah tarihleri hakkındaki son eserinin bir nüshasını M. Tâhir b. Aşur kütüphanesi'nde görmüştür.¹⁷³

18. **İbn Ebî Usaybîa, Muvaffakuddin Ahmed b. el-Kâsım:** Dedesi Halife b. Yunus 562/1166 yılındaki II. Mısır seferi sırasında Esedüddin Şirküh'un kumandanları arasındaydı. Büyük ihtimalle Türktü. Amcasının Türkçe şiirler bilmesi de bunu destekler. Halife oğulları Kâsım ile Ali'yi tabib olarak yetiştirdi. Kâsım zamanının ünlü göz tabiblerinden idi. Oğlu Ahmed'i de tabib olarak yetiştirdi. 595/1198 yılında Kahire'de doğan İbn Ebî Usaybîa babasının mevkii dolayısıyla zamanının ünlü tabiblerinden okudu. Bunlar arasında zamanının Reisületibbâ'sı ve Nureddin Hastanesi tabipleri Mühezzebüddin el-Dahvar, Radiyyüddin el-Rahbî vardı. İbn el-Nefîs ile beraber el-Dahvar'ın ünlü talebelerinden oldu. Reşidüddin el-Sûrî ve İbn el-Baytar gibi ünlü botanistlerden, eczacılardan dersler aldı. Bir müddet Kahire'deki el-Salâhî Hastanesi'nde göz tabipliği yaptı. Bundan sonra genellikle Şam'daki Eyyûbî meliklerinin, sonra Memluk emîrlerinin hizmetinde çalıştı. 635/1237 yılında Sarhad'ta İzzeddin Aydemir'in özel doktoru oldu. Uzun yıllar onun yanında çalıştı. 668/1270 yılında öldü.

İbn Ebî Usaybia ünlü bir tabib, geniş kültür sahibi iyi bir araştırmacıydı. Kitaplarından dört tanesinin adlarını bilmekteyiz. Bunlar meslek hayatında gördüğü önemli tıbbî tecrübeleri ve gözlemleri topladığı *Kitab el-tecârib ve'l-fevâid*, *Kitâbü hikâyât el-etibbâ* ve *ilâcât el-edvâ*, müneccimlerin

¹⁷³ *IA*, IV, 51, *EP*², I, 154; *DIA*, X, 233-235; *GAL*, I, 331, *S.I.* 566-567; Müneccid, s.100-103; Günaltay, s.163-165; Rosenthal, s.524, 551, 610, 631; *Nur ad-Din*, I, 51-54; Şâkir Mustafa, II, 266-268; Zirikli, III, 299.

(astrologların) tutturdıkları tahminlerden bahseden *Kitâbü isâbât el-müneccimin* ile *Uyûn el-enbâ fî tabakât el-etibbâ*'dır. Bu kitaplardan sâdece sonuncusu zamanımıza gelmiştir.

Uyûn el-enbâ fî tabakât el-etibbâ bir tabibler tarihidir. Eski yunandan başlayıp zamanına kadar yaşayan ünlü tabiblerin hayatlarından, ilmî şahsiyetlerinden ve eserlerinden bahseder. Modern zamanlara kadar meydana getirilmiş en iyi tıp tarihidir. Önce eski yunan, hind, babil tabiblerinden ve eserlerinden bahsettikten sonra, bölge bölge en eskiden en yeniye doğru İslâm tarihinde yetişen tabiblerden bahseder. Bu konuda din ve milliyet farkı gözetmez. Kitabın birden fazla redaksiyonu vardır. İlk redaksiyonu 640/1242 yılında tamamlanmıştır. Bundan sonra, İbn Ebî Usaybia 667/1269 yılına kadar kitabına yeni ilâveler yapmaya devam etti. Bunun için mevcut yazmaları arasında büyük farklar vardır. Bazı önemli yanlışlıklar da bulunur. Bunların müelliften mi yoksa müstensihlerden mi ileri geldiği belli değildir. Edebî yönden değersiz şiirler ise kitabın değerini azaltır. Kitapta ilim tarihi bakımından başka kaynaklarda olmayan pek çok bilgi yer alır. Hind ve yunan tıbbi ile ilgili verdiği bilgiler son derece önemlidir. İslâm âlemindeki ilmî ve sosyal hayat hakkında bol bilgi içerir. Kitap sahasında son derece önemli olup siyâsî tarihlerde verilen bilgileri tamamlar. Şimdi kaybolmuş pek çok kitaptan alıntılar yapar. İslâm devrine âit 400 tabipten bahseden eserde verilen bilgiler büyük ve uzun araştırmaların sonuçları olup sağlamdır. Müelliflerin, hayatları, ilmî şahsiyetleri, eserleri hakkında bilgiler verir. Wüstenfeld'in ve Leclerc'in İslâm tıbbi hakkında yazdığı eserler bu kitaba dayanır. Kitap A. Müller tarafından mevcut nüshaları karşılaştırılarak 1299/1882 yılında Königsberg-Kahire'de yayınlanmıştır. Nizam Rıza tarafından 1965 yılında Beyrut'ta yeni bir neşri yapılmıştır. Mağrib tabiblerinden bahseden onüçüncü babı Cahiye ve Abdülkadir Nureddin taraflarından Fransızca tercümesiyle beraber 1958 yılında Cezayir'de yayınlanmıştır. Kitabın tercümesine birkaç kişi teşebbüs etmişler, fakat başlarda yarım bırakmışlardır.¹⁷⁴

19. **İbn el-Amîd, el-Mekîn Ebü'l-Mekârim Circis:** 602/1205 yılında Kahire'de doğdu. Ailesi Tekritli hristiyanlardandır. Fâtımî halifelerinden el-Amir zamanında Kahire'ye göçmüşler, dedesi ve babası Fâtımîlerin, Eyyûbîlerin malî divanlarında çalışmışlardır. el-Mekîn de Eyyûbîlerin Dimaşk divanında çalıştı. Sultan ile emrinde çalıştıkları kişinin arası açılınca, babası ve

¹⁷⁴ *IA*, IV, 51, *EP*², I, 154; Günaltay, s.184-186; *GAL*, I, 325, *S.I.* 560; *Nur ad-Din*, I, 51-54; Rosenthal, s.113, 135, 171, 202, 253, 577; Şâkir Mustafa, II, 268-270; Müneccid, s.105-107; Zirikli, I, 197.

arkadaşlarıyla beraber Kahire'ye gönderilip hapsedildi. Babası 636/1238 yılında öldü. el-Mekîn ise afvedilip Şam'daki görevine döndü. Fakat, bazı mâli tasarrufları sebebiyle yeniden hapsedildi. Hapisten çıkınca Dimaşk'a dönüp uzlete çekildi. 652/1254 yılında Ebû'l-Ferec b. el-İbrî ile konuştu. 658/1260 yılında Moğollar Dimaşk'a gelince Sur'a kaçtı. Ardından Moğollarla işbirliği yapmakla itham edildi. Yeniden tutuklandı. 672/1273 yılında ölmeden biraz önce hapisten çıktı.

İbn el-Amid *el-Mecmû el-mübârek* veya *el-Târih el-câmi* adlarıyla anılan muhtasar bir dünya tarihi yazdı. Kitap yaratılıştan başlayıp 658/1260 yılı olaylarına kadar gelir. Baş kısmı yaratılıştan İslâm'ın zuhuruna kadar bir dünya tarihidir. Bundan sonra İslâm tarihi başlar. Olaylar yıl yıl anlatılarak 658/1260 yılına kadar gelinir. Kitap zamanımıza gelmiş, Avrupa'da çok erken tanınmıştır. Thomas Erpenius tarafından 1625 yılında *Historia Sarcenica* adıyla Lâtince'ye tercüme edilmiştir. Ardından 1626 yılında S. Purchas tarafından Oxford'ta İngilizce tercümesi, P. Vattier tarafından 1657 yılında Paris'te Fransızca tercümesi basılmıştır. Fakat bu tercümeler 512/1117 yılında sona ermekteydi. Claud Cahen bu eksikliğin bir kısmını tamamlamak maksadıyla *BEO*, sayı XV, 1955-1957, s.119-125 vd.'da 602-658/1205-1260 yılları olaylarından bahseden kısmının metnini neşretmiştir. Bu eserden Makrîzî'nin yaptığı seçmeleri Eymen Fuad Seyyid 1981 yılında Kahire'de yayınlamıştır. Daha sonra el-Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil (ölm. 741/1341) *el-Nehc el-sedîd ve'l-dürr el-ferîd fî mâ ba'de Târih İbn el-Amîd* adıyla esere bir zeyl yazmıştır. Bu zeylin bir nüshası Paris Bibliothèque Nationale, nr. 4525'de bulunmaktadır. Bu zeyl de H. Blochet tarafından *Patr. Orient*, XII, 345-550, XIV, 375-672, XX, 1-270'te basılmıştır.¹⁷⁵

20. **İbn el-Müeyesser, Muhammed b. Ali b. Yusuf:** Hayatı hakkında, 677/1278 tarihinde öldüğünü ve Kahire'de el-Mukattam mezarlığında gömüldüğünü bilmekteyiz. Bu zat tarihle ilgili iki kitap yazmıştır. Bunlardan birincisi Mısır kadıları hakkında olup İbn Hacer *Raf' el-ısr* adındaki kitabını yazarken bundan faydalanmıştır. İkinci eseri ise *Târihü Mısır* veya *Ahbâru Mısır* adlarıyla tanınır. İki cilt olan bu eser el-Müsebbihî tarihinin zeylidir. Paris Bibliothèque Nationale, nr. 1688'de İbn Müeyesser'e âit 439-553/1047-1158 yılları olaylarından bahseden *Ahbâru Mısır* adlı bir yazma vardır. Bu eseri Henri Massé 1919 yılında Kahire Fransız Enstitüsü yayınları arasında neşretmiştir. Başında Fransızca hülasasını da vermiştir. Fakat bu yazma

¹⁷⁵ *LA*, VII, 628-630, *EP*², V, 141-142; Günaltay, s.191-192; *GAL*, I, 348, S.I, 590; *Nur ad-Din*, I, 55-56; Şâkir Mustafa, III, 109-111; Zirikli, II, 116.

Makrizî tarafından İbn el-Müeyesser tarihinden yapılan bir muhtasardır. 814/1411 yılında tamamlanmıştır. Bu kitap ayrıca, William Mylord tarafından 1981'de, Eymen Fuad Seyyid tarafından 1981'de Kahire'de iki defa yayınlanmıştır.¹⁷⁶

21. **İbn Hallikan, Şemseddin Ahmed b. Muhammed:** 608/1211 yılında Erbil'de doğdu. Ailesi Bermekilere dayanan ve ilimle meşgul olan bir sülâleden gelir. Sekiz yaşındayken babasını kaybeden İbn Hallikan Erbil'de İbn el-Müstevfi ve diğer âlimlerden okudu. Onsekiz yaşındayken 1229 yılında şehirden ayrıldı. Musul, Haleb şehirlerinde okuduktan sonra 633/1235 yılında Dimaşk'ta yerleşti. 636/1238 yılında Kahire'ye gitti. Bir sene kadar kaldıktan sonra Dimaşk'a döndü. Dimaşk, Kahire, İskenderiye'de çeşitli medreselerde ders verdi. Bir ara, Yusuf b. Hasan el-Sincârî'den boşalan Kahire başkadılığına tâyin edildi. Beş sene bu görevde kaldıktan sonra, başkadılık görevi sâdece Şâfilere verildi. Bunun üzerine, yedi sene Kahire'deki al-Fahriyye Medresesi'nde müderrislik yaptı. Bundan sonra Şam başkadılığına iâde edildi. 680/1281 yılında ikinci defa işini kaybetti. el-Emîniye Medresesi'nde müderrislik yapmaya başladı. 681/1282 yılında Dimaşk'ta öldü.

İbn Hallikan fıkıh, edebiyat, Arapça, tarih sahalarında geniş bilgi sahibiydi. Müderrislik, kadılık yapmakla ve fetva vermekle meşgul olmuş bir âlimdir. Başlıca eseri *Vefeyât el-a'yân ve enbâü ebnâ el-zamân* adlı büyük biyografi kitabıdır. Alfabetik olarak tertibettiği bu esere İslâm dünyasında zamanına kadar yetişen büyük devlet adamlarını, âlimleri, edibleri, filozofları, şâirleri almıştır. Her sahada yetişen önemli kişilerden bahsetmiştir. Dört halife dışında halifeleri, bazıları dışında sahabileri ve tâbîleri almamıştır. Her kişiden bahsederken doğum ve ölüm tarihini, hayatının başlıca olaylarını, önemli eserlerini, onunla ilgili bazı fıkraları ve şâir ise şiirlerinden bazı parçaları almıştır. Kitabı yazmaya 654/1256 yılında Kahire'de başlamış, 659/1261 yılında muhtasar nüshasını tamamlamıştır. Bundan sonra on sene kadar Dimaşk kadılığı yapmış, bu görevinden sonra eser üzerinde çalışmasına devam ederek orta nüshayı meydana getirmiştir. 676/1277 yılından sonra ise kitaba ilâveler yapmaya devam etmiş, mufasssal (geniş) nüshayı meydana getirmiştir. Şimdi elimizde orta nüsha ile mufasssal nüshanın nüshaları vardır. Kitap Wüstenfeld tarafından 1835-1843 yıllarında Göttingen'de neşredilmiştir. Bu neşirde 865 kişinin biyografisi vardır. Aynı

¹⁷⁶ *GAL*, S.I, 574; *Nur ad-Din*, I, 56-57; Şâkir Mustafa, III, 111-112; Rosenthal, s.90, 156, 213; Zirikli, VI, 282.

sırada, de Slane 1838-1942 yıllarında Paris'te baştan 687. biyografiye kadar İngilizce tercümesinin neşrini yapmıştır. 1284 yılında Tahran'da, 1275, 1299, 1269, 1310, 1910 yıllarında Kahire'de başka baskıları çıkmıştır. Mısır baskılarında 826 biyografi bulunur. Bunlardan sonra, M. Muhyiddin Abdülhamid 1948 yılında Kahire'de indeksli yeni bir baskısını yapmıştır. İhsan Abbas ise aynı baskıyı bazı düzeltmeler yaparak yeniden Beyrut'ta yayınlamıştır. Bu son baskıda biyografi sayısı 855'tir. Ayrıca, Wüstenfeld neşrinden bazı ilâveler (mülhakat) yapılmıştır. İbn Hallikan maddelerin sonunda adlar (isimler) ile ilgili bazı açıklamalar da yapmıştır. Onun bu kitabı, başta oğlu Mûsâ olmak üzere pek çok kişi tarafından muhtasar hale getirilmiştir. Üzerine bazı zeyiller yazılmıştır. Osmanlılar devrinde, Rodosî-zâde ve başkaları tarafından muhtasar Türkçe tercümeleri yapılmıştır. Rodosî-zâde tercümesi 1280'de İstanbul'da basılmıştır. Farsça tercümesi de Kebir b. Üveys tarafından yapılmış ve Yavuz Sultan Selim'e takdim edilmiştir.¹⁷⁷

22. **İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim (Ali):** Eyyûbîler ve Memluklar devrindeki büyük kâtiplerden, elçilerden ve âlimlerdendir. 613/1217 yılında Haleb'te doğdu. Bu şehirde tahsilini yaptı. 640/1242 yılında Haleb hükümdarı el-Melik el-Nâsır tarafından Harran'ın vergilerini teftişle görevlendirildi. Bundan, divanda çalışan kâtiplerden olduğu anlaşıyor. 657/1259 yılında aynı hükümdarın ailesini Dimaşk'tan Haleb'e götürdü. Ardından, Meyyâfârikin'de bulunan Moğollarla anlaşma yapmak için müzakerelerle görevlendirildi. Bu müzakerelerin sonuçsuz kalması üzerine Moğollar Haleb'i ve Şam bölgesini işgal ettiler. İbn Şeddâd 659/1261 yılında Mısır'a gitti. Sultan Baybars tarafından iyi karşılandı. Kendisine bürokraside görev verildi. 669/1261 yılında Şam'ı ziyaret etti. 684/1285 yılında Kahire'de öldü.

İbn Şeddâd inşâ ve tarih sanatlarına (ilimlerine) tutkundu. Devlet görevleri yanında tarih sahasında değerli eserler yazdı. Bunların en meşhuru zamanına kadarki el-Cezîre, Şam tarihini özetlediği bu bölgelerin topografisini, sanat eserlerini, kültür ve iktisat tarihini anlattığı *el-A'lâk el-hatîra fî zikri ümerâ el-Şam ve'l-Cezîra* adlı eseridir. Kitap bu bölgelerin Eyyûbîler devrindeki kültür tarihi bakımından en önemli kaynaktır. İçinde siyasî tarih yanında, topografya, şehirler, kasabalar, buralardaki medreseler, hastaneler,

¹⁷⁷ LA, VII, 745, Er², III, 856-857; Günaltay, s.187-190; GAL, I, 326, S.I, 561; Nur ad-Din, I, 57-60; Rosenthal, s.78, 243, 398, 409, 434, 510; Münecid, s.116-119; Nevâdir el-mahtâtat², s.63-64; Şâkir Mustafa, IV, 23-29; Zirikî, I, 220.

hanikahlar, hanlar, hamamlar, kaleler, surlar, camiler, köprüler, kiliseler hakkında bilgi verir. Zaman zaman vergiler, iktisâdî hayat konularına da değinir. Bu eserini 671-680/1272-1281 yılları arasında tamamlamıştır. Zamanımıza ulaşan bu önemli eserin Haleb ve etrafına âit kısmı Dominique Sourdel tarafından 1953 yılında, Dimaşk-Filistin-Ürdün'e âit kısmı iki cilt halinde Sâmi Dehhan tarafından 1954, 1963 yıllarında, el-Cezîre'ye âit kısmı Yahya Abare tarafından 1978 yılında Dimaşk'taki Fransız Enstitüsü yayınları arasında neşredilmiştir.

İzzeddin b. Şeddâd'ın ikinci önemli eseri *el-Ravz el-zâhir fî sîret el-Melik el-Zâhir* adlı Baybars tarihidir. Memluklar Devleti'nin ilk büyük sultanı el-Melik el-Zâhir Baybars el-Bünduktârî'nin hayatından bahseder. Bu eserin 670/1272 yılı olaylarının sonlarından başlayıp kitabın sonuna kadarki ikinci cildi zamanımıza gelmiş, önce Şerefeddin Yaltkaya tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve 1941 yılında İstanbul'da basılmıştır. Daha sonra, Ahmed Hatîr bu cildin tenkitli neşrini 1980 yılında Paris'te doktora tezi olarak hazırlamış, bu çalışma 983 yılında Beyrut Alman Enstitüsü yayınları arasında basılmıştır. Baybars'ın hayatı ve devri tarihi için ilk elden kaynaktır. Bu eserin birinci cildinden bazı kısımları el-Yûnînî *Mir'ât el-zamân zeylî*'ne almıştır.

İbn Şeddâd'ın bunlardan başka *Ceny el-cenneteyn fî ahhâr el-Devleteyn, Tuhfet el-zamân fî turaî ehl el-Yemen* adlarında iki eseri daha vardır. Birinci eser Eyyûbîler-Memluklar devletleri tarihinden bahsetmelidir. İkinci eserin bir nüshasının Patna, nr. 1720'de bulunduğu söylenir.¹⁷⁸

23. **İbn el-İbrî, Ebü'l-Ferec (Barhebreus) Gregorius b Ahron:** 623/1226 yılında Malatya'da doğdu. Babası yahudi bir tabibti. Oğluna iyi bir tahsil yaptırdı. Onun Arapça, Süryanice ve İbrânîce öğrenmesini sağladı. Sonra onu ilâhiyat ve felsefe öğrenmeye teşvik etti. Moğolların gelmesi üzerine ortaya çıkan karışıklıklar sırasında, İbn el-İbrî ailesiyle Antakya'ya gitti. Burada hristiyanlığın Yakûbî mezhebine geçti. Bu mezhebin büyük din adamlarından oldu. 1243 yılında Antakya'da bir mağarada inzivaya çekildi. Fakat, tıp öğrenmeyi arzu ediyordu. Bunun için Trablusşam'a gidip Yakub adlı bir nastûrî tabipten tıp dersleri aldı. Ardından, Antakya Patriği Saba onu Malatya'nın Çubas kasabasına 1246 yılında metropolit tâyin etti. Yedi yıl bu görevde kaldı. Sonra, Yakûbî din adamları arasında çekişmeler çıktı. İbn el-

¹⁷⁸ Er², III, 958; GAL, I, 482, S.I, 883; Nur ad-Din, I, 85; Rosenthal, s.150, 157, 234, 237; Şâkir Mustafa, IV, 29-32; Zirikî, VI, 283.

İbrî bunun üzerine, Malatya yakınındaki Bersuma manastırına çekildi. İki sene sonra, Haleb hükümdarı el-Melik el-Nâsır onu doğru hristiyanları üzerine patrik tâyin etti. İbn el-İbrî bu sırada bir çok kilise ve manastırı tamir etti, Yakûbî kilisesine çeki-düzen verdi. 656/1258 yılında Moğollar Haleb'e gelince, Hülagû'nun yanına gitti. Onun tarafından Tekrit metropolitliğine ve doğu hristiyanları reisliğine tâyin edildi. Musul'da oturdu. Sonra, Merağa'ya gitti. 685/1286 yılında öldü. Süryanilerin son büyük müelliflerinden, büyük tarihçilerindendi.

İbn el-İbrî Süryanice *Târîh el-düvel el-kebîr* adlı bir genel tarih yazmıştır. Bu eser yaratılışa başlayıp 683/1284 yılına kadar gelir. Bu eserin birinci kısmı bahsedilen yıla kadar gelen bir siyasi tarihtir. Kitabın ikinci ve üçüncü kısımları ise kilise tarihinden bahseder. Daha sonra bu esere başkaları zeyiller yazmışlar, 1495-1496 yıllarına kadar getirmişlerdir.

İbn el-İbrî'nin dostlarından biri eserin birinci kısmının Arapçaya tercümesini rica etmiş, o da yeni pek çok mâlumat ilâve ederek bu kısmı *Muhtasaru târîh el-düvel* adıyla Arapçaya çevirmiştir. İslâm tarihine ve Moğollar devri tarihine dâir Arapça, Farsça kaynaklardan pek çok ilâve yapmıştır. Hatta, Cüveynî'nin *Cihangüşâ*'sından bile faydalanmıştır. Önemli âlimlerin, tabiblerin biyografilerini de eserine almıştır. Kitabın nüshaları zamanımıza gelmiş, ilk defa 1663 yılında İngilizce tercümesiyle birlikte *Historia orientalis autore Gregoria* adıyla Oxford'ta basılmıştır. 1783 yılında Almanca tercümesi yapılmış, bu tercüme üç cilt halinde 1872-1877 yıllarında basılmıştır. Kitabın, Anton Sâlihânî tarafından 1890, 1958 yıllarında Beyrut'ta yeni baskıları yapılmıştır. Ömer Rıza Doğrul tarafından iki cilt halinde Türkçe'ye çevrilmiş, TTK yayınları arasında 1945, 1987 yıllarında Ankara'da basılmıştır.¹⁷⁹

24. **İbn Vâsıl, Cemâleddin Muhammed b. Sâlim:** 604/1207 yılında Hama'da doğdu. Önce şehrinde okudu. Onsekiz yaşında 622/1225 yılında babası ile beraber Kudüs'e gitti. Önce, el-Melik el-Muazzam'ın, sonra oğlu ve Kerek sahibi Davud'un hizmetinde bulundu. Sonra, Dimaşk, Haleb, Bağdad, Mekke, Medine, Kahire gibi önemli şehirleri dolaştı. Buralardaki âlimlerden okudu. Son büyük Eyyûbî sultanı el-Melik el-Sâlih Necmeddin Eyyûb zamanında senelerce Kahire kadılığı yaptı. Sonra, 658/1260 yılında Kahire'de bir medresede müderris oldu. 663/1265 yılında Baybars tarafından

Sicilya kralı Manfred'e elçi gönderildi. Ebû'l-Fidâ ise bu elçiliğin 659/1261 tarihinde yapıldığını söyler. Sicilya'dan döndükten sonra Hama'da Şâfiî başkadısı oldu. 697/1298 yılında bu şehirde öldü.

İbn Vâsıl fıkıh, tarih, felsefe, riyaziyyat ve astronomi sahaslarında büyük bir âlimdi. Devrinin siyasi olaylarını yakından inceledi. Tarih, edebiyat, mantık, aruz sahaslarında eserler yazdı. Tarihe dâir eserlerinin en meşhuru *Müferric el-kürûb fî ahhâri Benî Eyyûb* adlı Eyyûbîler Devleti tarihidir. Eser büyük bir dikkatle yazılmış mufassal bir tarih kitabı olup içinde resmî vesikalara da yer verilmiştir. Baş taraflarındaki bilgileri genellikle Kâdî'l-Fâdîl, İmâdeddin el-Kâtib, İbn el-Esîr ve İbn Şeddad, İbn el-Adim, İbn Ebi'l-Dem'in eserlerinden almış, bunlara pek az ilâve yapmıştır. 620/1223 yılından sonraki döneme dâir verdiği bilgiler ise kendi gözlemlerine, derlediği bilgilere dayanır. Bu yıldan sonra, Eyyûbîler tarihi için birinci derecede kaynaktır. Daha sonraki tarihçilerin büyük kısmı Eyyûbîler devri tarihini anlatırlarken onun bu eserinden bol bol faydalanmışlardır. Bunlar arasında Baybars el-Mansûrî, el-Yûnînî, Ebû'l-Fidâ, Nüveyrî, Zehebî, İbn el-Furât, Aynî, İbn Tağribirdî vardır. *Ğâyet el-matlûb fî târîhi Benî Eyyûb*, *Nüzhet el-nâzir ve râhat el-hâtir*, *Şifâ el-kulub fî menâkibi Benî Eyyûb* adlı kitapların başlıca kaynağıdır. Kitap zamanımıza gelmiş, birinci, ikinci, üçüncü ciltleri 1953, 1957, 1960 yıllarında Cemâleddin el-Şeyyal tarafından, dördüncü, beşinci ciltleri 1972, 1977 yıllarında Hasaneyn M. Rabî tarafından Kahire'de neşredilmiştir.

Tarih sahasındaki başka bir önemli eseri, son Eyyûbî sultanlarından el-Melik el-Sâlih Necmeddin Eyyûb için yazdığı *el-Târîh el-sâlihî*'dir. Kitap muhtasar bir İslâm tarihi olup el-Melik el-Sâlih'in Şam'ı zaptı yılı olan 636/1239 yılı olaylarıyla sona erer. Kitabı el-Sâlih'in ölümünü müteâkip oğlu Turanşah zamanında tamamlanmıştır. Kitap Eyyûbîlerin orta zamanları tarihi bakımından önemlidir. Zamanımıza gelmiştir, henüz basılmamıştır.

İbn Vâsıl *el-Târîh el-kebîr* adıyla mufassal bir İslâm tarihi yazmıştı. Bu eserinden *Müferric el-kürûb*'ta alıntılar yapar. Fakat, eser zamanımıza ulaşmamıştır. Bunlardan başka, *Nazm el-dürer fî'l-târîh ve'l-siyer* adında başka bir eseri vardı. Bu eserin birinci cildi ile ikinci ciltten üç fasikülü zamanımıza gelmiş olup, hangi kütüphaneye satıldığı bilinmemektedir. Kitap 692/123 yılında tamamlanmıştır. Bir de 666/1268 yılında tamamladığı *Tecrîd*

¹⁷⁹ İA, VIII, 861-862, EP², III, 828-829; GAL, I, 349, S.I, 591; Günaltay, s.194-199; Şâkir Mustafâ, IV, 32-34. Ziriklî, V, 117. E. Uyumaz, s. XVI-XVII.

el-Eğânî adlı eseri bulunmaktadır. Bu kitap Taha Huseyn-İbrahim el-Ebyânî taraflarından 1955-1960 yılları arasında Kahire'de yayınlanmıştır.¹⁸⁰

25. **İbn Abdüzzâhir, Muhyiddin Abdallah:** Baybars ve Kalâvun zamanlarında Memluklar Devleti Dîvan el-İnşâ başkanlığı yapmış ünlü bir kâtip ve üslupçudur. İnşâ sanatında el-Kâdî'l-Fâdîl ve İmâdeddin el-Kâtib'in yolundan gidenlerdendir. 620/1223 yılında Kahire'de doğdu. İyi bir tahsil gördükten sonra Eyyûbîlerin Dîvan el-İnşâ'sında çalışmaya başladı. 661/1263 yılında Sultan Baybars yeni Abbâsî Halifesi'ne biat ettiği zaman merasimde hazır bulunmuş, halifenin konuşmasını kaleme almıştır. 662/1263 yılında Baybars'ın oğlu el-Melik el-Saîd'in şehzâdelik taklidini, daha sonra el-Melik el-Saîd ile Kalâvun'un kızının nikah akdinin anlaşmasını yazmıştır. Kalâvun'un saltanatı zamanında, oğlu el-Melik el-Eşref Halil babasına vekalet ederken, devlet işlerini yürüttü. Baybars, oğlu el-Melik el-Saîd. Kalâvun ve oğlu el-Eşref Halil zamanlarında Dîvan el-İnşâ başkanlığı, sır kâtipliği yaptıktan sonra 692/1293 yılında Kahire'de öldü.

İbn Abdüzzâhir, Dîvan el-İnşâ başkanlığı gibi önemli devlet işlerinde uzun müddet çalıştığı gibi, ilmi hayatına devam etti. Edebiyat, tarih sahalarında önemli eserler yazdı. Bunlar arasında tarihe dâir olanları şunlardır:

el-Ravz el-zâhir fî sîret el-Melik el-Zâhir, Baybars'ın saltanat devrinden ve hayatından bahseden manzum bir eserdir. Kitabın 663/1265 yılına kadar gelen birinci cildi ve Şâfi el-Askalânî tarafından yapılan muhtasarı da zamanımıza gelmiştir. Bu iki eserden bir hülâsa Jacqueline Sublet tarafından 1992'de Paris'te yayınlanan *Les trois vie du Sultan Baibars* (s. 23-54) adlı eserde bulunmaktadır. Bu hülâsa 658/1260 yılında sona ermektedir. Yine İbn Abdüzzâhir'in bu eseri yeğeni Nâsiruddin Şâfi b. Ali tarafından 716/1316 yılında bazı düzeltmelerle ihtisar edilmiştir. *Hüsn el-menâkıb el-seriyye min el-Sîret el-Zâhiriyye* adındaki bu eser Abdülaziz Huvaytir tarafından 1976 yılında Riyad'ta, Beyrut'ta neşredilmiştir.

Teşrif el-eyyâm ve 'l-usûr fî sîret el-Melik el-Mansûr, Kalâvun'un hayatından ve devrinden bahseder. Kitabın üzerinde ve içinde müellifin adı geçmemektedir. Murad Kâmil tarafından 1961 yılında Kahire'de yayınlanmış, nâşir ve Casanova tarafından İbn Abdüzzâhir'in eseri olduğu ifade edilmiştir.

¹⁸⁰ İA, VIII, 833-835, *ET*², III, 991-992; GAL, I, 323, S.I, 835; *Nur ad-Din*, I, 60-62; Şâkir Mustafa, IV, 34-37; *Nevâdir el-mahtûtat*², s.179; Zirikli, VI, 133-134.

el-Eltâf el-hafîyye min el-sîret el-şerîfet el-sultâniyye el-melikiyyet el-Eşrefiyye, Kalâvun'un oğlu ve halefi el-Melik el-Eşref Halil'in hayatına dâirdir. Bu eserin 690-691/1291-1292 yıllarına âit üçüncü cüzü zamanımıza ulaşmış, A. Moberg tarafından Felemenkçe'ye tercümesiyle birlikte 1902 yılında neşredilmiştir.

Bunlardan başka *el-Ravzat el-behiyet el-zâhira fî hitat al-muizziyyet el-Kâhira*, *el-Nücûm el-dürriyye fî 'l-şuarâ el-misriyye*, *Teharri 'l-savâb fî tehzîb el-kitâb*, *Muhtasaru sîret el-Memûn el-Batâihî*, *Temâim el-hamâim*, *Sîret el-Kâdî 'l-Fâdîl* adlarında eserler yazmıştır.¹⁸¹

Eyyûbîler devri tarihçilerini üç tarihçi ve eserlerinden bahsederek bitirmek istiyoruz. Bunlardan birincisi Yahyâ b. Abdülazîm el-Cezzar (ölm. 679/1280)Dir. Kahireli büyük şâirlerden ve ediblerden olan bu zat *el-Ukûd el-dürriyye fî 'l-ümerâ el-misriyye* adıyla 678/1279 yılına kadar gelen manzum bir tarih yazmıştır. Bu manzume daha sonraki bazı tarihçiler tarafından şerhedilmiştir. Bu zat yemek ve sofrâ âdâbından bahseden başka bir eser daha yazmıştır. Bu eserin nüshaları da zamanımıza gelmiştir. İbn el-Adîm maddesinde geçen *el-Vuslat ila 'l-habîb fî vasf el-tayyibât ve 'l-tîb* adlı yemekler ve parfümler hakkındaki eser bazan bu zata isnat edilir.¹⁸²

Bu devirde yaşayan başka bir tarihçi Cemâleddin Yusuf b. Yakub b. el-Mücâvir'dir. 601/1204 yılında Dimaşk'ta İran asıllı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. 618/1222 yılında onu Hindistan'dan Aden'e gelirken görüyoruz. Eserinde verdiği en son tarih 626/1229'dur. 690/1291 yılında ölmüştür. *Târih el-müstabsır* adlı Yemen-Hicaz-Güney Arabistan-Bahreyn bölgeleri tarihinden ve coğrafyasından bahseden eseriyle tanınır. Kitap Eyyûbîler devri ile Rasûlîlerin başlarındaki Yemen-Hicaz tarihi ve buralardaki şehirler, Güney Arabistan'ın Hind Okyanusu kıyıları hakkında sağlam bilgiler verir. Buralardaki mezhepler, tarikatlar, evlenme âdetleri, kölelik, ölçüler-tartılar, paralar, elbiseler, ziraat, gemicilik, gümrük vergileri hakkında aydınlatıcı bilgileri içerir. Bunlardan müellifin ticâretle uğraşan bir

¹⁸¹ İA, VIII, 695; *ET*², III, 701-702; GAL, I, 318-319, S.I, 551; Şâkir Mustafa, III, 112-114, 117-119; Rosenthal, s.214; Zirikli, IV, 98.

¹⁸² GAL, I, 335, S.I, 574; Zirikli, VIII, 153; Şâkir Mustafa, III, 203-204, IV, 147; Zirikli, VIII, 153.

kişi olduğu anlaşıyor. *Târîh el-müstabsır* zamanımıza gelmiş, O. Löfrenge tarafından 1951-1954 yıllarında Leyden'de neşredilmiştir.¹⁸³

Üçüncü tarihçi ise Fahrüddin Osman b. İbrahim el-Nâbulusî el-Safadî'dir. Bu zat son büyük Eyyûbî sultanı el-Melik el-Sâlih Necmeddin Eyyûb zamanında 632/1234 yılında Mısır Nâzır el-Devâvîn'i yani Mısır'daki mali divanların başkanı olmuştur. Sultan ondan Mısır'daki mâlî divanlar hakkında bir eser yazmasını istemiştir. el-Nâbulusî *Lüma' el-kavânin el-muziyye fî devâvîn el-diyâr el-misriyye* adını verdiği bu eserini 656/1258 yılında tamamlamıştır. Kitap zamanımıza gelmiş ve Cl. Cahen-Becker taraflarından *BEO*, XVI'de 1908-1960 yıllarında yayınlanmıştır. Eyyûbîler devrindeki mâlî idâre için başlıca kaynaklarımızdandır. el-Nâbulusî *Târîhü Feyyum ve bilâdihî* adında Feyyum mâlî idâresinden ve tarihinden bahseden başka bir eser yazmıştır. Bu eser de zamanımıza gelmiş ve basılmıştır.¹⁸⁴

¹⁸³ GAL, I, 482, S.I, 883; *ET*², III, 904-905; Münecid, s.121-122; Zirikli, VIII, 258; Şâkir Mustafa, II, 361, 295.

¹⁸⁴ GAL, I, 335, S.I, 575; Zirikli, IV, 202.

VII/XIII. YÜZYILDA IRAK, İRAN, ANADOLU VE HİND'DE YAŞAYAN TARİHÇİLER

VII/XIII. yüzyılda İslâm dünyasında tarihçiliğin ağırlık merkezi Eyyûbîler sahasıydı. Bununla beraber, Irak, İran, Anadolu, Fas ve Endelüs'te de önemli tarihçiler yetişti. İran ve Anadolu'daki tarihçilerin çoğu eserlerini Farsça yazdılar. Irak, Fas-Endelüs bölgelerinde Arapça yazılmaya devam etti. Bu yüzyılda Irak, İran, Anadolu'da yetişen önemli tarihçiler şunlardır:

1. **el-Avfi, Nureddin Muhammed b. Muhammed:** 1173 yılı civarında Buhara'da doğdu. Sahabeden Abdurrahman b. Avf'ın soyundan gelir. Doğduğu şehirde okudu. 597/1201 yılından sonra Semerkand'a gitti. Buhara sahibi Kılıç Tamgaçhan İbrahim'in veliahdi Kılıç Arslan Hakan Muhammed'in kâtibi (münşisi) oldu. Fakat, burada pek kalmadı. 600/1203 yılından sonra onu Nesâ'da görüyoruz. Sonra, Horasan, Harezm, Sistan bölgelerinde dolaştı. Moğolların gelmesi üzerine Sind bölgesine gitti. 617/1220 yılında Sind-Multan bölgesinde hüküm süren Nâsirudin Kabac'ın hizmetine girdi. *Lübab el-elbab* adlı şuarâ tezkiresini 618/1221 yılında onun veziri Aynülmülk Fahreddin Hüseyin'e sundu. 625/1227 yılında Kabac, Delhi (Dehli) hükümdarı Şemseddin İltutmuş'un eline esir düşmemek için intihar edince, Avfi, İltutmuş'un hizmetine girdi. Delhi'ye gitti. Bu şehirde *Cevâmi el-hikâyât ve levâmi el-rivâyât* adlı tarih-edebiyat karışımı ünlü eserini 630/1232'den biraz önce bitirdi. İltutmuş'un veziri Nizameddin Cüneydî'ye takdim etti. 633/1235 yılında sağdı.

Avfi eserlerini Farsça yazmıştır. Bunlardan üçünün adını bilmekteyiz. Bu üç eserden en önemlisi *Cevâmi el-hikâyât ve levâmi el-rivâyât* adlı eseridir. Kitap dört kısma, her kısım 25 baba ayrılmıştır. Birinci kısımda peygamberler, evliyalı, hükümdarlar, vezirler, münşiler, âlimler, nedimler, tabibler, astronomlar, şâirler, rüya tabircileri, şarkıcılara dâir rivâyetler yer alır. İkinci kısımda iyi huylardan, üçüncü kısımda kötü huylardan, dördüncü kısımda denizlerde ve karalarda yaşayan acâib şeylerden, tıslımlardan, eşyanın özelliklerinden, hayvanların tabiatlarından bahsedilir. Bu son kısımda Türklere âit önemli bir bab bulunmaktadır. Bu babın tercümesi *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.90-95'de verilmiştir. İstifade ettiği kaynaklar arasında Mecdüddin b. Adnan'ın *Târîh-i mülûk-ı Türkistan* adlı kitabı, Şeref el-zaman el-Mervezî'nin *Tabâi el-hayavân* adlı kitabı da bulunmaktadır. *Cevâmi el-hikâyât* sonraki pek çok âlim ile modern araştırmacılar tarafından bol miktarda kullanılmıştır. Osmanlılar devrinde İbn Arabşah, Necatî, Salih b. Celâl taraflarından Türkçe'ye çevrilmiştir.

Bunlardan İbn Arabşah, Salih b. Celal tercümeleri zamanımıza ulaşmıştır. Kitap zamanımıza gelmiş ve basılmıştır. Muhammed Nizâmeddin tarafından hazırlanan neşrin girişi GMS, VIII'de 1929 yılında Londra'da yayınlanmıştır.

Avfî'nin ikinci önemli eseri *Lübab el-elbab* en eski Farsça yazar şâirler tezkeresidir. 300 kadar şâirin biyografisinden bahseden önemli bir eserdir. Devletşah bu önemli eseri görüp faydalanamamıştır. Emin el-Râzî ile Seyyid Ali b. Mahmud el-Hüseyni bu kitaptan faydalanmışlardır. Eser biyografi tarihçiliği bakımından zayıftır. Bahsettiği pek çok kişi hakkında az bilgi verir, ölüm tarihlerini zikretmez. İktibas edilen şiirler ise edebî bir zevkle seçilmiştir. Gazneliler, Selçuklular zamanındaki şâirler için büyük kaynaktır. Zamanındaki ediblerin ve şâirlerin pek çoğuyla müellif görüşmüştür. Kitap zamanımıza gelmiş ve E. Browne-Mirza M. Kazvîni taraflarından 1902-1906 yıllarında, Saîd Nefîsî tarafından hş. 1335 yılında, 1984 yılında Tahran'da neşredilmiştir. Avfî, ayrıca, Tenûhî'nin *el-Ferec ba'd el-şidde* adlı eserini Farsçaya çevirmiştir.¹⁸⁵

2. **İbn el-Dübeysî, Muhammed b. Saîd:** 558/1163 tarihinde Vâsît'ta doğdu. Bu şehirde ve Bağdad'ta okudu. Bağdad'a yerleşti. Bu şehirde 637/1239 yılında öldü. Zamanının meşhur hadisçilerindendi. el-Semânî'nin *Bağdad tarihi zeyli* üzerine bir *zeyl* yazmıştır. Dört cilt halinde tertip ettiği bu eserine Hatîb el-Bağdâdî ve el-Semânî'nin gözlerinden kaçan kişilerin biyografilerini de almıştır. Kitaptaki biyografiler alfabetik tertibedilmiştir. Kitabın birinci, ikinci, üçüncü ciltleri zamanımıza gelmiştir. Beşşar Avvad Maruf tarafından 1974 yılından itibaren Bağdad'ta yayınlanmıştır. Daha sonra el-Bündârî, Hatîb el-Bağdâdî, el-Semânî-İbn el-Dübeysî'nin eserlerini bir kitapta muhtasar hale getirmiştir. İbn el-Dübeysî'nin zeylinden Sibt b. el-Cevzî ve el-Zehabî faydalanmışlardır. İbn el-Dübeysî, ayrıca, bir *Vâsît tarihi* ile bir *Mu'cem el-şüyûh* yazmıştır. Bu iki eser de biyografi ağırlıklıydılar.¹⁸⁶

3. **el-Nesevî, Muhammed b. Ahmed:** XII. yüzyılın ikinci yarısında Nesâ'da doğdu. ülkesinde tahsil etti, bir münşî (kâtip) olarak yetişti. Harezmsâhlar Devleti'nin Moğolların hücumuyla parçalanması üzerine, Nesâ ve havalisinde istiklâlini ilan eden Nasreddin Hamza'nın münşisi (veziri) oldu. Ardından Nesâ İnançhan'ın eline geçince, Nesevî'nin itibarı sarsıldı. Bu sırada Hindistan'dan İran'a dönen Harezmsâh Celâleddin Menkübertî'nin hizmetine girdi. Onun Dîvan el-İnşâ başkanı oldu. Bundan sonra devamlı

¹⁸⁵ İA, II, 21-23, *EF*², I, 786-787; Storey, I/II, 781-784; Şâkir Mustafa, II, 406-407; *DİA*, IV, 115-116.

¹⁸⁶ *EF*², III, 779; *Nur ad-Din*, I, 45-46; Şâkir Mustafa, II, 116; Ziriklî, VI, 139; Rosenthal, s.622, 623.

Celâleddin'in yanında bulundu, onun mücadelesine şahit oldu. Celâleddin'in 629/1231 yılında Diyarbekir (Amid) yanında öldürülmesinden sonra, Eyyûbîlerden Meyyâfârikin meliki el-Melik el-Muzaffer Gâzî'ye sığındı. Daha sonra el-Melik el-Sâlih Necmeddin Eyyûb zamanında Harezmîlerden Berkehan'ın hizmetine girdi. O öldürülünce Eyyûbîlerin Haleb meliki el-Melik el-Nâsır Yusuf'un hizmetine geçti. 647/1249 yılında öldüğü tahmin edilir. Celâleddin Mengübertî'nin hayatını ve mücadelesini anlattığı *Sîretü Celâleddin Mengübertî* adlı eserini 639/1241 yılında tamamladı. Kitap Moğolların Batı Türkistan ve İran'daki hareketleri, İsmâîlîler tarihi hakkında da önemli kaynaktır. Fakat, düzeni karışıktır. Kitap zamanımıza gelmiş, O. Houdas tarafından 1881 yılında Paris'te, Hafız Hamdi tarafından 1953 yılında Kahire'de, Mücteba Minovî tarafından 1965 yılında Tahran'da yayınlanmıştır. Eser M. Ali Nâsîh tarafından Farsça'ya tercüme edilmiş bu tercüme hş. 1324 yılında Tahran'da basılmıştır. Necib Asım tarafından ise Türkçe'ye tercüme edilmiş, bu tercüme 1934 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bundan başka, *Nefset el-masdûr fî fütûri zamân el-sudûr ve zamânî fütûr el-sudûr* adında Harezmsâhlar Devleti'nin yıkılışından ve Moğol istilasından bahseden Farsça bir kitabı vardır. 622/1225 yılında tamamlanan bu Farsça eser Tahran'da basılmıştır.¹⁸⁷

4. **İbn el-Neccâr, Muhammed b. Mahmud:** 578/1183 yılında Bağdad'ta doğdu. Kağıt imalatçısı olan babasından, Tâceddin Ebü'l-Yümn el-Kindî, İbn el-Cevzî, İbn Küleyb, İbn el-Husayn gibi âlimlerden okudu. Sonra, bilgisini ilerletmek için seyahate çıktı. Yirmi yedi yıl Horasan, İran, Hicaz, Mısır, Şam'daki şehirleri dolaştı, buralardaki âlimlerden okudu. Sonra, Bağdad'a döndü. Bağdad'taki yeni açılan Mustansırıyye Medresesi'ne başmüderres ve hadis müderresi tâyin edildi. 643/1245 yılındaki ölümüne kadar bu göreve devam etti.

İbn el-Neccar haçis, tarih, edebiyat, tıp sahalarında âlim, geniş kültür sahibi bir kişiydi. Bu konularda 21 eser yazmıştır. Bunlardan sadece *el-Dürret el-semîne fî ahhâr el-Medîne* adlı eseri tam olarak zamanımıza gelmiş, 1956 yılında tahkiksiz, 1995 yılında M. Zeynuhum tarafından Kahire'de yayınlanmıştır. *el-Kemâl fî ma'rifet el-ricâl, Târîhü Medînet el-Selâm Bağdad* adlı eserleri ise kısmen bize ulaşmıştır. Yâkut el-Hamavî, talebesi İbn el-Sâ'î' ondan övgüyle bahsederler. 3000 erkek, 400 kadın hocadan okumuştur. Tarihini yazarken bizzat müellifleri tarafından yazılan nüshalara

¹⁸⁷ İA, IX, 200-201, *EF*², VII, 974; Günlaltay, s.169-176; Şâkir Mustafa, II, 408-409; *GAL*, I, 319, S.I, 552; Ziriklî, V, 321; E. Uyumaz, s. IX-X.

dayanmış, zamanının otoriteleriyle haberleşmiş, onlarla konuşmak için seyahatlere çıkmıştır. Bugün Bağdad tarihi zeyli *el-Târih el-mucedded li Medînet el-Selâm*'dan iki cilt bulunmaktadır. Kitabın tamamı ise 17 ciltti. Bu eserden İbn el-Dimyâtî'nin yaptığı *el-Müstefâd* adlı muhtasar, 1978 yılında Haydarabad'ta M. Mevlud Halak tarafından 1979 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. *Nüzhet el-verâ fi târîhi Ümm el-Kurâ* adlı Mekke tarihini, *el-Dürret el-semîne* adlı Medine tarihini birer nüshaları vardır. *Târih el-Kûfe*, *el-Kâmil fi ma'rifet el-ricâl*, *el-Ikd el-fâik fi uyûni ahhâr el-Dünyâ ve mehasinü târih el-halâik*, *Ğurar el-ferâid*, İbn Mâkûlâ'nın eserine zeyl olarak yazdığı *el-Müttefik ve'l-müfterik* adlı eserleri ise kaybolmuştur.¹⁸⁸

5. **el-Cüzcânî, Minhâceddin Osman b. Muhammed:** 589/1193 yılında Lahor'da doğdu. Lahor'da Gurların sarayında Mah-ı Mülk Hatun'un himayesinde yetişti. 602/1205 tarihinde bu saraydayken Mübârekşah'ın bir eserini gördü. Babası da bu saraydaki önemli memurlardandı. Çocukluk yıllarının bir kısmını da Firuzkuh'ta geçirdi. 607/1210 yılında onu bu şehirde görüyoruz. Ardından 613/1216 yılında Sistan'a, 617/1220 yılında Tulek kalesinde görüyoruz. Bu yıl Moğollar tarafından muhasara edilen kalenin müdafaasında bulundu. 620/1223 yılına kadar burada kaldı. Bu arada Gurların hükümdarı Tâceddin Hasan tarafından 621, 622/1223, 1224 yıllarında Kûhistan'a elçi gönderildi. 624/1227 yılında Moğollar'dan emin bir bölge olan Hindistan'a gitti. 625/1228 yılında Delhi (Dehli) Sultanı Şemseddin İltutmuş'un hizmetine girdi. 629/1232 yılında ordu vâizliğine tâyin edildi. 630/1232 yılı sonlarında Gvalyor zaptedilince, bu şehrin kadılık-imamlık-hatiplik ve muhtesipliğine getirildi. 635/1238 yılında Delhi'ye geldi. Bazı idâri işlerin düzenlenmesi yanında, ona Nâsiriyye Medresesi müderrisliği görevi verildi. 637/1239 yılında Muizzeddin Behramşah'ın sultan olmasından sonra yıldızı parladı. 639/1241'de Delhi başkadısı oldu. Aynı yıl Alâeddin Mesud'un sultanlığı ele geçirmesi üzerine başkadılıktan istifa edip Lukno'ya gitti. 640/1243 yılında Lukno'ya girdi. 643/1245 yılında tekrar Delhi'ye geldi. Ulug Han tarafından tekrar Nâsiriyye Medresesi müderrisi ve Gvalyor kadısı tâyin edildi. Bundan sonra Ulug Han tarafından bazı elçilik görevleri ile vazifelendirildi. 649/1251 yılında ikinci defa Başkadı (Kâdî'l-Kudat) oldu. Uluğ Han'ın ölümünden ve kumandan Balaban'ın azlinden sonraki karışıklıklar üzerine bir ara durumu sarsıldı ve görevinden ayrıldı. Bu karışıklıklar sonunda Balaban 652/1254 yılında yeniden toparlanarak Delhi'ye girdi. Sultan Nâsirüddin ile uyumlu bir idâre kurdu. 653/1255 yılında müellifimiz Minhâceddin el-Cüzcânî üçüncü defa

¹⁸⁸ *El*², III, 920-921; *GAL*, I, 360, S.I, 613; *Nur ad-Din*, I, 46-47; Şâkir Mustafa, II, 117-118; *Zirikli*, VII, 86.

başkadılığa getirildi. 658/1260 yılına kadar bu göreve devam etti. Bu arada yakınları da önemli görevlere getirildi. 659/1261 yılında *Tabakât-ı Nâsiri* adlı tarihini tamamladı. Bundan sonraki hayatı hakkında bilgimiz yoktur.

Minhâceddin el-Cüzcânî bir âlimler-kâtipler ailesine mensuptur. Çocukluğu ve hayatı hükümdarların sarayında, himayesinde geçmiştir. Kuvvetli bir tahsil yapmış, önemli görevlere getirilmiştir. *Tabakât-ı Nâsiri* adlı Farsça tarihi genel bir İslâm tarihidir. Yirmi tabaka üzere tertibedilmiştir. Eserin son kısımlarında müellif, devrindeki olayları ve hatıralarını anlatmıştır. Hayatı hakkında bildiklerimiz bu esere dayanır. Bu eseri, mezâlîm mahkemesinde çalışırken eline geçen Gazneliler zamanında yazılmış, Peygamberler, Emevîler, Abbâsîler, acem hükümdarları, Gazneliler devri tarihlerinden bahseden bir kitabı tamamlamak maksadıyla kaleme almıştır. Büveyhiler, Tâhirîler, Saffârîler, Sâmanîler, Selçuklular, Gurlar, Harezmsahlar, Eyyûbîler, Delhi sultanları vs. tarihini ilâve ederek zamanın sultanı Nâsirüddin Mahmud'a takdim etmiştir. Gurlar ve Delhi Türk sultanları tarihini başlıca kaynağıdır. Eserde bu kısımla ilgili verilen bilgiler müellifin hatıralarına, vesikalara ve görgü şahitlerinin verdiği bilgilere dayanır. Kitap Fahreddin Mübarekşah'ın *Tezkiresi*, Hasan Nizâmî'nin *Tacülmeâsir*'i gibi Hind müslümanlarının tarihine dâir en eski kaynaklardandır. XI. ve XVIII-XX. Tabakalarına âit kısımlar Nassau Lees tarafından 1864 yılında Kalkûta'da yayınlanmıştır. H.G. Raverty tarafından kitabın tamamı İngilizce'ye çevrilmiş, 1873-1881, 1897 yıllarında yine Kalkûta'da, 1964 yılında Kâbul'de, 1970 yılında Delhi'de, Abdülhay Habîbî tarafından 1984 yılında Tahran'da yayınlanmıştır. XIV. yüzyılda yaşayan el-Barânî *Târîh-i Firûzşâhi* adıyla kitaba bir zeyl yazmıştır.

Minhâceddin el-Cüzcânî'nin Arapça *Siyâset el-emşâr fi tecribet el-a'sâr ve târîhi Âl-i Cengiz* adıyla Bağdad'ın 1258 yılındaki düşüşüne kadar gelen bir tarihi daha vardır. Bu eser de taşbasma olarak Hindistan'da neşredilmiştir.¹⁸⁹

6. **İbn el-Şâ'ar, ei-Mübârek b. Ahmed b. Hamdan el-Mavsîlî (ölm. 656/1258):** *Ukûd el-cümân fi şuarâ el-zamân* adıyla VII./XIII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan ve Arapça yazan şâirlerden bahseden önemli bir eser yazmıştır. İkinci ve sekizinci ciltleri dışında zamanımıza gelen kitabın tamamı 10 cilttir. Mevcut ciltler F. Sezgin tarafından 1990 yılında fotokopi halinde Frankfurt'ta basılmıştır. Bundan başka, el-Merzübânî'nin *Mu'cem el-*

¹⁸⁹ *İA*, III, 230-237, *El*², II, 624; Şâkir Mustafa, II, 408-409; Storey, I/I, 68-70; *DİA*, VIII, 98-99.

şuarâ'sı üzerine *Tuhfet el-vüzerâ* adıyla büyük bir şâirler antolojisi yazmıştır. Eserin birici cildi zamanımıza ulaşmıştır.¹⁹⁰

7. **İbn el-Sâ'î, Ali b. Enceb:** 593/1197 yılında Bağdad'ta doğdu. Hemen hemen bütün hayatı bu şehirde geçti. Nizâmîye ve Mustansiriyye kütüphanelerinin müdürlüğünü yaptı. Ebû Hafs Ömer el-Suhraverdî'nin tarikatına girdi. 632/1235 yılında bir oğlu doğdu. Moğollar devrinde Irak valisi olan tarihçi Alâeddin el-Cüveynî'nin himayesini gördü. Nihâyet, 674/1276 yılında Bağdad'ta öldü. Irak'ta tarihçiliğin zayıfladığı bir zamanda yaşadı. Tarih, hadis, edebiyat, gramer sahalarında 100'den fazla kitap yazdı.

Tarih konusundaki eserlerinin sayısı fazladır. Halife el-Nâsır'dan el-Mustasım'a kadar dört Abbâsî halifesi hakkında birer monografi yazdı. Bağdad tarihi, İslâm tarihi, fakihlerin, Nizâmîye müderrislerinin, vezirlerin, çeşitli meslek sahiplerinin hayatları hakkında eserler yazdı. Şâkir Mustafa tarihe dâir 55 eserinin adlarını verir. Bunların en meşhurları *Ahbâr el-üdeba* adlı beş ciltlik eseridir. P. S bath, Mustafa Cevad, Rosenthal bu eserin Haleb kütüphanelerinden birinde bulunduğunu söylerler. *Ahbâr el-hulefâ* adında üç ciltlik bir eser yazmıştır. Bu eserin muhtasarı olduğu iddia edilen bir yazma British Museum, nr. 1647'de bulunmaktadır. *Ahbâr el-zühhâd* adlı eserinin de bir nüshası Kahire'de Dârülkütüb'de bulunmaktadır. İbn el-Esîr'in *el-Kâmil fi'l-târih* adlı eserine 5 ciltlik bir zeyl yazmıştır. *Sîyer el-mülûk* adlı eserinin İbn Kanînû (ölm. 717/1317) tarafından yapılan *Hulâsat el-zeheb el-meslûk* adlı muhtasarının ikinci cildi zamanımıza gelmiştir. Bu ciltte I. Velid devrinin başlarından Abbâsîlerin iktidara gelmesine kadar olan olaylar anlatılır. Bu cilt 1885 yılında Beyrut'ta, daha sonra Mekkî el-Seyyid Câsim'in tashihiyle 1964 yılında Bağdad'ta olmak üzere iki defa yayınlanmıştır. *el-Mekâbir el-meşhûra ve'l-meşâhid el-mezûra* adlı Bağdad'taki önemli ziyaret yerlerinden bahseden eserinin bir nüshası da zamanımıza ulaşmıştır. İbn el-Neccar bunlardan başka *Nisâ (Cihât) el-hulefâ* adında bir eser yazmış, bu eser Mustafa Cevad tarafından 1960, 1993 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır. İbn el-Sâ'î'nin eserleri kültür tarihi bakımından çok önemliydi. Zamanımıza gelseler büyük bir boşluğu doldururlardı.¹⁹¹

8. **el-Cüveynî, Alâeddin Ata Melik b. Muhammed:** 623/1226 yılında Bağdad'ta doğdu. Kendi söylediklerine göre sülâlesi Abbâsîlerin vezirlerinden Fazl b. Rabî (ölm. 824)'ye dayanır. Dedeleri ilim ve bürokrasi ile uğraşmışlardır. Büyük babası Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed, Sultan Sencer devrindeki önemli kâtiplerdendi. Daha sonra Harezmşah Tokuş'un yanında çalışmıştır. Onun oğlu Şemseddin Muhammed ise Harezmşah Sultan Muhammed tarafından müstevfiliğe getirilmiştir. Alâeddin'in babası Bahâeddin Muhammed Hülâgû'nun İran'a gelişine kadar 35 yıl Moğolların hizmetinde çalışmış, Sâhibü Dîvan (vezir) mertebesine yükselmiştir. 633/1235 yılında Ögedey Kağan'ın yanına gitmiş, bütün İran'ın Sâhib Divanlığına getirilmiştir. 651/1253 yılında Irak ve Yezd valiliğine tâyin edilmiş ve bu sırada ölmüştür.

Alâeddin Ata Melik ise iyi bir tahsil görmüş, onyed-onsekiz yaşlarında emîr Argun'un kâtipleri arasına katılmıştır. 641-654/1243-1256 yılları arasında Argun ile Karakorum'a beş-altı defa gitmiş, Moğolların yaşayışları, tarihleri hakkında geniş bilgi sahibi olmuştur. 654/1256 yılında Hülâgû İran'a gelince onun hizmetine girmiştir. Alâeddin el-Cüveynî bundan sonra Hülâgû'nun yanından ayrılmadı. Onun yanında İsmâîlilere karşı yapılan seferlere katıldı. Hubûşan şehrinin yeniden inşasında etkili oldu. Alamut'un zaptı sırasında buradaki önemli kütüphanenin, rasat âletlerinin telef olmasını önledi. Yalnız, batınî akidesiyle ilgili kitapları yaktırdı. Hasan Sabbah'ın hayatına dâir bir kitabı ele geçirdi. Bundaki bilgileri *Târîh-i cihân güşâ* adlı eserinde özetledi. Hülâgû Bağdad'a geldiğinde yanındaydı. 661/1262 yılında Irak ve Hûzistan'ın idâresi ona verildi. Bu sıralarda kardeşi Şemseddin Muhammed el-Cüveynî Hülâgû tarafından vezirliğe getirildi. Nüfuzu daha da arttı. Hülâgû'nun oğlu Abaka Han zamanında (663-680/1264-1281) Irak bölgesini idâre etmeye devam etti. Bu bölgedeki köylülerin, toprak sahiplerinin üzerindeki ağır vergileri kaldırdı. Sulama işlerini düzenledi. Enbar'dan Kûfe ve Necef'e kadar büyük bir kanal kazdırdı. Şehirleri imar ettirdi. Bölge süratle kalkındı. Hattâ Abbâsîlerin son zamanlarındakinden daha da mamur hale geldi. Cüveynî pek çok müessese, hayır kurumu yaptı, bunlara vakıflarda bulundu. 680/1281 yılında iftiraya uğradı. Abaka Han tarafından malları müsadere edildi, hapsolundu. Fakat, hatunların, şehzâdelerin şefâatıyla serbest bırakıldı. Bu sırada çektiklerini *Tesliyet el-ihvân* adlı bir eserinde anlattı. Aynı yıl Abaka öldü, Ahmed Teküdar sultan oldu. el-Cüveynî'yi yeniden Irak'ın idâresine tâyin etti. Fakat, Cüveynî pek yaşamadı 681/1283 yılı ortalarında öldü.

¹⁹⁰ GAL, I, 1217 nr. 560; Şâkir Mustafa, IV, 302-303; Zirikli, V, 269.

¹⁹¹ *EP*², III, 950; GAL, I, 349, S.I, 590; Rosenthal, s.80, 81, 83, 138, 422, 549, 552; Şâkir Mustafa, IV, 305-311, 320; *Nevâdir el-mahtûtat*, II, 234; *Köprülü Kataloğu*, I, 1078; Zirikli, IV, 265.

Büyük bir münşî (kâtib), idâreci olan Alâeddin el-Cüveynî aynı zamanda büyük bir tarihçidir. *Târih-i cihan-güşâ* adlı Farsça eseri, İsmâîlîlerin, Harezmsâhların ve Moğolların tarihleri hakkında yazılmış başlıca kaynaklardandır. Kitap üç cilt halinde tertibedilmiştir. Birinci ciltte uzun bir mukaddimeden sonra Moğolların geleneklerinden, Cengiz Yasası'ndan, başlangıçtan Güyük Han'ın 644/1246 yılındaki ölümüne kadarki Moğol tarihinden bahsedilir. Uygurlar, diğer türk kabileleri hakkında bilgi verilir. İkinci ciltte Harezmsâhlar, Hülâgû'nun gelişine kadarki İran Moğolları tarihlerinden bahsedilir. Karahitaylar hakkında detaylı bilgiler verilir. Bu malumatın büyük kısmı gözlemlere dayanır. Üçüncü cilt Möngge Han'ın tahta çıkışıyla başlar. Hülâgû'nun İran'a gelişi, İsmâîlîlere karşı seferleri, onların inançları anlatılır. 655/1257 yılı olaylarıyla sona erer. Nasîruddin el-Tûsî tarafından esere Bağdad'ın Hülâgû tarafından zaptını anlatan önemli bir ilâve yazılmıştır. *Cihan-güşâ* daha sonraki tarihçiler tarafından önemli tarihlerden biri kabul edilmiş, çok sayıda tarihçi tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Reşîdüddin ve Vassaf onu eserlerinde hülâsa olarak vermişlerdir. Kitap zamanımıza gelmiş, Mirza M. Kazvînî-E. Brovne tarafından 1912-1937 yıllarında Londra'da *Gibb Memorial Serisi* içinde yayımlanmıştır. 1931 yılında Denisson Ross faksimile olarak ayrıca neşretmiştir. Tahran'da Haver kitapçısı Mirza M. Kazvînî neşrinin metnini 1937 yılında yeniden basmıştır. Cihangüşâ S.M. Tefvik Oktaban ve Mürsel Öztürk taraflarından Türkçe'ye çevrilmiş, 1959, 1988 yıllarında Ankara'da Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır.¹⁹²

9. **İbn Bibi, Nâsireddin Hüseyin b. Muhammed:** Anadolu Selçukluları tarihi hakkında yazdığı *el-Evâmir el-Alâiyye fi'l-ümûr el-Alâiyye* adlı eseriyle tanınır. XIII. yüzyılda yaşamıştır. Annesi Bibi Hâtun Nişâbur şâfiîlerinden Kemaleddin Simnânî'nin kızı, babası Necmeddin Muhammed Tercüman ise Cürcan'dandır. İbn Bibi'nin anası Sultan Celâleddin Mengübertî'nin müneccimi, babası ise divan kâtiplerindendi. 1231 yılında Celâleddin Mengübertî Amîd (Diyarbakir) yanında öldürülünce karı-koca Dimaşk'a gitmişlerdir. Bibi Müneccim'i yakından tanıyan Kemâleddin Kamyar, Alâeddin Keykubad'a onu Konya'ya getirtmesini tavsiye etmiş, o da Dimaşk meliki el-Eşref'ten Konya'ya göndermesini istemiştir. Böylece İbn Bibi'nin anası-babası Konya'ya gelip Alâeddin Keykubad'ın hizmetine girmişlerdir. Babası 670/1272 yılındaki ölümüne kadar Anadolu Selçuklularının hizmetinde çalışmıştır.

¹⁹² İA, III, 249-255, 621-622, *EP*², II, 621-622; *DİA*, VIII, 140-141; Günaltay, s.221-244; Şâkir Mustafa, II, 311-314; Storey, I/1, 260-266.

İbn Bibi 1231 civarında ana-babasıyla beraber Konya'ya gelmiştir. 680/1282 yılı civarındaki ölümüne kadar Anadolu Selçuklularına hizmet etmiştir. Divanda kâtiplik yapmıştır. Uslubu bunu destekler. Hayatı hakkında bildiklerimiz 679/1281 yılında tamamladığı *el-Evâmir el-Alâiyye fi'l-ümûr el-Alâiyye* adlı kitabında verdiği yukarıdaki bilgilere dayanır. Bu eseri, bundan önce bahsettiğimiz Alâeddin Ata Melik el-Cüveynî'nin isteği üzerine Farsça kaleme almıştır. Eserinin adındaki ikinci el-Alâiyye kelimesi Alâeddin Keykubad'ın adına işâret eder. Kitapta II. Kılıç Arslan (ölm. 588/1192)'ın ölümünden itibaren 679/1281 yılına kadarki Anadolu Selçuklu Devleti tarihi anlatılır. Bu müddetin ilk yılları hakkında verilen bilgiler kırıntı halindedir. Kitapta olaylar Alâeddin Keykubad (ölm. 1220)'ın tahta çıkmasıyla ayrıntılı olarak anlatılmaya başlanır. Müellif II. Kılıç Arslan devri ve daha öncesi için bilgi bulamadığı için o devirleri anlatmamıştır. Kitapta olaylar kronolojik tertip üzere edebî bir üslupla anlatılmıştır. Bazan olaylarla ilgili resmî vesikalar verilmiştir. Fakat, tarihçi olmadığı için olayların tarihlerini genellikle vermemiştir. Verdiği tarihlerin bir kısmı ise hatalıdır. Eserinde anlattığı olayların çoğuna ya şahit olmuş veya olaya şahit olan kişilerden almıştır. Trabzon ve Suğdak seferleri gibi uzakta cereyan eden olayları yeterli şekilde nakletmemiştir. Bununla birlikte Anadolu Selçukluları tarihi bakımından en önemli kaynaktır. Zamanımıza gelmiş Adnan Erzi tarafından 1956 yılında TTK yayınları arasında faksimile olarak basılmıştır. Necati Lugal ise ilk yarısının tam Türkçe tercümesi Mürsel Öztürk tarafından 1997 yılında Ankara'da yayınlanmıştır. Kitap 680-687/1281/1288 yılları arasındaki bir tarihte muhtasar hale getirilmiştir. Muhtasarı yapan bazı eksik tarihleri verdikten başka, kitabın tertibinde küçük tasarruflarda bulunmuştur. Mükemmel olan bu muhtasar da zamanımıza gelmiş, Houtsma tarafından 1902 yılında Leyden'de yayınlanmıştır. M. Cûd Meşkur tarafından Tahran'da 1350 yılında ikinci bir neşri yapılmıştır. Eser baş tarafına bazı bilgiler ilâve edilerek ikinci defa yine adı bilinmeyen biri tarafından ihtisar edilmiştir. Bu muhtasarın bir nüshası da zamanımıza gelmiştir. Nihâyet, kitap II. Murad zamanında Yazıcı-zâde Ali tarafından muhtasar olarak Türkçe'ye tercüme edilmiş, başına Oğuzların tarihi ve etnolojisi ve Büyük Selçuklular tarihi hakkında uzunca iki bölüm ilâve edilmiştir. Anadolu Selçukluları tarihi ise kitabın üçüncü bölümünü oluşturur. Bu üçüncü bölüme Yazıcı-zâde bazı ilâveler de yapmıştır. Bu eserin çeşitli nüshaları zamanımıza gelmiştir. Aralarında farklılıklar görülür. Tamamına yakını çeşitli kişiler tarafından yayınlanmıştır.¹⁹³

¹⁹³ İA, VII, 712-718, *EP*², III, 760; Şâkir Mustafa, II, 410; Günaltay, s.435; E. Uyumaz, s. XIV-XV.

10. **el-Kazvî, Zekerîyyâ b. Muhammed:** Müslümanların Plinius'ü denen Zekerîyya el-Kazvî 600/1203 yılında Kazvin'de doğdu. Aslen arap olan müellif Kazvin'de tahsilini tamamladıktan sonra Şam'a gitti. 630/1233 yılında Dimaşk'ta bulunuyordu. Bu sırada Muhyiddin b. el-Arabî ile tanıştı. Halife el-Mustasım zamanında (640-656/1241-1258) Irak'ta yaşadı. Vasit ve Hille şehirlerinde kadılık yaptı. Moğollar zamanında da müderrislik ve kadılık görevlerine devam etti. 682/1283 yılında Vâsit'te öldü. Fıkıh, tarih, coğrafya sahalarında âlimdi.

Kazvî'nin eserlerinden ikisi zamanımıza gelmiş, çok erken zamanlardan itibaren doğuda ve batıda şöhret bulmuştur. Bunlardan birincisi kozmografiye dâirdir. *Acâib el-mahlûkât* adındaki bu eserde gerçek ile efsâne birbiriyle karışmıştır. Bu eserle ona Müslümanların Plinius'ü de denmiştir. Fakat, metod ve tenkit bakımından Plinius'ten daha ileridir. Eser gök ile alakalı şeyler, yer ile alakalı şeyler olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Uzun bir mukaddimeden sonra Ay, Güneş, Yıldızlar anlatılmakta, ardından göğün sakinlerinden bahsedilmektedir. Bu kısma takvimler bahsi de ilâve edilmiştir. İkinci kısımda yer, ateş, hava, su, toprak, hayvanlar, bitkiler, mâdenlerden ve insanlardan bahsedilmektedir. Başlıca dağlar, adalar, denizler, nehirler, kuyulardan söz edilmektedir. Eserin bize kadar çeşitli nüshaları gelmiştir. Nüshalar arasında büyük farklılıklar görülür. Kitapta bahsedilen konularla ilgili şekiller, resimler, haritalar ihtiva ederler. Farsça'ya ve Osmanlılar devrinde Türkçe'ye defalarca tercüme edilmiştir. Farsça nüshalardan bazıları minyatürlüdür. Bunlardan birkaçı Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. M. Murad b. Abdurrahman tercümesi hş. 1371 yılında Tahran'da basılmıştır. Tercüme nüshalar arasında da farklılıklar görülür. Çoğu serbest tercümedir. İlâveler ve atmalar vardır. Kitap ilk defa Wüstenfeld tarafından 1848 yılında Göttingen'de yayınlanmıştır. Kahire'de 1305, 1309, 1311, 1330, 1331 yıllarında, Demîrî'nin *Hayât el-hayavân*'ının hamisinde defalarca basılmıştır. İran'da bir taşbaskısı yapılmıştır. Son yıllarda Beyrut'a yeni baskıları çıkmıştır. Avrupa dillerine kısmî tercümeleri yapılmıştır.

Kazvî'nin ikinci eseri *Acâib el-büldân* veya *Âsâr el-bilad ve ahbâr el-ibâd* adlarıyla tanınan coğrafyaya dâir eserdir. Kitapta bir dibâceden sonra üç mukaddime yer alır. Birinci mukaddimede şehirlerin, köylerin kurulmasının sebepleri, ikinci mukaddimede ülkelerin özellikleri, taksimi, iklimlerin insanlar, madenler, hayvanlar, bitkiler üzerindeki tesirleri, üçüncü mukaddimede yedi iklim anlatılır. Buralardaki ülkeler, şehirler, dağlar,

göller, adalar, nehirler, madenler, bitkiler, hayvanlar alfabetik olarak anlatılır. Bu arada tarihle ilgili bilgiler verilir. Bundan sonra eski milletlerden, ediblerden, şâirlerden, âlimlerden, idârecilerden bahsedilir. Farsça yazar şâirler, Anadolu Selçukluları ve Moğollar devrindeki Anadolu coğrafyası ve tarihi bakımından değerli bir kaynaktır. Moğollar devrindeki Anadolu şehirleri hakkında bilgi verir. Bu eserde de şekiller ve haritalar yer alır. *Acâib el-mahlûkât* ile ortak noktaları vardır. Bazı ifâdeler her ikisinde aynen tekrar edilir. Farsça'ya tercüme edilmiştir. Bu tercümelerde de şekiller, haritalar bulunur. Kitap 1849 yılında Wüstenfeld tarafından Göttingen'de neşredilmiştir. Daha sonra 1309 yılında *Hayât el-hayavân*'ın hamisinde Mısır'da, bitograf olarak 1310'da Tahran'da, yakın zamanda 1960 yılında Beyrut'ta başka baskıları yapılmıştır.¹⁹⁴

11. **Kâdî Beyzâvî, Abdullah b. Ömer:** VII/XIII. asrın ilk çeyreğinde doğdu. Babası, Salgurlulardan Atabey Ebû Bekr b. Sa'd devrinde (1226-1260) Fars kadılığı yapmıştır. İyi bir tahsil yapan el-Beyzâvî'nin kendisi Şiraz kadılığında bulundu. Tefsir, kelâm, fıkıh sahalarında zamanının büyük âlimlerindendi. Daha çok *Envâr el-tenzîl ve esrâr el-te'vîl* adlı ünlü tefsiriyle tanınmıştır. *Tavâli el-envâr* ve *el-Minhâc* adlı kelâma dâir eserleri de önemlidir. 685/1286 tarihinde Şiraz'da ölmüştür. Bizi burada ilgilendiren *Nizâm el-tevârîh* adlı muhtasar Farsça tarihidir. Yaratılıştan 674/1275 yılına kadarki olayları kısaca anlatır. Selçuklular, Moğollar, bilhassa Fars Atabeyleri Salgurluların tarihi bakımından önemlidir. Zira, kendisi Salgurlular zamanında Şiraz'da kadılık yapmış, onların son zamanlarındaki olaylara bizzat şahid olmuştur. Seyyid Mansur tarafından 1930 yılında Haydarâbad'ta basılmıştır.¹⁹⁵

12. **el-Kâzârunî, Zahîreddin Ali b. Muhammed:** 611/1214 yılında Bağdad'ta Kâzurunlu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Bağdad'taki âlimlerden fıkıh, hesap, edebiyat, filâhat ve tarih dersleri aldı. Divanda kâtiplik, muhasebecilik yaptı. 649/1251 yılında ordu için bir ihtiyarat (astroloji) kitabı yazdı. 656/1258 yılındaki Moğol istilası sırasında Bağdad'taydı. Bundan sonra udüllerden oldu. 697/1298 yılında Bağdad'ta öldü.

¹⁹⁴ İA, VI, 528-532, *ET*², IV, 898-900; GAL, I, 481, S.I, 882-883; Şâkir Mustafa, IV, 314-315; *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler*, s.144-152; Zirikli, III, 46; C. İzgi, *Osmanlı medreselerinde ilim*, İstanbul 1997, II, 252-253.

¹⁹⁵ İA, II, 503-504; GAL, I, 417, S.I, 736-743; Günaltay, s.166-168; Storey, I/I, 70-71; Zirikli, IV, 110.

el-Kâzarûnî tarih, fıkıh, dil, hesap, filâhat konularında eserler yazdı. Tarih konusundaki eserlerinin en meşhuru *Ravzat el-erîb* adlı onyedici ciltlik kitabıdır. Zehebî, İbn el-Fuvatî, İbn Kâdî Şuhbe, İbn Hacar el-Askalânî bu eserden nakiller yaparlar. İbn Hacar, el-Cüveynî'nin biyografisini bu kitaptan almıştır. İbn el-Fuvatî bu eserin müellif hattıyla 663/1265 tarihli bir nüshasını Bağdad'ta görmüştür. Yıllara göre tertib edilen kitap genel bir İslâm tarihi olmalıdır.

Kâzarûnî hilkatten Abbâsîlerin sonuna (656/1258) kadar gelen *Muhtasar el-târîh* adlı bir eser daha yazmıştır. Bu eser *Ravzat el-erîb*'in muhtasarıdır. Kültür tarihiyle ilgili bilgiler de ihtiva eden bu eserin bir nüshası zamanımıza gelmiş, Mustafa Cevad tarafından yapılan tenkitli neşri 1970 yılında Bağdad'ta yayınlanmıştır.

Kâzarûnî, ayrıca, Muhammed b. Ali el-Umrânî'nin muhtasar İslâm tarihine bir zeyl yazmış, Abbâsîlerin sonuna kadar getirmiştir. Oğlu Sedîdüddin ise bu zeyle yeni bir zeyl yazmıştır. İlhanlılar zamanında 667/1269 yılında Bağdad kadısı olan Sirâceddin el-Henâbisî zamanındaki udüller hakkında bir tarih yazmıştır. Kendisi de bu udüllerden biridir.¹⁹⁶

VII/XIII. ASIR MAĞRİB VE ENDELÜS TARİHÇİLERİ

VII/XIII. yüzyılda Kuzey Afrika-Endelüs bölgelerinde de önemli tarihçiler yetişmiştir:

1. **el-Merrâkuşî, Abdülvâhid b. Ali:** 581/1185 yılında Fas'ın Merâkeş şehrinde doğdu. Bu sırada Kuzey Afrika ve Endelüs'te Muvahhidîler hakimdi. Dokuz yaşındayken Fas şehrine tahsile gitti. Bu ara birkaç defa memleketini ziyaret etti. Fas şehirlerini ve Endelüs şehirlerini dolaştı. Bu arada Ebû Bekr b. Zühr ve İbn Tufeyl'in oğluyla tanıştı. Pek çok hocadan okudu. 605/1209 yılında İsbiliyye (Sevilla)'deki Muvahhidîlerin valisiyle tanıştı. Bundan sonra Endelüs'te, Fas'ta Muvahhidîlerin saraylarında kâtiplik yaptı. 613/1217 yılında yanında çalıştığı vali İbrahim'e veda ederek hacca gitti. 617/1220 yılında onu Yukarı Mısır'da, 620/1223 yılında Mekke'de görüyoruz. 621/1224 yılında *el-Mu'cib fî ahhâri Mağrib* adlı tarihini yazdı. Kitap Endelüs'ün fethinden 620/1223 yıllarına kadar gelir. Bilhassa Muvahhidîler tarihi bakımından önemlidir. Kitabın büyük kısmı bu hanedanın tarihine ayrılmıştır. Son kısımları müellifin orijinal malzemesine

¹⁹⁶ el-Sübkî, *Tabakât el-şâfiyye*, VI, 242; İbn el-Fuvatî, *el-Havâdis el-câmi'a*, s.497, *Telhîsu Mucem el-elbab*, IV/I, 229, 387, 399, 617, 823, V/II, 60, 266, 651; Şâkir Mustafa, IV, 316-318; İbn Hacar, *el-Dürer el-kâmine*, III, 119; Ziriklî, IV, 334.

dayanır. Kitap zamanımıza gelmiş, Dozy tarafından 1847, 1881 yıllarında Leyden'de, 1324, 1332 yıllarında Kahire'de, 1324 yılında Dımaşk'ta, 1948 yılında G.S. Colin ve Lewi Provencal taraflarından Leyden'de, M. Said Uryan tarafından 1963 yılında Kahire'de, A. Bedr tarafından 1978 yılında Dımaşk'ta yayınlanmıştır. İngilizce'ye, Fransızca'ya tercüme edilmiştir.¹⁹⁷

2. **el-Kelâ'î, Ebü'l-Rabî Süleyman b. Musa:** 565/1170 yılında Murcia'da doğdu. Küçük yaşta ailesiyle Valencia'ya göçtü. Valencia, Kurtuba gibi Endelüs'ün büyük şehirlerinde çeşitli âlimlerden okudu. Hocaları arasında İbn el-Madâ, İbn Hubeys, İbn Zerkûn gibi ünlü âlimler vardır. Valencia büyük camiinde hatiplik, bu arada kadılık yaptı. Talebeleri İbn el-Ebbar ve el-Ruaynî tarafından yazılan biyografilerinde ondan övgüyle bahsedilir. el-Kelâ'î 587/1191 yılında Valencia'yı terketmeye mecbur edildi. Bu sırada sürgün hayatında yazdığı şiirlerden bazı örnekler divanında bulunur. Valencia'ya döndükten sonra ilerlemiş yaşına rağmen 28 Eylül 1238 (16 Safer 636) tarihinde cereyan eden Enîşe savaşına katıldı. 20 Zilhicce 634/15 Ağustos 1237 tarihinde Valencia'da öldü.

Büyük bir malikî fakihi, hatib, şâir ve tarihçi olan el-Kelâ'î 20 kadar eser yazmıştır. Bunların en meşhuru *Kitâb el-iktifâ fî meğâzi'l-Mustafâ ve'l-selâset et-hulefâ* adındaki eseridir. Eser Peygamber ve ilk üç halife zamanında yapılan savaşlardan ve fetihlerden bahseder. Eserin birinci cildi H. Massé tarafından 1931 yılında Paris'te, tamamı Mustafa Abdülvahid tarafından 1968, 1970, 1975 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır. Dayandığı kaynakların bir kısmı bugün mevcut değildir. Ridde olaylarıyla ilgili kısımlar ise Hurşid Ahmed Faruk tarafından *Târîh el-Ridde* adıyla 1970 yılında Delhi'de yayınlanmıştır. Biyografisinden bahseden kişiler onu büyük hadisçiler arasında anarlar. Peygamberin Eshabı ile çok ilgilenmiştir. *Kitâbü meydan el-sâbıkîn, Ruvât el-Buhârî ve ahhâruhû, Mucem el-şüyüh, Mucem men vâfekat künyetuhû künyete zevcihî min Sahâbe....* adlı eserleri ise kaybolmuştur.¹⁹⁸

3. **İbn el-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah:** Endelüs Kudâflerinin hakimiyetindeki Onda'dan olup 595/1199 yılında Valencia'da doğdu. Yirmi yıl boyunca bu şehirdeki âlimlerden okudu. Hocaları arasında hadisçi Ebü'l-Rabî b. Sâlim de vardır. Sonra, hadis ve ilim sahasındaki bilgilerini artırmak için Endelüs şehirlerinde dolaştı. Ülkesine döndü. Mü'minîlerin sarayında

¹⁹⁷ İA, I, 102, *EP*², I, 97; GAL, I, 322, S.I, 555; Ziriklî, IV, 176; Rosenthal, s.48, 155, 249; Ziriklî, IV, 176.

¹⁹⁸ *EP*², IV, 489; GAL, I, 371, S.I, 634; Rosenthal, s.529, 537, 538; Ziriklî, III, 136.

kâtip oldu. Valencia 635/1238 yılında Aragon hakimi I. Jacque tarafından muhasara edilince, yardım istemek için, Tunus Hafsîlerinin hükümdarı Ebû Zekerîyya'ya gönderildi. 636/1238 yılında Valencia I. Jacque tarafından zaptedilince, Tunus'a gitti. Hükümdar Ebû Zekerîyya tarafından iyi kabul gördü ve Dîvan el-İnşâ başkanlığına tâyin edildi. Sonra sâhib el-ulemâ (ulemanın reisi) oldu. Fakat, çok geçmeden gözden düştü, evine çekildi. Sonra, hükümdar tarafından afvedilip eski görevlerine iade edildi. Ebû Zekerîyya'nın ölümünden sonra yerine el-Mustansır geçti. İbn el-Ebbar onun maiyyetinde de görevine devam etti. Fakat, onun tutumları hükümdar ve etrafındakileri kuşkulandırdı. Yakalanıp işkence edildi. Yazdığı evraklara el kondu. Aralarında emîri hicveden bir şiir bulundu. Mızrakla öldürülmeye mahkum edildi. 658/1260 tarihinde öldürüldü. Ertesi günü cesedi, şiirleri, icâzetleri, kitapları yakıldı. Bununla beraber, bazı eserleri ve mektupları zamanımıza ulaşmıştır. Bunların arasında İbn Beşkuval'in *el-Sıla*'sına zeyl olarak kaleme aldığı *el-Tekmilâ* adlı eseri vardır. Bir biyografi mecmuası olan bu eser zamanımıza gelmiş, Codera tarafından 1888-1889 yıllarında Madrid'te yayınlanmıştır. 1966 yılında Kahire'de başka bir baskısı yapılmıştır. Nüsha farkları ve indeksleri ise Alarcon Gonzales Palencia tarafından 1915 yılında *Miscelanea des estudios y textos arabes*, s.147-690 arasında Madrid'te yayınlanmıştır. Elif-cim harflerine âit kısmı Bel ve Ben Cheneb taraflarından 1920 yılında Cezâyir-Tunus'ta neşredilmiştir. *Mu'cem fî ashâbi ... Sadaî* adlı eseri yine Codera tarafından 1886 yılında Madrid'te yayınlanmıştır. Bu nesir 1964 yılında Bağdad'ta tekrarlanmıştır. M. b. M. b. Abdülmelik'in bu esere yazdığı *el-Zeyl ve'l-sile* adlı eseri ise M.b. Şerîfe tarafından 1984 yılında Rabat'ta yayınlanmıştır.

İbn el-Ebbâr'ın başka bir önemli eseri *el-Hullet el-siyerâ*'dır. Endelüs şâirleri hakkındaki bu eser Dozy tarafından 1847-1851 yıllarında Leyden'de, Müller tarafından 1866-1878 yıllarında Münich'te kısmen yayınlanmıştır. Eser ve müellifi hakkında tenkitli bir tahlil ve Abdullah el-Tabbâ tarafından 1962 yılında Beyrut'ta, tenkitli neşri H. Mu'nis tarafından 1963-1964, 1984 yıllarında Kahire'de basılmıştır. Yine Endelüs şâirlerinden bahseden *el-Tuhfet el-kadîm* adlı eseri Belfikî tarafından ihtisar edilmiş, bu muhtasar A. Bustânî tarafından 1947 yılında *el-Meşrik*'ta, İbrâhim el-Ebyârî tarafından Kahire'de yayınlanmıştır. *Mu'cemu eshâb el-Kâdî el-Sadeî* adlı eseri Codeara tarafından neşredilmiş, bu neşir 1964 yılında Bağdad'ta tekrarlanmış, sonra İbrahim el-Ebyârî tarafından 1989 yılında Kahire'de yeniden neşredilmiştir. Kâtiplerin eğitimi üzerine yazdığı *I'tâb el-kuttâb* adlı eseri Salih el-Eşter tarafından tez olarak hazırlanmış, 1380/1961 yılında Dimaşk'ta, 1986 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Peygamber ve Hz. Ali

sulâlesi üzerine yazdığı *Dürer el-sımt fî haber el-sıbt* adlı kitabı ise A. Ghedira tarafından *el-Andalus mecmuası*, XXII/I, 31-54 (1957) neşredilmiştir.¹⁹⁹

4. İbn Saîd, Alî b. Mûsâ el-Mağribî: 610/1213 yılında Granada'da Ammar b. Yâsir sulâlesinden gelen bir ailede doğdu. Dedeleri Mülûk el-Tavâif devrinde Benû Yahsub kalesinde bir emîrlik (beylik) kurmuşlar, sonra Muvahhidilerin hizmetine girmişlerdi. İbn Saîd gençliğini ve tahsil yıllarını İşbiliyye (Sevilla)'de geçirdikten sonra 638/1241 yılında hac yapmak maksadıyla babasıyla beraber doğruya gitti. 640/1242 yılında babası İskenderiye'de öldü. Sonra, Kahire'ye geçti. Bu şehirde belki de *Kitab el-muğrib fî hulâ'l-Mağrib* adlı ünlü tarihiyle tanınıyordu. 648/1250 yılında Mısır'dan İbn el-Adim'le beraber Haleb'e gitti. Oradan sırasıyla Dimaşk, Musul, Bağdad, Basra şehirlerine uğradıktan sonra ikinci defa Mekke'ye hacca gitti. Oradan 652/1254 yılında Tunus'a geçti. el-Mustansır'ın hizmetine girdi. 666/1267 yılında tekrar doğruya geldi. İskenderiye, Haleb şehirlerine uğradıktan sonra Doğu Anadolu'ya geçti. Buralarda bir müddet kaldıktan sonra Tunus'a dönerken, 673/1274 yılında Dimaşk'a uğradı. 675/1276 yılında Tunus'a döndü. 685/1286 yılında bu şehirde öldü.

İbn Saîd şâir, edib, kâtip, coğrafyacı ve tarihçidir. Bu konularda değerli eserler yazmıştır. Bunların en önemlisi *Kitab el-muğrib fî hulâ'l-Mağrib* adlı eseridir. Bu kitap 530/1135 yılında Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Hâcîrî tarafından, Abdülmelik b. Saîd'in teşvikiyle kaleme alınan, Endelüs'ün fethinden 530/1135 yılına kadarki Kuzey Afrika-Endelüs tarihinden bahseden *Kitab el-müşhib fî ğarâib el-Mağrib* adlı esere dayanır. Daha sonra, Abdülmelik'in oğulları Ahmed ve Muhammed, Muhammed'in oğlu Musa, Musa'nın oğlu Ali bu tarihe ilâveler yaparak devam ettirmişler, 641/1243 yılına kadar getirmişlerdi. İbn Saîd bu büyük esere dayanarak eserini kaleme almış, 657/1259 yılına kadar getirmiştir. Kuzey Afrika, Endelüs tarihinin en önemli kaynaklarından olan bu eserin Mısır'a âit kısmı, Zeki M. Hasan tarafından 1953 yılında, Kahire'ye ait kısmı Hüseyin Nassar tarafından 1970 yılında Kahire'de, Endelüs'e âit kısmı Şevki Dayf tarafından 1953, 1955 yıllarında yine Kahire'de neşredilmiştir. Dördüncü cildi K.C. Tallquist tarafından Almanca tercümesiyle beraber *Uyûn el-dûc fî hulâ Benî Tuğc* adıyla 1898 yılında Leyden'de, Endelüs tarihine âit kısım Almanca tercümesiyle K. Vollers tarafından *Semitist. Studien*'de 1894 yılında Berlin'de, Sicilya'ya âit kısmı Morita tarafından 1910 yılında Palermo'da

¹⁹⁹ *Er*², III, 694-695; *GAL*, I, 341, S.I, 580; Rosenthal, s.79, 430, 431, 524, 553, 619, 719; Zirikli, VI, 658.

neşredilmiştir. İbn Saîd ayrıca, *Kitâb el-muşrik fî hulâ'l-Meşrik* adında bir eser yazmaya başlamış ise de tamamlayamamıştır. Bu eserin bazı ciltleri Kahire'de Dârülkütüb'te bulunmaktadır. Üçüncü eseri Mekke'ye yaptığı ikinci hac münasebetiyle 652/1254 yılında kaleme aldığı *el-Nefhat el-miskiyye fî'l-rihlet el-Mekkiyye* adlı seyahatnâmesidir. Divanı ise kaybolmuştur. Bazı şiirleri zamanımıza gelmiştir. Bunlardan başka antoloji konusunda *Râyat el-müherrizin ve gâyat el-mümeyyizîn* (metni ve İspanyolca tercümesi E. Garcia Gomez tarafından 1942'de Madrid'te, İngilizce tercümesi A.J. Arberry tarafından 1953'te Cambridge'de, M. Rıdvan el-Dâye tarafından 1987 yılında Dımaşk'ta neşredilmiştir), *el-Ğusûn el-yânîa fî mehsîni şuarâ el-miet el-sâbia* (İbrahim Ebyârî tarafından 1955 yılında Kahire'de neşredilmiştir), *Neşvet el-tarab fî târihi Cahiliyyet el-Arab*, *İhtisar el-kıdh el-muallâ fî târih el-Muhallâ* (İbrahim Ebyârî tarafından 1959 yılında Kahire'de neşredilmiştir), *el-Hullet el-siyerâ fî tabakât el-şuarâ* adlı eserleri zamanımıza gelmiştir. İbn Saîd aynı zamanda *Kitab el-Coğrafya* adıyla bir eser yazmıştır. Bu önemli eser müellifin zamanındaki Endelüs, Kuzey Afrika, Anadolu, Avrupa coğrafyası bakımından önemlidir. İçinde Ekvator'un güneyindeki bazı Afrika ülkelerinden de bahsedilir. Zamanımıza bu eserin *Bast el-arz fî tâlihâ ve'l-arz* adlı muhtasarı gelmiş, önce W. Barthold tarafından *Receuil de Travaux Redigés en Memoire du Jubilee Scientifique de M.D. Chwolson*, s.216-241'de (Berlin 1899) tanıtılmıştır. J. Vernet tarafından 1958 yılında Tatvan'dan, Khavon Bournit Khines tarafından yine 1958 yılında Tatvan'da, İsmâil el-Arabî tarafından 1971 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. İspanyolca tercümesi *Tamuda I*, 1953, VI, 1958'de neşredilmiştir. G. Potrion ise Fransızca tercümesini yayınlamıştır. İbn Saîd'in eserlerinden başta Ebü'l-Fida ve el-Makkarî olmak üzere çok sayıda müellif faydalanmıştır.²⁰⁰

5. **İbn el-İzârî, Ahmed b. Muhammed el-Merrâkuşî:** XIII. asrın ikinci yarısıyla XIV. asrın ilk çeyreğinde yaşamış Faslı bir tarihçidir. Fas'ta kumandan olduğundan ve 712/1312 yılında *el-Beyân el-muğrib fî ahbârî mülûk el-Endelüs ve'l-Mağrib* adlı eserini yazmakta olduğundan başka hakkında bilgimiz yok. İslâm dünyasının doğusuna dâir de bir tarih kitabı yazmış, fakat zamanımıza ulaşmamıştır. *el-Beyân el-muğrib* adlı tarihinde çok eski kaynaklara, sağlam bilgilere, dikkatli bir çalışmaya dayanır. Mağrib-Endelüs tarihçileri için en önemli kaynaklardır. Kitap üç kısım halinde tertibedilmiştir. Birinci kısımda 20/641 yılında Mısır'ın fethinden

²⁰⁰ İA, V/II, 779, EF², III, 950-951; GAL, I, 337, S.I, 576; Rosenthal, s.124, 425, 618, 638, 647; İslâm coğrafyacılarına göre Türkler, s.202-203; Zirikli, X, 26.

602/1205 yılına kadarki Kuzey Afrika'da ve bu bölgede birbirini takibeden hanedanların tarihi, ikinci kısımda Endelüs'ün fethinden itibaren halifelerin, Mülûk el-Tavâif'in tarihleri tahlîlî bir tarzda ele alınır. Birinci kısım ile ikinci kısmın 387/997 yılına kadarki kısmı Dozy tarafından Leyden'de 1848-1851 yılları arasında yayınlanmıştır. Dozy 1883 yılında bu kısmını düzeltmiş ikinci baskısını yine Leyden'de neşretmiştir. Bu neşir G.S. Colin-Levi Provençal tarafından 1948-1951 yıllarında Leyden'de yapılan baskıda yeni yazmaların ışığında daha da mükemmel hale getirilmiştir. Dozy'nin ilk neşrinden F. Fernandez Gonzales kitabı İspanyolca'ya tercüme etmiş, bu tercüme 1860 yılında Granada'da basılmıştır. E. Fagnan ise Fransızca'ya tercüme etmiş, bu tercüme 1901-1904 yıllarında Cezâyir'de basılmıştır. 392-460/1002-1068 yıllarını kapsayan ikinci kısmın sonu Levi Provençal tarafından Paris'te kitabın üçüncü cildi olarak yayınlanmıştır. Levi Provençal bu cildin bazı parçalarını R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne* (Leyden 1932)'de yayınlamıştır. Kitabın üçüncü kısmı yeni bulunan yazma nüshalar vasıtasıyla daha kullanılır hale getirmiştir. Murabîtilere âit kısımdan 541/1146 yılına kadarını Huici, *Hespéris-Tamuda*, II/I (1960), s.43-111'de neşredilen tercümesiyle beraber yayınlamıştır. Levi Provençal ise 485/1092, 487/1094, 496/1102 yıllarına âit parçaları, el-Mezdelî'nin Valencia'yı zaptından bahseden kısmı yayınlamıştır. Bu son metin E. Garcia Gómez tarafından İspanyolca'ya tercüme edilmiş, bu tercüme *La Tama de Valencia por el-Cid* adıyla *Endelüs* dergisi, XIII (1948), 97-157'de basılmıştır. Murabîtilere âit metnin tamamı *el-Anónimo de Madrid y Copenhague* içinde Valencia'da 1917 yılında neşredilmiştir. Bu kısmın Fransızca tercümesi ve metni Levi Provençal tarafından yayınlanmıştır (bk. A. Huici, *Notes d'histoire al-mohade*, III, *Hesperis*, X, 1930, s.49-90). Muvahhidîlere âit kısmıyla beraber eserin tamamı A. Huici, Muhammed b. Tavit el-Tanci ve Muhammed İbrahim el-Kettânî taraflarından önce Rabat'ta, sonra 1963 yılında Tatvan'da yayınlanmıştır. Yine A. Huici, Muvahhidîlere âit kısmın tercümesini 1953-1954 yıllarında Tatvan'da, 1963 yılında Valencia'da, M. İbrahim el-Kettânî tarafından 1985 yılında Tahran'da yayınlamıştır.²⁰¹

²⁰¹ EF², III, 828-829; GAL, I, 337, S.I, 577; Zirikli, VII, 95.

Dördüncü Bölüm

MEMLÜKLAR DEVRİNDE TARİHÇİLİK

VIII/XIV ve IX/XV. asırlarda da İslâm tarihçiliğinin ağırlık merkezi yine Şam-Mısır bölgeleri oldu. Yalnız, bu iki asırda Mısır'da yetişen tarihçilerin sayısında artış oldu. Eyyûbîler gibi memluk sultanları ve devlet adamları tarihçileri himaye ettiler, onlara önemli görevler verdiler. Bu devirdeki tarihçilik yine Eyyûbîler devrindeki özelliklerini korudu. Hem bürokratlar (kâtipler) arasından hem din âlimleri arasında tarihçiler çıkmaya devam etti. Genel İslâm tarihi yazarlar daha önceki devirlere dâir malzemeyi çeşitli kaynaklardan hülâsa veya iktibas ederek, yaşadıkları devre âit tarihî malzemeyi eserlerinin son kısmında verdiler. Bu son kısım ile ilgili bilgiler kendi gözlemlerine, arşiv malzemelerine, olaylara şahit olmuş kişilerden aldıkları hatıralara dayanıyordu. Genel İslâm tarihi yazarların yanında, sadece yaşadıkları devrin tarihini veya bir hanedanın, bir şehrin tarihini yazanlar da oldu. Yaşadıkları devrin tarihini yazanlar, genel tarih yazarların kendi devirlerini yazarken dayandıkları malzemeye dayandılar. Eyyûbîler zamanında olduğu gibi, biyografi edebiyatının her sahasında kitap yazılmaya devam etti. Genel biyografi kitapları yanında belli sahalarda çok sayıda biyografi kitabı yazıldı. Her iki tür biyografi kitapları ya tabakat ya alfabetik tertip üzere kaleme alındılar. Bu arada, az sayıda coğrafya kitabı, seyahatnâme de yazıldı. Şimdi bu devirde yaşayan tarihçilerin önemlilerinden ve eserlerinden bahsedelim:

1. **Baybars el-Mansûrî:** Tam adı Rükneddin Baybars el-Mansûrî el-Hatâî el-Davâdar şeklindedir. Kalâvun'un memluk emîrlerindendir. 645/1247 yılında doğdu. Bir asker olarak yetişti. Kalâvun ile çeşitli savaflara katıldı. Kalâvun 680/1281 yılında sultan olunca onu Kerek'e nâib tâyin etti. el-Eşref Halil zamanında istikrarsız bir hayat yaşadı. 693/1293 yılında el-Nâsır Muhammed b. Kalâvun tahta çıkınca, binler kumandanlığına yükseltildi. Dîvan el-İnşâ başkanlığı olan Büyük Devâdar makamına getirildi. Bundan sonra el-Nâsır'ın saltanatında bulunduğu zamanlarda devâdarlık makamını işgal etti. el-Nâsır 711/1311 yılında üçüncü defa tahta çıkınca Mısır'da saltanat nâibi oldu. Bir müddet sonra bu makamdaki azledilerek İskenderiye'de hapsedildi. 717/1317 yılında serbest bırakıldı ve itibarı iâde edildi. 725/1325 yılında 78 yaşında öldü.

Baybars büyük bir asker ve idâreci olması yanında ünlü bir haneî fakihî ve tarihçiydi. Kâtibi İbn Keber'in de yardımıyla üç önemli tarih kitabı yazdı. Bunlardan en önemlisi yıllara göre tertib edilen *Zübdet el-fikre fî târîh el-*

Hicre adlı İslâm tarihidir. Baybars tarihi adıyla da bilinir, 724/1324 yılına kadar gelir. 25 cilt civarındaki bu eserin önemli kısmı İbn el-Esîr tarihinden alınmıştır. İbn el-Esîr tarihinin bittiği yıldan (628/1230) sonraki olaylar, bilhassa Memlûklar devrine âit ciltler kendi derlediği malzemeye dayanır. Bilhassa, 1260'tan sonraki olayların çoğuna şahit olması dolayısıyla 1260-1324 yıllarına âit kısımlar çok orijinaldir. Kitabın tamamı bulunamamıştır. Çeşitli ciltleri dünya kütüphanelerinde vardır. Bu eserden faydalanan tarihçiler arasında el-Nüveyrî, Mufaddal b. Ebi'l-Fadâil, el-Cezerî, İbn el-Furât, el-Aynî bulunmaktadır. Bu önemli tarih, İbn Keber tarafından *Muhtâr el-ahbâr* adlı eserde hülâsa edilmiştir. Bu muhtasarın da 702/1302 yılına kadar gelen eksik bir nüshası vardır. 1993 yılında Kahire'de basılmıştır.

Baybars'ın ikinci eseri, *el-Tuhfet el-mülûkiyye fî'l-Devlet el-Türkiyye* adlı, kısmen manzum, Memlûklar Devleti tarihidir. Kitap İzzeddin Aybek'in tahta çıkışıyla başlar. Bu eserin 711/1311 yılına kadar gelen bir nüshası zamanımıza ulaşmıştır. Abdülhamid Salih tarafından Kahire'de Darülfikr yayınevinde neşredilmiştir. Baybars, ayrıca, *el-Letâif fî ahbâr el-halâif* adıyla bir umumî tarih daha yazmıştır.²⁰²

3. **el-Yûnînî, Kutbeddin Musâ b. Muhammed:** 640/1242 yılında Dimaşk'ta doğdu. Dimaşk'ta babasından ve çeşitli âlimlerden okudu. Kardeşi Ebü'l-Hasan Ali'den sonra Ba'lebek ulemasının şeyhi oldu. Ömrünün sonlarında kendini dine verdi ve uzlet içinde yaşadı. 1326 yılında 84 yaşında öldü. Fıkıh, hadis ve tarih sahalarında âlim bir kişiydi. Tarih sahasındaki en önemli eseri Sibt b. el-Cevzî'nin *Mir'ât el-zamân* adlı tarihine zeyl olarak kaleme aldığı *Zeyl' dir (Zeylû Mir'ât el-zamân)*. Bu zeyl 4 büyük cilt olup *Mir'ât el-zamân*'ın yarısı hacmindedir. 654/711/1256-1311 yılları arasındaki olaylardan bahseder. Memlûklar devri tarihi ve uleması için başlıca kaynaklardandır. Müellif devrin olaylarını yakından izlemiştir. Kitabını yıllara göre tertibetmiştir. Kitabın, yukarıda zikredilen III. Ahmed nüshasından başka, dünya kütüphanelerinde çeşitli nüshaları vardır. Çoğu eksiktir. 654-670/1256-1272 yıllarına âit kısmı 1954-1955 yıllarında Haydarabad'ta basılmıştır. el-Yûnînî ayrıca, *Mir'ât el-zamân*'ı *el-Muhtâr min Mir'ât el-zamân* adıyla ihtisar etmiştir. Bu muhtasarın çeşitli nüshaları zamanımıza ulaşmıştır. Dikkatle yapılmış bir muhtasardır. el-Yûnînî *el-Sîret*

el-nebeviyye ve el-Şeref el-bâhir fî menâkıb el-Şeyh Abdülkâdir adlarında iki eser daha kaleme almıştır.²⁰³

4. **İbn el-Sukkâ'î, Fazlullah b. Ebi'l-Fahr:** Dimaşk'ta yaşayan ve Memluklar zamanında kâtiplik yapan hristiyanlardandır. 626/1229 yılı civarında Dimaşk'ta doğmuştur. Önce Dîvan el-Mürteca'da, daha sonra Dimaşk civarındaki el-Berim divanında çalışmıştır. Dört *İncil* bir *İncil* haline getirmişti. Hristiyanların büyük âlimlerindendi. Tarih kitaplarını okumayı çok severdi. İbn Hallikân'ın *Vefeyât el-a'yân* adlı eserine *Tâlî Kitâbi Vefeyât el-a'yân* adıyla bir zeyl yazmıştır. Kitabını genellikle tarafsız yazmakla beraber, hristiyan olanların biyografilerine geniş yer vermiştir. Metod bakımından müslüman müelliflerinkiyle aynıdır. Kitap zamanımıza gelmiş. Jaqueline Soublet tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte 1974 yılında Dimaşk'taki Fransız Enstitüsü yayınları arasında neşredilmiştir. Müellif ayrıca, *Vefeyât el-a'yân*'ı ihtisar etmiş, İbn el-Amid tarihine bir zeyl yazmıştır. Musikişinaslar hakkında da bir kitabı vardır.²⁰⁴

5. **el-Hımyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmünim:** XIII. yüzyılın sonlarında Sebte'de doğdu. Ebû İshak el-Gâfikî ve Ebû'l-Kâsım b. el-Şât'tan ve zamanının başka âlimlerinden okudu. Sebte Nasrîler devletine bağlanınca Granata'ya gitti. 727/1327 yılındaki vebada öldü. Hadis, lügat ve coğrafya sahasında *el-Ravz el-mi'târ fî haber el-aktâr* adında değerli bir eser yazdı. Alfabetik tertibedilmiş bir coğrafya kitabı olan bu eser daha çok eski coğrafya ve tarih kitaplarına dayanır. Bu arada Endelüs ve Afrika coğrafyasıyla ilgili müellifin değerli ilâveleri vardır. Kitap bize kadar gelmiş. İhsan Abbas tarafından 1975 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Bilhassa Endelüs ve Afrika ülkeleri konusunda tafsilatlı bilgi verir. Yâkut'un eserini tamamlar.²⁰⁵

5. **Ebû'l-Fidâ, Imâdeddin İsmâil b. Ali:** Aynı zamanda Hama melîki (beyi) de olan Ebû'l-Fida Eyyûbî ailesinden gelen en büyük âlimlerdendir. 672/1273 yılında Dimaşk'ta doğdu. Moğolların yaklaşması üzerine babası bu şehre göçmüştü. Ebû'l-Fida ilim tahsil ederken çeşitli seferlere de katıldı. Oniki yaşındayken babası ve Hama prensi yeğeni Muzaffer Mahmud'la Markab kalesinin muhasarasında ve zaptedilmesinde hazır bulundu. Bundan sonra

²⁰³ GAL, S.I, 589; Rosenthal, s.524, 672; Şâkir Mustafa, IV, 37-38; Zirikli, VII, 328; Kehhâle, XIII, 45-46.
²⁰⁴ Müellifin eserine nasirin yazdığı mukaddime; GAL, I, 328; Şâkir Mustafa, IV, 38-39; el-Müneccid.
²⁰⁵ Mu'cem el-mü'errihin el-dimaşkiyyân, s.134-135; Zirikli, V, 153.
el-Dibâc el-müezzeheb, s.225, el-Dürer el-kâmine, I, 13; Buğyet el-vuât, s.177; İhsan Abbas'ın eserini neşrine yazdığı mukaddime.

Haçlılara karşı tertib edilen diğer seferlere katıldı. 698/1299 yılında Hama beyliği ortadan kaldırılınca Kalâvun'un oğlu Sultan Melik el-Nâsır'ın hizmetinde çalıştı, onun himayesine mazhar oldu. Hama hükümdarlığını ele geçirmek için yaptığı çeşitli girişimler 710/1310 yılında netice verdi. 712/1312 yılında Hama onun idâresinde bir beylik haline getirildi. Fakat, iki yıl sonra diğer beylerle beraber Dimaşk nâibi Tengiz'in idâresine bağlandı. Bunu takibeden yıllarda sultan ile ilişkilerini geliştirdi. 719/1319 yılında onunla beraber hacca gitti, dönüşte Kahire'ye uğradı. 720/1320 yılında ona el-Melik el-Müeyyed ünvanı verildi. Şam'daki hükümdarların en kıdemlisi haline geldi. 732/1331 yılındaki ölümüne kadar önemli rol oynamaya devam etti. Ölünce yerine oğlu el-Efdal Muhammed tayin edildi.

Ebû'l-Fidâ idâri işlerle ilmi beraber yürütmüş nâdir kişilerdendir. Zamanında pek çok âlim ve edibi himaye etmiştir. Büyük bir şâir, tarihçi, çeşitli ilimlerde uzmandı. el-İsnevî *Tabakât el-şâfiyye* adlı eserinde onun dünyanın harikalarından biri olduğunu, fıkıh, tefsir, usul-i fikh, nahv, astronomi, felsefe, mantık, tıp, aruz, tarih, coğrafya sahalarında üstad olduğunu söyler. Son derece cömertti. Pek çok ilim dalında eser vermiştir. Mâverdi'nin *el-Hâvî* adlı eserini, başka bazı kitapları nazma çekmiş, dinî konularda kitaplar yazmıştır. Üç önemli kitabı zamanımıza gelmiştir. Bunlardan birincisi Ebû'l-Fidâ tarihi diye tanınan *el-Muhtasar fî ahhâr el-beşer*'dir. Dört cüz halinde tertib edilen bu eser 729/1329 yılına kadar gelir. 663-729/1265-1329 yılları arasındaki olaylardan bahseden dördüncü cüzü müşahadelerine, yakından takibettiği olaylara dayanır. Memluklar ve Moğollar tarihinin önemli kaynaklarındandır. İlk üç cilt ise İbn el-Esîr, dedesi el-Melik el-Mansur'un tarihlerinden ve başka bazı eserlerden hülâsa edilmiştir. Dayandığı kaynakların sayısı 25 civarındadır. Aralarında bugün mevcut olmayan Ebû İsâ el-Müneccimin *tarihi*, *Sanhâcî tarihi*, İbn Saîd'in *Lezzet el-ahlâm*'ı, Ensârî'nin *Ahlat tarihi* vardır. Benû İsrâîl tarihini tenkit eder, Yunanlıların tarihini daha sağlam bulur. Kitabında edebî, ilmî ve sosyal haberlere, kendi müşahadelerine, siyasî tecrübelerine yer verir. Kitap yazıldığı andan itibaren büyük bir rağbet görmüş, İbn el-Verdî, İbn Habîb el-Dimaşkî, İbn el-Şihne ve adı bilinmeyen biri tarafından muhtasarlari yapılmıştır. İbn el-Verdî esere bir *tetimme* yazarak 749/1348 yılına kadar getirmiştir. Kitap Avrupa'da erken tanınan İslâm tarihlerindendir. 1722-1723 yıllarında J. Gagnier tarafından Oxford'da basılmıştır. Sonra, J. Reiske-J.G. Adler kitabı Lâtince tercümesiyle beraber, beş cilt halinde 1789 ve 1794 yıllarında Copenhag'ta, 1754 yılında Leipzig'te yayınlamışlardır. Kitabın tam metni ise 1286/1869 yılında Kahire'de, yakın zamanda 1956-1961 yıllarında Beyrut'ta basılmıştır. Fransızca tercümesi 1837 yılında neşredilmiştir. Ebû'l-Fidâ'ya *Muhtasar el-*

letâif el-seniyye fi'l-tevârih el-mülûk adlarında iki eser daha nisbet edilir. İkinci eser 742/1341 yılına kadar gelir. Kahire'de Dârülkütüb'te bir nüshası vardır.

Ebü'l-Fidâ'nın ikinci önemli eseri *Takvîm el-büldân* adlı coğrafyasıdır. Tavsîfî bir coğrafya olan bu eser tablolar halindeki fizik ve matematik bilgileriyle zenginleştirilmiş, Batlamyus coğrafyası, *Kitâb el-atvâl*, el-Bîrûnî, İbn Saîd, İbn Havkal, el-İdrîsî'nin coğrafyaları gibi temel kitaplara dayandırılmıştır. Ensab kitaplarından bile faydalanılmıştır. Müellif, Arz (yer) ve iklimler hakkında bilgi verdikten sonra, 623 yerleşim merkezinden ve bunların enlemlerinden-boylamlarından bahsetmiştir. Kitabı 721/1321 yılında tamamlamıştır. Daha sonra, el-Kalkaşandî, Sîpâhî-zâde eserden çok miktarda alıntı yapmışlardır. 1650 yılından itibaren oryantalistler tarafından çeşitli parçaları yayınlanmış ve tercüme edilmiştir. Kitabın tamamının Lâtince tercümesi 1835 yılında, Arapça metninin tamamı 1840 yılında Paris'te Reinaud ve De Slane taraflarından yayınlanmıştır. Reinaud ayrıca eseri Fransızca'ya tercüme etmiş, bu tercümeyi 1848-1883 yılları arasında üç cilt halinde Paris'te Abdülmuhammed Ayetî tarafından yapılan Farsça tercümesi 1970 yılında Tahran'da yayınlamıştır. Metnin 1956, 1961 yıllarında Beyrut'ta ikinci bir baskısı yapılmıştır.

Ebü'l-Fidâ, tıp ve botanik sahasında bir *Künânâş* yazmış, bu önemli eserin bir cildi zamanımıza ulaşmıştır.²⁰⁶

6. **el-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvahhab:** 677/1279 yılında Mısır'ın Said bölgesinde (Yukarı Mısır'da) doğdu. Kahire'de Arapça, hadis, edebiyat, tarih ve inşâ sanatıyla ilgili dersler aldı. Babası gibi divan kâtibi olmak istiyordu. Önceleri babasının yanında çalışmış olmalı. Sonra, sultan el-Nâsır Muhammed b. Kalâvun'la tanıştı. Sultan ona malî idârede çeşitli görevler verdi. Sonra, divan reisi oldu. 710/1310 yılında Trablusşam'a Nâzır el-ceyş tâyin edildi. 712/1312 yılında bu görevden ayrılarak Dakhalîyye divanı nâzirliğine getirildi. Daha sonra memuriyetten ayrılıp kitap mütalaa etmek ve eser yazmakla uğraştı. Güzel yazı yazardı. Kitap istinsah edip satardı. Buhârî'nin *el-Câmi el-sahîh*'ini istinsah edip 1000 dirheme sattığı söylenir. 714/1314 yılında *Nihâyet el-erab fî fûnûn el-edeb* adlı büyük eserini yazmaya başladı. Eserin ilk cildini 721/1321 yılında yayınladı. Bundan sonra

²⁰⁶ İA, IV, 78, *El*², I, 123, *DİA*, X, 320-321; *GAL*, I, 44-46, S.I, 44; Günaltay, s.202-220; *Nur ad-Din*, I, 64-66; Rosenthal, s.14, 80, 112, 114; Şâkir Mustafa, IV, 39-42; Zirikli, I, 319; C. İzgi, *Osmanlı medreselerinde ilim*, İstanbul 1997, II, 249-252, 259.

devamlı bu eseri yazmakla meşgul oldu. 731/1331 yılında 31 cilt halinde tamamladı. 732/1332 yılında Kahire'de öldü.

Nihâyet el-erab fî fûnûn el-edeb adlı eserinde bir kâtibe (sekretere) gerekli olan bütün bilgileri vermeye çalışmış, zamanın bütün bilimlerini içeren bir ansiklopedi meydana getirmiştir. İçinde edebiyat, şiir, coğrafya, astronomi, kazâ (adalet), siyaset, idâre, tarih, hayvanlar, bitkiler hakkında bilgi vermiştir. Kitap beş fen (dal) üzere tertib edilmiştir. Fenler de bablara ayrılır. Birinci fende gök, yer, melekler, yıldızlar, tabîi engebeler, yeryüzü, denizler, nehirler, ülkelerin iklimleri, sakinleri, binalar ve eserler anlatılır. İkinci fende insan ve insanla ilgili şeyler, kadınlar, şiirin çeşitleri, nâdir fıkralar, câriyeler, musîkî, devlet, siyaset, imamlık, kazâ ve hisbe, kâtiplik ve şartları, beyan ve meânî ilimleri anlatılır. Üçüncü fende faydalı ve zararlı kuşlar, balıklar, haşereler anlatılır. Dördüncü fende bitkiler, meyveler, çiçekler, kokular (parfümler) anlatılır. Beşinci fen ise tarihe ayrılmıştır. Kitabın büyük kısmını teşkil eder. Bu kısmın ilk üç cildi İslâmdan öncesi tarihe, diğer ciltleri İslâm tarihine âittir. Tarih kısmı onbirinci ciltten kitabın sonuna kadar devam eder. Bu eserin tamamının üçte ikisidir. Türk tarihinin en önemli kaynaklarından. Kendisinden önceki devirleri çeşitli kaynaklardan faydalanarak yazmıştır. *Nihâyet el-erab* Avrupa'da çok erken tanınan kitaplardandır. Bunun için eski arap tarihine dâir kısımlar çeşitli kişiler tarafından tercüme edilmiş ve yayınlanmıştır. Daha sonra bu eski devre âit temel kaynakların önemli bir kısmı bulununca bu kısımların orijinalligi kalmamıştır. Fakat, kendi devri tarihiyle ilgili verdiği bilgiler çok orijinaldir. Kitap 1923 yılında Ahmed Zeki Paşa'nın desteğiyle basılmaya başlanmış, ancak 1980 yılından sonra neşri tamamlanabilmiştir. Nüveyrî bu eserinden üç-dört nüsha istinsah etmiş, bunlardan birini 2000 dirheme satmıştır.²⁰⁷

7. **İbn Seyyid el-Nâs, Muhammed b. Muhammed el-İşbîlî:** Aslen Endelüs'ün İşbiliyye şehrinden olup, bu şehrin 646/1248 yılında hristiyanlar tarafından ele geçirilmesi üzerine dedesi Ebû Bekr Muhammed Tunus'a göçtü. Babası Muhammed ise Tunus'tan Kahire'ye geldi. Dârülhadis el-Kâmiliyye'de bir müddet müderrislik yaptı. 705/1305 yılında öldü. Onun oğlu müellifimiz Fetheddin Muhammed 671/1273 yılında Kahire'de doğdu. Önce, dört yaş civarında babasının derslerine devam etmeye başladı. Tunus'tan ailesine ait zengin bir kütüphaneyi Kahire'ye getirtti. Bu kütüphanede bulunan dedesinin notlarından faydalandı. Hızlı ve güzel yazı yazardı. Kahire'deki yüksek

²⁰⁷ İA, IX, 374-375, *El*², VIII, 158-159; Günaltay, s.256-258; *GAL*, II, 130-140, S.II, 173-174; *Nur ad-Din*, I, 66-68; Rosenthal, s.57, 243, 679, 687; Şâkir Mustafa, III, 119-122; Zirikli, I, 165.

idâreciler tarafından korundu. Zahir Baybars Medresesi'nde hadis okuttu. Rahat bir hayat sürdü. 734/1334 yılında Kahire'de öldü.

İbn Seyyid el-Nas çok sayıda şiir yazdı. Sahabeye dâir iki eser kaleme aldı. Tirmizi'nin *el-Câmi el-sahîh*'ini şerhetti. Yalnız, en çok Peygamber'in hayatına dâir yazdığı *Uyûn el-eser fî fûnûn el-meğâzî ve'l-şemâil ve'l-siyer* adlı eseriyle meşhur oldu. Bu eseri yazarken, İbn İshak, el-Vâkidî, Mûsâ b. Ukbe, İbn Âiz, Ebû Arûbe, Ebû Bişr el-Devlâbî'nin eserlerinden faydalandı. Kitap müellifinin hayatında büyük ün yaptı. Kendisi tarafından muhtasar bir nüshası meydana getirildi. Çeşitli kişiler tarafından şerhedildi. Bir defa da manzum hale getirildi.²⁰⁸

8. **el-Davâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. İzzeddin Aybek:** Selçuklu sülâlesinden gelen bu zatın dedesi İzzeddin Aybek Mikâil, Eyyûbîlerden el-Melik el-Muazzam'ın memluküydü. Askerlik yanında ilimle de meşgul olurdu. Kitapları ve kütüphanesi vardı. Oğlu Abdullah da babası gibi asker yetiştirdi. Kahire'de oturdu. Kalâvun'un oğlu Sultan el-Nâsır Muhammed'in yakın adamlarındandı. Sultan 699-710/1301-1312 yıllarında onu Mısır'ın Şarkıye âmilliklerine ve bedevîlerin başına vali tâyin etti. Sonra, oğlu Ebû Bekir'le beraber müsâfirlerin ağırlanmasıyla görevlendirip onu Şam'a gönderdi. 713/1313 yılında bu görevdeyken öldü. Oğlu Ebû Bekr ise el-Davâdârî diye tanınırdı. 736/1336 yılında hayattaydı.

el-Davâdârî idâri işler yanında ilimle de uğraşmış, tarih konusunda değerli eserler yazdı. Bunlardan ikisi zamanımıza gelmiştir. Birinci eseri, *Kenz el-dürer ve cimâ' el-ğurer* adını taşır, genel bir İslâm tarihidir. 9 cilt tutar. Bu eseri 709/1309 yılında telif etmiş, 735/1335 yılı olaylarına kadar getirmiştir. Kendi devrinden önceki zamanlara dâir malûmatı çeşitli kaynaklardan hülâsa etmiştir. Bunlar arasında Sûmeysâtî'nin *Târîh el-Şâm*'i, Kiptça bir tarih, *Vay Atam Bitîgi (Oğuz Destanı)*, Muhammed el-Belhî'nin *Ceny el-nahl* adlı eseri vardır. Oğuz Destanı kitabını Emîr Beyserî'nin yanında bulmuş, eserden 20 sayfa kadar nakil yapmıştır. Kendi devri tarihi ise müşâhedelerine, vesikalara, olaylara şahit olmuş kişilerden almış olduğu bilgilere dayanır. Her kısımda siyasî olayları anlattıktan sonra önemli şâirlerin biyografilerini, şiirlerinden, şarkı olarak söylenen parçalarından örnekler verir. Kitap 9 dürre (kısım) halinde tertibedilmiştir. Birinci dürrede dünyanın yaradılışından, ikinci dürrede eski milletlerin tarihinden, üçüncü dürrede Peygamberin sîretinden, dördüncü dürrede Emevîlerin, beşinci

dürrede Abbâsîlerin, altıncı dürrede Fâtımîlerin, yedinci dürrede Eyyûbîlerin, sekizinci dürrede Memlukların, dokuzuncu dürrede Sultan el-Nâsır Muhammed b. Kalâvun'un tarihinden bahseder. Kitabın müellif tarafından yazılan tam bir nüshası Topkapı Sarayı III. Ahmed, nr. 2932'de ve Ayasofya, nr. 3073-3076'da bulunmaktadır. VI-IX. ciltlerin tenkitli neşri Salâhaddin el-Müneccîd, Saîd Abdülfettah Âşûr, Hartman ve Roymmer'in tahkikleriyle 1960, 1961, 1971, 1972 yıllarında Kahire'de Alman Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır.

el-Davâdârî'nin ikinci eseri, *Dürer el-ticân ve ğuraru tevârîh el-zamân* adlı tarihidir. Eser hilkatten başlar. 710/1310 yılına kadar gelir. Hicretten sonraki olaylar yıllara göre anlatılmıştır. Müellif bu eserine hükümdarların, vezirlerin, âlimlerin, şâirlerin, tabiblerin biyografilerini ilâve etmiştir. Eserin üç nüshası zamanımıza gelmiştir. Henüz basılmamıştır.²⁰⁹

9. **el-Birzâlî, Alemeddin el-Kâsım b. Muhammed Yûsuf:** Endelüs'ten Dimaşk'a göçen bir aileden gelir. Dedesi Şam'a gelmiş ve burada yerleşmişti. el-Birzâlî 665/1267 yılında Dimaşk'ta doğdu. Babası gibi ilmiye mesleğine girdi. Dimaşk'ta çeşitli âlimlerden okudu, hadis sahasında ün yaptı. Şam, Irak, Mısır, Hicaz şehirlerini dolaştı. Buralardaki 3000 civarındaki hadisçiden ders aldı. Beş defa hac yaptı. Son haccı sırasında 739/1338 yılında Mekke'de öldü.

el-Birzâlî hadis ve tarih sahalarında âlim bir kişiydi. Dimaşk'ta Dârülhadis el-Eşrefiyye, Dârülhadis el-Nûriyye, el-Zâhiriyye, Meshed el-Nefise gibi önemli medreselerde müderrislik yaptı. Hadis, tarih sahalarında eserler yazdı. Bunların en meşhuru *el-Muktefâ fî'l-târîh*'tir. Bu eser, Ebû Şâme'nin *el-Ravzateyn*'i ve ona *zeyline zeyl*dir. 665-738/1267-1337 yıllarındaki memluk tarihinden ve bu sırada vefat eden âlimlerden bahseder. Kitap yıllara, yıllar aylara göre tertibedilmiştir. el-Davâdârî, İbn Ebi'l-Fazâil, Ebû'l-Fidâ ve diğer tarihçiler bu eserden faydalanmışlardır. Kitap zamanımıza ulaşmış ve Ömer Abdüsselam el-Tedmûri tarafından Beyrut'ta yayınlanmaktadır. Bundan başka 20 ciltten fazla tutan bir *Mu'cem el-şüyûh*'u vardı. Bu eserden bir parça zamanımıza gelmiştir. Diğer eserleri Hatîb el-Bağdâdî'nin *Kitab el-buhalâ*'sından seçmeler (müellif hatırla bir nüshası vardır), *Meşyehatü Bedreddin b. Cemâa* (üç nüshası vardır), İbn Abdüddâim *meşyehası* (bir

²⁰⁸ İA, V/II, 807, Er², III, 957; GAL, II, 71, S.II, 77; Rosenthal, s.448, 449, 529; Ziriklî, VII, 34-35.

²⁰⁹ GAL, II, 44, S.II, 44; Şâkir Mustafa, III, 122-125; Nur ad-Din, I, 78-79; Ziriklî, II, 66; Rosenthal, s.154, 384, 403, 449, 610.

nüshası vardır), Şemseddin b. el-Cezerî meşyehası, *Sülûkû tarîk el-Selef* tir.²¹⁰

13. el-Cezerî, Şemseddin Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr: 658/1260 yılında Dimaşk'ta doğdu. Fahreddin Ali el-Buhârî, Takiyyüddin el-Vâsîfî, İbn el-Mücâvir'in aralarında bulunduğu âlimlerden okudu. Kulağının ağır işitmesine rağmen iyi bir konuşmacıydı. 739/1338 yılında aynı şehirde öldü. *Havâdis el-zamân ve enbâuhû ve vefeyât el-ekâbir ve'l-a'yân min ebnâihî* adıyla önemli bir tarih yazmıştır. *Târîh el-Cezerî* adıyla da anılan bu eser genel bir İslâm tarihidir. 739/1338 yılı olaylarıyla sona erer. Eser yıllara göre tertibedilmiştir. Daha sonra çeşitli tarihçiler bu kitaptan faydalanmışlardır. Kitabın 726-739/1326-1338 yılları olaylarından bahseden üç cildi zamanımıza gelmiştir. 700/1300 yılından sonraki kısmı el-Zehebî tarafından muhtasar hale getirilmiştir. Bu muhtasar Köprülü kütüphanesinde mevcuttur. el-Birzâlî aslın sonuna müellifin biyografisini ilâve etmiştir. Ayrıca, el-Cezerî'nin hocalarından bahseden bir meşyeha tertibetmiştir.²¹¹

14. el-Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman: 654/1256 yılında Haleb'te doğdu. Dimaşk yakınındaki Mizze'de yetişti. Dimaşk'ta oturdu. Dimaşk'taki âlimlerden okudu. Hadis ve hadis ricali (hadisçiler) sahalarında ünlü bir âlim oldu. Hadis ilminde hâfız derecesine yükseldi. Dimaşk'taki medreselerde 50 yıl hadis hocalığı yaptı. Bu zaman diliminden yirmioç buçuk yıl Dârülhadis el-Eşrefiyye müderrisliğiyle geçti. 742/1341 yılında Dimaşk'ta öldü. Biyografi sahasında eserler yazdı. Bunların en meşhuru, Hâfız Abdülğani el-Makdisî'nin *el-Kemâl fi esmâ el-ricâl* adlı eserinin ilâveli tehzibidir (*Tehzîb el-Kemâl fi esmâ el-ricâl*). Alfabetik olarak tertib edilen eser XII cilttir. Bu konuda yazılmış eserlerin en mükemmelidir. Daha sonra, el-Zehebî ve İbn Hacer el-Askalânî taraflarından kitabın tashihli ve ilâveli tehzibleri yapılmıştır. İbn Hacer'in eseri *Tehzîb el-Tehzîb* adını taşır. Basılmış olup hadisçiler için en önemli kaynaklardandır. el-Mizzî bu eserini 705-712/1305-1312 tarihleri arasında yazmıştır. Bazıları müellifin kitabı tamamlamadan öldüğünü, Alâeddin Moğoltay (ölm. 762/1361)'in kitabı tamamladığını söylerler. Eserin müellif nüshası Reisülküttâb, nr. 1125'te bulunmaktadır.

²¹⁰ *IA*, II, 566, *EF*², I, 1276, *DİA*, VI, 216; *GAL*, II, 36, S.II, 34-35; Rosenthal, s.123, 424, 673, 674, 702; Şâkir Mustafa, IV, 43-46; Zirikli, V, 182.

²¹¹ *EF*², II, 535-536; *GAL*, II, 35, S.I, II, 33; Şâkir Mustafa, IV, 46-48; Rosenthal, s.252, 533, 675, 720; Zirikli, V, 298.

Kitabın tamamı Beşşar Avvad Maruf tarafından 1982-1987 yılları arasında Beyrut'ta yayınlanmıştır.²¹²

12. el-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz: 673/1273 yılında Dimaşk'ta doğdu. Babaları Meyyâfârikîn'den buraya göç etmişlerdi. Türk asıllıdır. Tahsiline Dimaşk'ta başladı. Kuran ilimleri, hadis, fıkıh, tarih okudu. Daha sonra eğitimini tamamlamak için Ba'lebek, Hims, Hama, Trablus, Maarrat el-Numan, Busra, Nablus, Remle, Kudüs, Tebük şehirlerini dolaştı. 695/1296 yılında Mısır'a gitti. Kahire ve İskenderiye'de çeşitli âlimlerden okudu. 698/1299 yılında, babasının vefatından sonra, hacca gitti. Mekke, Medine'de çeşitli âlimlerden okudu. 700/1300 yılı civarından itibaren nahiv, tarih, hadis tarihiyle uğraştı. Bu sırada Dimaşk'ta bulunan İbn Teymiyye, el-Mizzî, el-Birzâlî, İbn Dakîk el-İd gibi ünlü âlimlerden faydalandı. Dimaşk ovasındaki Kefr-batna köyünde 703-718/1303-1318 yıllarında hatiplik yaptı. Bu sırada çok sayıda eser yazdı. Sonra, Dimaşk medreselerinden birinde müderris oldu. Ünü arttı. Beş yerde hadis müderrisliği yaptı. 742/1341 yılında el-Mizzî ölünce onun yerine Dârülhadis el-Eşrefiyye müderrisi olmak istediye de, Hanbelilere olan temâyülü dolayısıyla, vakıf şartlarına uymadığı için bu göreve getirilmedi. Tâceddin el-Sübki bu göreve tâyin edildi. 743/1342 yılında gözleri görmez oldu. Buna rağmen ders vermeye, eser yazmaya devam etti. 748/1347 yılında Dimaşk'ta öldü.

Zehebî tarih ve hadis ilimlerinde İslâm tarihinde yetişen en ünlü âlimlerdendir. Bilhassa tarih ve biyografi sahaslarında çok sayıda eser yazmıştır. Eserlerinin sayısı 235 civarındadır. Bunlardan 1'i kırâât, 10'u hadis ve hadis usûlü, 13'ü akâid, 2'si usûl-i fikh, 11'i fikh, 5'i vaaz ve nasihat, 90'ı çeşitli dinî konularda, 148'i tarih konularındadır. Bu, 148 tarih kitabından üçte bir kadarı tarih konusunda orijinal tel'lif, üçte biri biyografi, üçte biri muhtasar ve seçmelerdir. Tarih konusundaki eserleri dahi biyografi ağırlıklıdır. Onu İslâm tarihinin en büyük birkaç biyografi müellifinden biri sayabiliriz. Bu konuda çok başarılı olmuştur. Eserlerine en çok başvuru kişilerdendir. İyi bir tarihçidir. Fakat felseficilere, şâfiîlerden olmasına rağmen Eşarîlere, kelâmcılara düşmandır. Kimyacıları, sûfîleri de sevmez. Bazıları onu, hayatta olan kişilerin biyografilerini yazdığı için tenkit ederse de, bunda haklıdır. Başka pek çok tarihçi de bunu yapmıştır. Kaynaklarını dâima zikreder. Kitaplarını kronolojik tabakalar halinde yazar. Meselâ, *Târîh*

²¹² *GAL*, II, 64, S.II, 66; Zirikli, VIII, 236-237; Şâkir Mustafa, IV, 49-52; *Nevâdir el-mahtûlât*², s.763-764; Zirikli, VIII, 336-337.

el-İslâm adlı kitabında her on seneyi bir tabaka kabul etmiş, yetmiş tabaka halinde yazmıştır. *Siyeru a'lâm el-nübelâ*'da ise her tabakayı yirmişer yıl kabul etmiştir. Kaynaklarının sayısı pek çoktur. el-Büzûrî, Abdülatif el-Bağdâdî, İbn Abdürrahim, Zahirreddin el-Kâzarûnî gibi tarihçilerin zamanımıza gelmeyen eserlerinden nakiller yapmıştır. Tarih ve biyografi sahalarında önemli eserleri şunlardır:

Târih el-İslâm: 700/1300 yılına kadar gelen genel bir İslâm tarihidir. Tabakalara, tabakalar yıllara göre ayrılmıştır. Biyografi ağırlıklıdır. Her tabakanın sonunda vefatı tafsilatlı olarak verir. 700-714/1300-1314 yılları arasında te'lif edilmiştir. Müellif, zamanımıza ulaşmayan bazı önemli kaynaklardan faydalanmış, zamanına âit olayları kaynak vermeden yazmıştır. 40 cilt halinde te'lif edilmiştir. Faydalandığı kaynakları verir. Kitabın tamamı zamanımıza gelmiştir. Bu nüshalara âit ciltlerden bazıları kendi hattıyla, bazıları talebesi el-Safedî'nin hattıyladır. Kitabı neşretmek için önce Dimaşk'ta Mektebet el-Kudsî teşebbüs etmiş, 1947 yılına kadar ilk yedi cildini çıkarmıştır. İkinci defa Abdülhâdî Ebû Şükayra teşebbüs etmiş, 1973 yılında bu neşir de kesilmiştir. Hüsâmeddin el-Kudsi de eserin V. cildini 1954 yılında Kahire'de yayınlamıştır. Siyer ve meğazî kısımları Hüsâmeddin el-Kudsi ve M. Abdülhadi Şaîre tarafından 1974, 1975 yıllarında Kahire'de yayınlamıştır. Nihâyet, Ömer Abdüsselâm el-Tedmürî 1987 yılında Beyrut'ta *Târih el-İslâm*'ı baştan itibaren yayınlamaya başlamıştır. Tamamlanmak üzeredir. Zehebî bu eserine bir de 740/1339 yılına kadar gelen zeyl yazmıştır.

Siyeru a'lâm el-nübelâ: Büyük bir biyografi kitabıdır. Yirmişer yıllık tabakalara göre tertibedilmiştir. Eserin birinci ve ikinci ciltleri olan *el-sîret el-nebeviyye* ve Hülefa el-Râşid'in devri tarihini yeniden kaleme almamış, bu konuda *Târih el-İslâm*'a başvurmalarını tavsiye etmiştir. Kitap son derece dikkat ve tahkikle kaleme alınmıştır. Zamanımıza ulaşmış, önce ilk üç cildi Salâhaddin el-Müneccid, İbrahim el-Ebyârî, Es'ad Talas taraflarından 1956-1957 yıllarında Kahire'de neşredilmiştir. Sonra, Beyrut'ta el-Risâle müessesesi işi yeniden ele almış, 1981-1983 yılları arasında Şu'ayb el-Arnâvud-Huseyn el-Esed'in tahkikleriyle 24 cilt halinde kitabın tamamını basmıştır. Son cilt indekslerden meydana gelir.

el-İber fî haberi men ğaber: *Târih el-İslâm*'ın muhtasarıdır. 700/1300 yılına kadar gelir. Bu esere 740/1339 yılına kadar gelen bir de zeyl yazmıştır. Kitap zamanımıza gelmiş, Salâhaddin el-Müneccid-Fuad Seyyid taraflarından 1960-1966 yıllarında 5 cilt halinde Kuveyt'de, Ebû Hacer M. Zağbul

tarafından zeyliyle beraber 1985, 1989 yıllarında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Zeylini ise M. Reşad Abdülatif 1970 yılında Kuveyt'te neşretmiştir.

Tezkiret el-huffâz: Hadis sahasında meşhur olan kişilerin hayatlarından bahseder. Haydarabad'ta iki defa basılmıştır. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî tahkik yaparak 1955-1958 yılları arasında Kahire'de kitabın mükemmel bir neşrini yapmıştır.

Tecridü esmâ el-Sahabe: Kısaca Sahabe'nin hayatlarından bahseder. 1970 yılında Abdülhakim Şerefeddin tarafından Bombay'da basılmıştır.

Düvel el-İslâm: 731/1331 yılına kadar gelen bir İslâm devletleri tarihidir. *Târih el-İslâm*'ın muhtasarı durumundadır. Zamanımıza gelmiş, Haydarabad'ta 1364-1365 yıllarında basılmıştır. Daha sonra, Fehim Muhammed Şeltut 1972-1974 yılında Kahire'de tenkitli bir neşrini yapmıştır.

el-Zuafâ ve'l-metrûkûn: Hadis kitaplarındaki zayıf ve metruk (ihmal edilmiş) sayılan ravilerden bahseder. Buna bir de zeyl yazmıştır. Esasın ve zeylin nüshaları III. Ahmed, nr. 3053'te, sâdece Zeylin nüshası Zahirîyye, nr. 3458, yap. 20-38'de bulunmaktadır.

Tabakât el-kurrâ: Büyük kırâat âlimlerinin hayatlarından bahseder. *Târih el-İslâm*'dan seçilmiş, bazı ilâvelerle 17 tabaka halinde tertibedilmiştir. Kendisi ve İbn Ümmi Mektum bu esere birer zeyl yazmışlardır. Muhammed Seyyid Hâdî'l-Hakk tarafından 1967 yılında Kahire'de, Tayyar Altıkulaç tarafından 1995 yılında İstanbul'da tenkitli neşirleri yayınlanmıştır. Zehebî tarafından yazılan zeyl ise Yvett Sauvent tarafından 1974 yılında RAAD, cilt 49'da yayınlanmıştır.

Tezkiret el-huffâz: Hâfız derecesine ulaştığı kabul edilen hadisçilerin hayatlarından bahseder. Önce Wüstenfeld tarafından 1833-1834 yıllarında Göttingen'de yayınlanmıştır. Haydarabad'ta 1333-1334 yıllarında ikinci defa basılmış, Abdurrahman b. Lapla el-Muallimî 1955-1958 yıllarında Beyrut'ta yeni bir tenkitli neşrini yayınlamıştır.

Mîzân el-i'tidâl fî nakd el-ricâl: Hadis ricali tenkidi hakkında en önemli kaynaklardan biridir. Başta müellife okunan olmak üzere çeşitli nüshaları zamanımıza ulaşmış, birincisi 1325 yılında tahkiksiz, ikincisi M. Ali el-Becâvî tarafından tahkikli olmak üzere 1963-1964 yıllarında Kahire'de neşredilmiştir.

el-Müktenâ fi serd el-künâ: Nesâî ve Hâkim el-Nisâbü'rî'nin künyelere göre kaleme aldıkları hadisçiler hakkındaki eserlerine yeni ilâveler yaparak, alfabetik olarak tertibetmiş, bu eseri meydana getirmiştir. Bize kadar gelen kitap Muhammed Salih el-Murad'ın tahkikiyle yılında Riyad'ta yayınlanmıştır.

Kitab el-müştebih fi esmâ el-ricâl: Hadisçilerden adları, nesepleri, künyeleri ve lâkablari birbirine benzeyen kişilerden bahseder. Kitabın, müellifin semâini taşıyan nüshası dahil, çeşitli nüshaları zamanımıza gelmiş, M. Ali el-Becâvî'nin tahkikiyle 1962 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.

Mu'cem el-şüyûh: Biri büyük, biri küçük olmak üzere, hocalarının biyografilerinden bahseden iki kitap yazmıştır. İkisi de zamanımıza ulaşmış, Ruhiyye Abdurrahman el-Süyûfî, Salih Mehdi Abbas taraflarından 1988, 1990 yılında Taif'de yayınlanmıştır.

Tehzîb el-Tehzîb: el-Mizzî'nin *Tehzîb el-Kemâl fi esmâ el-ricâl* adındaki eserinin ilâveli düzenlemesidir. *Kütüb-i Sitte*'deki hadis râvilerinin hayatlarından bahseder. Zamanımıza çeşitli nüshaları gelmiştir. 1891 yılında Delhi'de, 1325-1327 yıllarında Haydarabad'ta yayınlanmıştır. Daha sonra yeni baskıları yapılmıştır.

el-Kâşif fi esmâ' el-ricâl: Bu eser *Tehzîb el-tehzîb* adlı eserin muhtasarı olup, *Kütüb-i sitte*'de zikredilen hadisçilerden bahseder. Zamanımıza gelmiş, İzzet Ali Atıyye tarafından üç cilt halinde 1972 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. 1983 yılında Beyrut'ta, 1986 yılında Kahire'de başka baskıları yapılmıştır.

el-Muhtasar el-muhtâc ileyh min Târih İbn el-Dübeysî adlı eseri Mustafa Cevad tarafından 1970-1977 yıllarında Bağdad'ta, *Tecridü esmâ el-Sahâbe* adlı eseri Abdülhakim Şerefeddin tarafından 1970 yılında Bombay'da yayınlanmıştır.

Bunlardan başka zamanımıza ulaşan *Ahbâr el-nahviyyîn*, *el-İ'lâm bi vefeyât el-a'lâm*, *Ehl el-mi'e fe sâ'idin*, *Zikru men iştehera bi künyetihî min el-*

a'lâm, *Ma'rifet el-Tâbiîn*, *el-Muğnî fi'l-zuafâ* ve *l-metrûkîn* adlı biyografi kitapları vardır. Bu kitaplardan birkaçı basılmıştır.²¹³

12. **el-Edfüvî, Kemâleddin Ebü'l-Fazl Cafer b. Sa'leb**: 685/1286 yılında Yukarı Mısır'da Kûs'a bağlı Edfü kasabasında doğdu. İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra Kahire'ye geldi. İbn Dakîk el-İd ve Ebû Hayyân el-Endelüsî başta olmak üzere çeşitli âlimlerden okudu. Fıkıh, ferâiz, edebiyat, musikî ve tarih öğrendi. 718/1318 yılından 744/1343 yılındaki ölümüne kadar Ebû Hayyân'dan faydalandı. Edfü'de bir bostanda yaptırdığı evde otururdu. 748/1347 yılında hac yaptıktan sonra Kûs'ta öldü. Ebû Hayyân'ın tavsiyesiyle *el-Tâli' el-sâ'id el-câmi' li esmâ nücebâi Saîd* adındaki ünlü eserini yazdı. Yukarı Mısır'da yetişen âlimlerden bahseden bu eser, bu bölge hakkında yazılan ilk biyografi kitabıdır. İskenderiye'de 1332/1914, Kahire'de 1919 yıllarında yayınlanmıştır. Son olarak Said M. Hasan 1966 yılında Kahire'de tenkitli neşrini yapmıştır. *el-Bedr el-sâfir* ve *tuhfet el-müsâfir* adlı eseri de biyografiye dâirdir. VII/XIII. yüzyıl âlimlerinden bahseder. Fatih, nr. 4201'de 790/1388 tarihinde istinsah edilmiş güzel bir nüshası vardır. Henüz basılmamıştır.²¹⁴

14. **İbn Fazlullah, Ahmed b. Yahyâ el-Omarî**: 700/1301 yılında Dimaşk'ta doğdu. Soyu Hz. Ömer'e dayanır, ailesi Kirman tarafından gelmiş olmalıdır. Dimaşk, Kahire, İskenderiye, Mekke'de babasından, çeşitli âlimlerden okudu. Babası Muhyiddin Yahyâ b. Fazlullah önce Dimaşk divanında, 729/1329'dan sonra ise Kahire Dîvan el-İnşâ'sında sır kâtibi olarak çalıştı. İbn Fazlullah önce babasının yanında çalışmaya başladı. Babası yaşlanınca, el-Nâsır Muhammed b. Kalâvun'un son zamanlarında, babasının yerine sır kâtipliğine tâyin edildi. Bir pot kırıp sultanın gözünden düştü. Görevinden azledildi, yerine kardeşi Alâeddin Ali getirildi. Babası 738/1337 yılında ölünce Alâeddin Ali sır kâtipliğine asaleten tâyin edildi. Müellifimiz ise zindana atıldı, malları müsâdere edildi. 740/1339 yılının ilk aylarında serbest bırakıldı. Ardından Dimaşk Dîvan el-İnşâ'sı başkanlığına getirildi. 743/1342 yılında tekrar görevinden azledilip Mısır'a çağrıldı. Kardeşi Alâeddin'in şefâtiyle serbest bırakılıp Dimaşk'a döndü. Dimaşk'ta 749/1348 yılındaki ölümüne kadar görev almadan yaşadı. Bununla beraber devamlı kendine yetecek maaş aldı.

²¹³ İA, XIII, 493-495; Günaltay, s.200-202; GAL, II, 46-48, S.I, 45-47; Rosenthal, s.49, 63, 66, 79, 121, 144, 200, 264, 409, 442, 448....; Nevâdir el-mahtûtar², s.427-432; Nur ad-Din, I, 68-70; Şâkir Mustafa, IV, 52-68; Münecid, s. ; Zirikli; V, 326.

²¹⁴ Serkis, s.416-417; GAL, II, 31, S.II, 27; Zirikli, II, 122-123; Kehhâle, III, 136.

İbn Fazlullah biraz huysuz olmasına rağmen şâir, edib, âlim, iyi bir üslûpçu, âlimleri ve fakirleri koruyan bir kişiydi. Uzun müddet devlet idâresinde çalışmıştı. Bununla beraber görev almadığı zamanlarda boş durmamış, eser yazmakla uğraşmıştır. Üç ansiklopedik eseri vardır. Bunların en meşhuru *Mesâlik el-ebâr fî memâlik el-ensâr* adlı 27 ciltlik eseridir. Kitap coğrafya, tarih, devlet teşkilâtı, idârecilik bakımından önemlidir. Biyografi bakımından çok değerlidir. Zamanındaki memluklar, Anadolu Beylikleri, Moğollar, Celâyirîler tarihleri hakkında en önemli kaynaklarındandır. Müellif, bir inşâ kâtibi için gerekli her türlü bilgiyi bu eserde vermek istiyordu. Kitap başlıca iki kısma ayrılır. Yer yani coğrafya, yeryüzünde oturanlar, yeryüzünde oturanların nâtık (konuşanlar) olanlar, nâtık olmayanlar olmak üzere ikiye ayrılır. Bunun için birinci kısımda coğrafyadan, tabiat tarihinden, mesâlik (yollar)den, rûzgârlardan, denizlerdeki ve karalardaki acâyip şeylerden, meşhur şehirlerin yerlerinden, bilhassa Şam, Mısır, Hicaz'dan bahseder. Doğuda ve batıda bulunan ülkelerden, bu ülkelerde yaşamış olan tabiblerden, fakihlerden, musikişinâslardan, tarihçilerden, coğrafyacılar, ediblerden, siyasetten, idâreden sözeder. Sonra cemâdat, hayavanat, nebatattan bahsettikten sonra tarihe girer. 744/1343 yılına kadar çeşitli milletlerin, Kürtlerin tarihinde ayrıntılara girer. Kitap zamanımıza gelmiştir. Anadolu'ya ait kısmın tercümesini, F. Teachner yayınlamıştır. Mısır dışındaki Afrika kısmının Fransızca tercümesi Gaudefradi-Demonbynes tarafından 1927 yılında Paris'te yayınlanmıştır. Hasan Hüsnü Abdülvehhab 1341 yılında Tunus'ta İfrîkiyye ve Mağrib'e âit kısmı, Salâhaddin el-Müneccid Dimaşk'ın vasfına âit bahsi *RİMA*'da 1957 yılında, Klaus Lech 1967 yılında Wiesbaden'de coğrafyaya ait kısmının bir parçasını, Yemen'e âit kısmı Eymen Fuad Seyyid tarafından 1974 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. Tamamı ise Fuad Sezgin tarafından 1988 yılında fotokopi halinde F. Sezgin tarafından Frankfurt'ta yayınlanmıştır. 1985 yılında Beyrut'ta bir kısmının tenkitli neşri yapılmıştır.

İkinci önemli eseri *el-Ta'rîf bi'l-mustalah el-şerîf* tir. Kitap divan el-İnşâ'daki yazışmanın kurallarından ve örneklerinden meydana gelir. Yedi kısma ayrılır. Birinci kısımda yazışmaların derecelerinden, ikinci kısımda ahidler, taklitler, tefvizler, tevkiler, merasimler ve menşurlardan, üçüncü kısımda yeminlerden, dördüncü kısımda amanlardan, anlaşmalardan, fesihlerden, beşinci kısımda her memleketin genişliğinden, şehirlerinden, kalelerinden, nâhiyelerinden, altıncı kısımda posta merkezlerinden, güvercinlerinden, develerinden, denizde yolculuk yapan gemilerden, harp gemilerinden, yedinci kısımda bazı meselelerden bahsedilir.

ve örnekler verilir. *Subh el-a'sâ*'ya çok benzer. Zamanımıza kadar gelmiş ve 1894 yılında Mısır'da, 1992 yılında Kerek'te basılmıştır.

İbn Fazlullah'ın Avrupa ülkelerinden, siyasi durumundan, idâresinden, sosyal hayatından bahseden bir eseri 1883 yılında Amari tarafından Roma'da basılmıştır. Bu eserdeki bilgileri Bahadır el-Muizzî'nin Balaban el-Cenevî adlı memlûkünden almıştır. *Mesâlik el-ebâr*'dan bir parça olmalıdır. Ayrıca, Endelüs tarihçilerinden el-Feth b. Hakan el-Kaysî'nin *Kalâid el-ıkyân* adlı eserini hülâsa etmiştir. Bu eserin bir nüshası zamanımıza gelmiştir. Zamanındaki Arapça yazar şâirlerden bahseden *Zehebiyyet el-asr* adlı eseri ise zamanımıza ulaşmamıştır. Bu eserden İbn Hacer *el-Dürer el-kâmine*'de çok alıntı yapar.²¹⁵

15. **İbn el-Verdî, Ömer b. Muzaffer:** Bir şâir, edib, fakih, filolog ve tarihçi olan İbn el-Verdî 689/1290 yılı civarında Maarrat el-Numan'da doğdu. Kendi şehrinde, Haleb, Hama, Dimaşk'ta çeşitli âlimlerden okudu. Menbiç ve Haleb'te kadılık yaptı, ders verdi. Şâir olarak tanındı. Şiir, edebî sanatlar sahalarında eserler yazdı. Divanı zamanımıza gelmiş, 1300 yılında İstanbul'da Cevâib matbaasında basılmıştır. Gramer konusunda manzum eserleri, şerhleri bulunur. Bunlardan bir kısmı basılmıştır. Maarrat el-Numan'da bir şâfiî medresesi yaptırmış, bu medresede çok sayıda talebe yetiştirmiştir. 749/1349 yılında Haleb'te ölmüştür. Tarih sahasında Ebü'l-Fidâ tarihine zeyl olarak kaleme aldığı *Tetimmat el-Muhtasar min ahbâr el-beşer* adlı eseri meşhurdur. Bu kitapta Ebü'l-Fidâ tarihini telhis edip edebî bazı cümleler ilâve etmiş, sonuna 709-749/1309-1349 yılları olaylarından bahseden önemli bir zeyl yazmıştır. Bu zeyl VIII/XIV. yüzyılın ilk yarısındaki memlûk tarihi bakımından önemlidir. Kitap 1286 yılında İstanbul'da basılmıştır. M. Fâhûrî 1991 yılında Haleb'te yeni bir neşrini yapmıştır.

İbn el-Verdî'nin ikinci önemli eseri coğrafya ve acâib şeyler hakkında kaleme aldığı *Harîdet el-acâib ve ferîdet el-ğarâib* adlı kitabıdır. Başında bir dünya haritası olan bu eserde iklimlerden, ülkelerden, çeşitli âdetlerden, madenlerden, bitkilerden ve hayvanlardan bahsedilir. Pek çok hurafe ihtiva eder. Kâtip Çelebi tarafından tenkit edilir. Bu eser Osmanlılar devrinde birkaç defa Türkçe'ye çevrilmiştir. Kitap Hylander'in gayretiyle Latince'ye çevrilmiş, İsveç'te Landini'de 1884 yılında basılmıştır. Ayrıca baştan beş

²¹⁵ İA, IV, 535, *EF*², III, 781-782; GAL, II, 141, S.II, 175-176; *Nur ad-Din*, I, 79; Şâkir Mustafa, IV, 69-72; Zirikî, I, 268-269; *Nevâdir el-mahtûtat*², s.122; Münecid, s.176-177.

kısmı, Tornberg tarafından Latince tercümesiyle beraber 1835-1839 yıllarında Uppsala'da neşredilmiştir. 1276, 1280, 1289, 1298, 1303, 1309 yıllarında Kahire'de, M. Mzik tarafından 1929 yılında Leipzig'te, A. Rifat Bedrâvî'nin tahkikiyle 1970 yılında Beyrut'ta tamamı defalarca basılmıştır.²¹⁶

17. **Moğoltay b. Kılıç b. Abdullah el-Bakracî:** Anadolu Türklerindendir. 690/1291 yılında Kahire'de doğdu. Babası asker olmalıdır. Kahire'de ve Şam'da çeşitli âlimlerden okudu. Hadis ve tarih sahalarında ün yaptı. Kahire'de Zahirîyye, Muzafferîyye, Baybarsîyye, Nâsırıyye medreselerinde hadis müderrisliği yaptı. Bu ilimde hafız derecesine ulaştı. Tarih ve ensabı da iyi bilirdi. 762/1361 yılında Kahire'de öldü. Yukarıda, el-Mizzî'nin eserini onun tamamladığına işaret edilmiştir. *İkmâlû Tehzîb el-kemâl* adlı bu önemli eserin çeşitli nüshaları zamanımıza gelmiştir. Hadis tarihiyle ilgilenenler için önemli kaynaklardır. Henüz basılmamıştır. *el-Zehr el-bâsim* adlı Peygamberin siretinden bahseden başka bir eser yazmıştır. Bunun ilâveli muhtasarı olan *el-İşâra ilâ sîret el-Mustafâ ve âsâri men ba'dehû min el-hulefâ* adlı bir eseri daha vardır. Bu eser 1326 yılında Kahire'de basılmıştır. *Hasâis el-Mustafâ* adındaki diğer bir eseri de 1319 yılında Kahire'de basılmıştır. Bunlardan başka, İbn Nokta'nın *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* ine bir zeyl, *el-Vâzih el-mübîn fî men üstüşhîde min el-muhibbîn, el-İttisâl fî muhtelif el-nisbe* adlı tarihle ilgili eserleri vardır. *el-Vâzih el-mübîn* şehit düşen âşıkların hayatlarından bahseder, O. Spies tarafından 1936 yılında Stuttgart'ta neşredilmiştir.²¹⁷

17a. **el-Safedî, Halil b. Aybek:** 696/1297 yılında Safed şehrinde doğdu. Babası İzzeddin Aybek memluktandı. Safed'te çeşitli âlimlerden okudu. Hal ü vakti yerinde olan babası onun tahsili ile pek ilgilenmedi. Güzel yazı yazar, resim yapardı ve edebiyat öğrenmiş, kendini yetiştirmişti. 717/1317 yılında yirmi yaşında o zamanın büyük ilim merkezi olan Dimaşk'a geldi. Burada İbn Seyyid el-Nâs, el-Zehabî, el-Mizzî, Taceddin el-Sübkî gibi hadisçilerden ve tarihçilerden, İbn Nubâta, İbn Fazlullah, Ebû Hayyan el-Endelüsî gibi katip ve ediplerden okudu. Dimaşk'ın kozmopolit muhitinde çeşitli mezheplerin ve dinlerin mensuplarını yakından gördü. 720-730/1320-1329 yıllarında kitâbet ve inşâ görevlerinde bulundu. Önce doğduğu şehir olan Safed'te dürc kâtipliği yaptı. Sonra Dimaşk ve Kâhire'de inşâ katipliklerinde

²¹⁶ *El*², III, 991; *GAL*, II, 131, 140, S.II, 162-163, 174-175; Günaltay, s.259-265; Şâkir Mustafa, IV, 72-73; Zirikli, V, 67; C. İzgi, II, 253-254.

²¹⁷ *El*², VII, 352; *GAL*, II, 48, S.II, 47-48; Zirikli, VII, 275; Kehhâle, XII, 313.

bulundu. 723-726/1323-1326 yıllarında Haleb'te sır kâtibi oldu. Bir ara Rahbe'de bulundu. Dimaşk'ta tevkîci (tuğracı) ve Vekîlû Beytûlmal oldu. Sonra, bürokrasiden ayrıldı. Dimaşk'ta Emeviye Camii'nde ve Haleb'te müderrislik yaptı, kitap yazmakla uğraştı. 755/1354 yılında hacca gitti. 759/1358 yılında Haleb'i ziyaret etti. 764/1363 yılında Dimaşk'ta öldü.

Safedî hat ve inşâ sanatları, Arapça, edebiyat ve tarih sahalarında ün yapmış bir kişidir. Münşeatının bir kısmı, bazı edebî eserleri zamanımıza gelmiştir. Divanı vardır. Ömrü yazmakla geçmiştir. Hayatını iki fasikül halinde yazmıştır. Bu eserinde hayatını, hocalarını ve eserlerini anlatmıştır. Hepsî 50 civarındadır. Bazı eserlerini tamamlamadan ölmüştür. Kendi ifâdesine göre eliyle 500 cilt civarında eser yazmıştır. Dîvan el-İnşâ'da yazdıkları bunun iki katıdır. Dil sahasında, okunuşu ve yazılışında hata yapılan kelimeler hakkında *Tashîh el-tashîf, Sihâh el-Cevherî* deki müphem ve hatalı yerlerin izahından bahseden *Ğavâmız el-Sihâh* adlı eserleri önemlidir.

Safedî'nin tarih sahasındaki eserlerine gelince bunların en önemlisi *el-Vâfi bi'l-vefeyât* adlı biyografi ansiklopedisidir. Eseri önce, İbn Hallikan'ın *Vefeyât el-a'yân*'na tekmile yapmak için başlamış, çalışmanın ilerlemesi sonucu vefeyat sahasında en hacimli ve en güzel eserlerden biri haline gelmiştir. *Vefeyât el-a'yân*'dakileri de ilâve etmiştir. Alfabetik tertib edilen eser Muhammedlerle başlar. Eserde 4000 civarında biyografi vardır. Bunlardan önemli kısmı Türk asıllı kişilere aittir. Kitap zamanımıza gelmiştir. Hocam Helmut Ritter *el-Vâfi*'yi neşretmeye başlamış, 1931 yılında İstanbul'da ilk cildini yayınlamıştır. Sonra, Didering yine İstanbul'da 1949 yılında ikinci cildini, 1953 yılında üçüncü cildini, 1959 yılında dördüncü cildini, 1970 yılında beşinci cildini yayınlamıştır. Bundan başka, İhsan Abbas 1969 yılında yedinci cildini, Yusuf Necm 1971 yılında VIII. cildini, Joseph von Hess 1974 yılında IX. cildini, Adnan Bahît başka bir cildini yayınlamıştır. Şimdiye kadar kitabın XX cildine yakın kısmı yayınlanmıştır.

Safedî'nin biyografi sahasındaki ikinci önemli kitabı çağdaşı önemli kişilerin hayatlarından bahseden *A'yân el-asr ve a'vân el-nasr*'dır. XII cilt tutan bu eserini Taceddin el-Sübkî'nin tavsiyesiyle yazmıştır. Kitabın çeşitli nüshaları zamanımıza gelmiştir. Bunların en güzellerinden biri Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndedir. F. Sezgin tarafından 1990 yılında Frankfurt'ta fotokopi şeklinde basılmıştır. Dimaşk hükümdarlarından, valilerinden, nâiblerinden bahseden eserleri *Tuhfetü zevi'l-elbab, Zikru men velîye imrate Dimaşk fî'l-İslâm* Salahaddin el-Müneccid tarafından 1955 yılında Dimaşk'ta yayınlanmıştır. Zamanının siyasî tarihi yanında edebiyat ve sosyal hayattan

bahsettiği *Tezkiret el-edib* veya *el-Tezkiret el-salâhiyye*'den bazı ciltler zamanımıza gelmiştir. Diğer önemli eserleri Ahmed Zeki Paşa tarafından 1911 yılında Kahire'de yayınlanan *Nekt el-himyân, el-Şuûr bi'l-ûr*, 757 yılındaki Dimaşk yangınından bahseden *Resf el-rahik fî vâsf el-harik, Münşeât el-Safedî*'dir.²¹⁸

Bu devirde yaşayan ve el-Nâsir Muhammed b. Kalâvun tarafından 694/1295 yılında Şarkıyye vilâyetinde görevlendirilen Hasan b. Abdullah el-Safedî ise 714/1314 yılına kadar gelen bir muhtasar *Mısır tarihi* yazmıştır. Safedî bu eseri 716/1316 tarihinde tamamlamıştır. *Nüzhet el-mâlik ve'l-memlûk* adındaki bu eserin başında Mısır'ın zenginliklerinden bahseden bir giriş vardır. Zamanımıza gelen bu eser *Fazâilü Mısır* adıyla da anılır.²¹⁹

18. **İbn Şâkir el-Kütübî, Salâhaddin Muhammed:** Bazılarına göre 686/1287 tarihinde Dimaşk'ta doğdu. Hayatının tamamını bu şehirde geçirdi. O zaman Dimaşk'ta bulunan büyük hadis ve tarih âlimlerinden okudu. Bunlar arasında İbn el-Şihne (ölm. 730), el-Mizzî, el-Zehabî vardı. Fakir olduğu için önce kitap ticaretiyle uğraştı. Bu işinden epeyce para kazandı. 764/1363 yılında Dimaşk'ta öldü. Cenazesinde hazır bulunanlar arasında İbn Kesir de vardı. Resmî bir görev almadığı anlaşıyor.

İbn Şâkir'in bize iki önemli tarih kitabı gelmiştir. Bunlardan birincisi *Uyûn el-tevârih* adındaki büyük İslâm tarihidir. 760/1359 yılına kadar gelir. Eserin yazmaları zamanımıza gelmiştir. Eser henüz yayınlanmamasına rağmen, başka kaynaklarda bulunmayan orijinal bilgiler içerir. E. Ashtor, müellifin kendi devri olayları için enteresan bilgiler verdiğini, bu bilgilerin kendi gözlemlerine dayandığını, bilhassa Şam bölgesindeki fikrî ve dinî hayatı iyi bir şekilde aktirdiğini söyler. En çok İbn Kesîr ve İbn el-Neccâr'ın etkisinde kalmıştır. Bazan onlardan uzun alıntılar yapar. Son yıllarına âit bilgilerin İbn Kesîr ve İbn Şâkir tarihlerinde birbirine çok benzemesi her ikisinin birbirinden faydalandıkları intibahını vermektedir. Her sene önce olayları, sonra vefeyatı anlatır. Kitabın yazmaları zamanımıza gelmiş, I. cildi Hüsameddin el-Kudsî tarafından 1980 yılında Kahire'de XII. cildi Faysal el-Sâmîr ve Nebîle Abdülmünim Davud taraflarından 1977 yılında Bağdad'da neşredilmiştir.

²¹⁸ İA, X, 50-53, *ET*², VIII, 783-785; GAL, II, 32-33, S.II, 27-29; Günaltay, s.337-338; Rosenthal, s.78, 142, 223; Şâkir Mustafa, IV, 76-80; Münecid, s.187-192; *Nevâdir el-mahtûlât*², s.542-546; Zirikî, II, 315-316.

²¹⁹ GAL, S.II, 33-34; *ET*², VIII, 783; Kehhâle, IV, 240-241.

İbn Şâkir'in ikinci önemli eseri İbn Hallikân'ın *Vefeyât el-a'yân*'ına tekmilesi olan *Fevât el-vefeyât* adlı eseridir. Alfabetik olarak tertib edilen bu eserde *Vefeyât el-a'yân*'da biyografisi verilmeyen eski önemli kişiler ile İbn Hallikân'dan sonra yaşayan önemli kişilerden bahsedilir. Te'lif tarzı *Vefeyât el-a'yân* ile aynıdır. Kitap 1283, 1299 yıllarında Bulak'ta, M.M. Abdülhamid tarafından yapılan kritik 1951 yılında Kahire'de, İhsan Abbas'ın tahkikiyle 1973 yılında Beyrut'ta olmak üzere defalarca basılmıştır.²²⁰

18. **el-Vâsitî, Şemseddin Muhammed b. Ali el-Hüseynî:** 715/1315 yılında Vâsit şehrinde doğdu. Irak'ta tahsilini tamamladıktan sonra, Dimaşk'a geldi. Burada müderrislik yaptı. Zehebî'nin talebelerindendi. Mısır'a da gitti. Dimaşk'ta Dârülhadis el-Behâiyye başmüderrisi oldu. 765/1364 yılında Dimaşk'ta öldü. Tarih sahasında çeşitli eserler yazdı. Bunlardan *Iber el-a'sâr ve haber el-emsâr* adlı Zehebî'nin *el-Iber* zeyli 741-762/1340-1361 yılları olaylarından bahseden bir tarihtir. Yıllara göre tertib edilmiştir. Kitap zamanımıza gelmiş, Muhammed Reşad Abdülmuttalib tarafından 1970 yılında Kuveyt'te yayınlanmıştır. Zehebî'nin *Tezkiret el-huffâz*'ına da bir zeyl yazmıştır. Bu eser de bazı zeyillerle beraber Hüsameddin el-Kudsî tarafından 1347 yılında Dimaşk'ta bastırılmıştır. Başka bir eseri Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı eserinde geçen râvîlerden *Tehzîb el-Kemâl*'de bahsedilmeyenlerin hayatlarını anlattığı *el-İkmâl* adlı eseridir. Bu eser zamanımıza gelmiş ve basılmamıştır. Zehebî'nin *Mizân el-i'tidâl*'i üzerine de bir zeyl yazmıştır. En önemli eserlerinden biri 10 önemli hadis kitabında (*Kütüb el-sitte*, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i, *el-Muvatta*, Ebû Hanîfe ve el-Şâfiî'nin *müsnedleri*) geçen ravîlerin hayatlarından bahseden *el-Tezkire fî ricâl el-aşera*'dır. Zamanımıza ulaşmamıştır. Zamanımıza gelen en değerli eserlerinden biri zahidlerin ve mutasavvıfların hayatlarını topladığı *Mecma' el-ahbab ve tezkirati üli'l-elbab*'tır. Kitap tasavvuf tarihi sahasında yazılan en değerli eserlerdendir. Nüshaları zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır.²²¹

20. **el-Sübkî, Tacedoin Abdülvehhab b. Ali:** 727/1327 yılında Kahire'de doğdu. Babasıyla birlikte oniki yaşında Dimaşk'a geldi. Zamanın ünlü âlimlerinden el-Mizzî, el-Zehabî, İbn el-Nakîb gibi hocalardan ders aldı. Onsekiz yaşında fetva verme icâzeti aldı. Önce babası, sonra büyük kardeşi

²²⁰ İA, VI, 1130, *ET*², IV, 575; GAL, I, 327, II, 48, S.I, 561, II, 48; *Nur ad-Din*, I, 79; Rosenthal, s.204, 679, 697; Şâkir Mustafa, IV, 75-76; Zirikli, VI, 156; Münecid, s.183-186.

²²¹ GAL, II, 34, S.I, 617, II, 30; Şâkir Mustafa, IV, 80-81; Zirikli, VI, 286; *Nevâdir el-mahtûlât*², s.842-843; Münecid, s.193-194.

Takiyüddin el-Sübkî'ye kadılıkta naiplik yaptı. Sonra Şam kadısı oldu. Sonra Şam ve Kahire'de Kâdil-kudat (başkadı)lık yaptı. Dimaşk ve Kahire'de el-Aziziyye, el-Âdiliyyet el-Kübrâ, el-Ğazâliyye, el-Azrâviyye, el-Şâmiyye, el-Nâsırıyye, el-Emîniyye, Dârülhadis el-Eşrefiyye, el-Şeyhûniyye medreselerinde ders verdi. Şâfiîlerin reisliğine yükseldi. Defalarca azledilip eski görevine iade edildi. Bir defasında 80 gün hapiste yattı. Çok itibarlı, cesur, âlim bir kişiydi. 771/1370 yılında Dimaşk'ta öldü.

el-Sübkî büyük bir Şâfiî fakihi, Eşarî kelamcısı, tarihçidir. En önemli eseri *Tabakât el-Şâfiyyet el-kübrâ* adlı eseridir. Şâfiî fakihlerinin hayatlarından bahseden en önemli biyografi kitabıdır. Eserde tarihle ilgili görüşlerine de yer vermiştir. Kitap iki defa basılmıştır. Bu baskılardan birincisi 1324 yılında Mısır'da, ikincisi Mahmud M. el-Tannâhî-Abdulfettah el-Hulv taraflarından 1964-1976 yıllarında Kâhire'de yapılmıştır. İkinci eseri bunun muhtasarı *el-Tabakât el-vustâ*, üçüncü eseri *el-Tabakât el-suğrâ*'dır. Her iki eser zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır. Diğer eserleri 172 kişinin biyografisini ihtiva eden *Mu'cem el-şüyûh* ile *Muîd el-niam ve mübîd el-nikam*'dir.²²²

el-Sübkî ile çağdaş başka bir şâfiî fakihi Cemâleddin Abdurrahîm b. Hasan el-İsnavî (ölm. 772/1370)'dir. Bu zatın *Tabakât el-şâfiyye* adlı eseri de önemlidir. Kitap zamanımıza gelmiş, Abdullah el-Cubûrî tarafından 1970-1971 yıllarında Bağdad'da, 1988 yılında Riyad'da neşredilmiştir.²²³

21. **İbn Kesîr, İmâdeddin İsmâil b. Ömer:** 700/1300 yılında Busrâ'da doğdu. Büyük kardeşiyle 706/1306 yılında Dimaşk'a geldi. Burada önce Burhaneddin el-Fezârî, sonra İbn Teymiyye, el-Mizzî, el-Zehebî gibi zamanın büyük âlimlerinden okudu. el-Mizzî'nin kızıyla evlendi. Önceleri müderrislik yaptı. 741/1341 yılında zındıklıkla itham edilen bir kişinin mahkemesine jüri üyesi olarak katıldı. 746/1345 yılı Mayıs ayında Bahâeddin el-Mercânî tarafından Mizze'de yapılan camide hutbe okumakla görevlendirildi. 748/1348'de hocası Zehebî'nin ölümü üzerine onun yerine müderris tayin edildi. 756/1355 yılında kısa bir müddet Dârülhadis el-Eşrefiyye başmüderrisliği yaptı. 752/1351 yılında Dimaşk'a gelen Halife Mutazîd tarafından Demmâğiyye Medresesi'nde kabul edildi. 755/1354 yılı

²²² İA, XI, 821; GAL, II, 89-90, S.III, 105-107: 24 eserinden bahseder; Şâkir Mustafa, IV, 81-83; Ziriklî, IV, 184.

²²³ GAL, II, 91, S.II, 107; Ziriklî, III, 344; Rosenthal, s.93, 98, 469, 476, 498, 501, 502, *Nevâdir el-mahtûta*², s.465; Münecid, s.199-202.

Temmuz ayında Hilleli bir şînin mahkemesinde hazır bulundu. Şî, Ebû Bekr, Ömer, Osman, Muâviye ve Yezîd aleyhinde konuştuğu için ölümüne mahkum edildi. 759/1358 yılında Emîr Mencek tarafından ahlâksızlıkla mücadele etmek için toplanan bir danışma meclisine katıldı. 766/1365 yılında Baydemür Dimaşk'a gelince onun şerefine *Sahîh-i Buhârî* okunması için meclis tertibetti. 767/1365 yılında Başkadı Taceddin el-Sübkî kanuna aykırı icraatta bulunmakla itham edilince, Menkli Boğa'nın önünde onu müdafaa etti. Menkli Boğa, İbn-i Kesir'i Emeviyye Câmii'nde Kur'an tefsiri okutma görevi vererek mukafatlandırdı. 770/1368 yılında Dimaşk hükümdarı Mencek, Kıprıs Frenkleri tarafından tehdit edilen Şam sahillerinin savunmasını yeniden düzenlediği sırada *el-İctihâd fî taleb el-cihâd* adlı bir risâle yazdı. 774/1373 yılında Dimaşk'ta öldü. Süfiyye Mezarlığı'nda İbn Teymiyye'nin yanına gömüldü.

İbn Kesir bir hadisçi ve tarihçidir. En önemli eseri XIV cilt halinde tertibettiği *el-Bidâye ve'l-nihâye* adlı büyük İslâm tarihidir. Yıllara göre tertib edilen eserin en önemli kısmı Peygamberin Sîreti ve Dört Halife devrine âit kısımlar ile devrindeki olaylardan bahseden son kısımdır. Eser siyâsî tarih bakımından zayıftır. Biyografi bakımından zengindir. Son kısımları İbn Şâkir'in eseriyle paralellik arzeder. Kahire'de 1351-1358/1932-1939 yıllarında XIV cilt halinde yayınlanmıştır. Bu baskıda çok sayıda atlanmış yer vardır. Bunun için kitaptan faydalanmak isteyenlerin yazmalara müracaat etmeleri gerekir. 1977, 1981 yıllarında Beyrut'ta yapılan yeni baskısı da eksiktir. Mutlaka yazmalara dayanarak, tam tenkitli neşri yapılması gerekmektedir. Başlıca önemli kaynakları Taberî, İbn Asakîr, İbn el-Cevzî, İbn el-Esîr, Sibt b. el-Cevzî, el-Yûnînî, el-Zehebî'nin tarihleridir. Kitap Dimaşk'ın tarihiyle sona erer. Bu kısım el-Birzâlî'nin eserinin devamı gibidir. Daha sonraki tarihçilerden İbn Hicci, İbn Kâdî Şuhbe, İbn Hacer el-Askalânî, el-Aynî *el-Bidâye*'den en çok faydalananlardır. İbn Kesir bu eserini *el-Kevâkib el-derârî* adlı eserinde hülâsa etmiştir.

İbn Kesir hadis ricali sahasında da önemli eserler yazdı. *Kitab el-tekmîl* adlı eserinde ilk hadis âlimlerinin hayatlarından bahseder. Eserin eksik bir nüshası zamanımıza gelmiştir. Bu konudaki asıl büyük eseri *Kütüb-i Sitte*, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i ve bazı hadis kitaplarında geçen Sahabe'nin ve hadisçilerin hayatlarını konu alan *Kitab el-câmî*'dir. Alfabetik tertib edilen kitap zamanımıza ulaşmamıştır. Ayrıca, şâfiî fakihlerinin hayatlarından bahseden *Tabakât el-Şâfiyye* adlı eseri de zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır. Peygamberin sîretinden bahseden *el-Fusûl fî sîret el-Rasûl* Mustafa Abdülvahid tarafından 1964 yılında Kahire'de, 1980 yılında

el-Hatrâvî tarafından Dimaşk'ta yayınlanmıştır. Kıyâmet alâmetleri hakkında yazdığı *Kitab el-fiten* ise M. Fehîm Ebû Ubeyde'nin tahkikiyle 1968 yılında Riyad'ta basılmıştır.²²⁴

22. **İbn Râfi, Takiyüddin Muhammed b. Râfi b. Hacras:** Ailesi Şam'ın Havran bölgesindedir. Babası, İbn Râfi doğmadan Dimaşk'tan Kahire'ye göçmüştü. İbn Râfi 704/1304 yılında Kahire'de doğdu. On yaşında 714/1314 yılında babasıyla Dimaşk'a döndü. Hadisçilerin derslerine katıldı. el-Mizzî'den *Tehzîb el-Kemâl* adlı eserini okudu. Sonra, Kahire'ye döndü. Kahire'de, İskenderiye'de, Dimyat'ta zamanın ünlü hocalarından okudu. Hicaz'a gitti. Mekke ve Medine'deki hocalardan tahsiline devam etti. Oradan Dimaşk'a döndü. Hims, Hama, Haleb şehirlerinde bulundu. 739/1338 yılında Mısır'dan Dimaşk'a döndü. Bu şehirde yerleşti. Takiyüddin el-Sübkî'nin himayesini gördü. 743/1342 yılında Nureddin tarafından kurulan Dârülhadis başmüdürrisliğine getirildi. Sonra el-Fâdiliyye, el-Kûsiyye, el-Izziyye, el-Azîziyye başmüdürrislikleri de ona verildi. 752/1351 yılında hacca gitti. 774/1372 yılında Dimaşk'ta öldü.

Büyük bir hadis âlimi olan İbn Râfi biyografi konusuyla da uğraştı. Bu sahada eserler yazdı. Bunların en meşhuru el-Birzâlî'nin *el-Muktefâ*'sına zeyl olarak kaleme aldığı *el-Vefeyât* adlı eseridir. Bu eser 737-772/1337-1371 yılları arasında ölen âlimlerin, ediblerin, kadıların, mutasavvıfların hayatlarından bahseder. Kitapta kadılar, kaza teşkilâtı, medreselerde okunan kitaplar hakkında bol bilgi vardır. Kitap zamanımıza gelmiş, 1982 yılında Salih Mehdî Abbas'ın tahkikiyle Beyrut'ta, Abdülcebbar Zekkar'ın tahkikiyle 1985-1986 yıllarında Dimaşk'ta basılmıştır. İkinci önemli eseri İbn el-Neccâr'ın *Bağdad tarihi* zeyline yazdığı *el-Muhtâr el-müzeyyel bihi alâ Târihi* İbn el-Neccâr'dır. Üç cilt olan bu eserin bir ciltlik muhtasarı zamanımıza gelmiş, Abbas el-Azzâvî tarafından 1938 yılında Bağdad'ta basılmıştır. Diğer bir eseri *Zeylû Müştebih el-nisbe*'dir. Zehebî'nin eserine yapılan bu küçük zeyl Salâhaddin el-Müneccid tarafından 1974, 1976 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Bunlardan başka, kendi hocalarından bahseden dört ciltlik bir *Mu'cem el-şüyûh* ve bazı âlimler için meşyehalar yazmış, fakat bu eserler zamanımıza ulaşmamıştır.²²⁵

²²⁴ İA, VIII, 762, El², III, 841-842; Günaltay, s.339-340; GAL, II, 49, S.II, 48-49; *Nur ad-Din*, I, 72-73; Şâkir Mustafa, IV, 83-85; Rosenthal, s.73, 123, 154, 203, 205, 239, 413; *Nevâdir el-mahtâtât*², s.141-142; Münecid, s.203-207; Zirikli, I, 320.
²²⁵ GAL, II, 33, S.II, 30; Zirikli, VI, 124; Rosenthal, s.591, 592, 606, 622; Şâkir Mustafa, IV, 86-89; Münecid, s.208-209.

23. **İbn Habîb, Bedreddin el-Hasan b. Ömer el-Dimaşkî:** 710/1310 yılında Dimaşk'ta doğdu. Babası Haleb'e muhtesib ve hadis müderrisi tâyin edilince Haleb'e gitti. 733, 739/1332, 1338 yıllarında iki defa hac yaptı. Bu seferleri sırasında Kahire, İskenderiye, Kudüs ve el-Halil şehirlerini ziyaret etti. Haleb'te zabıt ve inşâ katipliklerinde bulundu. 755/1354 yılında Trablusşam'ı ziyaret etti. Bu şehirde saltanat nâibi olan Mencek el-Nâsirî tarafından itibar gördü. İki sene burada oturdu. 759/1358 yılında Mencek Dimaşk nâibi olunca, Haleb'e gitmiş olan İbn Habîb'i Dimaşk'a çağırdı. İbn Habîb üç yıl Dimaşk'ta kaldıktan sonra Haleb'e döndü. 779/1377 yılında Haleb'te öldü.

İbn Habîb el-Dimaşkî hadis, fıkıh, tarih ve edebiyat sahalarında büyük bir âlimdi. Kitaplarını genellikle secili veya manzum yazardı. 648-777/1250-1375 yıllarındaki Memluk Devleti tarihinden bahseden *Dürret el-eslâk fî Devlet el-Etrâk* adlı eseri zamanımıza gelmiştir. Bu esere oğlu Zeyneddin Tahir 778-801/1376-1399 yılları olaylarından bahseden bir zeyl yazmıştır. H.E. Weijers ve A. Meursinge eserin girişini, ilk yıla ait kısmını, diğer yıllara ait seçmeleri 1946 yılında Hollanda'da yayınlamışlardır. P. Leander ise 1913 yılında kitabın girişini ve ilk sekiz senelik kısmını yayınlamıştır. Bir de *Cüheyne el-ahbâr* adlı muhtasar bir İslâm tarihi vardır. İlhanlı veziri Saîd Hudabende'nin biyografisiyle sona erer. Kitap zamanımıza gelmiştir. Diğer eserleri: 746/1345 yılında tamamladığı vefeyata dâir eseri *Meânî ehl el-beyân min Vefeyât el-a'yân* (İbn Hallikan), *Hazrat el-nedîm min Târihi İbn el-Adîm*, *Mürûc el-fürûs fî hurûci Beybağarus*, *el-Fevâid el-müntekât min târihi Sâhibi Hamat Ebi'l-Fidâ*, *Mucem el-şüyûh*'tur. *el-Necm el-sâkıb fî eşref el-menâkıb* ve *el-Mu'ktefâ min sîret el-Mustafa* adlı siyer kitapları da zamanımıza gelmiş, fakat basılmamıştır. Kalavun ve ailesinin tarihi hakkında yazdığı *Tezkiret el-nebîh fî eyyâm el-Mansûr ve benîhî* adlı eseri 678-770/1279-1368 tarihleri arasındaki Memlûklar tarihinden bahseder. Gâyet iyi düzenlenmiş olan bu eser iyi bir inceleme mahsulüdür. Biyografiler büyük bir dikkatle yazılmıştır. Bu bakımdan Birzâlî, Safedî, İbn Şâkir'in eserlerini tamamlar. Senelere göre tertib edilen bu eserde seci kullanılmamıştır. Bu eserdeki bilgilerle *Dürret el-eslâk*'taki bilgiler birbirine benzer. Fakat, *Dürret el-eslâk*'ta bilgiler seciye kurbanı edilmiştir. Bu eserde ise daha açık ve tam kaydedilmiştir. *Tezkiret el-nebîh* zamanımıza gelmiş, M. M. Emîn tarafından 1976-1988 yılları arasında Kahire'de neşredilmiştir. *Delîl el-*

müctaz bi arz el-Hicaz adlı risâlesi ise Hamd el-Câsir tarafından 1977 yılında Riyad'ta *Mecellet el-Arab* V-VI, s.406-414'te yayınlanmıştır.²²⁶

24. **İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbalî:** 736/1335 yılında Bağdad'ta doğdu. 744/1343 yılında babasıyla Dimaşk'a geldi. Dimaşk'ta babasından ve diğer alimlerden hadis, hanbeliyye fikhı okudu. Babasıyla Hicaz, Mısır, Kudüs'ü ziyaret etti. Bu bölgelerdeki âlimlerden hadis okudu. Kahire'de Şihâbeddin b. el-Nakîb ve Sa'deddin el-Mercânî'den icazet aldı. Hadis, fikh ve tarih sahalarında üstad oldu. Dimaşk'ta Hanbeliyyet el-Şerifiyye, Ömeriyyat el-Şeyhiyye, el-Sükkeriyye medreselerinde, İzzîyye türbesinde hadis müderrisliği yaptı. 795/1392 yılında öldü. Tarih, hadis, fikh sahalarında eserler yazdı.

İbn Receb'in tarih sahasındaki eserlerinin en meşhuru İbn Ebî Ya'lâ el-Ferrâ el-Hanbelî'nin *Tabakât el-hanâbile* adlı eserine yazdığı *zeyl*dir. Hanbeliyye mezhebine mensup fakihlerin hayatları, eserleri hakkında en önemli kaynak olan bu kitap İbn Ebî Ya'lâ'nın eserinden de önemlidir. 750/1349 yılına kadar gelir. Henri Laoust tarafından 1948 yılında birinci cildi Dimaşk'ta, Muhammed Hamid el-Fakî tarafından tamamı 1952-1953 yıllarında Kahire'de, daha sonra İbn Ebî Ya'lâ'nın eseriyle Beyrut'ta yayınlanmıştır. İkinci eseri *Letâif el-maârif fi mâ li mevâsim el-sene min el-vazâif* adlı eseridir. Evâilden, şâirlerin lakaplarından, İslâmî lakablarından, eskilerden, ülkelerin özelliklerinden, edebiyattan ve bazı ilimlerden bahseder. 1343 yılında Mısır'da, 1975 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Üçüncü önemli eseri harac ve vergilere dâir hükümlerden bahseden *el-İstihrac fî ahkâm el-harâc*'tir. Kitap zamanımıza gelmiştir. *Beyânü fazl' ilm el-selef alâ ilm el-halef*, *İstinşak el-üns min nefehâti riyâz el-kuds* adlı risâleleri de zamanımıza ulaşmıştır. Bir de onun veya hocası İbn el-Nakîb'in olduğu ihtilafı olan *Fazâil el-Sâm* adlı bir kitap vardır. Bu kitap da zamanımıza gelmiştir.²²⁷

25. **İbn el-Mülakkın, Ömer b. Ali:** Dedeleri Endelüs'ten Mısır'a göçmüştü. 723/1323 yılında Kahire'de doğdu. Bir yaşındayken babası öldü. Annesi bir vâizle evlendi. Bunun için İbn el-Mülakkın diye tanındı. Kahire'de, Dimaşk'ta zamanın büyük âlimlerinden hadis, fikh, tarih okudu. İyi yazı yazardı. Kendi ifadesine göre 300 civarında eser yazmıştır. Zamanında hadis

²²⁶ İA, VII, 735, EF², III, 798-799; Günaltay, s.341-343, S.II, 35; Rosenthal, s.481, 606, 611, 629; *Nevâdir el-mahtûtat*², s.313-314; Münecid, s.212; Şâkir Mustafa, IV, 89-90; Zirikli, II, 208-209.
²²⁷ EF², III, 926; GAL, II, 107, S.II, 129-130; Şâkir Mustafa, IV, 92-93; Zirikli, III, 295; *Nevâdir el-mahtûtat*², s.71-74; Münecid, s.218-219.

ve fikh sahalarında en yetkili kişilerdendi. Müderrislik yapmış, pek çok talebe yetiştirmiştir. 804/1401 yılında Kahire'de ölmüştür. Tarih sahasındaki eserleri şunlardır:

İkmâlû Tehzîb el-Kemâl fî esmâ' el-ricâl: Bu kitabı el-Mizzî'nin eserini tamamlamak için yazmıştır. İçinde Ahmed b. Hanbel, İbn Huzeyme, İbn Hibban, Dârakutnî, Hâkim el-Nîsâbüri'nin müsnedlerindeki hadisçilerin hayatlarından bahseder. Eserin beşinci cildi zamanımıza gelmiştir. Kılıç Ali, nr. 191'de bulunmaktadır. Dâvud el-Sâbur-Abdullah b. Muğaffal arasındaki biyografilerden bahseder.

İkinci eseri *el-Ikd el-müzehheb fî tabakâti hamelet el-mezheb:* 770/1369 yılına kadar yaşayan Şâfiî fakihlerinden bahseder. İçinde 1700 kişiden söz edilir. Eser üç kısma ayrılır. Birinci tabakada çok meşhur kişilerden bahseder. 34 tabakaya ayrılır. İkinci kısımda ikinci derecedeki fakihlerden bahseder. 36 tabakaya ayrılır. Üçüncü kısımda geri kalan kişilerden bahseder. Bu kısmı alfabetik tertib edilmiştir. Kitap henüz basılmamıştır.

el-İşârât ilâ mâ vakaa fi'l-Minhâc min el-esmâ ve'l-emâkin ve'l-lügât: Nevevî'nin eserinin ilâveli muhtasarıdır. Üç kısma ayrılır. Birinci kısım lügatla ilgilidir. İkinci kısım müteradif ve müsterek isimler, üçüncü kısım yer adlarından bahseder. Eser 743-745/1342-1344 yılları arasında telif edilmiştir. Bize kadar gelmiş, henüz basılmamıştır.

Nüzhet el-nuzzâr fî kuzât el-emsâr: Kadıların biyografilerinden bahseden bu eser 780/1378 yılına kadar gelir. Zamanımıza ulaşmıştır. İbn el-Mülakkın'ın eserlerinin fihristi de zamanımıza ulaşmış ve basılmıştır.²²⁸

26. **İbn el-Furât, Muhammed b. Abdurrahîm b. Ali:** 735/1335 yılında Kahire'de doğdu. Orta derecede bir hadisçi ve memurdu. Mısır'da ve Dimaşk'ta çeşitli âlimlerden okudu. Müderrislik yaptı. Kahire'nin dışındaki Bab el-Mukâzî'deki şühud dükkanlarında çalıştı, nikah memurluğu yaptı. el-Medreset el-Muizziyye'de hatiplik yaptı. Büyük bir tarih yazmaya karar verdi. Eseri temize çekmeye kendi devrinden başladı. Son üç asırlık kısmını temize çekebildi. 807/1405 yılında Kahire'de öldü.

İbn el-Furât'ın en önemli eseri *el-Târîh el-vâzih el-meslûk ilâ terâcim el-hulefâ ve'l-mülûk* adlı büyük İslâm tarihidir. Eseri 20 cilt halinde

²²⁸ GAL, II, 92-93, S.II, 109-110; Zirikli V, 57; Şâkir Mustafa, III, 126-127; *Nevâdir el-mahtûtat*², s.160-162.

tamamlamıştır. 800/1398 yılı olalarıyla sona erer. Kendi devri için birinci dereceden kaynaktır. Hatıralarına, derlediği bilgilere dayanır. Daha önceki devirlere âit malûmatı çeşitli tarih kitaplarından olduğu gibi aktarmıştır. Bu faydalandığı kaynaklar arasında İbn Ebî Tayy ile İbn Tuveyr'in tarihleri, İbn Ebî Usaybia'nın *el-Muhtâr min uyûn el-tevârih*, Sibt b. Abdüzzâhir'in *Meâdin el-zeheb fî târih el-mülûk ve'l-hulefâ ve zevi'l-rüteb* ile *Nazm el-sülûk*, Ebû'l-Ğanâim el-Şeyzerî'nin *Cemheret el-İslâm zât el-nesr ve'l-nizâm*, İbn el-Mükerrem'in *Zehîrat el-küttâb*'ı gibi zamanımıza ulaşmayan kaynaklar vardır. Kitaptan çeşitli ciltler zamanımıza gelmiştir. Kitaptan bazı seçmeler ve bölümler Levi Della Vida, Le Strange, Karabaçek, Michaud taraflarından yayınlanmıştır. İslâm dünyasında ise Kostantin Zürayk-Necîâ İzzeddin 789-799 yılları olaylarından bahseden cildi iki cüz halinde Beyrut'ta 1936-1936 yıllarında yayınlamışlardır. Sonra yine aynı kişiler 683-696 yıllarına âit cildi 1939 yılında, Kostantin Zürayk tek başına 672-682 yıllarından bahseden cildi 1942 yılında yayınlamıştır. Daha sonra Hasan M. el-Şemmâ 563-567, 586-599, 600-615 yıllarına ait kısımları 1967, 1969, 1970 yıllarında Basra'da neşretmiştir. J. S. C. Riley İngilizce tercümesiyle beraber 1971 yılında Haçlılarla ilgili kısımlarını Cambridge'te yayınlamıştır. İslâm tarihinin en büyük kaynaklarından olan, siyâsî tarih yanında kültür tarihine dâir değerli bilgiler içeren bu önemli eserin neşrinin tamamlanması bu günün tarihçilerinin birinci derecedeki görevlerindenir.²²⁹

27. **İbn Dokmak, İbrahim b. Muhammed b. Aydemir:** 750/1349 yılı civarında Kahire'de doğdu. Büyük dedesi Dokmak, Sultan Nasır Muhammed b. Kalâvun'un emirlerindendi. İbn Dokmak hanefî fikhî ve edebiyat öğrendi. Arap olmadığı için dil konusunda problemleri vardı. Bunun için eserlerinde dil hataları bulunur. Koyu bir hanefî idi. *Nazm el-cümân fî tabakâti eshâbi imâminâ el-Nu'man* adında üç ciltlik önemli bir eser yazmış, bu eserin birinci cildini Ebû Hanife'ye ayırmıştır. Bu eserdeki İmam Şâfiî için 'küçümseme ifade eden sözlerinden dolayı şâfiî fakihlerinin hiddetini çekmiş, 805/1402 yılında Şâfiî kadısının meclisinde muhakeme edilip dayak ve hapis cezasına mahkum edilmiştir. 809/1407 yılında Kahire'de ölmüştür.

Siyâsî tarih, biyografi ve sîret dal'larında geniş bilgi sahibi olan İbn Dokmak 200 cilde yakın eser yazdı. Bunlardan biri *Nüzhet el-enâm fî târih el-İslâm*'dır. Yıllara göre tertibedilmiştir. Zamanımıza hicrî 279-406, 436-499, 628-659 yıllarına âit iki cildi gelmiştir. Bunlar Feyzullah Efendi, nr. 1549 ve

²²⁹ *EP*, III, 792; *GAL*, II, 50, S.II, 49; *Nur ad-Din*, I, 73-74; Şâkir Mustafa, III, 128-130; Günaltay, s.361-362; Ziriklî, VI, 200-201.

Bibliothèque Nationale, nr. 1597'dedir. Henüz basılmamıştır. İkinci önemli eseri *Tercemân el-zamân min terâcim el-a'yân*'dır. Bu eserinde Safedî'nin *el-Vâfi*'sini ihtisar etmiş, ona daha sonraki devri ilâve etmiştir. Yirmi kısım üzere alfabetik tertib edilen eserin III. Ahmed, nr. 2927'de müellif hattıyla 7, 11, 13, 16. ciltleri bulunmaktadır. Henüz neşredilmemiştir. Üçüncü eseri *Kitab el-intisâr fî'l-emsâr*'dır. Kitap oniki kisma ayrılır. Her kısımda İslâm dünyasındaki büyük bir şehirden bahsedilir. Kitabın tamamlandığı belli değildir. Zamanımıza dördüncü ve beşinci ciltleri gelmiştir. Vollers bu kısımları 1893 yılında Kahire'de *el-İntisâr li vâsıtati ikd el-ensâr* adıyla neşretmiştir. Bu kısımlar Mısır tarihinden ve coğrafyasından bahseder. Talebesi Makrizî *el-Hitât*'ta bu eserden faydalanmış olmalıdır. Fakat, adını hiç zikretmez. Dördüncü eseri, yukarıda adı geçen *Nazm el-cümân fî tabakâti eshâbi imâmina el-Nu'man*'dır. Kitabın ikinci cildi zamanımıza gelmiştir. Nüshası III. Ahmed, nr. 2832'dedir. Kâtib Çelebi müellifin hattıyla yazılan birinci ve ikinci ciltlerini görmüştür. Beşinci eseri *el-Cevher el-semîn fî sîret el-mülûk ve'l-selâtin*'dir. Sultan Berkuk'un isteği üzerine yazmıştır. Bir İslâm tarihi olan eser el-Melik el-Mansur Abdülaziz b. Berkuk'un hayatıyla sona erer. Müellif her halifenin veya sultanın hayatını müstakil olarak ele almış, olayları yıllara göre tertibetmiştir. Tek cilt halinde olan eserin nüshaları zamanımıza gelmiş, M. Kemâleddin-İzzeddin Ali taraflarından 1985 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Memlûklar Devleti tarihinden bahseden iki ciltlik *Târih el-Devlet el-Türkiyye, İkd el-cevahir fî sîret el-Melik el-Zâhir Berkuk, el-Künûz el-mahfiyye fî sîret el-sûfiyye, Tercemân el-zamân, Ferâid el-fevâid* adlı eserleri ve biyografiye dâir çok sayıda eseri henüz keşfedilmemiştir. İbn Dokmak'ın eserlerinden el-Aynî bol miktarda faydalanmıştır.²³⁰

28. **İbn el-Şihne, Muhibbuddin Muhammed b. Muhammed:** Türk bir aileden gelen İbn el-Şihne'nin atalarından Mahmud b. Kutlu Haleb şihnesiydi. İbn el-Şihne VIII/XIV. yüzyıl ortalarında Haleb'te doğdu. Memleketinde, Dimaşk'ta, Mısır'da çeşitli âlimlerden okudu. Dil, tefsir, fikh ve tarih sahalarında kültürlü bir kişiydi. Haleb'te önce müderrislik, sonra hanefî kadılığı yaptı. Sonra Dimaşk hanefî kadısı oldu. Siyâsî bir sebepten dolayı Sultan Berkuk tarafından tutuklanıp Kahire'ye götürüldü. Serbest bırakılınca Haleb'e döndü. Ferec b. Berkuk aleyhindeki faaliyetlere katıldı. Ferec'ten af dilemek için Kalûre'ye gitti. Sultan el-Nasır Ferec Şam'a dönerken onu yanında getirdi. Haleb başkadılığına ve müderrisliğe getirdi. 815/1412

²³⁰ *İA*, VII, 723, *EP*, III, 779; *GAL*, II, 50, S.II, 49; Ziriklî, I, 64; Şâkir Mustafa, III, 131-133; *Nur ad-Din*, I, 80-81; Rosenthal, s.204, 480, 546, 551; *Nevâdir el-mahtâtâ*, s.69-70; Ziriklî, I, 64.

yılında ölünceye kadar bu görevde kaldı. 811/1409 tarihli bir vakfiyesi günümüze gelmiştir. En önemli eseri *Ravz el-menâzır fî ilm el-evâil ve'l-evâhir* adlı muhtasar İslâm tarihidir. Kitap oğlu Muhibbuddin tarafından ihtisar edilmiş, üzerine bir zeyl yazılmıştır. *Ravz el-menâzır*'ın çok sayıda nüshası zamanımıza gelmiş, İbn el-Esîr'in *el-Kâmil*'inin hamisinde Bulak'ta 1290 yılında basılmıştır.²³¹

Oğlu Şemseddin Ebü'l-Fazl Muhammed ise 804/1402 yılında Haleb'te doğdu. Haleb'te babasından, çeşitli âlimlerden hadis, fıkıh, edebiyat okudu. Tarihle uğraştı. Önce Haleb kadılığı yaptı. Sonra Mısır'a gitti ve sır kâtibliği yaptı. Siyasî bir sebeple Kudüs'e sürüldü, sonra Haleb'e dönmesine müsaade edildi. Tekrar Mısır'a gidip sır kâtibliği görevine devam etti. Ardından haneî kadılığı görevi de kendisine verildi. Daha sonra kadılıktan azledildi. Kahire'deki Şeyhûniyye Hanikâh'ı şeyhi oldu. Bu sırada çeşitli haksızlıklara uğradı, 890/1485 yılında Kahire'de öldü. Başlıca eserleri; babasının eserinin zeyli *Nüzhet el-nevâzır fî Ravz el-menâzır* ile *el-Dürr el-müntehab fî târihi memleketi Haleb*'tir. Birinci eserinin nüshaları zamanımıza gelmiştir, henüz basılmamıştır. İkinci eseri ise İbn el-Adîm'in Haleb tarihine bir zeyldir. Bazıları eserin müellifinde şüphe ederlerse de, bu şüphe doğru değildir. Yukarıda bahsedilen ve babası tarafından tertib edilen 811/1409 tarihli vakfiyeden eserde bahsedilir. Nüshaları zamanımıza gelmiş, kitap Serkis tarafından 1909 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.²³²

29. **İbn Hicci, Sihâbeddin Ebü'l-Abbâs Ahmed:** 751/1350 yılında Dimaşk'ta doğdu. Dimaşk'ta İbn Kesîr, İbn Râfî, Sübkî gibi zamanın büyük âlimlerinden hadis, fıkıh okudu. İyi yazı yazardı. Çok sayıda kitap istinsah etti, müderrislik yaptı, fetva verdi. Emevîye Camii hatipliği, Dimaşk kadısı naibliği yaptı. Kahire'ye elçi olarak gönderildi. Ömrünün sonlarında Dimaşk'taki âlimlerin reislerinden oldu. Talebesi İbn Kâdî Şuhbe onu İslâm'ın tarihçisi diye anar. Tarih sahasındaki eserlerinin en önemlisi *el-Dâris min târih el-medâris*'tir. Bu eserinde Dimaşk'ta kurulan 130'dan fazla medreseden, vâkıflarından, vakıf şartlarından, hocalarının hayatlarından bahsediyordu. el-Nuaymî'nin kaynaklarından olan kitap zamanımıza ulaşmamıştır. İkinci önemli eser İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'l-nihâye* adlı İslâm tarihine yazdığı zeyldir. Eser 741/1340 yılından başlar, müellifin ölümünden biraz önceye kadar gelir. Kitap yıllara, yıllar aylara ayrılarak

²³¹ GAL, II, 141-142, S.II, 177; Şâkir Mustafa, IV, 93-95; Ziriklî, VII, 44.

²³² EF², III, 962; GAL, II, 42-43, S.II, 40; Rosenthal, s.157, 179, 242, 586; Şâkir Mustafa, IV, 116-117; Nevâdir el-mahtûtar², s.99.

yazılmıştır. Her ayın sonunda vefeyâtı veriyordu. Talebesi İbn Kâdî Şuhbe bu esere ilâveler yapmış, hocasının yazdığı kısımları düzenlemiş, 840/1437 yılına kadar getirmiştir. Eserin tamamı 7 cilt tutuyordu. Bu eserden İbn Hacer, *Beyrut tarihi* müellifi Salih b. Yahya, Şemseddin el-Cezerî faydalanmışlardır. *İber el-a'sâr ve haber el-emsâr* adındaki bu eserin bir cildi Berlin, nr. 9458'de bulunmaktadır. Bunlardan başka el-Birzâlî'nin tarihine, Zehebî'nin *el-Iber*'ine, İbn Râfî tarihine zeyilleri bulunur. Çeşitli ilimlere dâir meselelerden bahseden *Cem el-müfterik* adlı eserini de burada anmak gerekir.²³³

30. **el-Kalkaşandî, Ahmed b. Alî:** 756/1355 yılında Kahire'nin kuzeyinde Kalkaşande kasabasında doğdu. Soyu Gatafan'ın kollarından Benû Bedr'e dayanır. Ülkesinde ve İskenderiye'de çeşitli âlimlerden hadis, fıkıh, edebiyat okudu. Hocaları arasında İbn el-Mülekkin da vardır. Ondan şâfiî fikhında icâzet almıştır. Önceleri fıkıh okuttu ve bu konularda eserler yazdı. Ardından bazı idâri görevler aldı. 791/1389 yılında Sultan Berkuk zamanında Kahire Dîvan el-İnşâ'sında sır kâtibi Bedreddin Muhammed b. Fazlullah el-Ömerî'nin yanında dest kâtibi olarak çalışmaya başladı. Bu görevinde uzun yıllar kaldı. Bu arada Dîvan el-İnşâ ve İnşâ sanatı hakkında araştırmalar yaptı. Bu konuda yazılmış olan kitapları,terassül mecmualarını okudu. İbn Fazlullah'ın *el-Ta'rif bi'l-mustalah el-şerîf* adlı eserinin etkisinde kaldı. Dîvan el-İnşâ, İnşâ sanatı konularında *Subh el-a'sâ fî sinâat el-inşâ (fî kitâbet el-inşâ)* adlı büyük eserini ve diğer kitaplarını yazdı. 821/1418 yılında Kahire'de öldü. Oğlu Necmeddin İbn Gudde de hadisçi, fakih ve münşi idi.

Kalkaşandî'nin eserleri fıkıh, edebiyat, tarih konularındadır. Fıkıh sahasında Kemâleddin el-Müdlîcî (ölm. 757/1355)'nin *el-Câmi el-muhtasar*'ı ile Necmeddin el-Kazvîni (ölm. 665/1266)'nin *el-Hâvi'l-sağîr*'i üzerine şerhleri vardır. Edebiyat konusunda kılıç ile kalemin öğrenmelerinden bahseden bir risâle, *Bânet Suâd* kasidesi üzerine bir şerh yazmıştır. Tarih sahasındaki eserlerine gelince, bunların en meşhuru 7 cilt halinde 814/1412 yılında tamamladığı *Subh el-a'sâ fî sinâat el-inşâ* adlı eseridir. İnşâ (sekreterlik) sanatı, Dîvan el-İnşâ, diğer idarî konularda bilgi veren, inşâ sanatından pek çok resmî vesika örneği içeren eser bir mukaddime, on makale üzere tertibedilmiştir. Mukaddime inşâ sanatının değeri, tarihi ve çeşitleri, birinci makalede bir katibin öğrenmesi gereken bilgiler, yazılar,mürekkepler, hatlar, ikinci makâlede coğrafya-yollar, bilhassa Mısır-Şam ve komşu ülkeler,

²³³ GAL, II, 50, S.II, 50; Rosenthal, s.148, 678, 702; el-Müneccid, *Mu'cem el-müerrihin el-Dimaşkiyân*, s.229-230; Şâkir Mustafa, IV, 95-97; Ziriklî, I, 110.

üçüncü makalede evrakların düzenlenmesi çeşitleri, dördüncü makalede inşa sanatında kullanılan ıstılahlar (terimler), bunlarla ilgili pek çok örnek, beşinci makalede görevler ve çeşitleri, sahiplerinin taşıdıkları unvanlar, altıncı makalede dinî vasiyetler, görev tasrihleri, yedinci makalede iktalar, tarihleri, hükümleri ve törenleri, sekizinci makalede yeminler, İslâm tarihindeki örnekleri, dokuzuncu makalede amanlar, sulhlar, anlaşmalar, onuncu makalede sultanların gönderdikleri evraklar, posta, posta güvercinleri, ateşburçları hakkında bilgi verir. Kaynakları arasında İbn Fazlullah'ın *Mesâlik el-ebâr* ve *el-Tarif bi'l-mustalah el-şerif* adlı eserleri, Takiyyüddin Abdurrahman b. Nâzır el-Ceyş'in *Teskîf el-Ta'rîf*i ile *Urf el-tarîf*i ve pek çok eser vardır. Kitap zamanımıza gelmiş, Muhammed Abdürresûl İbrahim tarafından 1331-1338/1913-1920 yıllarında 14 cilt halide Kahire'de neşredilmiştir. Bu neşir Beyrut'ta tekrarlanmış, sonuna bir cilt fihrist (indeks)ler ilâve edilmiştir. el-Kalkaşandî aynı konuda Bedreddin b. Alâeddin b. Fazlullah'ın adına nisbetle *el-Kevâkil el-dürriyye fi'l-menâkıb el-bedriyye* adıyla bir eser daha yazmıştır. İkinci önemli eseri *Nihâyet el-erab fi ma'rifeti ensâb el-Arab*'tır. Kitap bir mukaddime, bir maksad, bir hâtimeден oluşur. Mukaddimedede neseb ve kabileler konularıyla uğraşan kişiye gerekli bilgilerden, arapların tarifinden ve neseplerinin tabakalarından bahsedilir. Maksad ise iki fasla ayrılır. Birincisinde Peygamberin nesebinden, soyundan, ikincisinde alfabetik tertibe göre Arap kabilelerinin neseplerinden bahsedilir. Hâtime ise Arapların dinlerinden, kabilelerinin maceralarından, harplerinden, ateşkedelerinden ve panayırlarından söz edilir. Kitap bize kadar gelmiş, 1332/1914 yılında Bağdad'ta, İbrahim el-Ebyârî tarafından 1959 yılında Kahire'de, 1984 yılında Beyrut'ta basılmıştır. el-Ebyârî neşri mükemmel olup başına G. C. Anavati tarafından bir giriş yazılmıştır. el-Kalkaşandî bu esere zeyl mahiyetinde *Kalâid el-cümân fi'l-ta'rîf bi kabâil Arab el-zamân* adında zamanındaki kabilelerden bahseden başka bir eser yazmıştır. 819/1416 yılında tamamladığı bu kitabı Ebû'l-Mehasin Muhammed el-Cühenî el-Müeyyedî'ye ithaf etmiştir. Bu eser de İbrahim el-Ebyârî tarafından 1964, 1982 yıllarında Kahire'de Ali b. Ahmed el-Kalkaşandî (ölm. 790'lı)'ye nisbetle neşredilmiştir. el-Kalkaşandî'nin başka bir önemli eseri Hilâfet, şartları, lakapları, tarihinden, hilâfetle ilgili evrak örneklerinden bahseden *Meâsir el-inâfe fî meâlim el-Hilâfe*'dir. Bu eser 819/1416 yılında tamamlanmış, Kahire Abbâsî Halifesi Mutazid b. el-Mütevekkil'e ithaf edilmiştir. Bu eserin iki yazmasının tahlilli bir tanıtmasını Mukrimin Halil Yınanç-İbrahim Kafesoğlu, TD, VIII/11-12, 1956, s.99-104'te yapmışlar, Abdüssettar A. Ferrac ise tenkitli neşrini 1964 yılında Kuveyt'te, 1980 yılında Beyrut'ta yayınlamıştır. el-Kalkaşandî bunlardan

başka, Sultan el-Müeyyed Şeyh (815-824/1412-1421)'in hayatı hakkında *Nazmü sîret el-Mü'eyyed* adlı bir eser kaleme almıştır.²³⁴

31. **İbn el-Cezerî, Şemseddin Muhammed b. Muhammed:** 751/1350 yılında Dimaşk'ta doğdu. Geleneksel şekildehadis, fıkıh, kıraat tahsil etti. Bilhassa *Kur'an* ilimleriyle uğraştı. 768/1367 yılında hacca gitti. Dönüşte Kahire'ye uğradı, kıraat ilmi tahsiline devam etti. Dimaşk'a döndü. el-Dimyâti, el-Eberkûhî, el-Esnevî'nin talebelerinden hadis ve fıkıh dersleri aldı. Sonra Kahire'ye gitti. Orada belagat, usûl-i fikh dersleri aldı. Sonra Dimaşk'ta İbn Kesir, el-Bülkînî'den fetvâ icâzeti aldı. Kıraat derslerine devam etti. 793/1391 yılında Dimaşk kadılığına getirildi. Dimaşk'ta Dârülkurân adında bir medrese yaptırdı. Tekrar Kahire'ye gitti. Ayıtmış'ın üstâzüddarı Kutlubey ile arası açıldı. Onun tarafından tehdit edilmesi ve mallarının müsadere edilmesi sonucu İskenderiye'den gemiye binip Anadolu'ya geldi. Bursa'da Yıldırım Beyazıt tarafından iyi kabul gördü. Pek çok kişi ondan kıraat ilmi okudular. 805/1402 yılındaki Ankara savaşında Sultan Beyazıt'ın yanındaydı. Timur tarafından büyük itibar gördü, Semerkand'a götürüldü. Orada müderrislik yapmaya devam etti. 807/1405 yılında Timur ölünce Horasan'a döndü. Herat, Yezd, Isfahan şehirlerine uğradı. Şiraz'da karar kıldı. Bir müddet burada hocalık yaptı. İstememesine rağmen Şiraz kadılığına tâyin edildi. Sonra, 823/1420 yılında Basra'ya, oradan hacca gitti. Mekke ve Medine şehirlerine uğradı. Birkaç yıl Hicaz'da kaldıktan sonra Şiraz'a döndü. 833/1429 yılında Şiraz'da öldü.

İbn el-Cezerî hadis, fıkıh, kıraat sahalarında âlimdi. Bilhassa kıraat ilmi sahasında zamanının en yetkili kişisi kabul edilirdi. Bunun yanında ticaret ve siyasetle de ilgilendi. Nesir ve nazımla çeşitli eserler yazdı. Kadılık görevinde fazla başarılı olmadığı söylenir. Eserleri kıraat, tarih, hadis, fıkıh sahalarındadır. Kurralar hakkında *Nihâyet el-dirâyât fî esmâi ricâl el-kirâât (Tabakât el-kurrâ)* adıyla 772-774/1370-1372 yıllarında büyük bir eser yazdı. Bu kitabını 783-795/1381-1393 yıllarında *Ğâyet el-nihâye fî tabakât el-kurrâ* adlı eserinde ilâveler yaparak hülâsa etti. Bu eserindeki malzemeyi Ebû Amr el-Dânî ve el-Zehabî'nin aynı konudaki eserlerinden, ayrıca 5 kitaptan toplamıştır. Birinci eser kaybolmuş, muhtasarı ise zamanımıza ulaşmıştır. Bergstrasser ve Pretzi taraflarından 1932, 1935 yıllarında İstanbul ve Kahire'de, 1982 yılında Beyrut'ta basılmıştır. İkinci önemli eseri *el-Deracât el-aliyye fî tabakât el-ulemâ el-hanefiyye*'dir. Uluğbey'in isteği

²³⁴ İA, VI, 134-139, *Er*², IV, 531-533; GAL, II, 134, S.II, 164-165; Rosenthal, s.76, 413, 429, 591; Şakir Mustafa, III, 133-137; Zirikli, I, 177.

üzerine yazmıştır. Bu eseri yazarken Muhammed b. Abdülkâdir el-Kuraşî'nin müsveddelerine dayanmıştır. Kitabın nüshası III. Ahmed, nr. 2831'de bulunmaktadır, henüz basılmamıştır. Başka bir eseri 798/1396 yılında tamamladığı *Muhtasarü târîh el-İslâm*'dır. Nüshaları zamanımıza ulaşmış, henüz basılmamıştır. Bu eserle *Zeyl alâ Târîh el-İslâm* aynı yılda tamamlanmışlardır. İkinci kitap, belki de birincisinin başka adıdır. Zamanımıza gelmemiştir. Başka bir önemli kitabı *Zât el-şifâ fî sîret el-Nebî ve'l-hulefâ*'dır. Yıldırım Beyazıt zamanına kadar gelen bir İslâm tarihidir. Kırâata dâir eserleri çoktur. Bir kısmı basılmıştır. Bir de imlâ kurallarından ve hattan bahseden *el-İsâbe fî levâzım el-kitâbe* adlı eseri bulunmaktadır.²³⁵

32. el-Makrizî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali: 766/1365 yılında Kahire'de doğdu. Ailesi Ba'lebek'in el-Makârize mahallesinden Kahire'ye göç etmişti. Bu sebeple el-Makrizî nisbesini aldı. Gerek ana gerek baba tarafından ilimle uğraşan ailelerden gelir. Annesinin babası İbn el-Saîğ (ölm. 776/1375) onun çocukluk devrinde, tahsilinin başlangıcında etkili oldu. Babası Ali ise kadılıkla ve Dîvan el-İnşâ'da kâtiplikle meşguldü. Dedesi İbn el-Saîğ'den önce ölmüştü. el-Makrizî'nin büyük dedesi hanbeli, ana tarafından dedesi hanefî, babası ise şâfiî idi. Kendisi de Şâfiîye mezhebinin seçti. Kahire'de Zeyneddin el-İrâkî, Sirâc el-Bülkînî, İbn Haldun başta olmak üzere çok sayıda âlimden okudu. Hocalarının sayısının 600'e ulaşmasıyla övünürdü. Fıkıh, hadis, edebiyat, tarih sahalarında âlim idi. Astronomi ile de uğraştı. Önce, 788/1386 yılında babası gibi Dîvan el-İnşâ'da muvakkî (tuğracı) oldu. Sonra, Kahire camilerinde vazetti, hadis müderrisliği yaptı. 801, 802, 807/1399, 1400, 1404 yıllarında muhtesiplik görevinde bulundu. Kahire'de Amr Camii'nde, Hasan Medresesi'nde vâizlik yaptı. Müeyyediyye Medresesi'nde hadis okuttu. 810/1407'den itibaren Dimaşk'ta el-Eşrefiyye, el-İkbâliyye medreselerinde müderrislik, el-Kalânisiyye Medresesi ile Nureddin Hastesi'nin mütevelliklerini yaptı. Sultan el-Nâsır Ferec b. Berkuk ile 816/1413 yılında hac yaptı. Bundan sonra, kendisini ilme; bilhassa tarih ilmine verdi. Kahire'ye döndü. Telif ve tedrisle uğraştı. Bir ara, 834/1431 yılında hacca gitti. Beş yıl kadar Mekke'de ders vermek, kitap imlâ etmekle uğraştı. 840/1436 yılı civarında Kahire'ye döndü. 845/1441 tarihinde bu şehirde öldü.

Makrizî her şeyden önce büyük bir tarihçidir. Siyasî tarih yanında kültür tarihinin çeşitli kollarıyla da ilgilenmiştir. Hadisçiler tarafından tenkit

²³⁵ İA, V/II, 850-851, *ET*², III, 776; GAL, II, 201-203, S.II, 274-278; Rosenthal, s.389, 533, 564; Şakir Mustafa, IV, 97-98; *Nevâdir el-mahtûtar*², s.360-361; Ziriklî, VII, 45-46; Münecid, s.232-233.

edilmesi ise onun lehine sayılacak bir durumdur. İslâm tarihinde yetişen en büyük tarihçilerdendir. Bilhassa, herkesin ihmal ettiği kültür tarihine büyük önem vermiştir. Siyasî tarihle ilgili kitaplarını da büyük bir itina ile yazmıştır. Mısır tarihi sahasında en büyük tarihçidir. el-Sehâvî onun eserlerinin 30'dan fazla olduğunu, bu eserlerin 200'den fazla cilt tuttuğunu, müellif hattıyla bunları okuduğunu söyler. Bu eserler Mısır-Kahire tarihine, İslâm tarihine, kültür tarihine ve bazı özel konulara, çeşitli ülkelerin etnografisine, tarih konusunda bazı meselelere âit olanlar olmak üzere beş kısma ayrılabilir.

Eserlerinin en önemlisi Mısır-Kahire tarihinden, kültür hayatından, çeşitli kurumlarından bahseden *el-Mevâz ve'l-i'tibâr fî zikr el-hıtat ve'l-âsâr* adlı eseridir. Kısaca *el-Hıtat* denir. Mısır ve topografyasından, tarihinden, şehirlerinden, sokaklarından, caddelerinden, çarşılarından, camilerinden, saraylarından, büyük evlerinden, medreselerinden, tersanelerinden, bahçelerinden, kanallarından, kalelerinden bahseder. Siyasî tarihe dâir değerli bilgiler verir. Bugün Mısır kültür tarihine dâir bildiklerimizin yarısı bu esere dayanır. Kitap 7 cüze ayrılır. Birinci cüz Mısır'ın genel coğrafyasından, ikinci cüz şehirlerinden ve halkından, üçüncü cüz Fustat'tan, dördüncü cüz Kahire'den, beşinci cüz müellif zamanındaki camilerden, çeşitli eserlerden, son kısım yahudilerin, Kiptarın tarihlerinden, kiliselerden, manastırlardan bahseder. Sehâvî, Makrizî'nin bu eseri el-Evhadî (ölm. 811/1408)'nin müsveddeleri üzerine kurduğunu, eseri tamamiyle kendisine mal ettiğini iddia eder (*el-İ'lâm*, s.647). Kitap doğudaki ve batıdaki âlimlerin büyük dikkatini çekmiş, onlar tarafından bol bol kullanılmıştır. 1270/1854 yılında Bulak-Kahire'de, 1987 yılında Kahire'de basılmıştır. Bu baskının Beyrut ve Bağdad'ta reproduksiyonları yapılmıştır. Erken devirde Latince'ye tercüme edilmiş, 1724 yılında bu tercüme basılmıştır. Son olarak, Eymen Fuad Seyyid tenkitli neşrini hazırlamış, bu çalışma el-Furkan yayınları arasında 1996 yılında neşredilmiştir. Gastan Wiet neşri 1995 yılında Frankfurt'ta tekrarlanmıştır.

İkinci önemli eseri *el-Sülûk fî marifeti düvel el-mülûk*'tur. Eser Mısır tarihinden bahseder. 567/1171 yılı olaylarıyla başlar. 845/1441 yılına kadar gelir. Son derece önemlidir. el-Kâdî'l-Fâdil'in *Müteceddidât*'ından, Abdülatîf el-Bağdâdî'nin eserlerinden, İbn el-Esîr, İbn el-Furat, el-Davâdârî, Baybars el-Mansûrî, Nüveyrî, el-Cezerî, el-Birzâlî, İbn Vâsıl, İbn Abdüzzâhir'in eserlerinden faydalanmıştır. Kültür tarihine, iktisat tarihine, kronolojiye dâir son derece önemli bilgiler vermiştir. Kitap erken devirde araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Quatremère 1835-1845 tarihleri arasında

iki ciltlik kısmını yayınlamıştı. Yirminci yüzyılda M. Mustafa Ziyade eseri edision kritikli neşre başlamış, 1934 yılında birinci cildini (Eyyübîlerle başlar), 1958 yılında ikinci cildini yayınlamıştır. Bu iki cilt 567-755 hicri yılları olaylarını kapsar, sonra, Saîd Abdülfettah Âşûr üçüncü ve dördüncü ciltlerini 1970-1973 yıllarında neşretmiştir. Ciltlerin hepsi Kahire'de basılmıştır.

Makrizî'nin üçüncü önemli eseri Fâtımî Devleti tarihinden bahseden *İttiâz el-hunefâ bi ahhâr el-eimmet el-Fâtımiyyûn el-hulefâ*'dır. Fâtımîler hakkında yazılmış en önemli eserdir. 567/1171 yılında Fâtımî hilâfetinin kaldırılmasıyla sona erer. İbn Zûlak, İbn el-Tuveyr, emir İbn Şeddâd, Ahi Muhsin, İbn el-Mühezzebe, İbn Razzam tarihlerinden faydalanır. Eser bize kadar gelmiş, H. Bunz tarafından 1909 yılında Gotha nüshasına dayanılarak Leipzig'te eksik bir baskısı yapılmıştır. Bunun tashihli ve tahkikli bir neşri Cemâleddin el-Şeyyal tarafından 1948 yılında Kahire'de tekrarlanmıştır. Sonra, III. Ahmed, nr. 3013'teki tam nüshasının bulunması üzerine el-Şeyyal eserin yeni bir neşrine başlamış, 1967 yılında Kahire'de ilk cildini yayınlamıştır. Onun ölümü üzerine, eserin neşrine Muhammed Hilmi Ahmed devam etmiş, 1971, 1973 yıllarında ikinci, üçüncü ciltlerle eserin neşrini tamamlamıştır.

Dördüncü önemli eseri *el-Mukaffâ fî terâcimi ehli Mısır ve'l-vâridine ilayhâ*'dır. Mısır'da doğup yaşayan ve Mısır'a gelen İslâm tarihindeki önemli kişilerin hayatlarından bahseder. Hatîb el-Bağdâdî'nin eseri tarzındadır. Alfabetik düzenlenmiştir. Müellif bu eserin onaltı cildini yazmıştır. İbn Tağribirdî "Bu eseri tamamlasa 80 cildi geçerdi" der. Zamanımıza bu eserin bazı ciltleri gelmiştir. Pertev Paşa, nr. 496, Bibliotheque Nationale, nr. 2144, Leyden, nr. 1368'de birer cildi vardır. Bir kısmı M. el-Ya'lâvî'nin tahkikiyle 1987 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

Beşinci eseri *el-Haber an el-beşer*'dir. Kaynaklar bu eserin *İmtâ' el-esmâ*'ya bir giriş mahiyetinde kaleme alındığını söylerler. Belki de müellif tarafından yazılması düşünülen genel bir İslâm tarihinin ilk ciltleridir. Bu eserden bazı ciltler zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır. III. Ahmed, nr. 2926'da altı cildi mevcuttur.

Altıncı eseri *İmtâ' el-esmâ' fî mâ li'l-Rasûli min el-hafadeti ve'l-etbâ*'dır. Peygamber'in hayatı, gazveleri, şemâili, ailesi, hayatının özelliklerinden bahseder. Kitap 6 cilt olup zamanımıza gelmiştir. Henüz basılmamıştır.

İğâset el-ümme bi keşf el-ğumme adlı eserinde 808/1405 yılına kadar Mısır'da meydana gelen açlık ve kıtlıklardan, bunların iktisadi ve sosyal etkilerinden bahseder. Muhammed Mustafa Ziyade-Cemâleddin el-Şeyyal taraflarından 1940, 1957 yıllarında iki defa basılmıştır. 1956, 1970 yıllarında Hıms'ta iki baskısı daha yapılmıştır.

Şüzûr el-ukûd fî zikr el-nukûd adlı eserinde Hz. Ömer devrinden Berkuk zamanına kadar basılan paralardan bahseder. Bilhassa Emevîler, Tolunoğulları, Fâtımîler, Eyyübîler ve Memlûklar devirlerinde Mısır'da basılan paralara geniş yer verir. Önce kitabı *İğâset el-ümme*'nin bir faslı olarak yazmış, sonra müstakil kitap haline getirmiştir. Kitap İtalyanca'ya, De Sacy tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiş, her iki tercüme 1797 yılında basılmıştır. A. Faris Şidyak tarafından Cevâib Matbaası'nda 1297/1881 yılında, Mayer tarafından İskenderiye'de 1933 yılında, Muhammed Sadık Bahr el-Ulum tarafından 1938 yılında Necef'te, Anastas el-Karmeli tarafından 1939 yılında Kahire'de, yine M. Sadık Bahr el-Ulum tarafından 1967 yılında Necef'te metnin baskıları yapılmıştır. Kitap İbrahim Artuk tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*Belleten*, XVII, 1955, s.367-391).

Neşredilen diğer eserleri *el-Muhtar min nevâdir el-ahbâr* (Enver Ebû Süleyym tarafından 1986 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.) *el-İlmam bi men fî arz el-Habeşe min mülûk el-İslâm* (Rink tarafından 1790 yılında Leyden'de, daha sonra 1895 yılında Kahire'de basılmıştır), *el-Turfet el-ğaribe fî ahhâri Hazramevt el-acibe* (Noskoviyy tarafından 1866 yılında Bonn'da basılmıştır), *el-Zehab el-mesbûk fî zikri men hacce min el-hulefâ ve'l-mülûk* (Cemâleddin Şeyyal tarafından 1955 yılında Kahire'de yayınlanmıştır), *el-Beyân ve'l-i'râb ammâ bi arzı Mısır min el-a'râb* (Abdûlmecid Akidin tarafından 1961 yılında Kahire'de yayınlanmıştır), *el-Nizâ' ve'l-tehâsum fî mâ beyne Benî Ümeyyete ve Benî Hâşim* (G. Vos tarafından 1888 yılında Leyden'de, 1966 yılında Necef'te, defalarca Kahire'de basılmıştır. Türkçe'ye çevrilmiştir), *el-Dav' el-sârî fî haberi Temûm el-Dârî* (Charles Matius tarafından 1941 yılında *Journal Pal. Oz. Society*, XIX, 147-179'da, M. A. Aşur tarafından 1972 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır), *Risâle fî'l-mevâzîn ve'l-mekâyil* (O. G. Tychsen tarafından 1800 yılında Rostock'ta İtalyanca tercümesiyle beraber basılmıştır). Neşredilmemiş eserleri arasında *Dürer el-ukûd el-feride fî terâcim el-a'mâl el-müfide* (Başta mutasavvıflar ve büyük âlimler olmak üzere 556 kişinin biyografisini ihtiva eder. Üç cilt olan kitabın iki cildi zamanımıza gelmiştir), hükümdarlar ve önemli kişilerin hayatlarından bahseden *Müntehab el-Tezkire fî'l-târih* (Bir cildi zamanımıza gelmiştir), Mısır tarihi ile ilgili notlardan meydana gelen *Nübeztin tarihiyye* (Bir nüshası

zamanımıza gelmiştir), Abdullah b. Adıyy (ölm. 365/975)'in eserinin muhtasarı olan *Muhtasar el-kâmil fi'l-zuafâ* (Bir nüshası zamanımıza gelmiştir), *Benû Hamû* ve *Benû Zeyyân* tarihlerinden bahseden *Terâcimü mülûk el-Ğarb* (nüshaları zamanımıza gelmiştir), *Zikrû binâ el-Kabe* (nüshası zamanımıza gelmiştir), coğrafyaya dâir *Ceny el-ezhâr min el-Ravz el-mî'târ* (nüshaları gelmiştir), İbn Arabşah'ın *Acâib el-makdûr* adlı eserinin muhtasarı bulunmaktadır.²³⁶

33. **İbn Kâdî Şuhbe, Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed:** 779/1377 yılında Dimaşk'ta doğdu. Babası ileri gelen âlimlerdendi. Dimaşk'ta Sirâceddin el-Bülkînî, İbn Hicâf gibi zamanın büyük âlimlerinden hadis, tefsir, fıkıh okudu. Tarih öğrendi. Dimaşk'ta çeşitli medreselerde hocalık (müderreslik) yaptı, fetva verdi. Kudüs'e ve Hicaz'a gitti. Buralarda bulunduğu sıralarda dersler vermeye devam etti. Nüreddin Hastanesi'nin mütevellisi oldu. Kadılık yaptı. 842-844/1338-1340 yıllarında Dimaşk başkadılığı (Kâdî'l-kudat) yaptı. Sultan Dokmak tarafından Sultan Şahruh'a gönderilen bir heyete katıldı. 851/1448 yılında Dimaşk'ta öldü. Fıkıh ve tarih sahaslarında ünlü bir âlimdi.

Tarih sahasındaki eserlerinin en meşhuru *Menâkıb el-İmâm el-Şâfi* ve *tabakâtü eshâbihî* adlı eseridir. Zamanına kadarki ünlü şâfiî fakihlerinden bahseden bu eser 29 tabaka üzere tertibedilmiştir. Her yirmi yılı bir tabaka kabul etmiştir. Kitap zamanımıza gelmiş ve 1978-1979 yıllarında Haydarabad'ta, Hafız Abdülalimhan tarafından 1987 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. İkinci önemli eseri *el-İ'lâm bi târihi ahl el-İslâm* adlı eseridir. 300/913 yılı olaylarıyla başlayan bu eser müellifin zamanının olaylarını ayrıntılı olarak verir. Bazı ciltleri bize kadar gelmiştir. 781-800 yıllarına ait cildi Adnan Derviş tarafından 1977 yılında Dimaşk'ta, başka iki cildi yine aynı şahıs tarafından 1970, 1994 yıllarında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

Başka bir eseri *Zeylû târih el-İslâm*'dır. 741/1340 yılı olaylarıyla başlayan bu eser 820/1417 yılından sonraya kadar gelir. Sekiz cilt halinde tertibedilmiştir. Eseri İbn Hicâf'ın İbn Kesir tarihine yazdığı zeylin müsveddeleri üzerine bina etmiştir. Bu eserin muhtasarının muhtasarı zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır. Diğer eserleri, *Tabakât el-nahviyyîn* ve *l-lüğaviyyîn* (iki nüshası zamanımıza gelmiş, 1974 yılında Muhsin Giyaz tarafından Necef'te

²³⁶ İA, VII, 206-208, EI², VI, 177-178; GAL, II, 38-41, S.II, 36-38; Günlaltay, s.365-370; Rosenthal, s.18, 25, 60, 63, 80, 91, 117, 122, 154, 175, 212, 240; Şâkir Mustafa, III, 140-151; Nevâdir el-mahtûtat², s.777-780; Ziriklî, I, 177-178.

basılmıştır), Zehebî'nin *Târih el-İslâm*'ından seçmeleri olan *el-Müntekâ min târih el-İslâm* (üç cildi zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır), *el-Müntekâ min Târihi İbn Asâkir* (iki parçası zamanımıza gelmiştir), *el-Sîret el-Nebeviyye*'dir. Son eserin *el-Müntekâ*'nın bir parçası olma ihtimali vardır. III. Ahmed, nr. 2917'de birinci cildi bulunmaktadır.²³⁷ Oğlu Bedreddin Muhammed (ölm. 874/1469)'in Nüreddin Mahmud'un hayatı hakkında yazdığı *el-Kevâkib el-dürriyye fi'l-sîret el-Nûriyye* adlı eseri Mahmud Zâhid tarafından 1971 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

34. **İbn Hacar, Ahmed b. Ali el-Askalânî:** 773/1361 yılında Kahire'de doğdu. Babası ilmiye mesleğiyle, annesi ticâretle uğraşıyordu. Baba tarafından dedeleri 1192 yılında Salahaddin el-Eyyübî, tarafından Askalan'ın yıkılması üzerine İskenderiye'ye, sonra Kahire'ye göçmüşlerdi. Küçük yaşta anne ve babasını kaybeden İbn Hacar babasının tüccar bir dostu tarafından büyütüldü. Babasından ve anasından oldukça büyük miras kalmıştı. Önce Mısır'da, sonra Mekke'de, daha sonra tekrar Mısır (Kahire)'de zamanın ünlü hocalarından okudu. Bunlar arasında Zeyneddin el-İrâkî, İbn el-Mülâkkın, el-Fîrûzâbâdî, İzzeddin b. Cemâa, Siraceddin el-Bülkînî, Burhaneddin el-Abnâsî vardır. 798/1396 yılında evlendi. 799/1397 yılında Hicaz'a, sonra Yemen'e gitti. 801/1398 yılına kadar bu bölgelerde çeşitli âlimlerden okudu. 802/1399 yılında Filistin'e gitti. Beş sene Filistin ve Şam'da kaldı. Ardından Hicaz ve Yemen'e yeniden gitti. 803/1400 yılında eğitimini tamamlayıp Kahire'ye döndü. Hadis, fıkıh, tefsir, Arapça, biyografi sahaslarındaki büyük âlimler arasına girdi. Bilhassa hadis ve hadis ricâli sahasında geniş bilgi sahibi olup hâfız derecesine yükselmişti. Kahire'de Salihîyye, Mansuriyye, Cemâliyye, Salâhiyye, Baybarsiyye, Şeyhûniyye, Müeyyediyye medreselerinde tefsir, hadis, fıkıh dersleri verdi. Dârüladl'de müftilik yaptı. 836-837/1432-1433 yıllarında Sultan Barsbay ile Şam'da bulundu. 828/1425 yılından itibaren yirmi bir yıl kadar kadılık da yaptı. 852/1448 yılı Ağustos ayında kadılıktan azledildi. Zilhicce 852/Şubat 1449 tarihinde Kahire'de öldü.

İbn Hacar başta hadis, tarih olmak üzere çeşitli konularında 270 civarında eser yazdı. Bunlardan başka üç şiir divanı, 13 fetvası vardır. Bize kadar gelen tarihe dair eserleri biyografi (terceme-i hal) sahasındadır. Bunların en hacimlişi Peygamber'in eshabının hayatlarından bahseden *el-İsâbe fi temyiz el-Sahâbe*'dir. Daha önce bu konuda çeşitli kitaplar yazılmıştır. İbn Hacar'ın

²³⁷ İA, VII, 760, EI², III, 838; GAL, II, 51, S.II, 50; Nur ad-Din, I, 76-78; Rosenthal, s.437, 556, 614, 674; Şâkir Mustafa, IV, 105-108; Nevâdir el-mahtûtat², s.127-128; Ziriklî, II, 851.

eseri öncekilerin hepsini geçmiştir. Kaynaklarının sayısı 940'tan fazladır. Eser kültür tarihi bakımından da değerlidir. İbn Hacer bu eserine 809/1406 tarihinde başlamış, müsveddesini üç defa elden geçirmiş, üzerinde kırk yıl kadar çalışmıştır. Bazı tekrarlarla beraber 12304 kişinin hayatından bahseder. Kitap zamanımıza gelmiş, 1853 ve 1856-1873 yıllarında Kalküta'da, 1907 yılında Kahire'de, Ali M. El-Bicâvî'nin tahkikiyle 1970-1972 yıllarında tekrar Kahire'de basılmıştır. Bu arada Kahire birinci baskısı dört defa tekrarlanmıştır.

İkinci önemli eseri hadis ricalinin biyografilerinden bahseden *Tehzîb el-tehzîb*'tir. Bu eseri el-Mizzî'nin *Tehzîb el-kemâl*'inden ve onun aslı *el-Kemâl fî esmâ' el-ricâl*'den ve başka kaynaklardan faydalanarak yazmıştır. 807/1404 yılında tamamlanmıştır. Hadis tarihi ve hadisçilerin hayatları konusunda en önemli kaynaklardanır. Kitap 1891 yılında Yeni Delhi'de, 1325/1907 yılında Haydarâbad'ta, 1968 yılında Beyrut'ta basılmıştır. İbn Hacer bu eseri *Takrîb el-Tehzîb* adıyla muhtasar hale getirmiş, bu eser de 1891 yılında Yeni Delhi'de, Abdülvahhab Abdüllatif tahkikiyle 1960 yılında Kahire'de 1975, 1988, 1991 yıllarında Beyrut'ta basılmıştır. Fihristi ise 1985 yılında Frankfurt'ta yayınlanmıştır. Aynı konudaki başka bir önemli eseri Zehebî'nin *Mizân el-i'tidâl*'inin ilâveli muhtasarı *Lisân el-Mizân*'dır. Kitap Haydarabad'ta 1911-1912 yıllarında basılmıştır.

Zehebî'nin biyografi sahasındaki en önemli eserlerinden biri *el-Dürer el-kâmine fî a'yân el-miet el-sâmine* adlı eseridir. Hicri VIII./M.XIV. yüzyılda yetişen önemli kişilerden bahseder. Bazan yedinci, bazan dokuzuncu yüzyılda yaşamış kişilere de yer verir. Bu eserde hükümdarların, âlimlerin, kâtiplerin, vezirlerin, ediblerin, şâirlerin ve diğer önemli kişilerin biyografileri bulunur. Türk tarihi, Anadolu tarihi, kültür tarihi bakımından değerlidir. Bu eseri yazarken, XIII. yüzyılda yaşayan büyük biyografi âlimlerinin eserlerine ve kendi topladığı bilgilere dayanmıştır. Kitabın nüshaları zamanımıza gelmiş, 1929 yılında Haydarabad'ta, ve Kahire'de, 1349-1350 yıllarında tekrar Haydarabad'ta, M. Seyyid Câd el-Hakk'ın tahkikiyle 1966-1967 yıllarında Kahire'de, Haydarabad birinci baskısından fotokopi olarak Beyrut'ta baskıları yapılmıştır. Müellif bu eserine bir zeyl yazarak vefeyatı 832/1428 yılına kadar getirmiştir. Bu zeylin müellif tarafından yazılan müsveddesi Teymuriyye, Tarih, nr. 649'da bulunmaktadır.

İbn Hacer'ın başka bir önemli eseri çağdaşı önemli kişilerin hayatlarından bahseden *İnbâ' el-ğumr bi ebnâ' el-umr*'dur. Bu eseri, çağdaşı tarihçilerin eserlerinden faydalandığı ve kendi topladığı bilgilere dayanarak yazmıştır.

Bu esere Burhaneddin el-Bikâî ve Suyûtî zeyiller yazmışlardır. *İnbâ' el-ğumr* zamanımıza gelmiş, Abdülmüid Han tarafından 1967'de Haydarabad'ta, Hasan Habeşî tarafından 1969-1973'te Kahire'de, M. A. Dehman tarafından, Abdülbasit b. Halil el-Haneî'nin ilâveleriyle beraber, 1979 yılında Dımaşk'ta yayınlanmıştır.

Onun başka bir önemli eseri İslâm tarihinin başından zamanına kadarki Mısır kadılarının hayatlarından bahseden *Raf' el-ısr an kuzâtı Mısır*'dır. Eserin sonunda kendi biyografisini de vermiştir. Müellif bu eserini tabakalar halinde tertibetmiştir. Talebesi Izzeddin el-Hanbelî eseri yeniden düzenlemiş ve alfabetik olarak tertibetmiştir. İbn Hacer bu eserini el-Kindî ve İbn Zûlak'ın aynı konulardaki kitaplarını tamamlamak maksadıyla kaleme almış, onlardaki malzemeyi aldığı gibi, zamanına kadar Mısır kadılarıyla ilgili bilgileri ilâve etmiştir. Daha sonra talebesi el-Sehâvî *Buğyet el-vuât* adlı zeyli ile bu eseri 900/1494 yıllarına kadar getirmiştir. *Raf' el-ısr*'ın nüshaları zamanımıza gelmiş, *Gib Memorial Serisi* içinde 1908 yılında yayınlanan el-Kindî'nin eserinin sonunda kısmen neşredilmiştir. Daha sonra Hâmid Abdülmecid-Ebû Sitta-el-Sâvî tarafların 1957'de birinci cildi, sadece Hâmid Abdülmecid tarafından 1961'de ikinci cildi Kahire'de yayınlanmıştır.

İbn Hacer'ın biyografi sahasındaki diğer eserleri: a) 816/1413 yılında tamamladığı *Tabsîr el-müntebih bi tahrîr el-müstebeh*: Alfabetik tertib edilen eser Ali M. el-Bicâvî tarafından 1964-1965 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır. b) *Ta'rîfû ehl el-takdîs bi merâtib el-mavsûfûne bi'l-tedlis*: Beş tabaka halinde tertibedilmiş, 1904 yılında Mısır'da basılmıştır. c) *el-Mecma' el-müesses li'l-mu'cem el-müfehres*: Hocalarından 450'sinin hayatlarından, rivâyet ettikleri eserlerden bahseder. 806-819/1403-1416 yılları arasında yazılmıştır. Müellif hattıyla nüshası ve başka nüshaları vardır. Yusuf Abdurrahman el-Mar'âşlı tarafından 1994 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. İbn Hacer'ın *el-Mu'cem el-müfehres* adlı başka bir eseri vardır. Bu eserde rivâyet ettiği kitaplardan bahseder. Bu eser de zamanımıza kadar gelmiştir. d) Leys b. Saîd el-Mısri (ölm. 175/1791)'nin hayatından bahseden *el-Merhamet el-ğaysiyye fî'l-tercemet el-Leysiyye* 834/1431 yılında tamamlanmıştır. 1301 yılında Bulak'ta, 1970 yılında Beyrut'ta basılmıştır. e) İmam Şâfiî'nin hayatından bahseden *Tevâli'l-te'sîs bi meâli İbn İdris* 835/1432 yılında tamamlanmıştır. 1301 yılında Bulak'ta basılmıştır. Bunlardan başka, *el-Zehr el-nâdir fî enbâ' Hıdır* (1971 yılında Beyrut'ta basılmıştır), *Gıbiat el-nâzir fî tercemeti Abdülkâdir* (1903 yılında Kalküta'da

basılmıştır), *Müntekâ Meğâzi'l-Vâkıdî* v.s. adlı kitaplarını burada zikredebiliriz.²³⁸

35. **İbn Arabşah, Şihâbeddin Ahmed b. Muhammed:** 791/1389 yılında Dimaşk'ta doğdu. 803/1400 yılında Timur Dimaşk'a gelince ailesiyle birlikte onu da Semerkand'a gönderdi. İbn Arabşah Semerkand'ta Seyyid Şerif el-Cürânî, Teftazânî ve İbn el-Cezerî gibi ünlü âlimlerden okudu. Arapça'dan başka Farsça, Türkçe öğrendi. 811/1408 yılında Moğolistan'daki Hatâ'ya gitti. Orada Şîrâmî'den hadis okudu. Sonra Harezm'e, ardından Saray'a gitti. 814/1411 yılında Saray'daydı. Sonra Kırım'a, oradan Osmanlıların başkenti Edirne'ye geçti. Sultan Çelebi Mehmed'in himayesini gördü. Sır kâtibi oldu. Onun adına çeşitli yerlere Arapça, Türkçe, Farsça, moğolca mektuplar yazdı. Avfî'nin *Cevâmî' el-hikâyât*'ını, Ebü'l-Leys el-Semerkandî *Tefsiri*'ni, el-Kâdirî'nin *Kitâb el-ta'bîr*'ini Türkçeye çevirdi. 824/1421 yılında Haleb'e. 825/1422 yılında Dimaşk'a gitti. Dimaşk'ta Ebû Abdullah M. el-Buhârî'den hadis okudu. 832/1429 yılında hacca gitti. 840/1436 yılında Kahire'ye göçtü. İbn Tağribirdî'nin arkadaşıydı. 854/1450 yılında öldü.

İbn Arabşah kültürlü, çok dil bilen, edebiyat bilgisi kuvvetli bir kişiydi. İnşâ kâtipliği yaptığı için secili bir üslup kullanırdı. Timur'a karşı tutumu çok sertti. Onu sevmezdi. En meşhur eseri *Acâib el-makdûr fî nevâibi Teymûr*'dur. Bu eser edebî bir üslupla yazılmıştır. Timur tarihi hakkında yazılan Arapça tek eserdir. Bazı olaylar dışında genellikle tarafsız bir ifade ile kaleme alınmıştır. Timur'dan başka, onunla mücadele eden hükümdarlar hakkında da bilgi verir. Irak'ın istilasıyla ilgili verdiği bilgileri Tâceddin Ahmed el-Numânî'den almıştır. Seyahatleri esnasında Timur'un seferleriyle, hayatıyla ilgili bilgi toplamıştır. Hissî ifâdeler dışında doğru ve sağlam bilgi vermiştir. Farsça kaynaklarla arasında büyük fark yoktur. Semerkand ve bu şehirdeki ilmî muhit hakkında kıymetli bilgiler ihtiva eder. Başta Makrîzî olmak üzere daha sonraki tarihçiler tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. De Golius tarafından 1636 yılında Leyden'de Latince tercümesi, De Vattier tarafından 1658 yılında Fransızca tercümesi, J. H. Sanders tarafından 1936 yılında Londra'da İngilizce tercümesi yayınlanmıştır. Arapça metni ise 1233/1818 yılında Kalküta'da, 1285, 1305 yıllarında Mısır'da, tahkikli metni A. Feyzi el-Hımsî tarafından 1986 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

²³⁸ İA, VII, 735-737, *EP*², III, 799-802; GAL, II, 67-70, S.II, 72-76; Şâkir Mustafa, III, 152-165; Günaltay, s.371-372; Rosenthal, s.59, 63, 65, 79, 123, 129, 255, 378; *Nevâdir el-mahtûlât*², s.50-54; Ziriklî, I, 178.

İkinci önemli eseri siyasi görüşler ve ahlak telkin eden kitaplar çeşidinden olan *Fâkihiet el-hulefâ ve müfâkehet el-zurâfâ*'dır. Bu esere *Merzüban-nâme* tercümesinden alıntılar ilâve etmiştir. 1290 yılında Bulak'ta, 1307, 1310, 1315, 1325 yıllarında Kahire'de, miladi 1869 yılında Musul'da basılmıştır. Diğer bir önemli eseri Sultan Çakmak (842-857/1439-1453)'ın tarihinden bahseden *el-Te'lif el-tâhir fî sîret el-Melik el-Zâhir*'dir. Biri Kıpris, II. Mahmud Kütüphanesi, nr. 1413'te olmak üzere iki nüshası zamanımıza ulaşmıştır. Bunlardan başka kendi hayatı hakkında yazdığı *Ukûd el-dürer* ile *Merzüban-nâme*, *Cevâmî el-hikâyât*, *el-Ta'bir el-kâdirî*, Ebü'l-Leys el-Semerkandî *tefsiri*'nin Türkçe'ye tercümeleri, *Tercemân el-mütercem bi munteha'l-erab fî lûgât el-Türk ve'l-Acem ve'l-Arab* (iki cildi zamanımıza gelmiştir) adlı kitapları bilinmektedir. Tercümelerin nüshaları zamanımıza gelmiştir. *Ukûd el-dürer* adlı otobiyografisinden bazı alıntılar *el-Menhel el-sâfi*, *Şezerât el-zeheb*'te bulunmaktadır.²³⁹

36. **el-Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed:** el-Aynî 762/1361 yılında Ayntab (Anteb)'ta doğdu. Babası Ayntab valisiydi. Bu şehirde babasından ve diğer âlimlerden Kur'an, hadis, fıkıh okudu, sonra Haleb'e gitti. Oradaki medreselerde tahsiline devam etti. 1390 yılında Dimaşk ve Kudüs'ü ziyaret etti. Oradan Kahire'ye geçti. Orada eğitimine devam etti. Sofilerle temas kurdu, bir ara el-Berkûkiyye medresesindeki dervişlerin yanında kaldı. 801/1398 yılında Sultan Ferec tarafından muhtesibliğe getirildi. 803/1400 yılında Nâzir el-Ahbas (Vakıflar Nazırı) oldu. 815/1412 yılında el-Melik el-Müeyyed Şeyh'in sultan olması üzerine gözden düştü. Fakat, kısa zamanda itibarını kazanarak tekrar muhtesib makamına getirildi. Türkçe bilmesi memluk idarecileri yanında itibarlı bir kişi olmasını sağladı. Sultan Tatar ve Barsbay taraflarından da korundu. Sultan Tatar için Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ını Türkçe'ye çevirdi. *İkd el-cümân* adlı tarihini Sultan el-Melik el-Eşref Barsbay'a okur ve irticalen tercüme ederdi. 829/1426 yılında Mısır'daki Hanefilerin başkadılığına yükseltildi. Oniki yıl bu görevde kaldı. 846/1443 yılında, hanefi başkadılığına ilaveten muhtesiblik, dinî vakıfların idaresi de kendisine verildi. Aynı sırada el-Eşrefiyye medresesinde müderrislik yapıyordu. 853/1449 yılında gözden düştü. 855/1451 yılında Kahire'de öldü. Kendisi tarafından kurulan medresede gömüldü.

Aynî fıkıh, hadis, edebiyat, tarih sahalarında büyük bir âlim, başarılı bir idareciydi. Şiirler de yazardı. *Umdet el-kârî fî şerh el-Buhârî*, *el-Makâsîd el-*

²³⁹ İA, VII, 698-701, *EP*², III, 734; GAL, II, 29-30, S.II, 24-25; Günaltay, s.373-377; Şâkir Mustafa, IV, 108-110; Ziriklî, I, 228; Münecid, s.242-244.

nahriyye fî şerhi şevâhid şürûh el-Elfiyye ve aruz sahasındaki eserleri önemlidirler. Tarihe dâir eserlerine gelince, bunların başında *İkd el-cümân fî târihi ehl el-zamân* adlı büyük İslâm tarihi gelir. Yirmidört cilt tutan eser 850/1447 yılı olaylarıyla sona erer. Bu eseri gençliğinde 805/1402 yılı civarında tamamladığı müsvedde halindeki notlarına ilaveler yaptıktan sonra meydana getirmiştir. Zaman zaman topografiye dair bilgiler vermiştir. Kendi zamanından önceki devirlere âit kısımları daha önce gelen tarihçilerin eserlerinden olduğu gibi nakiller yaparak meydana getirmiştir. Bu kaynaklar arasında zamanımıza gelmeyenler vardır. Eyyûbîler ve Memluklarla İlhanlılar arasındaki olaylardan, Mısır-Şam-Irak bölgelerindeki kabilelerden, hükümdarlar arasındaki münasebetlerden, teâtî edilen elçilik heyetlerinden tafsilatlı olarak bahseder. Kendi zamanına âit kısımlar son derece orijinaldir. Yalnız, yaşının ilerlediği son senelerine dâir bilgiler yetersiz kalır. Mağrib, Endelüs, Hindistan, Orta Asya bölgeleri hakkında verdiği bilgiler de yetersizdir. Müellif hattı dahil çeşitli nüshaları zamanımıza gelmiştir. Son yıllarda Abdurrazzak el-Tantâvi el-Kermut, M. M. el-Emîn taraflarından Kahire'de 1982, 1989 yıllarında iki cildi yayınlanmıştır. Diğer ciltleri yayına hazırlanmaktadır. Lâle devrinde Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu tercümenin çeşitli nüshaları vardır. el-Aynî bu eserini kardeşi Şihabeddin Ahmed'le beraber *Târih el-bedr fî evsâfi ehl el-asr*, *el-Târih el-şihâbi* adlı eserlerinde hülasa etmiştir. Bunların nüshaları da zamanımıza gelmiştir.

el-Aynî tarih ilmini müdafaa eden bir fetva vermiş, bu fetva Fuad Seyyid tarafından *RİMA*, II, 1956, s.171-172'de yayınlanmıştır. Sultan Tatar'ın hayatından bahseden *el-Ravz el-zâhir fî sîret el-Melik el-Zâhir* adlı kitabı Hans Ernest tarafından 1963 yılında, *el-Seyf el-mühenned fî sîret el-Melik el-Müeyyed (Şeyh el-Mahmûdî)* adlı eseri Fehim M. Şeltut tarafından 1966-1967 yıllarında Kahire'de yayınlamışlardır. *Mağânî'l-ahyâr fî esmâ' el-ricâl bi Maânî'l-âsâr*'da Tahavî'nin *Meânî'l-âsâr*'ındaki ravilerin hayatlarını anlatmış, tenkitlerini yapmıştır. Topkapı Sarayı, Medine, nr. 484, 485, 477'de bir nüshası bulunmaktadır. *Keşf el-kînâ' el-me'î min mübhemât el-esâmî ve'l-kînâ* adlı kitabı çeşitli ilimler sahasında eser yazan âlimlerden bahseder. Zahirîyye, nr. 7841'de bir parçası bulunmaktadır. *el-Cevheret el-seniyye fî târih el-devlet el-müeyyediyye*'nin bir nüshası da zamanımıza gelmiştir. Diğer eserleri henüz keşfedilmemiştir.²⁴⁰

²⁴⁰ *İA*, II, 70-74, *Eİ²*, I, 814; *DİA*, IV, 271-272; *GAL*, II, 52-53, S.II, 50-51; Günaltay, s.363-364; Şâkir Mustafa, IV, 110-113; Rosenthal, s.73, 84, 100, 146, 147, 154, 446; Zirikli, VII, 163; Nevâdir *el-mahtûtar*², s.629-631.

37. **İbn Ebî Uzeybe, Ahmed b. Muhammed el-Makdisî:** 819/1416 yılında Kudüs'te doğdu. Babası ölünce annesi Ebû Uzeybe denen biriyle evlendi. Bu sebeple İbn Ebî Uzeybe diye tanındı. Kudüs'te yerleşti. Tarihe meraklıydı. Makrizî ile tanışmak, ondan istifade etmek için Kahire'ye gitti. Kısa bir müddet sonra Makrizî öldü. İbn Ebî Uzeybe Kahire'de el-Medreset el-Salâhiyye'de müderrislik yaptı. 856/1452 yılında Kahire'de genç yaşta öldü. *el-Târih el-kebîr*, *Târih muhtasar*, *Târihü düvel el-a'yân*, *Mu'cem el-şuyûh*, *Kısas el-enbiyâ*, *el-Milel ve'l-nihal*, *Müctelâ ahbarı Ebi'l-Alâ* adlarında altı eser yazmıştır. Bunlardan en önemlisi yıllara göre tertibettiği *el-Târih el-kebîr*'dir. Bu eserin 132 yılına kadarki birinci cildi zamanımıza gelmiştir. Müellif hattıyla olan bu cilt Kara Çelebi-zâde, nr. 259'da bulunmaktadır. Zahirîyye, nr. 5326'da Abbâsî halifesi Mutevekkil (ölm. 247/869) devrinden Selçukluların başına kadar gelen bir tarih kitabı vardır. Bu cilt İbn Ebî Adese'ye nisbet edilir. Bu eser müellifimizin tarihinin bir parçası olmalıdır. Bunun muhtasarı olan ve alfabetik tertibedilmiş başka bir eseri vardı. el-Uleymî bu kitabı görmüştür. Diğer önemli eseri *Şerhü nazm el-cümân fî zikri men selefe min ehl el-zamân*'dır. Bu eser *Târihü düvel el-a'yân* adıyla da anılır. Abdullah el-Şâfi el-Kâtib'in kasidesinin şerhi olan bu eser ayrıntılı bir İslâm tarihidir. Bu eserin Abbas el-Azzâvî kütüphanesinde, Bağdad Üniversitesi'nde nüshaları vardır. Sehâvî bu eserde müellifin insanların eksikliklerine büyük yer verdiğini söyler.²⁴¹

38. **İbn Tağribirdî, Cemâleddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf:** 812 veya 813/1409 veya 1410 yılında Kahire'de doğdu. Babası Anadolu'dandı. Berkuk tarafından satın alınıp memluk olarak yetiştirildi, Sultan Ferec devrinde Atabek el-Asâkir derecesine yükseldi. 813/1410 yılında Dimaşk nâibi oldu. 815/1412 yılında Dimaşk'ta öldü. Bu sırada oğlu Yusuf iki yaşındaydı. Kızkardeşleri itibarlı emirlerle evliyidiler. Onu Kahire'ye götürdüler. Bu kızkardeşlerinden biri Başkadı Nâsiruddin b. el-Adîm'le evliydi, onun ölümünden sonra Başkadı Celâleddin el-Bülkînî ile evlenecekti. İbn Tağribirdî bu iki âlimden, İbn Hacar, el-Aynî, Makrizî, İbn Arabşah, İbn Zahir gibi zamanın büyük âlimlerinden okudu. Makrizî'nin etkisiyle tarih ilmine merak sardı. Bu arada askerî eğitim gördü. Müzik, Türkçe ve Farsça öğrendi. Türkçe'yi öğrenmesi de babasının adı Türk soyundan geldiğini göstermektedir. Ayrıca, memluk sarayıyla ve emîrlerle yakın ilişkiler içindeydi. 826/1423, 849/1445 (hac emiri=paşası olarak), 863/1459 yıllarında hacca gitti. 836/1432 yılındaki Sultan Barsbay'ın Şam seferine

²⁴¹ Zirikli, I, 228; Şâkir Mustafa, IV, 114-115; *Nevâdir el-mahtûtar*², s.9-10; Kehhâle, II, 139.

katıldı. Sultanın huzurunda el-Aynî'nin tarihini dinledi. Tarihe dâir eserler yazdı. 874/1470 yılında öldü.

Eserlerinden *el-Menhel el-sâfi ve'l-müstevfi ba'd el-Vâfi*'de Safedî'nin *el-Vâfi*'sine zeyl yaparak 862/1458 yılına kadar getirmiştir. Kitap Memlukların ilk sultanı Izzeddin Aybek'in hayatıyla (tercüme-i haliyle) başlar. Onun biyografisinden sonra gelen kişileri alfabetik tertiple anlatır. Kitapta sultanlar, emîrler, önemli kişiler, musikîşinaslar, âlimlerden 3000 civarında kişiden bahseder. İçlerinde gayr-i müslimler bile vardır. Sonunda kendi biyografisi yer alır. Kitaptan çeşitli nüshalar zamanımıza gelmiştir. Birinci cildi Ahmed Yusuf Necati tarafından 1956, tamamı Zenbil M. Abdülaziz tarafından 1984-1985 yıllarında M. M. Emin tarafından 1993 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. İbn Tağribirdî bu eserini *el-Delîl el-şâfi ale'l-Menhel el-sâfi* adlı eserinde özetlemiştir. Bu eserin bir nüshası Kara Çelebi-zâde, nr. 266'da bulunmaktadır. Fehim M. Şeltut tarafından Kahire'de yayınlanmıştır.

Havâdis el-dehr fi meda'l-eyyâm ve'l-şuhûr adlı eserini ise Makrizî'nin *el-Sülûk*'üne zeyl olarak kaleme almıştır. Fakat, biyografileri Makrizî'ye göre daha uzun tutmuştur. Kitap 844-860/1441-1456 yılları arasını kapsar. Yazmaları zamanımıza gelmiştir. W. Popper eserden seçtiği bazı kısımları 1930-1940 yılları arasında, M. Kemaleddin İzzeddin tarafından 1990 yılında Beyrut'ta yayınlamıştır.

İbn Tağribirdî'nin en önemli eseri *el-Nücûm el-zâhira fi mülûki Mısır ve'l-Kâhira*'dır. Eser 20/641 yılında Mısır'ın fethiyle başlar, 873/1467 yılına kadar gelir. Kitap hükümdarların devirlerine, her hükümdarın devri yıllara göre tertibedilmiştir. Mısır tarihiyle uğraşanların başlıca kaynaklarındandır. Dolayısıyla İslâm tarihi için de önemli kaynaktır. Eserde Eyyûbîler-Memluklar devirleri etrafı olarak anlatılır. Kendi devri için ana kaynaklardandır. Bu arada Nil nehri, Mısır'daki camiler, binalar, meydanlar ve başka eserler hakkında da etrafı bilgiler verir. Juynboll-Motthes tarafından 20-365/641-976 yıllarına âit kısım 1855-1861 yıllarında Leyden'de; 366-566/977-1171 ve 746-872/1171-1467 yıllarına âit kısımları W. Popper tarafından 1909-1929 yıllarında California-Berkley'de yayınlanmıştır. 1348/1929 yılında Kahire'de I-X. ciltleri basılmıştır. Kahire'de 1930-1972 yıllarında 17 cilt halinde tamamı basılmıştır. İbn Tağribirdî bu eserini *el-Envâr el-zâhira ve'l-kevâkib el-bâkira min el-Nücûm el-zâhira* adlı eserinde özetlemiştir.

Mevrid el-letâfe fi men veliye'l-sultanat ve'l-hilâfe Sultan Çakmak devrine kadarki halifeler ve sultanların hayatlarını konu alan bir eserdir. Kitap zamanımıza gelmiş, J.E. Carlyle tarafından 1793 yılında Cambridge'te neşredilmiştir.

el-Bahr el-zâhir fi ilm el-evâil ve'l-evâhir ise Adem'den başlayıp müellifin hayatının sonlarına kadar gelir. Bu eserle İbn el-Sayrafi'nin *Nüzhet el-nüfûs ve'l-ebdân* adlı eserine nazire yapmak istemiştir. Bazı ciltleri zamanımıza gelmiştir. *Nüzhet el-re'y-fi'l-târîh* adlı eseri ise yıllara, aylara göre düzenlenmiş mufassal bir tarihti. 678-747 yıllarından bahseden IX. cildi zamanımıza gelmiştir. Tarihe dâir bize ulaşmayan diğer eserlerinden kaynaklarda sözedilir. Türkçe isimleri Arapların yanlış kullanmalarıyla ilgili *Tahârîfü evlâd el-Arab fi'l-esmâ' el-Türkiyye* adıyla da bir kitabı bulunmaktaydı.²⁴²

Bu devirde Memluklar Devleti'nin teşkilât ve coğrafyası hakkında Halil b. Şâhin el-Zâhirî *Zübdetü keşf el-memalik fi beyân el-turuk ve'l-mesâlik* adıyla önemli bir eser yazmıştır. Bu eser P. Ravaisse tarafından 1893, 1983 yıllarında Paris'te yayınlanmıştır.

39. **Ebü'l-Berakât Ahmed b. İbrahim el-Kinânî el-Askalânî:** 800/1397 yılında Kahire'de doğdu. Küçük yaşta babasını kaybetti, annesi tarafından yetiştirildi. Kahire'de Arapça, hadis, fıkıh, takvim tahsili yaptı. Makrizî ve Aynî'den tarih, hesap öğrendi. Zeyneddin el-Hâfî'den tasavvuf okudu. Onyediyâşındayken kadî nâibi ve müderris oldu. Çeşitli medreselerde ders verdi. Kadî'l-kudat (başkadı) makamına kadar yükseldi. 815,853/1413, 1450 yıllarında hac yaptı. Zamanındaki Hanbelîlerin reisiydi. Suyûtî onu hocaları arasında zikreder. 876/1471 yılında Kahire'de öldü. *Tabakât el-Hanâbile* adında 20 cilt kadar tutan bir eser yazdı. Bu eserinin ortaboy, küçükboy redaksiyonlarını da yaptı. Tarih yazmanın dine uygun olduğuna dair bir fetva vermiştir. Bu fetva Fuad Seyyid tarafından *RİMA*, II, 1956, s.173-177'de yayınlanmıştır. *el-Neyr fi'l-târîh* adında 41 ciltlik bir eser yazmış, bu eseri yüzyıllara göre tertibetmiştir. Her yüzyılı senelere göre siyasî olaylar, harflere göre vefeyat olmak üzere iki bölüme ayırmıştır.

Onun bize kadar gelen önemli eseri *Şifâ el-kulûb fi menâkibi Benî Eyyûb*'tur. Bu eseri Hısn-ı Keyfâ Eyyûbîlerinden el-Melik el-Adil Süleyman b. Gâzî ve

²⁴² İA, V/II, 90-91, *ET*², I, 142; GAL, II, 41-42, S.II, 39-40; Günaltay, s.403-406; Şâkir Mustafa, III, 169-172; Zirikli, VIII, 222-223; *Nevâdir el-mahûlât*², s.26-27.

oğlu Ahmed'e ithaf etmiştir. Bu eserde Eyyûbî hükümdarlarından 167 kişiden bahseder. Eseri on tabakaya ayırmıştır. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllardaki Hama, Hısn-ı Keyfa hükümdarları, bilhassa el-Melik el-Âdil Süleyman ve oğlu Ahmed hakkında geniş bilgi verir. Kitap Nâzım Reşid tarafından 1978 yılında Bağdad'ta yayınlanmıştır.²⁴³

40. **el-Bikâ'î, Burhaneddin İbrahim b. Ömer:** 809/1406 yılında Bikâ'da doğdu. Bu sırada Bikâ bölgesindeki aşiretler arasında savaş hüküm sürüyordu. Bu sebeple oniki yaşında dedesi tarafından Dimaşk'a getirildi. Dimaşk'ta Kur'an, nahv, fikh okudu. Hocaları arasında İbn el-Cezerî'de bulunuyordu. Bu arada gazalara katıldı, hacca gitti, bazı yerleri dolaştı. Mısır'da İbn Hacar ve İbn Nâsiruddin'den okudu. Fıkıh, tasavvuf, tarih sahalarında eserler yazdı. Şiir söyledi. İbn el-Arabî aleyhinde yazdığı *Tenbîh el-ğâbi bi tekfîri Ömer b. el-Farız ve İbn Arabî* adlı eseri dolayısıyla bazı âlimlerin hücumuna uğradı. 885/1480 yılında Dimaşk'ta öldü. Talebelerinden biri yazdığı eserlerin fihristini yapmıştır.

Unvân el-zamân bi terâcim el-şüyûh ve'l-akrân adlı eserini dört cilt halinde tertibetmiştir. Eserde el-Bikâ'î'nin hocalarından ve çağdaşlarından bahsedilir. 855-870/1451-1465 yılları arasında yazılmıştır. Kitabın nüshaları zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır. Bu eseri müellif *Unvân el-unvân bi tecrîdi esmâ' el-şüyûh ve'l-akrân* adıyla hülâsa etmiştir. Bu hülâsanın bir nüshası Teymuriyye, nr. 1474'te bulunmaktadır.

el-Bikâ'î, *el-İ'lâm bi senn el-hicret ilâ'l-Şam*'da Şam'ın faziletlerinden bahseder ve oraya hicrete teşvik eder. 881/1476 yılında yazılan bu eser zamanımıza gelmiştir. *Ahbâr el-cilâd fî feth el-Bilâd* adlı eserinde katıldığı savaşları anlatır. Kitap zamanımıza gelmiştir. *Izhâr el-asr li esrâri ehl el-asr* adlı eserini hocası İbn Hacar'ın *İnbâ' el-ğumr* adlı kitabına zeyl olarak yazmıştır. 857-870/1453-1465 yılları vefeyatından bahseder. Bunlardan başka tarihe dâir birkaç risâlesi vardır. Fakat bunların fazla önemi yoktur.²⁴⁴

41. **İbn el-Sayrafi, Ali b. Dâvud b. el-Hatîb el-Cevherî:** 819/1416 yılında Kahire'de doğdu. Babası Sultan el-Müeyyed Şeyh zamanından Sultan Çakmak zamanına kadar çeşitli aralıklarla devletin ve Divan el-Müfred'in kuyumculuğunu yapmıştı. Mısır'da çeşitli âlimlerden ve tarihçilerden dersler aldı. Bununla beraber Arapçası iyi değildi. Bu sebeple küçümsenmiş, el-

²⁴³ GAL, II, 57, S.II, 57; Zirikli, I, 88; Şâkir Mustafa, III, 173-174; Kehhâle, I, 144.

²⁴⁴ GAL, II, 142-143, S.II, 177-178; el-Müneccid, *Mu'cem el-müerrihîn el-Dimaşkiyyîn*, s.259-261; Zirikli, I, 56; Şâkir Mustafa, IV, 117-119.

Sehâvî ve İbn Iyas taraflarından yazılan kısa biyografisinde sert tenkitlere uğramıştır. İbn Iyas onun için "Gelişi güzel tarih yazardı. Herhangi bir kaynak vermezdi. Pek çok hata yapardı" der. Fakir bir hayat süren İbn el-Sayrafi 900/1495 yılında Kahire'de ölmüştür.

İbn el-Sayrafi'nin en önemli eseri *Nüzhet el-nüfûs ve'l-ebdân fî tevârîh el-zamân*'dır. Bu eser büyük bir İslâm tarihidir. İkinci cildi *el-Cevheriyye fî sîret el-Rasûl* adını taşır. Ranpur, nr. 3537'de bu cildin bir nüshası vardır. Bu eserde İbn Tağribirdî, el-Aksarâyî ve el-Kâfiyeci'den nakiller yapar. Bu eserin 867 hicri tarihinde müellif tarafından tamamlanmış başka bir nüshası daha zamanımıza gelmiştir. Aslı Paris Bibliothèque Nationale'de olan bu cilt 784-849 hicri yıllarındaki memluk tarihinden bahseder. Hasan Habeşî tarafından 1970-1973 yıllarında Kahire'de üç cilt halinde yayınlanmıştır.

İbn el-Sayrafi'nin ikinci eseri, hocası İbn Hacar'ın *İnbâ el-ğumr*'u tarzında kaleme aldığı *İnbâ el-hesr fî ebnâ el-asr*'dır. Eser 783-877 hicri yıllarındaki olaylardan bahseder. Hasan Habeşî tarafından 1970 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. Bunlardan başka *Sîret el-Melik el-Eşref Kayıtbay ve el-Dürr el-manzûm fî mâ verade fî Mısır mevcûden ve ma'dûm* adlı eserlerinin nüshaları da zamanımıza gelmiş, fakat basılmamışlardır.²⁴⁵

42. **el-Sehâvî, Şemseddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman:** 830/1427 yılında Kahire'de doğdu. Delta bölgesindeki Sehâ'dan gelip Kahire'de yerleşmiş ilmiye mesleğiyle ilgilenen bir ailedendi. Evleri zamanın ünlü âlimi İbn Hacar'ın evine yakındı. 837/1434 yılında itibaren onun derslerine katılmaya başladı. İbn Hacar'ın 852/1448 yılındaki ölümüne kadar, aralıksız, bu derslere devam etti. Bunun için, İbn Hacar onun üzerinde büyük bir etki yaptı. Onun ölümünden sonra, Dimaşk, Kudüs, Halil, Nablus, Dimyat, Mekke, Medine, Hims, Hama, Haleb gibi zamanın kültür merkezlerini dolaştı. Sırf Mısır'da faydalandığı hocalarının sayısı 400 civarındadır. Bu uzun süren tahsili sırasında hadis, tarih, kırâat, Arapça, fıkıh, edebiyat ve tasavvuf sahalarında geniş bilgi sahibi oldu. Bundan sonra Kahire'de Darülhadis el-Kâmilîyye, el-Zahiriyye, Sayurgatmişîyye, Berkûkiyye, Fâziliyye medreslerinde, Hânîkâh Saîd el-Suâdâ'da müderrislik (hocalık) yaptı. 870/1466 yılından itibaren yedi defa hac yaptı. Bu haclar dolayısıyla Mekke ve Medine'de dersler verdi. Buraya hacca giden âlimlerden ders okudu. Hocası İbn Hacar dışında herkesi tenkit ederdi. Bu

²⁴⁵ GAL, II, 43, S.II, 41; el-Azzâvî, *el-Tarîf bi'l-müerrihîn*, s.251; Zirikli, IV, 287; Şâkir Mustafa, III, 175-177.

sebeple çağdaşlarının öfkesini üzerine çekti. Bunun için Suyûtî onun *el-Zav' el-lâmi'* adlı eserine *el-Kâvî fî târîh el-Sehâvî* adıyla bir tenkit yazdı. Son yıllarında devlet görevinden çekildi, evinde dersler verdi. Medine'de dört yıl kadar ders vermek ve eserlerini tamamlamakla vaktini geçirdi. 902/1497 yılında Medine'de öldü.

Sehâvî büyük bir tarihçi ve hadisçiydi. *el-Dav' el-lâmi fî ulemâ' el-karn el-tâsi'* adlı eserinin sonunda yazdığı otobiyografisinde eserlerinin adlarını verir. Bunların sayısı 200 civarındadır. 50 kadarı tarihe dairdir. Bunlardan bir kısmı zamanımıza gelmiştir. En önemlileri arasında hocası İbn Hacar'ın *el-Dürer el-kâmine'* sine zeyl mahiyetinde olan 8 ciltlik *el-Dav' el-lâmî'* dir. Bu eserde IX/XV. yüzyıl âlimlerinden bahseder. Bu âlimler arasında çok sayıda Türk vardır. Aynı zamanda bir kültür tarihi olan bu eser alfabetik tertibedilmiştir. İçinde pek çok âlim, tenkide uğramıştır. Kitap zamanımıza gelmiş, 1353-1355/1934-1936 yıllarında Husâmeddin el-Kudsî tarafından oniki cilt halinde Kahire'de basılmıştır. Daha sonra Beyrut'ta yeni baskıları yapılmıştır. Eserin üç muhtasarı vardır.

el-Sahâvî'nin tarih sahasındaki ikinci önemli eseri, bu kitabın mukaddimesinde kaynaklar kısmında bahsedilen el-İ'lân bi'l-tevbîh li men zemme ilm el-târîh'tir. Bu eser İslâm tarihçiliği sahasında yazılmış en önemli klasik kaynaktır. Tarih sahasındaki diğer eserleri şunlardır:

el-Tibr el-meshûk zeyl el-Sülûk: Makrizî'nin eserinin zeylidir. 845/1441 yılı olaylarıyla başlayan ilk cildi zamanımıza gelmiş, 1897 yılında Kahire'de E. Gaillardot tarafından yayınlanmıştır.

el-Cevâhir ve'l-dürer fî tercemeti Şeyh el-İslâm İbn Hacar: Hocası İbn Hacar'ın biyografisi ve eserleri hakkında iki ciltlik bir eserdir. Zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır.

Buğyet el-ulemâ ve'l-ruvât fî'l-zeyl alâ kitâbi Şeyhî fî'l-kuzât: İbn Hacar'ın Mısır kadılarından bahseden *Raf' el-ısr* adlı eserine zeyldir. Zamanımıza gelmiş, Cevdet Hilal-M. Mahmud Sabih taraflarından Kahire'de 1966 yılında yayınlanmıştır.

el-Tuhfet el-latîfe fî tarih el-medinet el-şerîfe: Başlangıçtan zamanına kadar gelen bir Medine tarihidir. İçinde 1307 kişinin hal tercümesi (biyografisi) vardır. Hâmîd el-Fakî tarafından üç cilt halinde 1957-1958 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır.

el-Zeyl alâ Düvel el-İslâm: Zehebî'nin Düvel el-İslâm'ına zeyldir. 745/1344 yılıyla başlar. Muhtasar bir eserdir. Zamanımıza nüshaları gelmiş, henüz basılmamıştır.

el-Şüzûr fî esmâ el-ricâl: Radiyyeddin el-Taberî, Salâh b. Ebî Ömer, Âişe bint Abdülhadî'nin hocaları hakkındadır. Küçük bir eser olan bu kitap da zamanımıza gelmiştir.

Terâcîm el-ricâl el-lezîne lekîtühum fî'l-Şam ve Mısır: Tahsili sırasında rastladığı hocaları hakkında tuttuğu bazı notlardır. Zamanımıza gelmiştir. Birkaç küçük eseri daha zamanımıza ulaşmıştır.²⁴⁶

43. **İbn Abdülhâdî, Cemâleddin Yusuf b. Hasan:** 840/1436 yılında Dimaşk'ta doğdu. Dimaşk'ta zamanının büyük âlimlerinden hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, Arapça, tıp okudu. Ders ve fetva verdi. Hanbeli mezhebinde olmasına rağmen tasavvufu uğraştı. 909/1503 yılında Dimaşk'ta öldü. 400'e yakın eser yazdı. Bunların büyük çoğunluğu risâlelerdir. Dimaşk tarihi, İslâm tarihi, biyografi konularında 41 eseri vardır. Önemlileri şunlardır:

Dimaşk'taki camiler hakkındaki *Simâr el-mekâsîd fî zikr el-mesâcid* (Es'ad Talat tarafından 1943, 1970 yıllarında Beyrut'ta yayınlanmıştır), *el-İlânât alâ marifet el-hânât* (Dimaşk'taki hanlar hakkında olup Habîb el-Zeyyat tarafından *el-Hizânet el-Şarkıyye* mecmuası, III, 49-53'te yayınlanmıştır), *Nüzhet el-rifâk an şerhi hâl el-esvâk* (Dimaşk çarşıları hakkında, aynı şahıs tarafından aynı mecmua, aynı sayı, s.120-130'da yayınlanmıştır), *Ğadk el-eskâr fî zikr el-enhâr* (Dimaşk'ta kanallar ve akarsular hakkında, henüz yayınlanmıştır), *Uddet el-mühimmat fî te'dâd el-hammâmât* (Dimaşk hamamları hakkında, Müneccid tarafından *Hutatü Dimaşk* içinde basılmıştır).

Târîh el-Sâlihiyye kitabı Dimaşk'ta Hanbeliler tarafından kurulan Sâlihiyye Mahallesi'nin tarihidir. Muhammed b. Kinan el-Sahibî (ölm. 1135/1723)'nin *el-Hulel el-sündüsiyyet el-fesîha* (M. el-Dehman tarafından 1947 yılında Dimaşk'ta basılmıştır)'sı içinde kitabın özeti bulunmaktadır. *el-Cevher el-munadad fî tabakâti Müteahhîrî eshâbı Ahmed* adlı eseri İbn Receb'in eserinin zeylidir. 871 yılında tamamlanan bu eser *el-Atâ el-muacceh fî tabakât el-İmam Ahmed*'le aynı olmalıdır. *el-Mutavvel fî târîh el-karn el-*

²⁴⁶ *EF*², VIII, 912; *GAL*, II, 34-35, S.II, 31-33; Rosenthal, s.59, 60, 64, 73, 76, 124, 148, 319; Şâkir Mustafa, III, 177-182; Zirikli, VI, 194-195.

evvel İslâm'ın ilk asrının tarihiydi. Bir parçası zamanımıza gelmiştir. *Kitab el-tebyîn fî tabakât el-muhaddisin* 7 ciltti. Zamanımıza ulaşmıştır. *Kitab el-hisbe*, Habib el-Zeyyat tarafından *el-Hizânet el-Şarkıyye*, IV, 126 vd.'nda yayınlanmıştır. *İrşâd el-sâlik ilâ menâkıb el-İmâm Mâlik* 887/1482 yılında tamamlanmıştır. Malikî mezhebindeki erkek ve kadın âlimlerden, yazdıkları eserlerden, mâlikî medreselerinden ve camilerinden bahseder. Zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır. Sa'd b. Ebî Vakkas, Saîd b. Zeyd'in menakibleri hakkında birer eser yazmıştır. Her iki eser henüz basılmamıştır. Şematik olarak kaleme aldığı *el-Dürret el-mudiyye ve'l-arûs el-marziyye fî'l-şeceret el-Nebeviyye* ile *Kitab el-mesîra fî halli müşkil el-sîra* (İbn Seyyid el-Nas'ın *İnsân el-uyûn*'unun şerhi) de önemli eserlerindendir. Her ikisinin nüshaları zamanımıza gelmiş henüz basılmamışlardır.²⁴⁷

44. **el-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr:** 849/1445 yılında Kahire'de doğdu. *Husn el-muhâzara* adlı Kahire tarihinde yazdığı biyografisine göre ataları doğudan Irak'a gelmişler, Bağdad'ın doğu kısmındaki Hodayriye'de yerleşmişlerdir. Sonra dokuzuncu sıradaki dedesi Mısır'daki Asyut şehrine gelmiştir. Ailesi genellikle İlmiye sınıfına mensuptu. Babası Kemaleddin Ebû Bekr Asyut'ta doğmuş, orada kadılık yapmış, sonra Kahire'ye gelip yerleşmiştir. Burada ders vermiş ve hatiblik yapmıştır. Tolunoğlu Ahmed Camii'nde söylediği hutbelerle meşhur olmuştur. Abbâsî Halifesi el-Müstekfî'nin imamlığını yapmıştır. 855/1451 yılında ölmüştür. Annesi ise bir Türk cariyeye idi.

Hal ü vakti yerinde bir ailenin oğlu olan el-Suyûtî Kur'an'ı ezberlemiştir. Bundan sonra arap dili, fıkıhla ilgili bazı kitaplar okumuş, bunları da ezberlemiştir. 864/1460 yılından itibaren Takıyüddin el-Şiblî, Şerefeddin el-Münâvî, Muhyiddin el-Kâfiyeci, Alemüddin el-Bülkînî gibi Kahire'deki ünlü hocalardan hadis, fıkıh ve Arapça okumuş, onyedinci yaşında ilk eserini yazmış, yirmibeş yaşında hadis okutmaya, fetva vermeye başlamıştır.

Onu 1467 yılında Tolunoğlu Camii'nde, 1472 yılında Hanikah el-Şeyhuniye'de hadis ve fıkıh dersleri verirken görüyoruz. Ardından Berkuk türbesinin şeyhliğine getiriliyor. Âlimler arasındaki münakaşalara katılıyor. Bu münasebetle *Kam' el-muâriz fî nusratı İbn el-Fâriz* adlı eserini yazıyor. 891/1486 yılında halife Mütevekkil'in emriyle Kahire'nin en büyük hanikahı

²⁴⁷ GAL, II, 107-108, S.II, 130-131; el-Şattî, *Muhtasarı tabakât el-Hanâbile*, s.74-77; el-Müneccid, *Mu'cem el-müerrihin el-Dimaşkıyyîn*, s.272-276; Şâkir Mustafa, IV, 121-125; *Nevâdir el-mahtûtat*², s.471-472; Zirikî, VIII, 225.

Baybarsiyye şeyhliğine getiriliyor. Bu sırada rahat bir hayat sürüyor ve pek çok eser yazıyor.

Bununla beraber, el-Suyûtî birgün âdet hilafına Sultan Kayıtbay'ın huzuruna taylasanla girmiş, onun kızması üzerine *el-Ehâdis el-hısân fî fazl el-taylasân* adlı eserini yazmıştır. Bundan sonra âlimlerin sultanlara yakın olmaması taraftarı olmuş, *Mâ ravâhu'l-esâtîn fî adem el-mecî' ila'l-selâtin* adında bir risâle kaleme almıştır. 1497'de Baybarsiyye hânîkahı mensuplarından bazılarının tahsisatlarını, tarikatın icaplarını yerine getirmediği için kestirmiş, onların kadiya şikayeti üzerine muhakeme edilip görevinden azledilmiş, Ravza adasındaki evine çekilmiştir.

Suyûtî, Tomanbay 1500 yılında sultan olunca, onunla arası iyi olmadığı için gizlendi. Aynı yılın sonlarında Kansuh el-Ğavri sultan oldu. Suyûtî bunun üzerine saklanmaktan vazgeçti. Yeni sultan tarafından teklif edilen görevleri almadı. Ara-sıra sultanın meclislerine gitmekle yetindi. Nihayet, 911/1505 yılında öldü. Karafa Kapısı dışındaki mezarlığa gömüldü.

Suyûtî'nin hayatı hummalı tedris ve te'lif faaliyetleriyle geçti. Hemen hemen riyazî ve tabîî bilimler dışındaki bütün sahalarda eser yazdı. Keskin bir zekâyâ sahipti. Matematik kendisine çok zor gelirdi. Bunun için matematikle ilgili konularla ilgilenmedi. Eserleri tefsir, hadis, fıkıh, dil, edebiyat, folklor, tarih konularındadır. Zamanındaki ilmî münakaşalara katılmış, bu konularda çok sayıda risâle yazmıştır. İslâm tarihinde en çok eser yazan müelliflerin başında gelir. Eserlerinin sayısı 600 civarındadır. Tabiatıyla bunların çoğu küçük risâleler veya daha önce yazılan eserlerin muhtasarlari veya seçmeleridir. Bununla beraber çok sayıda hacimli veya orijinal eseri vardır. Tefsir sahasında *el-Dürr el-mensûr*, hadis sahasında *el-Câmi' el-kebîr* ve *el-Câmi el-sağîr*, lügat sahasında *el-Müzhir* ve *el-Iktirâh fî usûl el-nahv* bunların başında gelir. Tarihe dâir eserlerinin önemlileri şunlardır:

Husn el-muhâzara fî târihi Mısır ve'l-Kâhira İslâm devrindeki Mısır tarihi ve coğrafyası hakkındadır. Mısır'da yaşayan çok sayıda âlim ve idârecinin hayatları, Mısır'daki medreseler, camiler, Nil nehri hakkında bilgiler verir. Mısır'ın güzellikleri, Mısır'daki ağaçlar ve meyveler hakkında şiirler içerir. Eser 1299, 1321, 1327 yıllarında tahkiksiz, 1967-1968 yıllarında M. Ebû'l-Fazl İbrahim'in tahkikiyle Kahire'de basılmıştır.

Târih el-hulefâ başta halifelerin biyografileri olmak üzere muhtasar bir İslâm tarihidir. Kitap 1870, 1896 yıllarında Lahor'da, 1897 yılında Kalkûta'da,

1305 yılında Kahire'de, 1306 yılında Delhi'de, 1964 yılında Muhammed Muhyiddin Abdülhamid'in tahkikiyle Kahire'de basılmıştır. İngilizce tercümesi ise H.S. Jarrett tarafından 1881 yılında Kalküta'da yayınlanmıştır.

Nazm el-ıkyân fî a'yân el-a'yân müellifin çağdaşı 200 kişinin biyografisinden bahseder. Sehâvî'nin *el-Zav' el-lâmî*'sini taklit etmiş ve onu şiddetle tenkit etmiştir. İçinde Şam, Mısır, Irak, İran'da yaşamış meşhur erkek ve kadın idâreciler ve âlimler hakkında bilgi verir. Philip Hitti tarafından 1927 yılında New York'da yayınlanmıştır.

Buğyet el-vuât fî tabakât el-nuhât 2300 nahiv ve dil âliminin hayatından bahseder. Bu eseri yedi cilt tutan *Tabakât el-nuhât* adlı eserinden hülâsa etmiştir. Kitap sahasında yazılmış en tafsilatlı eserdir. 1326 yılında Mısır'da, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim'in tahkikiyle 1964-1965, 1979 yıllarında Kahire'de basılmıştır.

el-Şemârih fî ilm el-târih bu kitaptan giriş kısmında, kaynaklar bahsinde sözedildi. 1399 hicride Kuveyt'te, 1970'te Bağdad'da basılmıştır.

Tabakât el-müfessirîn İslâm tarihindeki büyük tefsir âlimlerinin hayatlarından bahseder. A. Meursinge 1829 yılında Leyden'de basılmış, bu baskı 1960 yılında Tahran'da tekrarlanmıştır. Talebesi Ebü Bekr el-Dâvudî tarafından esere ilâveler yapılmıştır. Bu eser de Ali M. Ali tarafından 1972 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.

Tabakât el-huffâz Zehebî'nin eserinin ilâveli muhtasarıdır. Büyük hadisçilerin hayatlarından bahseder. Wüstenfeld tarafından 1833-1834 yıllarında Göttingen'de, Ali M. Omar tarafından 1973 yılında Kahire'de, neşredilmiştir. Bu eserin ilâveli redaksiyonu talebası el-Dâvudî tarafından meydana getirilmiş, bu redaksiyon Beyrut'ta yayınlanmıştır.

Kitab el-vesâil ilâ marifet el-evâil, Ebü Hilâl el-Askerî (ölm. 395/1005)'nin *Kitâb el-evâil*'inin ilâveli muhtasarıdır. Tarihteki ilklerden bahseder. Gosche tarafından 1867 yılında Halle'de, Es'ad Talas tarafından 1954 yılında Bağdad'ta, İbrahim el-Adevî-Ali M. Ömer taraflarından 1972, 1983 yıllarında Kahire'de neşredilmiştir.

Lübb el-Lübab fî tahrîr el-Ensâb İbn el-Esîr'in *el-Lübab fî tahrîr el-Ensâb* adlı eserinin ilâveli muhtasarıdır. P. J. Weth tarafından 1830-1832 yıllarında

Leyden'de, Peters Vouth tarafından 1851 yılında yine Leyden'de neşredilmiştir. Bağdad'ta bu baskı tekrarlanmıştır.

Tarihe dâir diğer eserleri *Zeyl ala'l-Ukûd el-dürriyye fî'l-ümerâ el-Misriyye bi'l-Cezzar*, *Tebyîz el-sahife fî menâkıbi Ebî Hanîfe* (1317 yılında Haydarabad'ta basılmıştır), *el-Müneccem fî'l-mucem* (hocalarının hayatlarından bahseder. Üç tabakaya ayrılmıştır), *Tuhfet el-erîb fî nühati Muğni'l-lebîb*, *el-İtkan fî ulum el-Kur'an* (Kur'an tarihi bakımından önemli, defalarca basılmıştır), *Derr el-sehâbe fî men dehale Mısır min el-Sahâbe* (1321 yılında Mısır'da Hüsn el-Muhazara ile beraber basılmıştır), *Nesebü ba'z el-Sahâbe ve'l-eşraf min mülûki Lentune ve'l-Muvahhidîn*, *el-Esâs fî menâkıbi Beni'l-Abbâs*, *Esmâ el-müdellesîn*, *Târih el-Sultan Kayıtbay*, *Ezhâr el-urûş fî ahbâr el-hubûş*, *Is'âf el-mubattâ bi ricâl el-Muvatta'* (1316 yılında Haydarabad'ta basılmıştır), *Tuhfet el-kiram bi ahbar el-Ehram*, *el-Derârî fî ebnâ el-sevârî* dir.²⁴⁸

45. **el-Nuaymî, Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed:** 845/1442 yılında Dimaşk'ta doğdu. Başta İbn Kâdî Şuhbe ve Burhaneddin el-Bikâî olmak üzere Dimaşk'taki âlimlerden okudu. Tasavvufa ilgilendi. Dimaşk'ta ders verdi ve kadılık yaptı. 927/1521 yılında Dimaşk'ta öldü. Hadis ve tarih sahaslarında eserler yazdı. Tarih sahasındaki eserlerinin en önemlisi Dimaşk'taki medreselerden, camilerden ve buralarda ders veren hocalardan bahsettiği *Tenbih el-tâlib ve irşâd el-dâris li ahvâl el-medâris*'tir. Bu büyük eserin aslı kaybolmuş, talebesi İbn Tûlun tarafından yapılan muhtasarı zamanımıza gelmiştir. Bu muhtasar *el-Dâris fî târih el-medâris* adıyla Cafer el-Hasanî tarafından 1948'de, Dimaşk'taki Eski Eserler Müdürlüğü tarafından 1949'da Dimaşk'ta iki defa yayınlanmıştır. el-Nuaymî'nin eserini Abdülbâsî el-Almâvî, Ahmed el-Bikâî ve Abdülkâdir b. Bedrân da ihtisar etmişlerdir. Abdülbâsî el-Almâvî'nin muhtasarı H. Souvair tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiş, bu tercüme 1894-1896 yıllarında *Journal Asiatic*'te yayınlanmıştır. İbn Tûlun muhtasarının birinci faslı *Dûr el-Kur'ân* adıyla 1946, 1973 yıllarında Salahaddin el-Müneccid tarafından Dimaşk'ta yayınlanmıştır.

İkinci eseri *el-Unvân fî zabtı mevâlidî ve vefeyât el-a'yân*'dır. Bazan *Vefeyâtü ehl el-zamân* şeklinde de geçer. İbn Kadî Şuhbe'nin tarihinin

²⁴⁸ İA, XI, 258-263; GAL, II, 144-159, S.II, 178-198; Günaltay, s.407-410; Rosenthal, s.63, 72, 103, 124, 214, 253, 255; Şâkir Mustafa, III, 182-195; M. Abdullah Inan, *Mu'erihi Mısır el-İslamiyye*, s.142-151; Nevâdir el-mahtâtâr², s.497-503; Zirikli, III, 301-302.

zeylidir. Oğlu Yahya bu esere bir zeyl yazmıştır. Bir nüshası zamanımıza gelmiştir. *Terâcîmü kudâtî Dimaşk* adlı eseri talebesi İbn Tûlun'un *Kudâtî Dimaşk*'inde mevcuttur. Başka bir önemli eseri 880-908, 910-914 yıllarındaki günlük hatıralarından bahseden *el-Teâlîk*'idir. Bu notlarda hayatı hakkında geniş bilgi vardır. Yusuf İss RAAD, VII, 142-154'te bu hatıraları tanıtmıştır.²⁴⁹

46. **el-Uleymî, Abdurrahman b. Muhammed el-Makdisî:** 860/1456 yılında Kudüs'te doğdu. Önce ülkesinde babasından ve başka âlimlerden ders aldı. Yirmi yaşına varınca 880/1476 yılında Kahire'ye gitti. Oradaki âlimlerden tahsilini tamamladı. 889/1484 yılında Remle kadısı, 891/1486 yılında Kudüs başkadısı (kâdî'l-kudat) oldu. 922/1516 yılında emekliye ayrıldı. 928/1522 yılında Kudüs'te öldü. Hadis, fıkıh ve tarih sahalarında geniş bilgi sahibiydi. Doğduğu şehre çok bağlıydı. Bu şehrin tarihi konusunda *el-Üns el-celîl bi târih el-Kuds ve'l-Halîl* adlı önemli bir eser yazdı. Bu eserini 1494-1495 (901-902) yıllarında tamamladı. Kitap Kudüs'ün inşasından telif tarihine kadar gelir. Eski çağla ilgili bilgileri Şihâbeddin el-Makdisî (ölm. 765/1464)'nin *Müsîr el-ğarâm ilâ ziyâret el-Kuds ve'l-Şâm* adlı eserinden nakletmiştir. İçinde çok sayıda hal tercümesi yer alır. Birinci cilt Salahaddin'in Kudüs ve Filistin'i fethine kadar gelir. Sonra Eyyûbiler devrinden, Kudüs şehrinin topografisinden, medreselerinden, zaviyelerinden, ribatlarından, evliyalarından, memluk sultanlarından, Kudüs'te yaşayan önemli âlimlerden bahseder. 914/1508 yılına kadar müellif bu esere bir zeyl yazmıştır. Kitabın ve zeylinin yazmaları zamanımıza gelmiştir. 1283/1866 yılında Mısır'da, 1973 yılında Amman'da 1988 yılında Beyrut'ta olmak üzere üç defa basılmıştır. H. Souvair tarafından yapılan tercümesi 1876 yılında Paris'te yayınlanmıştır. el-Uleymî İbn Receb'in *Tabakât el-Hanâbile zeyli* üzerine *el-Menhec el-ahmed fî terâcîmi eshâb el-İmâm Ahmed* adıyla önemli bir kitap daha yazmış, zamanımıza ulaşan bu eser M. Muhyiddin Abdülhamid tarafından 1963-1965 yıllarında Kahire'de basılmıştır. Kemâleddin Muhammed b. Muhammed Şerîf el-Gazzî (ölm. 1214/1800) bu esere zamanına kadar gelen bir zeyl yazmıştır. Muhammed Cemil b. Ömer el-Şattî el-Bağdâdî 1325 yılında bütün bu eserlerden faydalanarak *Muhtasarü Tabakât el-Hanâbile* adlı eserini yazmış, bu muhtasar 1339 yılında Dimaşk'ta neşredilmiştir. *el-Târih el-muteber fî enbâi*

²⁴⁹ GAL, II, 133, S.II, 164; Müneccid, *Mu'cem el-müerrihîn el-Dimaşkiyyîn*, s.281-283; Şâkir Mustafa, IV, 125-126; Ziriklî, IV, 43.

men ğaber adlı 896/1491 yılına kadar gelen muhtasar İslâm tarihinin bir nüshası da zamanımıza gelmiştir.²⁵⁰

47. **İbn İyas, Zeyneddin Muhammed b. Ahmed İyas (Ayaz):** 852/1448 yılında Kahire'de doğdu. Büyük dedesi Özdemir el-Ömeri el-Hazindar, Sultan Hasan ve Eşref Şaban devirlerinde emîr-i silah görevinde bulunmuştu. Oğlu İyas (Ayaz) da askerlikle uğraştı. Sultan Nasır Ferec devrinde, ikinci davadar oldu. Babası Ahmed ise halktan bir kişi olarak yaşadı. İhtiyat kuvvetlerindendi. Emîrlerle yakın ilişkisi vardı. Ahmed'in oğlu Muhammed yani müellifimiz ise ilimle uğraştı. Bu arada idârecilerle bağlantısı devam etti. Hocaları arasında Suyûtî ve Abdülbâsî b. Halil el-Hanefî (ölm. 920/15149) vardır. Hayatı ve sülalesi hakkındaki bilgilerimiz *Bedâi' el-zühûr fî vakâyi el-dühûr* adlı tarihinde verdiği notlara dayanır. Başka bir yerde tafsilatlı biyografisi bulunmaz. Bunun sebebi çağdaşları tarafından ilim adamlığının fazla takdir edilmemesi, artık tarihçiliğin Mısır bölgesinde zayıflaması olabilir. Kitaplarının üslûbunun iyi olmaması ve halk diline ait kelimeler kullanması da onun Arapçayı iyi bilmediğini gösterir. Bunda Türk asıllı olmasının da rolü vardır. 930/1523 yılında Kahire'de ölmüştür.

İbn İyas'ın en önemli eseri *Bedâi' el-zühûr fî vakâyi el-dühûr* adlı Mısır tarihidir. Maksudı İslâm devrindeki Mısır tarihi için genel bir eser yazmaktır. Kitabın mukaddimesinde 37 eserden faydalandığını söyler. Ve eserini 928/1522 yılına kadar getirir. İlk devirlere dâir kısa bilgiler vermekle esere başlar, zamanına doğru yaklaştıkça verdiği malûmatın oranı artar. Son yılları gündelik olaylara kadar ayrıntılı olarak verir. Mısır'daki günlük hayat, fiatlar, memluk sarayı, ülkenin Memluklardan Osmanlılara geçiş devri hakkında son derece kıymetli bilgiler verir. Osmanlıların ilk yıllarını anlatırken onların Mısırlılara yaptıkları baskılardan, halktan topladıkları aşırı vergilerden şikâyet eder. Son birkaç yılda biraz Osmanlılara karşı sakin davranır. Kansuh el-Ğavri'yi ülkenin ekonomisini iyi idâre etmemekle itham eder. Ekonominin kötü gidişinin, memluklar arasındaki mücadelelerin, topçuluğa önem verilmemesinin devletin sonunu hazırladığını söyler. Kitabın nüshaları zamanımıza gelmiştir. Fakat, bunlar arasında önemli farklar vardır. 1301-1306/1884-1888 ve 1311-1312/1894 yıllarındaki Kahire ve Bulak baskıları üç cilt halindedir. Birinci cilt 815/1412 yılına kadarki, ikinci cilt 815-906/1412-1500 yılları arasındaki, üçüncü cilt 922-928/1516-1522 yılları arasındaki Mısır tarihinden bahseder. 906-921/1501-1515 arasındaki Sultan

²⁵⁰ İA, XIII, 22-23; GAL, II, 43, S.II, 41-42; Şâkir Mustafa, IV, 127-128; *Nevâdir el-mahtûta*², s.618-619; Ziriklî, III, 331; Kehhâle, V, 177.

Kansuh el-Ğavri-Adil Tomanbay devirlerinden bahsetmez. Halbuki bu eksik kısım Mısır neşrinin dayanmadığı başka yazmalarında bulunur. Bunun için 872-928/1467-1522 yıllarına ait kısımlar üç cilt halinde önce P. Kahle-M. Mustafa-M. Sobernheim taraflarından 1931, 1932, 1936 yıllarında İstanbul'da *Bibliotheca Islamica* serisinde neşredilmiştir. Daha sonra M. Mustafa bu ciltleri yeniden gözden geçirmiş, 1960-1963, 1982-1984 yıllarında Kahire'de yayınlamıştır. Kitabın 922/1516'ya kadarki kısmı halk dilindeki kelimelerin de bulunduğu insicamsız bir üslupla yazılmasına rağmen, bahsedilen yıldan sonraki son kısımları güzel bir üslupla yazılmıştır. Bu husus K. Vollers'in İbn İyâs'ın sadece son kısmın müellifi olduğunu iddia etmesine sebep olmuştur. Sobernheim ise son kısımdaki bu farkın resmi nüshaya ait olmasından ileri geldiğini söylemiştir. İbn İyâs bu eserini *Cevâhir el-sülûk fî ahbâr el-ümem ve'l-mülûk* adlı eserinde hülâsa etmiştir. Bu eserin nüshaları zamanımıza gelmiş, fakat basılmamıştır.

İbn İyâs'ın *Neşk el-ezhâr fî acâib el-aktâr* adlı eseri kozmografya ve coğrafya hakkındadır. Eser 922/1517 yılında tamamlanmış, XIX. yüzyıl âlimleri tarafından çok kullanılmıştır. Çeşitli nüshaları vardır. Henüz basılmamıştır. *Merc el-zühûr fî vakâyî el-dühûr* bir peygamberler tarihidir. Ona isnat edilir. Yine, onun olduğu şüpheli olan üç ciltlik *el-Muntazam fî bed' el-dünyâ ve târih el-ümem* adlı genel bir İslâm tarihi vardır. Bu eser el-Mukaddesi'nin *Kitâb el-bed' ve'l-târih* adlı eserinin bir versiyonu olmalıdır. Onun gibi 355/965 yılı olaylarıyla sona erer.²⁵¹

²⁵¹ *IA*, VII, 758-759, *ET*², III, 835-857; *GAL*, II, 295, S.II, 405-406; Günaltay, s.418; Şâkir Mustafa, III, 195-199; *Nevâdir el-mahtûtar*², s.17-18; Zirikli, V, 5.

İLHANLILARDA VE TİMURLULARDA TARİHÇİLİK

700/1300 yılından X/XVI. yüzyılın başına kadar Irak, İran, Türkistan, Anadolu'da tarihçilik genellikle İlhanlılar ile Timurluların himayesinde devam etti. Bilhassa İlhanlılar sahasında çok değerli eserler meydana getirildi. Bu tarihlerin çoğu Farsça yazıldı. Bazı Arapça tarih kitapları yanında Timurlular ve Osmanlılar sahasında birkaç Türkçe tarih kitabı meydana getirildi. XV. yüzyıl Türkçe tarihçiliğin doğduğu yüzyıl oldu. Bu asırda Anadolu'da, Memluk sahasında, Timurlularda bazı tarih kitapları Türkçe'ye çevrildi. Bu arada birkaç Türkçe tarih kitabı yazıldı. Biz bu Türkçe tarih kitaplarından Anadolu'da yazılanlardan Osmanlılar devrindeki tarihçilikten bahsederken sözedeceğiz. Bu kısımda sadece İlhanlılar, Timurlular sahasında ve bu bölgelere komşu ülkelerde yaşayan önemli tarihçilerinden ve eserlerinden bahsedeceğiz:

1. **İbn el-Tıktaka, Safiyyüddin Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ:** 760/1262 yılı civarında Bağdad'ta doğdu. Babası Alevilerin nakîbi (baştemsilcisi) idi. Mali durumu iyiydi. Alâeddin el-Cüveynî'nin kardeşi Şemseddin ile arasının açılması üzerine malları müsadere edildi ve öldürüldü. Yerine oğlu Safiyyüddin Bağdad-Hille-Necf-Kerbela'daki Alevilerin nakîbi oldu. Bir çiftlik edindi. Bu arada Irak ve Azerbaycan'da seyahatler yaptı. Bu yolculuklardan birinde 696/1297 yılında Merağa'yı ziyaret etti. 701/1302 yılındaki başka bir seyahati sırasında, kışı geçirmek için, Şubat başından Haziran'a kadar Musul'da şehrin emîri Fahreddin İsâ b. İbrahim'in misafiri olarak kaldı. Bu arada *Münyet el-fudalâ fî tevârih el-hulefâ ve'l-vüzerâ* adıyla önemli bir eser yazdı. Emîr Fahreddin'e ithaf etti. Bu sebeble, eser *Kitâb el-fahrî* adıyla da anılır. Kitab tarih ve siyaset ilmi, Abbasi devlet teşkilâtı hakkındaki uzun bir giriş ile 658/1258 yılındaki Bağdad'ın zaptına kadar gelen kısa bir halifeler tarihidir. Her halifeden sonra vezirlerinden de bahseder. Genellikle İbn el-Esir tarihinden alınmıştır. Sade ve akıcı bir üslupla yazılmıştır. Müellif eseri yazarken tamamiyle tarafsız davrandığını söyler. Mukaddimede tarih felsefesi yapar, medeniyetin meydana gelmesinin âmillerinden, devlet müesseselerinden ve idaresinden bahseder. İslâm devletlerinin eksik taraflarını tenkit eder. İlhanlı idaresini över. Bazan fikirlerinde çelişkiye düşer. Devlet idaresinde hükümdara büyük önem verir. Kitap Avrupalı şarkiyatçıların dikkatini çekmiş, 1860 yılında W. Ahlwardt tarafından Gotha'da, 1895 yılında Mısır'da, yakın zamanda Beyrut'ta neşredilmiştir. Fransızca tercümesi E. Amar tarafından 1910 yılında Paris'te, İngilizce tercümesi C.E.J. Whitting tarafından 1947 yılında Londra'da yayınlanmıştır. Ayrıca, 723-724/1323-1324 yıllarında *Tecârib el-selef* adıyla Hinduşah b. Sencer tarafından Farsça'ya çevrilmiştir. Bazı tarihçiler *Münyet*

el-fudalâ ile *el-Fahrî*'nin aynı kitap olduğunu iddia ederler. İbn el-Tiktaka 709/1309 yılında Bağdad'ta ölmüştür. *Kitâb el-asîlî fi'l-ensâb*, *Kitâb el-ğâyât* adlarında iki eseri daha vardır. *Kitâb el-asîlî*'yi Nasîreddîn el-Tûsî'nin oğlu Asîleddin'e ithaf etmiş olmalıdır.²⁵²

2. **Reşîdüddin Fazlullah b. İmâdüddeve Ebû'l-Hayr Ali:** 646/1248 yılında Hemedan'da doğdu. Dedesi Ali, Nasîruddin el-Tûsî ile beraber Alamut İsmaililerinin yanında bulunmuş bir tabibdi. Hülagû Alamut'u alınca onun hizmetine girdi. Babası attardı. Aynı zamanda tabib olması gerekir. Bazıları bu ailenin yahudi olduğunu ve Reşîdüddin'in otuz yaşında müslüman olduğunu söylerler. Bu husus kesin değildir. O, önce zamanında revaçta olan ilimleri okudu. Bu arada tıp tahsili yaptı. Önce Abaka Han zamanında (ölm. 1282) devlet hizmetine girdi. Keyhatu zamanında (1291-1295) Gazan Han (ölm. 1304)'ın dikkatini çekti ve saray tabipleri arasına alındı. 1303 yılında tamamlanan Gazan Han'ın türbesi ve etrafında kurulan hayır kurumlarının mütevelliliğine getirildi. Daha sonra vezir Sadreddin Zencânî'nin yanında idâri işlerde çalıştı. Gazan Han tarafından beğenilerek Zencânî'nin yerine 1298 yılında vezir tâyin edildi. Aynı zamanda Sadreddin Sâvecî de vezirdi. Vezaret işlerinin bir kısmını Reşîdüddin, bir kısmını Sadreddin Sâvecî üzerine almıştı. 1303 yılında Gazan Han'ın yanında Memluklara karşı tertib edilen Şam Seferi'ne katıldı. Ardından Gazan Han tarafından tarih yazmakla da görevlendirildi.

Gazan Han'ın 1304 yılında ölümü üzerine M. Hudabende Olcaytu İlhan oldu. Reşîdüddin'i Sâhibü Dîvan (tam vezir) makamına getirdi. Böylece Reşîdüddin'in devlet içindeki etkisi arttı. Sadreddin Sâvecî ise idârede onun ortağı (şerîk-i umur-i dîvan) idi. Sadreddin Sâvecî devlet malını israf ettiği bahanesiyle 1312 yılında öldürülünce, yerine Tâceddin Ali Şah-i Gîlânî vezir tâyin edildi. 1315'te Reşîdüddin ile Tâceddin Alişah'ın arası açıldı. Bunun üzerine, devletin topraklarının idaresi ikisi arasında paylaştırıldı. 1316'da Olcaytu öldü, yerine onbir yaşında olan oğlu Ebû Saîd Bahadur Han (ölm. 736/1335) geçti. Onun zamanında da Reşîdüddin ve Tâceddin Ali Şah'ın ortak vezirlikleri devam etti. Durum böyle devam ederken 717/1317 yılında Alişah bir entrika ile Reşîdüddin'i vezirlikten azlettirdi. Pek geçmeden düşmanları onun Olcaytu'yu zehirleyerek öldürdüğü şaiyasını yaydılar. Devletin en yetkili kişisi ve sultanın naibi Emir Çoban tarafından sorguya çekildi. Nihâyet 8 Cemaziyelevvel 718/18 Temmuz 1318 tarihinde oğlu

İzzeddin İbrahim'le beraber idam edildi. Malları yağmalandı. Tebriz yakınında yaptırdığı Rab'u Reşîdî mahallesindeki türbesine gömüldü. Vakfiyesinden anlaşıldığına göre, çok zengindi. İran, Irak, Anadolu, hatta İstanbul'da mülkleri vardı. Nakdî parasının miktarı da çok fazlaydı. 37,500 000 dinar değerindeydi. İlhanlı Devleti'nin pek çok bölgesinde işlenmeyen mevat araziye islah etmiş, bu arazileri vakfetmiştir. Cizre yanında bir kanal açtırmış. Tebriz yakınında Rab'-ı Reşîdî adıyla yaptırdığı mahallede kanallar, bir hastane, medrese ve büyük bir kütüphane, evler, dükkanlar, kervansaraylar, değirmenler, kumaş ve kâğıt imalathaneleri, darphane inşâ ettirmiştir. Burada yalnız âlimlerin oturduğu bir semt de vardı. Bu mahalle için de bol vakıflar yapmıştı.

Z.V. Togan tarafından İA'sine yazılan makalede Reşîdüddin'in 14 eserinden bahsedilir. Bunlar Türk-Hind-Çin tıbbından da bahseden *Tensuknâme-i İlhanî der funûn-i ulûm-i hitâî*, tabîî ve iktisâdî ilimlere dair yirmidört kısımdan meydana gelen *Âsâr ü ahyâ*, Çin-Moğol devlet idâresinden bahseden *Kitâb-ı siyâset ü tedbîr-i mülk-i hitâiyân*, Kur'an tefsiri *Miftâh el-tefâsir*, 19 konuya dâir 19 risâle ihtiva eden *Tavzihât-i Reşîdî*, coğrafi ve dinî konulardan bahseden ve 14 risâleden meydana gelen *Letâîf el-hakâik*, tıpsiyaset-din konularından bahseden *Beyân el-hakâik*, çeşitli ilimlere dâir *Es'ile ve ecvibe-i Reşîdiyye*, dinî-edebî-tarihî konulara dâir *Fevâid-i Sultaniye*, *Münşeât*, *Vakıfnâme-i Rab-ı Reşîdî*, *Câmi' el-tevârih*'tir.

Câmi el-tevârih Reşîdüddin'in en önemli eseri olup bir dünya tarihidir. Bu eseriyle Reşîdüddin İslâm dünyasının yetiştirdiği birkaç önemli tarihçiden biri olmuştur. Bazı kaynakların ihmal ettiği Moğol-Türk tarihine önemli yer ayırmış, bu iki milletin tarihte oynadığı rolü daha bariz bir şekilde ortaya koymuştur. İslâm kaynakları tarafından Türk tarihinin ihmal edilmiş noktalarını sonraki nesillere aktarmıştır. Bu arada *Oğuzname*'yi de eserine almıştır. Eserine Gazan Han'ın emriyle başlamış, Olcaytu Han zamanında tamamlamıştır. Kendisine başta Ebû'l-Kâsım Abdullah el-Kâşânî olmak üzere çeşitli âlimler yardım etmiştir. Kitap başlıca dört kısımdan meydana gelir: 1) Moğol ve Türk kabileleri, Cengizhan devrinden Gazan Han'ın ölümüne kadar Moğolların tarihi, 2) Olcaytu tarihiyle Adem'den zamanına kadar İslâm tarihi. Bu kısımda Oğuzlar, Türkler, Çinliler, Hindliler, Yahudiler ile Frenklerin tarihine de yer verilir. Çin, Hind, Yahudi, Frenk tarihine dâir kısımları bu toplumların mensubu âlimlerin yazdığı söylenir, 3) Arapların, Yahudilerin, Moğolların, Türklerin, Frenklerin ve Çinlilerin hakim sülâlelerinin şecerelerinden, Türk-Moğol hanlarının aile fertlerinden, büyük memurlardan, ordu mevcutlarından bahseden, *Şüab-ı pencâne* adını

²⁵² İA, V/II, 874-875, E², III, 980-981; Günaltay, s.245-255; GAL, II, 161, S.II, 201-202; Şâkir Mustafa, IV, 318-320; Rosenthal, s.72, 74, 82, 162, 163; Zirikli, VI, 283-284.

alan kısım (Z. Velidî bu kısmı ayrı bir eser kabul eder), 4) Coğrafyadan bahseden *Suver el-ekâlim* kısmı. Bu kısmın nüshası henüz bulunamamıştır. Z. Velidî bu kısmı da ayrı bir eser kabul eder. Ayrıca, kitabın Türk ve Moğol kabilelerinden bahseden kısmının Moğolca orijinal bir kaynaktan tercüme edildiğini iddia eder. Cengiz Han'ın ölümünden sonraki Moğol tarihine âit malûmatın Hülâgû'nun ölümüne kadarki kısmı Cüveynî'nin Cihangüşâ'sından faydalanılarak yazılmıştır. Cengiz Han devriyle ilgili kısımda ise *Altan debter* adlı Moğolca tarihten de faydalanmıştır. Gazan Han ve Olcaytu Han devirleri ise Reşîdüddin'in olayları çok yakından takibettiği kısımlardır. Bu kısımlar çok ayrıntılıdır. Hanların yarlıklarından bazı metinleri de içerirler. *Câmi el-tevârîh* Farsça, Arapça, Moğolca olmak üzere üç dilde yazılmıştır. Farsça ve Arapça nüshaları zamanımıza gelmiştir. İkinci kısmının eksik ve 706/1306 yılında yazılmış, resimli bir nüshası Edinburg Ün., Arabça, nr. 20'de bulunmaktadır. Diğer nüshaları Ayasofya, III. Ahmed, Royal Asiatic Society, Oxford, Leningrad v.s. kütüphanelerindedir. III. Ahmed'deki ciltler en tam nüshasını meydana getirir. Fakat, *Suvar el-ekâlim* kısmı henüz bulunamamıştır. Kitabın ilk kısmının İlhanlılardan bahseden bölümleri Quatremère, Karl Jahn taraflarından çeşitli tarihlerde, bu birinci kısmın tamamı 1960 yılında Tahran'da yayınlanmıştır. Fakat, Tahran neşri önemli değildir. Birçok hata ihtiva eder. Birinci kısmın İlhanlılar dışındaki kısımları Berezin ve Blochet taraflarından yayınlanmıştır. Eserin birinci ve ikinci kısımlarının tam metni ve tercümesi 1946-1960 yılları arasında Rus İlimler Akademisi tarafından 4 cilt halinde, bu kısımların üçüncü cildi Ali-zâde ve Arend taraflarından 1957 yılında Bakü'da yayınlanmıştır. İlhanlılar devrine âit kısımların yayınında Topkapı Sarayı Revan Köşkü, nr. 1518, Ayasofya, nr. 3034'teki Arapça nüshalardan faydalanılsa iyi olurdu. Bu yapılmamıştır. İkinci kısmın Frenk tarihine âit kısmı Karl Jahn tarafından 1951 yılında, Gazneliler ve Selçuklulara âit kısımları Ahmed Ateş tarafından 1957-1960 yıllarında Ankara'da TTK yayınları arasında, İsmâîliler, Fatimîler, Nizarîlere âit kısımları Danişpejuh-M. Müderris-i Zencânî ve M. Debir Siyâkî taraflarından 1337-1338şh/1958-1960 yıllarında Tahran'da neşredilmiştir. Topkapı Sarayı III. Ahmed, nr. 2932'de olan nüshada bulunan *Şuab-i pençgah* kısmı henüz yayınlanmamıştır. Yine eserin Arapça metni henüz bir neşre konu olmamıştır. Kitaptaki *Oğuz Destanı*'na dâir rivayet Z.V. Togan tarafından tahlili ile beraber Türkçe'ye tercüme edilmiş, Tuncer Baykara tarafından 1972, 1982 yıllarında İstanbul'da yayınlanmıştır.

Burada şunu da zikretmek gerekir: Ebü'l-Kâsım Abdullah el-Kâşânî *Câmi el-tevârîh*'e katkısından başka Târihü Olcaytu adıyla yine Farsça bir tarih yazmıştır. Eser 718/1318 yılı ile sona erer. Sağlam ve ayrıntılı bir tarih olan

bu eserin bir nüshası Ayasofya, Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu eserin İsmâîlilere âit kısmı Danişpejuh tarafından 1964 yılında Tahran'da yayınlanmıştır.

Câmi el-tevârîh'e Timur'un oğlu Sultan Şahruh zamanında adı verilmeyen biri tarafından bir zeyl yazılmıştır. Bu zeyl M. Harbande Olcaytu ve Ebû Saîd Bahadır Han devirlerinden bahseder. İki nüshası zamanımıza gelmiştir. Şihâbeddin Abdullah b. Lutfullah el-Reşîdî'nin yazdığı zeyl ise hş. 1317 yılında Tahran'da basılmıştır. *Câmi el-tevârîh*'ten başta Hamdullah el-Müstevfî olmak üzere sonra Arapça, Farsça ve Türkçe tarih yazarlar, yeni zamandaki batılı ve doğulu araştırmacılar faydalanmışlardır.²⁵³

3. **İbn el-Fuvatî, Kemaleddin Abdurrazzak b. Ahmed:** 642/1244 yılında Bağdad'ta doğdu. Ma'n b. Zâidet el-Şeybânî sülâlesinden gelir. Ondört yaşındayken Moğollar tarafından Bağdad işgal edildi. Esir alınıp hapse atıldı. 660/1261 yılında Nasîreddin el-Tûsî'nin şefâtiyle serbest bırakıldı. Bu arada Bağdad ve Merağa'da zamanın alimlerinden dersler aldı. Nasîreddin el-Tûsî'nin isteğiyle Merağa Rasathanesi Kütüphanesi müdürü oldu. 679/1280 yılında Bağdad'a döndü, Mustansiriyye Kütüphanesi müdürlüğüne getirildi. Bundan sonra Irak'ta başka birkaç görevde bulundu. 704/1304 yılında Sultaniye'deki Hudâbende Olcaytu'nun sarayında bulundu. Birkaç yıl Azerbaycan bölgesindeki şehirlerde görev yaptı. Kısa bir müddet Bağdad'ta oturduktan sonra 710-711/1310-1311 yıllarında tekrar Azerbaycan'da bulundu. 712/1312 yılında yetmiş yaşına yaklaştığı sırada eski görevlerine ilâveten Bağdad'taki vakıfların idâresi de ona verildi. 716-718/1316-1318 yıllarında tekrar Azerbaycan'da bulundu, 718/1318 yılında tekrar Bağdad'da döndü. 723/1323 yılı başlarında felçten öldü. Arapça, tarih, astronomi, felsefe sahalarında büyük bir âlimdi. Çok güzel yazı yazar, boş zamanlarında kitap istinsah ederdi. İstinsah ettiği kitapların bir kısmı zamanımıza gelmiştir. Arapça ve Farsça'yı iyi bilirdi.

679/1281 yılında Alâeddin el-Cüveynî, İbn el-Fuvatî'ye tarih yazma görevi vermişti. Merağa ve el-Mustansiriyye kütüphanelerinde müdürlük yaptığı sıralarda tarih ve diğer konulara dâir pek çok eser gördü. Kitaplarını yazarken bu eserlerden faydalandı. Bu arada Reşîdeddin Fazlullah, Asîledin b. Nasîreddin el-Tûsî'nin himayelerini de gördü. Hanbeli mezhebinde olmasına rağmen felsefeyle ilgilenirdi. Bu sebeple Zehebî, İbn Receb ve İbn

²⁵³ İA, IX, 705-712, *EF*², VIII, 458-459; GAL, II, 200, S.II, 273; Günaltay, s.266-309, 312-313; Şâkir Mustafa, IV, 321-327; Storey, I/I, 71-78, 78-79, 266-267; Ziriklî, V, 152.

Hacı gibi koyu dindar tarihçiler onu inancının zayıflığıyla itham ederler. Hadis, edebiyat, şiir, tarih sahalarında kıymetli eserler verdi. En önemli eseri *Mecma el-âdâb fî mucem el-elkâb* (*Mecma el-âdâb el-müretteb alâ mucem el-esmâ fî mucem el-elkâb*)'tır. 50 cilt halinde tertib edilen bu eserin yine kendisi tarafından yapılan muhtasarı (*Muhtasarı Mecma el-elkâb fî mucem el-elkâb*)ndan bazı ciltler zamanımıza gelmiştir. 722/1322 yılında tamamlanan bu muhtasardan Zahirîyye Kütüphanesi'nde bulunan başı eksik IV. cilt Mustafa Cevad tarafından 1962-1967 yıllarında, dört cüz halinde Dimâşk'ta basılmıştır. Bu kısım İzzeddin maddesiyle başlar. V. cilt ise Hindistan'da bulunmuş, M. Abdülkuddüs el-Kâsımî tarafından 1939-1947 yıllarında *Oriental College Magazine*'de yayınlanmıştır. Bu cilt mim harfiyle sona erer. Kitap kaynaklara ve vesikalara dayanılarak hazırlanmış bir biyografi ansiklopedisidir. İkinci eseri 626-700/1228-1301 yılları arasında bahseden *el-Havâdis el-câmia ve'l-tecârib el-nâfia fî'l-miet el-sâbia*'dır. Fakat, bu eserin onun olduğu, bizzat eseri onun adıyla 1351 yılında Bağdad'ta yayınlayan Mustafa Cevad tarafından şüpheli görülmüştür. Yazmanın üzerinde de müellifin adı zikredilmemiştir. Eserde Bağdad'ın günlük hayatıyla ilgili bilgiler verilir. Bununla beraber, İbn el-Fuvati 712/1312 yılı olaylarından bahsederken *el-Târîh ve'l-havâdis* adlı bir eserinden bahseder.

Diğer eserleri: a) *Dürer el-esdâf fî ğurar el-evsâf* 20 ciltlik bir İslâm tarihidir. Ancak beş cildini temize çekmiştir. Zamanımıza ulaşmamıştır. b) *Kitab el-târîh ale'l-havâdis* belki de yukarıda zikredilen eserlerden biridir. c) *Nazm el-dürer el-nâsia fî şuarâi ehl el-miet el-sâbia* VII/XIII. asır şairlerinden bahsediyordu. d) *Bedâyi el-tühaf fî zikri men nûsibe min el-ulemâ ile'l-sanâyii ve'l-hıraf* mesleklerle nisbet edilen âlimlerden bahseder. e) *el-Dürer el-nazîm fî men tûsammâ bi Abdilkerim*. f) *Menâkibü Bağdad*, g) *Tezkiretü men kasada'l-rasad*, h) *Mucem el-şüyuh* adlı eserlerinin nüshaları henüz keşfedilmemiştir.²⁵⁴

4. **Vassaf, Abdullah b. Fazlullah el-Şîrâzî:** 663/1265 yılında Salgurluların başşehri Şiraz'da doğdu. Tahsilini bu şehirde yaptı. Sonra Moğol emiri Tagacar'ın naîbi Sadreddin Ahmed Zencânî'nin hizmetine girdi. Edebî kabiliyetini beğenen Reşîdüddin onu himâyesine aldı. Diğer vezir Sadreddin Sâvecî'nin de himâyesine mazhar oldu. Cüveynî'nin *Cihangüşâ*'sına zeyl olarak yazdığı *Tecziyet el-emsâr ve tezciyet el-a'sâr* adlı tarihini otuzdört

²⁵⁴ *EF*, III, 792-793; *GAL*, S.II, 22; Şâkir Mustafa, IV, 327-332; Storey, VI, 267-270; Zirikli, III, 349; Kehhâle, V, 215-216.

yaşındayken 697/1298 tarihinde telife başladı. 656-728/1258-1328 yılları arasında Moğolların İran ve Türkistan'daki icrâatlarından bahseden bu eserin ilk üç cildini Gazan Han'a 702/1303 tarihinde Fırat kenarındaki Ane şehrinde bulunduğu sırada takdim etti. Eserinin ikinci kısmını ise 712/1312 yılında Sultaniye'de Olcaytu'ya takdim etti. Bu takdim sırasında Olcaytu tarafından kendisine Vassaf el-Hazra unvanı verildi. Daha sonra kitabına 728/1328 yılına kadarki İlhanlılar tarihini ilâve etti. Ebu Saîd Bahadır Han devrinin ortalarına kadar getirdi. 734/1234 yılında öldü. Beş cilt tutan *Tecziyet el-emsâr'a Târihü Vassaf* adı da verilir. Fars mutakasında ve komşu ülkelerdeki devletlerden, Kirman, Şebenkâre muntıkalarında, Fars Denizi'ndeki adalarda kurulmuş devletlerden sözeder. Mısır, Şam, Hind olaylarına da değinir. Dördüncü cildinde Harezmsâhlar Devleti, Moğolların ortaya çıkışı hakkında bilgiler verilir. Bir edebiyatçı ve münşî olan Vassaf tarihini edebî ve zor anlaşılır bir üslupla yazmıştır. Bu arada divanda çalıştığı için resmî vesikalardan ve devlet ileri gelenlerinin hatıralarından faydalanmıştır. Tarihini yazarken tarafsız davranmış, Moğolların iyi taraflarını övdüğü gibi, merhametsiz ve adaletsiz taraflarını da ifâde etmiştir. Eserini sade ve akıcı bir üslupla yazmadığı için tenkit edilmiştir. Fakat o, eserinde belâgatını göstermek için böyle bir üslup kullandığını ifade eder. Yavuz Sultan Selim, *Târîh-i Vassaf*'ın edebî üslubunu çok beğenirdi. *Târîh-i Vassaf* zor bir üslupla yazıldığı için daha sonra çeşitli kişiler tarafından şerhedilmiştir. Bunların başında Nazmî-zâde Hüseyin Murtaza gelir. Nazmî-zâde esere iki şerh yazmıştır. Bunlardan birincisi *Lügât-ı müşkilât-ı Vassaf* adını taşınır. İkincisi *Şerh-i Târîh-i Vassaf*'tır. Birinci eser kitabın lügatçesidir. Arapça-Farsça kelimelerin izahlarını verir. Her iki eser zamanımıza gelmiştir. Nazmî-zâde'nin üçüncü eseri *Terceme-i Târîh-i Vassaf*, dördüncüsü *Zeyl-i Nazmî-zâde*'dir. Bundan başka, Ebû Bekr b. Rüstem el-Şîrvânî, Nâilî Ahmed Efendi, İbrahim Hanîf, Ahmed Vâsîf, Mehmed Arif, Nushî-zâde esere lügat ve şerhler yazmışlardır.

Târîh-i Vassaf 1269/1856 ve 1338 hicrî-şemsî yıllarında iki defa Tahran'da basılmıştır. Hammer birinci cildini Almanca tercümesiyle beraber 1856 yılında Viyana'da neşretmiştir. Daha sonra Abdelmuhammed Âyetî eseri sadeleştirerek, *Tahrîr-i Târîh-i Vassaf* adıyla 1346 hicrî-şemsî yılında Tahran'da yayınlamıştır. Bu arada, Hüdâbende Olcaytu'ya ithaf edilen *Risâle-i ahlâk el-saltana* adlı bir eser vardır. Bu eser de Vassaf'a isnat edilir. Osmanlılar zamanında Taşköprü-zâde Kemâleddin (1287 yılında İstanbul'da basılmıştır.), Nergisî Mehmed Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.²⁵⁵

²⁵⁵ *IA*, XIII, 232-234; Storey, s.267-270; Günaltay, s.310-311; Şâkir Mustafa, IV, 332-333.

6. **el-Benâketî, Fahreddin Dâvud b. Muhammed:** Mâveraünnehr'de Irak bölgesindeki Benâket'ten olup doğum tarihi belli değildir. Kendi ifadesine göre Gazan Han tarafından 701/1301 yılında Melik el-Şuara unvanıyla taltif edilmiştir. Çok güzel Farsça şiir söylerdi. Gazan Han'ın yerine geçen kardeşi Olcaytu zamanında fazla itibar görmedi. Tarihle uğraştı. Bu sahadaki eserinin adı *Ravzatü üli'l-elbab fî tevârih el-ekâbiri ve'l-ensâb*'tır. Eserini Farsça yazmış, 717/1317 yılında Ebû Said Han zamanında tamamlamıştır. 730/1330 tarihinde ölmüştür. Eser, bazı ilâveler ve tertibinde bazı değişiklikler yapılarak meydana getirilmiş bir *Câmi el-tevârih* muhtasarıdır. Dokuz kısma ayrılır: Peygamberler tarihi, eski İran tarihi, Peygamber ve halifeler tarihi, Abbâsilerin çağdaşı İran'daki hanedanların tarihi, Yahudilerin tarihi, Hristiyanların ve Frenklerin tarihi, Hintlilerin tarihi, Çinlilerin tarihi, Moğolların tarihi. Kitabın Çinlilere âit kısmı A. Müller tarafından Latince tercümesiyle birlikte 1677 yılında Berlin'de *Abdallae Beidawei Historia Sinensis* adıyla yayınlanmıştır. Kitabın Beyzâvî'ye âit olduğu zannedilmiştir. Aynı baskı 1679'da Viyana'da tekrarlanmıştır. Daha sonra S. Westan 1820 yılında Londra'da *A Chinesse Chronicle by Abdallah of Beyza* adıyla İngilizce tercümesini yayınlamıştır. Sonra Quatremère neşredilen ve tercüme edilen bu kısımların Benâketî'nin eserinin parçası olduğunu isbat etmiştir. Kitabın tam metni henüz yayınlanmamıştır.²⁵⁶

6. **Hamdullah el-Müstevfi, Ahmed b. el-Atabek Tâceddin Ebû Bekr Hamd:** Kazvinli eski bir aileden 680/1281 yılında doğdu. En eski dedesi Hür b. Yezîd el-Riyâhî Kerbelâ Vakası'nda Hz. Hüseyin'in yanında bulunmuştu. Büyük dedesi Nasr İlhanlıların idâresinde çalışmış, Irak müstevfiliğine kadar yükselmişti. Böylece, kendisinden sonra gelen çocuklarına ve torunlarına da bu unvan verilmiştir. Hamdullah zamanında İran'da çeşitli alimlerden ders aldı. Reşîdüddin'in hizmetinde çalıştı. Dîvan-ı Nezâret nâibi oldu. Onun tarafından Kazvin, Ebher, Târim ve Zencan müstevfiliklerine tâyin edildi. Eserlerinden *Zafernâme*'yi 720/1320 yılında elli yaşındayken yazmaya başlamıştır. Olcaytu'dan sonra oğlu Hüdâbende Ebû Said zamanında da önce Reşîdüddin'in, sonra oğlu Gıyâseddin'in hizmetinde çalışmaya devam etti. Gıyâseddin'in ölümünden sonra devlet işlerinden ayrıldı. İlimle ve eserlerini yazmakla meşgul oldu. 750/1350 yılında öldü.

Hamdullah el-Müstevfi Arapça ve Farsça'yı iyi kullanan alim ve edip bir şahsiyetti. Başlıca eserleri *Târih-i Güzîde*, *Zafernâme* ve *Nüzhet el-kulûb*'tur.

²⁵⁶ LA, II, 513, *EP*², I, 1042; Günlaltay, s.314-317; Şâkir Mustafa, IV, 333; Storey, I/I, 79-81.

Her üçü zamanımıza gelmiştir. Tarihle ilgilenmesinde Reşîdüddin etkili olmuştur. 1320 yılında *Zafernâme* adlı eserini Reşîdüddin'in oğlu Gıyâseddin'in teşvikiyle yazmaya başlamıştır. *Târih-i Güzîde*'sini de ona ithaf etmiştir. *Zafernâme*'yi yazarken zaman zaman *Târih-i Güzîde* üzerinde çalışmıştır. *Zafernâme*'yi 75 000 beyit halinde 735/1334 yılında tamamlamıştır. Bu eseriyle Peygamber devrinden başlayıp *Şehnâme*'yi kendi zamanına kadar getirmiş, Firdevsî'nin eseri gibi mütekârib vezniyle yazmıştır. Eser üç kısımdan meydana gelir. İlk kısmı Peygamber'den ve halifeler tarihinden bahseder. Bağdad'ın Hülâgû tarafından zaptına kadar gelir. 25 000 beyit tutar. İkinci kısım İslâm devrinde İran'da kurulan devletlerden (Saffârîler, Sâ mâniler, Gazneliler, Gürîler, Deylemler, Selçuklular, Harezmsahlr, İsmâîliler, Salgurlular, Kirman Karahitayları) bahseder, 20 000 beyitten meydana gelir. Üçüncü kısım Kısım el-sultânî adını taşır. Türklerin-Moğolların menşinden, Oğuz Han'dan, Cengiz'in atalarından ve hayatından, oğullarından, dört ulustan ve İlhanlılardan bahseder. 30 000 beyitten meydana gelir. Manzum olduğu için kaynaklar verilmemiştir. Fakat, tam anlamıyla gerçeğe uygun yazılmıştır. Kendisine ağızdan bilgi veren birkaç kişiden söz etmiştir. Türk tarihinin mühim kaynaklarından olan eser henüz neşredilmemiştir.

Târih-i güzîde, Reşîdüddin'in *Câmi el-tevârih*'inin bir hülâsasıdır. Yalnız, esere bazı bilgiler ilâve etmiş, *Câmi el-tevârih*'ten sonraki olayları anlatmıştır. Kitap Peygamberler-filozoflar tarihi, eski İran tarihi, Peygamber ve halifeler tarihi, İslâm devrindeki İran ve Turan sülâleleri, Moğollar tarihi, âlimlerin ve şâirlerin biyografileri, Kazvin şehrinin tarihi ve topografyası olmak üzere altı kısımdan meydana gelir. Bu eseri yazarken Reşîdüddin, Zahîreddin el-Nisâbü'rî'nin *Târih-i Âl-i Selçuk*'u, Rükneddin el-Cüveynî'nin *Mecma-i ensâb el-meslek*'i gibi zamanımıza ulaşmayan kaynaklardan da faydalanmıştır. Eser Farsça'nın bilindiği İslâm ülkelerinde, Avrupa'da çok tanınmıştır. Eserin hareketli ve görünüşü mükemmel bir nüshası E. Browne tarafından *Gibb Memorial Serisi* arasında 1910 yılında tıpkı basım olarak Londra'da, Hüseyin Nevâî tarafından 1944 yılında Tahran'da yayınlanmıştır. Sonunda Muzafferîler tarihi de yer alır. Yalnız bu baskıda çok istinsah hatası bulunur. Browne eserin âlimlerin ve şâirlerin biyografilerinden bahseden beşinci kısmını İngilizce tercümesiyle beraber *JRAS*'nin 1900 yılı sayısında ayrıca yayınlamıştır.

Nüzhet el-kulûb'u Hamdullah 740/1339 yılında tamamlamıştır. Kozmografya hakkında bir girişten sonra, tabiat tarihinden, antropolojiden ve coğrafyadan bahseden üç makaleden meydana gelir. Sonunda *acâib el-mahlûkât*'tan

bahseden bir hatime vardır. Belhî'nin ve Reşîdüddin'in *Suver el-ekâlim* adlı eserleri başta olmak üzere kendisinden önce meydana getirilen coğrafya kitaplarından faydalanmıştır. Kendi zamanındaki Anadolu ve İran'ın coğrafi ve iktisâdî durumundan bahseden önemli bir kısmı ilâve etmiştir. İlhanlıların maliyesi, vilâyet, kaza ve nahiye teşkilatı, bunlara tabi köyler, yollar ve mesafeler hakkında resmî vesikalara dayanarak bilgiler verir. Bu bilgilerin bir kısmı 1335 yılı İlhanlı *câmi el-hesâb* (baş bütçesi)'nden alınmış olmalıdır. İbn Hurdadbih'ten naklen Sâsânîlerin maliyesi, *Risâle-i Melikşahiyye* ve *Risâle-i Senceriyye*'den naklen Selçuklu maliyesi hakkında da bilgiler verilir. Yalnız, İran'ın Sâsânîler ve Selçuklular zamanlarında İlhanlılar devrinden daha zengin olduğunu iddia eder. İran ve İran'a komşu ülkelerin halkı, örf ve âdetleri, lehçeleri hakkında değerli bilgiler verir. Kitap Mirzâ Mehdî Şîrâzî tarafından 1898 yılında Bombay'da taş basma olarak yayınlanmıştır. Sonra, G. Le Strange kitabın coğrafyaya dâir kısmını İngilizce tercümesiyle beraber *Gibb Memorial Serisi* içinde 1915, 1919 yıllarında Leyden'de yayınlamıştır. J. Stephenson ise hayvanlardan bahseden kısmını yine İngilizce tercümesiyle 1928 yılında neşretmiştir. Eserin tam metni ise 1958 yılında Tahran'da yeniden basılmıştır. Hamdullah'ın bir de 724/1324 yılında 25 bab halinde tamamladığı *Mefâhir el-tevârih* adlı eseri olduğu söylenir.²⁵⁷

7. **Hâfız Ebrû, Nûreddin Abdullah b. Lutfullah:** VIII/XIV. ikinci yarısında Herat'ta doğdu. Eğitimini Hemedan'da yaptı. Satranç oyununu iyi bilirdi. Timur'un sarayındaki âlimler arasına girdi. Bu sayede Timur'un (ölm. 1405) son seferlerine ve Şahruh devrindeki olaylara şahit oldu. 817/1414 yılında Şahruh (ölm. 850/1447) tarafından Ebû Zeyd el-Belhî'nin coğrafyasının bir nüshasına da dayanarak yeni bir coğrafya kitabı yazmakla görevlendirildi. Bu coğrafya kitabını iki cilt halinde tamamladı. *Mesâlik el-memalik* ve *Suver el-ekâlim* adı verilen bu eserde kitabın adını hiç zikretmedi. Eserin birinci cildi coğrafya ilmine dâir bir girişle başlar. Batıdan doğuya doğru Kirman'a kadarki memleketleri tanıtır. Son iki babta bahsi geçen ülkeleri anlatır, kendi zamanına kadarki siyasî tarihlerinden kısaca bahseder. İkinci ciltte Horasan ve Maverâünnehr'in tarih ve coğrafyasından sözeder. Bu ikinci cildin sadece Horasan'dan bahseden kısmı zamanımıza ulaşmıştır. Kozmografiyadan da bahseden giriş 820/1417, birinci cildin geri kalanı kısmı 822/1419, ikinci cildi 823/1420 yılında tamamlanmıştır.

²⁵⁷ İA, VII, 186-189, *El²*, III, 124-125; Günlaltay, s.318-329; Şâkir Mustafa, s.325-327; Storey, I/I, 81-84.

İkinci eseri Olcaytu ve Ebû Saîd Bahadır tarihlerinden bahseden *Zeylû Câmi el-tevârih*'tir. Bu eseri İlhanlıların sonuna kadar getirmiştir. Viyana, nr. 327, Nuruosmaniye, nr. 3271'de iki nüshası vardır. Tahran'da basılmıştır. Eserin birinci kısmı Ebu'l-Kâsım el-Kâşânî'nin eserinden hülâsa edilmiştir. Üçüncü eseri Nizameddin el-Şâmî'nin *Zafernâmesi*'ne yazdığı zeyldir. 814/1412 yılında Şahruh'un isteğiyle bu esere onun tarihinin 816/1413 yılına kadarki devrini ilâve etmiştir. 820/1417 yılında Hafız Ebrû, Sultan Şahruh tarafından büyük bir tarih yazmakla görevlendirilmiştir. Bu eserini yazarken, eski devirler için, *Taberî tarihi*'nin Farsça tercümesini, Reşîdüddin'in *Câmi el-tevârih*'ini, Nizâmeddin Şâmî'nin *Zafernâme*'sini hülâsa etmiş, sonraki devirleri kendisi ilâve etmiştir. Esere *Mecmûa* adını vermiştir. Daha sonra bu eseri daha mükemmel hale getirmek için *Mecmûat el-tevârih* adlı büyük eserini yazmaya başlamıştır. Eser dört kısma ayrılır. Birinci kısımda Peygamberler tarihinden, İran şehnâmesinden ve Arapların fethine kadar İran tarihinden bahsedilir. İkinci kısımda 656/1258 yılına kadar İslâm tarihinden, üçüncü kısımda Selçuklular ve İlhanlılar zamanındaki İran tarihinden bahsedilmiştir. Son kısım *Zübdet el-tevârih-i Baysungur* adını alır. İki kısma ayrılır. Birinci kısımda Timur tarihinden, ikinci kısımda 830/1427 yılına kadarki Şahruh tarihinden bahsedilir. Eserin orijinal olan kısmı bu son bölümdür. Eser Seyyid Kemal Cevad tarafından hş. 1372 yılında Tahran'da basılmıştır. Görüldüğü üzere Hafız Ebrû'nun eserleri İlhanlıların son zamanları ve 830/1426'ya kadarki Timurlular ve İran tarihi bakımından çok değerlidir.²⁵⁸

8. **Şerefeddin el-Yezdî, Ali:** Bir İran tarihçisi ve şâiri olup VIII/XIV. asrın sonlarında Yezd şehrinde doğdu. Şahruh'un ve onun ikinci oğlu Mirzâ Ebû'l-Feth İbrahim Sultan (ölm. 838/1435)'in hizmetinde bulundu. Yunus Han 832/1428 yılında Ulughbey tarafından esir edilince, Sultan Şahruh bu gencin hocalığına Şerefeddin el-Yezdî'yi tâyin etti. Bu münasebetle birkaç yıl Yezd şehrinde kaldı. 846/1442 yılında Mirzâ Sultan Muhammed Irak-ı Acem valisi olunca Şerefeddin'i Kum şehrine davet etti. İzzet ve ikramda bulundu. Mirzâ Sultan Muhammed 850/1446 yılında isyan edince Şerefeddin, Sultan Şahruh tarafından isyana karışmakla itham edildi. Ulughbey'in oğlu Mirza Abdüllatif'in rasad işlerinde ona ihtiyaç olduğunu ileri sürerek Semerkand'a götürmesi sayesinde idamdan kurtuldu. 850/1447 yılında Şahruh'un ölümü üzerine Horasan'a hakim olan Mirza Sultan Muhammed onun Yezd'e dönmesini sağladı. 853/1449 yılında Yezd'e döndü. Buradaki Taft köyünde

²⁵⁸ İA, VII, 77, *El²*, III, 59-60; Günlaltay, s.378-383; Şâkir Mustafa, IV, 338-339; Storey, I/I, 86-89.

bir medrese yaptırdı. 858/1454 yılında öldü ve yaptırdığı medresede gömüldü.

Edib, şâir, tarihçi ve astronom olan Şerefeddin el-Yezdî bu konularda Farsça eserler yazdı. Eserlerinin en meşhuru Timur ve onun sülâlesinin tarihinden bahseden *Zafernâme*'dir. Şahruh'un oğlu İbrahim Sultan'ın arzusu üzerine yazmaya başladığı bu önemli eseri edebî, musanna bir üslupla kaleme almıştır. Dört sene içinde tamamlanan bu eserini yazarken arşiv vesikalarına, tarih kitaplarına, önemli kişilerin hatıralarına başvurmuştur. Başında Çağatay ulusundan ve kabilelerinden de bahsetmiştir. Kitap zamanımıza gelmiş, M. Abbâsî tarafından 1356 hicrî-şemsî yılında Tahran'da basılmıştır. Daha önce 1887 yılında Kalküta'da yapılmış bir baskısı daha vardır. Ayrıca, parça halinde yapılan baskıları vardır. Petis de la Croix tarafından Fransızca'ya (Paris 1722), J. Darby tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

Timur'un tarihini Nizameddin el-Şâmî de *Zafernâme* adlı kitabında anlatmıştır. Bu eser, 1937 yılında Prag'da yayınlanmış, Necati Lugal tarafından Türkçe'ye yapılan çevirisi, 1949 yılında Ankara'da basılmıştır. Yine Timur tarihini Abdurrahman Câmî'nin kızkardeşinin oğlu Abdullah el-Hatifi başka bir *Zafernâme* yazarak işlemiştir. Hatifi bu eserini yazarken Şerefeddin el-Yezdî'nin *Zafernâme*'sinden çok faydalanmıştır. Şahruh zamanında yazılan önemli tarih kitaplarından biri Cengiz ve Timur sülâlelerinin neseblerinden bahseden *Muizz el-ensâb fî şecereti selâtin Moğol*'dur. Eserin müellifi belli değildir. Barthold tarafından bazı kısımları Petersburg'ta yayınlanmıştır.

Şerefeddin el-Yezdî *Zafernâme*'den başka *Şerhü Kasîdet el-bürde* (Bûsirî'nin kasidesinin şerhi), *Künh el-murâd fî ilm el-vefk ve'l-a'dâd*, *Hulel-i mutarraz*, Arapça ve Farsça şiirlerden seçmeler olan *Tuhfet el-fakîr ve hediyyet el-hakîr*, *Münşeat* (tarih ve edebiyat bakımından önemli) adlı eserleri yazmıştır. Yunus Han'a ithaf ettiği şiirleri vardır.²⁵⁹

9. **Kemâleddin Abdürrezzak b. İshak el-Semerkandî:** 816/1413 yılında Herat'ta doğdu. Babası, Sultan Şahruh'un imamı ve kadısıydı. Bu sebeple iyi bir tahsil gördü. Kemâleddin, Şahruh'a sunduğu bir eser dolayısıyla babasının ölümünden sonra kadılık makamına getirildi. Yine, Şahruh tarafından 845/1441 yılında Hindistan'a, 850/1446 yılında Gilan'a elçi gönderildi. 1463 yılında Herat'taki Şahruh Hânîkah'ının mütevelliliğine

getirildi. Şahruh'un ölümünden sonra bir ara Ulugbey'in oğlu Abdüllatif'in, sonra Sultan Ebû Saîd'in hizmetlerinde bulundu. Hüseyin Baykara zamanında 887/1482 tarihinde öldü. Tarih sahasındaki önemli eseri *Matla el-sa'deyn ve mecma el-bahreyn*'dir. Farsça kaleme alınan bu eserde Ebû Saîd Bahadır Han'ın doğumundan (704/1304) 875/1471 yılına kadar Çağatay Ulusu arasında cereyan eden olaylardan bahsedilir. 875/1471 yılı Sultan Ebû Saîd b. Miranşah b. Timur'un öldüğü ve Hüseyin Baykara'nın tahta çıktığı yıldır. Eser iki kısma ayrılır. Birinci kısımda Sultan Ebû Saîd Bahadır Han'ın doğumundan Timur'un ölümüne kadarki olaylardan bahsedilir. İkinci kısımda Timur'un ölümünden (1405'ten) Hüseyin Baykara'nın tahta çıktığı 875/1471 yılına kadarki olaylar anlatılır. Eserin orijinal kısmı bu ikinci kısımdır. 1427'den sonraki olayları bizzat takib etmiştir. Kitap zamanımıza gelmiş, M. Şefî tarafından 1949 yılında Lahor'da iki cilt halinde yayınlanmıştır. Ayrıca, Tahran'da birinci cildi basılmıştır.²⁶⁰

10. **Câmî, Nureddin Abdurrahman b. Ahmed:** 817/1414 yılında Herat'ın Câm nahiyesinin Harcird beldesinde doğdu. Soyu Muhammed b. el-Hasan el-Şeybânî'ye dayanır. Devrin geleneksel ilimlerini tahsil etti. Bu arada tasavvufa merak sardı. Bahâeddin el-Nakşibendî'nin halifelerinden Sadeddin Muhammed el-Kaşgarî'nin müridi oldu. Genellikle Herat'ta müderrislik yaptı. Bu arada Meşhed'e ve Hicaz'a hac için iki yolculuk yaptı. Hicaz'a 1472 yılında gitti. Dört ay kadar Bağdad, Dimaşk ve Tebriz'de kaldı. Daha çok bir inziva hayatı yaşadı. Fatih onu İstanbul'a davet etti ise de gelmedi. II. Beyazid ise ona iki defa mektup gönderdi. Alî Şîr Nevâî ve Hüseyin Baykara tarafından himaye edildi. Büyük bir âlim, mutasavvıf, şâir ve edibtî. Herat'ta 898/1492 yılında öldü.

Câmî, İran edebiyatının en büyük şâirlerindendir. Edebî, felsefî, tasavvufî konularda manzum eserleri ve divanı vardır. Bu arada İran ve Türk edebiyatına büyük etki yapmıştır. İbn el-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı gramer kitabına yazdığı *el-Fevâid el-Ziyâiyye* adlı şerh Osmanlı medreselerinin ana ders kitaplarından biri olmuştur. Edebî eserlerinin önemli bir kısmı tasavvuf sahasındadır. Büyük mutasavvıfların hayatlarından bahseden *Nefehât el-üns* adında önemli bir eser yazmıştır. Eserin mukaddimesi Nakşibendiliğin ana kitaplarındandır. Bu kitabını yazarken Sülemî, Hoca Abdullah el-Ensârî, Ferîdüddin el-Attar'ın eserlerinden ve tasavvuf tarihine dâir diğer kaynaklardan faydalanmıştır. 1478 yılında tamamlamıştır. Kitap 1895 yılında

²⁵⁹ İA, XI, 427; Günlaltay, s.384-392; Şâkir Mustafa, IV, 339-340; Storey, I/I, 271-272, 283-288, 278-279.

²⁶⁰ İA, I, 109, E², I, 93-94; Günlaltay, s.397-399; Storey, I/I, 293-298; Hayrunnisa Alan, *Sultan Ebû Saîd devri Timurî tarihî (1451-1469)*, M.S.Ü. Fen-Edeb. Fakültesi doktora tezi, 1996, s.X-XI.

Kalküta'da, 1289 yılında Bombay'da, 1323 yılında Lukno'da, 1958 yılında Tahran'da basılmıştır.

Alî Şir Nevâî *Nefehât el-üns*'ü yeniden düzenleyip bazı ilâveler yaparak Çağatay Türkçesi'ne çevirmiştir. *Nesâim el-mehabbe* adlı bu eserde 653 kadın ve erkek mutasavvıftan bahsedilir. Kemal Eraslan tarafından İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi yayınları arasında 1979'da yayınlanmıştır. Eser ikinci defa olarak, Câmî'nin vefatından 29 yıl sonra Bursalı Lâmiî Çelebi tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir. Bu tercüme 1289, 1995 yıllarında İstanbul'da basılmıştır. Osmanlı Türkçesindeki en iyi mutasavvıflar tarihidir.²⁶¹

Bu arada Tacüsselmanî tarafından yazılan *Tarih-nâme* adlı eser Timur'un son günleri ile 811/1409 yılları arasındaki Timurîlular tarihinden bahseder. Eserin muhtasar tercümesi İsmail Aka tarafından TTK yayınları arasında 1988 yılında Ankara'da yayımlanmıştır. Bundan başka Uluğbey 851/1447 yılına kadar gelen *Ulûs-ı erbea-i Cengîzî* veya *Şeceret el-Etrâk* adıyla bir eser yazmıştır. Bu eser Türklerin ve Moğolların efsanelerinden de bahseder. British Museum'da (nr. 26190) bir nüshası vardır. Mirzâ Muhammed Kasım el-Kâsımî ise *Şahrûh-nâme* adında bir eser yazmıştır. Bu devirde yazılan başka bir önemli eser Muineddin Muhammed el-İsfizârî'nin *Ravzât el-cennâf fî evsâfî medînet el-Herat* adlı kitabıdır. Hüseyin Bahadır Han'ın teşvikiyle yazılan bu eser 873/1468 yılına kadar gelen bir Herat ve bölgesi tarihidir. Eser hş. 1338 yılında Tahran'da basılmıştır. Bu devre dâir önemli tarih kitaplarından biri Ebû Bekr-i Tihriânî'nin *Kitâb-ı Diyarbekriyye* adlı eseridir. Karakoyunlu Cihanşah'ın tarihçisi olan bu zat Karakoyunlularla Timurîlular arasındaki mücadeleleri de anlatır. N. Lugal-F. Sümer tarafından 1993 yılında Ankara'da, Seyyit M. Kâzım İmam tarafından 1338 yılında Tahran'da neşredilmiştir.²⁶²

11. Devletşah b. Alâeddin Bahtîşah el-Semerkindî: Timur'un oğlu, Şahrûn devrinin büyük emîrlerinden Firûz-şah'ın amcaoğlu Alâel-Devle el-İsferâyânî'nin oğlu olup 830/1427 yılı civarında dünyaya geldi. Ömrünün büyük kısmını Timurîluların saraylarında geçirdi. İyi bir tahsil gördü. Herat'ta Hüseyin Baykara, Alîşir Nevâî'nin himayelerinde yaşadı. Onların

²⁶¹ İA, III, 15-18, *El*², II, 432-433; GAL, II, 207, S.II, 285-286, 355; Storey, III, 789-797; Zirikî, III, 296.
²⁶² Günaltay, s.393-396, 400-402; Storey, I, 273, 280-283, 290-293, I/II, 793-795; Hayrûnnisa Alan, *Sultan Ebû Saîd devri timurlu tarihi (1451-1469)*, İstanbul 1996 (doktora tezi, basılmamış), s.XI-XII, XVIII-XX.

meclislerindeki âlimlerle tanıştı. Zamanının karışıklıkları dolayısıyla devlet işlerine karışmadı. Genellikle zamanını Herat yakınındaki çiftliğinde kitap mütelaası ile geçirdi. Zamanındaki devlet idâresindeki aksaklıkları, Farsça yazan şâirlerden bahsettiği *Tezkiret el-şuarâ*'sının çeşitli yerlerinde anlattı. 900/1495 yılı civarında öldü.

Devletşah *Tezkiret el-şuarâ* adlı eserinde zamanına kadar Farsça şiir yazan şâirlerden bahseder. 10'u arap, 143'ü İranlı olan bu şâirlerin biyografilerini anlatır, şiirlerinden örnekler verir. Başlangıç kısmından sonra Arapça yazan şâirlere dâir bir mukaddime yer alır. Bundan sonra yedi tabaka halinde Farsça şiir yazan şâirleri anlatır. Eserin hatimesi ise Herat sarayının büyük şahsiyetlerine ve Hüseyin Baykara'ya tahsis edilmiştir. İstifade ettiği kaynakların başında Avfi'nin *Lübab el-elbab*'ı ile Ebû Tâhir Hâtûnî'nin *Tezkire*'si vardır. Kitabın en büyük kısmı XIV-XV. asırlarda yaşayan Farsça yazan şâirlere ayrılır. Bazan çok önemli tarih hatalarına rastlanır. Yalnız edebiyat tarihi değil, sosyal tarih bakımından da önemli kaynaktır. Bu tezkire İran edebiyatının en önemli kaynaklarından. Kendisinden sonra yazılan Farsça ve Türkçe şuarâ tezkirelerine örneklik yapmıştır. Temiz bir üslupla yazılması, edebî mütalaalarının yerinde olması kitabın şöhretini artıran özelliklerdendir. Alîşir Nevâî'nin *Mecâlis el-nefâis*'inde müellif ve eserinden övgüyle sözedilir. Kitap ilk defa 1305 yılında Bombay'da basılmıştır. Daha sonra Browne tarafından *Persian Historical Text* serisinin birinci cildi olarak Leyden'de 1901 yılında yayınlanmıştır. Bundan sonra J.M. Zemin Ali tarafından 1921 yılında Allahabad'ta, M. Abbâsî tarafından 1337 hicrî-şemsî'de Tahran'da, M. Ramazânî tarafından 1366 hicrî-şemsî'de yine Tahran'da basılmıştır. Hoca Fehim'in *Tezkire*'sinin sonunda, kitaptaki çok sayıda biyografi hülâsa şeklinde Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Necati Lugal tarafından yapılan tercümesi 1977 yılında İstanbul'da basılmıştır. Kitap üzerinde pekçok inceleme yapılmıştır.²⁶³

15. Mirhond, Hamîdüddin Muhammed b. Hondşah b. Mahmud el-Belhî: Aslen Buhara'dan olup babası tahsil maksadıyla Belh'e gitmişti. Mirhond 837/1433 tarihinde Belh'te doğdu. İyi bir tahsil gördü. Genç yaşında tarih ilmine merak sardı. Arkadaşları ona bu konuda bir eser yazmasını teşvik ettiler. Bunun için bir hamîye ihtiyaç duydu. Arkadaşlarından biri vasıtasıyla zamanın ünlü veziri Ali şir Nevâî ile tanıştı. Vezir ona Herat'ta İhlâsiye Hanikah'ında oturacak bir yer ve eserini yazabilmesi için gerekli kitaplar verdi. Bu olay en erken 888/1483 yılından sonra olmalıdır. Bu sıralarda elli

²⁶³ İA, III, 560-562, *El*², II, 185; DİA, IX, 244-245; Storey, I/II, 784-789.

şayındaydı. 903/1498 tarihinde öldüğüne göre ömrünün onbeş yılına yakın zamanını *Ravzat el-safâ fî sîret el-enbiya ve'l-müluk ve'l-hulefâ* adlı eserini yazmakla geçirdi. Altıncı cildini hasta yatağında tamamladı. Henüz kitabı sona ermemişti. Kitabın yedinci cildini (son cildini) torunu Hondmir yazdı. Kitap yaratılış ile başlar. 929/1523 yılına kadar gelir. Kitabının başında 50'ye yakın Arapça-Farsça kaynağın adını verir. Bununla beraber eserini yazarken Hafız Ebrû'nun *Mecma el-tevârih*'inden ilham aldığı anlaşılıyor. Kitap her biri bir cilt teşkil eden 7 bölümden meydana gelir. Birinci ciltte eserin telif sebeplerinden, tarih ilminin faydalarından, tarihçinin vasıflarından ve zamanına kadar yazılmış önemli tarih kitaplarından bahseden bir mukaddimeden sonra hilkat ile tarihi anlatmaya başlar, Peygamberler tarihini anlatır. İkinci cilt Peygamber ve dört halifeye ayrılmıştır. Üçüncü ciltte oniki imam ile Emevî ve Abbâsî halifelerini anlatılır. Dördüncü ciltte Abbâsîler devrinde yaşayan devletlerin tarihinden bahsedilir. Beşinci ciltte Cengiz ve sülâlesinin tarihi, altıncı ciltte Timur ve sülâlesinin tarihi anlatılır. Yedinci cilt iki kısma ayrılır. Birinci kısımda Hüseyin Baykara ve devri, hatime adı verilen ikinci kısımda *Acâib el-mahlûkât* anlatılır. Bu iki kısımdan birincisi Hondmir'n *Habib el-siyer*' ile ayrılık gösterir. Bunun için matbu nüshanın mukaddimesinde Mirhond ile Hondmir'n adları birbiri ardına zikredilir. Kitap zamanımıza gelmiştir. Tâhiriler ve Saffâriilerle ilgili kısımları Jenisch Latince'ye tercüme edip 1792 yılında Viyana'da yayınlanmıştır. Desaeğ Sâsânilerle ilgili kısmının Fransızca tercümesini 1893 yılında Paris'te, Tred Wilken Sâmânilerle ilgili kısmın Latince tercümesini 1808'de Göttingen'de yayınlamış, daha sonra Gazneliler kısmını da Latince'ye tercüme etmiştir. Daha sonra Longles, Cengiz'e ait faslı, Jourdain ise İsmâîlilere ait kısmı tercüme edip bastırmışlardır. Eserin tam metni 1853-1854 yıllarında Tahran'da, 1271 yılında Bombay'da, 1874 yılında Lukno'da, hş. 1333, 1338 yıllarında yine Tahran'da olmak üzere defalarca yayınlanmıştır. Kitabın üçüncü ve dördüncü ciltleri Rüstem Paşa'nın emriyle Mustafa b. Hasanşah tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Balâti-zâde tarafından yapılan ikinci tercüme 1338 yılında İstanbul'da basılmıştır.²⁶⁴ İngilizce'ye E. Rehatsek tarafından yapılan tercümesi 1982 yılında Delhi'de yayınlanmıştır.

13. **Hondmir, Ğıyâseddin Muhammed b. Hamîdeddin Muhammed:** Mirhond'un kızının oğlu olup 880/1475 yılında Herat'ta doğdu. Babası, Semerkand hükümdarı Sultan Mahmud Mirzâ'nın vezirlerindendi. Dedesi Mirhond ile Alişir Nevâî'nin himayelerinde iyi bir tahsil gördü. Devrin genç

²⁶⁴ *IA*, VIII, 360-361, *ET*², VII, 128-129; Günaltay, s.411-416; Storey, *VI*, 92-101; Şâkir Mustafa, *IV*, 340-341.

alimlerinden ve ediblerinden biri oldu. Alişir Nevâî'nin kütüphanesinden faydalandı. 1502 yılında Özbek hanı Şaybek ile müzakereler yapmak için görevlendirildi. Herat 1510 yılında Safevîler tarafından işgal edilince, onlardan yüz görmedi. Herat'ın doğusundaki Garcistan'ın Peşt köyüne çekilerek eserlerini tamamlamakla meşgul oldu. 918/1512 yılında bazı arkadaşlarıyla Safavîlerin baskılarından kurtulmak için önce Buhara'ya, sonra Hindistan'a gitmek maksadıyla yola çıktı. Engellerle karşılaşması üzerine Peşt köyüne döndü. Oradan Herat'a gitti. Safavîlerin Herat valisi Durmuşhan tarafından himaye edildi. 1527 yılında Herat'ı bırakıp Hindistan hükümdarı Bâbü'ün yanına gitti. Bundan sonra hayatının geri kalan kısmını Bâbü' ve onun yerine geçen Hümayunhan'ın yanlarında geçirdi. Onların seferlerine katıldı. Onlara eserler takdim etti. 942/1535 yılında Delhi (Dehli)'de öldü.

Hondmir'in en önemli eseri *Habib el-siyer fî ahhâri efrâd el-beşer* adlı Farsça tarihidir. Bir dünya tarihi olan eser her biri dört cüzden meydana gelen üç cilt halinde kaleme alınmıştır. Eser hilkat ile başlayıp Şah İsmâîl'in öldüğü yıl olan 931/1524 yılına kadar gelir. Bu arada Hindistan'da iken eserin sonuna bazı ilâveler yapmıştır. Kitabın Timurlulardan önceki kısmı dedesi Mirhond'un eserinden ve diğer bazı kaynaklardan faydalanılarak meydana getirilmiştir. İlk iki cildi İslâm tarihinden bahseder. Üçüncü cildi Cengiz'den sonraki Türklerin ve Moğolların tarihinden bahseder. Bu cilt eserin yarısını meydana getirir. Eserin Timurluların son devirleri ile Safavîler devrinden bahseden kısmı son derece orijinaldir. Bundan başka Timurlular ve Safavîler devrindeki hükümdarlara âit bahislerin sonunda âlimlerin, ediblerin, büyük kişilerin vefatları yer alır. Bu biyografiler önemlidir. Eser 1271 yılında (taşbasma olarak) Tahran'da 1273 yılında Bombay'da yayınlanmıştır. Bombay baskısı daha iyidir. Celâleddin Hümayun Tahran'da hicrî-şemsî 1333 yılında çok güzel bir baskısını yapmıştır. Bu neşir 1983 yılında yine Tahran'da tekrarlanmıştır. Lale devrinde Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Hondmir bundan başka *Hulâsat el-ahbâr fî beyâni ahhâl el-ahyâr* adlı muhtasar bir tarih yazmıştır. 905/1499 yılında tamamlanan bu eserin son kısmında Herat şehri ve bu şehirde yetişen âlimler, sanatkarlardan bahseden çok değerli bir kısım vardır. Eserin bir kısmı Gûyâ İtimâdî tarafından 1345 hicrî-şemsî yılında Kâbil'de yayınlanmıştır. Diğer eserleri *Müntehab-ı Târih-i Vassâf*, *Mekârim el-ahlâk* (T. Gandjei tarafından *GMS* içinde 1979 yılında yayınlanmıştır), *Hümayun-nâme*, (940/1534 yılında tamamlanmıştır. Müesselerden, merasimlerden, Hümayun'un emriyle tesis edilen eserlerden

bahseder. Hidayet Hüseyin tarafından 1940 yılında Kalküta'da yayınlanmıştır), *Meâsir el-mülûk*, (Peygamber'in, İslâm'dan önceki ve sonraki hükümdarların siyasetle ilgili sözlerinden bahseder. 903/1498 yılında tamamlanmıştır) *Düstûr el-vüzerâ*'dır. Son eserinde İran'da hüküm süren devletlerin vezirlerinden bahseder. Bu kısmın sonunda Timurlular devri vezirleri hakkında tafsilatlı bilgi verilir. Hondmir bu eserini 906/1500 yılında telif etmiş, 914/1508 yılında yeniden gözden geçirmiştir. Kitap Seyyid Nefîsi tarafından 1317 hicrî-şemsî yılında Tahran'da neşredilmiştir.²⁶⁵

²⁶⁵ İA, VI, 210-211, *ET*², IV, 1052-1054; Günaltay, s. 419-423; Storey, I/I, 101-109, I/I, 795; Şâkir Mustafa, IV, 343.

VIII-IX/XIV-XV. ASIRLARDA MAĞRİB VE ENDELÜS'TE YAŞAYAN TARİHÇİLER

VIII-IX/XIV-XV. yüzyıllarda Kuzey Afrika ve Endelüs'te de değerli tarihçiler çıkmaya devam etti. Bunların en meşhurları Lisâneddin İbn el-Hatîb (ölm. 776/1374) ile İbn Haldun (ölm. 808/1406)'dur. Bu iki âlim İslâm tarihçiliğinin en büyük temsilcilerindendir. Ayrıca, İbn Haldun *Mukaddime*'siyle tarih felsefesi ile sosyolojinin temellerini atmış, tarih ilmini daha faydalı bir hale getirmiştir. Diğer önemli bir nokta ise İbn Battûta (ölm. 779/1377) gibi önemli bir seyyahın bu bölgeden çıkmasıdır. Şimdi bu devirde Kuzey Afrika ve Endelüs'te yetişen tarihçilerin önemlilerinden bahsedelim:

1. **el-Ticânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ahmed:** Tunuslu bir kâtibler, edibler ailesine mensup olup 670-675/1268-1273 yılları arasında Tunus şehrinde doğdu. Babasından, Ebû Bekr b. Abdülkerim el-Avfî (ölm. 698/1299), Ebû'l-Kâsım b. Abdülvahhâb el-Kilâ'î gibi alimlerden Kuran ilimleri, hadis, edebiyat ve kitabet öğrendi. Babası gibi Dîvan el-İnşâ'da çalışmaya başladı. Hafsîlerden Emîr Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. el-Lihyânî'nin katipleri arasına katıldı. 706/1306 yılında bu emîr ülkesinde bir tedkik seyahatine çıkmaya karar verdi. Ve yazışmalarını idare etmek için el-Ticânî'yi yanına aldı. 706/1306 yılı ortalarında Tunus'tan başlayan bu inceleme seyahati Libya'nın Masarata şehrine kadar sahil boyunca devam etti. Bu şehre yaklaşıncı el-Ticânî hastalandı. Emîr'den izin alarak geri döndü ve 16 Safer 708/7 Ağustos 1308 tarihinde Tunus'a vardı. Kendi ifâdesine göre gidiş-dönüş dahil bu seyahati 975 gün sürmüştür. Bundan sonra 718/1318 yılına kadar yaşamıştır.

el-Ticânî bu seyahati sırasında uğradığı yerlerin tarihinden, o günkü durumundan, binalarından, kurumlarından, zirâat ve ticâretinden, topografyasından, ediblerinden bahseden bir eser yazmıştır. *Rihlet el-Ticânî* diye tanınan bu önemli eser Tunus ve Libya tarihi, coğrafyası, kültür tarihi bakımından çok değerlidir. Eserde verilen bilgiler müellifin müşahadelerine (gözlemlerine) ve daha önce yazılan çok sayıda esere dayanır. el-Ticânî uğradığı her yerin tarihçesi, o günkü durumu, oradan çıkan âlimlerin-ediblerin hayatları ve edebî mahsulleri hakkında bilgi vermiştir. Eser daha sonraki tarihçiler tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. *el-Rihle*'nin tercümesi, M. Amari tarafından 1857 yılında, A. Bel tarafından 1903 yılında, A. Rousseau tarafından 1852-1853 yıllarında JA'te seçmeler halinde yayınlanmıştır. Metnin tamamı ise Hasan Hüsnî Abdülvahhab tarafından 1958'de Tunus'ta, 1981 yılında Libya-Tunus'ta yayınlanmıştır. Bundan

başka tarih sahasında *el-Dürr el-nazim fi'l-edebi ve'l-terâcim* adlı bir eseri daha vardı. Fakat günümüze gelmemiştir. Bir de kadınlar, onlarla sohbet, kadın-erkek hakları hakkında 25 babtan meydana gelen *Tuhfet el-arûs ve nüzhet el-nüfûs* adlı edebî bir eseri vardır. Bu eser zamanımıza gelmiş, 1301 yılında Kahire'de basılmıştır. Rousseau eseri muhtasar bir şekilde Fransızca'ya tercüme etmiş ve bu tercümesi 1848 yılında Paris'te yayınlanmıştır. Diğer eserlerinin adları *Edâ el-lâzim fi şerhi maksûreti Hâzim, el-Vefâ fi beyâni fevâid el-Şifâ, Takyîd alâ Sahîhi Müslim, Takyîd ala'l-müsne'd el-sahîh li'l-Buhârî, Nefehât el-nesrîn fi muhâtabeti İbn Şebrin, Alâmet el-kerâme fi kerâmet el-alâme'* dir.²⁶⁶

3. **İbn Ebî Zer', Ebü'l-Abbas Ahmed el-Fâsî:** *Zahrât el-bustân fi ahbâr el-zamân ve el-Enis el-mutrib bi ravz el-kirtâs fi ahbâri mülûk el-Mağrib ve tarihi medîneti Fâs* adlarındaki iki eserin müellifidir. 710-720/1310-1320 tarihleri arasında Fas'ta imamlık görevi yaparken ölmüştür. *el-Enîs el-mutrib* adlı eseri zamanımıza gelmiştir. Kitap İdrîsîler hanedanı ile başlar (169h./786m.) 724/1324 yılına kadar gelir. Bunun için René Basset müellifin 1324 yılından biraz sonra vefat ettiğini söyler. Fas tarihi bakımından çok önemlidir. Eserin Merînîlere ait kısmı yazılırken resmî kaynaklardan da faydalanılmıştır. İbn Haldun'un kaynaklarındandır. Eser Tornberg tarafından Latince tercümesiyle beraber 1843-1846 yıllarında Upsala'da, metni Muhammed el-Hâşimî el-Filâlî tarafından 1335/1936, 1972 yıllarında Rabat'ta, 1303 yılında taşbasma Fas'ta basılmıştır. Henüz bir tenkitli neşri yapılmamıştır. Almanca tercümesi Dombay tarafından 1794-1797 yıllarında Agram'da, Portekizce tercümesi Moura tarafından 1824 yılında Lizbon'da, Fransızca tercümesi Beaumier tarafından 1860 yılında Paris'te, İspanyolca tercümesi A. Huici tarafından 1948 yılında Valencia'da basılmıştır. Bu eser Muhammed Kâsım b. Zâkur (ölm. 1120/1708)'un yazdığı *el-Mu'rib el-mübeyyin an mâ tezamannehü'l-Enîs el-mutrib ve Ravzât el-nesrîn* adlı kitaba esas teşkil etmiştir. Diğer önemli eseri *el-Zahîrat el-seniyye fi târîh el-Devlet el-Meriniyye* olup 1972 yılında Rabat'ta yayınlanmıştır.²⁶⁷

3. **Lisâneddin İbn el-Hatîb el-Ğiranâtî, Muhammed b. Abdullah:** Zül'-Vezâreteyn (kalem ve kılıç erbatı vezir) lakabıyla da tanınır. Endelüs'ün yetiştirdiği büyük âlimlerden ve devlet adamlarıdır. 713/1313 yılında Granada'nın 50 km. kadar uzaklığındaki Loja'da doğdu. Dedeleri Yemenli

²⁶⁶ *Rihlet el-Ticânî, Libya-Tunus* 1981: H. Hüsnî Abdülvahhab'ın mukaddimesi; *İA*, XIII/1, 255-256; *GAL*, II, 257, S.II, 368; *Zirikî*, IV, 125.

²⁶⁷ *İA*, VII, 727-728, *EP*, III, 717; *GAL*, II, 240-241, S.II, 339; *Kehhâle*, VII, 181.

Selman kabilesinden olup hicrî II/m.VIII. yüzyılda Şam'dan Endelüs'e göçmüşler. Sonunda Granada'da yerleşmişlerdir. Babası bu şehirde Nasrîlerin sarayında çalışan memurlardandı. Lisâneddin doğduğu şehirde zamanının büyük hocalarından çeşitli ilimler okudu. Babası 741/1340 yılında Tarîfe savaşında şehit düştü. Bu sırada Sultan Ebü'l-Haccac Yusuf b. İsmâîl'in katibiydi. Aynı sararlarda Lisâneddin vezir Ebü'l-Hasan Ali b. el-Ceyyab'ın hizmetine girdi. Onun tarafından yetiştirildi ve himaye edildi. 749/1349 yılındaki veba salgınında vezir İbn el-Ceyyab ölünce, Sultan Ebü'l-Haccâc I. Yusuf (1333-1354) tarafından, yerine Lisâneddin vezir unvanıyla Dîvan el-İnşâ başkanlığına getirildi. Sultan Yusuf'un 1354 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu V. Muhammed Nasrîler sultanı oldu. Lisâneddin makamını korudu. V. Muhammed 1360 yılında iktidardan uzaklaştırılınca onunla beraber sürgüne gönderildi. 1362 yılına kadar onunla Fas'taki Selâ şehrinde kaldı. V. Muhammed zikredilen yılda Merînîler tarafından Granada'da tekrar tahta çıkarıldı. Lisâneddin de tekrar onun veziri oldu. Hasımlarının kendisini dinsizlikle itham etmeleri üzerine Cezâyir'deki Tilimsan hakimi Sultan Ebü Fâris Abdülaziz'in yanına kaçtı. Sultan ve oğlu Muhammed el-Sâid düşmanlarının iadesini itmelerine rağmen onu geri göndermediler, korudular. Fakat, saltanat iddacısı Ebü'l-Abbas el-Mustansır onlar gibi davranmadı. Lisâneddin'i V. Muhammed'e teslim etti. Granada'ya getirilen Lisâneddin hapse atıldı, talebesi olup Nasrîler vezirliğine getirilen Ebü Abdullah Muhammed b. Zumuruk başkanlığındaki bir mahkemede yargılanmaya başladı. Merînîler sarayında önemli bir görevli olan Süleyman b. Davud tarafından bu sırada 776/1375 yılında hapisteyken öldürüldü.

Zamanının en büyük idarecilerinden ve bilginlerinden biri olan Lisâneddin tarih, şiir, edebiyat, tıp, felsefe konularında 60 kadar eser yazdı. Yazdığı resmî evraklar son derece güzel bir üslupla kaleme alınmıştı. Bunlardan bazı örnekler *Reyhânet el-küttâb ve nüc'at el-müntâb* adlı eserde toplanmıştır. Bu evraklar (risâleler)dan bir kısmı Marino Gaspar y Remiro tarafından *Revista del Centro de Estudios Histór de Granada y su Reino*, cilt II v.d.'da "Correspondancia diplomatica entre Granada y Fes (siglo XIV). Extractos de la Raihana Alcuttab" adıyla 1912-1926 yılları arasında Granada'da yayınlanmıştır. M. Abdullah İnan tarafından 1986 yılında Kahire'de yeni bir neşri yapılmıştır. Fas'taki Merînîlere elçi gönderilmesi, sürgün hayatı yaşaması ve diğer bazı şartlar Lisâneddin'e seyahatnâme, risâle, mektup ve makama yazma imkanları vermiştir. Bunlardan bir kısmı A.M. el-Abbâdî tarafından *Müşâhedâtü Lisâneddin İbn el-Hatîb fi bilâd el-Mağrib ve'l-Endelüs* adıyla 1958 yılında İskenderiye'de neşredilmiştir. Bu eser birinci defa *Hatrat el-tayf fi rihlet el-şitâ ve'l-sayf*, ikinci defa *Müşâharetü Mâleka*

ve *Selâ* adıyla aynı şahıs tarafından yayınlanmıştır. Daha sonra E. Garcia Gomez tarafından *al-Andalus* II, 1934, s.183-196'da İspanyolca tercümesi neşredilmiştir. Lisâneddin *Ravzâ el-târif bi'l-hubb el-şerîf* gibi felsefe, *el-Ma'lûma*, *Risâle fi tekevvin el-cenîn* gibi tıpla ilgili eserler, *Ceyş el-tevşîh* gibi şiir antolojileri yazmıştır. Eserlerinin en tam listesi el-Makkari tarafından *Nefh el-fîb'* taki biyografisinde verilmiştir.

Lisâneddin'in tarihe dâir eserlerine gelince, bunlar geniş bir tarih görüşünün mahsulüdür. En önemlisi *el-lhâta fi târihi Granata* adlı büyük tarih kitabıdır. Bu eser Granada şehri tarihi hakkında yazılmış büyük bir monografidir. Şehrin topografisinden, bu şehirde yaşayan büyük kişilerin hayatlarından bahseder. Bunlar arasında devlet adamları, âlimler, edibler, önemli kişiler yer alır. Bir kısmı bu şehirde doğmuş-yaşamış, bir kısmı bu şehirde bir müddet oturmuş veya şehre uğramış kişilerdir. Bu arada şehrin tarihi, Endelüs-Kuzey Afrika tarihiyle ilgili önemli tarihi bilgiler içerir. Kahire'de 1319 yılında iki cildi basılmıştır. Fakat, çok hatalıdır. Eserin mevcut tamamı M. Abdullah İnan'ın tahkikiyle 1955, 1973-1974, 1976, 1978 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır. Üçüncü cildi henüz bulunmamıştır. İkinci eseri *el-Lemhat el-bedriyye fi'l-Devlet el-Nasriyye* adlı Nasrîler Devleti tarihidir. Bu eser 628-765/1230-1363 yılları arasında Granada medeniyetinin bir panoramasıyla (kuşbakışı), Nasrî hükümdarlarının biyografilerini verir. Casrî bu eserden ve *el-lhâta*'dan bazı seçmeleri ve Latince tercümelerini *Bibliotheca*, II, 71 vd, 177-246, 246-319'da yayınlamıştır. Kitap 1347/1928 yılında Kahire'de, 1988 yılında Beyrut'ta basılmıştır. I.S. Allonche, *La vie econo monique et sociale à Grenade au XIVe siècle* başlığı altında bazı fasıllarının tercümesi *Mélange d'histoire et d'archéologie Hommage à G. Marcais*, Alger 1957, II, 7-12'de yayınlamıştır. Çocukken hükümdar olan kişilerden bahseden *A'mâl el-a'lâm fi men bâyia kabî el-ihlâm min mülûk el-İslâm* adlı eserini ise 774-776/1372-1374 yılları arasında yazmıştır. Kitap tamamlanmamış bir İslâm tarihidir. Birinci kısımda doğu, ikinci kısımda İspanya, Mağrib tarihinden bahsedilir. Eserin bir kısmı H. Hüsnî Abdülvehhab tarafından *Centenario M. Amari*, II, 1910, s.427-482'de yayınlanmıştır (Ayrıca bk. A. M. el-Abâdi-M.İ. el-Kettânî, *el-Mağrib el-arabî fi'l-asr el-vasît*, Kazablanca 1964). Levi-Provençal de eserden bazı kısımları 1934 yılında Rabat'ta, 1956 yılında Beyrut'ta yayınlamıştır.

Bunlardan başka, *Rakm el-hulel fi nazm el-düvel* (1316 yılında Tunus'ta basılmıştır), *el-Mukniat el-sâ'il an el-maraz el-hâil* 749/1348 yılı vebasından bahseder (M.J. Müller tarafından 1863 yılında Almanca tercümesiyle beraber

basılmıştır). *el-Ketîbet el-kâmine fi men lekînâhü bi'l-Endelüs min şüarâ el-mi'et el-sâmine*, (İhsan Abbas tarafından 1964 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir), *el-İşâra ilâ Adâb el-vizâra* (1972 yılında RAAD, 47, 1972, S. 70-91'de yayınlanmıştır), *Mîyâr el-ihitiyâr fi zikr el-meâhid ve'l-âsâr* (M. Kemal Şebane tarafından 1976 yılında, daha önce 1325 yılında Fas'ta basılmıştır) adlı eserleri zamanımıza gelmiştir.²⁶⁸

†- **İbn Battûta (Batûtâ), Muhammed b. Abdullah el-Levâtî el-Tancî:** 703/1304 yılında Tanca'da doğdu. Hayatı hakkındaki bilgilerimiz *İbn Battûta Seyahatnâmesi* diye de tanınan *Tuhfet el-nuzzâr fi ğarâib el-emsâr ve acâib el-esfâr* adlı eserinde verdiği bilgilere dayanmaktadır. Bu eserden anlaşıldığına göre 725/1325 yılına kadar Fas ve Tanca'da kaldı. 2 Receb 725/13 Haziran 1325 tarihinde hac yapmak için Tanca'dan hareket etti. Kuzey Afrika yoluyla Kahire'ye geldi. Yukarı Mısır'ı ziyaret etti. Sonra Şam'a geçti. 726/1326 yılında Dimaşk'tan hac için Mekke'ye gitti. 20 Zilhicce 726/17 Kasım 1326'da Mekke'den Irak'a gitti. Hüzistan, Fars, Cibal, Tebriz bölgelerini dolaştıktan sonra Bağdad'a geldi. Bu arada Musul ve Samarra'yı ziyaret etti. 727-730/1327-1330 yıllarını Hicaz'da geçirdi. Üç defa daha hac yaptı. Sonra Kızıldeniz yoluyla Yemen, Aden, Zeyla, Mogadişu'ya uğradı. Doğu Afrika kıyılarında dolaştı. Oradan Oman'a geldi. Basra Körfezi'nde dolaştıktan sonra 732/1332 yılındaki hacca katıldı. Hac'tan Mısır'a geçti. Oradan Şam'a gitti. Lazkiye'den gemiye binerek, Alâiye (Alanya) şehrine geldi. Antalya, Burdur, Isparta, Eğridir, Gölhisar, Acıpayam, Denizli, Tavas ve Milas şehirlerini dolaştı. Sonra Erzurum'a kadar bir seyahat yaptı. Konya, Karaman, Aksaray, Niğde, Kayseri, Sivas, Gümüşhane, Erzincan, Erzurum şehirlerini ziyaret etti. Birgi'ye döndü. Birgi'den kuzeye yöneldi. Manisa, Bergama, Balıkesir, Bursa, İznik, Geyve, Göynük, Mudurnu, Bolu, Gerede, Safranbolu, Kastamonu, Sinop şehirlerine uğradı. Sinop'tan Kırım'a geçti. Altınordu Devletini dolaştı. Saray'da Özbekhan'ın ordugâhına vardı. Onun tarafından iyi kabul gördü. Bir İstanbul ziyaretinden sonra, Saray'dan hareketle Maveraünnehr, Harezmi, Horasan, Afganistan'ı dolaştı. 734/1333 yılında İndüs vadisine indi. Multan'dan doğudaki İslâm şehirlerinin en büyüğü dediği Delhi'ye vardı. Bu şehirde kadılık yaptı. 743/1342 yılında Sultan Tuğlukşah'ın emriyle Çin'e elçi gönderildi. Zorluklar yüzünden bu işten vazgeçti. Hindistan'ın batı sahillerini dolaştıktan sonra Maldiv adalarına geçti. Burada bir buçuk yıl kadar kadılık yaptı. Seylan'ı ziyaret etti. Sonra Bengal, Assam bölgelerini, Sumatra, Java

²⁶⁸ İA, VII, 857-858, *ET*², III, 859-860; GAL, II, 260, S.II, 372; Günaltay, s.344-347; Zirikli, VI, 235; *Nevâdir al-Mahtûât*², s.61-62.

adalarını dolaştı. Tavalisi adası üzerinden Çin'e girdi. Zeytun (Cuhan-chou-fou), Şin Kalam (Kanton), Hansa (Hang-tcheau-fou), Hatâ (Kuzey Çin)'ya uğradıktan sonra Hanbalık'a vardı. Geldiği yoldan geri döndü. Sumatra, Malabar yoluyla 748/1347 yılı başında Yemen'in Zafer limanına geldi. Basra Körfezi'ni, Bağdad, Şam, Mısır'ı dolaştı. Mekke'ye hacca gitti. Mısır'a döndü. İskenderiye'den Safer 750/Mayıs 1349 tarihinde Tunus'a hareket etti. Buradan bir Katalan gemisiyle Sardunya'ya geçti. Sardunya'dan Cezâyir'e döndü. Şaban 750/Kasım 1349 tarihinde Fas'a vardı. Buradan Granada'daki Nasrîlere bir ziyaret yaptı. Fas'tan bir ara Sicilmase'ye gitti. Muharrem 753/Şubat 1352 başlarında Büyük Sahra'ya hareket etti. Nijer bölgesini dolaştıktan sonra Zilkâde 754/1353 tarihinde Sicilmase'ye döndü. 770 veya 779/Aralık 1368 veya 1377 tarihinde Merakeş'te öldü.

İbn Battûta aynı zamanda bir âlimdi. Dolaştığı yerlerdeki hükümdarlardan itibar görmüş, onlar tarafından zaman zaman kendisine görevler verilmiştir. *Tuhfet el-nuzzâr fî garâib el-emsâr ve acâib el-esfâr* adlı seyahatnâmesinin İbn Cüzeyy el-Kelbî'ye imlâ ettiği muhtasar nüshası zamanımıza gelmiştir. Bu muhtasar Merînîler sultanı Ebü'l-İnan'ın isteğiyle 3 Zilhicce 756/9 Aralık 1356 tarihinde tamamlanmıştır. İbn Battûta'nın seyahatname notlarının bir kısmı Hindistan'da Kul'da soyulduğu zaman, bir kısmı ise Kalkûta'da gemisinin batması üzerine kaybolmuştu. İbn Cüzeyy onun imlâ ettiği şeyleri aynen kaydetmiş, bazı üslup düzeltmeleri dışında bir şey ilâve etmemiştir. Bununla beraber eserde Süleyman el-Tâcir, Mesûdî, el-Bîrûnî, İbn Fazlan, İstahrî, İbn Havkal, Ebû Hâmid el-Ğiranâtî, el-Bekrî, el-Ezrakî gibi coğrafyacıların ve tarihçilerin eserlerinden alınan bilgiler vardır. Bu bilgilerin ve şiir parçalarının İbn Battûta tarafından mı yoksa İbn Cüzeyy tarafından mı alındığı belli değildir. Bir de İbn Battûta'nın bazı yerler hakkında verdiği bilgilerin kendi gözlemlerine mi dayandığı, yoksa başkalarının verdiği bilgilere mi dayandığı iyi anlaşılmıyor. Güzergahları üzerindeki bazı yerler hakkında hiç bilgi vermiyor. Bu kesikliklerin, notlarının bir kısmını kaybetmesinden ve gezdiği yerlerin çokluğu sebebiyle bazı yerleri atlamasından ileri gelmiş olması ihtimali vardır. Bazı yerlerde isim ve telaffuz hataları yapmaktadır. Seyahatnâme tarih-coğrafya bakımından çok önemli olduktan başka kültür tarihi bakımından son derece önemlidir. Türk tarihi, Anadolu'daki Türklerin tarihi bakımından ayrı bir önem taşır. XIV. yüzyıldaki Anadolu'nun sosyal-kültürel hayatı hakkında önemli bilgiler verir. Bilhassa Anadolu'daki ahî teşkilatlarını anlatır. Pekçok yemek, içki, elbise, âlet adı ihtiva eder. Ticâret malları, ticaret hayatı, limanlar, yollar, paralar, etnik tablo hakkında bilgiler verir. İslâm dünyasında seyahatnâme tarzının en büyük örneklerindendir. Hattâ en geniş sahayı

kapsayanıdır. En güzel neşri C. Defrémery-B.R. Sanguinetti tarafından Paris'te 1853-1859, Frankfurt'ta 1994 yıllarında dört cilt halinde yayınlanandır. Mehmed Şerif Paşa bu neşre dayanarak eseri Türkçe'ye tercüme etmiş, 1315-1319 yıllarında İstanbul'da bastırmıştır. Bu tercüme bazı kısaltmalarla 1971 yılında İstanbul'da, 1981 yılında İ. Parmaksızoğlu tarafından Ankara'da yeniden basılmıştır. Paris neşrinin metni, 1322, 1346, 1958, 1980 yıllarında Kahire'de dört defa basılmıştır. Dâru Sâdır 1379/1960, 1981 yıllarında başka baskılarını yapmıştır. 1983 yılında İslamabad'ta, Ross E. Dumn Berkeley tarafından 1989 yılında California'da, nihayet 1997 yılında Rabat'ta beş cilt halinde çok güzel iki neşri daha yapılmıştır. H.A.R. Gibb eseri bazı düzeltmeler yaparak İngilizce'ye tercüme etmiş, bu tercüme 1958-1962 yılları arasında Cambridge'te yayınlanmıştır. Farsça tercümesi Muhammed Ali Muvahhid tarafından 1958 yılında Tahran'da, Urduca tercümesi M. Hüseyin tarafından 1898 yılında Lahor'da, Hindistan-Çin'e ait kısımların almanca tercümesi H. Von Mzik tarafından 1911 yılında Hamburg'ta, yine İngilizce tercümesi Mehdî Hüseyin tarafından 1953 yılında Hindistan'da Borada'da, seçmeler halinde İtalyanca tercümesi F. Gabrieli tarafından 1961 yılında Floransa'da, Fransızca tercümesi R. Mauny 1966 yılında Dakar'da yayınlanmıştır.²⁶⁹

5. **İbn Haldun, Ebû Zekerîyya Yahya b. Muhammed:** Meşhur tarihçi Abdurrahman İbn Haldun'un kardeşi olup 734/1333 yılında Tunus'ta doğdu. Tunus'ta kardeşiyle beraber iyi bir tahsil gördü. Bir edib ve kâtib olarak yetiştirdi. Hayatı hakkında ağabeyinin tarihinde ve aşağıda bahsedilecek olan *Buğyet el-ruvvâd* adlı eserinde verilen bazı notlardan başka bilgimiz yoktur. Bilhassa Tilimsan'da öldürülmesi *el-İber*'de etraflı bir şekilde anlatılır. Yahya'yı kardeşiyle birlikte 757/1356 yılında Fas Sultanı Ebû Sâlim'in yanında görüyoruz. Bu sırada Ebû Sâlim eline esir düşen iki hafsî emirini Tilimsan'dan Bicâye'ye gönderiyor. Bicâye'yi alamayınca Tilimsan sahibinden (Ebu Hammu II) yardım istemek için Yahyâ'yı 764/1362 yılında Tilimsan'a gönderiyor. Tilimsan sahibinin desteğini alıyor. Ardından Yahya Sultan'ı Tilimsan'daki Abdülvâdilerin sarayına getiriyor (Cemaziyelevvel 764/Mart 1363).

Bundan birkaç yıl sonra Kosantina emiri Bicâye'yi zaptedince Yahya'yı Bûna'da hapsedti ve mallarını müsadere etti. Bir müddet sonra Yahya hapisten kaçtı. Biskra'daki kardeşinin ve İbn Müznî'nin yanına gitti. Bu

²⁶⁹ İA, VII, 708-711, E², III, 758-759; Günaltay, s.330-336; GAL, II, 332-333, S.II, 365-366; Zirikli, VI, 235-236; Nevâdir al-Mahtûlât², s.32.

sırada Afrika fâtihi Ukba b. Nâfi'nin mezarını ziyaret etti. Ardından Ebû Hammû'nun isteği üzerine 769/1367 yılında Tilimsan'a gitti. Ebû Hammû tarafından inşâ kâtibi tâyin edildi. Şehrin Merînîler tarafından zaptedilme tehlikesi başgösterince 772/1371 başlarında Merînîlerin sultanı Abdülaziz'in hizmetine girdi. Onun, sonra oğlu Muhammed el-Saîd'in hizmetinde çalıştı. 775/1373 yılında Fas el-Cedid'in Ebû'l-Abbas tarafından zaptı üzerine Tilimsan'a Ebû Hammû'nun yanına döndü. Ebû Hammû onu yine özel inşâ kâtibi yaptı. Sultan'ın itimadını kazanan Yahya saray mensuplarının, bilhassa Ebû Hammû'nun büyük oğlu ve veliahdi II. Ebû Taşfin'in kendisine cephe almasına sebep oldu. 780/1378 yılı Ramazan ayında Ebû Taşfin'in adamları tarafından öldürüldü.

Yahya b. Haldun münşî, edib ve şâir bir kişiydi. Tilimsan Benû Abdülvad sülâlesinin tarihi hakkında *Buğyat el-ruvvâd fî zîkr el-mülûk min Benî Abdülvad* adlı önemli bir eser yazdı. Brosselard ve Bargès Tilimsan tarihine dâir yazdıkları kitaplarda bu eserden çok faydalanmışlardır. Kitap A. Bel tarafından *Histoire des Beni Abd el-Vâd, rois de Tlemsan* adıyla 1904, 1911, 1913 yıllarında yayınlanmıştır. Bu eser Tilimsan sultanlığının tarihi ve II. Ebû Hammû'nun hayatı hakkında kaleme alınmış en önemli kaynaktır. Sultanın sır kâtibi olması dolayısıyla resmî vesikalardan faydalanmış, bir kısmını eserine almıştır. Kitap tarih bakımından *el-İber* kadar önemli değildir. Fakat, edebî bakımdan çok değerlidir. Müellifinin iyi bir tarihçi, mahir bir edebiyatçı olduğunu gösterir. "Zarif üslubu çok zaman asîl bir edeya bürünmekte, olayları eski büyük müelliflerin fikirleri ve fıkralarıyla süslemektedir." Eserini zamanının şâirlerinin şiirleriyle güzelleştirmiş, zamanındaki âlimler, Tilimsan sarayında yapılan edebî toplantılar hakkında bilgi vermiştir.²⁷⁰

7. **İbn el-Ahmer, İsmâil b. Yusuf b. Muhammed el-Nasrî:** Granadalı bir tarihçi ve edib olup doğum tarihi bilinmiyor. XIV. yüzyılın ikinci yarısında Fas'ta yaşamış, 807/1404 yılında Fas'ta ölmüştür. Nasrîler hanedanına mensup âlim ve ediblerdendir. Tarih ve edebiyata dâir eserler yazmıştır. *Nesîr el-cümân fî şî'ri men nazamenî ve iyyâhü'l-zamân* adlı eserinde zamanında görüştüğü şâirlerden ve şiirlerden bahseder. Onbir bab üzere tertib ettiği bu eserin üçüncü babını Benû'l-Ahmer sülâlesinden gelen şâirlere ayırmıştır. Kitabın, baştan bir iki yaprağı eksik bir nüshası zamanımıza gelmiştir. M. Rıdvan el-Dâye tarafından 1967, 1986 yıllarında Beyrut'ta, 1977 yılında Dimaşk'ta yayınlanmıştır. Aynı konudaki başka bir

kitabı VIII./XIV. yüzyıl şâirlerinden bahseden *Nesîru efrâd el-cümân fî nazmi fihûl el-zamân* adlı eseridir. M. Rıdvan el-Dâye tarafından 1967 yılında Beyrut'ta, 1977 yılında Dimaşk'ta basılmıştır. Fas'taki büyük ailelerden bahseden *Meşâhîru büyükât el-Fâs* adlı kitabı Ebû Zeyd el-Fâsî tarafından muhtasar hale getirilmiş, bu muhtasar 1972 yılında Rabat'ta basılmıştır. En önemli eseri ise *el-Nefhat el-nesrîniyye ve'l-lemhat el-Merîniyye* adlı Merînîler tarihidir. Bu eserin müellif hattı Escorial kütüphanesinde mevcuttur. *Ravzat el-nesrîn fî devleti Benî Merîn* veya *Hadikat el-nesrîn fî ahbâri Benî Merîn* adlarıyla da anılan bu değerli eser 804/1401 yılında tamamlanmıştır. Kitap F. Bonali-G. Marçais taraflarından Fransızca tercümesiyle birlikte 1917 yılında Paris'te basılmıştır. Bir de turra (tuğra) yazan kâtiplerden bahseden *Müstevda' el-alâme* adlı eseri vardır. Bu eser de M. el-Türki-M. Tavit el-Tatvânî taraflarından Rabat'ta yayınlanmıştır.²⁷¹

7. **İbn Haldun, Velîyüddin Abdurrahman b. Muhammed:** Ünlü *Mukaddime* ile onun devamı olan İslâm tarihinden meydana gelen *Kitâb el-İber*'in müellifidir. Tarih felsefesi ve sosyoloji ilminin ilk büyük temsilcisi sayılır. İslâm Medeniyeti'nin yetiştirdiği en büyük dehalardandır. 732/1332 yılında Tunus'ta doğdu. Çok uzak ataları Hadramevt'ten olup Emevîler zamanında Endelüs'e gelip İsbiliyye (Sevilla)'de yerleşmişler. Endelüs tarihinde önemli rol oynamışlardır. Daha sonra bir müddet Sebte (Centa) şehrinde oturmuşlardır. Muvahhidîler devrinde Benû Haldun ailesi Afrika'ya geçmiş, Hafsîlerden Ebû Zekerîyya zamanında (625-647/1228-1249) Tunus'ta yerleşmişlerdir. İbn Haldun'un dedelerinden Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan Hafsîlerden Ebû İshak zamanında (678-681/1279-1283) maliyenin başına getirilmiştir. Bu zat bize *Edeb el-kâtib* adlı bir risâle bırakmıştır. Onun oğlu Muhammed Buci ve Tunus'ta çeşitli memurluklarda bulundu. 737/1337 yılında öldü. Muhammed'in oğlu yani İbn Haldun'un babası Muhammed ise siyasetin dışında kaldı. Bir fakih olarak yaşadı. Oğlu Abdurrahman b. Haldun'a iyi bir eğitim yaptırdı.

İbn Haldun Tunus'ta o zamanki büyük âlimlerden okudu. Kur'an, hadis, dil, fıkıh sahalalarında iyi bir eğitim yaptı. Merînîlerin 748-750/1347-1349 yıllarındaki fetihleri Tunus'a çeşitli yerlerden âlimlerin gelmelerine sebep oldu. Bunlar arasında bulunan el-Âbîlî'den felsefe okudu. İslâm dünyasındaki önemli düşünce problemleriyle tanıştı. Yirmi yaşında 751/1350

²⁷⁰ İA, V/II, 743-744, EF², III, 855-856; GAL, II, 241, S.II, 340; Ziriklî, VIII, 166.

²⁷¹ GAL, II, 241, S.II, 340; *Cevzet el-muktebes*, s.99; *Delîlû mü'errih el-Mağrib*, ikinci baskı, I, 274; Ziriklî, I, 329-330.

yılında Hafsîlerden Sultan Ebû İshak İbrahim'in alâme (tuğra) kâtipliğine getirildi. Bundan sonra Konstantin emiri Ebû Yezid'in 753/1352 yılında Afrikiye bölgesini işgali onun maceralı bir hayata başlamasına sebep oldu. Böylece, Kafsa, Biskera, Fas (1354 yılı), Granada, Bicâye, Tilimsan, Fas (1372 yılı), tekrar Granada, tekrar Tilimsan şehirlerini gezdi. Bu şehirlerde kadılık veya kâtiplik yaptı. Granada'da zamanın veziri Lisâneddin İbn el-Hatîb ile tanıştı. Bicâye sahibi Ebû Abdullah Muhammed'in vezirliğini yaptı. Bu hükümdarın Kosantine sahibi Ebû'l-Abbâs'la yaptığı savaşta 767/1766 yılında ölmesi üzerine civardaki Devâvide, Benû Muzni araplarının yanına gitti. İlimle meşgul oldu. Bu arada Tilimsan emiri Ebû Hammû adına çalıştı. Onun sarayında bulundu. Onun Abdülaziz tarafından mağlub edilmesinden sonra da bir müddet sarayda kaldı. Sonra idarecilerle arasının açılması üzerine Endelüs'e kaçtı. Bu arada Ebû Hammû tekrar Tilimsan'da iktidara gleince bu şehre döndü. Ebû Hammû tarafından yine kabileler arasına gönderildi. İbn Selâme kalesine çekildi. Mina nehrinin sol sahilinde ve Oran'daki Tiaret'in güney-batısında bulunan bu sarayda dört sene kadar kaldı. 1374-1378 yılları arasında burada kitap okumak ve yazacağı eserler için malzeme toplamakla uğraştı. O zamana göre yepyeni bir bilgi olan, tarih felsefesi ile sosyolojinin temellerinden bahseden *Mukaddime*'sinin ilk müsveddesini bu sırada kaleme aldı. Bu *Mukaddime*, *Kitab el-İber ve dîvan el-mübtedâ ve'l-haber* adlı genel İslâm tarihinin girişini oluşturur. Kitabın yedide birini meydana getirir. Büyük bir cilt teşkil eder. Bundan sonra İbn Haldun kendini ilme verdi. Tunus'a giderek Sultan Ebû'l-Abbâs'ın himayesinde kitabını tamamlamakla uğraştı. Pek çok kitap görerek 782/1380 yılında kitabını tamamladı. Sultan Ebû'l-Abbâs'a takdim etti. Onun tarafından takdir edildi. Fakat, bu başarısı ona çık sayıda düşman kazandırdı. Hac yapmak bahanesiyle Tunus'tan Mısır'a hareket etti. 15 Şaban 784/24 Ekim 1382 tarihinde bir gemiyle İskenderiye'ye geldi. Oradan Kahire'ye geçti.

Kahire'ye gelmesiyle hayatında yeni bir sayfa açıldı. Cami el-Ezher'de dersler vermeye başladı. Bu dersleri büyük rağbet gördü. Ardından Sultan Berkuk tarafından Malikî başkadılığına getirildi. el-Kamhiyye Medresesi'ne müderris tâyin edildi. Bu arada Tunus'tan gemiyle Mısır'a gelmekte olan ailesini ve servetini bir deniz kazasında kaybetti. Ardından düşmanlarının entrikaları sonucu Cemaziyelevvel 787/Temmuz 1385 tarihinde kadılıktan azledildi. Bir müddet Feyyum'da bir çiftlikte yaşadı. 789/1387 yılında yeni inşa edilen el Zahirîyye Medresesi müderrisliğine getirildi. Bu arada hac yaptı. Hactan dönüşte 791/1389 yılında açılan Sayurgatmîşîyye Medresesi'ne hadis müderrisi tâyin edildi. *Muvattâ* okuttu. Aynı zamanda Baybarsîyye

Hanikah'ı şeyhliğine getirildi. Bu arada *el-İber* adlı tarihi ve mukaddimesi üzerinde yeniden çalışmış, Mısır'daki kaynaklardan faydalanarak daha mükemmel hale getirmiş. Mısır ve doğu İslâm ülkeleri tarihi hakkında pek çok ilâve yapmış, 62 yaşında 1394 yılında tamamlamıştır. Bundan bir nüsha el-Melik el-Zâhir Berkuk'a takdim etmiştir. el-Zahirîyye nüshası denen bu nüsha zamanımıza gelmiştir. Bir örnek de Fas hükümdarı Ebû Fâris el-Merîni'ye göndermiştir. Bu nüshaya ise el-Fârisîyye nüshası denmiş, zamanımıza gelmiştir. Ayrıca Mağrib'teki âlimler ve dostlarıyla mektuplaşmaya devam etmiştir.

İbn Haldun 15 Ramazan 801/21 Mart 1399 tarihinde tekrar Malikî başkadılığına getirildi. Bu makamda Muharrem 803/Ağustos 1400 tarihine kadar kaldı. Rebiülâhîr 803/Kasım 1400 tarihinde Sultan Nasır ile, Timur tarafından tehdit edilen Dimaşk'a gitti. Bu sırada muhasara edilen şehirde kaldı. Ve şehrin aman ile teslim olmasında önemli rol oynadı. Timurla müzakereler yaptı. Ona Mağrib'in tavsifi hakkında bir risâle takdim etti. Sonra Kahire'ye döndü. Bundan sonra dördüncü, beşinci, altıncı defa kadılığa tâyin edildi. Nihayet, 28 Ramazan 808/17 Mart 1406 tarihinde Kahire'de öldü.

İbn Haldun tarih, edebiyat, hadis, fıkıh, kelâm, felsefe, tasavvuf, hesap sahalarında geniş bilgi sahibiydi. Bu konularda eserler vermiştir, eserleri şunlardır:

- Fahreddin el-Râzî'nin *Muhassalü eskâr el-mütekaddimîn ve ârâ el-müteahhirîn min el-ulemâ ve'l-hukemâ ve'l-mütekellimîn* adlı eserinin muhtasarı. Bu kitabı yirmi yaşında hocası Ebû Abdullah el-Abîlî'nin etkisiyle kaleme almıştır. 1952 yılında Cezayir'de Tatvan'da basılmıştır.
- el-Bûsîrî'nin *Kasîdet el-bür'e* (el-bürde)'sinin şerhi. Zamanımıza gelmiştir.
- Risâle fi'l-mantık*. Merakeş'te yazmıştır.
- İbn Rüşd'ün çeşitli eserlerinin muhtasarlari. Hiçbiri zamanımıza gelmemiştir.
- Risâle fi'l-hisab*.
- Lisâneddin İbn el-Hatîb'in usul el-fikh'a dâir recezinin şerhi. Bizzat Lisâneddin bu şerhin son derece mükemmel olduğunu söyler.
- Şifâ el-sâil li tehzib el-mesâil*. Tasavvuf meselelerinden, tasavvuf konusundaki çeşitli âlimlerin görüşlerinden bahseder. Muhammed el-Tâvî el-Tancî tarafından 1958 yılında Ankara'da, Ahmed Halife

tarafından 1959 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Süleyman Uludağ tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

- h) *Müzîl el-melâm fî ahkâm el-enâm*: Edeb el-kaza (kadılığın ahlakı ve âdâbı) konusundadır. İki nüshası zamanımıza gelmiştir. İbn Haldun'un hayatından bahseden müellifler tarafından zikredilmez.
- i) *Risâletü tezkîr el-sehevân*. Ahlâkla ilgili bir hadisin şerhidir. Bir nüshası zamanımıza gelmiştir. Kaynaklarda zikredilmez.
- j) *Kitâb el-iber ve divân el-mübtedâ ve'l-haber fî eyyâm el-Arab ve'l-acem ve'l-Berber ve men âsarahüm min zevi'l-sultan el-ekber*. Bu eser İbn Haldun'un ana kitabıdır. Bir dünya tarihidir. *Mukaddime* (giriş), ana kısım, *el-Ta'rîf bi İbn Haldun ve rihletuhû ğarben ve şarkan* adındaki uzunca bir hatimeden meydana gelir. Birinci kısım olan mukaddime tarih ilminin temellerinden, metodundan, tarih felsefesinden, devletleri ve milletleri ayakta tutan temellerden, toplum yapısından, devlet müesseselerinden, medeniyetten ve ilimlerden bahseder. Bir nevi tarih felsefesi ve sosyoloji yapar. Başında bunun yeni bir ilim olduğunu, bunu kendisinin ortaya koyduğunu söyler. Bu sebeple tarih felsefesinin, sosyolojinin babası sayılır. Ana kısım yaratılıştan başlayıp 1396 yılına kadar gelen bir dünya tarihidir. İslâmiyetten önceki milletlerin tarihi kısaca anlatıldıktan sonra İslâm tarihine girer, zamanına kadar İslâm dünyasında yaşamış olan devletlerin tarihini anlatır. İslâm dünyasını bölgelere ayırır. Bu bölgelerde yaşamış olan devletleri tarihî sıraya göre anlatır. Bu kısmın çok büyük bir parçasını teşkil eden Kuzey Afrika ve Endelüs tarihi son derece önemli kaynaklar arasında yer alır. Tarihinin diğer kısımları da önemlidir. Yalnız, İbn Haldun kitabının *Mukaddime* kısmında tarih metoduna dâir ortaya attığı prensiplerin çoğunu uygulayamamıştır. Bu da en iyi tenkitçinin dâima en iyi müellif olmadığını ortaya koyar. Hatime kısmını meydana getiren *el-Ta'rîf bi İbn Haldun* bir otobiyografidir. Zilkâde 807/Mayıs 1405 tarihine kadar gelir. Bu kısmın ayrı nüshaları da vardır. M. El-Tâvî el-Tancî tarafından 1951 yılında Kahire'de, daha sonra 1979 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. *el-İber*'in tamamı ise 7 cilt halinde 1868 yılında Bulak'ta, 1956-1959 ve 1979 yıllarında Beyrut'ta olmak üzere 3 defa basılmıştır. Henüz bir tenkitli neşri meydana getirilmemiştir. Bazı kısımları çeşitli dillere tercüme edilmiş veya metinleri yayınlanmıştır.

Mukaddime bir önsözden sonra altı fasıldan meydana gelir. Birinci fasılda genel olarak insan toplumundan (cemiyetten), ortam (iklim)dan, onun insan tabiatı üzerindeki etkisinden, etnolojiden, antropolojiden bahseder. İkinci fasılda göçebe toplumlardan, üçüncü fasılda devletten,

çeşitli şekillerinden, kurumlardan, dördüncü fasılda hadarî (medenî) toplumlardan, medeniyetten, beşinci fasılda endüstriden, ekonomiden, altıncı fasılda ilimlerden ve edebiyattan bahseder. Bu mukaddime üzerine Osmanlılar devrinde başta tarihçi Naîmâ (ölm. 1128/1716) olmak üzere çeşitli kişiler insanların dikkatini çekmiş, bunun üzerine Şeyhülislâm Pîrî-zâde tarafından baştan beşinci faslın sonuna kadarki kısmı tercüme edilmiş, bu tercüme 1163/1749 yılında tamamlanmıştır. XIX. yüzyılda Cevdet Paşa altıncı faslın tercümesini de tamamlamış, hicrî 1275, 1277 yıllarında bastırmıştır. Yakın zamanda Zakir Kadîrî Ugan (İstanbul 1954), Süleyman Uludağ (İstanbul 1982, 1988) mukaddimenin yeni tercümelerini neşretmişlerdir. XIX. yüzyıldan itibaren sadece mukaddime defalarca doğuda ve batıda basılmış ve çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Bunlardan Quatremere (metni 1858 yılında Paris'te yayınlamıştır). Nasr el-Hârûnî (Kahire 1858), de Slane (tercüme Paris 1863-1868), Fr. Rosenthal (Atıf Efendi'deki müellif hattına göre tam tercüme, Princeton 1974)'in çalışmalarına burada bilhassa işaret etmek gerekir. Mukaddimenin çok sayıda baskısı vardır. Bunların en iyisi Ali Abdülvâhid Vafî tarafından 1957-1958 yıllarında Kahire'de yapılan neşridir. Mukaddime, ayrıca doğuda ve batıda çok sayıda kişi tarafından ilmî çalışmalara, gazete, dergi yazılarına konu olmuştur.²⁷²

el-Berrâdî, Ebü'l-Kâsım b. İbrahim: VIII/XIV yüzyılın ikinci yarısında Tunus'ta yaşayan ünlü İbâzî âlimlerindendir. Tunus'un güneyinde Demmar'da doğdu. Ebü'l-Bakâ Yeîş el-Cerbî'den okuduktan sonra, Nefûse dağlarındaki Yefren'e gitti. Orada Ebû Sâkin Âmir el-Şemmâhî (ölm. 792/1390)'nin derslerine devam etti. Sonra, Cerbe adasında yerleşti, uzun yıllar bu adadaki Vâdî'l-Zebîb camiinde dersler verdi. 810/1407 yılından sonra Cerbe'de öldü. En önemli eseri Ebü'l-Abbas Ahmed el-Dercî'nî'nin *Kitâbü tabakat el-meşâyih* adlı eserine tekmile olarak yazdığı *el-Cevâhir el-müntekât* adlı kitabıdır. 1302 hicrîde Kahire'de taş basma olarak yayınlanmıştır. Kitap iki tabakaya ayrılır. Birinci tabakada İbâzîlerin nokta-i nazarından İslâm tarihinin ilk asırları anlatılır. Ve el-Dercî'nî tarafından bahsedilmeyen önemli kişilerin biyografileri verilir. İkinci tabakada el-Dercî'nî'nin kitabı değerlendirilir. Ona bazı ilâveler yapılır. Ve İbâzîlerin yazdığı bazı kitaplardan bahseden bir liste ile sona erer. Bu liste A. De

²⁷² İA, VII, 738-743, E², III, 849-855; Günlaltay, s.348-360; GAL, II, 244-245, S.II, 342-344; Fr. Rosenthal, *The Mukaddima, an introduction to history*, Princeton 1974; Süleyman Uludağ, *Mukaddime*, ikinci baskı, İstanbul 1988, nâşirin mukaddimesi, *Mahtûât İbn Haldûn fî mektebâti Türkiye*, Tunus 1985.

Motlyinski tarafından *Bulletin de Correspondence Afriques*, III. Alger 1885, s.43-46'da yayınlanmıştır. Onun bir de *Siyer el-Osmâniye* adlı bir kitabı olduğu söylenir. Diğer eserleri kelim, fıkıh konusundadır.²⁷³

9. **İbn Kunfuz, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Hasan:** Cezayirli bir fakih, hadisçi ve tarihçi olup 731/1330 veya 741/1340 tarihinde Konstantin (Kosantin) şehrinde doğdu. İlmiye mesleğine mensup bir aileden olan İbn Kunfuz'un babası Konstantin şehrinde hatibtı. 750/1350 yılında öldü. İbn Kunfuz, ilk eğitimini ailesinin fertlerinden aldı. 759/1357 yılında onsekiz yaşında Fas'a, oradan Merakeş'e gitti. Buralarda çeşitli âlimlerden okudu. 763/1361 yılında İbn Tumar'ın mezarının bulunduğu Atlas dağlarındaki Hintâta kabilesinin yanına gitti. Oradan Selâ'ya geçti. Bir müddet mütekellim-mutasavvıf bir kişi olan İbn Âşir'in yanında bulundu. 776/1374 yılında Telemsan'a Hafsîlerin meliklerinden Ebü'l-Abbas Ahmed'in yanına gitti. Oradan Tunus'a geçti. Hafsîlerden melik Ebû Fâris Abdülaziz ile tanıştı. Ebû Mehdi İsâ b. Muhammed el-Ğubrîni (ölm. 816/1413)'nin derslerine devam etti. Sonra, Konstantin'e döndü. Şehrin müftüsü ve kadısı oldu. 804/1401 yılında görevden alındı. İnzivaya çekildi ve 810/1407 yılında Konstantin'de öldü.

İbn Kunfuz tefsir, hadis, fıkıh, mantık, nahv, matematik konularında geniş bilgi sahibi bir kişiydi. Fas'ta Ebû Zeyd Abdurrahman el-Lecâ'i (ölm. 773/1371), Selâ'da Ebü'l-Abbas Ahmed b. Âşir (ölm. 765/1363), Lisâneddin İbn el-Hatîb, Merakeş'te Ebû Muhammed Abdullah el-Zükenderî (ölm. 768/1367), Tilimsan'da Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya (ölm. 771/1369), İbn Merzuk (ölm. 780/1379), Tunus'ta el-Ğubrîni, İbn Arafe (ölm. 803/1400) gibi âlimlerden icâzet aldı. Ölüm tarihlerine göre tertib ettiği *Vefeyat* adlı eserinin sonunda biyografisini ve eserlerinin listesini verir. Bunların tarihle ilgili olanları şunlardır:

el-Fârisiyye fî mebdâi'l-Devlet el-Hafsiyye: Hafsîler Devleti tarihidir. M. Neyferî-Abdûlmecîd el-Türkî taraflarından 1968 yılında Tunus'ta yayınlanmıştır.

el-Mesâfet el-seniyye fî ihtisar el-rihlet el-abderiyye: M. el-Neyferî-Abdûlmecîd el-Türkî taraflarından 1968 yılında Tunus'ta yayınlanmıştır.

²⁷³ *EP*², I, 1085; *GAL*, II, 240, S.II, 339; Ziriklî, V, 171.

Uns el-fakîr ve izz el-hakîr: Endelüslü büyük zahid Ebû Medyen ve talebelerinin hayatlarından bahseder. 1965 yılında Rabat'ta M. el-Fâsî ve Adelfe Faure taraflarından neşredilmiştir.

Kitâb el-vefeyât: Ölüm tarihlerine göre tertibedilmiş bir biyografi kitabıdır. Âdil Nüveyhiz tarafından 1971, 1981 yıllarında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

Diğer eserleri matematik, astronomi, tasavvuf, rüya tabiri, tıp, fıkıh, aruz, nahv, edebiyat konularındadır.²⁷⁴

9. **İbn Nâcî, Kâsım b. İsâ:** VIII/XIV. yüzyılın ikinci yarısıyla IX/XV. yüzyılın ilk yarısında Kayravan'da yaşayan âlimlerdendir. Doğum tarihi kaynaklarda verilmiyor. Kayravan'da İbn Arafe'den ve başka âlimlerden okudu. Bâce, Cerbe ve Kayravan'da kadılık yaptı. Kendisinden Celûlû ve bazı âlimler ders almışlardır. Ziriklî tarafından nakledilen bir vesikada onun adının Ebü'l-Kasım olduğu 839/1435 yılında öldüğü söylenmektedir. Biyografi kitaplarına göre ise 837/1433 yılında Kayravan'da ölmüştür. Büyük bir malikî fakihiydi. Malikî fıkının temel eserlerinden *el-Müdevvene* ile İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî'nin *el-Risâlesi*'ne şerhleri vardır. İkinci eser basılmıştır. Bizi burada ilgilendiren eseri Ebû Zeyd Abdurrahman b. el-Debbâğ'ın, Kayravan'da yetişen ve Kayravan'a uğrayan âlimlerden bahseden *Meâlim el-imân fî marifeti ehl el-Kayravan* (İbrahim Şebbuha tarafından 1968 yılında Kahire'de, M. el-Ahmedî Ebü'l-Nûr-M. Mâdûr taraflarından 1972 yılında Kahire-Tunus'ta yayınlanmıştır.) adlı eserine yazdığı tekmile (zeyl)'dir. Kitabın başına Kayravan tarihi konusunda bir kısım ilâve etmiştir. Kitap aslıyla beraber dört cilt halinde 1320 yılında Tunus'ta basılmıştır. Eser Kayravan tarihi için en önemli kaynaktır.²⁷⁵

10. **el-Tenesî, Muhammed b. Abdullah b. Abdülcelîl:** IX/XV. yüzyılda yaşayan Mağribli edebiyatçılardan ve tarihçilerdendir. Tilimsan'daki Zeyyânîler hanedanının sarayında yaşadı. 899/1494 tarihinde aynı şehirde öldü. Bazı edebî risâleler, fetvalar meydana getirdi. Zeyyânîler hakkında *Nazm el-dürer ve'l-ikyân fî beyânı şerefi Benî Ziyân* adında tarih ve edebiyat karışımı bir eser yazdı. Eser bir tarih kitabı olduğu kadar bir şiir, edebiyat, ahlâk ve fıkra kitabıdır. Bu eser Bergès tarafından *Histoire des Benî Zeyan rois de Tlemsen* adıyla 1852 yılında Paris'te, *Complément de l'histoire des*

²⁷⁴ *EP*², III, 867-868; *GAL*, 241, S.II, 341; Ziriklî, I, 117. *Şeref el-tâlib* adlı eseri Muhammed el-Hicci tarafından 1976 yılında Rabat'ta yayınlanmıştır.

²⁷⁵ *GAL*, II, 239, S.II, 240; Serkis, s.261, 864; Ziriklî, V, 179; *Nevâdir al-mahtâtât*², s.166.

Benî Zeyyan rois de Tlemsen adıyla 1887 yılında yine Paris'te iki defa kısmen metin ve Fransızca tercüme halinde yayınlanmıştır. Nihâyet, Nûri Südan tarafından 1980 yılında Beyrut'ta metnin tamamı yayınlanmıştır. el-Tenesî'nin bir de hocalarından bahseden bir *Fihrist*'i vardır.²⁷⁶

11. **İbn Ğâzi el-Osmânî, Muhammed b. Ahmed el-Miknâsî:** Miknâse'deki Kûtâme kabilesinin Benû Osman kolundan olup 841/1437 yılında Miknâse'de doğdu. Miknâse'de ve Fas'ta çeşitli âlimlerden okudu. Fıkıh, hesap, tarih konularında âlimdi. Bir müddet Miknâse'de oturduktan sonra 891/1486 yılında Fas şehrinde yerleşti. 919/1513 yılında Fas'ta öldü. Bu gün mezarı mevcuttur. Hadis, tarih, hesap, fıkıh, gramer konularında eserler yazdı. Tarih sahasındaki eseri *el-Ravz el-hetûn fî ahbâri Miknâset el-Zeytûn* adlı Miknâse tarihidir. Kitab 1316, 1326 yıllarında iki defa Fas'ta yayınlanmıştır. Houdas tarafından kısmî Fransızca tercümesi JA, I, 1885, s.101-147'de yayınlanmıştır. Bir de Fas'ta yetişen veya oturan hadisçilerden, kâtiblerden bahseden *el-Fehreset el-mübâreke* adlı eseri vardır. Bu eser henüz basılmamıştır.²⁷⁷
13. **el-Şemmâhî, Ahmed b. Saîd b. Abdülvâhid el-Yefrenî:** İbâzîlerin yetiştirdikleri âlimlerden olup fakih ve tarihçidir. 928/1522 yılında Trablusgarb'ın güneyindeki Nefûse dağlarında Yefren'de ölmüştür. Talebeleri arasında Ebû Yahya Zekerîyyâ b. İbrahim el-Hevvârî bulunmaktadır. İbâzîlerin tarihine dâir yazdığı *Kitâb el-siyer* adlı eseriyle tanınır. Bu eserde, biyografi ve edebiyat karışık halde, İbâzî âlimlerden bahsedilir. Kitap Masqueray tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiş, bazı parçalarıyla beraber *Chronique d'Abou Zakaria* adıyla Cezâyir'de 1879'da neşredilmiştir. Metnin tamamının taşbasması ise 1301 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.²⁷⁸

²⁷⁶ JA, XIII, 161-162; GAL, 241, S.II, 341; Zirikli, VI, 238.

²⁷⁷ EF², III, 796; GAL, II, 240, S.II, 337-338; Zirikli, V, 336.

²⁷⁸ JA, XI, 406; GAL, 240, S.II, 339; Zirikli, I, 131.

HİCAZ-YEMEN TARİHÇİLERİ

Eyyûbîler zamanında Şam ve Mısır'da kuvvetlenen tarih yazarlığı Hicaz ve Yemen bölgelerinde de etkisini gösterdi. Daha önce bu bölgelerde nadir görülen tarih yazarlığı Eyyûbîlerin gelmesiyle filizlenmeye başladı. Bu ilim dalı Osmanlıların sonlarına kadar Yemen'de ve Hicaz'da devam etti. Değerli tarihçiler çıktı. Yalnız, bu bölgelerde tarih yazan müellifler genel İslâm tarihinden çok mahalli tarihle ilgilendiler, bu konularda önemli eserler verdiler. Yemen tarihi konusunda yazılan bu eserlerin çoğu bu gün Ali Emîri Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Hicaz-Yemen bölgelerinde yetişen bu tarihçilerin başlıcaları şunlardır:

1. **el-Mahallî el-Vâdi'î, Humeyd b. Ahmed el-Şehîd:** Yemen'deki Vâdiîlerden olup VII/XIII. yüzyılın başlarında Sana'da doğdu. İmam Ahmed b. el-Hüseyn el-Mehdî ile Yemen'deki Rasûlîlerden el-Melik el-Muzaffer Yusuf b. Ömer arasında yapılan el-Hasabat savaşına katıldı. 652/1254 yılında bu savaşta Benû Hamza tarafından öldürüldü. Zeydî fakihlerindendi. Tarih sahasında eserler yazdı. Bunların en meşhuru *el-Hadâik el-verdiyye fî menâkıb el-eimmet el-zeydiyye*'dir. Kitabın ilk kısmında Peygamberin ve Hz. Ali'den itibaren İmam Muhammed b. İbrahim b. İsmâil'e kadar imamların neseblerinden bahsedilir. İkinci kısımda İmam Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil el-Rassî'den itibaren İmam el-Mansur Abdullah b. Hamza'ya kadar Zeydî imamların hayatlarından bahsedilir. Kaynaklarının başında *Makâtîl el-talibîyyîn, el-Âfâk fî târih el-eimmet el-sâdât* adlı kitaplar vardır. İsmâilîler bu esere çok müracaat ederler. Daha sonra, el-Zahîf el-Sa'dî (ölm. 916/1510) kitaba *el-Levâhik el-nediyye* adıyla bir zeyl yazmıştır. Gerek aslın gerek zeylin nüshaları zamanımıza gelmiştir. Bundan başka *Mehâsin el-ezhâr fî menâkıb el-ıtrat el-athâr, Nüzhet el-ezhâr fî zikri eimmet el-zeydiyyet el-athâr* adlı biyografi kitaplarıyla, devlet idaresi, harb sanatı, hisbeden bahseden *Nasîhat el-vülât el-hâdiye ile'l-necât* adlı eserleri zamanımıza ulaşmıştır.²⁷⁹
2. **Rasûlîler:** Yemen'deki Rasûlîler hanedanına mensup hükümdarlar ilimle uğraşmışlar. Başta tarih olmak üzere çeşitli ilim dallarında eserler yazmışlardır. Bu hükümdarlardan el-Melik el-Eşref Ömer b. Yûsuf b. Rasûl (ölm. 696/1296) Arapça, fıkıh, hadis, tıp, astronomi, tarih sahaslarında alim bir hükümdardı. Bu ilimlere dâir eserler yazmıştır. Tarih sahasındaki eserlerinin en önemlisi *Tuhfet el-ashâb fî marifet el-ensâb*'tır. Bu eser arap

²⁷⁹ GAL, I, 325, S.I, 560; Zirikli, II, 282-283; Şakir Mustafa, II, 237-238; Kehhâle, IV, 83.

kabilelerinin, Emevîlerin, Abbâsilerin, Rasûlîlerin neseblerinden bahseder. Müellif kitabını yazarken el-Eş'ari (ölm. 550/1155 civarı)'nin *el-Lübab fî tahrîr el-ensâb* adlı eserinden faydalanmıştır. Kitap zamanımıza gelmiş, Zittersten tarafından 1949 yılında Dimaşk'ta neşredilmiştir. Başında, Salahaddin el-Müneccid'in güzel bir mukaddimesi vardır. Ayrıca müellif ensaba dâir iki eser yazmış, fakat bunlar zamanımıza ulaşmamıştır.²⁸⁰

Bu hanedandan çıkan başka bir tarihçi el-Melik el-Eşref el-Abbas b. Ali'dir. 764/1362 yılında babasının ölümü üzerine Rasûlîler hükümdarı oldu. Zamanı mücadelelerle geçti. 778/1377 yılında öldü. Fıkıh, tarih, botanik, tıp, felâha konularında âlimdi. Bu konularda eserler yazmıştır. Tarih konusunda şu eserleri vardır:

el-Atâya'l-seniyye ve'l-mevâhib el-heniyye fî'l-menâkıb el-Yemeniyye: Yemen'de yaşayan, Yemen'e gelen Sahabe'den, âlimlerden, zahidlerden, hükümdarlardan, vezirlerden, ayândan bahseder. Alfabetik tertibedilmiş olup 770/1368 yılında tamamlanmıştır. Yazmaları zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır.

Nüzhet el-uyûn fî târîhi tavâif el-kurân: Bundan önceki eserin zeylidir. Yine alfabetik düzenlenmiştir. Zamanımıza gelmiş ve basılmamıştır.

Nüzhet el-zurafâ ve tuhfet el-hulefâ: Hilâfet sarayındaki merasimler, hizmet âdâbı hakkında yazılmış ve üç baba taksim edilmiştir. Birinci babta hükümdarın yanında bulunan idarecilerin, nedimlerin, âlimlerin uyması gereken âdâbtan, ikinci babta hükümdarların uyması gereken merasimlerden, üçüncü babta hükümdarların, onların etrafındaki kişilerin bilmesi gereken ilimlerden bahsedilir. Nüshaları zamanımıza gelmiştir. Bunlardan başka ensab ve biyografiye dâir eserler yazmıştır. Bunlardan biri İbn Hallikan'ın *Vefeyât el-âyân*'ının muhtasarıdır.²⁸¹

Rasûlîlerden bir başka tarihçi el-Efdal'in oğlu el-Melik el-Eşref Ebû'l-Abbas İsmâil'dir. Babasının ölümü üzerine 778/1377 yılında hükümdar seçildi. Fakat, memluklarının muhalefeti üzerine bir şerif Sana hükümdarı oldu. 803/1400 yılında öldü. Tarihe meraklı, âlim bir kişiydi. Nahv, astronomi, tarih sahalarında kitaplar yazdı. Bâmahram'a onun bu eserleri yanındaki âlimlere yazdığını söyler. Tarihe dair eserleri arasında en meşhuru *el-*

Asced el-mesbûk ve'l-cevher el-mahbûk fî ahbâr el-hulefâ ve'l-mülûk'tur. Senelere göre tertib edilmiş İslâm tarihidir. Eser iki kısma, her kısmı bablara, bablar fasıllara ayrılır. Birinci kısım Peygamber'den Emevîlerin sonuna kadar gelir. Burada Peygamber'in sülâlesinden gelen diğer hanedanlardan da bahsedilir. İkinci kısımda ise Mısır, Kuzey Afrika, Endelüs, Sicilya, Yemen hükümdarlarından, vezirlerinden bahsedilir. Eser zamanımıza gelmiş, Şakir Mahmud Abdülmünim tarafından 1975 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

el-Eşref'in ikinci eseri *Fâkihiet el-zamân ve müfâkehettü zevi'l-elbabi ve'l-fitan fî ahbârî men meleke'l-Yemen* adını taşır. Peygamber devrinden 802/1399 yılına kadar gelen bir Yemen tarihidir. Beş baba ayrılır. Eser henüz basılmamıştır.²⁸²

Muhibbüddin el-Taberî, Ahmed b. Abdullah: 615/1218 yılında Mekke'de doğdu. aralarında İbn el-Cümmeyzî, Mecdeddin el-Kuşeyrî'nin bulunduğu zamanın ünlü âlimlerinden hadis, fıkıh okudu. Bu konularda ve biyografi sahasında geniş bilgi sahibi oldu. Ders okuttu, fetva verdi. Hicaz'daki Şâfiîlerin reisliğine kadar yükseldi. Rasûlîlerin hükümdarı el-Melik el-Muzaffer Yusuf b. Ömer tarafından Yemen'e çağrıldı. Hükümdara hadis okuttu. Talebeleri arasında Kâsım b. Muhammed el-Birzâlî, İbn el-Attar, İbn el-Habbaz vardır. Hadis, fıkıh, biyografi konularında eserler yazmış, 694/1294 yılında Mekke'de ölmüştür.

Biyografi sahasındaki eserlerinin en önemlisi *el-Riyâz el-nadira fî menâkıb el-aşara*'dır. Aşara-i Mübeşşere'nin hayatlarından bahseder. Zamanımıza pek çok nüshası gelen eser 1327 yılında Kahire'de iki cilt halinde yayınlanmıştır. Daha sonra başka baskıları yapılmıştır. Ebû Medyen Şuayb b. Sa'd el-Hurayfîş kitaba 801/1498 yılında bir tekmile yazmıştır. Peygamberin ailesinin menakıbından bahseden *Zahâir el-ukbâ fî menâkıbi zevi'l-kurbâ* adlı eseri ise Husameddin el-Kudsî tarafından 1356/937 yılında Mısır'da yayınlanmıştır. Diğer eserleri *Hulâsat el-iber fî sîreti Seyyid el-beşer* (nüshaları vardır), *el-Simt el-semîn fî menâkıbi ümmehât el-mü'minîn* (Râgıb el-Tabbah tarafından 1928 yılında Haleb'te yayınlanmıştır), *el-Vâzih fî remy el-nüşşab* (nüshaları vardır), *Safvet el-kurâ fî sıfat hacc el-Mustafâ ve tavâfuhû bi Ümm el-Kurâ* (nüshaları vardır)'dır.²⁸³

²⁸⁰ İA, IX, 694; GAL, I, 494, S.I, 901; Şakir Mustafa, IV, 238-239; Zirikli, V, 69.

²⁸¹ İA, IX, 695; GAL, II, 184, S.II, 236; Şakir Mustafa, IV, 245-246; Zirikli, III, 262-263.

²⁸² İA, IX, 695; GAL, II, 190, S.II, 253; Şakir Mustafa, IV, 246-247; Zirikli, I, 316-317.

²⁸³ İA, XI, 595-596; GAL, I, 361, S.I, 615; Şakir Mustafa, IV, 402-403; Zirikli, I, 159; *Nevâdir el-mahtûât*², s.725-726.

4. **el-Yâmî, Bedreddin Muhammed b. Hâtem:** Hemdânîlerin Benû Hatem kolundandır. Dedeleri Sana hükümdarı olmuşlardır. Rasûlîlerle arası iyiydi. el-Melik el-Müeyyed Davud tarafından 702/1302 yılında Zafer'deki Zeydîlere elçi olarak gönderilmiştir. Ölüm tarihi bilinmiyor. Fıkıh, hadis, Arapça, tarih konularında bilgi sahibiydi. Salahaddin'in ağabeyisi Turanşah'ın Yemen'i ele geçirme tarihi olan 569/1174 yılından 694/1294 yılına kadar gelen Yemen tarihinden bahseden *el-Simt el-ğâlî'l-semen fî ahhârî'l-mülûk min el-Ğuzz bi'l-Yemen* adlı eseri önemlidir. Yemen tarihi hakkında kaleme alınan değerli kitaplardandır. Eyyûbîleri-Rasûlîleri Oğuzlardan sayar. Eyyûbîlerin Yemen'i ele geçirmesini bir Oğuz hareketi sayar. Turanşah'tan el-Melik el-Eşref Ömer el-Rasûlî'ye kadar 10 hükümdardan, bunların zamanlarındaki tarihî olaylardan bahseder. Bu çok değerli eser zamanımıza gelmiştir. Eyyûbîler devriyle ilgili kısmı önce Cemâleddin el-Şeyyal tarafından *Müferric el-kürûb*, II, 463-469'da, daha sonra M. Abdülâl tarafından *RİMA*, X, 1964, s.160-164'te yayınlanmıştır. Kitabın tamamı ise 1974 yılında G. Reks Smith tarafından *Gibb Memorial Serisi* içinde Londra'da yayınlanmıştır. Bundan başka *el-lkd el-semûn fî esmâi mülûk el-Yemen el-müteahhirîn* adlı bir eseri daha olduğu söylenir. el-Hazrecî tarafından faydalanılan bu eserden yapılan nakillerle *el-Simt el-ğâlî*'nin metnini karşılaştıran Reks Smith her ikisinin aynı eser olduğu kanâatindedir.²⁸⁴

5. **el-Hamzî, Imâdeddin İdris b. Ali:** Sana'daki Hamzaogullarından olup hayatı hakkında bilgi yoktur. Rasûlîlerden el-Melik el-Müeyyed'n koruduğu âyândandı. Onun tarafından Zeydîlerin imamlığına aday gösterilmiş, tabilhâne emîrleri arasına katılmıştır. 699/1299 yılında Kahma emîri olmuştur. Edîb, fakih bir kişiydi. 714/1314 yılında Sana'da ölmüştür. *Kenz el-ahyâr fî marifet el-siyeri ve'l-ahbâr* adında 4 ciltlik bir genel İslâm tarihi yazmıştır. Yıllara göre tertibettiği bu eseri yazarken İbn el-Esîr tarihini hülâsa edip, üzerine 713/1313 yılına kadar İslâm dünyasında, 714/1314 yılına kadar Yemen'de meydana gelen olayları ilâve etmiştir. Üçüncü cildin bir kısmı ve dördüncü cildin tamamı Yemen tarihine ayrılmıştır. Kitap zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır. Yukarıda geçen el-Melik el-Afdal el-Rasûlî bu eseri *Nüzhet el-ebşâr* adıyla hülâsa etmiştir. *el-Sûl fî menakibi Fâtumat el-Zehrâ el-Betûl* adıyla bir eser daha yazmıştır.²⁸⁵

²⁸⁴ GAL, I, 394, S.I, 555, II, 238; Eymen Fuad Seyyid, *Masâdiru târîhi el-Yemen*, s.136; Şâkir Mustafa, IV, 239-240; Zirikli, VI, 75.

²⁸⁵ GAL, II, 184; Zirikli, I, 280; Şâkir Mustafa, IV, 240-241; Kehhâle, II, 218.

6. **el-Cenedî, Muhammed b. Yakub:** Yemen'in Zafer şehrinde doğdu. Bu şehirde ve Zebîd'te okudu. Zebîd'te ikamet etti ve 732/1332 yılında bu şehirde öldü. Şâfiî fıkıh ve tarih konularında âlimdi. *Kitâb el-sülûk fî tabakât el-ulemâ ve'l-mülûk* adlı eseri Yemen tarihinin başlıca kaynaklarındandır. Başında Peygamberden itibaren 724/1324 yılına kadarki Yemen tarihinden bahseden bir mukaddime yer alır. Bundan sonra doğdukları ve yaşadıkları şehirlere göre Yemen'de yetişen âlimlerden, bilhassa fakihlerden bahseder. Kendisinden önceki devirlere ait bilgileri İbn Semüre'nin *Tabakât el-fukahâ*'sından, el-Râzî'nin ve İbn Cerîr'in *Târîhi San'â* adlı eserlerinden, Umarat el-Yemenî ve İbn Hallikan'ın eserlerinden almıştır. Çok sayıda nüshası bulunan bu değerli eser henüz basılmamıştır. Yemen'deki batınî dâîilerinden de bahseden mukaddimesi H.C. Kay tarafından *Yaman, its early medieval history* adıyla, metin ve tercüme halinde, 1892 yılında Londra'da neşredilmiştir. Yemen'deki Câmîi Kebir Kütüphanesi'nde *Ahhâr el-Karâmita bi'l-Yemen* adıyla bir eseri daha mevcuttur. 364 sayfalık bu eseri yazarken İbn Ebi'l-Kabâil el-Hammâdî'nin *Keşfü esrâr el-Bâtiniyye* adlı eserinden faydalanmıştır.²⁸⁶

7. **el-Yâfiî, Abdullah b. Es'ad:** 696/1296 yılında Yemen'de doğdu. Önce, Muhammed b. Ahmed el-Bassal (ölm. 1347) ve Aden kadısı Ahmed b. Ali el-Harâzî'den ders aldı. Kur'an ve fıkıh ilimleriyle ilgilendi. Sonra tasavvufila ilgilenmeye başladı. Bu ilgisi bütün hayatı boyunca devam etti. 712/1313 yılında hac yapmak maksadıyla Mekke'ye gitti. 718/1318 yılında Mekke'ye yerleşti. Ve evlendi. Sonraki yıllarını Mekke-Medine şehirlerinde geçirdi. 734/1334 yılında Kudüs'e, oradan Dimaşk'a gitti. Bir müddet Mısır'da bulundu. Ardından Medine'ye döndü. Oradan Mekke'ye geçti. İkinci defa evlendi. Yaşlı şeyhi Ali el-Tavâşî'ye ziyaret etmek için Yemen'e kısa bir seyahat yaptı. 747/1346 yılında hacca gelen Taceddin el-Sübkî ile tanıştı. 768/1367 yılında Mekke'de öldü.

Yâfiî fıkıh, kelâm, tasavvuf ve tarih konularında eser yazmış, çok sayıda şeyhten hırka giymiştir. Alim ve dindar bir kişiydi. Hayatında ünü uzak yerlere kadar yayılmıştı. Ebû'l-Hasan el-Eşârî'nin fikirlerini tutardı. İbn Teymiyye'ye düşmandı. İbn el-Arabî'yi ise çok severdi.

Tarihe dâir eserlerine gelince, bunların en önemlisi *Mir'at el-cenân ve ibret el-yekzân fî marifeti havâdis el-zamân* adlı genel İslâm tarihidir. Biyografi bakımından da zengin olan bu eseri İbn el-Esir'in *el-Kâmil*, Sibt b. el-

²⁸⁶ *EP*, II, 452; GAL, I, 184, S.I, 236; Zirikli, VII, 151-152; Şâkir Mustafa, IV, 241-242.

Cevzî'nin *Mir'at el-zamân*, İbn Hallikan'ın *Vefeyât el-a'yân*, Zehebî'nin *Târîh el-İslâm* adlı eserlerinden faydalanarak yazmıştır. Bu arada Yemen tarihine dâir bazı ilâveler yapmıştır. Eserin bazı ilâvelerle sonradan muhtasarları yapılmıştır. Bunlardan biri Yakub b. Seydi Ali el-Burusavî (ölm. 930/1524)'nin muhtasarıdır. *Mir'at el-cenân* 1337-1339 yıllarında 4 cilt halinde Haydarabad'ta basılmış, sonra bu baskıya dayanılarak Beyrut'ta yeni baskıları yapılmıştır. *Neşr el-mehâsin el-yemâniyye fî hasâis el-Yemen ve neseb el-Kahtâniyye* adlı eserin de Yafî'nin olduğu söylenmektedir. Zamanımıza gelen ve Yemen arablarının neseblerinden bahseden bu eser henüz basılmamıştır.

Yafî'nin *Ravz el-reyâhin fî hikâyât el-sâlihîn* adlı eserinde ise mutasavvıflara dâir 500 hikâye anlatılır. Kitabın başında velilerin kerametlerinden bahseden iki bölüm, sonunda dinî-tasavvufî beş kasidenin bulunduğu bir hatime vardır. Kitap Farsça'ya, Sürûrî tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Metni 1286 yılında Bulak'ta, 1301, 1302, 1307, 1952 yıllarında Kahire'de basılmıştır. *Neşr el-mehâsin el-ğâliye fî fazl el-meşâyih el-sûfiyye* adlı eserinde de sûfilere dâir menkıbelerden, kerametlerden bahseder. Şeriat ile tarikatın birbirlerini tamamladığını göstermeye çalışır. 1329 yılında Kahire'de *Câmiû kerâmât el-evliyâ* adlı eserin hamisinde basılmıştır. Daha sonra, İbrahim Atva' İvaz 1961 yılında Kahire'de yeni bir neşrini yapmıştır.²⁸⁷

8. **İbn Vahhâs, Ali b. Ebî Bekr el-Zebîdî el-Hazrecî:** VIII/XIV. yüzyıl ortalarında Zebîd'te doğdu. Yemen ve Rasûlîler Devleti tarihçisi diye bilinir. Rasûlîlerden el-Melik el-Eşref İsmâil'in himayesini görmüş, onun adına yıllara, hanedanlara göre tertib edilmiş tarih kitapları, tabakat kitapları yazmış, Zebîd'te müftülük yapmıştır. Alfabetik olarak tertib ettiği bir tarih kitabı vardır. Daha önce sadece İbn Ebî Tayy böyle bir tarih yazmıştır. Yetmiş yıldan fazla yaşamış, 812/1410 yılında Zebîd'te ölmüştür. Tarihe dair eserleri şunlardır:

el-Asced el-Mesbûk ve'l-cevher el-mahbûk fî men veliye'l-Yemen min el-mülûk: Yukarıda zikredilen el-Melik el-Eşref'in tarihiyle aynı adı taşır. Yalnız, bu eser Yemen tarihine dairdir. Eserin Yemen'de İmam Yahya Kütüphanesi, Tarih, nr. 52 ve'l-Haram el-Mekkî, nr. 48'de iki nüshası vardır.

²⁸⁷ İA, XIII, 333-335; GAL, I, 176, S.I, 176, S.I, 227-228; Şâkir Mustafa, IV, 243-245; Nur ad-Dîn, I, 71; Zirikî, IV, 73; Nevâdir el-mahtâtâ², s.848-849.

el-Kifâye ve'l-lâm fî men veliye'l-Yemen ve sekenehâ min mülûk el-İslâm: Yemen'de hüküm süren hanedanlara göre tertib edilmiş bir tarih kitabıdır. Bu eser de el-Melik el-Eşref'n *Fâkihiet el-zamân* adlı eseriyle benzerlik arzeder. İkisinin baş kısımları aynıdır. Dördüncü baktan sonra değişir. Bu bab Yemen'e İslâmiyetin girişinden, Hulefâ el-Râşidin, Emevîler, Abbasiler devirlerindeki Yemen valilerinden, Karmatîlerden, Sana hükümdarları Suleyhîlerden, Züreyîlerden bahseder. Beşinci bab ise Zebîd ve Zebîd'de hüküm süren hanedanlardan, Necâhîlerden, Mehdîlerden, Eyyûbîlerden, Rasûlîlerden bahseder. Rasûlîler devri ayrıntılı olarak anlatılır. Eserin nüshaları zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır.

el-Ukûd el-lü'l-lüyye fî târîh el-Devlet el-Rasûliyye: el-Melik el-Eşref'in ölüm yılı olan 803/1400 yılına kadar gelen Rasûlîler sülalesi tarihidir. Nicolson tarafından İngilizce tercümesi 1906-1913 yıllarında Londra'da yayınlanmıştır. G. Şeyh M-Besyûnî Asel ise 1911-1914 yıllarında iki cilt halinde metnini Kahire'de neşretmişlerdir. Bağdad'taki Mektebet el-Müsennâ bu tabın reproduksiyonunu basmıştır.

Tîrâzü a'lâm el-zamân fî tabakâtî a'yân el-Yemen: Başında Peygamber'in hayatı yer alır. Sonra alfabetik olarak 28 bab halinde Yemen'de yetişen ve yaşayan meşhur kişilerin hayatları anlatılır. Bundan sonra künyelere göre tertib edilmiş 29. bab ile kadınlardan bahseden 30. bab yer alır. Kitab, el-Cenedî'nin *Kitâb el-sülûk fî tabakât el-ulemâ ve'l-mülûk* adlı eserine benzer. Muhtelif nüshaları zamanımıza ulaşmıştır. Bunlardan başka *el-Mahsûl fî ensâb el-Rasûl*, *Mir'at el-zamân fî târîhi Zebîd ve Aden* adlı eserler yazmış, bunların nüshaları zamanımıza gelmemiştir.²⁸⁸

9. **Takîyüddin el-Fâsî, Muhammed b. Ahmed:** 775/1373 yılında Mekke'de doğdu. Ailesi Fas'tan Mekke'ye gelmişti. Çocukluğunu bu şehirde ve Medine'de geçirdi. İbn Ferhun, el-Matarî gibi âlimlerden okudu. Mekke kadısı Muhammed b. Ahmed el-Nüveyrî'nin kızıyla evlendi. Sonra Şam'a gitti. Dimaşk'ta Zehebî'nin oğlu Ebü Hüreyre, İbn İvaz, İbn el-Muhibb'ten okudu. Sonra Kahire'ye gitti. İbn Haldun, İbn Hacer gibi âlimlerle tanıştı. 797/1394 yılında onu Mısır'da görüyoruz. Ertesi yıl Dimaşk'a gitti. Oradan Kudûs'e geçti. Ardından Güney Arabistan'da dolaştı. Bir müddet orada oturdu. Eserlerindeki notlarından hayatını takibetmek mümkündür. 807/1405 yılında Mekke kadısı oldu. Mâlikîlerden ilk Mekke kadısıdır. 819/1417 yılına kadar bazı kısa aralıklar dışında bu görevde kaldı. Sonra gözleri görmez

²⁸⁸ GAL, II, 184, S.II, 238; Zirikî, IV, 274; Şâkir Mustafa, IV, 247-249.

oldu. 828/1425 yılında kadılıktan azledildi. Kahire'deki Malikî müftüsüne müracaat ederek göreve devam etmesi için ondan fetva istedi. Onun olumlu fetvası üzerine iki sene daha bu görevine devam etti. 830/1427 yılında tekrar azledildi. 832/1429 yılında, Mekke'de öldü. Hadis, tarih konularında eserler yazdı. Demîri'nin *Hayât el-hayavân* adlı eserini muhtasar hale getirdi.

Tarihe dair eserlerinin en önemlisi *Şifâ el-ğarâm bi ahhâr el-beled el-harâm* adlı Mekke tarihidir. Bu eseriyle yeniden canlanan Mekke tarihçiliğinin liderlerindendir. Kitap Fuad Seyyid'in yönetiminde 1956 yılında Mekke-Kahire'de, Ömer Abdüsselam el-Tedmurî tarafından 1985 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Bu esere bir zeyl ve çeşitli muhtasarlar yazmıştır. İkinci önemli eseri *el-lkd el-semîn fî târîh el-beled el-emîn* adını taşır, yine aynı konudur. Her iki eser Mekke tarihinden, topografisinden bahseder. Bu şehirde yetişen ve yaşayan önemli kişilerin biyografilerini ihtiva eder. *el-lkd el-semîn* 1289-1290 yıllarında Kahire'de, 1314 yılında Mekke'de basılmıştır. Ayrıca, Fuad Seyyit tarafından 1962-1966, 1966-1969 yıllarında Kahire'de tenkitli neşri yayınlanmıştır. 1980 yılında Beyrut'ta başka bir baskısı yapılmıştır. *el-Tibyân li bediat el-beyân* adlı eseri ise Şemseddin Muhammed b. Nâsireddin el-Dımaşkî'nin *Bediat el-beyân* adlı ensab hakkındaki manzumesinin şerhidir. Bir başka eseri İbn Râfî'nin *el-Muhtâr el-müzeyyel alâ Tarîh Ibn el-Neccâr* adlı eserinin müntehabıdır. Bu eser Abbas el-Azzâvî tarafından 1357/1938 yılında tenkitli olarak neşredilmiştir. İbn Nokta'nın *el-Takyîd bi marifeti ruvât el-sinen ve'l-esânid* adlı kitabına yazdığı zeyl, *el-Muknî min ahhâr el-mülûk ve'l-hulefâ ve vülâtî Mekke* (F. Erdman tarafından 1822 yılında Kazan'da, M. Altuncu tarafından 1986 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır), *el-Ridâ ve'l-kabul fî fadâil el-Medine ve ziyâret el-Rasûl* (Medine tarihi, *el-lkd el-semîn*'in 1314 tarihli Mekke baskısının hamşisinde basılmıştır) adlı eserleri de zamanımıza gelmiştir.²⁸⁹

10. **İbn el-Murtazâ, Mehdi-lidinillah Ahmed b. Yahya:** İmam Nâsır Salahaddin'in 793/1391 yılında öldürülmesi üzerine, Kadî Abdullah b. Hasan el-Devvârî öldürülen hükümdarın çocukları için çalıştı. Fakat Sana'da idarî birliği yeniden kurmak isteyen ulemâ şehrin Büyük Câmii'nde üç taht adayını bir seçime tabi tuttu. Ahmed b. Yahya imam seçildi. Aynı günü Kadî el-Devvârî kendi adayının da imam tanınmasını sağladı. Bunun üzerine, Ahmed b. Yahya taraftarlarıyla şehri terketti. Dağlık kesimde oturan Hemdânîlerin bir kolu olan Benû Şihab'ın yanına gitti. Anis'te imam tanındı.

²⁸⁹ İA, IV, 517, *EF*², II, 848-849; GAL, II, 172, S.II, 221; Şâkir Mustafa, IV, 405-407; Zirikli, V, 331; *Nevdâr el-mahtûrât*², s.346-347.

Eski imamın oğlu el-Hâdi b. el-Müeyyed ve İbn Ebû'l-Fazâil'den yardım gördü. Bu arada Sa'de halkı, sadakat yemini alması için onu şehirlerine çağırdılar. Bu sırada düşmanlarının baskınına uğradı. Esir edilip Sana'ya götürüldü. Yedi yıl üç ay hapiste kaldı (794-801h.). Muhafızlarının yardımıyla hapisten çıktı. Kırk yıl daha ülkenin çeşitli yerlerinde yaşadı. 840/1437 yılında Zafer'de öldü.

11. **İbn el-Murtaza** bir idâreciden ziyade bir âlimdi. İyi bir tahsil görmüştü. Genç yaşından itibaren kendini ilmî tedkiklere vermişti. Kelam, fıkıh, tarih, edebiyat konularında eserler yazmıştır. Bir şiir divanı vardı. Hapisteyken *el-Ezhâr fî fikh el-eimmet el-ethâr* adında Zeydiye fıkından bahseden bir önemli eser yazmış, daha sonra bu eseri şerhetmiştir. En önemli eseri fıkıh-kelam sahasında kaleme aldığı ansiklopedik kitabı *el-Bahr el-zahhâr el-câmi li mezâhib fukahâ el-emsâr*'dır. Tarihe dair eserlerine gelince, peygamberler ve eski milletler hakkında *Tezyîn el-mecâlis bi zikri tuhaf el-nefâis ve meknûni hısân el-arâis* adında bir eser yazdı. Bu eser zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır. *el-Dürret el-muziyyi fî sîret el-itret el-marziyye* adlı eserinde Peygamber sülalesinden, Zeydî imamlarından bahseder. Zeydî imamları hakkındaki başka bir eseri *Zikr el-emcâd min âbâinâ ve'l-ecdâd*'tır. Her iki eser zamanımıza gelmiştir. *Yavâkit el-dürer* adlı eserinde Peygamberin, ailesinin, Sahabe'nin sîretinden bahseder. Bu kitap, *Ğâyât el-esfâr*'ın yedinci kitabıdır, nüshaları zamanımıza gelmiştir. Başka bir önemli eseri *el-Münye ve'l-emel fî şerh el-milel ve'l-nihal*'dir. Bu eser Zeydiyye imamlarından, onların akâidinden ve Mutezile'den bahseder. Mutezile ile ilgili kısım 1316 yılında Haydarabad'ta, Susanna, Difeld'in tahkiikiyle *Tabakât el-Mutezile* adıyla 1961 yılında Beyrut'ta olmak üzere iki defa basılmıştır. İbn el-Murtaza *el-Münye*'de dinler arasındaki farkları ele alırken bir çok noktada el-Eşarî ve el-Şehristânî'den ayrı fikirler ileri sürer.²⁹⁰

- 11 **el-Ehdel, Bedreddin el-Huseyn b. Abdurrahman:** Yemen'de Ebyatü Huseyn denilen beldede 789/1387 yılında doğdu. Kahziye'de büyüdü ve tahsil yaptı. Hz. Ali soyundan geliyordu ve sünnî idi. Fıkıh, hadis, tarih ve kelam konularında eserler yazdı. Ebyâtü Huseyn'de oturdu. Mutasavvıflara karşı yazdığı reddiyeleri vardır. 855/1451 yılında ölmüştür. Tarihe dâir eserlerinin en önemlisi *Tuhfet el-zamân fî târihi sâdât el-Yemen*'dir. Bu eseri yazarken, el-Cenedî'nin *Tabakât el-ulemâ ve'l-mülûk* adlı eserinden aldığı bilgiler üzerine daha sonraki olayları, önemli kişilerin hayatlarını ilâve etmiştir. Kitabın çeşitli nüshaları vardır, henüz basılmamıştır. Daha sonra bu

²⁹⁰ İA, VII, 490, *EF*², V, 1232; GAL, II, 187, S.II, 244-245; Zirikli, I, 269; Şâkir Mustafa, IV, 249-250.

eseri tecrîd (hülasa) etmiştir. Bundan başka el-Yâfi'nin *Mir'ât el-cenân* adlı tarihini *Ğırbâl el-zamân* adıyla hülasa etmiştir. Bu eserin de nüshaları zamanımıza gelmiştir. *Keşf el-ğutâ' an hakâ'ik el-tevhîd ve akâid el-muvahhidîn ve zikru a'yân el-eimmet el-Eşariyye* adlı eserinde işe Şâfîlîleri ve Eşârîlîleri müdafaa eder. Nüshaları zamanımıza gelmiştir.²⁹¹

12. **el-Dâ'î Imâdeddin İdris b. el-Hasan:** 832-872/1429-1467 yılları arasında Yemen'in Haraz Dağları bölgesinde yaşayan ondokuzuncu İsmâilî dâisidir. Suleyhîler zamanında yaşamıştır. İsmâilî vesikalarını ve bu mezhebin tarihini iyi bilen dâilerdendir. Ivanov onun eserlerini yazarken hurafe ile hakikatı karıştırdığını söyler. Yemen'deki İsmâilî hareketi ve bu mezhebin tarihine dair eserler yazmıştır. *Uyûn el-ahbâr ve finûn el-âsâr* adlı eserinde yaratılıştan devrine kadar tarih ve İsmâilî hareketi hakkında bilgi verir. Yedi kısma ayrılan eserin birinci bölümünde Peygamber ve ailesi, ikinci-beşinci bölümlerde Hz. Ali, torunları, Mehdî, Muizz, Mustansır gibi Fâtîmî halifeleri hakkında bilgi verir. Altıncı ve yedinci bölümlerde ise Mısır ve Yemen'deki Fâtîmî hareketini, Fâtîmîlerin ilk devirlerini anlatır. Kitabını 868/1463 yılında tamamlamıştır. Kitabın bazı cüzleri zamanımıza gelmiştir. Dördüncü cüzü Mustafa Ğâlib tarafından 1973 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Aynı konudaki başka bir eseri *Nüzhet el-eskâr ve ravzât el-ahbâr*'dır. Eserde Yemen'deki İsmâilî hareketinden, kabilelerden, İsmâilî dâilerinden bahsedilir. 853/1449 yılında tamamlanan eserin üç nüshası zamanımıza gelmiştir. *Ravzat el-ahbâr ve nüzhet el-esmâr fî havâdis el-eskâr* adlı eserinde ise 845-870/1441-1466 yılları arasındaki Yemen tarihinden bahseder. Tâhirîler devrinin başlarındaki Yemen tarihinin en önemli kaynaklarından olan kitabın bir nüshası zamanımıza ulaşmıştır. Bunlardan başka Zeydîlere karşı İsmâiliyye mezhebinin müdafaa için kitaplar ve risâleler kaleme almıştır.²⁹²

Bu arada, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Ali el-Berihî el-Seksekî (ölm. 586/1190)'nin soyundan gelen bir tarihçi VIII-IX/XIV-XV. yüzyıllarda Yemen'de yaşayan âlimler ve ileri gelenlerin biyogralarını ihtiva eden önemli bir eser yazmıştır. Kendisi şâfiî olan müellif Teiz, Haraz, Melhan, Schul, Benû Ceys, Zebîd, Muvezza' şehirlerinde yaşayan şâfiî fakihlerin biyografilerine ağırlık vermiştir. Kitabın iki nüshası zamanımıza gelmiştir.

²⁹¹ *ET*, I, 263; *GAL*, II, 185, S.II, 238; Zirikli, II, 240; Şâkir Mustafa, IV, 250-252; *Nevâdir el-mahtûât*, s.306.

²⁹² *GAL*, S.II, 239, 250; Zirikli, I, 279; Şâkir Mustafa, IV, 252-254.

Daha sonra el-Berihî bu eserini muhtasar hale getirmiştir. Bu muhtasarın da iki nüshası vardır.²⁹³

13. **el-Semhûdî, Nureddin Ali b. Abdullah:** 844/1440 yılında Yukarı Mısır'da Semhud'ta doğdu. Babası, Hz.Hasan sülalesinden bir seyyid ve kadiydi. 853/1449 yılından itibaren zamanındaki Mısır'da yaşayan büyük âlimlerden ders aldı. İyi bir tahsil yaptı. Sufilik hırkası giydi. Hadis, nahv, fıkah, tarih konularında geniş bilgi sahibi oldu. 860/1456 yılında hac yaptı. Medine'de yerleşti. 886/1481 yılında Mekke'ye umreye gittiği sırada Medine'de Peygamber'in Mescidi'nde bulunan kütüphanesi yandı. Bunun üzerine Kahire'ye döndü. Memluk sultanı Kayıtbay tarafından kendisine itibar gösterildi. Kudüs'e kısa bir ziyaret yaptıktan sonra 890/1485 yılında Medine'de yerleşti. Sahabîlerden Temîm el-Dârî'nin evini satın aldı. Medine'de Şeyhülislâm unvanını aldı. 911/1506 yılında öldü ve Bakî' mezarlığında toprağa verildi.

el-Semhûdî'nin hayatı hummalı bir tedris ve telif faaliyetiyle geçmiş, çeşitli konularda çok sayıda eser yazmıştır. Yirmi kadar kitabı zamanımıza gelmiş, bir kısmı basılmıştır. Tarihe dair eserleri şunlardır:

İktifâ el-Vefâ bi ahbârî Dâr el-Mustafâ adlı Medine tarihi 886/1481 yılındaki Mescid el-Nebevî yangınında yanmıştır. Bu eserini *Vefâ'l-Vefâ bi ahbârî Dâr el-Mustafâ* adıyla hülasa etmiştir. Kitap sekiz baba ayrılır. Birinci babta Medine'nin adlarından, ikinci babta fazâilinden, üçüncü babta Medine'de yaşayanların tarihinden, dördüncü babta Peygamber'in Mescidi'nden, beşinci babta Musulla'sından, altıncı babta Medine'deki kuyulardan, yedinci babta Medine'nin vadilerinden, sekizinci babta Peygamber'in ziyaretinden bahsedilir. Bu eseri umreye gitmeden yazmıştı. Umredeyken kütüphanesi 888/1483 yılında yanınca temize çekmiştir. Kitabın nüshaları zamanımıza gelmiştir. Kahire'de 1326-1327/908-1909 yıllarında basılmıştır. Muhyiddin Abdülhamid 1374/1955 yılında Kahire'de tenkitli neşrini yayınlamış, bu neşir 1393/1973 yılında Beyrut'ta tekrarlanmıştır.

el-Semhûdî aynı konuda *Hulâsat el-Vefâ bicahbârî Dâr el-Mustafâ* adıyla yukarıdaki eserin yeni bir redaksiyonunu yapmıştır. Bu redaksiyonun nüshaları zamanımıza gelmiş, Wüstenfeld tarafından 1864 yılında Tübingen'de bir parçası yayınlanmıştır. Daha sonra 1285/1868 yılında Bulak'ta, 1316/1898 yılında Kahire'de, yine aynı yıl Mekke'de, 1983 yılında

²⁹³ Şâkir Mustafa, IV, 254.

Cidde'de kitabın metninin tamamı yayınlanmıştır. Kitabın Farsça iki tercümesi vardır.

el-Semhûdî'nin bu iki eseri Medine tarihi ve topografisi hakkında başlıca kaynağımızdır. Önemli binalar, türbeler, mezarlar, dinî merasimler hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva ederler. Bunlardan başka *Cevâhir el-ıkdên fî fazl el-Şerefeyn şeref el-ilm el-celî ve il-neseb el-âlî* adında bir eseri daha vardır. Bu eserin nüshaları da zamanımıza gelmiştir.²⁹⁴

14. **İbn el-Deyba, Abdurrahman b. Ali el-Zebîdî:** 866/1461 yılında Zebîd'te doğdu. Deyba dedesinin lakabı olup Nubiya dilinden alınmıştır. Bir yaşına varmadan babasını kaybetti. Annesinin babası Şerefeddin İsmail b. Muhammed tarafından büyütüldü. Ondan ve Zebîd'teki diğer büyük âlimlerden okudu. Hadis, fıkıh, tarih, matematik sahalarında yetişti. 883/1479, 897/1491 yıllarında hacca gitti. Hicaz'da Sehâvî'den ders aldı. 944/1537 yılında Zebîd'te öldü. Sekiz yaşındayken Aden şehri Tahirîlerden Âmir b. Tahir tarafından alınmıştı. Altmış yıl bu ailenin himayesinde yaşadı. Bilhassa, el-Melik el-Zâfir Âmir b. Abdülvahhab'ın himayesini gördü. Onun isteği üzerine, *el-Ikd el-bâhir fî târîhi Devleti Benî Tâhir* adlı eserini kaleme aldı. Emîr ona hilat ve Zebîd'te bir hurmalıkla mükafatlandırdı. Fakat, bu eser bu gün henüz keşfedilmemiştir. Zamanımıza gelen en önemli eseri *Buğyet el-müstefid fî ahbâri medîneti Zebîd* adlı kitabıdır. Bu eser IX/XV. yüzyılın sonuna kadar gelen bir Zebîd tarihidir. Kitap bir mukaddime, on babtan meydana gelir. 901/1495 yılıyla ve müellifin biyografisiyle sona erer. Daha sonra Abdülvahhab b. Ali el-Âmirî esere bazı ilâveler yapmıştır. Eserin çeşitli nüshaları zamanımıza gelmiş, 1828 yılında bir kısmı Latince tercümesiyle birlikte Thomas Jhonson tarafından Bon'da, tamamı Abdullah el-Habeşî tarafından 1979 yılında Beyrut'ta, sonra Sana'da neşredilmiştir.

İbn el-Deyba daha sonra, yukarıdaki eserine *el-Fazl el-mezîd alâ Buğyet el-müstefid* adıyla 900-923/1495-1517 yılları arasındaki Zebîd tarihinden ve vefeyatından bahseden bir zeyl yazmıştır. Bu eser M. İsâ Sâlihiyye tarafından 1983 yılında Kuveyt'te, Yusuf Şelhud tarafından aynı yıl Sana'da neşredilmiştir. Daha sonra, müellif bu eserini *Ahsen el-sülûk fî nazmi men veliye min el-mülûk* adıyla nazma çekmiştir. Bu eserin de nüshaları vardır. Yine Zebîd tarihi konusunda başka bir manzumesi bulunur.

²⁹⁴ İA, X, 472-473, *El*², VIII, 1078-1079; Günaltay, s.417-418; GAL, II, 174, S.II, 223-224; Storey, I/I, 426-427; Zirikli, IV, 370; Şâkir Mustafa, IV, 412-414; *Nevâdir el-mahitât*², s.485-486.

İbn el-Deyba'nın başka bir önemli eseri *Kurrat el-uyûn fî ahbâri'l-Yemen el-meymûn*'dur. Bu eserinde, el-Hazrecî'nin *el-Asced el-mesbûk* adlı eserini hülâsa etmiş, sonuna 803/1400 yılından sonraki Yemen tarihini ilâve etmiştir. Rasûliler ve Tahirîler devletleri hakkında en önemli kaynaklardan olan bu kitap üç baba ayrılır. Birinci babta Yemen'den, Sana ve Aden'e sahip olan hanedanlardan, ikinci babta Zebîd'ten, bu şehirde hüküm süren meliklerden, emirlerden, vezirlerden bahsedilir. Üçüncü babta ise Tahirîler devleti tarihi anlatılır. Kitabın pek çok nüshası bulunur. Muhammed b. Ali el-Ekva' tarafından 1974, 1976 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır.²⁹⁵

15. **Bâmahrama, Ebû Muhammed Abdullah el-Tayyib b. Abdullah:** 870/1465 yılında Aden'de doğdu. Babasından, Muhammed b. Ahmed Fazl'dan okudu. Çeşitli ilimlerde söz sahibi oldu, fetva verdi. Çok güzel ders verir, fıkıh meselelerini iyi çözerdi. Aden'de müftülük, kadılık yaptı. 947/1540 yılında bu şehirde öldü. Ondört ilim dalında ders verdiği söylenir. Fıkıh, Arapça, tarih konularında büyük âlimdi.

Tarih sahasındaki eserlerinin en önemlisi *Tarihü Sağri Aden*'dir. Eser iki kısma ayrılır. Birinci kısımda Aden konusunda rivayet edilen âyetler, hadisler, şiirler, haberler yer alır. İkinci kısımda alfabetik olarak Aden'de yaşayan âlimler, edibler, zahidler, hükümdarlar, vezirler, tüccarlar anlatılır. 216 biyografi yer alır. Kitap Oscar Löfring tarafından 1939 yılında Uppsala'da yayınlanmıştır. Sonunda İbn el-Mücâvir, el-Cenedî ve el-Ehdel'in tarihlerinden seçmeler yer alır. Daha sonra Bağdad'ta bu baskı tekrarlanmıştır. İkinci eseri *Kılâdet el-nahr fî vefeyâtı a'yân el-dehr* adlı Aden tarihidir. Eserde her asrı beş tabakaya ayırarak 927/1521 yılına kadar Aden tarihini anlatır. Çok sayıda biyografi yer alır. İki cilt halinde tertib edilen kitabın ikinci cildi 501/1107 yılı olaylarıyla başlar. Bu cilt Portekizlilerin gelişine kadar ayrıntılı bir Aden ve Yemen tarihidir. Shuman tarafından 1960 yılında Amsterdam'da yayınlanmıştır. M. Abdülâl Ahmed ise eserden bazı seçmeleri 1980 yılında İskenderiye'de neşretmiştir.

Çeşitli yerlere ve şehirlere yapılan nisbetlerden bahseden bir eseri de zamanımıza gelmiştir. Bu eserin bir de müntehabı bulunmaktadır.²⁹⁶

²⁹⁵ İA, V/II, 840-841, *El*², III, 269; GAL, II, 400-401, S.II, 548-549; Zirikli, III, 318; Şâkir Mustafa, IV, 254-257.

²⁹⁶ GAL, II, 185, S.II, 239-240; Zirikli, IV, 94; Şâkir Mustafa, IV, 258-259; Kehhâle, V, 45-46.

Beşinci Bölüm

TÜRKÇE TARİHÇİLİĞİN DOĞUŞU, OSMANLILARDA TARİHÇİLİK

Türkler için tarihçilik yeni bir ilim değildir. Ebü'l-Mu'temir Süleyman b. Tarhan el-Teymî (ölm. 143/760) ve Abdullah b. el-Mübârek (ölm. 181/798)'ten beri Türkler arasından Arapça, Farsça tarih kitapları yazan müellifler çıkmıştır. Eyyübîler-Memlûklar zamanlarında çok sayıda ünlü Türk tarihçi yetişmiştir. Yakut el-Hamavî, İbn Ebî Usaybia, Baybars el-Mansûrî, İbn Aybek el-Davâdârî, Zehebî ve Aynî bu tarihçilerdendir. Bu tarihçiler eserlerini Arapça yazmışlardır.

VII/XIII. yüzyılda Anadolu'da Türk edebiyatı gelişmeye başladı. Bu yüzyılda yazılan edebî eserleri VIII/XIV. yüzyılda tercüme şeklinde tarih ve diğer konulardaki eserler takibetti. IX/XV. yüzyıl başında Türkçe tarih kitapları yazılmaya başlandı. Türkçe tarih kitapları bahsine girmeden önce, VIII/XIV. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da yazılan üç tarih kitabından ve müelliflerinden bahsedelim. Bu eserler İbn Bîbî'nin tarihine zeyl mahiyetindedirler. Anadolu'daki Türklerin tarihini Osmanlılara kadar getirirler.

Aksarâyî, Kerîmeddin Mahmud b. Muhammed: Aksaraylı olması ihtimali olan müellifimiz VII/XIII. asrın ikinci yarısıyla VIII/XIV. asrın ilk çeyreğinde Anadolu'da yaşamıştır. Zamanın revaçta olan ilimlerini tahsil etmiş bir bürokrat (kâtip)tır. İlhanlılardan Abaka ve Argun zamanlarında Anadolu'da iktaların idaresi, naiplik, Danişmend ili valiliği yapan Müciruddin Emirşah (ölm. 701/1301)'ın hizmetinde bulunmuştur. Onun ölümünden sonra, Gazan Han tarafından Anadolu'daki vakıfların mütevelliliğine getirilmiş, bir müddet Aksaray kalesi muhafızlığı yapmıştır. 703/1323 yılında hayattaydı. *Müsâmeret el-ahbâr ve müsâyeret el-ahyâr* (Tezkîre-i Aksarâyî) adlı Farsça eseri İbn Bîbî'nin eserinden sonra Anadolu Selçukluları tarihinin ikinci önemli kaynağıdır. 723/1323 yılında yazılan eser İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş'a ithaf edilmiştir. Kitap dört kısma ayrılır. Birinci bölümde hicrî, rûmî, Yezdgerd ve Celâlî takvimlerinden bahsedilir. İkinci bölümde Hz. Peygamber, dört halife, Emevîler ve Abbâsîler tarihlerinden, üçüncü bölümde Büyük Selçukluların kuruluşundan yıkılışına kadarki olaylardan, II. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanına kadarki Anadolu Selçukluları tarihinden bahsedilir. Dördüncü bölümde VII/XIII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII/XIV. yüzyılın ilk yarısındaki Anadolu Selçukluları tarihiyle ilgili bilgiler anlatılır. Bu bölüm müellifin kendi müşâhedelerine, resmî vesikalara, İbn Bîbî'nin eserine dayanır. Niğdeli Kadı Ahmed ile Müneccimbaşı Aksarâyî'nin

eserinden faydalanan tarihçilerdendir. Kitap zamanımıza gelmiştir. Hasan Fehmi Turgal kitabın Anadolu Selçuklularıyla ilgili kısmını Türkçe'ye çevirmiş, 1937 yılında *Konya Mecmuası*'nda yayınlamıştır. Bundan başka, F. Işıltan eser üzerinde doktora çalışması yapmış, meâlen tercümesini *Die Seffschuken geschichte des Aksarâyî* adıyla 1943 yılında Leipzig'de neşretmiştir. Yine aynı yıl Nuri Gencosman *Selçuk Tarihi* adıyla Ankara'da kitabın Türkçe tercümesini bastırmıştır. Osman Turan ise 1944 yılında Ankara'da metnin tamamının tenkitli neşrini yayınlamıştır.²⁹⁷ Erdoğan Merçil ise Ahmed b. Mahmud'un Selçuk-nâme'sini 1977 yılında İstanbul'da yayınlamıştır.

Bu arada Niğdeli Kadı Ahmed (ölm. 1334 civarı)'ın Ebû Saîd Bahadır Han'a takdim ettiği *el-Veled el-şefik*'i ile 1363 yılına kadarki Anadolu Selçukluları tarihin anlatan anonim *Selçuknâme*'yi de burada zikretmek gerekir. Bu iki eserden birincisi M. Altay Köymen tarafından "Türkiye Selçukluları tarihine dâir bir kaynak el-Veled el-şefik", *TTK Belgeler*, XV/29, 1993, s.1-22'de hülâsa edilmiştir. İkinci eser ise Feridun Nafiz Uzluk tarafından 1952 yılında Ankara'da yayınlamıştır.

Eflâkî, Şemseddin Ahmed: VIII/XIV. yüzyılda yaşayan Eflâkî, Mevlânâ'nın oğlu Ulu Arif Çelebi'nin mürididir. Hayatına dair bilgiler *Menâkıb el-ârifin* adlı eserinde verdiği notlara dayanır. 1286-1291 yılları arasında doğmuş, Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled (ölm. 1312)'i görmüştür. Babası bir tüccar olmalıdır. Altınordu Devleti'nin başşehri Saray'da ölmüştür. Büyük bir ihtimalle tahsilini tamamladıktan sonra Konya'ya gelmiştir. Konya'da Sirâceddin Mesnevihan, Abdülmü'min el-Tokadî ve Nizameddin Erzincânî'nin talebesi olmuştur. Bir astronomi âliminden ders almış, gözlemlerle uğraşmıştır. Mevlânâ'nın oğlu Ulu Arif Çelebi (ölm. 1316)'nin Azerbaycan ve Anadolu'daki seyahatlerine katılmış, onun isteği üzerine *Menâkıb el-ârifin* adlı eserini yazmaya başlamıştır. Daha sonra Âbid Çelebi, Şehzâde ve Emir Adil Çelebi'lere mürid olmuştur. Bu arada eserini tamamlamakla uğraşmış, 761/1360 yılında Konya'da ölmüştür. Yukarıda zikredilen *Menâkıb el-ârifin*'den başka 4 Türkçe gazeli vardır.

Menâkıb el-ârifin adlı eserinde Mevlânâ Celâleddin el-Rûmî'nin ve halifelerinin, yanlarında bulunan önemli kişilerin menkıbelerinden bahseder. Kitap o zaman Anadolu'da hiç yazılmayan biyografi türü bakımından önemlidir. Bir dereceye kadar bu konudaki eksikliği giderir. Kronolojik verileri ihmal ettiği için tarih ilmi bakımından zayıf kalmaktadır. Kitap 1897 yılında Agra'da basılmıştır. Ardından,

²⁹⁷ M.F. Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, 1943, s.389-391; Storey, II, 267; *DİA*, II, 293.

Cl. Huart tarafından *Les Saints des derviches tourneurs* adıyla Fransızca tercümesi 1918-1922 yıllarında Paris'te yayınlamıştır. İngilizce tercümesi ise seçmeler şeklinde J.W. Redhouse tarafından 1881 yılında Londra'da yayınlamıştır. Daha sonra, Tahsin Yazıcı tarafından, eserin tenkitli neşri yapılmış, 1959-1961, 1976-1980 yıllarında, Ankara'da TTK yayınları arasında iki defa basılmıştır. Tahsin Yazıcı kitabın Türkçe tercümesini de 1953 yılında Ankara'da MEB yayınları arasında bastırmıştır.²⁹⁸

Yukarıda zikredilen eserler yazılırken Anadolu'da Türkçe tarihçilik filizlenmeye başladı. Anadolu'da ilk yazılan tarih kitapları *Danışmend-nâme*, *Battal Gâzî Destanı* gibi menkıbevi eserler olmalıdır. Bu eserler XII. yüzyılda ortaya çıkmış olmalıdır. Bunlardan *Danışmend-nâme* 643/1245 yılında İzzeddin Keykavus'un emriyle İbn Atâ tarafından kaleme alınmıştır.²⁹⁹ *Battal Gâzî Destanı* ise Emevîler devrinde Anadolu'daki gazilerden olan Ebü Muhammed Abdullah el-Battal (ölm. 740)'ın menkıbelerinin XI-XII. yüzyıllarda Anadolu'da Bizans'a karşı çarpışan Alplere uyarlanmış şeklidir. Yine bu asırlarda Anadolu'daki Türkler arasında *Oğuz Destanı*, *Dede Korkut* hikâyeleri yaygın olmalıdır. Ayrıca, Arif b. Ali tarafından yazılan *Târih fî beyân el-Devlet el-Dânişmendiyye* adlı bir eserden bahsedilmektedir. Bir de Kadı Burhaneddin'in hayatından bahseden *Bezm ü rezm* adlı eser vardır. Bu eser basılmıştır. VIII/XIV. yüzyıl başlarında ise Farsça'dan Türkçe'ye tarih kitapları tercüme edilmeye başlandı. Bunların ilki Hüsameddin Çelebi tarafından 710/1310 yılında tercüme edilen *Taberî tarihi* çevirisidir. Bu çeviri, Belamî'nin yaptırdığı Farsça tercümeden yapılmıştır. Tercüme Mutasım devri ile sona eriyordu. Taberî tarihi Hüseyin b. Sultan Ahmed el-Celâiirî için, IX/XV. asrın başında ikinci defa Türkçe'ye çevrilmiştir. Yine VIII./XIV. yüzyılda Attar'ın *Tezkiret el-evliya* adlı eseri Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu yüzyılın sonlarında Mustafa b. Yusuf el-Darîr el-Erzurûmî çeşitli eserlerden tercüme yoluyla manzum bir *Siyer-i Nebi* yazmış, bu eserini 790/1388 yılında Halep'te tamamlamıştır. IX/XV. yüzyılda tercüme edilen tarih kitaplarının en önemli Mahmud b. Dilşad el-Sîrvânî'nin çevirdiği *İbn Kesir tarihi*'dir. Yine bu asrın başlarında Kazvî'nin *Acâib el-mahlûkât*'ı Türkçe'ye çevrilmiştir. Osmanlı tarihi konusunda yazılan ilk eser ise Orhan Gazi'nin İmam Yahşi Fakih tarafından yazılmıştır. Yıldırım Beyazıd devrine kadar gelen bu eser mevcut değildir.³⁰⁰

Bu girişten sonra Osmanlılar devrindeki önemli tarihçilerden bahsedelim:

²⁹⁸ *DİA*, II, 72, *El*², I, 234; Storey, I/II, 937-939; Tahsin Yazıcı neşrinin mukaddimesi.

²⁹⁹ Irène Melikoff, *La Geste Melik Danışmend*, tenkitli neşir, Paris 1960.

³⁰⁰ F. Babinger, *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri*, çeviren Çoşkun Üçok, Ankara-Mersin 1992; Bu tercüme için bak. R.Şeşen, "Onbeşinci Yüzyılda Türkçe'ye Tercüme", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, III, Ankara 1994, s.904-906.

1. **Ahmedî, Tâceddin İbrahim b. Hızır:** 735/1334 yılından önce doğdu. Sivaslı veya Amasyalı olmalıdır. İlk tahsilini Anadolu'da yaptıktan sonra ilmini ilerletmek için Mısır'a gitti. Orada Ekmeleddin el-Bâbertî ve Hacı Paşa'dan okudu. Molla Fenâri ile arkadaşlık yaptı. Anadolu'ya döndükten sonra Kütahya'ya yerleşti. Germiyan beylerinin himayesini gördü. 770/1368 yılından önce Germiyan tahtına çıkan ve 788/1386 yılında ölen Germiyan Beyi Süleyman Şah'ı öven kasideler yazdı. Devrinin en büyük şairi oldu. Timur olayından sonra Yıldırım Bayezid'in oğullarından Emir Süleyman'ın hizmetine girdi. Bursa'da Osmanlı sarayındaki şâirler arasına katıldı. Nihâyet, 815/1411 yılında Amasya'da divan kâtibiyken seksen yaşını geçmiş olarak öldü.

Ahmedî büyük bir şâir ve edib idi. Bir divanı ile *İskender-nâme*, *Cemşid ü Hurşid*, *Tervîh el-ervah*, *Hayret el-ukalâ* adlı manzum eserleri vardır. Burada bizi ilgilendiren 792/1390 yılında tamamladığı ve Germiyanoglu Süleyman Şah'a sunduğu *İskender-nâme*'sidir. Sonradan bu eserinin sonuna, zamanına kadarki İslâm tarihinden, Osmanlı tarihinden bahseden bir kısım ilâve etmiştir. 10 000 beyitten meydana gelen bu mesnevî orijinal bir eserdir. Sondaki İslâm tarihine dâir kısım önemli değildir. Osmanlı tarihinden bahseden kısım ise bildiğimiz en eski Osmanlı tarihidir. Sonradan yazılan anonim tarih kitaplarındaki ve Lütü Paşa'nın tarihindeki manzum parçalar bu kısımdan alınmıştır. Şükrullah Efendi *Behçet el-tevârîh* adlı eserini yazarken *İskendernâme*'den faydalanmıştır. Eserin çok sayıda nüshası zamanımıza gelmiş, üzerinde Mükrimin Halil Yınanç çalışmıştır. Tamamı Nihad Sami Banarlı tarafından TM, VI, 49-176'da, İsmail Ünver tarafından 1983 yılında Ankara'da faksimile olarak yayınlanmıştır.³⁰¹

2. **el-Bistâmî, Abdurrahman b. Muhammed:** VIII/XIV. yüzyıl sonlarında Antakya'da doğdu. Halep, Dimaşk, Kahire gibi zamanın ilim merkezlerinde tahsilini tamamladı. Din ve dil ilimleri, ilm-i huruf, cifr, simya, tıp, matematik sahalarında âlimdi. Bilhassa ilm-i huruf, cifr, havas konularında şöhret yapmıştı. Onu 805/1402 yılında Kahire'de görüyoruz. Ardından 811/1409 yılında Akdeniz'de Mustaki adasında, Bursa'da görülüyor. 813/1410 yılında Amasya'da, 814/1411 yılında Dimaşk'ta, 816/1413 yılında Akşehir'de, 819/1416 yılında Dimetoka ve Edirne'de, 822/1419 yılında Üsküdar'da, 824/1421 yılında İznik'te, 825/1422 yılında Larende (Karaman)'de ve Mısır'da, 827/1424 yılında İskenderiye'de, 828/1424

yılında Bursa'da bulunuyor. Bundan sonraki hayatı Bursa'da geçiyor, 858/1453 yılında ölüyor.

el-Bistâmî ilm-i huruf, cifr, kimya, tıp, matematik, havas ve tarih konularında 40'tan fazla eser yazmıştır. Bunlardan tarihle ilgili olanların başında *Sayhat el-bûm fî havâdis el-Rûm* adlı eseri gelir. Manzum olan bu eseri 816/1413 yılında bitirmiştir. Anadolu'da zamanında meydana gelen olaylardan bahsetmelidir, zamanımıza ulaşmamıştır. İkinci eseri *Nazm el-sülûk fî müsemâret el-mülûk*'tür. 806/1403 yılında tamamlamıştır. Tarih ve siyasetten bahseder. Nüshaları zamanımıza gelmiştir. Üçüncü eseri *Muhtasaru Cüheyret el-ahbâr fî mülûk el-emsâr*'dır. İbn Habib el-Halebî (ölm. 779/1377)'nin *Cüheyret el-ahbâr* adlı eserinin tercümesidir. *el-Fevâih el-miskiyye fî'l-fevâih el-Mekkiyye* adlı eserinin bir kısmında 100 kadar ilimden ve hatıralarından bahseder. Bu ve bundan önceki eserleri mevcutturlar. Bunlardan başka *Dürrettü tâc el-resâil*, *Ravzat el-ubbâd fî menâkıb el-süfiyye ve'l-zühhâd*, *el-Dürer fî'l-havâdis ve'l-siyer*, *el-Tevârih el-lâife ve'l-âsâr el-acibe*, *el-Fevâid el-seniyye fî tehzîb el-esmâ el-neveviyye*, *Tercemet el-İmâm el-Buhârî* adlı tarihle ilgili kitapları yazmıştır.³⁰²

3. **Şükrullah b. Şihabeddin Ahmed b. İmam Zeyneddin Zekî el-Amâsî:** II. Murad ve oğlu Fatih zamanlarında Anadolu'da yaşamıştır. 852/1448 yılında Karamanoğlu İbrahim Bey tarafından Mirza Cihanşah'a elçi gönderilmiştir. 894/1488 yılında İstanbul'da ölmüştür. Fatih'in sadrazamlarından Mahmud Paşa için onüç kısma ayrılan *Behçet el-tevârîh* adlı Farsça muhtasar bir İslâm tarihi yazmıştır. Eserin sekizinci kısmı Fatih'in tahta çıkmasına (1451 yılına) kadarki Osmanlı tarihine ayrılmıştır. Eser Ahmed Ağa adlı biri tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Mehmet Zaîm tarihini yazarken bu eserden faydalanmıştır. Eser coğrafya bakımından da değerli sayılabilir. Kitabın çok sayıda nüshası zamanımıza gelmiştir. Th. Sefi, *MOG*. II, 1925, s.63 vd'inde *Behçet el-tevârîh*'in Osmanlılarla ilgili kısmını yayınlamıştır. *Riyâz el-kulûb* adında ilimlerden bahseden başka bir eser kaleme alan Şükrullah el-Amâsî, bu ikinci kitabını 894/1489 yılında II. Bayezid'e takdim etmiştir.³⁰³
4. **Oruc b. Âdil:** IX/XV. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden olup Edirne'de doğdu. Âdil adında bir kozacının oğluydu. *Tevârîh Âl-i Osman* adıyla 872/1467

³⁰² İA, II, 650, *ET*², I, 1286; *DİA*, VI, 218-219; *GAL*, II, 231, S.II, 323-324; Babinger, s.18-20; Şâkir Mustafa, III, 166-168; İhsan Fazlıoğlu, "İlk dönem Osmanlı kültür.... ve Abdurrahman Bütâmî", *Divân Dergisi*, II, 1996, s.229-240.

³⁰³ *Kesf el-zunûn*, s.257-258; *SO*, III, 154; *OM*, I, 332; Babinger, s.20-22; *DİA*, V, 349.

yılına kadar gelen mensur bir Osmanlı tarihi yazmıştır. Yahşi Fakih'in *Menâkıb-nâme*'sine ve şahid olduğu hadiselerden edindiği bilgilere dayanarak eserini yazmıştır. Kitap en eski mensur Osmanlı tarihidir. Fatih devrindeki olayları daha ayrıntılı anlatır. Oxford, Bodleian kütüphanesinde bir nüshası vardır. Nihal Atsız tarafından Tercüman 1001 Temel Eser serisinde yayınlanmıştır. Oxford, Bodleian, Supplement, Turc 859'da kitabın bir kısmının tercümesi bulunmaktadır.³⁰⁴

5. **Karamânî Mehmed Paşa:** Karamanlı Arif Çelebi'nin oğludur. Mevlânâ sülâlesine mensuptur. Genç yaşında İstanbul'a gelmiş, sadrazam Mahmud Paşa ile tanışmış, onun tarafından tesis edilen medresede tahsil görmüştür. 869/1464 yılında vezir payesi ve nişancı unvanı ile devlet müşâviri olmuştur. Fatih'in takdirini kazanan Mehmed Paşa devlet kurumlarının düzenlenmesine, kanunların çıkarılmasına katkıda bulunmuştur. Belki de, Fatih *Kanun-nâme*'sinin bir kısmını o hazırlamıştır. 1478 yılında Gedik Ahmed Paşa'nın azli üzerine sadrazam olmuştur. Fatih'in ölümünden bir gün sonra 4 Mayıs 1481 tarihinde Tahta Kale semtinde isyan eden Yeniçeriler tarafından öldürülmüştür. Osmanlı tarihine dâir Arapça *iki risâle* yazmıştır. Birinci risâlede Osman Gazi'den Fatih'e kadarki olayları, ikinci risâlede Fatih devrini (1451-1480) anlatır. Mükrimin Halil Yinanç bu iki risâlenin bazı kısımlarını Türkçe'ye çevirmiş, *TTEM*, XIV, 1924, s.85 vd., 142 vd.'da yayınlamıştır. İ.H. Konyalı ise eserin tamamını Türkçe'ye çevirmiş, İstanbul'da 1949 yılında neşretmiştir.³⁰⁵

6. **Âşıkpaşa-zâde, Ahmed b. Yahya:** *Garib-nâme* yazarı Âşıkpaşa (ölm. 733/1332), Karaman hükümdarı Muhlis Baba ve Baba İlyas'ın sülâlelerinden gelen bir aileden 803/1400 yılında Çorum'da Elvan Çelebi'de doğdu. 816/1413 yılında hastalanınca Geyve'de tarih yazarı Yahşi Fakih'in evinde kaldı. Bundan sonra bir süre daha Elvan Çelebi'de oturdu. 841/1437'de II. Murad'ın Sırp seferine, 852/1448'de Yuhan Hunyadi'ye karşı yapılan seferlere katıldı. 861/1457 yılında Edirne'de yapılan Şehzâde Mustafa ile Şehzade Bayezid'in sünnet düğünlerinde hazır bulundu. Aynı yıl Üsküb'e gitti. 841/1437 yılından biraz önce hacca gitti. 874/1469 yılında kızı Râbia'yı Şeyh Vefâ ile evlendirdi. Bedreddin el-Konavi'nin Konya'daki zaviyesinde oturan Abdüllatif ile arkadaştı. 889/1484 yılında *Tevârih-i Âl-i Osman* (*Menâkıb*) adlı eserini yazdığı sırada 86 yaşındaydı. Kitabı 908/1502 yılına kadar geldiğine göre bu tarihte sağdı. Eserini yazmadan önce uzun müddet

³⁰⁴ Babinger, s.25-26.

³⁰⁵ *İA*, VII, 588-591; *El²*, VI, 988-989; Babinger, s.27-28.

malzeme toplamıştır. Kitap sade bir nesirle kaleme alınmıştır. Kitabını yazarken Yahşi Fakih'in eserinden, Bursa naibi olan birinden, kendi müşâhadelerinden, derlediği malzemeden faydalanmıştır. Nüshalarının tertipleri çok farklıdır. F. Giese eser üzerinde derinlemesine çalışmıştır. *Menâkıb* üslubuyla kaleme alınan eser askerlerin ve halkın psikolojisini yansıtır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda gazilerin, ahîlerin, abdalların (dervişlerin), bacıların rollerini ortaya koyar. Osmanlı padişahlarını birer gazi derviş gibi gösterir. O sıradaki Anadolu'daki tarikatlar hakkında bilgi verir. İlk defa Ali Bey tarafından 1332 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bunu 1929 yılında Leipzig'te *Die altosmanische Chronik des Âşık-paşa zâde* adlı tenkitli neşri takibetmiştir.³⁰⁶

Bu devirde yazılan tarih kitaplarından biri de Dursun Bey'in *Târih-i Ebü'l-Feth*'idir. Bu eserin metni Mertol Tulum tarafından 1977'de İstanbul'da, İngilizce tercümesi Halil İnalçık tarafından 1978 yılında Minneapolis'te yayınlanmıştır.

7. **Neşrî Mehmed:** II. Bayezid devri tarihçilerindendir. Karaman'da, Germiyan'da, Edime'de doğduğuna dair rivayetler vardır. Tahsilini Bursa'da tamamlamıştır. Tezkireler ve diğer kaynaklar tarafından verilen bilgilere göre, Bursa subaşı Koca Nâib'in meclislerinde bulunmuş, Fatih'in ölümü üzerine İstanbul'da meydana gelen olayları görmüştür. II. Bayezid devrinde Bursa'da Sultaniye Medresesi'nde müderrislik yapmış, Yavuz Sultan Selim zamanında 926/1520 yılında Bursa'da ölmüştür. Şiirler yazardı. Neşrî onun mahlası olmalıdır.

Neşrî'nin en önemli eseri sekiz kısım halinde yazdığı *Cihan-nümâ* adlı genel İslâm tarihidir. Bu büyük eserden sadece Osmanlılara dâir altıncı kısım zamanımıza gelmiştir. Bu kısım üç tabakaya ayrılır. Birinci kısım Evlâd-ı Oğuz Han, ikinci kısım Rum (Anadolu) Selçukluları, üçüncü kısım Osmanlı Hanedanı hakkındadır. Osmanlı tarihine ait kısım II. Bayezid devrine (1485 yılı) kadarki olayları ihtiva eder. II. Bayezid'in yaptırdığı binalardan, önemli icraatlardan, uzak ülkelere gönderdiği elçilerden, Osmanlı vezirlerinden, âlimlerden, şeyhlerden de sözeder. Sonunda II. Bayezid'i öven bir kaside vardır. Şahidi olduğu olayları, birçok takvime müracaat ederek bulduğu bilgilerle destekler. Bihiştî (ölm. 1520)'nin *Târih-i Âl-i Osman*'ı ile benzerlikler taşıması ve 1485 yılında sona ermesi, kitabın daha önce yazılmış bir eserin kopyası olması ihtimalini akla getirir. Kitap daha sonra gelen İdris-

³⁰⁶ *OM*, III, 84; *İA*, I, 706-709; *El²*, I, 720; *DİA*, IV, 6-7; Babinger, s.38-42.

i Bidlisî, Rüstem Paşa, Âli, Hoca Sadeddin, Solak-zâde, Münecimbaşı gibi büyük tarihçilerin eserlerine kaynak olmuştur. Kitabın yazmaları zamanımıza gelmiş olup aralarında farklar vardır. Theodor Menzel metni Fr. Taesehner tarafından *Cihan-nümâ, Die altosmaniche Chronik des Mavlânâ Mehmed Neschri I. Einleitung und Text des Codex Menzel* adıyla 1951 yılında Leipzig'te yayınlanmıştır. Kitabın tenkitli neşri ise F. Reşit Unat-M. Altay Köymen taraflarından 1949, 1957, 1987 yıllarında, arap harfli-latin harfli metin şeklinde TTK yayınları arasında Ankara'da iki defa çıkmıştır.³⁰⁷

8. **İdris-i Bidlisî, İdris b. Ali:** Şeyh Ömer Yesir'in tarikatına mensup Bidlisî Hüsameddin Ali'nin oğludur. Bu şehirde doğmuş, iyi bir tahsil yaptıktan sonra, önce Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın sarayında oğlu Yakub Bey'in hizmetinde kâtiplik yapmıştır. Sonra 890/1485 yılında II. Bayezid'e gönderilen bir tebriknameyi kaleme aldı ve Sultan Bayezid'in dikkatini çekti. Şah İsmail'in ortaya çıkıp İran'a hakim olması üzerine, 907/1501 yılında onun baskısından İstanbul'a kaçtı. II. Bayezid'in hizmetine girdi. Onun ve oğlu Yavuz Selim'in zamanında Osmanlı sarayında bulundu. Yavuz Selim'in yanında 1514 yılında Çaldıran Savaşına katıldı. Yavuz Selim Kürdistan eyaletini ona verdi. İranlıları yenip Mardin'i, Urfa, Musul'u aldı. Buraların idaresini düzenledi. 1516-1517 yıllarında yine Yavuz Selim'in yanında Şam ve Mısır'ın zaptına katıldı. Mısır'ın idaresi hakkındaki düşüncelerini de içeren bir kaside ile Yavuz'u övdü. 926/1521 yılında İstanbul'da öldü. Eyüb'te karısı Zeyneb Hatun tarafından vakfedilen camiye bitişik İdris Köşkü'nde gömüldü. *Heşt-bihîşt* adıyla kaleme aldığı Farsça büyük Osmanlı tarihine oğlu Defterdar Ebü'l-Fazl tarafından bir zeyl yazılmıştır.

İdris-i Bidlisî *Heşt-bihîşt* adlı Osmanlı tarihini, 908/1502 yılında II. Bayezid'in Cüveynî, Vassaf, Yezdî tarihlerine benzer bir Osmanlı tarihi yazmasını emretmesi üzerine kaleme almış, ikibuçuk yılda tamamlamıştır. O zamana kadar yazılan Osmanlı tarihlerinin en mufasssalı olan bu eser bir mukaddime, sekiz kısma (ketîbeye) ayrılır. İlk altı ketîbe (kısım) bir talîa ile çeşitli destanlardan, bir hatimeden meydana gelir. Her ketîbe bir sultan devrini anlatır. Yedinci ketîbe ise Fatih devrinden bahseder. Bir mukaddime, iki talîa, bir kalb, iki cenah, 29 destandan meydana gelir. Sekizinci kısım (ketîbe) ise II. Bayezid devrinden bahseder. Bir mukaddime, bir talîa, bir kalb, iki ba's'tan oluşur. Birinci ba's sekiz destan, bir sol cenah, bir sağ cenaha ayrılır. İkinci ba's da iki cenahtır. Hatimesi ise II. Bayezid'in tahttan indirilişi ve yerine oğlu Yavuz'un tahta çıkmasını anlatır. Buna göre eser,

³⁰⁷ OM, III, 150; İA, IX, 214-216, *EP*², VIII, 7-8; Babinger, s.42-44.

912/1506 yılına kadar gelir. Müellif kâtib olması dolayısıyla eserini sanatkârâne bir üslupla kaleme almıştır. İbn Kemal tarafından yapıldığı söylenen Türkçe tercümesi de fazla şöhrat bulmamıştır. Belki de bu tercüme İbn Kemal'in Osman tarihine alınmıştır. Kitap, I. Mahmud'un isteği üzerine, 1146/1733 yılında Abdülbâkî Sa'dî tarafından ikinci defa Türkçe'ye çevrilmiştir. Kitabın metninin çeşitli nüshaları zamanımıza gelmiş ise de henüz neşredilmemiştir. Osmanlı tarihinin en önemli kaynaklarından olan bu eserin neşredilip okuyucuların ve araştırmacıların hizmetine sunulması gerekmektedir.

İdris-i Bidlisî, Yavuz'un tarihinden bahseden manzum-mensur bir *Selim-nâme* de yazmış, bu eser oğlu Ebü'l-Fazl tarafından tamamlanmıştır. Bunlardan başka, Demiri'nin *Hayat el-hayavân*'ını Farsça'ya çevirmiş, tasavvuf, tefsir konularında eserler vermiştir.³⁰⁸

9. **İbn Kemal (Kemalpaşa-zâde), Ahmed b. Süleyman:** 873/1468 yılında Tokat'ta doğdu. Dedesi Kemal Paşa'ya nisbetle İbn Kemal veya Kemalpaşa-zâde diye tanınır. Edirne'de büyüdü ve tahsil yaptı. Ömrünün büyük kısmını bu şehirde geçirdi. Babası Süleyman Bey İstanbul'un fethine Amasya askerleriyle birlikte katılmıştı. Fetih'ten sonra İstanbul subaşı olmuştu. Anne tarafından dedesi ise İbn Küpeli'dir. İlmiye mesleği mensubu olan bu şahsın ailesi İran'dan Tokat'a gelmişti. İbn Küpeli 874/1469 yılında ölmüştür.

İyi bir tahsil gördükten sonra askerlik mesleğine giren İbn Kemal genç bir sipahi olmuştur. II. Bayezid devrinde yapılan bir sefere katılmış, Çandarlı Halil Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın yanında bulunurken, onun Molla Lutfi'ye gösterdiği hürmeti görünce askerlikten ayrılıp ilmiye mesleğine geçmiştir. Molla Lutfi 900/1495 yılında öldürüldüğüne göre, bu olay daha önce geçmelidir.

İbn Kemal askerlik mesleğinden ayrıldıktan sonra Molla Lutfi'nin derslerine devam etti. Onun ölümü üzerine Muslihuddin Mustafa el-Kestellî, Hatib-zâde Muhyiddin Mehmed, Muarriif-zâde Sinaneddin Yusuf gibi zamanın büyük âlimlerinden tahsilini tamamladı. Edirne'deki Taşlık Medresesi'ne müderris tayin edildi. Bu arada Türkçe bir Osmanlı tarihi yazması için Sultan II. Bayezid tarafından görevlendirildi. Bu görevlendirmenin 911/1505 tarihinde olduğu sanılıyor. 917/1511 yılında Müeyyed-zâde Abdurrahman

³⁰⁸ OM, III, 6-8; İA, VII, 936, *EP*², 1243-1244; GAL, II, 233, S.II, 325; Babinger, s.51-55.

Efendi'nin Rumeli Kazaskeri olması üzerine, İbn Kemal Üsküp'teki İshak Paşa Medresesi'ne, ardından Edirne'deki Halebiye Medresesi'ne, bir müddet sonra Edirne'deki Üç Şerefeli Medrese'ye, sonra İstanbul'daki Sahn-ı Seman Medreseleri'ne tâyin edildi.

1514 yılındaki Çaldıran Savaşı öncesi şîlîler ve akideleri aleyhine kaleme aldığı bir risâle Yavuz Sultan Selim'in çok hoşuna gitti. Çaldıran Savaşı'ndan sonra 922/1516 yılında Edirne kadılığına, ardından kazaskerliğe getirildi. 1516 yılında Memlûklara karşı düzenlenen sefere, Anadolu Kazaskeri sıfatıyla katıldı. Bu sefer sırasında uzun müddet Yavuz'un maiyyetinde bulundu, onun sevgisini kazandı. 1517 yılında Mısır'ın fethinden döndükten sonra Rumeli Kazaskeri, ardından Mısır kadısı oldu. Mısır'ın idaresini düzenledi. 925/1519 yılında yeniden Anadolu Kazaskerliğinden ayrılarak Edirne Dârülhadi'si'ne müderris oldu. 1520 yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta çıkmasından sonra itibarı devam etti. Kanunî'nin seferlerine katıldı, önemli eserlerini yazdı. 932/1526 yılında Zenbilli Ali Efendi'nin ölümü üzerine Şeyhülislâm oldu. 2 Şevval 940/16 Nisan 1534 tarihinde İstanbul'da öldü.

İbn Kemal Osmanlıların yetiştirdiği en büyük âlimlerdendir. Tefsir, hadis, Arapça, Farsça, edebiyat, tarih konularında çok sayıda irili-ufaklı eser yazmıştır. Eserleri arasında önemsiz olanlar bulunduğu gibi, orijinal ve değerli olanlar vardır. Bunların bir kısmı basılmıştır. Küçük risâleleri mecmua haline getirilmiş, İstanbul'da 1316 yılında, Tahran'da 1332 yılında basılmıştır. Bir kısmının tenkitli neşri yapılmıştır. Bizi burada ilgilendiren *Târîh-i Âl-i Osman* adlı büyük eseridir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 933/1527 yılına kadarki Osmanlı tarihinden bahseder. Kitap 10 defterden meydana gelir. Çeşitli nüshaları vardır. İlk büyük Osmanlı tarihi kabul edilir. Bu eserle Türk tarihçiliği klâsik devresine girmiş, kemale ermiştir. Mohaç Meydan Savaşı ve sonuçlarıyla ilgili kısım M. Pavet de Courteille tarafından Fransızca tercümesiyle beraber 1859 yılında Paris'te basılmıştır. I-II. defterleri ile VII. defteri Şerefeddin Turan tarafından 1957, 1970, 1983, 1991 yıllarında TTK yayımları arasında neşredilmiştir. Bir de *Tabakât el-hanefiyye* adlı küçük bir eseri vardır. İbn Kemal'in, *el-Nücum el-zâhira fî mülûki ve'l-Kahira, el-Mevâtız ve'l-i'tibar fî zikr el-hıtat ve'l-âsâr* adlı değerli Mısır

tarihlerini tercüme ettiği kaynaklarda geçer, fakat nüshalarından bahsedilmez.³⁰⁹

Bu arada XVI. yüzyılda şâirlerin hayatlarından bahseden *Tezkireler* yazılmıştır. Bunların arasında Sehî (ölm. 955/1548), Aşık Çelebi (ölm. 979/1572), Latifi (ölm. 990/1582), Kınalı-zâde Hasan Çelebi (ölm. 1012/1604) tezkireleri önemlidir. Hepsisi bu asırda yazılmış, baskıları yapılmıştır.³¹⁰

10. **Pîrî Reis, Ahmed b. Ali el-Karamânî:** Meşhur Türk denizcilerinden olup İslâm dünyasında modern coğrafyacılığın babasıdır. Kemal Reis'in yeğenidir. Gelibolu'da doğup büyüdüğü anlaşıyor. 1470'li yıllarda doğmuş olmalıdır. Gençliğinin ilk yıllarında dayısı Kemal Reis'in hizmetine girmiş, Safakus şehrinin doğusundaki adalarda Kemal Reis'in yanında bir yıl bulunmuş, gençliğinin bir çok yılını Kuzey Afrika sahillerinde geçirerek Endelüs müslümanlarının kurtarılmasında hizmet etmiştir. Bu sahillerden Kemal Reis'in kumandasında Sicilya, Korsika, Sardunya adalarına, Güney Fransa sahillerine akınlarda bulunmuştur. II. Bayezid, Kemal Reis'i İstanbul'a çağırınca onunla İstanbul'a gelmiş, 1498-1502 yıllarındaki Osmanlı-Venedik savaşlarına katılmıştır. Kemal Reis'in 1511 yılındaki ölümünden sonra, Barbaros Hayreddin Paşa'nın donanmasında görev almıştır. Pîrî Reis 1516-1517 yıllarındaki Yavuz'un Şam-Mısır bölgelerini zaptında Osmanlı donanmasında görev yaptı. Mısır'ın fethi sırasında Nil Nehri'nin Akdeniz'e dökülen ayaklarının haritalarını yaptı. Daha sonra, Mısır eyaleti Beylerbeyi ile defterdarı arasında çıkan anlaşmazlığı halletmek için, İbrahim Paşa'nın yanında 930/1524 yılında Mısır'a tekrar gitti. Bu sırada Sadrazam İbrahim Paşa'ya *Kitâb-ı Bahriye* adlı coğrafyasını tanıttı. Eserini onun vasıtasıyla 932/1525 yılında Kanunî'ye takdim etti. 1547 yılında Kızıldeniz-Hind Okyanusu deniz kuvvetleri kaptanlığına (amiralliğine) getirildi. 959/1551 yılında emrindeki donanmayla Kızıldeniz'e açıldı. Aden'i zaptetti. Ardından Süveyş'ten 30 parçalık bir donanmayla Babülmendeb-Aden-Uman denizi yoluyla Maskat'a vardı. Maskat kalesini zaptettikten sonra Hürmüz kalesini kuşattı. Ardından Basra'ya vardı. Basra Körfezi'nde donanmayı felakete sürüklemesi üzerine, Kanunî'nin emriyle 962/1554 yılında Mısır'da idam edildi.

³⁰⁹ İA, VI, 561-566, EI², IV, 912-914; GAL, II, 449-453, S.II, 668-673; Babinger, s.68-71; Nihal Atsız, "Kemalpaşaoğlu'nun eserleri", ŞM, VI, 71-112, VII, 93-135; Şâkir Mustafa, IV, 422-423; OALT, s.113-114.

³¹⁰ Babinger, s.76, 77, 123-124, 153-155; İA, I, 695-701, VI, 711-713, VII, 19-22, X, 316-320.

Pîrî Reis büyük bir denizci olduğu kadar büyük bir coğrafyacıdır. Meslek hayatı boyunca gezdiği yerlerde edindiği bilgilere, doğulu-batılı coğrafyacıların eserlerine ve haritalarına dayanarak *Kitâb-ı Bahriye* adlı bir eser ile bir dünya haritası meydana getirmiştir. *Kitâb-ı Bahriye* Osmanlılarda modern coğrafyaya dâir yazılan ilk eserdir. Pîrî Reis tarafından çizilmiş çok sayıda harita ihtiva eder. Kitap zamanımıza gelmiş, Haydar Alpagut-Fevzi Kurtoğlu taraflarından bir mukaddime ile faksimile halde 1935, 1988 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Pîrî Reis eserin ilk redaksiyonunu 927/1521 yıllarında tamamlamış, sonra müellif eserine ilâveler yaparak 932/1525 yılında ikinci redaksiyonunu bitirmiştir. Kitap üzerinde Afet İnan, Hüseyin Yurdaydın, Paul Kahl, Hans v. Mzik, İbrahim Hakkı Konyalı, Herzog çalışmalar yapmışlardır. D.D. Cardonne tarafından 1756 yılında Fransızca'ya çevrilmiş ise de bu tercüme basılmamıştır. Kitaptaki haritaların çoğu Akdeniz'e ve Ege Denizi'ne aittir. Son derece teknik ve güzel çizilmişlerdir.

Pîrî Reis'in dünya haritası Topkapı Sarayı Müzesi, Yeniler, nr. 1633'tedir. Bugün dahi haritacıların-coğrafyacıların hayretini uyandırmaktadır. Son derece doğru ve dikkatle çizilmiştir. 1513 tarihini ve Pîrî Reis'in imzasını taşır. 1517 yılında Mısır'da Yavuz Sultan Selim'e takdim edilmiştir. Pîrî Reis bu haritayı yaparken, Cristoph Colomb tarafından 1498 yılında yapılan ve bu gün mevcut olmayan haritadan, başka eserlerden de faydalanmıştır. Bu harita Yusuf Akçura'nın bir tanıtımıyla İstanbul'da 1935 yılında basılmıştır. Haritanın mevcut kısmında İspanya, Doğu Afrika, Atlas Okyanus'u, Amerika'nın o zaman bilinen kısımları (bilhassa Atlas Okyanusu kıyılarını), Antil adaları yer almaktadır. Diğer kısımlar koparılmıştır. Bu nüshadan başka, Topkapı Sarayı'nda Pîrî Reis'in 935/1528 tarihli başka bir haritası vardır. Bu harita Atlas Okyanus'u ile Amerika'nın kuzey kısımlarını, Grönland adasını, Florida'yı içine almaktadır. Bazı adalar ve sahiller bu haritada daha iyi çizilmiştir. Bu haritalar üzerinde P. Kahle, Eugen Oberhummer, Afet İnan, Sadi Selen çalışmalar yapmışlardır.³¹¹

Osmanlılar zamanında XVI. asırda yazılan astronomik coğrafya sahasındaki en önemli eser Seydi Ali Reis'in *Kitab el-muhîr fî ilm el-eflâk ve'l-ebhur* adlı kitabıdır. Henüz üzerinde iyi bir çalışma yapılmamıştır. Yine bu asrın

³¹¹ İA, IX, 561-565, *ET*², VIII, 317-319; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 1982, s.74-92, 144, 146, 147; Charles H. Hapgood, *Maps of the Ancient Sea Kings Byzantium in the Ice Age*, Philadelphia-New York, 1966; J.B. Harley-David Woodward, *The history of cartography*, Chicago-London, II. cilt, 1992, s.257, 262-279, 290-292; C. İzgi, II, 255-256.

sonlarında yapılan Ali Macar Reis *Atlas'ı* haritacılık sahasında çok değerli çalışmalardandır.

11. **Lutfi Paşa b. Abdülmuîn:** XVI. yüzyılda Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Ayas Paşa, Lutfi Paşa, Rüstem Paşa Osmanlı Devleti tarihine dâir eserler yazmışlardır. Bu eserler günümüze gelmiştir. Bunlardan Lutfi Paşa gerek *Âsaf-nâme*'si gerekse *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eserleriyle meşhurdur.

Lutfi Paşa arnavud asıllı olup 1488 yılı civarında doğmuş, devşirmeler arasına katılmış, Enderun Mektebinde tahsil gördükten sonra, Yavuz Sultan Selim zamanında 1512 yılında müteferrika göreviyle taşraya gönderilmiştir. İmparatorluğun çeşitli yerlerinde yaptığı başarılı görevlerden sonra 1536 yılında üçüncü vezirliğe, Ayas Paşa'nın vefatından sonra 1539 yılında sadrazamlığa getirilmiştir. 1541 yılında sadrazamlıktan azlinden sonra, 1547'de hacca gitmiş, dönünce Dimetoka'da yaşamış, 970/1563 yılı civarında bu şehirde ölmüştür. Osmanlı Devleti'nin yetiştirdiği büyük devlet adamlarındandır.

Lutfi Paşa'nın Osmanlı tarihi hakkında iki önemli eseri vardır. *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eserinde 961/1553 yılına kadarki Osmanlı Devleti tarihini anlatır. Eserin kendi devrine ait kısımları orijinaldir. Daha önceki devirler başka kaynaklardan alınmıştır. Basit bir felsefe görüşüne göre yazılan eserde bazı taraf tutuculuklar göze çarpar. Dinî açıdan kaleme alınmıştır. Bozulmaya yüz tutan Osmanlı idaresi hakkındaki tenkitleri önemlidir. Fakat, bu bozulmayı sadece eski düzenin bazı noktalarının tatbik edilmemesine bağlar, yapılması gereken yenilikleri göstermez. Üslubu sadedir. İstanbul'da 1925 yılında basılmıştır. İkinci eseri ise *Âsaf-nâme* adını taşır. Vezirin el kitabı diyebileceğimiz bu eserde Osmanlı Devleti'ndeki aksaklıklardan, devlet memurlarının vazifelerinden bahseder. Genellikle bu eseriyle şöhret bulmuştur. Bu kitap Şükrü Bey tarafından 1326 yılında yayınlanmıştır. Arapça tercümesi Louis Cheikho tarafından 1911 yılında *el-Meşrik Mecmuası*'nda basılmıştır. Ayrıca R. Tschudi tarafından 1910 yılında Berlin'de başka bir baskısı yapılmıştır. Son olarak M. Kütükoğlu, *Bekir Kütükoğlu Armağanı*'nda (İstanbul 1991, s. 49-98) mukayeseli bir neşrini yayınlamıştır.³¹²

³¹² OM, III, 132-134; İA, VII, 96-101, *ET*², V, 844-845; Babinger, s.89-91.

Rüstem Paşa (ölm. 968/1561)'ın *Târîh-i Âl-i Osman*'ı 968/1560 yılına kadar gelir. Baş kısımları Neşrî'den ve başka bazı kaynaklardan faydalanarak yazılmıştır. Fatih devrinden sonra genellikle kendi telifi sayılır. Nüshaları zamanımıza gelmiştir.³¹³

12. **Taşköprü-zâde, Isâmeddin Ahmed b. Mustafa:** Taşköprü'ye mensup ilimle uğraşan bir aileden gelir. 901/1495 yılında Bursa'da doğdu. Bu sırada babası Ankara'daydı. Oniki-onüç yaşındayken oğlunu Ankara'ya getirerek ona ilk derslerini verdi. Sonra ailesiyle Bursa'ya döndü. Bursa'da babasından sonra Alâeddin el-Yetim'den ve amcası Kıvameddin Kasım'dan Arapça dersleri aldı. Daha sonra Muhyiddin el-Fenârî ile Muhammed el-Tûnisî'den tahsilini tamamladı. 931/1525 yılında Dimetoka'daki Oruç Paşa Medresesi'ne müderris tâyin edildi. Ardından sırasıyla 1527'de İstanbul'daki Hacı Hasan Medresesi'ne, 1530'da Üsküb'teki İshak Paşa Medresesi'ne, 1539'da Edirne'deki Üç Şerefeli Medrese'ye, ardından aynı yıl Fatih Camii'ne bağlı Sahn-ı Seman Medreseleri'ne, 1545'te Bursa kadılığına tâyin edildi. Bu arada gözleri görmez hale gelince 1554'te kadılıktan ayrıldı. Ömrünün kalan kısmını ders okutmak ve eser yazmakla geçirdi. 968/1561 yılında İstanbul'da öldü.

Taşköprü-zâde fıkıh, hadis, kelâm, edebiyat, tarih konularında âlim bir kişiydi. Bu konularda 20'den fazla eser yazdı.

Tarihe dair eserlerinin en meşhuru *Şakâik el-nu'mâniyye fî ulemâ el-Devlet el-Osmâniyye* adlı kitabıdır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 962/1555 yılına kadarki Osmanlı âlimlerinden ve şeyhlerinden bahseden bir biyografi kitabıdır. Kitabın sonunda kendi biyografisini verir. Kitap her sultan devri bir tabaka olmak üzere 10 tabakaya ayrılır. 965/1558 yılında tamamlanmıştır. İçinde 371 âlim, 150 şeyhin biyografisi yer alır. Arapça kolay bir üslupla kaleme alınmıştır. Müellif kitabı yazarken çeşitli tarih ve biyografi kitaplarından, kendi tuttuğu notlardan faydalanmıştır. Faydalandığı kaynaklar arasında tarih kitapları, menâkıbname, ruznâmeler, tezkireler vardır. 1299 yılında Bulak'ta, 1975 yılında Beyrut'ta (Minik'in zeyliyle), 1985 yılında A. Subhi Furat tarafından İstanbul'da yayınlanmıştır. Mecdî Mehmed Efendi (ölm. 999/1591) tarafından Türkçe'ye çevrilmiş, bu çeviri 1269 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bu baskı Abdülkadir Özcan tarafından 1989 yılında indeks ilâve edilerek tekrarlanmıştır. Ayrıca, O. Rescher Almanca tercümesini yapmış, 1930 yıllarda İstanbul'da yayınlanmıştır.

³¹³ İA, IX, 800-802; Babinger, s.91-92.

Şakâik el-nu'mâniyye Osmanlı âlimleri hakkında yazılan ilk büyük kitaptır. Bundan sonra eser üzerine çeşitli zeyiller yazılarak Osmanlıların sonlarına kadar getirilmiştir. Zeyilleri arasında, Aşık Çelebi (ölm. 1572), Minik diye tanınan Ali b. Bâlî (ölm. 1574), Nevî-zâde Atâyî (ölm. 1634), Şeyhî (ölm. 1731) ve Fındıklılı İsmet Efendi'nin zeyilleri önemlidir. Bunlardan Nevî-zâde Atâyî, Şeyhî ve Fındıklılı İsmet Efendi'nin zeyilleri 1989 yılında Abdülkadir Özcan tarafından indeksleri ilâve edilerek İstanbul'da basılmıştır. Nevî-zâde baskısı 1268 hicrî baskısından, diğer ikisi ise yazmadan tıpkı basımdır. Minik zeyli ise *Şakâik*'in 1975 neşrinin sonunda basılmıştır.

Taşköprü-zâde'nin ikinci önemli eseri *Miftâh el-saâde ve misbah el-siyâde* olup İslâm dünyasındaki çeşitli ilimlerden, konularından ve bu konularda yazılan eserlerden bahseder. Bahsettiği ilim dalları 300 civarındadır. Kitap ilimler tarihi bakımından önemlidir. Kemal Kâmil el-Bekrî-Abdülvahhab Ebü'l-Nûr taraflarından 1968, 1978 yıllarında Kahire'de, 1985 yılında Beyrut'ta üç cilt halinde basılmıştır. Bu eseri müellif 968/1561 yılında *Medînet el-ulûm* adıyla muhtasar hale getirmiştir. *Miftâh el-saâde* sahasındaki birkaç önemli eserden biri sayılır. Kâtip Çelebi *Keşf el-zunûn* adlı eserini yazarken bu kitaptan bol miktarda faydalanmıştır. Bu eser müellifin oğlu Kemaleddin Mehmed Efendi tarafından *Mevzûât el-ulûm* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş, İstanbul'da 1315 yılında basılmıştır.

Üçüncü önemli eseri 938/1532 yılında tamamladığı *Nevâdir el-ahbâr fî menâkıb el-ahyâr*'dır. Kitap üç fasıldan meydana gelir. Birinci fasılda Sahabe'den ve zâhidlerden, ikinci fasılda büyük fakihlerden, üçüncü fasılda matematikçilerden, filozoflardan, astronomlardan ve tabiblerden bahsedilir. Kitap Ahmed Nîle tarafından 1954 yılında Mısır'da basılmıştır. Taşköprü-zâde bu kitabı başka bir eserde hülâsa etmiş, bu hülâsa da zamanımıza gelmiştir.³¹⁴

13. **Salih b. Celâl:** Celâl-zâde Mustafa'nın küçük kardeşi olup uzun müddet İstanbul'da ve Edirne'de müderrislik yaptıktan sonra 951/1544 yılında Halep kadısı, bir yıl sonra Kahire kadısı oldu. 953/1446 yılında İstanbul'da döndü. Daha sonraları yine kadı olarak Dimaşk'a ve Kahire'ye gitti. 957/1550 yılında azledildi. Bunun üzerine İstanbul'a dönüp kardeşi tarafından Eyüb'te yaptırılan medresede müderrislik yaptı. 973/1565 yılında İstanbul'da öldü.

³¹⁴ İA, XIII/1, 42-44; GAL, II, 466, S.II, 633; Babinger, s.94-97; Şâkir Mustafa, IV, 423-424; OALT, s.138-140.

Salih b. Celâl (Celâl-zâde) Kanunî Sultan Süleyman'ın isteğiyle *Târîh-i Mısır-ı cedîd* adıyla bir Mısır tarihi kaleme almıştır. Bu eseri yazarken Ebû'l-Fidâ tarihinden, Makrîzî'nin *el-Hıtat*'ından ve Suyûtî'nin *Husn el-muhâzara*, *Kevkeb el-Ravza* adlı tarihlerinden faydalanmıştır. Kitapta siyasi tarih yanında, binalardan, kanallardan, şehirlerden ve Mısır'ın Osmanlı idaresindeki ilk yıllarından bahsedilir. Bu arada hurafe şeklinde tarih-coğrafyaya dâir bilgiler de yer alır. Kitap zamanımıza gelmiş, V. Bratutti Ragusa tarafından İspanyolca'ya tercüme edilmiş, 1678 yılında Madrid'te basılmıştır.

Bundan başka, Avfî'nin *Cevâmî' el-hikâyat* adlı eserini Türkçe'ye çevirmiştir. Ayrıca, Kanunî devrinin ilk dokuz yıllık tarihinden bahseden *Târîh-i Sultan Süleyman*, *Târîh-i Budin*, *Fetih-nâme-i Rodos*, *Mohaç-nâme* adlı eserleri vardır.³¹⁵

14. **Koca Nişancı ve Küçük Nişancı:** Bunlardan Koca Nişancı Mustafa b. Celâl (Celâl-zâde Mustafa Çelebi) Tosya'da doğmuş, önceleri Firenk İbrahim Paşa'nın yanında başkâtiplik yapmıştır. Bundan sonra sırasıyla 930/1523 yılında tezkireci, 931/1524 yılında Reisülküttab, 941/1534 yılında Nişancı olmuştur. 964/1556 yılında görevinden alınarak müteferrika başı tayin edilmiş, 974/1566'da ikinci defa nişancı olmuş, 975/1567 tarihinde İstanbul'da ölmüştür.

Koca Nişancı 30 tabaka ve 365 derece üzere tertibettiği *Tabakât el-memâlik fî derecât el-mesâlik* adlı büyük bir eser yazmıştır. Çok geniş tuttuğu bu eserin yalnız Kanunî devrinden bahseden 30. tabakasını temize çekmiştir. 1520-1555 yılları Osmanlı tarihinden bahseden bu kısım en değerli tarihi kaynaklardandır. Bir başka ciltte yazılmak için sonraya bıraktığı coğrafi ve istatistikî bilgileri, vali listelerini temize çekememiştir. Temize çekilmiş cildin nüshaları zamanımıza ulaşmıştır. Bursalı Tahir'e göre, 29. tabakada o zamanki Osmanlı Devleti'nin idaresinden, kanunlarından, idarî taksimatından bahsedilir. Bu eser Petra Kappert tarafından 1981 yılında Wiesbaden'de faksimile halinde yayınlanmıştır. Bundan başka Yavuz'un saltanatı devrinden bahseden, 23 fasıl üzere tertibedilmiş bir *Selim-nâme*'si vardır. Bu eserin girişinde kendi hayatından bahseder. Çok ayrıntılıdır. *Târîh-i Kale-i İstanbul* ve *ma'bed-i Ayasofya* adında başka bir eseri bulunmaktadır.

³¹⁵ OM, II, 278-280; İA, III, 63-64, *ET*², II, 411; Babinger, s.111-113.

Küçük Nişancı Mehmed Paşa b. Ramazan Çelebi ise bir divan kâtibiydi. 960/1512 yılında Başdefterdar, 961/1553 yılında Reisülküttab, 965/1557 yılında ise nişancı unvanıyla Reisülküttab olmuştur. Daha sonra Halep defterdarı, Mısır valisi tayin edilmiş, ardından arazî tahriri için Mora'ya gönderilmiştir. 1562'de emekli olmuş, 979/1571 yılında İstanbul'da ölmüştür. Kanunî Sultan Süleyman'ın teşvikiyle yazdığı *Siyer-i enbiyâ-i ızâm ve ahvâl-i hulefâ-i kirâm ve menâkıb-i selâtîn-i Osmân* adlı büyük tarihi çok değerlidir. *Târîh-i Nişancı* adıyla da anılır. Bu eserin ilk dörtte üçü ise 969/1561 yılına kadar gelen mufasssal bir Osmanlı tarihidir. Tarihi bilgiler arasında şeyhler, şâirler, âlimler, binalar hakkında da bilgiler verilir. Kitabın çeşitli nüshaları zamanımıza gelmiş, 1279, 1290 yıllarında İstanbul'da basılmıştır.³¹⁶

13. **Feridun Bey, Ahmed:** Çocukluğu bilinmiyor. Defterdar Çivi-zâde Abdullah Çelebi'nin elinde eğitim görmüş, 960/1552 yılında kâtip olarak Sokullu Mehmed Paşa'nın hizmetine girmiştir. Divan kâtibisi olarak Kanunî'nin seferlerine katılmıştır. 978/1570 yılında Reisülküttab, 981/1573'te Nişancı olmuştur. Bu sırada 982/1574 yılında *Münşeât el-selâtîn* adlı fermanlar, fetihnâmeler, mektuplardan meydana gelen büyük eserini III. Murad'a sunmuştur. 1576 yılında azledilmiş, 1577'de Semendire Sancakbeyi, 1580'de Köstendil Sancakbeyi tayin edilmiştir. 1581'de İstanbul'a çağrılarak ikinci defa Nişancı olmuştur. Ardından 990/1582 yılında sadrazamlığa getirilmiştir. 991/1583 yılında İstanbul'da ölmüştür. *Münşeât el-selâtîn* adlı eserinde Osmanlılar devrine ve daha öncesine ait 1880 resmî mektubu bir mecmua halinde toplamıştır. Selanikî'nin dediğine göre, eser onbir cilt tutuyordu. Eserin mevcut nüshalarında ve baskılarında ise çok daha az resmî vesika vardır. 1264-1265, 1274-1275 yıllarında ikişer cilt olarak İstanbul'da basılmıştır. Ayrıca, kitabının başına *Miftâh-ı cennet* adlı ahlâka dâir bir risâle, Mısır topraklarının durumu hakkında bir makale eklemiştir. Mükrimin Halil Yınanç bu mecmua üzerinde yaptığı çalışmada belgelerden ilk önce padişah dönemine ait olanların uydurma olduğu sonucuna varmıştır. Bu eserin başında Zigetvar'ın fethini (1566) takibeden iki yıl hakkında *Nüzhet el-ahbâr* adlı bir tarih kitabı yazdığını söyler. Bu arada Hasan b. Hamza ve Kâtib Ali b. Sinan adlarında iki kişiye bir Fransa kralları tarihini tercüme etmiştir. Bu tercüme 980/1572 yılında tamamlanmıştır.³¹⁷

³¹⁶ OM, III, 37-39, 53-54; İA, III, 61-63, VI, 588-591, *ET*², II, 410-411, VI, 988-999; Babinger, s.113-116.

³¹⁷ OM, II, 363-364; İA, IV, 569-570, *ET*², II, 901-902; *DİA*, XII, 396-397; Babinger, s.118-120.

14. **el-Cenâbî, Mustafa b. Hasan b. Sinan:** Yanlış olarak, Bahreyn'deki Cennâbe'ye nisbetle bazı Avrupalı âlimler tarafından Cennâbî denir. Halbuki müellifimiz, Niksarlı Seyyid Hasan'ın oğlu olup Amasya'da doğmuştur. Küçük kardeşi şair Suûdî 1591'de ölmüştür. Cenâbî önce Ebû'l-Suud Efendi'ye mülazım (asistan) oldu. Sonra kırk akçeli bir medreseye müderris tâyin edildi. Bundan sonra, sırasıyla 981/1573 yılında Davud Paşa, 984/1576 yılında Kariye, 985/1577'de Bursa Sultaniye, 988/1588'de Sahn-ı Seman, 990/1582'de Süleymaniye, 994/1586'da Edirne Selimiye Medreseleri'ne müderris oldu. 1587'de Haleb kadılığına tâyin edildi. 997/1597 yılında azledildikten sonra, 999/1590 yılında Haleb'te ölmüştür. En meşhur eseri *el-Aylem el-zâhîr fî ahvâl el-evâil ve'l-evâhir* adlı büyük İslâm tarihidir. Arapça kaleme alınan bu eser 997/1588 yılına kadar gelir. İçinde kısa, fakat özlü bir şekilde 82 hanedandan (devletten) bahsedilir. Her hanedan bir baba ayrılmıştır. En son bab Osmanlılardan bahseder. Bu eserini yine kendisi Türkçe'ye çevirmiş, bundan bir muhtasar yazmıştır. Bu muhtasarda ve tercümede Osmanlı tarihi daha geniştir. Cenâbî'nin tarihi başta Kâtip Çelebi ve Müneccimbaşı olmak üzere kendisinden sonra gelen tarihçiler tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Çok sayıda nüshası vardır. Kısaltılmış bir latinceye tercümesi Viyana'da 1680 yılında basılmıştır. Selçuklulara ait kısmının metni ve Türkçe tercümesi Muharrem Kesik tarafından 1994 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yüksek lisans tezi, Osmanlılara ait kısmı Mehmet Canatar tarafından 1993 yılında Ankara'da doktora tezi olarak hazırlanmıştır.³¹⁸

17. **Hoca Sa'deddin, Muhammed (Mehmed) b. Hasan Can:** Şah İsmail'in zulmünden kaçarak Yavuz Sultan Selim ile 1514 yılında İstanbul'a gelen İsfahanlı bir ailenin oğludur. Hasan Can, Yavuz Selim'in nedimleri arasına girmiş, son altı yılında onun hizmetinde çalışmıştır. Oğlu Sa'deddin Mehmed 943/1536 yılında Kanunî devrinde İstanbul'da doğdu. Kanunî tarafından babasına günde 70, Sa'deddin ile kardeşine 20'şer akça maaş tâyin edildi. Devrinde İstanbul'daki çeşitli âlimlerden okuduktan sonra, 963/1556 yılında babasının mülazımı oldu. Günde 30 akçe ile İstanbul'daki Murad Paşa Medresesi'nde dersler vermeye başladı. 971/1564 yılında Bursa'daki Yıldırım Medresesi'ne, 977/1570'te Bursa Sultanî'sine, 979/1571'de Sahn-ı Semân'a müderris oldu. III. Murad'ın muallimi İbrahim Efendi ölünce onun yerine Muharrem 981/Mayıs 1574'te muallimliğe getirildi. Bundan dolayı Hoca Sa'deddin diye anılmaya başlandı. III. Murad ile sekiz ay kadar

³¹⁸ OM, III, 39-41; DİA, VII, 352-353; EF², II, 464; Nevî-zâde Atâî, s.308-309; Babinger, s.120-122; Şâkir Mustafa, IV, 425-426; Zirikli,

Manisa'da kaldı. Ramazan 982/Aralık 1574'te onun Sultan olması üzerine İstanbul'a geldi. Gerek III. Murad gerek III. Mehmed devirlerinde en nüfuzlu kişilerden biri olmaya devam etti. Haçova savaşında III. Mehmed'in savaş alanını terketmesini önleyip zaferin kazanılmasında etkili olmuştur. Haçova savaşından dönüşte Valide Sultan'ın etkisiyle Padişah Hocalığı'ndan azledilmiştir. Bu hali pek sürmemiş, 24 Şaban 1006/1 Nisan 1598 tarihinde Şeyhülislâmlık makamına getirilmiştir. 1008/1599 yılındaki ölümüne kadar bu makamda kalmıştır.

Hoca Sa'deddin Efendi din ilimleri yanında edebiyat ve tarih konularında da bilgili bir kişiydi. Şairdi, gazelleri meşhurdur. Tasavvufa dâir üç önemli kitabı Türkçe'ye çevirmiştir. Bilhassa *Tâc el-tevârîh* adlı büyük ve değerli Osmanlı tarihiyle şöhret bulmuştur. Bu eseri, Türkçe'ye tercüme ettiği Muslihuddin el-Lârî'nin *Mir'ât el-edvâr* adlı eserinin sonundaki Osmanlılara ait kısmın yetersizliğini görünce yazmaya karar vermiştir. Eseri yazmak için manzum ve mensur 10 Osmanlı tarihini okumuştur. Kendi ifadesine göre okuduğu eserlerin en iyisi İdris-i Bidlisî'nin *Heşt-bihîşt*'idir. Onun da birçok eksiklikleri vardır. Kitap süslü ve edebî bir üslupla kaleme alınmış olup Yavuz Sultan Selim (ölm. 1520) devrinin sonuna kadar gelir. Eser kendisinden sonra gelen Osmanlı tarihçileri tarafından örnek olarak görülmüş, başta Müneccimbaşı olmak üzere pek çok tarihçi tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Daha sonra Şeyhülislâm olan oğlu Mehmed babasının tarihine bir zeyl yazmak istemiş, fakat tamamlayamamıştır. Mustafa Şâfi adlı biri de kitaba bir zeyl yazmıştır. *Tâc el-tevârîh* 1279-1280/1863 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. İsmet Parmaksızoglu ise 1979 yılında Ankara'da sadeleştirilmiş başka bir neşrini yapmıştır. Eserin tamamı ve çeşitli kısımları bazı araştırmacılar tarafından Avrupa dillerine çevrilmiştir. Ayrıca, *Selim-nâme* adında tarih-edebiyat karışımı bir kitap yazmış, bu eser halk arasında şöhret bulmuştur. Bu eser de *Tâc el-tevârîh*'in sonunda basılmıştır.³¹⁹

18. **Âfi, Mustafa b. Ahmed:** 948/1541 yılında Gelibolu'da doğdu. Babası ilmiye mesleğine mensuptu. Âfi yedi yaşında iken zamanında Farsça'yı iyi bilen kişilerden olan Mustafa b. Şaban el-Surûrî'nin derslerine devam etti. Ardından Muhyiddin Efendi'nin derslerine devam etti. İstanbul'da tahsilini tamamladıktan sonra, 968/1560 yılında Şehzâde II. Selim'in hizmetine girdi. Bundan sonra onu Lala Mustafa Paşa'nın kâtibi olarak görüyoruz. 970/1562 yılında onunla Şam'a giderek altı yıl kâtipliğini yaptı. Sonra Mısır'a geçti.

³¹⁹ SO, III, 18-19; OM, III, 66-67; İA, X, 27-32; Babinger, s.137-141.

977/1569'daki İstanbul yangınına gördü. Ardından Lala Mustafa Paşa'nın yanında Kıbrıs'ın fethine katıldı. 1572 yılında Bosna hududunda Klis'teydi. Bosna valisi Ferhad Paşa'nın kâtipliğini yaptı. 24 Ramazan 982/7 Ocak 1575 Graf von Auersperg'e karşı kazanılan zaferin tebşimâmesini yazdı. 1576'da Malkoçoğlu Bâli Bey'in yanında bulundu. Böylece, sekiz yıl Bosna'da kaldı. 985/1577 yılında Lala Mustafa Paşa'nın kâtibi olarak İran ve Kafkas seferine katıldı. 1578-1583 yıllarında Halep defterdarlığı yaptı. Bu sırada (1580 yılında) Lala Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra bir müddet ihmal edildi. III. Murad'ın oğlu Şehzâde III. Mehmed'in sünnet düğünü hakkında *Câmi el-buhâr* adlı eserini yazması üzerine 1585 yılında Erzurum defterdarlığına getirildi. 1586'da Bağdad defterdarı oldu. 1588'de Rumeli defterdarlığına tayin edildi. 1592'de Yeniçeri kâtibi oldu. 1593'te defter eminliğine getirildi. 1595 yılında Anadolu defterdarı oldu. 1008/1599 yılında Cidde'de öldü.

Şiirlerinde Âlî mahlası kullanan ve bu mahlasla tanınan müellifimiz Osmanlılar devrinde yetişen tarihçilerin en çok dikkati çekenlerinden biridir. 48'den fazla eser yazmıştır. Eserlerinde çok tarafsız ve doğrudur. Yalnız siyasî tarihe değil, teşkilat ve kültür tarihine de önem verir. Önemli idarecilerin yanında bulunduğu için, Osmanlı Devleti'nin aksayan yerlerini yakından görmüştür. Tarih sahasındaki eserleri şunlardır:

Künh el-ahbâr: Âlî'nin en önemli eseri olan bu eser genel bir dünya tarihidir. 1593-1599 yıllarında yazılmıştır. Eser dört rükne ayrılır: Birinci rükünde yaratılıştan, Peygamber tarihinden, etnografik ve coğrafi bilgilerden, ikinci rükünde İslâm'dan önceki arap tarihinden, Peygamberin hayatından, dört halife, Emevîler ve Abbasîler tarihinden, bu devirlerde yaşayan bazı âlimlerden, felsefecilerden ve tabiblerden bahsedilir. Üçüncü rükünde Türklerden, Moğollardan, beyliklerden; dördüncü rükünde Osmanlı tarihinden rum ve frenk memleketlerinden sözedilir. Üçüncü ve dördüncü rükünler tarih ilmi bakımından çok önemlidir. Osmanlı tarihine dâir kısım çok mufassal olup, kaynaklarının bir kısmı bugün mevcut değildir. İlk üç kısım sanatkârane bir üslupla, Osmanlı tarihi ise sade bir üslupla kaleme alınmıştır. Osmanlı tarihi kısmı III. Mehmed devrine kadar gelir. Hiç olmazsa, Osmanlılar devrinden bahseden dördüncü kısmın tenkitli neşrinin yapılması gereklidir. Kitabın tamamı 1275-1285 yılları arasında İstanbul'da basılmıştır. Matbu nüsha ile yazmaları arasında farklılıklar vardır. Biyografi kısmı Mustafa İsen tarafından 1994 yılında Ankara'da yayınlanmıştır.

İkinci önemli eseri *Kenz el-ahbar ve lakh el-eskâr*'dır. Çeşitli hükümdar sülalelerinin çöküp batmalarından bahseder. Bu eseri *Fusûl-i hall ü akd usûl-*

i harc ü nakd adıyla 1598 yılında muhtasar hale getirmiştir. İçinde 32 hanedandan bahseder. Eser, o zaman devletin düzeni göze çarpacak şekilde bozulmuş olan Osmanlı Devlet adamlarına bir uyarı mahiyetinde kaleme alınmıştır. İstanbul'da basılmıştır. Çeşitli nüshaları zamanımıza gelmiştir.

Menâkıb-i hünerveran adlı eserini 1587'de tamamlamıştır. Bu eserinde Sa'deddin, Kutbeddin Mehmed Yezdi, Kırımlı Abdullah gibi hattatların yardımıyla ikiyüz seksenbeş tesbihçi, cildçi, nakışçı, basma kalıpcısı ve diğer sanatkârlar hakkında kısa bilgiler verir. Kültür tarihi bakımından önemlidir. İstanbul'da İbn el-Emin Mahmud Kemal Bey tarafından, 1982 yılında Ankara'da M. Cumbur tarafından yayınlanmıştır. *Hat ve hattâtân* adlı eserin müellifi bu eserden çok faydalanmıştır.

Nusret-nâme ise Lala Mustafa Paşa'nın 1578-1580 yıllarındaki Gürcistan ve Kafkasya seferinden bahseder. Eserde Âlî tarafından seferle ilgili yazılan münşeât yer alır. Zamanımıza nüshaları gelmiştir.

Mirkât el-cihâd fî târihi Melik Dânişmend Ahmed ve evlâdihî adlı eserini 1586'da yazmıştır. Eseri yazarken Ârif'in M.1360 yılında yazdığı *Dânişmend-nâme*'den faydalanmıştır. Eser menâkıb şeklindedir. Nüshaları zamanımıza gelmiştir.

Mir'ât el-avâlim coğrafya ve Peygamber'in mucizelerinden bahseden, ilmî değeri olmayan bir eserdir. Sokullu Mehmed Paşa'nın isteği üzerine eseri yazmaya başlamış, 995/1587'de tamamlamıştır. 1287'de İstanbul'da basılmıştır.

Hâlât el-Kâhira min el-âdât el-zâhira: Kahire ve Mısır tarihi, sosyal hayatı hakkında kaleme alınmıştır. Bir mukaddime, iki fasıl, bir hâtimeden meydana gelir. Nüshaları zamanımıza gelmiştir. 1008/1599 yılında tamamlanmıştır. Son eseridir. 1984 yılında Orhan Şâik Gökay tarafından Kültür Bakanlığı yayınları arasında Ankara'da sadeleştirilmiş şekilde yayınlanmıştır.

Câmi el-buhâr der mecâlis-i sûr, III. Mehmed'in sünnet düğününden bahseder. Bir mukaddime, sekiz bab, bir hâtimeden meydana gelir. Nazım-nesir karışımı bir eserdir. Nüshaları zamanımıza gelmiştir.

Nasihat el-selâtin siyâsî-ahlâkî mahiyette bir eser olup M.1581'de Haleb'te yazılmıştır. Bir mukaddime, dört bab, bir hâtmeden meydana gelir. Nüshaları zamanımıza ulaşmıştır.

Nâdiret el-mehârib, II. Selim ile kardeşi Bayezid arasındaki taht kavgasından bahsediyordu. Müellif nüshası zamanımıza gelmemiştir. Kahire'de Dârülcütüb'te bulunmaktadır.

Mehâsin el-edeb, Âlî'nin arkadaşı Gazanfer Ağa'nın tavsiyesiyle 1595 yılında Kayseri'de yazılmıştır. Siyasetten ve hükümdarların görevlerinden bahseder. Bir mukaddime, beş fasıl, bir hâtmeden meydana gelir. Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz'in *el-Mehâsin ve'l-ezdâd* adlı eserinden faydalanılarak kaleme alınmıştır. Yazmaları zamanımıza gelmiştir.

Mevâid el-nefâis fî kavâid el-mecâlis adlı eserinde görgü ve toplum kurallarından bahseder. Orhan Şâik Gökyay tarafından Ziyafet Sofraları adıyla 1978 yılında İstanbul'da sadeleştirilmiş olarak neşredilmiştir.

Münşeat, çeşitli resmî ve hususî yazışmalardan meydana gelir, kendi yazıları da içinde yer alır. İçinde bulunan yazılar 80 civarındadır. Yazmaları zamanımıza gelmiştir.³²⁰

19. **Selânikî, Mustafa Efendi:** Nisbesinden anlaşılacağı gibi Selânikli olan bu zatın hayatına dair bildiklerimiz *Selânikî târihi* diye bilinen 971-1008/1563-1599 yılları Osmanlı tarihinden bahseden eserinde verdiği bilgilere dayanır. 1565 yılında babası Selânik'te öldüğü sırada Sokullu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki konağında Kur'an okuyuculuğu yapıyordu. Aynı zamanda divan kâtipliği yapmaktaydı. İlk önemli devlet hizmeti olarak Harameyn mukâtaacılığına tâyinini bilmekteyiz. 988/1580 yılında bu görevinden azledilerek İstanbul'a geldi. Sonra, dört sene müddetle Nişancı Mehmed Paşa'nın kâtipliğini yaptı. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Sadrazam olduğu sırada Safevîlerin elçisi İbrahim Han'ın divana kabulünde hazır bulundu (1592m.). Selânikî 22 Zilhicce 995/23 Kasım 1587'de silahdar kâtibi oldu. Şevval 999/Ağustos 1591 tarihinde ruznâmeciliğe, ardından Harameyn muhasebeciliğine, sonra 1592 dergâh-ı âlî müteferrikalığına getirildi. Şaban 1003/Nisan 1595'te Ulufe Emîni idi. 1596 yılında ruznâmecî-i hümayun hizmetine ek olarak kendisine evkaf muhasebeciliği verildi. Aynı yıl Haçova savaşından önce ordudan kaçanların mallarının müsaderesiyle

³²⁰ OM, III, 86-94; İA, I, 364-366, E², I, 391-392; DİA, II, 414-421; Babinger, s.141-148.

görevlendirildi. 14 Nisan 1599'da ikinci defa Anadolu muhasebecisi oldu. Kitabının birdenbire kesildiği tarih olan Şevval 1008/Nisan 1600 tarihi civarında öldü. Mezarının Yenişehir (Larissa)'de Gelenbevî'nin mezarı yanında olduğunu Bursalı Tahir nakletmektedir. Fakat, İstanbul'da ölmüş olması daha muhtemeldir.

Selânikî asıl şöhretini memuriyeti sırasında Osmanlı Devleti'nde meydana gelen olayları en ince teferruatına kadar dikkatle kaydettiği tarihine borçludur. Bu tarih 1 Safer 971/20 Eylül 1563 tarihinden başlar Şevval 1008 ortalarına/Mayıs 1600 başlarına kadar gelir. Ruznâmecî olması dolayısıyla olayları günü gününe yakından takibetmiştir. Bilhassa, III. Murad'ın tahta çıkışından itibaren, devletin merkezi İstanbul'da meydana gelen olayları ayrıntılarıyla anlatır. Ancak, 1588-1589 yıllarında Gence seferine katıldığı için, bu arada merkezde meydana gelen olayları başkalarından nakleder. Görevleri dolayısıyla divandaki arşiv vesikalarından, devlet büyüklerinin hatıralarından faydalanmıştır. Herhangi bir kitabı kaynak olarak kullandığı bilinmemektedir. Belki de eseri tamamiyle kendi çalışmasına dayanmaktadır. Buna rağmen bu güzel eser uzun zaman ilgi görmemiştir. Ancak, Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın isteğiyle yeni nüshaları kopya edilerek çoğaltılmıştır. Bugün eserin çeşitli nüshaları vardır. 13 Rebiülâhîr 1001/17 Ocak 1593 tarihine kadarki kısmı İstanbul'da 1281 yılında basılmıştır. Klaus Schwarz Verlag 1970 yılında M.İşirli 1989 yılında İstanbul'da yeni neşirlerini yapmışlardır. Kalan kısmı Nâimâ tarihinde bulunduğu için basılmadan kalmıştır. Bu kısım daha sonra yazılan eserlerde bulunmayan tafsilatlı bilgiler ihtiva etmektedir. Basılması araştırmacılar için faydalı olacaktır.³²¹

20. **Müezzin-zâde Ayn Ali:** XI/XVII. yüzyılın ilk otuz yılında defter-i hâkânî emîni, divan kâtibi, süvârî mukabelecisi gibi devlet görevlerinde bulunmuş bir yüksek devlet memurudur. I. Ahmed zamanında hazine kâhyasıyken, 1016/1607 yılında, Sadrazam Murad Paşa'nın emriyle timar ve zeâmet (ikta) kurumuna dâir kanunları toplamış, bunları tenkit ederek değiştirilmesi gereken yerleri göstermiştir. Çoğunlukla *Kavânîn-i Âl-i Osmân ve hulâsa-i mezâmîn-i defter-i divân* adıyla anılan bu eser yedi bölüm, bir hâtmeden meydana gelir. İstanbul'da 1281 yılında basılmıştır. Almanca tercümesi 1872 yılında Leipzig'te yayınlanmıştır. İtalyanca ve Fransızca tercümeleri de vardır. Ayn Ali bundan iki yıl sonra 1018 (1609) Receb-Şaban-Ramazan aylarında dağıtılan ulûfeler dolayısıyla, yine Murad Paşa'nın isteğiyle

³²¹ İA, X, 349-351; OM, III, 68; Babinger, s.150-151.

devletten maaş alan önemli görevliler hakkında *Risâle-i vazîfehârân merâtib-i bendegân-ı Âl-i Osman* adıyla dört merteye, iki hâtimeye ayrılan ikinci bir eser yazmıştır. Dört merteye kısmında kara ordusu (piyade, süvari), donanma ve tersane personeli, saray hademeleri ve saray memurlarının maaşları (ulufeleri)ndan bahsedilir. Birinci hâtimede en yüksek dinî ve dünyevî personelin maaşları, ikinci hâtimede risâlenin yazılmasının sebebi anlatılır. Bu eser de zamanımıza gelmiştir.

Ayn Ali devletin diğer kanunları hakkında da kitaplar yazmıştır. Mısır defterdarlığında çalışırken Mısır mâliye teşkilâtını anlatan kanunları toplamıştır.³²²

21. **Hasan el-Kâfi el-Bosnavî:** Bosna'da Travnik yakınlarındaki Akhisar (Prusak) kasabasında doğdu. 986/1578 yılında, Saray Bosna kadısı Bâli Efendi'nin naibi oldu. Sonra doğduğu şehir Akhisar'a kadı tayin edildi. Yirmi yıl bu görevde kaldıktan sonra 15 Şaban 1025/28 Ağustos 1616 tarihinde öldü. Akhisar'daki kabri, Evliya Çelebi zamanında bir ziyaretgah idi. Onun adını taşıyan bir de tekke vardı. Erlav Seferi sırasında devlet yönetiminin şekli ve esasları hakkında *Usûl el-hikem fî nizâm el-âlem* adında Arapça bir eser yazmıştır. Şubat 1597 tarihinde bu eseri izahlı olarak Türkçe'ye çevirmiştir. Bu kitap bir siyasî ahlâk kitabıdır. Dünya düzeninin temellerinden bahseden bir girişten sonra dört asıl gelir. Birinci asılda hükümet düzeninin sebeplerinden, ikinci asılda danışma (istişare)dan, sonuç çıkarmadan, dikkatten ve önceden hazırlanmadan, üçüncü asılda harp silahlarını öğrenmeden, sonuncu fasılda ise barış ve anlaşmalardan bahsedilir. Bu eser daha sonra yazılacak Koçu Bey, İbrahim Müteferrika'nın eserlerinin öncüsüdür. 1278, 1285, 1287 yıllarında İstanbul'da basılmıştır. Fransızca tercümesi J.H. Garcin de Tassy tarafından JA, IV, 1824, s.213-226, 283-290'da, Macarca tercümesi Emerich von Karacson tarafından 1909'da Budapeşte'de, Almanca tercümesi L. Von Thallöczy tarafından 1911 yılında Leipzig'te, 1986 yılında Amman'da basılmıştır. Mehmed İpşirli tarafından TED, X-XI, İstanbul 1981, s. 239-278'de müellif ve eser hakkında iyi bir çalışma yayınlanmıştır.³²³

22. **Seyyid Lokman b. Hüseyin:** Aslen Urmiyeli olup doğum tarihi bilinmiyor. Şevval 977/Mart 1569'da Eflatun'dan boşalan Şehnâmecilik makamına getirilmiştir. 1596'da bu vazifeden azledilerek defterdar tayin edilmiştir.

³²² Babinger, s.155-157; OM, III, 286; DİA, IV, 258-259.

³²³ OM, I, 277; GAL, II, 443, S.II, 659; Babinger, s.159-161.

1010/1601 yılında yaşamaktaydı. Saray şairiyken şiir sahasında, kozmografya ve tarih konularında eserler yazmıştır. Bunlar arasında *Mücmel el-tümar* adında bir Osmanlı tarihi vardır. Kitap üç râbîta'ya ayrılır. Birin rabîta bir giriş, oniki fasıl, bir hâtimeden meydana gelir. Bu kısımda Adem'den başlayıp Mısır hükümdarlarının, Karamanoğullarının, Osmanlı hanedanının ortaya çıkışını anlatır. İkinci rabîtada Osmanlı tarihinden bahseder. Bu kısımda ilk oniki padişah anlatılır. Kanunî, II. Selim, III. Murad dönemleri daha ayrıntılıdır. Recb 992/Temmuz 1583 tarihiyle biter. Hâtimede Alâeddin Paşa'dan Siyavuş Paşa'ya kadar sadrazamların listesi bulunur. Girişe, Yunan kaynaklarına göre İstanbul'un efsanevi tarihi ilâve edilmiştir.

Seyyid Lokman 997/1588 yılında *Kıyâfet el-insâniyye fî şemâil el-Devlet el-Osmâniyye* adlı eserini tamamlamıştır. Bu eserde Osmanlı sultanlarının şekil ve şemâilleri anlatılır. Başında, Hoca Sa'deddin'in bir takdimi (takrizi) yer alır. Kitap bir mukaddime, oniki fasıl, bir hâtimeden meydana gelir. Mukaddime'de, ressam Üstad Osman ve sadrazamın yardımıyla çoğu frenk (Avrupalı) ressamlar tarafından yapılmış olan padişahların resimlerini eserinde topladığını ve bunların herbiri hakkında birer tanıtma yazdığını söyler. Dış şekilden iç şeklin çıkarılacağına inanan bir kişi olması dolayısıyla kıyâfet denen ilim dalına önem verir. Oniki bölümde III. Murad devrinin sonuna kadarki Osmanlı tarihiyle ilgili olayları kısaca anlatır. Bu oniki sultanın şekil ve şemâilinden sözeder. Bu eseri Hoca Sa'deddin ve Âlî görmüşler ve beğenmişlerdir. Eser henüz basılmamıştır. Çok sayıda yazması vardır.

Seyyid Lokman bundan başka *Şâhnâme-i Âl-i Osman* adıyla manzum bir Osmanlı tarihi yazmıştır. Eserdeki olaylar müellifin zamanına doğru ayrıntılı bir hal alır. 997/1688 yılından sonra çok geniş olarak anlatılır. 999/31 Ocak 1590 tarihinde tamamlanır. II. Selim devrinden bahseden bir *Selim-nâme*, III. Murad devrinin (1574-1595) başlarını anlatan bir *Şehinşah-nâme* yazmıştır. İkinci eseri 15 Ramazan 985/26 Kasım 1577'de tamamlanmıştır. Bu kitabını takdim ettiği sırada III. Murad ona *Hüner-nâme* adlı eserini yazmasını emretmiştir. Bu eserin sadece ikinci cildi vardır. Kanunî devrinden bahseder. III. Murad'a takdim edilen cilt on fasıl, bir tezyil, bir hâtimeden meydana gelir. İçinde Üstad Osman'ın 65 minyatürü bulunur. Hoca Sâdeddin'in *Tâc el-tevârih* adlı eserinden ve başka kaynaklardan faydalanılarak kaleme

alınmıştır. Birinci cildin ve Kanunî devrinden sonraki kısımların olmaması kitabın tamamlanamadığını düşündürüyor.³²⁴

21. **Koçu Bey, Mustafa:** Arnavutluk'ta Görice'de doğan Mustafa Koçu Bey küçük yaşta İstanbul'a geldi, sarayda eğitildi. Birinci Ahmed devrinden (1603-1617) IV. Murad zamanına (1623-1640) kadar padişahların hizmetinde çalıştı. IV. Murad'ın müşaviri oldu. Bu sırada *Koçu Bey Risâlesi* adı verilen ve Osmanlı Devleti'nin çöküşünün sebeplerinden bahseden siyasi ve istatistikî bir eser yazdı. Yalnız, herkes gibi o da bu çöküşün sebeplerini eski düzenin bozulmasına bağladı. Yapılması gereken yeniliklerden bahsetmedi. Koçu Bey aynı konuda Sultan İbrahim zamanında (1640-1648) ikinci bir risâle yazdı. Fakat, bu ikinci risâle zamanımıza ulaşmamıştır. 1630 yılında İstanbul'da basılmıştır. Almanca, Fransızca ve Macarca'ya çevrilmiştir. Almanca tercümesi, ZDMG, XV, 1861, s.272-332'de, Fransızca tercümesi 1725'te Paris'te, Rusça tercümesi 1973 yılında Petersburg'ta basılmıştır. Koçu Bey, tarihçi Naîmâ'nın hocası olup 1650'ye doğru ölmüş, Görice'de Mirahur İlyas Bey camisinin avlusunda gömülmüştür. Kardeşi Hürrem Rusya'ya kaçmış ve hristiyan olmuştur.³²⁵

24. **Peçevî İbrahim Efendi:** 982/1574 yılında Macaristan'ın Peçuy (Fünfkirchen) şehrinde doğdu. Dedelerinden Kara Davud, Fatih zamanında Bosna'da beydi. Dedesi Cafer Bey yine Bosna'da Alaybeyi idi. Babası Peçuy'da oturuyordu. Babasını kaybedince, ondört yaşında Budin valisi Ferhad Paşa'nın konağına sığındı. Sonra İstanbul'a Lala Mehmed Paşa'nın yanına gönderildi. Onbeş yıl onun yanında kaldı. 1002/1593'te askerlik mesleğine girdi. Sinan Paşa'nın Macaristan seferine katıldı. Gran kuşatmasında, Eğri seferinde, Petrovaradin muhasarasında bulundu. Ardından, 1013/1604 yılında sadrazam olan Lala Mehmed Paşa'nın yanında çalıştı. 1024/1615 yılında Lala Mehmed Paşa'nın ölümünden sonra çeşitli sancakların defterlerini yazmak için Anadolu'ya gönderildi. Tokat'ta uzun süre defterdar olarak çalıştı. Ardından aynı görevle Tuna illerine yollandı. Sonra ona, Anadolu defterdarı unvanı verildi. Ömrünün geri kalan kısmını Macaristan'da geçirdi. Önce Feyer, ardından Tameşver defterdarı oldu. 1051/1641 yılında bu görevi bırakıp Budin'e gitti. Orada ve Peçuy'da

³²⁴ SO, IV, 93; OM, III, 135-13; Babinger, s.181-184.

³²⁵ OM, III, 119-120; İA, VI, 832-835, EI², V, 246-247; Babinger, s.203-204; Adnan Adıvar, OTİ, s.126-127.

ömrünün son yıllarını kendi adıyla anılan tarihini yazmakla geçirdi. 1061/1650 yılında öldü.

Peçevî Tarihi 926-1049/1520-1640 yılları Osmanlı tarihinin en önemli kaynaklarındandır. Eser 1051/1641 tarihinde tamamlanmış, Budin Beylerbeyi Musa Paşa'ya takdim edilmiştir. Ancak, Musa Paşa tarihte barış ve sulhun herşeyden önemli olduğunu söylemiş, Peçevî bunun üzerine tarihini yeniden kaleme almış, Kanunî'nin ölümünden 1641 tarihine kadar Osmanlı tarihini de eserine ilâve etmiştir. Kendisinden önceki olayları çeşitli kaynaklara, eski gazilerin ve devlet adamlarının hatıralarına dayanarak yazmıştır. III. Mehmed'in tahta çıkışından itibaren (27 Ocak 1595) bizzat hadiselerle şahit olmuş, anlaşmaları yazmak için Avrupalı tarihçilerin eserlerinden faydalanmıştır. Bunlardan başka eserinde bazı fıkraları kaydetmiş, matbaanın icadından, Osmanlı ülkelerine kahve ve tütünün girmesinden, Attila ve İskitlerden bahsetmiştir. Üslubu sade olan Peçevî, ayrıca, Macarca yer adlarını aslına uygun kaydetti. Bazı Macarca tabirleri, istilahları eserine aldı. *Peçevî Tarihi*'nin nüshalarının çoğu IV. Murad'ın ölümüne kadar gelir. Fakat, 1041/1632'den itibaren İstanbul'dan uzakta yaşadığı için kitabının son kısımlarında olaylar kısa anlatılır. Yukarıda söylediğimiz gibi, eser 1520-1641 yılları arasındaki Osmanlı tarihinden bahseder. 1281-1283 yıllarında Matbaa-i Amire'de iki cilt halinde basılmıştır. Bu baskı, indeks ilâvesiyle 1980 yılında tekrarlanmıştır. 1829, 1916 yıllarında Budapeşte'de başka yayınları yapılmıştır. Nihayet, Bekir Sıtkı Baykal tarafından 1982 yılında Ankara'da yeni bir neşri yapılmıştır.³²⁶

25. **Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah:** Ulemâ arasında Kâtip Çelebi, divan mensupları arasında Hacı Halife diye tanınır. Osmanlı Türklerinin yetiştirdikleri nadir zekâlardan, tarih, coğrafya, bibliyografya konularında dünyaca ünlü kişilerdendir. 1017/1609 yılında İstanbul'da doğdu. Ondört yaşındayken divanda (Anadolu Muhasebe Kalemî'nde) babasının yanında çalışmaya başladı. 1033-1045/1624-1625 yılları arasında Abaza Paşa'ya karşı yapılan Erzurum ve Bağdad seferlerine katıldı. 1035/1629'da Bağdad'tan dönerken, babası Musul'da öldü. Aynı sıralarda Süvari Baş Mukabele Kalemî'ne girdi. Şevval 1037/Mayıs 1629'da Sadrazam Hüsrev Paşa'nın ordusunda İran Seferi'ne katıldı. 1041/1630 ortalarında İstanbul'a döndü. 1043-1045/1633-1635 yıllarında IV. Murad ile Bağdad-Revan seferine katıldı. Bu seferden dönerken, ordu Halep kışlağındayken hacca gitti. Receb 1045/Aralık 1635'te İstanbul'a döndükten sonra kendini tahsile

³²⁶ OM, III, 32-33; İA, IX, 543-545, EI², VIII, 299-300; Babinger, s.211-214.

ve ilmî çalışmalara verdi. Birkaç yüklüce mirasa sahip olması bu çalışmalarına yardım etti. 1645-1648 yıllarında hakettiği makama getirilmediği için divandaki çalışmasına ara verdi. İkinci halife tâyin edilmesi üzerine yeniden başladı. Bundan dolayı Hacı Halife diye tanındı. 1067/1657 tarihinde 48 yaşındayken İstanbul'da öldü. Bugün mezarı Vefa semtinde bulunmaktadır.

Kâtip Çelebi tam medrese tahsili yapmamış, biraz da kendini serbest yetiştirmiştir. Türkçe, Arapça, Farsça ve bir dereceye kadar Latince bilmekteydi. Çok yönlü bir âlimdi. Arapça ve dinî bilgilerden başka edebiyat, tarih, coğrafya, hesap, astronomi, tıp, kitabiyat (codicologie) sahalarında devrinin en büyük bilginlerindendi. Bu konularda eserler yazdı. Hayatı okumak, yazmak ve okutmakla geçmiştir. Eserlerinin sayısı 25 civarındadır. Bunların çoğu tarih, coğrafya ve kitabiyatla ilgilidir. En ünlü eseri *Keşf el-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*'dur. Bu eserin malzemesini 1633 yılında Haleb'te bulunduğu zamanda toplamaya başlamış, birinci cildini 1064/1658 yılında temize çekmiştir. Arapça kaleme alınan bu kitap İslâm dünyasındaki ilimler ve yazılan-tercüme edilen eserler hakkında ortaya konan en büyük kitaptır. Maddeler halinde alfabetik tertib edilen eser müellif tarafından tamamlanmış, zamanımıza gelmiş, dünya çapında şöhret kazanmıştır. Gerek tertibi, gerek maddelerin işleniş bakımından bir yenilik getirmiştir. O zamana kadar (1658 m.) Arapça, Türkçe, Farsça yazılan ve ulaşabildiği-öğrenebildiği bütün eserleri kitabına almıştır. Kitapta 10000 kadar müellife ait 15000 civarında eserden bahsedilmiştir. Bazı maddeler geniş bir tetkik mahsulüdür. Her maddede, mümkünse kitabın adını, konusunu, müellifini, başını, bazan bölümlerini, telif tarihini, üzerinde yapılan çalışmaları vermiştir. Bugün Arapça-Türkçe-Farsça kitaplar ve yazmalar üzerinde çalışanların müracaat ettiği birinci derecede kaynaklardandır. Flügel tarafından 1835-1858 yıllarında Latince tercümesiyle beraber Leipzig ve Londra'da, 1274 yılında Bulak'ta, 1310-1311 yıllarında İstanbul'da yayınlanmıştır. Nihayet, Şerefeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge taraflarından 1941 yılında iki cilt halinde İstanbul'da güzel bir neşri yapılmıştır. Bu neşir yapılırken, Bağdadlı İsmail Paşa'nın *İzâh el-meknûn* adlı zeylinden başka, *Keşf el-zunûn*'a yazılan zeyillerden faydalanılmış, gerekli ilâveler ve tashihler yapılmıştır.

Kâtip Çelebi'nin tarih sahasındaki en önemli eseri *Fezleketü akvâl el-ahyâr fi ilm el-târîh ve'l-ahbâr*'dır. Dünyanın yaratılışından zamanına kadarki dünya tarihini anlatır. Bu eserde Cenâbî tarihinde bahsedilen 82 hanedan 150'ye çıkarılmıştır. Kitap 1051/1641 yılında tamamlanmıştır. Çok değerli olan bu

eser bir mukaddime, üç fusul, bir hâtîme üzere tertib edilmişti. Nüshası henüz bulunamamıştır. Müellif tarafından yapılan Türkçe tercümesinin bir nüshası zamanımıza ulaşmıştır. Bu esere *Fezleke-i Tarih* adıyla Türkçe bir zeyl yazmış, bu zeyilde 1000-1065/1592-1654 yıllarındaki Osmanlı tarihinden bahsetmiştir. Olayları çok ayrıntılı ele alan eser Osmanlı tarihinin en önemli kaynaklarından. Her yıl meydana gelen olaylardan sonra vefeyattan bahseder. Klâsik İslâm tarih yazarlığı usulüne uyularak yazılmıştır. Fındıklı Mehmed Ağa bu esere hicrî 1065-1115 yılları Osmanlı tarihinden bahseden bir zeyl yazmıştır. *Fezleke*'nin nüshaları zamanımıza gelmiş 1267-1268, 1286 yıllarında İstanbul'da iki defa basılmıştır. Bu baskıda giriş eksiktir. Atıf Efendi, nr. 1914'teki nüshasının hamîşlerinde müellifin ilâveleri vardır.

Takvîm el-tevârîh adlı eserini ise 1058/1648 yılında tamamlamıştır. Yaratılıştan bu yıla kadar meydana gelen olayların, bilhassa *Fezleke*'nin kronoloji cetveli mahiyetindedir. Farsça ve Arapça'ya çevrilmiştir. İtalyanca, Latince ve Fransızca'ya da tercüme edilmiştir. *Takvîm el-tevârîh* 1146 tarihinde İbrahim Müteferrika tarafından basılmıştır. Kısmî baskıları da vardır. Kitaba Şeyhî 1059-1144/1649-1731 yılları olaylarından bahseden, İbrahim Müteferrika 1146/1733 yılına kadar gelen zeyiller yazmışlardır. Ali Suavî ise 1147-1227/1733-1812 yılları olaylarından bahseden başka bir zeyl yazmış, bu zeyli ile *Takvîm el-tevârîh*'in 127 sayfaya kadarki kısmını 1291 hicrîde Paris'te yayınlamıştır.

Bunlardan başka, Kâtip Çelebi'nin Osmanlıların deniz savaşlarından bahseden *Tuhfet el-kibâr fi esfâr el-bihâr* adlı eseri vardır. Bu eseri 1067 (Kasım 1656) tarihinde tamamlamıştır. İbrahim Müteferrika tarafından 1141 yılında Matbaa-i Amire'de basılmıştır. 1329 yılında, Orhan Şâik Gökyay tarafından 1973, 1980 yıllarında İstanbul'da yayınlanmıştır. Fransızca'ya ve İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Katib Çelebi, Johan Carion'un *Chronik* adlı eserini ise *Tarih-i frengi* tercümesi adıyla Türkçe'ye çevirmiş, bu eser *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinin 25. Sayısından itibaren tefrika halinde yayınlanmıştır. 1579 yılına kadar gelen *Târîh-i Kastantınyye ve Kayâsıra ve 'İrşad el-hayârâ ilâ târîh el-Yûnân ve'l-Rûm ve'l-Nasârâ* adlarında iki küçük eser kaleme alınmıştır.

Kâtip Çelebi'nin tarih sahasında saymamız gereken en önemli eserlerinden biri *Süllem el-vusûl fi tabakât el-fuhûl* adlı büyük biyografi ansiklopedisidir. *Keşf el-zunûn*'daki eserlerin müelliflerinden bahseden bu eser tamamlanamadan kalmıştır. Tek nüshası Şehid Ali, nr. 1887'de

bulunmaktadır. İçinde başka kitaplarda rastlanmayan bazı önemli tercüme-i haller yer alır.

Kâtip Çelebi'nin coğrafyaya dâir iki önemli eseri vardır. Bunlardan birincisi G. Mercator-Lud. Hondios taraflarından yazılan ve 1621'de Arnheim'de basılan *Atlas Minor*'un Türkçe'ye tercümesi *Levâmi el-nûr fî zulmeti Atlas Minor*'dur. Bu tercümeyi mühtedilerden Mehmed İhlâsî'nin yardımıyla 1065/1655 yılında tamamlamış, bazı kısımlarına açıklamalar eklemiştir. Nüshaları zamanımıza gelmiştir. Bu konudaki asıl önemli eseri batı-doğu kaynaklarından ve kendi tecrübelerinden topladığı bilgilerden faydalanarak kaleme aldığı *Cihan-nümâ* adlı kitabıdır. Doğuda coğrafya ilminde devir açan bu eser Osmanlı aydınları üzerinde önemli etki yapmıştır. İbrahim Müteferrika bu eseri haritalarıyla birlikte hicrî 1145 yılında yayınlanmıştır. Bu haritaların hepsinin Katip Çelebi tarafından yapıldığı şüphelidir. Kitapta eksik kısımlar bulunmaktadır. İbrahim Müteferrika ile Ebû Bekr b. Behram el-Dimaşkî bu eksik kısımların bir kısmını tamamlamışlardır. Hiçbiri tamam olmamakla beraber çeşitli Avrupa dillerine yapılan tercümeleri vardır. Şu hususu belirtmek gerekir ki Pirî Reis ve Kâtip Çelebi ile Osmanlılarda modern coğrafyacılığa geçilmiştir. Artık bu akım bundan sonra kesintisiz devam edecektir.

Bunlardan başka, Kâtib Çelebi Osmanlı maliyesindeki bozukluklardan bahseden *Düstûr el-amel li islâh el-halel* adlı bir eser yazmıştır. Eser bir mukaddime, üç bölüm, bir hatimeden meydana gelir. Birinci bölümde tebaa (halk)dan, ikinci bölümde ordudan, üçüncü bölümde devlet hazinesinden, hâtimede bütçe dengesinin sağlanmasından bahseder. 1063/1653 yılında tamamlanan bu kitap 1280 yılında İstanbul'da basılmış, W. F. A. Behrnauer tarafından ZDMG, XI, 1857, s.111-132'de Almanca tercümesi yayınlanmıştır. Yine devletin ve toplumun fikren çürüdüğünü ortaya koyan *Mizân el-hakk fî ihtiyâr el-ehakk* adlı bir eser yazmıştır. Bu eserinde bilhassa Kadı-zadeliilere çatmıştır. 1067/1656 yılında tamamlanan bu eser 1281 yılında İstanbul'da basılmıştır. 1980 yılında ise Orhan Şâik Gökyay İstanbul'da yeni bir neşrini yapmıştır.

Bunlardan başka 1064-1065/1654-1655 yıllarında *Kânun-nâme* adında bir mecmua toplamıştır. Edebiyat, fıkıh, hesap, astronomi konularında eserleri, derlemeleri bulunmaktadır.³²⁷

³²⁷ OM, III, 124-131; İA, VI, 432-438, *EF*², IV, 791-792; GAL, II, 428-429, S.II, 635-637; Babinger, s.214-223; OALT, s.295-297; Adnan Adıvar, *OTİ*, İstanbul 1982, s.87, 136-158, 174, 210; C. İzgi, II, 264-267.

26. **Kara Çelebi-zâde Abdülaziz:** Bir âlimler ailesinden olup 1000/1591 yılında İstanbul'da doğdu. Babası Hüsâmeddin ve kardeşi Mahmud kazaskerlik görevinde bulunmuşlardır. Abdülaziz Efendi önce kardeşi Mahmud'tan, sonra Sun'ullah Efendi'den okudu. 1021/1612 yılında İstanbul'daki Hayreddin Paşa Camii'ne müderris oldu. Bursa, Edirne, İstanbul, Yenişehir (Atina), Mekke gibi yerlerde müderrislik ve kadılık yaptıktan sonra, Receb 1043/Ocak 1634'te İstanbul kadısı oldu. Aynı sene İstanbul'da yağ sıkıntısının başgöstermesi üzerine, Padişah IV. Murad tarafından azledildi. Zira, o sırada şehrin iâşesinden kadılar sorumluydu. Sadrazam Bayram Paşa'nın ricası üzerine cezalandırılmayıp Kıbrıs'a sürgün edilmesi kararlaştırıldı. Ardından afvedilip Rumeli Kazaskerliğine getirildi. Fakat, onun asıl hedefi Şeyhülislâm olmaı. 1648 yılında sultan İbrahim ölüp yerine IV. Mehmed sultan oldu. Onun gözüne girerek önce Şeyhülislâm unvanını aldı. Mayıs 1651'de Bahâî Efendi'nin yerine Şeyhülislâm oldu. Aynı yılın Eylül ayında padişahın gazabına uğradı. Sakız adasına sürüldü. İki sene sonra afvedilip Bursa'ya gitti. Mudanya kazası kendisine arpalık verildi. 1657 yılında Gelibolu kazası arpalığına nakledildi. 6 Rebiülâhir 1068/11 Ocak 1658 tarihinde Gelibolu'da öldü. Cesedi Bursa'ya getirilip Deveciler mezarlığına gömüldü.

Arapça, Türkçe, Farsça'yı iyi bilen Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi bencil ve entrikacıydı. Naîmâ onun bu tarafını tenkit eder. Şiirler ve eserler yazmış, bazı kitapları Arapça'dan Türkçe'ye çevirmiştir. Tarih sahasındaki en önemli eseri Sultan İbrahim'e sunduğu *Ravzat el-ebrâr*'dır. Eser 1056/1646 yılına kadar gelir ve dört bölüme ayrılır. Dördüncü bölüm Osmanlı tarihinden bahseder. İlk üç bölüm İslâm ve Türk tarihine ayrılmıştır. 1248 yılında Bulak'ta basılmıştır. Müellif, sonra, bu eserine 1056-1068/1646-1657 yılları arasındaki Osmanlı tarihinden bahseden bir zeyl yazmıştır. Kanunî devrini (1520-1566) anlattığı *Süleyman-nâme*'si de 1248 yılında Bulak'ta basılmıştır. Bu kitap sanatkârane bir üslupla kaleme alınmıştır. IV. Murad'ın 1635 yılında Revan (Erivan) ve 1638 yılındaki Bağdad seferlerinden bahseden *Zafernâme* veya *Târîh-i feth-i Revan ve Bağdad* adlı eseri de önemlidir. Kısas-ı enbiyaya dair bir de *Mir'at el-safâ* adlı kitabı bulunmaktadır.³²⁸

27. **Abdurrahman Hibrî:** Edirneli olup babası Hüseyin Efendi ilmiye mesleğine mensuptu. Abdurrahman Hibrî babasından, Edirne ve İstanbul'daki

³²⁸ SO, II, 339; OM, III, 120-121; İA, I, 64-65, *EF*², I, 596-597; Babinger, s.224-227.

âlimlerden ders aldı. Önce Edirne'deki Taşlık Medresesi'ne müderris oldu. Sonra, Serez'e kadı tayin edildi. 1087/1675 tarihinde Serez'de öldü.

Hıbrî tarihe dâir çeşitli kitaplar yazmıştır. Bunların en önemlisi *Enîs el-müsâmirîn* adlı Edirne tarihidir. 760-1043/1359-1633 yılları arasındaki Edirne tarihini anlatır. Topografyaya dair bilgiler verir. Kitap 4 baba ayrılır. 1046/1636 yılında Edirne'de tamamlanmıştır. Kitapta Edirne'nin fethi, şehirdeki saraylar, sokaklar, meydanlar, camiler, imaretler, medreseler, tekkeler, zâviyeler, kervansaraylar, hanlar, nehirler, bahçeler, köprüler, pınarlar, şadırvanlar, Edirne'ye yakın yerler ve köyler, Edirne'de gömülmüş büyükler, şâirler, âlimler, kadılar, bu şehirde hüküm sürmüş sultanlar hakkında bilgi verilir. Bunlardan sonra 1018/1609 yılına kadarki kısa Osmanlı tarihi, Edirne şehri tarihindeki garip olaylar, Süleyman Çelebi ile Musa Çelebi, II. Bayezid ile oğlu I. Selim arasındaki anlaşmazlıklar, Babaeski'de gömülü olan Gül Baba hakkında bilgiler yer alır. Edirne tarihi bakımından son derece önemlidir. Daha sonraları Ahmed Bâdi Efendi (ölm. 1839) bu esere *Riyâz-ı belde-i Edirne* adıyla bir ze'yl yazmıştır. Eser üzerinde Sevim İlgürel doktora tezi hazırlamıştır. *Enîs el-müsâmirîn* ise hülâsa olarak 1291-1292 yıllarında İstanbul'da basılmıştır.

Bundan başka, Hıbrî, *Defter-i ahhâr* adlı bir tarih kitabı, IV. Murad tarafından Revan ve Bağdad şehirlerinin fethi hakkında iki eser yazmıştır.³²⁹

28. **Evliya Çelebi, Mehmed Zillî b. Derviş Mehmed:** 1020/1611 yılında İstanbul'da doğdu. Babası, Kanunî Sultan Süleyman'ın seferlerine katılmış, kuyumcubaşılık hizmetinde bulunmuştu. Rivâyete göre, 1649 tarihinde 117 yaşında ölmüştür. Evliya Çelebi'nin annesi ise Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın kız kardeşidir. Evliya Çelebi iyi bir tahsil gördükten sonra 1045/1636 yılında Ayasofya Camisi'ne hafız oldu. Bu sırada IV. Murad'ın dikkatini çekerek saraya musahib alındı. İki yıl sonra aylıklı sipahi oldu ve sarayı terketti. Bu andan itibaren kendisini seyahate verdi. Kismen kendi kendine kısmen dayısı Melek Ahmed Paşa ile Osmanlı Devleti'ni dolaştı. 1083/1672'de İstanbul'da dinlenmeye çekildi. Bir müddet sonra öldü.

Evliya Çelebi'yi ünlü yapan *Seyahatnâmesi* 10 ciltten meydana gelir. Gezdiği yerlerde gördüklerini ve dinlediklerini günü gününe notlar halinde kaydederek meydana getirdiği bu eser coğrafya, tarih, kültür tarihi, folklor, zamanının sosyal hayatı bakımlarından son derece önemlidir. Tarihle ilgili

³²⁹ Babinger, s.234-236; OM, III, 97-98, *ET*², III, 362-363.

bilgileri insanların ağzından duyduğu gibi yazmıştır. Kitaplarla karşılaştırarak düzeltmemiştir. Bu bakımdan verdiği bilgiler folkloriktir. Kitapta o zamanki coğrafyayı, şehirlerdeki hayatı, önemli kurumları, binaları, çarşıları, halkın adetlerini ve yaşayışlarını kendisine has akıcı, mübalağalı halk üslubuyla anlatır. Kitap kendi zamanının tarihi bakımından çok değerlidir. Osmanlı edebiyatında, türünde başka bir eşi yoktur. Kitabın birinci cildinde İstanbul ve çevresi, ikinci cildinde 1050-1058 yılları arasında Bursa, İznik, Batum, Trabzon, Gürcistan, Erzurum, Girit, Azerbaycan, Abhazya vs. anlatılır. Üçüncü ciltte Şam, Filistin, Urmiye, Sivas, Kürdistan, Ermenistan, Rumeli'nin bir kısmı, dördüncü ciltte Van, Tebriz, Bağdad, Basra vs. anlatılır (1065-1066/1655-1656), Beşinci ciltte, Van, Basra, Oçakav (Karakerman), Rakoçi'ye karşı sefer, Rusya'ya bir akın, Anadolu âsilerine karşı sefer, müellifin Bursa'dan Edirne'ye gidişi, 1659 yılında Buğdan'a gidişi, Erdel seferi, Bosna ve Dalmaçya'ya gönderilişi, 1660 yılında Sofya'ya dönüşünden bahsedilir. Altıncı ciltte Balkanlar, Macaristan, Hollanda'ya kadar varan bir akın, yedinci ciltte Avusturya, Kırım, Dağıstan, Kafkas ülkeleri, Astragon, sekizinci ciltte Kırım, Girit, Selanik, Rumeli anlatılır. Dokuzuncu ciltte Hicaz'dan, onuncu ciltte Mısır'dan bahsedilir. 1314-1316 yıllarında kitabın I-VI. ciltleri, yine bazı kısımları, 1258, 1890m.'de İstanbul'da, bir miktarı 1264 yılında Bulak'ta, X. cildi 1938 yılında İstanbul'da basılmıştır. Son yıllarda (biri 1993) Üçdal Yayınları tarafından İstanbul'da tamamı basılmıştır. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin taraflarından 1989 yılında Harvard'ta yeni bir baskısı yapılmıştır. Orhan Şâik Gökyay tarafından hazırlanan transkripsiyonlu birinci cildin neşri 1996 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Bazı kısımları ise Avrupa dillerine tercüme edilmiştir. Henüz tam bir tenkitli neşri yapılmamıştır. İçindeki nadir kelimelerin açıklaması üzerinde Robert Dunkoff çalışmış, bu çalışma 1989 yılında Harvard'ta yayınlanmıştır. Müellif eserinin I, 385 sayfasında *Sikke-nâme* adlı başka bir eser yazdığını söyler. Bu eserin zamanındaki paraların tarihi bakımından önemli olması gerekir. Henüz keşfedilmemiştir.³³⁰

29. **Ebû Bekr b. Behram el-Dımaşkî:** XI/XVII. yüzyıl coğrafyacılarının ve tarihçilerinin en büyüklerinden biridir. Dımaşk'ta doğdu. Memleketinde tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul'a geldi. Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (ölm. 1676)'nın yakın adamları arasına girdi. Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin kardeşinin oğlu Mehmed İzzetî (ölm. 1681)'nin mülazımı oldu. Ardından 40 akçe yevmiye ile bir medreseye müderris tayin edildi. 1080/1669'da İstanbul'daki Abdullah Ağa Medresesi'ne, 1086/1675'te

³³⁰ OM, III, 15-16; İA, IV, 400-412, *ET*², II, 736-739; DİA, XI, 529-533; Babinger, s.241-245.

Hasodabaşı Medresesi'ne, 1087/1676 yılında Zekeriyya Efendi Medresesi'ne, 1089/1678'de Sahn-ı Seman'a müderris oldu. 1096/1685 yılında Vefa Hâkânî'sine tâyin edildi. 1101/1690'da Haleb kadılığına getirildi. 1102/1691 tarihinde bu görevdeyken öldü.

İstanbul'da Fazıl Ahmed Paşa, Kara Mustafa Paşa'ların yardımıyla Sultan IV. Mehmed'le tanıştı. Hollandalı coğrafyacılar Wilhelm Belau (ölm. 1638) ve oğlu Jean tarafından 1650-1662 yıllarında Amsterdam'da neşredilen *Atlas Major*'u Türkçe'ye tecrüme etmekle görevlendirildi. Latince bilen iyi tercümanların yardımıyla kitabı 1675-1685 yılları arasında 6 cilt halinde tercüme etti. Osmanlı coğrafyasıyla ilgili bazı kısımlar ilâve etti. Adını *Nusret el-İslâm ve'l-sürûr fî tahrîri Atlas Mayor* verdi. Tercüme serbest yapılmıştır. Pek çok yerinde kısaltmalar ve ilâveler vardır. Tam nüshası Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü, nr. 325-333'te bulunmaktadır. Eserin birinci cildi genel coğrafya ve kozmografiyadan, ikinci-beşinci ciltleri Avrupa-Asya'dan, Avrupa ülkelerinden, altıncı cildi Afrika kıtasından, yedinci cildi İtalya'dan, sekizinci cildi Çin'den ve bazı Asya ülkelerinden, dokuzuncu cildi Amerika'dan bahseder. Kitap henüz basılmamış, üzerinde gerekli inceleme yapılmamıştır.

Ebû Bekr el-Dimaşkî daha sonra bu eserini iki cilt halinde ihtisar (hülasa) etmiştir. Bu muhtasarın da nüshaları zamanımıza gelmiştir. Üzerinde gerekli inceleme yapılmamıştır. Müellif, ayrıca, coğrafyaya dâir Arapça bir risâle yazmıştır. Bir nüshası zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır. Bir de *Cevlân el-eskâr fî acâib el-aktâr* adında eseri vardı.

Ebû Bekr el-Dimaşkî tarih sahasında ise Osmanlı Devleti'nin teşkilâtından, idâre tarzından bahseden *el-Feth el-rahmânî fî tarzı Devlet el-Osmânî* adında bir eser daha yazmıştır. Son yıllarda bu kitap macar Türkiyatçılarından Georgy Hazai tarafından bulunmuş ve neşre hazırlanmıştır. G. Hazai bu eser hakkında X. Türk Tarih Kongresi'nde bir tebliğ sunmuştur. Onun verdiği bilgiye göre, eser Osmanlı Devleti'nin merkezi ve taşra teşkilâtından, ordudan, malî teşkilâtından bahseder.³³¹

30. Hezarfen Hüseyin Efendi: İstanköy adasından Cafer adlı birisin oğludur. İlk tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra İstanbul'a geldi. Tahsilini İstanbul'da tamamladı. Ömrünün gerikalan kısmı bu şehirde geçti. Büyük bir

³³¹ Şeyhî, *Vakâyi el-fuzalâ*, II, 33; Murâdî, I, 50-51; *DİA*, X, 110-111, *S.I*, 174-175; *OM*, III, 315; Babinger, s.248-249; E. İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası", *Belleken*, LVI, sayı 217, Ankara 1992, s.738-741; *OALT*, s.355-356; Adıvar, s.153-155; *X. Tarih Kongresi tebliğleri*, 1995; C. İzgi, II, 267-268.

kütüphanesi vardı. 1103/1691 yılında İstanbul'da öldü. Evliya Çelebi tarafından onun kanat takarak Galata Kulesi'nden Üsküdar'daki Doğancılaraya uçtuğunun söylendiği anlatılır ise de bu doğru olmamalıdır. Uçan şahıs Hasan Ahmed Çelebi'dir. Avrupalı seyyahlar Hazerfen'in kütüphanesinden faydalanmışlardır. Bilgisini takdir ederler. Grekçe, İbranice de bildiği anlaşıyor.

Hezarfen Hüseyin Efendi *Tenkîhü tevârih-i mülûk* adında bir eser yazmıştır. Bu eser dokuz kısım, bir hâtime'den meydana gelir. Her kısım fasıllara ayrılır. Hezarfen bir dünya tarihi olan bu kitabı yazarken Mirhond, Âlî ve Avrupalı tarihçilerin eserlerinden faydalanmıştır. Hellas, Roma ve Bizans'tan ilmî şekilde bahseden ilk tarihçilerdendir. Eserinin beşinci babı Osmanlı tarihinden bahseder. Kitap IV. Mehmed'in 1083/1672 yılında Kamanice'yi fethi ile sona erer. Müellif bu eserini 1081/1670 yılında yazmaya başlamış, 24 Şevval 1083/12 Şubat 1673 tarihinde bitirmiştir. Hâtimede meridyen ve paralellerin tayininden bahseder. Yazmaları zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır. Yunan filozofları hakkındaki bab H.F. von Diez tarafından *Denkwürdigkeiten von Asien*, I, 71 vd.'da, Danişmendîlere dâir bab A. D. Mordtmann tarafından *ZDMG*, XXX, 468 vd.'da yayınlanmıştır.

Hezarfen 1080/1669 yılında *Telhis el-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân* adında IV. Mehmed devrindeki ana kanunlar hakkında önemli bir eser yazmıştır. Kültür tarihi bakımından son derece önemli olan bu eser onüç baba ayrılır. Birinci babta Osmanlıların asılları ve Osmanlı sultanları, ikinci babta İstanbul'un inşası, Bizans devrindeki anıtlar, Osmanlı yapıları, Osmanlı sarayı, saraydaki memurlar, hazinedeki kutsal emanetler, üçüncü babta Dîvan'ın düzeni, Saray'daki âdetler, eğlenceler, dördüncü babta devletin gelirleri, çiftlikler, vilâyet maliye memurları, sultan ve sadrazam hasları, beşinci babta devletin belirli olmayan gelir-giderleri, güneş-ay yılı arasındaki fark, kara-deniz orduları, devlete âit arazi, altıncı babta mîrmîranların, emîrlerin, timar sahiplerinin bağlı oldukları düzen, yedinci babta kapıkulları, silah çeşitleri, yeniçeri ocakları, sipahiler, topçular, cebeciler, sekizinci babta tersâne-mühimmat ocakları, tersane subayları, dokuzuncu babta Kırım hanlarının töreleri, harbe katılmaları, düzenleri, onuncu babta ulemanın düzenleri, berat ücretleri, onbirinci babta vergiler, onikinci babta madenler, tuzlar, bazı şehirlerin düzenleri, onüçüncü babta şehzâdenin sünnet düğünü anlatılır. Kitap zamanımıza gelmiş, fakat henüz basılmamıştır. Paris, Bibliothèque Nationale, TY, nr. 694'te bir transkripsiyonu bulunmaktadır. Fransızca tercümesi F. Pétis de la Croix tarafından 1695'te Paris'te, İtalyanca tercümesi Giovanni Battista Donado tarafından 1688'de Venedik'te

yayınlanmıştır. Hezarfen'in İslâm ve Yunan kaynaklarından faydalanarak bir Roma İmparatorluğu tarihi yazdığı da söylenir. Belki bu eser birinci kitabın Roma İmparatorluğu'na âit kısmıydı.³³²

31. **Müneccimbaşı Ahmed b. Lutfullah:** Aslen Karamanlı olup Selanik'te doğdu. Babası çulhacıydı. İlk tahsilini memleketinde Selânik Mevlevîhanesi şeyhi Mehmed Efendi'den aldı. Sonra, Selanik müftüsü Abdullah Efendi'den tefsir, hadis, fıkıh okudu. 1653-1654 yıllarında İstanbul'a geldi. Şeyhülislâm Minkâri-zâde Yahya, Mevlânâ İbrahim el-Kürdî, Ahmed el-Nahlî gibi âlimlerden okuyarak tahsilini tamamladı. Kasımpaşa Mevlevîhanesi şeyhi Halil Dede'nin müridi ve talebesi oldu. Bu arada Reisülküttâb Salih b. Nasrullah'dan tıp, felsefe, astronomi, matematik dersleri aldı. Münecceimek Şekîbî Mehmed Çelebi'den de faydalandı. Onun 1078/1668 yılında ölümü üzerine Münecceimbaşı tâyin edildi. Padişah musahibi (nedîmi) oldu. 1099/1687 yılında kendi isteğiyle münecceimbaşılikten ayrılarak hacca gitti. Morali Mehmed Paşa ile Kahire'ye vardı. Hasan Paşa'nın Mısır valiliği boyunca Kahire'de kaldı. 1102/1691 yılında Hicaz'a geçti. Hacc yaptı, Mekke Mevlevîhanesi şeyhi oldu. 1105/1694 yılında Medine'ye geçti, orada altı yıl kaldı. 1112/1700 yılında Medine'den Mekke'ye döndü. 1113/1702 yılında Mekke'de öldü. Dil, edebiyat, mantık, ahlak, tefsir, tasavvuf, astronomi, hesap, musikî, tarih konularında 20'den fazla eser yazdı. *Gâyet el-uded fi ilm el-aded*, *Hâşiye alâ Usûli Öklides* adlı matematiğe dâir eserleri önemlidir.

Tarih sahasında *Câmi el-düvel* veya *Sahâif el-ahbâr* adlarıyla bilinen Arapça büyük İslâm tarihi önemlidir. Osmanlılar devrinde İslâm ve Osmanlı tarihi hakkında meydana getirilen eserlerin başında gelir. Bu eseri meydana getirirken 70 kadar Arapça, Türkçe, Farsça kaynaktan ve kendi topladığı bilgilerden faydalanmıştır. Devletlere göre tertib edilen eser 1083/1672 yılına kadar gelir. Şâir Nedim tarafından 1720-1730 yıllarında Türkçe'ye tercüme edilmiş, bu tercüme İstanbul'da 1285 yılında basılmıştır. Metninden ise, Fatih devrinin sonuna kadar gelen Osmanlı tarihi kısmı (1299-1481) Ahmed Ağırakça tarafından Türkçe tercümesiyle beraber 1995 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Ali Öngül de Selçuklular ve Anadolu Selçukluları devirlerini neşre hazırlamıştır. Hasan Fehmi Turgal 1943 yılında İstanbul'da aynı kısmın tercümesini yayınlamıştı. İsmail Erünsal ise 1976 yılında Osmanlıların başından Kanunî devrine kadarki kısmın tercümesini neşretmiştir. Minorsky bu eserden faydalanarak *Târihü Bâb el-Ebvâb* kısmını

³³² OM, III, 243-244; Babinger, s.251-255, *ET*², III, 644-645.

Studies in Caucasian history'de 1953 yılında Londra'da yayınlamıştır. Kitabın tamamı neşre hazırlanmaktadır. Ahmed Ağırakça'nın yayınladığı kısmın mukaddimesinde eserin muhteviyatı tafsilatlı olarak verilmektedir.³³³

32. **Naîmâ, Mustafa Efendi el-Halebî:** 1065/1655 yılında Haleb'te doğdu. İstanbul'a gelerek 1100/1688 yılında Eski Saray Baltacıları Ocağına girdi. Bu arada Bayezid Camii'ndeki derslere devam ederek edebiyat, astronomi vs. ilimler öğrendi. Divan katipleri arasına girmek için çırac oldu. Kalaylıkoz Ahmed Paşa'nın hizmetinde divan kâtipliğine yükseldi. Bundan sonra, tarihe meraklı olan Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın hizmetinde bulundu. Amca-zâde *Menar* şârihi-zâde Ahmed Efendi'nin yazdığı bir *Osmanlı tarihi* müsveddesine sahipti. Naîmâ'yı bu müsveddeleri kullanarak bir Osmanlı tarihi yazmakla görevlendirdi. 1700 yılı civarındaki bu tâyinden sonra Naîmâ tarihle yakından uğraşmaya başladı. Eserinin ilk kısımlarını yazıp Sadrazam Amca-zâde Hüseyin'e takdim etti. Amca-zâde de ona İstanbul gümrüğünden günde bir kese kuruş (120 akçe) maaş bağladı. Daha sonra, Naîma, Sadrazam Damad Hasan Paşa, Kalaylıkoz Ahmed Paşa, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa zamanlarında da itibarını korudu. Damad İbrahim Paşa zamanında 1116/1704'te Anadolu muhasebecisi ve haccgân, 1121/1709'da teşrifâtçıbaşı ve vakanüvis (resmî tarihçi) oldu. 1125/1713'de defter eminliğine, 1126/1714'te Baş muhasebe Kalemi halifelğine, 1127/1715'te Silahdar kâtipliğine getirildi. 1128/1716 yılında Mora Seferi sırasında Serasker Kethüdasıyken Patras'ta öldü.

Astronomi ve tarih ilimlerinde üstad olan Naîmâ hayatı boyunca devlet büyüklerinin himayesini gördü. Bu konularda eserler yazdı. Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın adına nisbetle *Ravzat el-Hüseyin fi hulâsati ahbâr el-hâfikayn* adlı, yukarıda yazmakla görevlendirildiğini söylediğimiz Osmanlı tarihi Türkçe tarih yazarlığının şaheserlerindendir. *Şârih el-Menâr-zâde* Ahmed Efendi'nin müsveddelerini düzenlemek ve üzerine ilâveler yapmak suretiyle, bir roman tarzında, hadiselerin içyüzünü aydınlatarak, nükteli ve imalı bir üslupla kaleme alınan eser sonraki tarihçilerin elkitablarından olmuştur. Eser 1000-1070/1591-1659 yılları Osmanlı tarihinden bahseder. İbn Haldun, Âlî, Kâtip Çelebi gibi büyük tarihçilerin eserlerinden faydalanılarak yazılan mukaddimesi ayrı bir önem taşır. Burada tarih ve tarih felsefesine dâir çeşitli âlimlerin fikirleri iyi bir üslupla anlatılmıştır. Eserin nüshaları zamanımıza gelmiştir. İlki İbrahim Müteferrika tarafından 1147

³³³ OM, III, 142-143; *İA*, VIII, 801-805, *ET*², VII, 573; *GAL*, II, 429, S.II, 637; Babinger, s.258-259; A. Ağırakça, *Câmiü'd-düvel, Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1995, s.9-49; *OALT*, s.360-361.

yılında olmak üzere, 1259, 1280, 1281-1283 yıllarında İstanbul'da dört defa basılmıştır. Bu arada çeşitli kişiler tarafından yapılan parça baskıları vardır. Tam olarak Fransızca'ya, kısmen Macarca'ya çevrilmiştir.

Naîmâ bir de Abdurrahman b. Nasrullah el-Şeyzerî tarafından Salahaddin el-Eyyûbî adına yazılan ve Yavuz Sultan Selim tarafından çok takdir edilen *el-Nehc el-meslûk fi siyâset el-mülûk* adlı eseri Türkçe'ye çevirmek istemiş ve nüshasını bulamadığı için bunu yapamamıştır. Bu eser daha sonra I. Abdülhamid zamanında Nahîfî Mehmed Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.³³⁴

33. **Nazmî-zade Hüseyin Murtazâ b. Ali:** Nazmî mahlaslı Seyyid Ali (ölm. 1655)'nin oğludur. Bağdad'ta doğmuş, buradaki Osmanlı valilerinin hizmetinde bulunmuştur. Maliye Hazinesi'nde Ruznâme'ci Halifesi olmuştur. 1133/1720 yılı civarında Bağdad'ta ölmüştür.

Nazmî-zâde tarih, din, astronomi, edebiyat sahalarında eserler vermiş, Arapçadan, Farsçadan önemli bazı eserleri Türkçe'ye çevirmiştir. Tercüme ettiği eserler arasında *Kâbus-nâme*, İbn Arabşah'ın *Acâib el-makdûr* adlı Timur tarihi, av kuşlarına dair bir eser bulunmaktadır. Bu tercüme 1277, 1929 yıllarında İstanbul'da basılmıştır. Tarihe dair eserlerine gelince bunların başında *Gülşen-i hulefâ* adlı Bağdad tarihi vardır. Kuruluşundan 1130/1718 yılına kadar Bağdad tarihinden bahseder. Bir babı Mısır Abbasi halifelerine ayrılmıştır. Zamanındaki olayları anlattığı son bölümleri çok değerlidir. 1130 yılından sonraki bazı olaylar da esere ilâve edilmiştir. Osmanlılar devrindeki Bağdad valileri hakkında başlıca kaynaklardandır. Daha sonra, Kerküklü Rasul Hâvî esere 1132-1237-1720-1825 yılları Bağdad tarihinden bahseden bir zeyl yazmıştır. *Acâib el-makdûr* tercümesi 1142 yılında, *Gülşen-i hulefâ* 1143 yılında İbrahim Müteferrika tarafından İstanbul'da basılmıştır. *Gülşen-i hulefâ* zeyli ise 1246 yılında Bağdad'ta basılmıştır. *Kâbus-nâme* tercümesi 1898 yılında Kazan'da yayınlanmıştır. Nazmî-zade *Câmi el-envâr fi menâkıb el-ahyâr* adında bir *Tezkire-i evliyâ-i Bağdad* yazmıştır. Bu eser henüz basılmamıştır. Bağdad ve etrafındaki şeyhler ve velilerin hayatlarından bahseder. Ayrıca, Veysî ve Nâbî'nin siyerleri üzerine yazdığı bir zeyli vardır.³³⁵

³³⁴ OM, III, 151-152; İA, IX, 44-49, *El*², VII, 917-918; Babinger, s.269-270; OALT, s.387.
³³⁵ Sâlim, *Tezkire*, s.620; OM, III, 152-154; Babinger, s.274-277; OALT, s.390-392.

34. **Silahdar Mehmed Ağa, Fındıklılı:** Hoca-zâde diye de tanınan Silahdar Mehmed Ağa 1069/1658 yılında İstanbul'da doğdu. Sarayda Enderun Mektebi'nde eğitildi. Zülüflü baltacı, bostancı, seferli, dülbent ağası gibi saray memurluklarında bulundu. 19 Temmuz 1703'te çuhadar, 1704 başlarında Silahdar oldu. Bundan biraz sonra emekli oldu. 1723 yılında İstanbul'da öldü.

Silahdar Mehmed Ağa, Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'sine bir zeyl yazmıştır. 1654-1695 yılları arasındaki Osmanlı tarihinden bahseden bu eser Silahdar tarihi adıyla anılır. Viyana Kütüphanesi, nr. 1095'teki nüshası 1729 yılına kadar gelir. Bu nüshanın sonundaki zeyl başka bir tarihçi tarafından yazılmış olmalıdır. Eser 1928 yılında İstanbul'da Silahdar tarihi adıyla basılmıştır. Başında Ahmed Vefik'in müellifin hayatı hakkında bir önsözü yer alır. Bu baskı iki cilt olup 1065-1106 hicrî yıllarındaki Osmanlı tarihinden bahseder. Viyana nüshası henüz basılmamıştır.³³⁶

35. **Osman-zâde Ahmed Tâib:** Süleymaniye ruznâmçecisi Osman Efendi'nin oğlu olup 1070/1660 yılı civarında İstanbul'da doğdu. İyi bir tahsilden sonra 1089/1678 yılında mülazım oldu. Sonra müderrislik yaptı. 1106/1694'te Feyziye Medresesi müderrisliğine getirildi. Çeşitli medreselerde görev yaptıktan sonra, 1128/1716 yılında Ayasofya Medresesi müderrisi oldu. Bundan sonra Padişah III. Ahmed ve Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa ile tanıştı. Onlara telif ve tercüme eserler takdim etti. Nihayet, 1135/1723 yılında Mısır kadılığına tâyin edildi. 1136/1724 yılında Mısır'da öldü.

Osman-zâde Ahmed Tâib öğretim, kadılık görevleri esnasında edebiyat, hadis, ahlak, tarih konularında eserler yazdı veya tercüme etti. Eserleri arasında şiir, şiir divanı ile bir münşeat mecmuası vardır. Tarih konusundaki eserlerine gelince, bunların en meşhuru ilk Osmanlı veziri Alâeddin Ali Paşa'dan başlayarak, 1115/1703 yılında azledilen Sadrazam Râmî Mehmed Paşa'ya kadarki Osmanlı vezirlerinden bahseden *Hadikat el-vüzerâ* adlı kitabıdır. Eserde 92 sadrazamın hayatlarını kısa kısa anlatır. Bu eser 1271 yılında İstanbul'da basılmıştır. Sonunda Dilâver Ağa-zâde Ömer, Ahmed Câvid ve Abdülfettah Şefkat el-Bağdâdî'nin esere yazdıkları zeyiller bulunur. İkinci eseri ise, Osman Gâzî'den II. Mustafa'ya kadar (1299-1703)'ki Osmanlı sultanlarının hayatlarından bahseden *Hadikat el-mülûk* (*Tuhfet el-mülûk, Fazâil-i Âl-i Osman*) adıyla anılan kitabıdır. Eseri Damad İbrahim Paşa'ya sunmuştur. Bu eser 1299'da İstanbul'da basılmıştır.

³³⁶ SO, IV, 220-221; OM, III, 69-70; Babinger, s.277-278.

Sonunda Hâşim'in *Nuhbet el-mülûk* adlı zeyli vardır. Münşeâtında bulunan mektupların bir kısmı zamanın ünlü kişilerine hitaben yazılmıştır.³³⁷

36. **Belîğ, İsmâil b. İbrahim el-Burusavî:** Osmanlı tarihinde biyografiye dair eserlerin önemli bir kısmını tezkireler meydana getirir. Bunlardan birkaçından yukarıda bahsedildi. Kınalı-zâde Hasan Çelebi (ölm. 1604)'nin *Tezkiresi* bunların en önemlilerindendir. İbrahim Kutluk tarafından 1978, 1981 yıllarında Ankara'da TTK yayınları arasında neşredilmiştir. Bu konuda eser yazanlardan biri de Belîğ-i Burusavî'dir. 1079/1668 yılında Bursa'da doğmuş, iyi bir tahsil görmüştür. Şiir ve inşâ sanatlarına vakfettiği hayatının çoğunu Bursa'da geçirmiş, 1142/1729 yılında bu şehirde ölmüştür.

Belîğ, Kaf-zâde Abdülhayy'ın *Tezkiresine Tuhfet el-âsâr li zeyli Zübdet el-eşâr* adıyla 450 şâirin hayatından bahseden bir zeyl yazmıştır. Eseri 1726 yılında tamamlamıştır. Kitap daha ziyade bir şiir antolojisidir. Henüz basılmamıştır. Belîğ'in biyografi sahasındaki asıl meşhur eseri *Güldeste-i riyâz-ı irfan ve vefeyât-ı dânişverân-ı nâdiredan* adlı kitabıdır. Bu eseri Baldr-zâde'nin eserine zeyl olarak kaleme almış, 1135/1722 yılında bitirmiştir. Kitap Bursa'da vefat etmiş meşhur kişilerden bahseder. Beş gülbün (bölüm)e ayrılır. Birinci gülbünde sultanların, şehzadelerin, vezirlerin hayatlarından mezarlarından, ikinci gülbünde büyük şeyhlerin, vaizlerin, dervişlerin, üçüncü gülbünde âlimlerin, müderrislerin, salih kişilerin, dördüncü gülbünde şâirlerin, beşinci gülbünde hekimlerin, mûsikîşînasların, meddahların hayatlarından, eserlerinden ve mezarlarından bahsedilir. Bursa şehrinin siyasi ve kültürel tarihi bakımından çok önemli olan bu kitaptaki biyografilerin sayısı 550'dir. Kitap üzerine Eşref-zâde Şeyh Ahmed Ziyâeddin, Şeyh Fahreddin, İzzî-zâde Şeyh Abdüllatif, Bakırcı Mehmed Râşid zeyiller yazmışlardır. *Güldeste* 1302 yılında Bursa'da yayınlanmıştır. Bursa ile uğraşan tarihçilerin başlıca kaynaklarından. Belîğ'in diğer eserleri edebiyat, hadis konularındandır. Bunlardan bir Tokat yolculuğunu anlatan *Sergüzeşt-nâme*, Bursa güzellerinden bahseden *Şehrengiz*, fıkıh-edebiyat-biyografi karışımı *Gencîne-i sâyeğân* önemlidir.³³⁸

Aynı devirde yaşayan Şeyhî'nin *Vekâyi el-fuzalâ* adlı *Şakâik* zeyli ile Sâlim'in *Tezkiresi* de önemli biyografi kitaplarındandır. Şeyhî'nin eseri Abdülkadir Özcan tarafından indeksleriyle faksimile halinde 1989 yılında

İstanbul'da, Sâlim Tezkiresi ise 1315 yılında yine İstanbul'da basılmışlardır.³³⁹

37. **Râşid, Mehmed Efendi:** XVII. yüzyıl sonlarına doğru İstanbul'da doğdu. Babası Malatyalı Kadı Molla Mustafa'dır. İstanbul'da tahsil yaptı. Tahsilini tamamladıktan sonra 1104/1693 yılında mülâzım (asistan) oldu. 1115/1704 yılında Hacı İlyas Medresesi'ne müderris tâyin edildi. Bundan sonra çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. 1126/1714 yılında Sadrazam Ali Paşa tarafından kendisine, ayrıca vakanüvistlik (tarih yazıcılığı) görevi verildi. 1134/1721 yılında Haleb'e kadı oluncaya kadar müderrislik ve vakanüvislik görevlerinde kaldı. Yerine Küçük Çelebi-zâde İsmail Asım vakanüvis tâyin edildi. Râşid Efendi yedi yıl Haleb kadılığı yaptıktan sonra, Mekke kadılığı pâyesiyle İran'a elçi gönderildi. 1142/1730'da İstanbul kadısı oldu. Altı ay sonra azledildi. 1147/1734 yılında Anadolu Kazaskeri oldu. 1148/1735 yılında İstanbul'da öldü.

Râşid Osmanlı vakanüvislerinin ikincisidir. Birinci vakanüvist Naîmâ'nın tarihine zeyl olarak yazdığı *Târih-i Râşid* adlı eseriyle ün yapmıştır. Bu eser 1071-1134/1660-1721 yılları arasındaki Osmanlı tarihinden bahseder. Son derece sağlam bir kaynaktır. Eserin 1282 baskısının ilk iki cildi Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Zübde-i vekâyat* adlı eserine dayanır. Bu eserin Abdülkadir Özcan tarafından tenkitli neşri hazırlanmış, 1995 yılında TTK yayınları arasında Ankara'da basılmıştır. Râşid tarihi ise birincisi 1153 yılında üç cilt, ikincisi 1282 yılında beş cilt olmak üzere İstanbul'da iki defa basılmıştır. Bundan başka, *Sihhat-âbad* adında bir mesnevisi, bir *Divanı*, bir *Münşeât mecmuası*, fetihnâmeleri, vakfiyeleri vardır.³⁴⁰

38. **İbrahim Müteferrika:** Osmanlı Devleti'nin yenileşmesine ve kültür hayatına önemli hizmetlerde bulunan mühtedilerdendir. Hristiyan ve Kalvenist bir aileden 1674 yılında Macaristan'da dünyaya geldi. 1692 yılında esir edilerek İstanbul'a getirildi. Müslümanlığı kabul ederek Osmanlı Devleti hizmetine girdi. Avrupa'da dini hürriyetleri ilk defa gerçekleştiren Erdel bölgesinden olan İbrahim Müteferrika zamanına göre geniş ufuklu düşünen kişilerdendir. Yeni dini hakkında *Risâle-i İslâmiye* adlı bir eser yazmış, yabancı dil bildiği için Reisülküttâb kaleminde çalışmış, müteferrika makamına getirilmiştir. 1715 yılında Mora meselesi konusunda Prens

³³⁷ OM, II, 116-117; İA, IX, 453-456, SO, I, V, 242-243; Babinger, s.279-281; DİA, XV, 22-23.

³³⁸ OM, II, 102-104; İA, II, 489-491, E², I, 1200; Babinger, s.288-290; DİA, V, 415-416.

³³⁹ OM, III, 74; Babinger, s.292-294, 298-299; E², VIII, 1025-1026.

³⁴⁰ OM, III, 55-57; İA, IX, 632-634, E², VIII, 455-456; Babinger, s.294-295. Emîr Mehmed b. Hasan b. Sinan el-Suûdî (ölm. 1591)'nin *Hadîs-i nev* adlı eseri hakkında C. İzgi, II, 260-262'de geniş bilgi vardır.

Savoie'li Eugene ile Viyana'da müzakereler yapmıştır. 1716'da Avusturya'ya karşı birleşen Macarların tercümanı ve komiseri sıfatıyla Belgrad'da bulundu. Bundan sonra, devamlı olarak Osmanlı Devleti adına elçilik ve müzakerecilik yaptı. 1735 yılından sonra müteferrikalık görevini oğlu İbrahim'e devretti. 1158/1745 yılında İstanbul'da öldü.

İbrahim Müteferrika devlet memurluğu yanında değerli eserler yazmış. Padişah III. Ahmed ve Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın yardımlarıyla İstanbul'da Matbaa-i Âmire'yi açarak 1724'ten sonra bu matbaada değerli eserler basmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki müslümanlar arasında ilk matbaa tesis eden ve kitap basan kişidir. Bu konuda *Vesilet el-tibâa* adlı bir eser yazarak dinî çevrelere matbaanın ve kitap basmanın önemini izah etmiştir. Bu eser *Lügat-ı Vankulî*'nin 1169-1170 yıllarında basılan ikinci baskısı ile beraber yayınlanmıştır. Bastığı eserler arasında *Naimâ tarihi*, *Râşid tarihi*, *Târîh-i seyyah der zuhur-i dğavâniyan* (1141 h.'de), *Tuhfet el-kibâr fi esfâr el-bihâr*, *Târîh-i kadîm*, *Gülşen-i hulefâ*, kendi eseri *Usûl el-hikem fi nizâm el-âlem*, *Takvîm el-tevârih*, *Târîh-i Çelebi-zâde Efendi*, *Ahvâl-i gazavât der diyâr-ı Bosna* vardır. Coğrafya konusunda ise iki eser basmıştır. Bunlardan Mehmed el-Su'ûdî'nin *Târîh-i Hind-i Garbî* veya *Hadîs-i nev* adıyla anılan Amerika kıtası tarihi ve coğrafyası ile (Bu eser 1730 yılında basılmıştır. 1987 yılında tıpkı basım olarak Ankara'da tekrar yayınlanmıştır.) Kâtip Çelebi'nin *Cihan-nümâ*'sıdır. *Cihan-nümâ*'ya bir mukaddime, bir fihrist, *Tezyîl el-tâbi* adı ile bir zeyl yazmıştır. Bu zeyle Ebû Bekr b. Behram el-Dîmaşkî'nin *Muhtasarı Nusrat el-İslâm ve'l-sürûrî*'undaki Anadolu ve Arabistan tarihiyle ilgili bilgileri almıştır. Mukaddimede geometri ile ilgili bilgilerden, astronomiye dâir çeşitli meselelerden, bu arada Kopernik ve Tycho Brahe'nin nazariyelerinden, Descartes'in girdaplar nazariyesinden, Aristo'nun ağır cisimlerin yere yaklaşması, hafif cisimlerin yerden uzaklaşması, pusula, yerin güneş etrafında dönmesi gibi çeşitli meselelerden bahsetmiştir. Kitapta verilen haritaların ve şekillerin bir kısmını da kendisi ilâve etmiştir. Bu sebeple kendisini kitabın başında İbrâhim el-Coğrâfî adıyla anar. Bu eserdeki ve *Hadîs-i nev*'deki haritalardan başka, Marmara Denizi, Kara Deniz, İran ve Mısır haritalarını yayınlamıştır. Devlet idaresinden ve Osmanlı Devleti'nde yapılması gereken yeniliklerden bahseden *Usûl el-hikem fi nizâm el-âlem* adlı eseri siyaset ilmi bakımından önemlidir. Eser Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Mıknatıs hakkında *Füyûzât-ı muknâtisiye*

astronomi hakkında *Mecmûat el-hey'et el-kadîme ve'l-cedîde* adlarında eserleri yazmıştır. İkinci eseri basamamıştır.³⁴¹

39. **Bartınlı İbrahim Hamdi ve Diğer Bazı Coğrafyacılar ve Tarihçiler:** XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan ve coğrafya-tarih karışımı eser yazan birden çok Osmanlı âlimi vardır. Bunlardan biri Hasan Esîrî b. Şeyh Hüseyin el-Burusavî (ölm. 1721'den sonra)'dır. Bu zat *Miyâr el-düvel ve misbâr el-milel* adında, bilhassa XVII. yüzyıl Osmanlı tarihi ve coğrafyasından bahseden büyük bir eser yazmıştır. Bu eserinde II. Viyana Kuşatması ve bu sefer sırasında cereyan eden olaylar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Zamanımıza nüshaları gelen eser henüz basılmamıştır.³⁴²

Bu sırada yazılan coğrafya-hatırat karışımı eserlerden biri de Yirmi Sekiz Mehmed Çelebi (ölm. 1732)'nin *İcmâl-i Avrupa* adlı eseridir. Müellif bu eserinde, 1720-1721 yıllarında yaptığı Fransa seyahatinin hatıralarını, Paris'te gördüğü yenilikleri anlatmıştır.³⁴³

Yine aynı sıralarda yaşayan Petros Baronian (1733'te sağ) 1733 yılında Jacques Robb'un *La Méthode pour apprendre facilement la géographie* adlı eserini *Cem-nümâ fi fenn el-coğrafya* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir. Kitapta o zamana kadar Türkçe'ye geçmemiş modern matematik ve fizikî coğrafya ile ilgili bilgiler verir. Çok sayıda harita yer alır. Kitap henüz basılmamıştır.³⁴⁴

Bu asırda yaşayan coğrafyacıların en önemlisi Bartınlı İbrahim Hamdi (1750'de sağ) olmalıdır. Bu zatın çocukluğu, babasının yanında Tameşver'de ve Balkanlarda geçmiştir. Bir müddet Hotin defterdarı kâtipliği yapmıştır. 1733-1734 tarihlerinde onu İstanbul'da görüyoruz. Bu sırada Sultanahmed'teki Akbiyık mahallesinde oturmuştur. Daha sonraki yılları da Rumeli'de ve İstanbul'da geçmiştir. 1749-1750 yıllarında *Atlas* adlı büyük eserini tamamlamıştır. Bu eser hakkında Talat Mümtaz Yaman, Cengiz Orhonlu birer makale yazmışlardır. Zamanımıza gelen eserde haritalar mevcut değildir. Müellifin eserin haritalarını yapıp yapmadığı bilinmiyor. Kitap tarih-coğrafya karışımı çok hacimli bir eserdir. Çeşitli nüshaları vardır. Müellif bu eseri yazarken İslâm dünyasında, Avrupa'da yazılan tarih ve

³⁴¹ OM, III, 18-22; İA, V/II, 896-900, *ET*², III, 466-468; E. İhsanoğlu, "Batı İlmî ve Osmanlı Dünyası", *Belleten*, LVI, sayı 217, Aralık, Ankara 1992, s.741-747; Adnan Adıvar, *OTİ*, s.149, 168-173, 180, 186.

³⁴² OM, III, 18; Babinger, s.290-291; C. İzgi, II, 269-270.

³⁴³ OM, III, 164; Babinger, s.355; Adıvar, s.168-169; Türk Ansiklopedisi, XXIII, 405-406.

³⁴⁴ Adıvar, s.174; F. Taeschner, "Zur Geschichte des Djihannûma", *Mittelungen des Seminars für Orient*, s.110; aynı müellif, "Coğrafya", İA, III, 218; Adıvar, s.174.

coğrafyaya dâir çok sayıda kitaba müracaat etmiş, bu eserlerden topladığı bilgilere kendi müşahedelerini (gözlemlerini) katmıştır. Mukaddimesinde Avrupalıların coğrafyadaki üstünlüklerine temasla "İlm-i hey'et ve hendese ve coğrafya fenninde kezâlik tâife-i efrenc marifetleri bir mertebedirki, resm-i kartî ve keşf-i ahbar ve cezâirden meharef ve kemalleri bir vechile inkar olunamaz" der. Kitap zamanındaki coğrafya ve dünya tarihi bakımından son derece zengin kaynaklardır. Osmanlı devleti, coğrafyası, teşkilatı, Avrupa devletleri coğrafyası ve teşkilatı hakkında kıymetli bilgiler ihtiva eder. Kitabın muhteviyatı Esîrî Hasan Efendi'nin eseriyle benzerlik arzeder. Bu eserle, Ali Emîrî, coğrafya, nr. 75; Muallim Cevdet, O. 27; İstanbul Üniversitesi, TY, nr. 5976'da nüshaları olan *Atlas-ı Cihan* adlı eser aynı olmalıdır. *Atlas-ı Cihan*'ın da nüshaları vardır. İçinde, tarih-coğrafyadan başka harp sanatından, istihkamcılıktan bahsedilir. Bu iki eser üzerinde yapılacak etraflı bir çalışma aynı eser olup olmadıklarını kesin olarak aydınlatacaktır. Her iki eser henüz iyice çalışılmamış ve basılmamıştır.³⁴⁵

XVIII. yüzyılda coğrafya ile uğraşan Osmanlı âlimlerinden biri mühtedilerden Osman b. Abdülmennan (ölm. 1785 civarı)'dır. Belgrad Divan tercümanlığı yapan bu zatın boşnak veya macar olma ihtimali vardır. Latince, Almanca, Fransızca, Arapça ve Türkçe'yi iyi biliyordu. Avrupa dillerinden tercüme yoluyla coğrafya, botanik, geometri, kimya konularında eserler meydana getirmiştir. Coğrafya konusunda 1163-1165/1749-1751 yıllarında, Köprülü Hafız Ahmed Paşa (ölm. 1769)'nın isteği üzerine, Hollandalı tabib, fizikçi, coğrafyacı Bernhard Varanius (1600-1676)'un *Geographia generalis in Qua affectiones generalles telluris expcautur* adlı eserini Türkçe'ye çevirmiştir. Newton'un da büyük takdirini kazanan bu eseri, Osman b. Abdülmennan Almanca'dan çevirmiştir. *Tercümetü kitab-ı coğrafya* adını vermiştir. Tercümede astoronomi ve fizikî coğrafya ile ilgili asıl önemli kısımlar çok özetlenmiştir. Osman b. Abdülmennan kitabı çevirirken kendisi de ilâveler yapmıştır. Kitapta Yeni Zelanda'dan da bahsedilir. Kitabın hâtimesi önemlidir. Bu kısımda kozmografya ve astronomik coğrafya konularında kıymetli bilgiler verilir. Yerin yuvarlaklığı ile ilgili deliller sıralandıktan sonra, yeri kâinatın merkezi kabul eden Batlamyus sisteminin bir şeması verilmekte, Kopernik sisteminden de bahsedilmektedir. Burada Kopernik sisteminin akla daha yakın olduğu, semâvi kitaplarda ise yerin merkez kabul edildiği ifade edilmektedir. Osman

³⁴⁵ Talat Mümtaz Yaman, "Cihan-nümâ'nın ilâveli bir nüshası", *Ülkü Mecmuası*, XV, Ankara 1940, s.41-49, 147-154, 248-257; Cengiz Orhonlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlas'ı", *TD*, sayı 16; C. İzgi, II, 271, İstanbul 1964, s.115-140.

b. Abdülmennan'ın kitabı zamanımıza gelmiş, üzerinde henüz ciddî bir çalışma yapılmamıştır.³⁴⁶

40. **Ahmed Resmî Efendi:** Osmanlı devlet adamlarından ve tarihçilerindendir. 1112/1700 yılında Girit adasının Hanya şehrinin Resmo kasabasında doğdu. 1146/1733 yılında İstanbul'a geldi. Reisülküttab divanında çalışmaya başladı. Bunda, Avrupa dillerinden birini veya bir kaçını iyi bilmesinin rolü oldu. Sonra, hâcegan sınıfına girerek Bursa mukâtaası pâyesine yükseldi. 1746-1752 yıllarında İstanbul ve Selânik baruthanelerinde nazırlık yaptı. 1171/1758 yılında şikk-ı sâni pâyesiyle Avusturya elçiliğine gönderildi. Kasım 1758'de İstanbul'a dönünce maliye tezkerecisi oldu. 1763'te Prusya sefiri, 1768'de ruznâmecî-i evvel oldu. Daha sonraki yıllarda murahhaslıklar yaptı. 1197/1783 yılında İstanbul'da öldü.

Ahmed Resmi Efendi Viyana ve Berlin'e elçilik göreviyle gittiği sıralardaki hatıralarını birer sefaretnâme yazarak anlatmıştır. Bu kitaplar Viyana ve Berlin'in o zamanki tarihi, sosyal durumu, yazarın uğradığı yerler hakkında kıymetli bilgiler içerir. Ayrıca, Ahmed Resmî, 1769-1774 yıllarındaki Osmanlı-Rus savaşı ve bunun sonunda yapılan Küçük Kaynarca anlaşması hakkında *Hulâsat el-i'tibâr* adlı bir eser yazmıştır. Bu eser Osmanlı tarihinin bu devrine ışık tutar. Kitap Hammer tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir. *Viyana Sefaretnâmesi* 1304, *Berlin Sefaretnâmesi* 1303 yıllarında, *Hulâsat, el-i'tibâr* ise 1282, 1286, 1307 yıllarında İstanbul'da basılmıştır. *Berlin Sefaretnâmesi*'nin bir de Paris baskısı vardır.

Ahmed Resmi Efendi'nin bunlardan başka, 64 reisülküttabın hayatlarından bahseden *Hadikat el-ruesâ*, Dârüsseâda ağalarının hayatlarından bahseden *Hamilet el-küberâ* adlı eserleri vardır. *Hadikat el-vüzerâ* 1269 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bir de sefaretnâme ve coğrafya kitaplarından derleme yoluyla *Coğrafya-i cedîde* adlı bir eser yazmıştır. Kitap bir mukaddime, altı bab, bir hâtimeden meydana gelir. Mukaddimede dünyanın büyüklüğünden, enlem ve boylam dairelerinden, birinci babta kartografyadan, diğer bablarda kıtalar coğrafyalarından bahseder. Hâtime'de ise astronomik coğrafyadan söz edilir.³⁴⁷

³⁴⁶ İ. Baliş, *Cultura Bosnjaka*, Vienna 1973, s.80-81; Adıvar, s.188; Cengiz Orhonlu, *aynı makale*, s.116; E. İhsanoğlu, *Yukarıda zikredilen makale*, s.747-749; R. Şeşen, "The translator of the Belgrade Concil Osman b. Abdülmennan....", *Transfer of Modern Science and Technology....*, nrş. E. İhsanoğlu, İstanbul 1992, s.372-383; C. İzgi, II, 271-272.

³⁴⁷ OM, III, 58-59; İA, I, 202, *El*, I, 303-304; Babinger, s.337-340; TA, I, 268; *DİA*, II, 121-122.

41. **Râif Mahmud Efendi:** Osmanlı devletinin yenileşmesine, modern ilmin Osmanlılara girmesine hizmet edenlerdendir. XVIII. Yüzyılın ikinci yarısının başlarında doğmuş, iyi bir tahsil yaptıktan sonra, önce Mektûbî-i Sadr-ı Âli Kalemî'nde kâtip olarak çalışmaya başlamıştır. Fransızca'yı iyi bilen Râif Mahmud Efendi 1798 yılında Londra Sefâreti başkâtibi oldu. Bu görevi sırasında Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat hareketleri ve devletin gelir kaynakları hakkında bilgi vermek için *Tableaux des nouveaux réglemens de l'Empire Ottoman* adıyla bir eser yazmış ve eseri yayınlamıştır. Müellif bundan sonra donanmay-ı hümayun müsteşarı oldu. Londra'dan dönerken Korfu adasının güzel bir haritasını yaptı. 1800 yılında Reisülküttab (Hariciye Nâzırı) oldu. 1805'te bu görevden ayrıldı. 1807'de Karadeniz Boğazı Anadolu ve Rumeli yakaları inşaat nazırlığına getirildi. Aynı yıl Mayıs ayında Nizâm-ı Cedid elbisesi giymek istemeyen yeniçeri yamaktan tarafından öldürüldü.

Râif Mahmud Efendi Fransızca ve İngilizceyi iyi bilen, tarih, coğrafya, müzik ve inşaatın anlayan bilgili bir kişiydi. İyi tanbur çalardı. Yukarıda bahsedilen eserinden başka Londra'da bir de coğrafya kitabı yazmıştır. İstanbul'a dönünce bu eseri, Viyana maslahatgüzarı Yakovaki Efendi'ye tercüme ettirmiştir. Bu tercüme müellif ile tarihçi Vasıf Efendi taraflarından kontrol edilmiş, *Ucâlet el-coğrafya* adı verilmiş, 1219 yılında Üsküdar Matbaası'nda basılmıştır. Sonuna 1218/1803 yılında basılan ve 24 haritadan meydana gelen *Cedid Atlas* tercümesi eklenmiştir. Bu haritaların hangi atlastan çerildiği belirtilmemiştir. Râif Mahmud Efendi o zamanki Fransa coğrafyasını iyi anlatmasına karşılık küçümsediği Kâtip Çelebi'nin *Cihan-nümâ*'sını aşamamıştır.³⁴⁸

42. **Şem'adânî-zâde Süleyman Efendi:** Tokat'ın Pazarlı nahiyesinden Mehmed Ağa'nın oğlu olup İstanbul'da Fındıklı semtinde dünyaya geldi. Bundan dolayı Fındıklılı nisbesiyle de anılır. İstanbul'da iyi bir tahsil yaptıktan sonra, Beypazarı, Provişte gibi taşra şehirlerinde kadılık yaptı. Sonra Rumeli Kazaskeri, ardından Beytûlmal kâtib görevlerinde bulundu. En son Mısır'da Feyyum'da çalıştı. 1193/1779 tarihinde İstanbul'da öldü. Zamanına kadar gelen genel bir İslâm tarihi yazdı. *Mürî'l-tevârîh* adındaki bu eserini 1188/1774 yılında tamamlayıp Sultan I. Abdülhamid'e sundu. Kitabı sonradan 1191/1777 yılına kadar getirdi. Başına Osmanlı Sultanlarının, sadrazamlarının, şeyhülislâmlarının listelerini koydu. Kitabın ilk kısımları Kâtip Çelebi'nin *Takvîm el-tevârîh*'inden ve zeyillerinden hülâsa edilmiş,

sonuna kendi zamanındaki olayların tarihini eklemiştir. Özellikle kendi devri tarihi bakımından çok değerlidir. Eseri yazarken bir kısmını kendisinin yazdığı 400'den fazla kaynaktan yararlanmışır. Kitabın birinci cildi 1338 yılında, tamamı Münir Aktepe tarafından dört cilt halinde 1976-1981 yıllarında İstanbul'da yayınlanmıştır.³⁴⁹

43. **Müstakim-zâde Süleyman Sadeddin:** 1131/1719 yılında İstanbul'da doğdu. İyi bir tahsil yaptı. Nakşibendiye tarikatına girdi. Ömrünün son yıllarında çok sayıda eser yazdı. 1202/1787 yılında İstanbul'da öldü. Zeyrek Camisi avlusuna gömüldü.

Müstakim-zâde Biyografiye dâir çok sayıda eser yazdı. Bunların en meşhuru Kâtip Çelebi'nin *Süllem el-vusûl*'ünden de faydalandığı *Mecellet el-nisâb*'tır. Eser meşhur adlara göre tertib edilmiştir. Osmanlılar devrinde Arapça yazılan biyografi kitaplarının en iyilerindendir. Nüshası Halet Efendi Kütüphanesi, nr. 628'de bulunmaktadır. Henüz basılmamıştır. Diğer eserleri: *Devhat el-meşâyih* (1300'lü yılların başında İstanbul'da basılmıştır). Şemseddin Muhammed el-Fenârî'den itibaren zamanına kadarki Şeyhülislâmlardan bahseder. Ayasofya'da şeyhlik yapan meşhur kişilerden bahseden *Terâcim-i ahvâl-i şüyûh-i Ayasofya* zamanımıza gelmemiştir. *Tuhfet el-hattâtin* adlı eseri ise İslâm tarihindeki ünlü hattatlardan bahseder. 1171/1757 yılında tamamlanmış, 1928 yılında İstanbul'da basılmıştır. *Menâkıb-i Melâmiye-i Bayrâmîye*, *Terceme-i ukûd el-lü'lüyye fî âyîn-i Mevleviyye*, *Riyâz el-ulemâ*, *Muhtasar-ı zeyl-i Atâî* adlı biyografi kitapları zamanımıza ulaşmamıştır.³⁵⁰

44. **Ahmed Vasıf Efendi:** 1730 yılı civarında Bağdad'ta doğdu. Bu şehirde tahsil yapıp kâtipler arasına katıldı. Önceleri kitap istinsah ederek hayatını kazandı. Bundan sonra Halep ve Kars valilikleri yapan Gül Ahmed Paşa-zâde Ali Paşa'nın kütüphaneciliğini yaptı. Ardından aynı zatın İlsavat ve Bender seraskerliği sırasında yanında bulundu. Ali Paşa'nın ölümünden sonra Hotin cephesi kumandanı Abaza Mehmed Paşa'nın hizmetinde mektupçu olarak çalıştı. 1771 yılında Ruslar tarafından esir edilerek Petersburg'a götürüldü. Savaşın sona ermesi üzerine Çariçe II. Katerina tarafından serbest bırakıldı. Sulh tekliflerini içeren mektubu İstanbul'a getirdi. Bundan sonra büyükelçi ve başmurahtas Reisülküttab Abdürrezzak Bâhir Efendi ile mükâleme kâtibi olarak Bükreş'e gönderildi (Kasım 1772).

³⁴⁸ OM, III, 317 not 1; İA, III, 218; Adıvar, s.209-211; Babinger, s.374 not 2.

³⁴⁹ OM, III, 76; SO, III, 86; Babinger, s.333-334.

³⁵⁰ Fatin, *Tezkire*, s.194; OM, I, 168-169; Babinger, s.345-347; EF², VII, 725-726.

1774'te Kozluca yenilgisini gördü. Küçük Kaynarca anlaşması için yapılan müzakerelere katıldı. Enverî'nin 3 Kasım 1783'te vakanüvislikten azli üzerine, ondan boşalan bu makama getirildi. 1196/1782 yılından itibaren Osmanlı tarihine dâir vakaları yazmaya başladı. 1787'de İspanya'ya elçi gönderildi. 1201/1787 yılında Osmanlı-Rus ve Avusturya seferine katıldı. 1791 yılında başmuhasebecilik ve vakanüvislik görevlerinden ayrıldı. 1799 yılında tekrar vakanüvisliğe getirildi. Bundan sonra yaptığı hizmetler Sultan III. Selim tarafından takdir edilerek Ağustos 1805'te Reisülküttablığa getirildi. Ondört ay civarında bu vazifede kaldıktan sonra, hastalığı sebebiyle azledildi. 7 Şaban 1221/20 Ekim 1806'da İstanbul'da öldü.

Büyük vakanüvislerden olan Ahmed Vâsîf'in Osmanlı tarihi *Mehâsin el-âsâr ve hakâyık el-ahbâr* adını alır. Bu eseri Hâkim, Çeşmî-zâde, Mûsâ-zâde, Behçetî, Enverî gibi kendisinden önceki vakanüvislerin eserlerini kısaltarak yazmıştır. Bu eser 10 Muharrem 1166-1 Receb 1188/17 Teşrin-i sâni 1752-7 Eylül 1774 tarihleri arasındaki olaylardan bahseder. Biri 1219 yılında İstanbul'da, ikisi 1243, 1246 yıllarında Bulak'ta olmak üzere üç defa basılmıştır. Daha sonra III. Selim'in arzusu üzerine, Vâsîf 1166-1217/1753-1803 yıllarındaki olayları vakanüvisliği sırasında yeniden yazmıştır. Bu redaksiyonun 1197-1201 yıllarına ait kısmının tenkitli neşri Mücteba İlgürel tarafından hazırlanmış, 1978 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Daha önceki tarihçilerin eserlerinin çoğunu okuyan ve siyasî tecrübesinin verdiği nüfuz ile olayları tenkit süzgecinden iyi geçiren Vâsîf Efendi Osmanlıların son zamanlarında yetişen büyük tarihçilerdendir. Olayları iyi tahlil eder. Vâsîf Efendi *İspanya Sefaret-nâmesi* adlı başka bir eser daha yazmıştır. Tarihinden bazı parçalar ile bu sefaretnâme Fransızca, Rusça ve Lehçe'ye tercüme edilmiştir. Arapça'dan tercüme yoluyla, ayrıca, *Râhib-nâme (el-Dürr el-meknûn fi'l-fülk el-meşhûn)*, *Hekim-nâme*, *Nevâbiğ el-kelim* adlı eserlerini meydana getirmiştir.³⁵¹

45. **Mütercim Asım (Ahmed Asım) Efendi:** Gazi Antep (Ayıntab)'lidir. Babası Cenânî Efendi Antep'te kadî kâtipliği yapmış şâir bir kişiydi. Asım Efendi memleketinde ve Haleb'te tahsil yaptı. Sonra İstanbul'a geldi. Fîrûzâbâdî'nin *Kâmûs el-muhîr* adlı kitabı ile Hüseyin b. Halef el-Tebrîzî'nin *Burhân-ı kâtî* adlı Farsça lügâtını Türkçe'ye çevirmiştir. Her iki tercüme Türkçe'nin en zengin hazinelerindendir. Defalarca basılmışlardır.

³⁵¹ OM, III, 169-170; A. Vâsîf, *Mehâsin el-âsâr*, 1197-1201, nşr. Mücteba İlgürel, İstanbul 1978, mukaddime; İA, XIII, 214-217; Babinger, s.364-367.

Asım Efendi daha sonra müderrislik mesleğine girdi. 1229/1814 yılında Selanik kadısı oldu. Bu görevden azledildikten sonra Üsküdar'a çekildi. 1235/1819 yılında öldü.

Asım Efendi 4 Ağustos 1791-28 Temmuz 1808 tarihleri arasındaki olaylardan bahseden bir tarih kitabı da yazmıştır. Şaban 1222/Ekim 1807 tarihinde vakanüvisliğe getirilmiştir. 1221/1806 yılından başlayarak olayları ruznâme (günlük) biçiminde yazmış, eserinin pek çok yerinde bir tarihçi olarak kendini göstermiştir. Eser iki cilt halinde İstanbul'da basılmıştır. Necib Asım onun tarihinden bazı müsveddeleri varislerinden alarak *TOEM*, VI, 553-592'de yayınlamıştır. Bu baskı iyi değildir. Ayrıca, Abdurrahman el-Cebertî'nin Fransızların Mısır'ı işgallerinden bahseden *Mazhar el-takdîs bi zehâbi Devlet el-Fransis* adlı eserini Türkçe'ye çevirmiştir. Fakat bu tercüme henüz basılmamıştır. Bundan başka Halebî'nin *Sîret el-Nebî* adlı eserini de Türkçe'ye çevirmiştir. Bu tercüme 1248 yılında Mısır'da basılmıştır. Asım Efendi şiir de yazardı. Fakat şiirleri, divan haline getirilmemiştir.³⁵²

46. **Şânî-zâde Atâullah Mehmed:** XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da doğdu. Babası müderris Sadık Efendi'dir. Şânî-zâde iyi bir tahsil gördükten sonra 1208/1793 yılında müderris olmuştur. Uzun müddet bu meslekte çalıştıktan sonra 1230/1815 yılında Eyyüb kadısı, 1235/1821'de Mekke kadısı pâyesiyile Evkaf müfettişi tâyin edilmiştir. Safer 1241/Eylül 1825'te azledilmiş, Safer 1242/Eylül 1826'da Yeniçeri teşkilatının ortadan kaldırılması sırasında Tire'ye sürülmüş, az zaman sonra üzüntüsünden ölmüştür.

Şânî-zâde çok bilgili bir kişiydi. Arapça ve Farsça'nın yanında iyi Fransızca konuşur, tarih, askerlik, matematik, fizik, tıp, astronomi, edebiyat, mûsikî, resim konularında geniş bilgi sahibiydi. Saatçilik de yapardı. Fransızca'dan tıbbâ, denizcilığe, matematiğe dâir eserler tercüme etmiştir. Bunların en önemlisi *Mir'ât el-ebdân fi teşrîhi âzâ el-insân*'dır. İlk iki cildi 1235 yılında İstanbul'da, üçüncü cildi ise 1246/1820 yılında Bulak'ta basılmıştır. Şânî-zâde, Asım Efendi'den sonra vakanüvis olmuş, onun tarihinin sona erdiği, II. Mahmud'un 1225/1808 yılında tahta çıkışından 1236 yılı başı/9 Ekim 1820 tarihine kadar gelen üç ciltlik bir Osmanlı tarihi yazmıştır. Tarih metodu klâsik vakanüvisler tarzındadır. Yalnız, fazla taraf tutmaz. Bu tarih dört cilt halinde 1290 yılında İstanbul'da basılmıştır.³⁵³

³⁵² OM, I, 374; İA, I, 665-673, *ET*, I, 728; Babinger, s.369-370; TA, ³⁵³ SO, III, 479; OM, III, 221-222; Babinger, s.375-377; Adıvar, s.214-216.

47. **Sahhaflar Şeyhi-zâde Mehmed Esad:** 1204/1790'da İstanbul'da doğdu. Babası ulemadan Sahhaflar Şeyhi Hacı Ahmed b. Abdullah'tır. Onsekiz yaşındayken fıkıh okutmaya başladı. Müderrislik yaptı. Muharrem 1241/Ağustos 1825 tarihinde, Tire'ye sürülmüş olan Şânî-zâde Atâullah'ın yerine vakanüvis oldu. 1247/1831'den itibaren *Takvîm-i Vakâyi (Resmî) Gazetesi*'nin başyazarlığını yaptı. Sonra, İstanbul kadısı oldu. Daha sonra Anadolu Kazaskerliği pâyesi verilerek İran büyükelçiliğine tâyin edildi. Orada bir yıl kaldıktan sonra döndü. Karantina müdürlüğüne getirildi. Bundan sonra, sırasıyla Meclis-i Vâlâ âzâsı, Maârif Nazırı, Rumeli Kazaskeri oldu. 1264/1848 yılı başlarında öldü.

Sahhaflarşeyhi-zâde Mehmed Esad şiir ve inşâ sanatlarına, tarihe dâir eserler yazdı. Vakanüvis olarak görev yaptığı sırada Şânî-zâde'nin tarihine 28.IX.1821-Aralık 1822 tarihleri (1237-1238) arasındaki Osmanlı tarihine dâir bir zeyl yazdı. Asıl tarihi ise 1241 yılı (1825-1826) olaylarını anlatır. Bunun devamı mahiyetinde yazdığı *Üss-i zafer* adlı eseri Yeniçerilerin kaldırılışından bahseder. II. Mahmud'un emriyle 1243 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bundan başka 1293 tarihli başka bir İstanbul baskısı vardır. Eserlerinin kusurlu tarafı münşî olduğu için sanatkârâne bir üslupla yazılmasıdır. Bir de Osmanlı sarayındaki teşrifattan (protokolden) bahseden *Usûl-i afika-i teşrifât-ı Devlet-i Aliye-i Osmaniye (Teşrifât-ı kadîme)* adlı önemli bir eser kaleme almıştır. Kültür tarihi bakımından çok değerli olan bu kitap 1287 yılında İstanbul'da basılmıştır.³⁵⁴

48. **Hayrullah b. Abdülhak Molla:** 1233/1817 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Babası gibi din ve tıp ilimleriyle uğraştı. 1258/1842 yılında İzmir kadısı oldu. Ardından Meclis-i Maârif, Ziraat Meclisi üyeliklerinde bulundu. Sonra Tıbbiye Nazırlığına getirildi. 1281/1866 yılında Tahran Büyük Elçisi oldu. Tahran'da 1283/1866 yılında öldü. Tıp ve tabii bilimler konularında eserler yazdı. Abdülhak Hamid'in babasıdır.

Hayrullah Efendi, Osmanlı ve Avrupa kaynaklarından faydalanarak *Târih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* adlı bir eser yazmıştır. I. Ahmed zamanına (1603-1617) kadar gelen bu eserde müslüman ve hristiyan hükümdarlar hakkında kısa bilgiler verir. Tarafsız bir tarzda kaleme alınan kitap dünya tarihinin önemli olayları içinde Osmanlı tarihinin bir değerlendirilmesi sayılabilir. Her sultana ayrı bir cüz ayrılır. Ali Şevki Efendi bu esere IV. Murad ve I. İbrahim

dönemlerini ilâve etmiştir. Hayrullah Efendi'nin yazmış olduğu ilk 10 cüzün değerlendirilmesi çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır. Kitabın tamamı 1271, 1273, 1282, 1286, 1289, 1292 yıllarında Ahmed Şevki'nin zeyliyle beraber cüzler halinde basılmıştır.³⁵⁵

49. **Ahmed Rifat b. İsmâil:** İstanbullu olup önce gümrük memurluğu, 1280/1863'ten sonra rusumat muhasebeciliği, ardından Bursa defterdarlığı görevlerinde bulundu. 1293/1876 yılında İstanbul'da öldü.

Ahmed Rifat Osmanlı tarihiyle ilgili değerli biyografi kitapları kaleme aldı. Bugün de bu eserler önemli müracaat kitaplarındandır.

Devhat el-meşâyih ve zeyli: Müstakim-zâde Süleyman, Mehmed Münib, Süleyman Fâik, Mektûbî-zâde Abdülaziz Efendilerin şeyhülislâmların biyografileri hakkında yazdıkları eserlerin, Ömer Hüsâmeddin Efendi'ye kadar getirilmiş ve düzenlenmiş şeklidir. İstanbul'da basılmıştır. Bu esere *Verdel-hadâik* adında birzeyl yazmıştır. Bu zeyl Fuad Paşa'nın ikinci sadrazamlığıyla sona erer. İstanbul'da 1283 yılında basılmıştır.

Devhat el-nukabâ: Seyyid Mehmed'den Seyyid Hilmi'ye kadar Osmanlı nakibüleşraflarının biyografilerinden bahseder. 1283 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Ravzat el-azîziyye: XIII/XIX. yüzyılın sonlarına kadar önemli İslâm hanedanlarına ait hükümdarların, Osmanlı rütbe sahiplerinin kronoloji sırasına göre dizilmiş listelerinden bahsediyordu. Basılırken yanmıştır. Bu gün, basılmış olan 1-16, 25-48, 81-88, 97-216 sayfaları mevcuttur. Sayfa 167-183'te Osmanlı tarih yazarlarının bir listesi yer alır.

Mir'ât el-makâsîd fî def' el-mefâsîd: Bektaşî tarikatı ve müdafaası konusunda yazılmış olup 1293 yılında İstanbul'da basılmıştır.³⁵⁶

50. **Tayyar-zâde Ataullah Ahmed:** Ata Bey diye bilinip 1225/1810 yılında İstanbul'da doğdu. Babası Enderun memurlarındandı. Ata Bey babasının mesleğine girdi, çeşitli yerlerde idâre memurluklarında bulundu. Hayatının

³⁵⁵ OM, III, 50-51; EF², IV, 1185; Âyine-i zırafâ, s.124; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umumiye Nezareti, tarihçe-i teşkilat ve icraâtı*, İstanbul 1338, s.65 resmi ile; Babinger, s.390-392; Adıvar, s.217-218.

³⁵⁶ OM, III, 62; Babinger, s.394-395. Bir de *Lügât-i Tarihiye ve Coğrafya müellif yağlıkcızâde Ahmed Rifat vardır* (DİA, II, 131-132).

³⁵⁴ Âyine-i zırafâ, s.79-90; Fatin, *Tezkire*, s.13; Babinger, s.384-386; SO, I, 339-240.

sonuna doğru Akdeniz Adaları, Afyon Karahisar, Kütahya ve Karesi mutasarrıflıkları görevlerinde çalıştı. 1293/1876 yılında Mekke'ye Harem-i Şerif müdürü tâyin edildi. 1294/1877 yılında Medine'de öldü.

Ata Bey, *Atâ tarihi* adıyla anılan 5 ciltlik bir *Osmanlı Devleti Tarihi* yazdı. Bu eseri yazarken o zamana kadar yazılan bütün Osmanlı tarihlerinden yararlanmaya çalıştı. Beş cilt olan eserin birinci cildinde Osman Gâzi'den Kanunî'ye kadar teşrifat, Enderun memurları, tanınmış kişiler ve yapılar anlatılır. İkinci ciltte Enderun'dan yetişen sadrazamlardan, devlet adamlarından, diğer devlet memurlarından; üçüncü ciltte ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında yaşayan sadrazamlardan, önemli makam ve rütbe sahiplerinden, bilginlerden, çağın önemli olaylarını anlatan belgelerden bahsedilir. Dördüncü ve beşinci ciltlerde sultanların, şehzadelerin, Enderun şâirlerinin nazımlarından ve nesirlerinden örnekler yer alır. Kitabın II. Mahmud ve Abdülmecid dönemleriyle ilgili kısmı çok değerlidir. Bu asırların Enderun tarihi sayılabilir. Ancak, Hayrullah Efendi'nin tamamlanmamış tarihi bir dereceye kadar Ata tarihinin benzeri olabilir. Eser 1291-1293 yıllarında İstanbul'da basılmıştır.³⁵⁷

51. **Abdüllatif Subhi Paşa:** 12 Muharrem 1234/11 Kasım 1818 tarihinde Mora'nın merkezi Tripolis'te doğdu. Yunan bağımsızlık savaşı dolayısıyla babası Abdurrahman Sami Paşa Mısır'a gitti. Subhi Paşa tahsilini Mısır'da yaptı. Subhi Paşa 1265/1849 yılında İstanbul'a geldi. Çeşitli görevler alarak hızla yükseldi. Önce, Meclis-i Maârif azası, ardından Evkaf Nazırı ve Meclis-i Vâlâ üyesi oldu. Kısa bir zaman Maârif Nazırlığı yaptıktan sonra kendisine vezirlik rütbesi verildi. Suriye valiliğine tâyin edildi. Sonra, dört defa daha Evkaf Nazırlığı yaptı. 1303/1886 yılında İstanbul'da öldü.

Abdüllatif Subhi Paşa Doğu ve Batı kültürlerini iyi tanıyan, hizmetleri Avrupa'da da takdir gören bir kişiydi. Avrupa'daki Doğu ile ilgili pek çok derneğin azası veya fahri üyesiydi. Doğu nümizmatığı ile modern metoda göre ilgilenen ilk Osmanlı ve İslâm âlimidir. Nümizmatik sahasındaki kitapları arasında Seloid ve Ansak sikkelerinden bahseden *Tekmilât el-iber*, İslâm sikke tarihinden bahseden *Uyûn el-ahbâr fi'l-nukûd ve'l-âsâr* adlı eserleri önemlidir. *Tekmilât el-iber* 1278, *Uyûn el-ahbâr* 1279 tarihlerinde İstanbul'da basılmıştır. İbn Haldun tarihinin birinci ve ikinci ciltlerinin tercümesi *Miftâh el-iber* adlı eseri de değerlidir. 1276 yılında İstanbul'da basılmıştır. Maârif Nazırlığı'nın ilk yıllarında *Hakâik el-keîâm fî târih el-*

³⁵⁷ OM, III, 108; Babinger, s.397-398; *El²*, I, 752; *DİA*, IV, 34-35.

İslâm adında başka bir önemli eser yazmış, bu eserin Peygamber devri ile başlayıp, Muaviye devriyle sona eren birinci cildi 1297 yılında İstanbul'da basılmıştır. Yezid devri ile başlayıp I. Velid devrinin ortalarına kadar gelen (81/701) ikinci cildi de tamamlanmış, fakat yayınlanmamıştır. Bir de *Risâle-i Subhiye* adında Sultan Abdülaziz'e sunduğu bir muhtıra kaleme almıştır. Bu eser de 1281 yılında İstanbul'da basılmıştır.³⁵⁸

52. **Ahmed Cevdet Paşa:** 1238/1822 yılında Bulgaristan'da bulunan Lofça (şimdi Loveç) kabacasında doğdu. Babası Hacı İsmail Ağa b. Hacı Ali Efendi Kırklareli'den bu kasabaya göçmüştü. İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra İstanbul'a geldi. Dedesinin desteğiyle medreselerde okumaya başladı. Kısa zamanda kendini gösterdi, müderris oldu. Ardından Sadrazam Mustafa Reşid Paşa ile tanıştı. Bundan sonra kanunların hazırlandığı komisyonlarda görev almaya başladı. Bu rolü Âli ve Fuad Paşalar zamanlarında da devam etti. Bu büyük devlet adamlarının yanlarında yetişti. İdâre ve siyasette bilgisini ve tecrübesini artırdı. Çeşitli görevlerde bulundu. 1264/1848'den itibaren Dârülmuallimîn müdürlüğü yaptı. Aynı zamanda Meclis-i Maârif başkatipliği görevinde bulundu. 1268/1852 Encümen-i Dâniş'te çalışmaya başladı. Bu encümen tarafından üç kısım halinde *Osmanlı Tarihi*'ni yazmakla görevlendirildi. Cevdet Paşa'ya bu tarihin 1181-1241/1767-1826 yıllarına ait kısmını yazma görevi verildi. Kırım harbi sırasında (1853-1856) bu eserin üç cildini tamamlayıp padişah Abdülmecid'e sundu. 1271/1855 yılında vakanüvis tâyin edildi. Vakanüvis tâyin edildikten sonra bir taraftan yazmakta olduğu *Cevdet Tarihi*'nin kalan kısımlarını tamamlamaya çalışırken, diğer taraftan zamanının siyasi olaylarından bahseden *Tezâkîr*'i yazdı. Pîrî-zâde'nin tamamlayamadığı İbn Haldun *Mukaddime*'sinin altıncı faslının tercümesini tamamladı. Bu arada çeşitli kanun komisyonlarında, geçici devlet görevlerinde çalıştı. 1862 yılında Bosna-Hersek müfettişliğine getirildi. Ardından Adana-Kozan bölgesindeki isyanın bastırılmasıyla görevlendirilen Derviş Paşa'nın yanında olağanüstü komiserlik yaptı. *Tezâkîr* ve *Ma'rûzât* adlı eserlerinde bu görevi sırasında yaptıklarını etraflıca anlatır. Bundan sonra Halep, Bursa, Maraş, Yanya, Suriye valilikleri yaptı. Üç defa Maârif Nazırı, iki defa Adliye Nazırı, birer defa Dahiliye ve Ticâret nazırı oldu. Şurâ-yı Devlet Reîs vekilliği görevinde bulundu. 1307/1890 yılında emekli oldu. Nihayet 1312/1895 yılında İstanbul'un Bebek semtinde öldü. Fatih Camii avlusundaki mezarlığa gömüldü.

³⁵⁸ OM, III, 81; Babinger, s.400-401; *TA*, XXIX, 455.

Cevdet Paşa geniş çaplı bir devlet adamı ve âlimdi. Dinî konularda, hukuk, tarih, dil, edebiyat vs. konularında çok sayıda eser yazdı. *Mecelle*'nin hazırlanmasında büyük hizmeti geçti. Tarih sahasındaki eserlerine gelince, bunların en önemlisi oniki cilt halinde yazdığı 1188-1241/1774-1825 yılları Osmanlı tarihinden bahseden *Târîh-i Cevdet (Târîh-i vekâyi-i Devlet-i Aliyye)*'tir. Otuz senelik bir çalışmanın mahsulü olan bu eser devletin siyasi, sosyal, kültürel değişmelere şahit olduğu bir devresinin ayrıntılı tarihidir. İlk beş cilt tertip bakımından birbirinin aynıdır. Beşinci, altıncı ciltlerin neşri sırasında (1278-1286) ilk beş cildin tertibinde bazı değişiklikler yapmış, ilâvelerde bulunmuştur. Altıncı ciltten sonraki ciltlerde de gene aynı tertibe riâyet etmiştir. 1309 yılında tamamladığı yeni tertibin ilk cildini giriş oluşturur. Kaynaklar bu kısma ilâve edilmiştir. Eseri yazarken Vâsîf, Enverî, Edîb, Halil Nuri, Pertev, Asım, Şânî-zâde, Esad gibi kendinden önceki vakanüvislerin eserlerinden, Abdurrahman el-Cebertî'nin kitaplarından, Şeyhülislâm Arif Hikmet'in kütüphanesinden, arşiv vesikalarından, hatıralardan faydalanmıştır. Bilhassa kendi zamanı için *Hazîne-i Evrak (Arşiv)*'tan da istifade etmiştir. Kitap 1271-1309 tarihleri arasında defalarca basılmıştır.

Zamanının olaylarını, hatıralarını anlattığı *Tezâkir* adlı eseri Cavit Baysun tarafından TTK yayınları arasında 1953, 1960, 1963, 1967 yılları arasında neşredilmiştir. *Mârûzât* ise Yusuf Halacoğlu tarafından 1980 yılında İstanbul'da neşredilmiştir.

Cevdet Paşa'nın tarih sahasındaki önemli kitaplarından biri de *Kıyas-ı enbiyâ ve tevârih-i hulefâ* adlı İslâm tarihidir. Sadece İslâm kaynaklarına dayanılarak hazırlanmıştır. Hayatının sonlarında kaleme aldığı bu eser terbiyevî mahiyettedir. Eserin ilk 6 cüzü Cevdet Paşa tarafından bastırılmış, son 6 cüzü ise 1908'den sonra kızı Fatma Aliye tarafından neşredilmiştir. Eser yaratılıştan başlar II. Murad'ın son zamanlarına kadar gelir. Eserin sonunda bittiğine dâir bir kayıt yoktur. Eser 1921 yılından sonra gerek arap gerek latin harfleriyle defalarca basılmıştır. Ayrıca, 1900, 1911 yıllarında Kazan'da iki defa basılmıştır. Türkiye'de en çok okunan tarih kitaplarındandır. Üslubu sadedir. Bunlardan başka bir *Kırım ve Kafkas tarihçesi* yazmıştır. Bu eseri yazarken Halim Giray'ın *Gülbin-i hanân* adlı eserinden faydalanmıştır. Eser 1307 yılında İstanbul'da basılmıştır. Ayrıca, Anapa kalesine dâir *Fıkarât-ı tarihiyesi* İskodra'ya dâir *Mütâlâa-nâmeleri*, Kozan ve Gevurdağı'na dâir bir makalesi, Halep vilâyetine dâir bazı kayıtları, Rumeli teftişine dâir vesikaları ihtiva eden 6 büyük defteri, Bosna-

Hersek teftişine dâir 7 defteri bulunmaktadır. *Târîh-i Juvenen*'i Türkçe'ye çevirmiştir. Bu eseri başkasına çevirtmiş olması ihtimali vardır.³⁵⁹

53. **İsmail Galib Edhem:** Sadrazam Edhem Paşa'nın ikinci oğlu olup 1263/1847 yılında İstanbul'da doğdu. Osman Hamdi Bey'in küçük kardeşi, Halil Edhem Bey'in ağabeyisidir. İyi bir tahsil görmüş, Doğu-Batı dillerini öğrenmiştir. Sonra devlet memuru olmuştur. 1318/1895 yılına kadar Şurâ-yı Devlet Tanzimat dairesi üyeliğinde bulunan İsmail Galip, 1895 yılında Girid vilâyetinde bir valiliğe tâyin edilmiştir. Kısa bir müddet bu memuriyette kaldıktan sonra ağır bir hastalığa yakalanmış, 15 Aralık 1895 tarihinde İstanbul'da ölmüştür. Üsküdar'da İskele (Mihrimah) Camii avlusundaki babasının türbesine gömülmüştür. Abdülatif Subhi Paşa'dan sonra Türkiye'nin yetiştirdiği en büyük nümismattır. Bugünkü İslâm nümismatik çalışmalarının temelini onun eserleri meydana getirir. Antikalar hakkındaki geniş ve derin bilgisi, bu alanda Batı'da yapılan neşriyatı iyi tanınması çalışmalarında kendisine yardım etmiştir. Oğlu Mübarek Galib'in, Ahmed Tevhid ile Ahmed Ziya beylerin nümismatik sahasındaki çalışmaları büyük ölçüde onun eserlerine dayanır. Başlıca eserleri, *Essai de numismatique de la collection de l'auteur: description, histoire, métrologie*, İstanbul 1307/1890 (Türkçe adı: *Takvîm-i meskûkât-ı osmaniye*); *Essai de numismatique seldjaukide, Catalogue des monnaies seldjoukides et des monnaies de quelques autres dynasties de l'Asie Mineure de la collection de l'auteur: description, histoire, métrologie*, İstanbul 1309/1892 (Türkçe adı: *Takvîm-i meskûkât-ı Selçûkiye*); *Catalogue des monnaies turcmanes Beni Artok, Beni Zeng:: Frou, Atabegyes et Meliks Eyonbites de Meiyâfârikin du Musée Imperial Ottoman*, İstanbul 1896. Bu eser 1894/1311 yılında İstanbul'da *Meskûkât-ı Türkmâniye kataloğu* adıyla yayınlanmıştır. En önemli eseri ise *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*'dur. 1312-1321/1894-1903 yıllarında 4 cilt halinde İstanbul'da basılmıştır. Bunlardan başka İslâm nümismatiği, nadir paralar üzerine çeşitli yazılar ve risâleler yayınlamıştır.³⁶⁰

54. **Ahmed Lutfi Efendi:** 1231/1815 yılında İstanbul'da doğdu. İlk öğreniminden sonra hafızlığa çalıştı. Sonra Mühendishane'ye girmek istedi. Fakat, Amca-zâde Hüseyin Paşa Medresesi'ne girmek nasib oldu. 1253/1831 yılında *Takvîm-i Vekâyi (Resmî Gazete)* matbaasında bir işe girdi. 1845 yılında memurlukla Vidin'e ve Niş'e gitti. İstanbul'a döndükten sonra Mekteb-i Tıbbiye'ye hoca oldu. Ardından Maârif Meclisi azası tâyin edildi.

³⁵⁹ OM, II, 129-132; İA, III, 114-123, EI², I, 293-295; Babinger, s.408-413; OALT, s.665-669.

³⁶⁰ OM, III, 114-116; Babinger, s.413-414; EI², IV, 198-199.

1281/1865 yılında Ahmed Cevdet Paşa'nın yerine vakanüvisliğe getirildi. 1305/1887 yılında Rumeli Kazaskerliği'ne, daha sonra Şurâ-yı Devlet azalığına getirildi. 1325/1907 yılında İstanbul'da öldü.

Ahmed Lütü Efendi, edib, müverrih ve genel bilgisi geniş bir kişiydi. Vakanüvis sıfatıyla 1241-1284/1825-1868 yılları Osmanlı tarihine dair bir eser yazmıştır. *Lutü tarihi* denen bu eserin 1847 yılına kadar gelen kısmı İstanbul'da 1290-1306 yılları arasında 7 cilt halinde yayınlanmıştır. VIII. cilt ise, yerine vakanüvis tayin edilen Abdurrahman Şeref tarafından 1328 yılında yine İstanbul'da neşredilmiştir. Diğer ciltleri Münir Aktepe tarafından 1988-1991 yılları arasında TTK yayınları arasında neşredilmiştir.³⁶¹

55. **Mehmed Süreyya:** İstanbul'da 1815 yılında doğdu. Maârif Nazırlığı'nda memurluk yaptı. 1326/1909 yılında İstanbul'da öldü. Karacaahmed Mezarlığı'na gömüldü. Ününü *Sicill-i Osmânî* adlı büyük biyografi lügatından alır. Bu eserinde Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XX. yüzyıl başına kadarki büyük idarecilerin, ulemanın, şeyhlerin, ediblerin, diğer meşhur kişilerin kısa kısa hayatlarından bahseder. Eserini yazarken sicillerden, mezartaşlarından bol miktarda faydalanmıştır. Kitap Osmanlı tarihi ve kültürüyle ilgilenenlerin başvurduğu başlıca kaynaklardır. Dört cilt halinde 1308-1315 yıllarında İstanbul'da basılmıştır. Dördüncü cildin sonunda Osmanlı Devleti'ndeki büyük görevlilerin listeleri yer alır.

Mehmed Süreyya, ayrıca, 1241-1292/1831-1875 yılları arasında Osmanlı Devleti'ndeki resmî tayinlerden bahseden *Nuhbet el-vekâyi* adlı bir eser yazmaya başlamış, ancak 1266/1850 yılına kadar gelen birinci cildini tamamlayabilmiştir. Bu eser İstanbul'da basılmıştır. Bu baskıdan 1971'de Avrupa'da, 1996'da İstanbul'da reproduksiyonlar yapılmıştır. Bunlardan başka, *Tekmile-i Sicill-i Osmânî*, bunun zeyli *Zeyli zeyl'i*, II. Mahmud'tan Abdülazîz zamanına kadar gelen 9 ciltlik bir *Osmanlı tarihi* ile *Mir'ât-ı târih-i İslâm* adlı eserleri yazmıştır.³⁶²

56. **Şemseddin Sami:** 1266/1850 yılında Yanya'ya bağlı Fraşer'de doğdu. Yanya'da tahsilini yaptı. Rumca, Fransızca, İtalyanca, Arapça, Farsça öğrendi. 1288/1872 yılında İstanbul'a geldi. Matbuat kalemine memur girdi. Bundan sonra yazarlığa ve nâşirliğe başladı. 1322/1904 yılındaki ölümüne

³⁶¹ OM, III, 136-137; Babinger, s.417-419; *ET*, V, 843-844.
³⁶² OM, III, 36-37; Babinger, s.419-421; *TA*, XXX, 145-146.

kadar yazarlık ve nâşirlikle uğraştı. Zikredilen tarihte İstanbul'da öldü. Erenköy'deki Sahrâ-yı Cedit mezarlığına gömüldü. Edebiyat sahasında çok sayıda klâsik eser tercüme etti. Roman, tarih, edebiyat, lügat konularında çok sayıda eser yazdı, tercüme etti. *Servet-i Fünûn*'da çalıştı. Mecmualar çıkardı. *Kâmûs el-a'lâm* adında büyük bir tarih-coğrafya lügatı yazdı. Bu eser *İslâm Ansiklopedisi*'nin meydana getirilmesinden önce Doğu'da ve Batı'da bir İslâm ansiklopedisi görevini yaptı. Bu önemli eser müellif tarafından 1888/1305 yılından başlayarak forma forma onbir yılda basıldı. Eserin neşri o zaman İstanbul'da büyük bir hadise oldu. Eserin bazı maddeleri, bilhassa Osmanlı tarihi ve coğrafyasıyla ilgili maddeleri büyük bir titizlikle hazırlanmış, yazılırken çok sayıda Doğu-Batı kaynağından faydalanılmıştır. Yalnız, *Sicill-i Osmânî* müellifi kadar tarih kitaplarına ve özel kaynaklara müracaat etme imkânı bulamamıştır. O daha ziyade bir Türkiyatçıdır. Bu konuda yazdığı *Kâmûs-ı türki* en önemli Türkçe lügat kitaplarından. *Larousse*'in tercümesi olan *Kâmûs-ı fransavî* adlı eseriyle, tamamlayamadığı *Kâmûs-ı arabî* adlı eserlerini de burada anmak gerekir.³⁶³

57. **Abdurrahman Şeref:** 1269/1853 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Babası Safranbolulu Tersane-i Amire muhasebe mümeyyizi Hasan Efendi'dir. Galatasaray Sultanisi'nden mezun olduktan sonra kendisini eğitime adanmış, genç yaşta 1877 yılında Mekteb-i Mülkiye müdürü olmuştur. Kesintisiz kırkiki yıl Galatasaray Lisesi'nde tarih muallimliği yapmıştır. 1908 yılından sonra âyân azası, Maârif Nazırı, 1909'da Sultan Reşad'ın tahta çıkmasından sonra Lütü Efendi'nin yerine vakanüvis olmuştur. 1922 yılında saltanatın kaldırılmasıyla vakanüvislik görevi sona ermiştir. 1908 yılında *Anayasa*'nın ilânından itibaren Sultan Reşad'ın ölüm tarihi 3.VII.1918 tarihine kadarki Osmanlı tarihini yazmıştır. Bu eser Bayram Kodaman ve M.Ali Ünal taraflarından 1996'da Ankara'da neşredilmiştir. Abdurrahman Şeref 1918 yılında Evkaf Nazırlığına getirilmiştir. 1923 yılı sonlarından 18 Şubat 1925 yılındaki ölümüne kadar Büyük Millet Meclisi'nde İstanbul milletvekili olarak görev yapmıştır. Edirne Kapısı mezarlığına gömülmüştür.

Abdurrahman Şeref Efendi'nin en önemli eseri *Târîh-i Devlet-i Osmâniye* adlı iki ciltlik kitabıdır. F. von Kraelitz-Greifenhorst, *MOD*, II, 334'te bu eseri bir Türk tarafından yazılan ilk bilimsel Türkiye tarihi olarak vasıflandırır. Eserin yazılış tarzı daha önceki Osmanlı tarihlerinden ayrılır. Olaylar gerçekçi biçimde anlatılır. Tanzimat'a kadar verdiği bilgiler daha önceki tarihçilerin eserlerine, Tanzimat'tan sonraki bilgiler ise kendi

³⁶³ OM, III, 78-79; *İA*, XI, 411-422; *OALT*, s.688-689, *ET*, VIII, 1079.

araştırmalarına dayanır. Bu eserin muhtasarı Türkiye’de çok yayılmış, okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. Bundan başka *Zübdet el-kıyas* adlı bir dünya tarihi yazmıştır. Bu eser Türkiye’de aydınları dünya tarihi hakkında bilgilendirmiştir. *Târîh-i Devlet-i Osmâniye* 1315-1318 yıllarından itibaren İstanbul’da defalarca basılmıştır. *Zübdet el-kıyas* ise 1315-1316 yıllarında İstanbul’da basılmıştır. Muhtasar Osmanlı tarihinin ise çok sayıda baskısı vardır.

Abdurrahman Şeref, yukarıdaki eserlerinden başka müdürlüğünü yaptığı *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*’nda ve daha sonra *TTEM*’de *Tarih musahabeleri* adıyla makaleler yayınlamıştır. Bu eser 1340 yılında İstanbul’da basılmıştır. Ahmed Refik Altunay ile beraber *Sultan Abdülhamid-i Sâni’ye Dâir* adlı bir eser yazmış, bu eser de 1918 yılında İstanbul’da basılmıştır. Bir de *Özdemir Osman Paşa* adlı eseri vardır. 1330 yılında İstanbul’da basılmıştır.

Abdurrahman Şeref coğrafya ile de ilgilenmiş, bu konuda *Coğrafyâ-yı umûmî, İstatistik ve coğrafya* adlarında iki eser yazmıştır. Bunlardan birincisi 1306 yılında, ikincisi 1314 yılında İstanbul’da basılmıştır.³⁶⁴

58. **Bursalı Mehmed Tahir:** 1278/1861 yılında doğdu. Tahir Paşa’nın torunudur. 1878 yılında Harbiye’den mezun oldu. 1299/1883 yılından itibaren çeşitli askerî mekteplerde tarih, coğrafya muallimliği, idarecilik yaptı. 1908’de milletvekili seçildi. Ardından askerliğe döndü ve 1327/1911 yılında yarbay oldu. 1913 yılında emekliye ayrıldı. Bundan sonra Çengelköy’deki köşkünde oturdu. Kendisini ilmî çalışmalara verdi. Gayesi Türklerin bilime katkılarını ortaya koymaktı. Bu konuda çeşitli makaleler ve kitaplar yayınladı. Bu sahadaki çalışmalarını daha sonra *Osmanlı müellifleri* adlı kitabında topladı. Bu eseri 1333, 1338, 1342 yıllarında İstanbul’da, 1990 yılında Ankara’da üç cilt halinde yayınladı. Eseri yazarken İsmail Saib Sencer’in büyük yardımını gördü. Bununla birlikte Bursalı Tahir sahasında uzmanlaşmış bir kişi değildi. Eserinin pek çok yerinde hatalar görülür. Çok sayıda eksik müellif vardır. Bu konuda önünde bir örnek olmadığı, o zaman Osmanlı âlimleri hakkında yapılan araştırmalar, biyo-bibliyografya çalışmaları başlangıç halinde olduğu için mazurdur. Bununla birlikte bir çok şehri ve kütüphaneyi dolaşarak Osmanlı müellifleri ve eserleri hakkında başka yerde bulunmayan bilgiler toplamıştır. Kitap başlıca altı fasla ayrılır:

³⁶⁴ Mükrimin Halil Yınanç, “Abdurrahman Şeref Efendi”, *TTEM*, yeni seri no 9 (86), 211, 214; Babinger, s.439-441; *DİA*, I, 175.

Birinci fasılda meşâyih ve mutasavvıflardan, ikinci fasılda ulemeden bahsedilir. Bu iki fasıl eserin birinci cildini oluşturur. Üçüncü fasılda şuaradan bahsedilir ve eserin ikinci cildini meydana getirir. Dördüncü fasılda tarihçilerden, beşinci fasılda tabiblerden, altıncı fasılda riyaziyecilerden, coğrafyacılar bahsedilir. Son üç fasıl eserin üçüncü cildini meydana getirir. Eser bir dereceye kadar *Keşf el-zunûn* ve zeyillerini tamamlar. Bununla beraber Türklerin bilime katkısı eserde bahsedilenlerin çok üzerindedir. Salih Zeki ise *Âsâr-ı bâkiye* ve *Kâmûs-ı riyaziyyat* adlı eserlerinde derinlemesine inceleme yapmış, Türkiye’de bilim tarihçiliğinin öncüsü olmuştur.³⁶⁵

³⁶⁵ OM, mukaddime; *DİA*, VI, 452-461; Babinger, s.441-443; Vahî Bey, *Bursalı Mehmed Tahir Bey*, İstanbul 1335.

OSMANLILAR DEVRİNDE ARAP ÜLKELERİNDE TARİHÇİLİK VE ARAPÇA YAZAN DİĞER TARİHÇİLER

Memlukların sona ermesiyle arap ülkeleri Osmanlı Devleti'ne tabi duruma düştüler. Siyasî destekten mahrum kalması dolayısıyla, bu ülkelerde tarihçilik zayıfladı. Aynı zamanda arap ülkeleri eski önemlerini kaybettiler. Bunda dünya çapındaki yeni gelişmelerin etkisi oldu. Bize göre, Mısır'da yetişen en son büyük tarihçi İbn İyas (ölm. 930/1523)'tır. Sadece, el-Makkarî (ölm. 1041/1632) bu konuda bir istisnadır. Klâsik tarihçilerle boy ölçüşebilecek bir müelliftir. Bununla beraber Mısır ve Şam'da tarih ve biyografi sahalarında değerli müellifler çıkmaya, XIX. yüzyıla kadar Arapça klâsik tarzda biyografi kitapları yazılmaya devam etmiştir. Abdurrahman el-Cebertî (ölm.1237/1822), el-Şevkânî (ölm. 1250/1832) bu tarz yazan müelliflerin sonuncularıdır. XIX. yüzyıl ortalarında uyanış devrinin başlamasıyla Avrupa ilmi etkisinde eserler yazılmaya başlamıştır. Osmanlılar devrinde arap ülkelerinde yetişen önemli tarihçiler şunlardır:

1. **İbn Tûlun, Şemseddin Muhammed b. Ali el-Sâlihî:** 880/1475 yılı civarında Dimaşk'ta doğdu. el-Nuaymî, İbn Zurayk, İbn el-Müberrid gibi âlimlerden ve Kahire'de el-Suyûtî'den dersler aldı. Hocası el-Suyûtî gibi ansiklopedik bir âlimdi. Ondan ayrı olarak riyazî bilimlerde de geniş bilgi sahibiydi. Dimaşk'ta çeşitli medreselerde, camilerde ders verdi. İmamlık, hatiplik ve müftülük yaptı. İdarî görevler aldı. 746'ya yakın büyüklü-küçüklü eser yazdı. 953/546 yılında Dimaşk'ta öldü.

İbn Tûlun'nın yazdığı eserlerin çoğu yakın zamana kadar ailesinin elinde bulunuyordu. Sonra eski eser alıp-satan tüccarlardan birinin eline düştü ve dağıldı. Tarihe dâir eserlerinden 15 tanesi Dimaşk'ın topografyası, 20 kadarı kişilerin özel biyografi ve siyer, 14 tanesi genel biyografi, 7 tanesi yine Dimaşk'la ilgilidir. Bunlardan başka tarihin çeşitli dallarına dâir 30 kadar kitabı vardır. 60 cüz kadarlık bir not toplamış, bu notlara *Tâlikât* adını vermiştir. Dimaşk'ın topografisi hakkındaki eserleri şunlardır:

el-İşârât ilâ emâkin el-ziyârât, İstanbul Üniversitesi, Arabça Yazmalar, nr. 6309, yap. 1^a-21^a, nr. 1451'de iki nüshası vardır.

el-Şem'at el-muziyye fî ahbâr el-Kal'at el-Dimaşkiyye, Husâmeddin el-Kudsî tarafından 1348 yılında Dimaşk'ta yayınlanmıştır.

Darb el-hûta alâ cemi' el-Ğûta, Esad Talas tarafından RAAD, XXI, 149. 236'da ve *el-Maşrik Mecmuası*'nda yayınlanmıştır.

Kurrat el-uyûn fî ahbâri Bâbü Cîrûn, Salahaddin el-Munaccid tarafından RAAD,de, 1964 yılı sayısında yayınlanmıştır.

el-Kalâid el-cevheriyye fî târih el-Sâlihiyye, Dimaşk'ın banliyölerinden Salihîye şehrinin tarihidir. İbn Tûlun bu şehirdendir. Muhammed Ahmed Dehman tarafından iki cilt halinde Dimaşk'ta 1947 yılında, daha sonra 1980 yılında yayınlanmıştır. Şehirdeki tarihi eserlerden ve kurumlardan da bahseder.

Bunlardan başka Türkler zamanında Dimaşk valiliği yapan kişilerden bahseden *I'lâm el-verâ bi men veliye nâiben min el-Etrak bi Dimaşk el-Şam el-kübrâ* adlı eseri M.A. Dehman tarafından 1964 yılında Dimaşk'ta yayınlanmıştır. *el-Sağr el-bessâm fî men veliye kazâ' el-Şam* adlı eserini 1956 yılında Beyrut'ta el-Müneccid yayınlamıştır. Kendi hayatı hakkında yazdığı *el-Fûlk el-meşhûn fî ahvâli Muhammed b. Tûlun* adlı eseri Dimaşk'ta 1348 yılında basılmıştır. IX-X. yüzyıllardaki âlimlerden bahseden *el-Temettu bi'l-akrân beyne terâcîm el-şüyûh ve'l-akrân* adlı önemli biyografi kitabını Burhaneddin el-Bikâf'nin *Unvân el-zamân* adlı eserine zeyl olarak yazmıştır. Eserin nüshaları zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır. *Müfâkehet el-hullân fî havâdis el-zamân* adlı yıllara göre tertib edilen tarihi M. Mustafa tarafından iki cilt halinde 1962-1964 yıllarında Kahire'de basılmıştır. *el-Ukûd el-dürriyye fî'l-ümerâ el-misriyye* adlı Memluklar Devleti tarihi 1962 yılında el-Müneccid tarafından Beyrut'ta yayınlanmıştır. *Mülehhasu Tenbih el-tâlib ve irşâd el-dâris...* adlı eseri ise Cafer el-Hasenî tarafından el-Nuaymî'ye nisbet edilmiş, *el-Dâris fî târih el-medâris* adıyla 1948 Dimaşk'ta yayınlanmıştır. Ayrıca, Hartman onun Osmanlılar tarafından Dimaşk ve Şam'ın fethiyle ilgili bir eserinin mevcut olan bir kısmını yayınlamıştır. Bu parça Osmanlıların Suriye (Şam) fethiyle ilgili değerli bilgiler vermektedir.³⁶⁶

2. İbn Zünbül, Nûreddin Ahmed b. Ali el-Rammâl el-Mahallî: X/XVI. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da yaşayan önemli astronomlardan, coğrafyacılar ve tarihçilerdendir. Kaynaklar onun Mısır Ordu Divanı'nda çalıştığını, daha sonra Sultan Kansuh el-Gavri'nin başmüneccimi olduğunu.

³⁶⁶ KS, II, 52-54, EI², III, 982-983; GAL, II, 367, S.II, 494-495; Zirikli, VI, 291; Şâkir Mustafa, IV, 128-136; *Navâdir el-mahâtât*, s.104.

onunla savaşlara katıldığını söylerler. Daha sonra, Osmanlıların Mısır valisi Mehmed Paşa'nın da astronomu olduğu anlaşılıyor. 960/1553 tarihi civarında Mısır'da ölmüş olmalıdır.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle ilgili *Fethu Mısır* veya *Târîhu ahzi Mısır min el-Çerâkise* adıyla önemli bir eser yazmış, bizzat şahit olduğu Mısır'ın fethini anlatmıştır. Eser 16 Rebiülâhir 921/31 Mayıs 1515 tarihinde Kansuh el-Gavri'nin sefere çıkışıyla başlar. 923/1517 yılında Mısır'ın fethinin tamamlanmasıyla sona erer. Bizzat müellif nüshası zamanımıza gelen bu değerli eser henüz basılmamıştır. *Kânûn el-dünyâ* veya *Tuhfet el-mülûk ve'l-ğarâib bi mâ fi'l-barr ve'l-bahr min el-acâib ve'l-ğarâib* adlı coğrafya-kozmografiyadan bahseden değerli kitabı da henüz basılmamıştır. Bu eser muhtasar olarak Milas kadısı Abdurrahman tarafından III. Murad'ın emri üzerine Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu tercümenin de nüshaları zamanımıza ulaşmıştır.³⁶⁷

İbn el-Hanbelî, Radiyyüddin Muhammed b. İbrahim el-Raba'i: İbn el-Şihne'ler soyundan gelip 907/1501 tarihinde Haleb'te doğdu. Bu şehirde tahsil gördü. Ataları Haleb'teki Hanbelilerin kadılarıydı. Din, dil ilimleri ve riyaziyyat sahalarında âlim kişiler arasına katıldı. 954/1547 yılında hacca gitti. Bir müddet Dimaşk'ta bulundu. Burada talebeler ondan kitaplar okudular. Sonra, Haleb'e döndü. Eskisi gibi müderrislikle uğraştı. 971/1563 yılında aynı şehirde öldü.

İbn el-Hanbelî fıkıh, hadis, lügat, edebiyat, riyaziyyat, tıp, mantık, tarih sahalarında 61'den fazla eser yazdı. Tarih konusundaki eserlerinin en önemlisi *Dürr el-habeb fî târihi a'yânı Haleb* adlı kitabıdır. İbn el-Adîm'in *Buğyet el-taleb*'ine yazılan üçüncü zeyldir. Eserde çeşitli tabakalardan Haleb'te yaşamış olan 664 önemli kişinin biyografisi yer alır. Kendi devrinde Haleb ve Şam'da meydana gelen olaylardan, Memlukların sonu ile Osmanlıların başlarında yaşayan meşhur kişilerden bahsetmiştir. Kitap kendi araştırmalarına ve müşahadelerine dayanır. Zamanımıza nüshaları gelmiş, Mahmud el-Fâhûrî-Yahya Abâra taraflarından 1972-1974 yıllarında Dimaşk'ta yayınlanmıştır. *Kitâb el-zebed ve'l-darab fî târihi Haleb* adlı eseri İbn el-Adîm'in *Zübdet el-haleb*'ine benzer. Zeyl ile beraber 952/1544 yılına kadarki olaylardan bahseder. Kitabın nüshaları zamanımıza gelmiş, M. Altuncu tarafından 1988 yılında Safed'te basılmıştır. Tarih, siyer ve

³⁶⁷ GAL, II, 298, S.II, 409; Adıvar, s.110; Babinger, s.63-65; OALT, s.183-184; Zirikli, I, 180; el-Müneccid, *Mu'cem el-mü'errihin el-Dimaşkiyyin*, s.290-298.

ilimlerden bahseden *Hadâiku ahdâk el-ezhâr ve mesâbîhu envâr el-envâr*, *İhbâr el-müstefîd bi ahbârî Hâlid b. el-Velîd*, Kanunî'nin bir seferi için yazdığı *el-Matlûb el-hânî fi'l-sefer el-sultânî* adlı eserleri de önemlidir.³⁶⁸

4. **Kutbüddin el-Nehrevâli, Muhammed b. Ahmed el-Fâsî:** Babası Nehrevâle (Gücerat)'den Yemen'e göç etmiş, Kutbüddin Muhammed Mekke'de 917/1511 yılında doğmuştur. Önce Mekke'de tahsil yapan Kutbüddin, sonra, 943/1536, 965/1557 tarihlerinde iki defa Kahire'ye ve İstanbul'a giderek tahsilini tamamladı. Mekke'deki Eşrefiyye ve Kunâbâtiyye medreselerinde müderrislik yaptı. Mekke müftisi oldu. 990/1582 tarihinde bu görevdeyken öldü. Yemen ve Mekke tarihi sahalarında eserler yazdı. Bunların en meşhuru *el-İ'lâm bi a'lâmi Beledullah el-Harâm* ile *el-Bark el-Yemânî fi'l-feth el-osmânî* dir. *el-İ'lâm* bir Mekke tarihidir. Mekke topografyasından, tarihinden, 990/1582 yıllarına kadar Mekke'ye hakim olan devletlerden bahseder. Bir mukaddime, on bab üzere tertib edilmiştir. Kitap ilk defa Wüstenfeld tarafından *Chroniken von Mekka*'nin birinci cildinde yayımlanmıştır. Daha sonra 1303 yılında Kahire'de, sonra Ahmed b. Zeynî el-Dehlan'ın *Hulâsat el-keîlâm*'ının hamisinde baskıları yapılmıştır. Şâir Bâkî tarafından yapılan Türkçe tercümesi Kazan'da 1286, 1896 yıllarında iki defa basılmıştır. Avrupa dillerine kısmî tercümeleri vardır. *el-Bark el-Yemânî fi'l-feth el-osmânî* de ise Osmanlıların Yemen fethiyle ilgili kendi yaşadığı olayları anlatır. Eser 945/1538 yılıyla başlar, 978/1570 yılı olaylarıyla biter. 981/1573 yılında yazımı tamamlanmıştır. Kitap bir mukaddime, 4 bab, bir hatîmeden meydana gelir. Zeydîlerin dönüşünden, Sadrazam Sinan Paşa'nın Yemen'i fethinden, Sinan Paşa'nın Tunus ve Goletta fetihlerinden bahseder. Wüstenfeld eserin önce Sinan Paşa için telif edildiğini, sonra vezir Mehmed Paşa için ikinci bir redaksiyonunun meydana getirildiğini söyler. Hamd el-Câsir tarafından 1974 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. Müellifin yeğeni Abdülkerim (ölm. 1014/1606) bu eseri kısaltmış ve sonuna bazı ilâveler yapmıştır. Eser kısmen Portekizceye ve Fransızcaya çevrilmiştir. Kutbeddin bir de 4 ciltlik *Tabakât el-Hanefiyye* adlı bir eser yazmış, fakat zamanımıza gelmemiştir.³⁶⁹

Yemen tarihi konusunda yazılan eserlerin en önemlilerinden biri *el-Fütûhât el-muradiyye fi'l-cihât el-yemâniyye* adlı eserdir. Ahmed b. Yûsuf el-Vâiz tarafından kaleme alınan bu eser Sultan III. Murad'a ithaf edilmiştir. III.

³⁶⁸ KS, I, 6-7; GAL, II, 368, S.II, 495-496; Zirikli, V, 302-303; Şâkir Mustafa, IV, 136-138.

³⁶⁹ GAL, II, 381-382, S.II, 514-515; *EF*², VII, 912-913; Babinger, s.99-101; Şâkir Mustafa, IV, 414-415; *Nevâdir el-mahtûât*², s.683-684; Zirikli, VI, 6-7.

Mehmed zamanında (1595-1603) tamamlamıştır. Bazıları eserin Salahaddin b. Davud b. Dâ'ir'e nisbet ederler. Rağîb Paşa, Atıf Efendi, Köprülü kütüphanelerinde nüshaları vardır. Yemen'in Osmanlılar tarafından fethi ile ilgili Yemen'de defterdar olan Mustafa Rumûzî de manzum bir Türkçe eser yazmıştır. Bu eser üzerinde Hulûsî çalışmış, muhteviyatını 1984 yılında İstanbul'da *Yemen'de Osmanlı hakimiyeti (1517-1570)* adıyla yayımlamıştır. Nihâlî de *Fetih-nâme-i Yemen* adlı başka bir eser kaleme almıştır.³⁷⁰

5. **el-Diyarbekrî, Hasan b. Muhammed:** Diyarbekir şehrinde X/XVI. yüzyıl başlarında doğmuş, Mekke kadılığına tayin edilmiş, 990/1582 tarihinde bu şehirde ölmüştür. Kâtip Çelebi bu zatın, ünlü eseri *el-Hamîs fî ahval el-nefs el-nefis* adlı eserini 8 Şaban 940/23 Şubat 1534 tarihinde tamamladığını, 966/1559 tarihinde ölmüş olabileceğini söyler. Peygamber'in hayatıyla ilgili yazılan en değerli eserlerden olan *el-Hamîs* bir mukaddime, üç rûkn, bir hatîmeden meydana gelir. Hatîmede muhtasar bir şekilde III. Murad'ın tahta çıkışına kadar halifeler tarihi anlatılır. Kitap 1283 ve 1302 tarihlerinde Kahire'de tam olarak, J. Petermann'ın *Linguae arab Gramatika* adlı eserinde kısmen yayımlanmıştır. Hz. Ömer'in hilâfet devri ve hayatıyla ilgili kısmın tercümesi O. Von Platen tarafından 1837 yılında Berlin'de basılmıştır. Kabe'nin ve Mescid-i Haram'ın tasviri hakkında değerli bir risâle daha yazmıştır. Bu risâlenin nüshaları da zamanımıza gelmiştir.³⁷¹

6. **el-Kefevî, Mahmud b. Süleyman:** Kırım'ın Kefe şehrinde doğdu. Tahsilini tamamladıktan sonra 949/1542 yılında İstanbul'a geldi. Sahn-ı Seman'da Abdurrahman Efendi'den icazet aldı. 959/1552 yılında mülâzim, 961/1554 yılında Molla Gürânî Medresesi'ne müderris oldu. Daha sonraları Kefe kadısı, Müfettiş-i Emval, Gelibolu Kadısı görevlerinde bulundu. 987/1579 yılında Kefe kadılığından azledilince İstanbul'a geldi. 990/1582 yılı civarında İstanbul'da öldü. Türkçe ve Arapça şiirleri vardır. Hanefî âlimlerinin biyografilerine dair, *el-Cevâhir el-muziyye* tarzında *Ketâibü a'lâm el-ahyâr min fukahâ mezheb el-Nu'mân el-muhtâr* adında önemli bir tabakat el-hanefiyye kitabı vardır. Bu eser daha sonra Muhammed b. Abdülhay el-Luknavî (ölm. 1304/1886) tarafından bazı ilâvelerle *el-Fevâid*

³⁷⁰ Köprülü Kataloğu, I, 575-576; Babinger, s.101-103; *Nevâdir el-mahtûât*², s.282-283.

³⁷¹ *İA*, III, 626, *EF*², II, 358; GAL, II, 381, S.II, 514; Babinger, s.98-99; Şâkir Mustafa, IV, 414; *Nevâdir el-mahtûât*², s.424. Eserin hatimesi 200 sayfa tutar.

el-behiyye'de yeniden ele alınmıştır. Değerli bir eser olmasına rağmen *Ketâib* henüz basılmamıştır.³⁷²

7. **el-Karamânî, Ahmed b. Yusuf:** Babası Yusuf b. Sinan Dimaşk'da oturuyordu. Nureddin Hastanesi ve Emevî Camiisi mütevellisiydi. Büyük yolsuzluğu görülerek 14 Şevval 966/20 Temmuz 1559 tarihinde idam edilmiştir. Ahmed Efendi bu sebeple Dimaşk'ta doğdu. Önce kâtiplik yaptı. Sonra Dimaşk'ta bulunan iki kadın hastanesinin vakıflarının yönetiminin mütevelliliğine getirildi. Doğruluğu ve tarafsızlığıyla büyük itibar kazandı. Zengin ve itibarlı bir kişi olarak 29 Şevval 1019/13 Ocak 1611'de öldü. Cenâbî'nin *el-Aylem el-zâhır* adlı İslâm devletleri tarihini, bazı ilâveler yaparak ve 1008/1599 yılına kadar getirerek, ihtisar etti. *Ahbâr el-düvel* ve *âsâr el-üvel* adındaki bu eser 55 bölüme ayrılır. Eser çok tutulmuş, çok sayıda nüshası zamanımıza gelmiştir. 1282 yılında Bağdad'ta, 1290 yılında İbn el-Esir tarihinin hamisinde Kahire'de basılmıştır. J.L. Rasmussen tarafından *Annales Islamismi*, Havniae 1825, s.61-134'te 48-53. bölümlerin Latince tercümesi yayınlanmıştır. Karamânî, Derviş Hasan el-Rûmî'nin 973/1566 yılında tamamladığı *el-Tîrâz el-mu'lem fi kıssat el-Sultan İbrahim b. Edhem* adlı eserini Türkçe'ye çevirmiştir. Meşhur mutasavvıf İbrahim Edhem'in menakıbından bahseden bu eserin *el-Ravz el-nesîm ve'l-dürr el-yetîm fi menâkıb el-Sultan İbrâhîm* adlı muhtasarı da zamanımıza gelmiştir.³⁷³

8. **el-Bûrînî, Bedreddin Hasan b. Muhammed:** 963/1556 yılında Filistin'de Safuriye'de doğdu. On yaşındayken ailesiyle Dimaşk'a gitti. Orada çeşitli âlimlerden ders aldı. Müderrislik yaptı. 1020/1611 yılında hac yaptığı sırada hacılar arasında kadılık görevini de üstlendi. 1024/1615 yılında Dimaşk'ta öldü. Edebiyat, tarih ve fıkıh sahalarında bilgi sahibiydi. Tarih sahasındaki en önemli eseri *Terâcim el-a'yan min ebnâ el-zamân*'dır. Kitabın telifine 1009/1600 yılında başlamış, 1023/1614 yılında tamamlanmıştır. İçinde 205 kişinin biyografisi vardır. İdareciler, âlimler, edibler, tüccarlar ve sanatkarlardan bahseder. Kitap Ahmedlerle başlar, alfabetik tertibedilmiştir. Secili bir üslupla kaleme alınmıştır. Güzel bir biyografi kitabıdır. Eseri müellifin talebesi Fazlullah b. Muhibbullah tertip ederek ilâvelerle 1078/1667 yılında ilim alemine sunmuştur. Çeşitli nüshaları zamanımıza gelmiş, Salahaddin el-Müneccid tarafından 1959-1966 yıllarında Dimaşk'ta

³⁷² Nevî-zade Atâyî, *Hadâyik*, s.272-273; OM, II, 19; GAL, II, 434, S.II, 645; Ziriklî, VII, 172; *Nevâdir el-mahâtâr*², s.701-702.

³⁷³ Muhibbî, *Hulâsat el-eser*, I, 209-210; GAL, II, 301, S.II, 412; Babinger, s.157-158; Ziriklî, I, 275.

yayınlanmıştır. el-Bûrînî Trablusşam ile Haleb'e yaptığı iki seyahati de iki risalede anlatmıştır. Fakat, bu eserler zamanımıza gelmemiştir. Bir de tarih ve şiir konularından bahseden *Künnâş* yazmıştır.³⁷⁴

9. **Mer'î b. Yusuf el-Makdisî:** X/XVI. yüzyılın ikinci yarısında Filistin'de Nablus yakınındaki Tur-kerem köyünde doğdu. Filistin'de ve Mısır'da zamanın büyük âlimlerinden okudu. Dinî ilimler, bilhassa fıkıh ve tarih konularında zamanının büyük âlimlerinden oldu. Önce Câmî el-Ezher'de müderrislik yaptı, fetva verdi. Sonra Sultan Hasan Camii'nin şeyhliğine yükseldi. Çok sayıda talebe yetiştirdi. İbrâhim el-Meymûnî ve başka âlimlerle münakaşalar yaptı. Onlara reddiyeler yazdı. Çok sayıda kitap telif etti. 1033/1624 yılında Kahire'de öldü. Kitaplarının sayısı 70 civarındadır. Çoğu fıkıh, hadis, tefsir konularındadır. Tarih sahasındaki en meşhur eseri *Nüzhet el-nâzirîn fi târîhi men veliye Mısır min el-hulefâ ve'l-selâtin*'dir. Kitabı Kahire kadısı Azmî-zâde Mustafa Hâletî'nin teşvikiyle kaleme almıştır. İslâm tarihinde Mısır'da hüküm süren hükümdarlardan, velilerden bahseder. Eser 1031/1621 yılına kadar gelir. Sultan I. Mustafa ve aynı yıl içinde Mısır valisi olan Silahdar İbrahim Paşa ile sona erer. Çok kullanışlı ve faydalı olan bu eserin çok sayıda nüshası zamanımıza ulaşmış, henüz basılmamıştır. J.J. Reiske tarafından Almanca'ya, Sieur Philibert Deval tarafından Fransızca'ya çevrilmiş, bu çevirilerin neşirleri yapılmıştır. *Kalâid el-ıkyan fi fazâili Âli Osmân* adlı eserinde ise Osmanlı sultanlarının diğer sultanlara, hanedanlara göre üstünlüklerini anlatır. Osmanlıların İstanbul'u fethetmekle Emevîlerin yapamadıklarını başardıklarını söyler. Bu eser Hekim Şaban b. Ahmed el-Şifâî tarafından çok miktarda ilâve yapılarak Türkçe'ye çevrilmiştir. Arapça metni henüz basılmamıştır. Bundan başka, *Tenvîru basâir el-mukallidîn fi menâkıb el-eimmet el-müctehidîn, el-Kevâkib el-dürriyye fi menâkibi İbn Teymiyye, Telhisu evsâf el-Mustafâ ve zikru men ba'dehû min el-hulefâ* adlı tarihle ilgili eserleri vardır.³⁷⁵

10. **el-Makkarî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Tilimsânî:** 992/1584 yılı civarında Cezâyir'de Tilimsan'da doğdu. Ailesi Makkara'dandır. Dedelerinden Muhammed b. Muhammed el-Makkarî Fas şehrinde başkadılık yapmış ve Lisâneddin b. el-Hatib'in hocası olmuştur. el-Makkarî Tilimsan'da amcası Ebû Osman Saîd (ölm. 1030/1620)'ten ve diğer bazı

³⁷⁴ Muhibbî, *Hulâsat el-eser*, II, 51-62; GAL, II, 275, S.II, 401; İA, II, 806, *EP*², I, 1373; Şâkir Mustafa, IV, 139-140; Ziriklî, II, 219.

³⁷⁵ GAL, II, 369, S.II, 496-497; Muhibbî, IV, 358-361; Babinger, s.175-177; Ziriklî, VII, 203; *Nevâdir el-mahâtâr*², s.759-760.

âlimlerden kuvvetli bir tahsil yaptı. Sonra, Merakeş ve Fas şehirlerine gitti. 1022/1613'ten 1027/1617'ye kadar Karaviyyun Camii'nde imamlık ve müftülük yaptı. Ardından Hicaz'a gitti. 1028/1618 yılında Kahire'ye gelip yerleşti. Birkaç ay sonra evlendi. Bir yıl sonra Kudüs'e gitti. Sonra, Kahire'ye döndü. 1037/1627 yılında ikinci defa hacca gitti. Mekke ve Medine'de hadislerle ilgili çok rağbet gören dersler verdi. Oradan Dimaşk'a ardından Kudüs'e gitti. Dimaşk'ta Ahmed b. Şahin tarafından Çakmakîye Medresesi'nde ve Emeviye Camii'nde hadis ve tarih dersleri vermekle görevlendirildi. Sonra Kahire'ye döndü. Kesin olarak yerleşmek için Dimaşk'a gitmeye hazırlanırken 1041/1632 yılında Kahire'de öldü.

Hadis, tarih, edebiyat, fıkıh konularında büyük bir âlim olan el-Makkarî bu konularda değerli eserler yazdı. Tarihe dair eserlerinin en önemlisi *Nefh el-tîb min ğusn el-Endelüs el-ratib ve zikru vezîrîhâ Lisâneddin İbn el-Hatîb*'tir. Bu eser iki kısımdan meydana gelir. Birinci kısımda 8 bab yer alır. Birinci babta Endelüs'ün topografyasından, ikinci babta Müslümanlar tarafından fethinden, üçüncü babta Endelüs'teki Emevî valilerinden, hükümdarlarından, mülûk el-tavâiftin, dördüncü babta Kurtuba'nın topografyasından, tarihinden, abidelerinden, beşinci babta Doğu'ya giden Endelüslü âlimlerden, altıncı babta Endelüs'e gelen Doğulu âlimlerden, yedinci babta Endelüs'teki edebî faaliyetten, sekizinci babta Reconquiza (Endelüs'ün Hristiyanlar tarafından ele geçirilmesi)'dan bahsedilir. Kitapta, bugün çoğu kaybolmuş eserlerden geniş iktibaslar yapılır. Eserin ikinci kısmı ise Lisâneddin İbn el-Hatîb'e ayrılmıştır. Onun hayatı, eserleri hakkında bilgi verir, nazım ve nesrinden örnekler ihtiva eder. *Nahf el-tîb* Endelüs'teki müslümanların son zamanlarını anlatan yegâne tarihtir. Kurtuba, Granada, İşbiliyye vs. Endelüs şehirleri kültür tarihi bakımından son derece önemli bir kaynaktır. Kitap 1279 yılında Bulak'ta, 1302, 1304, 1367/1949 yıllarında Kahire'de, İhsan Abbas tarafından 1968 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Ayrıca, birinci kısmı Dozy, Dugat, Krehl taraflarından çeşitli tarihlerde yayınlanmıştır. Siyasî tarihle ilgili kısmı muhtasar olarak İngilizce'ye çevrilmiştir. Maalesef tam olarak bir tenkitli neşri henüz yapılmamıştır. Bundan başka *Ravzat el-âs el-âtirat el-enfâs fî zikri men lekîtu hû min a'lâm el-hazratayn Merrâkuş ve Fas* adlı eseri biyografi bakımından önemlidir. Bu eser de zamanımıza gelmiş. 1383/1964, 1983 yıllarında Rabat'ta basılmıştır. *Arfel-neşk fî ahhârî Dimaşk* adlı eserinin nüshası ise henüz bulunamamıştır. Şunu söylemek gerekirken, el-Makkarî Memluklar devrinden sonra yetişmiş en büyük arap tarihçisidir.³⁷⁶

³⁷⁶ İA, VII, 205-206, *Er*², VI, 170-172; GAL, II, 296, S.II, 407-408; Günlaltay, s.424-427; Ziriklî, I, 237.

10. **Muhammed b. Abdülmü'tî el-İshâkî el-Menûfî:** XI/XVII. yüzyılın ilk yarısında Mısır'da yaşayan tarihçilerdendir. *Latâifü ahhâr el-üvel fî men tesarrafe fî Mısır mir erbab el-düvel* veya *Devhat el-ezhâr fî men veliye'l-diyâr el-Misriyye* adında bir Mısır tarihi yazmıştır. Bu eserini Zilhicce 1033/Ekim 1624 tarihinde tamamlamıştır. Eser Mısır'ın fethinden I. Mustafa devrine 1032/1623 yılına kadar gelir. Bir mukaddime, on bab üzere tertibedilmiştir. Dokuzuncu bölüm Osmanlı fethinden, onuncu bölüm Osmanlılar devrindeki valilerden bahseder. Eser bize kadar gelmiş, 1276, 1286, 1296, 1300, 1303 ve daha sonraki yıllarda Kahire'de defalarca basılmıştır. Fransızca ve Almanca'ya özet tercümeleri yapılmıştır. Müellifin *el-Ravz el-bâsim fî ahhârî men mazâ min el-avâlim* adlı bir eseri daha vardır. Bu eser de Abbâsîlerin sonuna kadar halifelerin, Eyyûbîler ile Memlukların, 1032/1623 yılına kadar Osmanlı valilerinin tarihinden bahseder. Nüshaları zamanımıza gelmiştir. Birinci eserin tekrarı mahiyetindedir. Ziriklî, bu zat ile *Hulâsat el-eser*, II, 289-291'deki Abdülbâkî el-İshâkî el-Menûfî'nin aynı şahıs olduğu kanaatindedir. Muhibbî bu zatın âlim, tarihçi ve şâir olduğunu, güzel bir tarih kitabı, çok sayıda risâle yazdığını, 1060/1650 yılından sonra Menûf'ta öldüğünü söyler.³⁷⁷

12. **İbn Ebî'l-Sürur el-Bekrî:** Bekrîler Hz. Ebû Bekr sülâlesinden gelip Mısır'da yerleşmiş büyük bir ailedir. İçlerinden çok sayıda ilim adamı, şeyh çıkmıştır. Bizi burada ilgilendiren Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Bekrî el-Siddîkî'dir. Bu zat 998/1590 yılı civarında Kahire'de doğdu. İyi bir tahsil gördü, dinî ilimler ve tasavvuf sahalarında şöhret buldu. Tarih, tasavvuf, Arapça konularında çok sayıda eser yazdı. 12 Rebiülevvel 1087/25 Mayıs 1676 tarihinde Kahire'de öldü. Tarih sahasındaki eserleri üç kısma ayrılır:

Umumî tarihler: Bu konudaki en önemli eseri *Uyûn el-ahbâr ve nüzhet el-ehsâr* adlı İslâm tarihidir. Tarih ilminin değerinden bahseden bir mukaddimeden sonra onaltı maksada ayrılır. Hz. Adem'den itibaren peygamberler tarihinden, İran ve Sâsânîlerden, Yunanlılardan, Bizans'tan bahsettikten sonra İslâm tarihine girer. 1032 yılına kadarki olayları anlatır. Çeşitli nüshaları arasında farklılıklar görülür. Henüz basılmamıştır. Bu eserdeki bilgileri *Nüzhet el-ehsâr ve cüheyne el-ahbâr* adındaki daha kısa bir eserde yeniden ele almıştır. Bu eser 12 makaleye ayrılır. Son makalede Osmanlılar devri anlatılır. Eser 1640 (h. 1050) yılına kadar gelir. Her iki

³⁷⁷ *Hadîyyet el-ârifîn*, II, 284; Babinger, s.177-178; GAL, II, 296, S.II, 407; Ziriklî, VI, 247; *Nevâdir el-mahtâtât*², s.787.

eserdeki bilgileri *Tuhfet el-zurafâ bi zikr el-mülûk ve'l-hulefâ* adlı eserinde hûlâsa etmiştir. Her üç eser henüz basılmamıştır.

Osmanlı tarihiyle ilgili eserleri: Bunların en önemlisi *el-Mineh el-rahmâniye fi'l-Devlet el-Osmâniye*'dir. Osman Gâzî'den I. Mustafa'nın ölümüne (1027/1618 yılına) kadar gelen bir Osmanlı tarihidir. Her padişah devri için bir bölüm ayrılmıştır. Birinci Selim'den sonra 1027/1618 yılına kadar Mısır'a tâyin edilen valiler de anlatılır. Leyla Sabbağ tarafından 1995 yılında Dimaşk'ta yayınlanmıştır. Müellif bu esere iki zeyl yazmıştır. Bunlar *Dürr el-cümân fi devleti Mevlânâ Sultan Osmân* ile *el-Ravzat el-me'nûse fi târihi Mısır el-mahrûse*'dir. Bu son eserde Mısır'a tayin edilen Osmanlı valilerinden ve kazaskerlerinden bahseder. Bunlardan birincisi *el-Letâif el-rabbâniye ve'l-dürr el-cümân fi Devlet el-Sultan Osmân*'dır. 1027-1029/1618-1620 yıllarındaki olaylardan bahseder. Leyla Sabbağ tarafından 1995 yılında Dimaşk'ta yayınlanmıştır. *Feyz el-Mennân fi zikri Devleti Âli Osmân* ise *el-Mineh*'in genişletilmiş şeklidir. *Dürr el-esmân fi asli menbai Âli Osmân* adlı eserinde ise Osmanlıların menşeiini araştırır, onları peygamber sülâlesine bağlar. Bu eserler de basılmamıştır.

Mısır tarihi ile ilgili eserleri: Bu eserler genellikle eski Mısır tarihini anlatan bir mukaddime ile başlar. Daha çok İbn İyâs'ın eserine dayanarak Memlukların sonlarını ve Osmanlılar devrini anlatır. Bunlardan *el-Ravzat el-zehiyye fi vülâti Mısır ve'l-Kahiret el-muizziyye* başlangıçtan 1035/1625 yılına kadar gelen bir Mısır tarihidir. Eserin 1041/1631, 1061/1651 yıllarına kadar gelen nüshaları da vardır. *el-Tuhfet el-behiyye fi temelluki Âli Osmân el-diyâr el-Mısriyye* adlı eserde Yavuz Sultan Selim tarafından Mısır'ın fethi, 1038/1628 yılına kadarki Mısır tarihi anlatılır. *el-Kevâkib el-sâira fi ahbâri Mısır ve'l-Kâhira* ise *el-Ravzat el-zehiyye*'nin hûlâsasıdır. Yirmi bab üzere tertibedilmiştir. 1055/1645, 1060/1650, 1063/1653 yıllarına kadar gelen nüshaları vardır. Eserin Fransızca tercümesi Silvestre de Sacy tarafından 1787 yılında Paris'te yayınlanmıştır. *Katf el-ezhâr min el-Hitât ve'l-âsâr* tarihçi Makrizî'nin eserinden seçmelerdir. *el-Ravzat el-me'nûse fi ahbâri Mısır el-mahrûse*'de Mısır'ın faziletlerinden, 923/1517 yılında Mısır'ın Yavuz tarafından fethinden, 1054/1644 tarihine kadarki Mısır kazaskerlerinden ve Mısır tarihinden bahsedilir. *Tefrîc el-kürbe li def' el-tulbe*'de Damad Mehmed Paşa'nın kul sınıfından alınan tulbe veya külfe vergisini kaldırmasından bahsedilir. Bu eser Abdurrahîm Abdurrahman tarafından *Mecellet el-Târihiyyet el-Mısriyye*, Sayı 23'te 1976 yılında

yayınlanmıştır. *el-Dürret el-müddâne fi vekâyi el-Kinâne*'de ise VI/XII. yüzyılda İhmim civarına yerleşen Kinâne kabilesinin tarihinden söz edilir.³⁷⁸

13. **Necmeddin el-Ğazzî, Muhammed b. Muhammed:** Bedreddin el-Ğazzî (ölm. 984/1577)'nin oğlu olup 977/1570 yılında Dimaşk'ta doğdu. Babasından, Zeyneddin Ömer b. Sultan, Şihâbeddin el-Aynâvî, Seyyid Muhammed b. Muhammed b. Hasan el-Su'ûdî gibi zamanın meşhur âlimlerinden Arapça, hadis, fıkıh, tefsir dersleri aldı. Tasavvufu uğraştı. Müderrislik yaptı. Arapça, fıkıh, tefsir, kelim, tarih konularında 32'den fazla eser yazdı. 1059/1649 yılında hacca gitti. Hicaz'da çok sayıda kişi kendisinden kitaplar okudular. Bu sırada kendisine kısmî felç gelmişti. Bununla beraber telif ve eğitim faaliyetlerine devam ediyordu. Ölümünden bir müddet önce Kudüs'ü ziyaret etti. Ziyaretten dönünce tedris ve telif faaliyetini bıraktı. Kendisini ibadete verdi. 1061/1651 yılında Dimaşk'ta öldü. Şeyh Arslan mezarlığına gömüldü.

el-Ğazzî hayatı boyunca ilim tahsil etmek, ders vermek, eser yazmakla uğraştı. Eserlerinin sayısından ve konularından yukarıda bahsedildi. Tarih konusundaki en önemli eseri X/XVI. yüzyıl âlimlerinden ve büyüklerinden bahseden *el-Kevâkib el-sâira fi a'yân el-miet el-âşira*'dır. Kitap alfabetik tertibedilmiş bir biyografi kitabıdır. Muhammed adındaki kişilerle başlar. el-Sehâvî'nin *el-Zav' el-lâmi*'inin zeyli mahiyetindedir. Onuncu yüzyıldaki arap ülkelerindeki ilm hayatı hakkında en önemli kaynağımızdır. Cebrâil Süleyman Cebbarî tarafından birincisi 1958'de, ikincisi 1979'da olmak üzere Beyrut'ta iki defa yayınlanmıştır. Bu esere müellif tarafından *Lataf el-semer ve kataf el-simâr min terâcim a'yân el-tabakât el-ülâ min el-karn el-hâdî aşar* adıyla bir zeyl yazılmıştır. Nüshaları zamanımıza gelen bu zeyl henüz basılmamıştır. Bunlardan başka, babası Bedreddin el-Ğazzî'nin hayatı hakkında *Bulğat el-vâcid fi tercemeti Şeyhülislâm el-vâlid* adıyla bir eser yazmıştır. Bu eserde yirmiyedi yaşına kadarki hayatından ve eserlerinin bir kısmından bahsetmiştir. *el-Ikd el-manzûm fi rihlet el-Rûm* adında bir İstanbul seyahati olduğunu Muhibbî zikreder. Babası tarafından yazılan *el-Metâli el-bedriyye fi'l-menâzil el-rûmîyye* adlı İstanbul seyahati ise zamanımıza gelmiş, henüz basılmamıştır.³⁷⁹

³⁷⁸ İA, II, 459-460, *ET*, I, 567-569; *DİA*, V, 367-369; Babinger, s.163-164, 207-208; *GAL*, II, 301, S.II, 412; Şâkir Mustafa, III, 199-201.

³⁷⁹ *Hulâsat el-eser*, IV, 189-200; *KS*, neşrinin mukaddimesi; *GAL*, II, 292, S.II, 402; Zirikli, VII, 63; *Nevâdir el-mahtûât*, s.807. Hicri X. yüzyıl tarihi ve âlimlerinin hayatlarından bahseden başka bir eser Abdullah el-Aydârûsî'nin *el-Nûr el-sâfir an ahbâr el-karn el-âşir* adlı kitabıdır. Kahire'de, Beyrut'ta iki defa basılmıştır.

14. **el-Hafâcî, Ahmed b. Muhammed:** 979/1571 yılında Kahire civarında doğdu. Dayısı Ebû Bekr el-Şenevânî, İbrahim el-Alkamî, Dâvud el-Basîr gibi zamanın âlimlerinden Arapça, fıkıh, edebiyat, siyer, tıp okudu. Sonra, babası ile hacca gitti. Mekke ve Medine'deki âlimlerden istifade etti. Hactan döndükten sonra İstanbul'a geldi. Burada İbn Abdülğânî, Mustafa b. Arabî, haham Koca Davud ile dostluk kurdu. Koca Davud'tan matematik, bilhassa Öklid geometrisi okudu. En büyük hocası Hoca Sadeddin'dir. Hafaci bilgisiyle şöhret kazandı. Rumeli kadılığına tayin edildi. IV. Murad zamanında Üsküb ve Selânik kadılıklarında bulundu. Nihayet, kazasker olarak Mısır'a gönderildi. Ardından İstanbul'da aleyhinde yapılan dedikodular sonucu azledildi. Bunun üzerine Mısır'dan İstanbul'a hareket etti. Yolu üzerinde, Dimaşk ve Haleb'teki âlimlerle görüştü. İstanbul'da kendisine ilgi gösterilmeyince *Makâmât el-rûmiyye* adlı bir şikâyetnâme yazdı. Bu hareketi Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin gazabını celbetti. Kahire kadılığı payesiyle Mısır'a dönmesi emredildi. Ömrünün son senelerini Mısır'da ders okutmak ve kitap yazmakla geçirdi. 12 Ramazan 1069/3 Haziran 1659 tarihinde Kahire'de öldü.

Hafâcî İslâm dünyasının yetiştirdiği son klâsik âlimlerdendir. Eserlerin çoğunu kendi yazdığı biyografisinde verir. Bunlar tefsir, siyer, edebiyat, tarih konularındadır. Kadî İyâz'ın *el-Şifâ* adlı eserini *Nesîm el-riyâz* adıyla şerhederek, peygamberin hayatına dâir bütün malumatı okuyuculara sunmaya çalışmıştır. Zamanımıza gelen bu önemli eser İstanbul'da 1267 yılında basılmıştır. *Habâyâ el-zevâyâ fî mâ fi'l-ricâl min el-bekâyâ* ve *Reyhânet el-elibbâ ve nüzhet el-hayat el-dünya* adlı eserleri ise *Yetimet el-dehr* ve *Reyhânet el-elibbâ ve nüzhet el-hayat el-dünya* adlı eserleri ise *Yetimet el-dehr* ve *Harîdet el-kasr* tarzlarında kaleme alınmış antolojilerdir. Babasının ve kendisinin devrindeki şâirlerden, ediblerden, bunların nesirlerinden ve şiirlerinden örnekler ihtiva ederler. Kronoloji bakımından zayıflık gösterirler. *Reyhânet el-elibbâ* 1273, 1294, 1306 yıllarında tenkitsiz, Abdülfettah M. el-Hulv tarafından 1967 yılında tenkitli olarak Kahire'de basılmıştır. Bu eserde kendi hayatından tafsilatlı olarak bahseder. *el-Makâmât el-rûmiyye*'yi de bu eserine almıştır. *Tîrâz el-mecâlis* adlı eseri ise emâlî nevindendir. Klâsik edebiyat, tarih, şiir kitaplarından seçmeler ihtiva eder. 1284 yılında Kahire'de aynı sıralarda Tanta'da iki defa basılmıştır. *Şifâ el-alil* adlı eserinde ise Arapçaya girmiş yabancı kelimelerden (muarrab) bahseder.³⁸⁰

³⁸⁰ İA, VII, 63-64, *El²*, IV, 945; GAL, II, 285, S.II, 396; Ziriklî, I, 238; *Nevâdir el-mahtûât²*, s.509.

15. **İbn el-İmâd, Abdülhayy b. Ahmed el-Akrî:** 1032/1622 yılında Dimaşk'ta doğdu. Dimaşk'ta Şeyh Eyyub, Abdülhakî el-Hanbelî, Muhammed b. Bedreddin el-Balabânî'den okudu. Sonra Kahire'ye gitti. Uzun müddet Kahire'deki âlimlerden faydalandı. Bunlar arasında Şihâbeddin el-Kalyûbî de bulunmaktaydı. Sonra Dimaşk'a döndü. Ders okutmakla meşgul oldu. Edîb, şâir, fakih, muhaddis ve tarihçiydi. Talebeleri arasında Muhibbî de bulunmaktadır. Muhibbî ondan sarf ve hesap ilimleri okumuştur. 1089/1679 yılında hacca gitmiş, hacta ölmüş, Muallâ mezarlığına gömülmüştür. Çeşitli eserler yazmıştır. Bunların arasında en meşhuru *Şezerât el-zeheb fî ahbâri men zeheb* adlı genel biyografi kitabıdır. Bu eserde, İslâm dünyasında 1000/1592 yılına kadar yaşayan âlimlerden, meşhur kişilerden bahseder. Yıllara göre tertib edilen kitap en çok başvurulan biyografi kitaplarındanır. 1332, 1350-1351 yıllarında Kahire'de basılmıştır. Son baskı Beyrut'ta defalarca tekrarlanmıştır. Abdülkadir Arnavut 1986-1991 yıllarında metnini, 1995 yılında fihristini Dimaşk'ta yayınlamıştır.³⁸¹

16. **el-Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlullah:** 1061/1651 yılında Dimaşk'ta doğdu. 1077/1666 yılında babası ile Beyrut'a gitti. Babasının arkadaşlarından 1065/1655 yılında Dimaşk kadısı ve 1079/1668 yılında Anadolu kazaskeri olan Vişne-zâde İzzetî Mehmed Efendi tahsiline Bursa'da devam etmesi için ona yardım etti. Bu şehirde kısa bir müddet kaldıktan sonra müftî Esîrî Mehmed Efendi ile beraber 1086/1675 yılında Dimaşk'a döndü. Bu arada Rumeli Kazaskeri olan Vişne-zâde İzzetî Mehmed Efendi Edirne'de ona yeni bir görev vermek istediye de hastalanması üzerine bu görevi almadı. Kazasker ile İstanbul'a geldi. 1092/1684 yılında onun ölümüne kadar yanında çalıştı. Muhibbî bundan sonra Dimaşk'a döndü. 1101/1690 yılında hacca gitti. Mekke'de kadî naibliği yaptı. Oradan Kahire'ye geçti. Yine kadî naibliği yaptı. Ardından Dimaşk'taki Emîniye Medresesi'ne müderris tayin edildi. 1111/1699 yılında Dimaşk'ta öldü. Başlıca eseri XI/XVII. yüzyıl âlimlerinin, ediblerinin, şâirlerinin hayatlarından ve eserlerinden bahsettiği *Hulâsat el-eser fî a'yân el-karn el-hâdî aşer* adlı kitabıdır. İçinde 1289 âlim, şâir, edipten bahsedilir. Müellif bu eseri ilk defa 1096/1685 yılında temize çekmiş, sonradan bazı ilâveler yapmıştır. Eser XI/XVII. yüzyıl ricali için en önemli kaynaklarımızdandır. Bilhassa arap ülkeleri ricali için büyük bir boşluğu doldurmaktadır. 1284 yılında Kahire'de, 1986 yılında Dimaşk'ta basılmıştır. Muhibbî *el-İ'lâm (el A'lâm)* adında İslâm tarihinde yaşamış meşhur kimselerden bahseden bir eser yazmayı düşünmüştür. Bu eserin mim

³⁸¹ Muhibbî, II, 340-341; GAL, II, 293, S.II, 403; Ziriklî, III, 290; *El²*, III, 830-831.

harfine ait müsveddeleri zamanımıza gelmiştir. Bunlardan başka, Hafâcî'nin *Reyhânet el-elibbâ* adlı eserine *Nefhat el-Reyhane ve reşhat el-tilâ' el-hâne* adıyla bir zeyl yazmıştır. Bu eserin de nüshaları zamanımıza gelmiş, Abdülfettah M. el-Hulv tarafından 1969-1971 yıllarında Kahire'de yayınlanmıştır. Muhammed b. Muhammed el-Sü'âlâtî 1111/1699 yılında bu esere bir zeyl yazmıştır. Ayrıca, Abdurrahman b. Şâşâ XI/XVII. asrın ortasında *Tarâcimü ba'z el-a'yân mim ehl Dimaşk min ulemâihâ ve üdebâihâ* adıyla *Nefhat el-Reyhâne*'ye bir nazire yazmıştır. Bu nazire 1886 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Muhibbî muarrab kelimeler hakkında *Sevâ' el-sebîl fî mâ fî'l-lügât el-arabiyye min el-dahîl* adıyla lügata dair önemli bir eser yazmıştır.³⁸²

17. **İbn Ğalbun, Muhammed b. Halîl el-Ezherî el-Masarâtî:** XI/XVII. yüzyılın sonlarında Libya'da Masarâta'da doğdu. Önce ülkesinde okuduktan sonra Mısır'a gitti. Câmi el-Ezher'deki âlimlerden okudu. 1113/1701 yılında Masarâta'ya döndü. Hadis, tefsir, fıkıh konularında çeşitli medreselerde ders verdi. 1138-1139/1725-1726 yıllarında Trablus'a ziyaretlerde bulundu. Vali Ahmed el-Karamanlı'ya medhiyeler sundu. 1150/1727 yılı civarında öldü. En önemli eseri Ahmed b. Abdüddâim el-Ensârî'nin Trablus el-Ġarb'ı medheden kasidesine yazdığı şerhtir. *el-Tezkâr fî men meleke Trablus ve mâ kâne bihâ min el-ahbâr* adındaki bu şerh 1150/1737 yılına kadar gelen bir Trablus el-Ġarb ve Libya tarihidir. Libya tarihi konusunda yazılan ve zamanımıza gelen yegâne klâsik eserdir. Müellif eserini eski kaynaklara ve hatıralarına dayanarak kaleme almıştır. Sonunda 33 kadar meşhur kişinin biyografisi yer alır. İlki 1349 yılında Kahire'de olmak üzere defalarca basılmıştır. Bu eser, sonuna Karamanlılar devri ilâve edilerek M. Behîceddin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu tercüme ve zeyli 1284 yılında İstanbul'da basılmıştır.³⁸³

18. **el-Murâdî, Ebü'l-Mevedde Muhammed Halil b. Ali:** Ali el-Murâdî'nin oğlu olup XII/XVIII. yüzyıl ortalarında Dimaşk'ta doğdu. Amcası Hüseyin el-Murâdî'nin 1188/1774 yılındaki ölümü üzerine Şam Hanefilerinin reîsi ve nakîbüleşraf oldu. XII/XVIII. yüzyıl âlimlerinden ve ediplerinden bahseden *Silk el-dürer fî a'yân el-karn el-sânî aşer* adında önemli bir biyografi kitabı yazdı. Bin civarında hal-tercümesi ihtiva eden eser 1291-1301 yıllarında Kahire'de basılmıştır. Arap ülkelerinde XII/XVIII. yüzyılda yetişen âlimler

³⁸² İA, VIII, 512, EF², VII, 469; GAL, II, 293-294, S.II, 403-404; Zirikli, VI, 41; Leyla el-Sabbâğ, *Min a'lâm el-fikr el-arabî fî'l-asr el-Osmânî el-evvel...*, Dimaşk 1406/1986.

³⁸³ GAL, II, 458, S.II, 686; Zirikli, VI, 117-118; Ali Mustafa el-Masarâtî, *Trablus-Libya* 1955, 1972, s.158-171.

ve edipler hakkında başlıca kaynağımızdır. *Arf el-beşâm fî men veliye'l-fetvâ bi'l-Şam* adındaki Şam müftilerinden bahseden eseri ise M. Mutî el-Hafız-Riyaz Murad taraflarından 1979 yılında Dimaşk'ta, 1988 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Babasının ve akrabalarının biyografilerini içeren *Matmah el-vâcid fî tercemet el-vâlid el-mâcid* adlı eseri ise henüz basılmamıştır. el-Murâdî 1206/1791 yılında Haleb'te ölmüştür.³⁸⁴

19. **el-Cebertî, Abdurrahman b. el-Hasan:** 1168/1754 yılında Kahire'de doğdu. Dedeleri el-Ezher'deki Cebertî Revakı'nın şeyhliğini yapmışlardır. Babası Hasan ünlü bir riyaziyeciydi. Ezher Camii'nde astronomi okuturdu. Abdurrahman da babasının yolunu takibederek ilim tahsil etmiştir. Son memluk beyleri zamanında Kahire'deki en büyük âlimlerden biri olmuştur. Napolyon'un Mısır'ı işgalini görmüştür. Kavalalı Mehmed Ali Paşa idâresinin ilk onyedini görmüş, ilmî bir şekilde tenkit etmiştir. Napolyon Mısır'ın idâresi için seçtiği âyan divanına onu da aza tayin etmiştir. Cebertî son yıllarında Mehmed Ali Paşa'nın saray muvakkıtlığını yapmıştır. 27 Ramazan 1237/22 Haziran 1822 gecesi Kahire'ye dönerken öldürülmüştür. Cebertî XII-XIII/XVIII-XIX. yüzyıllardaki Mısır tarihi ve âyanı hakkında *Acâib el-âsâr fî'l-terâcim ve'l-ahbâr* adlı önemli bir eser yazmıştır. Bu eser klâsik tarzda yazılan son Mısır tarihi ve biyografi kitabıdır. Yıllara göre tertibedilmiştir. Bu eserde takibettiği prensip dolayısıyla Mehmed Ali Paşa tarafından öldürtüldüğü söylenmiştir. Eser 1099/1688 yılıyla başlar, 1236 yılına kadar gelir. Sosyolojik değeri yüksek bir eserdir. 1170 yılına kadarki olayları yazarken bazı eserlere, devlet arşivlerine, ihtiyarların hatıralarına, mezar taşlarına dayanmıştır. 1170/1757 yılından sonra kendi hatıralarına ve müşahadelerine dayanır. 1190/1776'dan itibaren olayları teferruatlı bir şekilde kaydeder. Tarafsız bir şekilde anlatır. Mehmed Ali Paşa'nın idâresini tenkit ettiği için eser ancak 1279 yılında neşredilebilmiştir. Daha önce yapılan baskısı yasaklanmıştır. İmha edilmiştir. Mısır âlimleri tarafından hazırlanan Fransızca baskısı 1888-1894 yıllarında Kahire'de yapılmış, fakat tamamlanamamıştır. Tercümesi basılmayan 1221-1236 yıllarına ait dördüncü cilt Mehmed Ali Paşa devrinden bahseder. Eserin tamamı H.M. Cevher ve Ömer el-Desûkî taraflarından 1958-1965, 1966-1967 yıllarında iki defa Kahire'de yayınlanmıştır.

Cebertî'nin ikinci önemli eseri *Mazhar (muzhir) el-takdîs bi zehâbi Devlet el-Fransîs* adlı kitabı olup Napolyon'un Mısır'ı işgalinden ve müellifin bu sıradaki hatıralarından bahseder. Eser zamanımıza gelmiş, Muhammed Ata tarafından 1958 yılında, H.M. Cevher-Ömer el-Desûkî taraflarından 1969

³⁸⁴ İA, VIII, 654-655, EF², VII, 601-602; GAL, II, 294, S.II, 404; Zirikli, VI, 118.

yılında olmak üzere Kahire'de iki defa yayınlanmıştır. Eser Mustafa Behçet tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş, bu tercüme 1282 yılında İstanbul'da basılmıştır. Cardin tarafından yapılan Fransızca tercümesi ise 1838 yılında Paris'te yayınlanmıştır. Ceberî *Binbir Gece Masallarına* bir de tenkit yazmıştır. Sh. Moriaux ise *Tarihü müddet el-Fransiyyin bi Mısır* adındaki bir eserini İngilizce tercümesiyle beraber 1975 yılında Leyden'de neşretmiştir. Bu eser *Mazhar el-takdîs* ile aynı olmalıdır.³⁸⁵

20. **el-Şevkânî, Muhammed b. Ali el-Sanânî:** 1173/1760 yılında Yemen'de Şevkan'da doğdu. Sana'da tahsilini yaptı. 1229/1814 yılında Sana kadılığına tayin edildi. 1250/1834 yılındaki ölümüne kadar bu görevde kaldı, ders verdi. Hadis, fıkıh, kelam, tarih konularında 114 eser yazdı. Tarih sahasındaki en önemli eseri *el-Bedr el-tâli' bi mehâsinini men ba'de'l-karn el-tâsi'* adlı eseridir. Bu eserde hicrî VII. asırdan sonra Yemen'de yetişen âlimlerden, Osmanlı sultanlarından, Osmanlılar devrindeki Yemen tarihinden bahseder. Kitap iki cilt halinde 1348 yılında Mısır'da, yakın zamanda Beyrut'ta basılmıştır. Önemli biyografi kitaplarındandır. *Nayl al-avtâr* adlı eserinin cilt I, 399'da kendi otobiyografisi bulunur. Kendi hayatı, hocaları ve talebeleri hakkında yazdığı *Kitâb el-taksâr fî cîdi zemeni allâmet el-emsâr* adlı eseri ise henüz basılmamıştır. Bir de *el-Ikd el-munaddad fî menâkıbî Âli Muhammed* adında Peygamberin ve ailesinden gelen kişilerin hayatları hakkında kitabı vardır.³⁸⁶

Bu bahsi bitirirken şu noktaya da değinmek gerekir ki, arap ülkelerinde bilhassa Yemen'de biyografiye ve siyasî tarihe dâir başka önemli eserler de yazıldı. Bunlar arasında, Haydar Ahmed el-Şihâbî (ölm. 1835)'nin *el-Ğurar el-hisân fî ahhârî ebnâ el-zamân, Nüzhet el-zamân fî havadisi Arabistan* adlı eserleri; Muhammed b. Muhammed el-Vefrânî (ölm. 1738)'nin *Nüzhet el-hâdî bi ahhâr mulûk el-karn el-hâdî*; Ahmed b. Ali el-Zeyyânî (ölm. 1790)'nin *el-Tercemân el-muğrib an düvel el-meşrik ve'l-mağrib, el-Tercemânet el-kübrâ ellefî cemeat ahhâra müddün el-âlem berren ve bahran* (aynı zamanda coğrafyaya dair) adlı eserleri; Abdurrahman el-Sa'dî (ölm. 1656)'nin *Songay tarihi*; Bornulu İmam Ahmed (ölm. 1600 civarı)'nın *May İdris tarihi*; eski bir *Kilve tarihi* ile Şihabeddin Arab Fakih'in Ahmed Gran'ın Habeşistan'daki savaşlarından bahseden eseri, Doğu Sudan'daki Func hükümdarlığındaki âlimlerden bahseden M. Ved Dayfullah (ölm. 1810)'ın *Tabakat*'i; Timbuktulu Ahmed Baba (ölm. 1620)'nın *Neyl el-İbtihâc*'i bulunmaktadır. Bunların hepsi basılmıştır.

³⁸⁵ İA, III, 39-40, *EF*², II, 365-366; GAL, II, 480-481, S.II, 730-731; Zirikli, III, 304; *DİA*, VII, 190-191.
³⁸⁶ GAL, II, 502, S.II, 818-819; Zirikli, VI, 298.

IX/XV. YÜZYILDAN SONRA İRAN, HİNDİSTAN VE ORTA ASYA'DA TARİHÇİLİK

Şah İsmail tarafından İran'da şîî mezhebinin devlet dini haline getirilmesi, sünîî halka ve âlimlere karşı yapılan işkenceler ve baskılar İran'da ilimlerin zayıflamasına ve bu ülke ile Osmanlılar, Hindistan ve Orta Asya arasındaki kültür alış-verişinin asgari düzeye inmesine sebep oldu. Osmanlı ülkesiyle Orta Asya ve İran arasında ilişkiler çok zayıfladı. İran'da tarihçilik geriledi. Hind ve Osmanlı ülkelerindeki tarihçilikle bağlantısı kalmadı. Bu devirde ister İran'da ister Hindistan'da yazılmış olsun genel tarihlerin önemli bir kısmı az yenilik taşır, sadece tarihçinin kendi devri için bir değeri vardır. Bu çeşit tarihler genellikle hanedanlara göre tertibedilmiştir. Bazılarının bir kısmı veya son cildi bir coğrafi zeyl ile tamamlanan haltercümelerine (biyografiye) ayrılmıştır. Bunlar arasında Nizamşâhî (ölm. 1565)'nin tarihi, Ekberşah'ın emriyle Hicret'in bininci yılı dolayısıyla yazılan *Târîh-i elfî*, Haydar Ali Râzî'nin *Târîh*'i, Muhammed Sadık Âzâdânî (ölm. 1651)'nin *Subh-i sâdik*'i, Muhammed Yusuf Vâlih'in 1058/1668'de tamamlanan *Huld-i berîn*'i, M. Bakâ Sahâranpûrî (ölm. 1683)'nin *Tuhfet el-kiram*'ı bulunmaktadır. Safavî Devleti hakkında Hasan el-Rumlu'nun 985/1577'de tamamlanan *Ahsen el-tevârîh*'i, Muhammed Münecim-i Yezdî ile İskender Bey Münşî'nin *Târîh-i âlemârâ-yı Abbasî* adlı kitapları, Nadirşah zamanı için Mehdihan Esterâbâdî (ölm. 1760'dan sonra)'nin *Cihgüşâ-yı Nâdirî*'si önemli kaynaklardır.

Hindistan'da Babürlüler devrinin başında önceki devirden beri devam eden Hind-İran geleneği, Herat Mektebi, bizzat Babürlüler tarafından getirilen gelenekle birleşerek yeni bir Hind tarih mektebinin doğmasını hazırlamışlardır. Babürşah kendi hatıratını yazmış, daha sonra Nizameddin Ahmed (ölm. 1594), Abdülkadir el-Bedâ'ünî (ölm. 1596) birer tarih kitabı yazmışlardır. el-Bedâ'ünî'nin eseri kendine has tenkitçi bir zekanın eseridir. Siyasî tarih kadar biyografi edebiyatı bakımından da önemlidir. el-Bedâ'ünî'nin halefi Muhammed Kasım Firişte (ölm. 1623) ise Hindistan tarihinin daha geniş bir sahasını ele almıştır. Ebü'l-Fazl el-Allâmî (ölm. 1602)'nin *Ekbernâme*'si, Ekberşah zamanı tarihi yanında, bu sırada Hindistan'daki devlet teşkilatı bakımından önemlidir. Cihangir şah'ın saltanat devri kendi *Tüzük*'ünde ve Mutemed han (ölm. 1639)'ın tarihinde, Evrengzib'in saltanat devri Muhammed Kazım (ölm. 1681) ve Muhammed Sâkî Müstaid han (ölm. 1724)'ın tarihlerinde anlatılır. Hindistan'daki Türk hakimiyetinin sona ermesi ve İngiliz hakimiyetinin başlaması Gulam Hüseyin han (ölm. 1781 civarı) tarafından anlatılmıştır.

Hindistan'daki her bağımsız hanedan için ve Bengal'den Carnatic'e kadar her eyalet için tarihler vardır. Sadece Afganlılar hakkında yazılmış Nimetullah b. Habibullah el-Herevî (ölm. 1612'ye doğru)'nin *Târîh-i Han-Cihânî*'si, İmâmeddin el-Hüseynî (ölm. 1798'e doğru, Muhammed Abdülkerim (ölm. 1847'den sonra)'in tarihleri vardır. Bu arada Abdülkerim el-Buhârî (ölm. 1830'dan sonra)'nin İstanbul'da tamamlanan *Orta Asya Hanları* tarihinde de Afganistan tarihine yer verilmiştir.

Bu devirde Hindistan'da çok sayıda hatıra kitabı yazılmıştır. Bunların en meşhurları Babür (ölm. 1530)'ün yeğeni Mirzâ Haydar Duğlat (ölm. 1551) hatıraları, Cihangir (ölm. 1627)'in *Tüzükât-ı Cihangîri*, Muhammed Ali Hâzin (ölm. 1766)'nin *Tezkiret el-ahvâl*'i, Mirzâ Muhammed b. Mutemedhan (ölm. 1767'den sonra)'nın *İbret-nâme*'sidir. Osmanlılarda olduğu gibi İran ve Hindistan'da şuarâ tezkirelerine büyük ilgi gösterilmiştir. Klâsik tarihi biyografi eserlerine gelince; bunlar arasında Mir Abdürrezzak Evrengâbâdî (ölm. 1758)'nin *Meâsir el-ümerâ*'sı, Emin Ahmed el-Râzî (ölm. 1594)'nin *Heft-iklim*'i, Murtazâ Hüseyin Bilgramî'nin *Hadikat el-ekâlîm*'i, Muhammed Bakır el-Hwansârî (ölm. 1895)'nin *Ravzât el-cennât* adlı eseri bu türün en dikkati çekenlerdir.³⁸⁷

Bu son devrede İran, Orta Asya ve Hindistan'da yetişen ve yukarıda kendilerinden sözedilen bazı önemli tarihçiler:

1. **Bâbü, Zahîreddin Muhammed b. Ömer:** Miranşah soyundan Timur'un üçüncü sıradaki torunu olup 888/1483 yılında Fergana'da doğdu. Annesi ise Cengizhan'ın oğlu Çağatay sülâlesinden gelir. Babasının ölümü üzerine 1494 yılında Fergana hükümdarı oldu. Gençliği akrabalarıyla ve Özbekhan ile mücadelelerle geçti. Orta Asya'da başarılı olamayacağını anlayınca etrafına topladığı Türk ve Moğollardan meydana gelen kuvvetli bir birliğin başında Hindukuş dağlarını aşarak Kabul'ü ele geçirdi. Mâverâünnehr'deki Özbek istilasından kaçanlar etrafında toplandı. 1505 yılında Kabul'ün doğusuna bir sefer yaptı. Sind bölgesine kadar ilerledi. 913/1506'da Padişah unvanı aldı. Timur hanedanının en büyük hükümdarı oldu. Şah İsmail tarafından Şeybânî-han'ın öldürülmesi üzerine yeniden Mâverâünnehr'le ilgilendi. Şiîlerle işbirliği yaptı. 1511-1514 yıllarını Mâverâünnehr'le ilgilenecek geçirdi. 1514 yılında Çaldıran savaşında Şah İsmail'in yenilmesi ve zayıflaması üzerine, Mâverâünnehr'deki sünî halkın tepkisi üzerine Kabul'e döndü. Safavîlere karşı cephe aldı. Afganistan üzerindeki hakimiyet sahasını genişletti. 1518 yılında Hindistan'la ilgilenmeye başladı. 1519-1520

³⁸⁷ Gibb, "Târîh", *İA*, XI, 795-798.

yıllarında İndüs nehrini geçerek Pencap ve Şenap bölgelerini geçici olarak aldı. 1524 yılında Hindistan'ın Pencap valisi Devlethan ile saltanat için mücadele eden Alâeddin Alem-han'ın teşvikleriyle İndüs'ü geçti. İbrahim Lodi'nin kumandanı Bahar-han'ı yenip Pencap'ın tamamını aldı. 1525 yılında Hindistan'a üçüncü bir sefer yaptı. Delhi hükümdarı İbrahim Lodi'yi yenilgiye uğrattı. 1526 yılında Delhi ve Agra'yı aldı. Bundan sonra Hindistan'daki hakimiyet sahasını genişletmeye devam etti. 1528'de Lukno'yu, ardından Dulpur, Sikri, Gvalyar'ı aldı. Kalan iki yılını Hindistan'da meydana gelen karışıklıkları bastırmakla uğraştı. Kendisinden sonra oğlu Hümayun'un hükümdar olmasını kumandanlarına tavsiye ettikten sonra 5 Cemaziyelevvel 937/26 Aralık 1530 tarihinde Agra'da öldü. Naşı Kabul'e getirilip defnedildi.

Türk tarihinin en büyük hükümdarlarından olan Babür sünî, kültürlü büyük bir devlet adamıydı. Hayatı hep mücadelelerle geçmiş, azmi hiç kırılmamıştır. Onun Hindistan'da kurduğu devlet Avrupalılar tarafından Moğol imparatorluğu adıyla anılır. Halbuki, o moğolluğunu çoktan kaybetmiş ve Türklerle karışarak iyice türkleşmiş bir soydan geliyordu. Konuştuğu ve yazdığı dil Türkçe'ydî. Türklüğüyle iftihar ederdi. Çağatay Türkçesiyle, mürettep basılmış bir *divanı* vardır. Aruz hakkında bir *risâle*, aruz vezniyle yazılmış *Mübeyyin* adında bir hanefî fıkhî kitabı da yazmıştır. Hoca Ubeydullah Ahrar'ın *Risâle-i vâlidîyye*'sini Türkçe'ye çevirmiştir. Bizi burada ilgilendiren eseri ise hatıralarını yazdığı *Bâbü-nâme*'sidir. Çağatay edebiyatının en güzel örneklerinden olan bu eserinde hayatının başlıca safhalarını anlatır. Eser sade ve samimi bir üslûpla kaleme alınmış otobiyografidir. Tarihî kaynak olarak çok önemlidir. Pek çok tarihçi tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Müellif eserde özel, siyâsî, askerî, fıkri ve edebî hayatını anlatır. Sade zaferlerini ve iyi taraflarını değil, yenilgilerini, hatalarını, za'flarını da samimi bir dille anlatmıştır. Bâbü hayatını anlatırken telaşsız, sakin ve tabiidir. Okuyucu bir devlet kurucusunun, bir kahramanın hayatını okuduğunun farkına varmaz. Bununla beraber, Şeybânî-han karşısında tarafsız kalamaz. Gördüğü sanat abidelerini, gezdiği yerlerin hayvanlarını, bitkilerini, yollarını, tanıdığı milletlerin psikolojisini, görüştüğü insanların manevî şahsiyetlerini anlatırken kuvvetli bir tahlil ve gözlem kabiliyetine sahip olduğu hissedilir. Eser Türk nesrinin en güzel örneklerindendir. *Bâbü-nâme* zamanımıza gelmiş ilk defa İlminskiy tarafından 1857 yılında Kazan'da yayınlanmıştır. Haydarabad nüshası ise A.S. Beveridge tarafından 1905 yılında Leyden-Londra'da faksimile olarak basılmıştır. Aynı zat bu yayınına dayanarak eseri İngilizce'ye tercüme etmiş 1921 yılında Londra'da iki cilt halinde

yayınlanmıştır. Abdürrahim Mirza-han tarafından XVI. yüzyılda yapılan Farsça tercümesini ise J. Leyden-W. Erskin daha önce İngilizce'ye çevirmişler, 1826 yılında yayınlamışlardır. Bu tercümenin tashihli ikinci baskısı da 1921 yılında King tarafından yayınlanmıştır. Annette Susanna Severidge Yeni Delhi'de 1979 yılında ikinci tercümesini yayınlamıştır. Pavet de Courteille ise İlminskiy neşriden Fransızca tercümesini yapmış, 1871'de yayınlamıştır. Jean Louis-Bacqué Grammont ise 1980 yılında yeni bir tercümesini Paris'te yayınlamıştır. *Bâbü'r-nâme* son olarak Reşid Rahmeti tarafından tenkitli neşre hazırlanmış, üç cilt halinde 1970 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bu neşir TTK tarafından 1987 yılında Ankara'da tekrarlanmıştır.³⁸⁸

2. **Haydar Duğlat, Mirzâ Muhammed:** Bâbü'r'ün yeğeni olup 905/1500 tarihinde Buhara'da doğdu. 914/1508 yılında babasının öldürülmesinden sonra Buhara'yı bırakıp 1509 yılında Kabul'e vardı. Bâbü'r tarafından oğlu gibi kabul gördü. Özbeklere karşı savaştı. Buhara ve Semerkand'ın geri alınmasında bulundu. 918/1512 yılında Fergana'ya giderek Moğol prensi Said-han'ın hizmetine girdi. Ondan Küregan (damad) unvanı aldı. Onunla beraber Kaşgar ve Yarkend seferine çıktı. Said-han'ın devletinde önemli bir yer edindi. Bedahşan, Kâfiristan, Ladak, Tibet bölgelerine seferler yaptı. Said-han'ın 1533 yılında ölümünden sonra Abdürreşid-han başa geçti. Bu zat, Haydar Duğlat ailesine düşmandı. Bunun üzerine Haydar Duğlat Moğol devletini terkedip Timurlular tarafına katıldı. 1541 yılında Keşmir'i ele geçirdi, bağımsız bir devlet kurdu. Fakat, Nâzük-han'a ve Hümayun-şah'a bağlı kaldı. 958/1551 yılında bir halk ayaklanması sırasında öldürüldü.

İyi bir eğitim görmüş olan Haydar Duğlat Keşmir hükümdarıyken eski hükümdar Reşid-han'ın adını taşıyan *Târih-i Reşidî* adlı Farsça bir eser yazdı. Kitabın ikinci kısmı 948-950/1541-1544 yıllarında yazılmış olup müellifin hayatından ve zamanının tarihinden bahseder. Kitabın birinci kısmı ise Tuğluk-timur'un tahta çıkış yılı olan 748/1347'den zamanına kadarki olaylardan bahseder. Bu kısım 951-953/1544-1547 yılları arasında kaleme alınmıştır. Bâbü'r'ün de söylediği gibi, Haydar Duğlat geniş bilgi sahibi bir kişiydi. Bu özelliği eserine yansımıştır. Eser iki defa Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Daha sonraki tarihçiler, X/XVI. yüzyıl Türkistan coğrafyası ve tarihi için eseri başlıca kaynak olarak kullanmışlardır. Eserdeki tarihi ve coğrafi bahisler X/XVI. yüzyıldaki Orta Asya eyaletleri ve şehirleri hakkında değerli bilgiler verir. Velyaminov-Tsernov ve C. Salemann eserden bazı

kısımların Rusça tercümesini yayınlamışlardır. Avrupa'da ise eser E. Denison Ross'un İngilizce tercümesi sayesinde tanınmıştır. Bu tercüme 1895 yılında Londra'da N. Elias tarafından *The Tâ'rîkh-i Rashîdî of Mirzâ Muhammed Haidar Dughlat* adıyla yayınlanmıştır. Haydar Duğlat 935/1528 yılı kışında Tibet ve Bedahşan'a yaptığı seferi manzum olarak anlatan bir eser daha yazmıştır. Müellif bu eserin hatimesini Receb 939/Şubat 1533 tarihinde ilâve etmiştir. Bir nüshası Berlin'de Martin Hartmann koleksiyonunda bulunmaktadır. Z. Velidi Togan bu yazmayı "Ein türkisches Werk von Haydar-Mirzâ Dughlat", *BSOS*, VIII/4, 1937, s.938-939'da tanıtmıştır.³⁸⁹

3. **Nizam-şâhî, Hurşah b. Kubad el-Hüseynî:** Irak-ı Acem bölgesinde doğan müellifimiz Dekkan Bahmanî devletinin yıkılması üzerine kurulan Ahmednagar Nizam-şâhî devletinin kurucusu Melik Ahmed Bahrî'nin oğlu Nizam-şâh Burhan (914-960/1509-1553)'ın hizmetinde çalıştı. Bu zat şiiliği resmi mezhep kabul edince müellifimiz Hurşah'ı Safavî hükümdarı Şah Tahmasp'ın yanına elçi gönderdi. Eylül 1545'te Rey'e Şah Tahmasp'ın yanına varan Hurşah 1546 yılında Abbas Mirzâ'ya karşı tertib edilen sefere katıldı. Bu sefer sırasında Şah Tahmasp'ın yanında Gürcistan ve Şirvan'ı dolaştı. Bazı aralarla 1563'e kadar İran'da bulundu. 15 Zilkâde 972/24 Haziran 1564 tarihinde Hindistan'da Golkonda'da öldü.

Bu zat hilkatten başlayıp 969/1561 yılına kadar gelen *Târîh-i ilçî-i Nizâm-şâh* adıyla Farsça bir umumî tarih yazmıştır. Kendi zamanından önceki devirler için başlıca kaynakları, Taberî, Beyzavî, Hamdullah el-Müstevfî ve Mirhond'un tarihleri, Şah Tahmasp'ın hatıralarıdır. Bunlara kendi şahit olduğu olayları eklemiştir. Kitap bir mukaddime ve yedi makaleye ayrılır. Makaleler "güftar" adıyla bahislere bölünmüştür. Eserin en önemli kısmı Şah Tahmasp devri ile Hazar eyaletleri (Mâzenderan, Gilan ve Şirvan) hanedanlarına ayrılan bölümüdür. Eserin nüshaları arasında farklar vardır. British Museum Add., nr. 23512'deki nüsha hicrî 1095 yılında yazılmıştır. Gaffârî'nin *Cihan-ârâ* adlı tarihinden ilâveler içerir.³⁹⁰

3. **Hasan Bey el-Rumlu:** Kızılbaş Emir Sultan Rumlu'nun torunu olup Kum'da 937/1530 yılında doğdu. Safavî ordusunda "kurçu" olarak yetişti. 1578'den sonra öldü. Hasan el-Rumlu 12 cilt halinde *Ahsen el-tevârih* adlı genel bir tarih yazdı. Bu eserin iki cildi zamanımıza gelmiş olup, onuncu cildi meydana

³⁸⁸ İA, II, 180-187, *ET*², I, 870-872; *DİA*, IV, 395-400; Storey, *II*, 525-532; *Ferheng-i sühanverân*, s.74.

³⁸⁹ İA, VI, 388; *ET*², III, 326-327; Storey, *II*, 273-277; *Ferheng-i sühanverân*, s.176.

³⁹⁰ İA, IX, 329, *ET*², VIII, 74-75; Storey, *II*, 113-114.

getireni 807-899/1405-1493 yılları arasındaki olaylardan bahseder. Onbirinci cilt ise 900-985/1494-1577 yılları arasındaki olayları ihtiva eder. Bu iki cilt eserin en orijinal kısmıdır. Onbirinci cildin hülâsa İngilizce tercümesi Baroda tarafından 1934 yılında yayınlanmıştır. *Ahsen el-tevârîh*'in mevcut kısmı genellikle siyasi-askeri olaylardan bahseder. Teşkilat ve idari olaylarla az ilgilenir. Kızılbaşların faaliyetlerinden sözeder. Eser Şah Tahmasp devri için en önemli kaynaktır, biyografiler ihtiva eder. 948/1542'den sonra müellif Şah Tahmasp'ın seferlerinin çoğunda hazır bulunmuştur. 985/1578 yılına kadarki olayları yakından izlemiştir.³⁹¹

5. **Nizameddin Ahmed b. Muhammed Mukîm el-Herevî:** Abdullah el-Ensârî'nin soyundan gelip 1551 civarında doğdu. Babası Sultan Bâbü'r-ün hazinedarıydı. Sonra, Gücerat valisi Mirzâ Askerî'nin veziri oldu. Katiplik mesleğini seçen Nizameddin, Sultan Ekberşah zamanında önemli görevlerde bulundu. 1585'te Gücerat katibi (veziri, bahşısı), 1593'te bütün Hind-Türk İmparatorluğu'nun veziri (kâtibi) oldu. 1003/1594 yılında 45 yaşında öldü.

Nizameddin çocukluk devrinden itibaren tarihle ilgilenmiş, bu konuda *Tabakât-i Ekberşâhî*, *Tarih-i nizâmî* adlarıyla anılan Hind müslümanları tarihini yazmıştır. 1001/1593 yılında tamamladığı bu önemli eseri yazarken adlarını verdiği 27 kaynaktan, kendi topladığı malzemeden faydalanmıştır. Esere Gazne Devleti'nin kurucusu Sebüktegin (ölm. 977)'in savaşlarıyla başlamış, Ekberşah'ın otuzyedinci saltanat yılına yani 1593 tarihine kadar getirmiştir. Eser bir mukaddime, 9 tabakaya ayrılır. Mukaddimede Gaznelilerden, 1. tabakada Muizzeddin el-Gûrî'den Ekberşah'a kadar Delhi sultanlarından (1178-1593 arası) bahseder. Bu bölümün sonunda Ekber'in sarayındaki emîrlerin, âlimlerin, şâirlerin, şeyhlerin biyografileri yer alır. 2. tabakada Dekkan sultanlarından (Bahmanî Nizamlarından, Âdilşâhîlerden, Kutbül-mülkîlerden), 3. tabakada Gücerat sultanlarından, 4. tabakada Malva sultanlarından, 5. tabakada Bengal sultanlarından, 6. tabakada Cavnpur Şarkîlerinden, 7. tabakada Keşmir sultanlarından, 8. tabakada Sind'in Araplar tarafından fethinden ve bu bölgenin tarihinde, 9. tabakada Multan tarihinden bahseder. Kitap 1870 yılında taş basma olarak Lukno'da, 1913 yılında Kalkûta'da basılmıştır. İkinci baskısında İngilizce tercümesi de yer alır.³⁹²

³⁹¹ *ET*², III, 260; Storey, II, 306-308.

³⁹² *IA*, IX, 308, *ET*², VIII, 69; Storey, II, 433-435.

7. **Emin Ahmed el-Râzî:** Rey şehrinden olup doğum ve ölüm tarihi bilinmiyor. Babası Hâc Mirzâ Ahmed, Şah Tahmasp'ın itibar ettiği kişilerdendi. Amcası Hâce Muhammed ise Horasan, Yezd ve Isfahan vezirliklerinde bulunmuştu. Amcasının oğlu Ğıyas Bey ise Ekberşah'ın sarayında büyük bir memurdu. Bunun için Emin el-Râzî İran ve Hindistan'ı iyi biliyordu. Onu daha çok 1002/1594 yılında tamamladığı büyük coğrafya-biyografi kitabı *Heft-iklim* vasıtasıyla tanıyoruz. Uzun zaman uğraşarak malzemesini topladığı bu eseri altı yılda yazmıştır. İçindeki biyografiler yedi iklim esasına göre düzenlenmiştir. Her iklime ait kısmın başında o iklime ait kısa bir coğrafi ve tarihî giriş vardır. Bundan sonra âlimlerin, şâirlerin, şeyhlerin haltercümeleri (biyografileri) gelir. Her biyografide örnek şiirler yer alır. 1. iklim Yemen, Bilâd el-Zenc, Nubya, Çin'e; 2. iklim Mekke, Medine, Yemame, Hürmüz, Dekkan, Ahmednagar, Devletâbad, Golkonda, Ahmedâbad, Sûrat, Bengale, Orissa ve Kuş'a; 3. iklim Irak, Bağdad, Kûfe, Basra, Necef, Yezd, Fars, Sistan, Kandeher, Ğazne, Lahor, Delhi, Hind, Mısır, Şam'a; 4. iklim Horasan, Belh, Herat, Câm, Meşhed, Nişâpur, Sebzevar, Isferâin, Isfahan, Kâşân, Kum, Sûse, Hemedan, Rey, Tahran, Demâvend, Esterâbad, Taberistan, Mâzenderan, Gilan, Kazvin, Azerbaycan, Tebriz, Erdebil, Meraga'ya; 5. iklim Şirvan, Gence, Harezmi, Mâverâünnehr, Semerkand, Buhara, Fergana'ya; 6. iklim Türkistan, Fârab, Yarkend, Rusya, İstanbul ve Anadolu (Rum)'ya; 7. iklim Bulgar, Sakleb, Ye'cuc ve Me'cuc ülkesine tahsis edilmiştir. Eser Mevlevî Abdülkadir tarafından 1918'de Kalkûta'da *Bibliotheca Indica*'da kısmen, daha sonra tamamı Cevad Fâzil tarafından 1962 yılında Tahran'da üç cilt halinde yayınlanmıştır.³⁹³

7. **Ebü'l-Fazl el-Allâmî:** Ekberşah'ın katibi ve veziri olup 958/1551 yılında Agra'da doğdu. Babası Şeyh Mübarek Nagori (ölm. 1593), ağabeyi, şâir, âlim Feyzî-i Hindî'dir. Babası arap soyundan gelir. Daha çocukluğunda ilme hevesli olan Ebü'l-Fazl onbeş yaşında zamanının bilimlerini öğrenmişti. Bundan sonra 10 yıl müderrislik yaptı. Dinî meselelerle ilgilendi. Fakat, edindiği bilgiler, etrafında gördüğü insanlar onu tatmin etmiyordu. Nihayet, Hind-Türk hükümdarı Ekberşah (1542-1605) ile tanıştı. Onu Sultan Ekber'e takdim eden kardeşi Feyzî-i Hindî'dir. Ebü'l-Fazl, Sultan Ekber'e eserler takdim etti. Onun katibi oldu. Şahsiyeti üzerinde etki yaptı. Ekberşah ile âlimler arasında yapılan münakaşalara katıldı. Ekber'in inancını bozmakla itham edildi. Onbir sene hizmetten sonra binler kumandanı oldu. 1586'da Delhi'ye ikinci vali olarak gönderildi. 1592 yılında 4000 kişi kumandanı oldu. 1591 yılında muhaliflerinin kışkırtmasıyla Dehkan valiliğine

³⁹³ *IA*, IX, 645, *ET*², VIII, 494-495; Storey, I/II, 1169-1171.

gönderilmişti. Bu görevinde büyük başarı gösterdi ve Azîmgerh kalesini aldı. 1011/1602 yılında Narvar civarında muhalifleri tarafından pusuya düşürülerek öldürüldü.

Ebü'l Fazl el-Allâmî bir devlet adamı olduğu kadar büyük bir âlimdi. *Ekber-nâme* adlı büyük eseri onun bilgisinin ve çalışkanlığının mahsulüdür. 1975 yılında Lahor'da, Gulam Rıza Tabâtabâî tarafından hş. 1372 yılında Tahran'da basılmıştır. Bu büyük tarihin üçüncü cildi *Âyîn-i Ekberî* denen Ekber'in devlet idaresinden ve kurduğu kurumların tarihinden bahseder. Birinci elden bir kaynaktır. Henri Blochmann tarafından 1989 yılında, J.D. Pelliot-Jadunath Sarkar taraflarından 1977-8 yıllarında Yeni Delhi'de yayınlanmıştır. Bundan başka Ekberşah tarafından Hicret'in bininci yılı münasebetiyle yazdırılan *Tarih-i elfî* de büyük miktarda onun eseridir. Ekberşah adına yazdığı resmî münşeati da toplanmış üç cilt halinde Hindistan'da yayınlanmıştır.³⁹⁴

8. **Abdülkadir el-Bedâ'ünî:** 947/1540 yılında Hindistan'da Toda'da doğdu. Çocukluğunu Toda'nın 30 km. kadar kuzeydoğusundaki Başâver şehrinde geçirdi. Sonra eğitimine devam etmek için 960/1553 Sambhal'a gitti. Şeyh Hâtim Sambhali ve Şeyh Ebü'l-Feth gibi âlimlerden okudu. 966/1559'da babasıyla Agra'ya gitti. Agra'da Şeyh Mübârek Nagavri'den ve Kadı Ebü'l-Maali'den okudu. 969/1562'de babası ölünce Bedâ'un'e döndü. 973/1565 yılında Patiyâle'ye geçti. Bu şehirde Hüseyin Han'ın hizmetine girdi. Sadr makamına getirildi. Onunla beraber Lukno, Gant ve Gola şehirlerine gitti. Dokuz sene onun hizmetinde çalıştıktan sonra 981/1574 yılında araları açıldı. 981/1574 yılında Celâleddin Kûrşî tarafından Ekberhan'a takdim edildi. Ekber onu 982/1575 yılında imamı yaptı. Ebü'l-Fazl el-Allâmî tarafından yükselmesi engellendi. Bunun üzerine 1000 biga maaşla önce Başâver'de, ardından Bedâ'un'de görevlendirildi. 997/1589'da *Tabakât-i nâsirî* müellifi Hâce Nizameddin Ahmed'in yardımını gördü. İlmî çalışmalarına Bedâ'un'de devam etti. Ölümü için çeşitli tarihler verilir. Bunların gerçeğe en yakın olanları 1605, 1615 yıllarıdır.

Sanskritçe, Arapça, Farsça'yı iyi bilen Bedâ'ünî değerli eserler kalemeye aldı. *Atharva Veda* adlı kitabı Sanskritçe'den Farsça'ya tercümeyle başladıysa da başarılı olamadı. Ekberşah'ın emriyle *Mahâbhârata* ve *Ramâyâna* adlı eserleri Sanskritçe'den Farsça'ya çevirdi. Birinci tercümeyle *Rezm-nâme* adını verdi. Bunları 1589 yılında tamamladı. Ayrıca, Sanskritçe'den

³⁹⁴ İA, IV, 76-77, 210-216, *EF*², I, 120-121, 326-327; Storey, I/I, 541-551.

Kathâsarit Sagara'yı 1003 tarihinde tercüme ederek buna *Bahr el-esmâr* adını verdi. Adından edebî bir eser olduğu anlaşılıyor. Yine Ekberşah için Raja Bikramajit'in 32 hikayeden meydana gelen *Sing' hâsan bitfîsî* adlı kitabını *Nâme-yi hîred-efzâ* adıyla 1574 yılında Farsça'ya çevirdi. *Rajataranginî* adlı Keşmir tarihinin Şah Muhammed Şahâbâdî tarafından yapılan tercümesini hûlâsa etti. *Mucem el-büldân*'ın bir kısmının, *Cami el-tevârih*'in tamamının muhtasar tercümelerini yaptı. İkinci tercümeyle 1000/1592 yılında tamamladı.

Bunlardan başka el-Bedâ'ünî *Târîh-i elfî*'yi yazan yedi müelliften biridir. Yukarıda söylediğimiz gibi, bu eser İslâm'ın başından hicrî 1000/1592 yılına kadar gelir. Bedâ'ünî Sebüktegin zamanından 1004/1596 yılına kadar Hind müslümanlarının tarihinden bahseden *Müntehab el-tevârih* adında değerli bir eser yazmıştır. Kitabın sonunda şeyhlerin, âlimlerin, tabiblerin ve şâirlerin hayatlarından bahsedilir. Bu eser büyük ölçüde Nizameddin Ahmed'in *Tabakât-i ekberî*'sine dayanır. Eserde Ekberşah'ın dinî faaliyetleri, reformları etraflıca anlatılır. Bunun için Cihangir'in saltanatının ilk on yılında açığa çıkarılmamıştır. Muhammed Bakâ Saharanpûri'nin *Mir'at el-âlem* adlı eserinde anlattığına göre, Bedâ'ünî'nin çocukları Cihangirşah'a babalarının böyle bir eseri olduğunu bilmediklerini söylemişlerdir. Bizzat, Bedâ'ünî bu eseri ortaya çıkarmak niyetinde olmadığını söyler. Kitap G.S.A. Ranking tarafından 1986 yılında Delhi'de yayınlanmıştır.³⁹⁵

8. **Haydar b. Ali el-Râzî:** 998/1584 yılına doğru doğdu. 1618'den sonra öldü. Hayatı hakkında fazla bilgimiz yok. 1020/1612 yılında başlayıp 1028/1619 yılında otuzbeş yaşındayken tamamladığı *Zübdet el-tevârih* (*Târîh-i haydarî*, *Mecmua* adlarıyla da tanınır) büyük tarih kitabıyla tanınır. Bu büyük eserini kimseye ithaf etmemiştir. Mukaddimede böyle bir şeye lüzum görmediğini söyler. Kitap kronoloji sırasına göre tertibedilmemiştir, coğrafi bölgelere göre beş baba ayrılır. Birinci babta arap dünyasının, ikinci babta İran'ın, üçüncü babta Orta ve Doğu Asya'nın, dördüncü babta Batı'nın, beşinci babta Hindistan'ın tarihinden bahsedilir. Her bab kronolojik tertibe uygun yazılmıştır. Bu bablar müellifin zamanına kadar siyasî tarihten bahseder. Verdiği bilgiler arasında epeyce hurafe yer alır. Rieu'ye göre eserin mevcut nüshası tahrif edilmiştir. Kitabın ikinci kısmı filozoflardan, âlimlerden ve şâirlerden bahsediyordu. Fakat, bu ikinci kısmın nüshası mevcut değildir. Kitabın mukaddimesi Wilken tarafından *Mirchondi Histeria Gasnevidarum*'da yayınlanmıştır. Nerşahi'nin *Buhara tarihi*'ne ek olarak

³⁹⁵ İA, II, 438-439, *EF*², I, 880-881; *DİA*, V, 295-296; Storey, I/I, 435-430; *Ferheng-i sühanverân*, s.461.

yayınlanan *Mecma el-tevârih*'in üç faslı, Ch. Schefer'in dediği gibi, *Târîh-i haydarî*'den alınmıştır. Kitabın asıl değeri Orta Asya tarihine dâir verdiği bilgilerdendir.³⁹⁶

10. **İskender Bey Münşî:** Azerbaycan Safavî Türkmenlerinden bir beyin oğlu olan İskender Bey 968/1560 yılına doğru Şah Tahmasp zamanında doğdu. İkinci Şah İsmail (1576-1578), Şah Hüdâbende (1578-1587), Şah Abbas (1587-1628) zamanlarını tamamladıktan sonra I. Şah Sâfi (1628-1642) zamanında 1633 yılında öldü. Yirmialtı yaşında 1586-1587 yılı savaşlarına gönüllü olarak katıldı. Bir müddet kâtiplik yaptıktan sonra, görevinden ayrılıp eser yazmaya başladı. 1592 yılında Şah Abbas'ın büyük münşileri arasına katıldı. Şah Abbas'ın vezirlerinden İtimâdeddevle Hâtim Bey'in hizmetinde çalıştı. Onunla 1610 yılında Urmiye'nin muhasarasında bulundu. Aynı yıl Hâtim Bey'in ölümü üzerine, oğlu Talib Han'ın hizmetinde çalıştı. 1633 yılında öldü.

İskender Bey Münşî'yi asıl meşhur eden *Târîh-i âlem-ârâ-yı Abbâsî* adlı eseridir. Eserin mukaddimesinde Safavîlerin menşinden bahsedebilir. Sonra Şah İsmail, Şah Tahmasp ve ondan sonraki şahların devirlerinden söz edilir. I. Şah Abbas devri etraflıca anlatılır. Kitabın ana kısımları sahifelere taksim edilmiştir. Sahife bir ve iki maksad bir 1025/1616 yılına kadarki olayları kapsar. Bunu sahife üç maksad iki takibeder. Bu ikinci kısım Şah Abbas'ın ölümü olan 1038/1629 yılında sona erer. Aynı yıl Şah Sâfi başa geçti. İskender Bey bu sırada 70 yaşındaydı. Şah Sâfi'nin tarihinin 4 yılını da yazdı.

İskender Bey 1000/1592 yılından sonraki olayları yakından takib etti. Olayların bir kısmına şahit oldu, çeşitli olaylar dolayısıyla yazılan arşiv evrakını gördü. Zamanımıza ulaşmayan çok sayıdaki tarih kitabından faydalandı. Bunun için eseri Safavî Devleti tarihi için birinci derecede kaynaktır. Eser ayrıca Safavîler-Osmanlılar-Bâbürlüler-Özbekler arasındaki siyasî-askerî münasebetler için önemlidir. Kitapta XVI. yüzyıl ile XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Safavîler sahasındaki türk kültürü, edebiyatı, Safavî sarayı hakkında kıymetli bilgiler verilir. Şah Sâfi tarihi için yazdığı esere Muhammed Masum 10 yıllık bir devre daha ilâve etmiştir. *Târîh-i âlem-ârâ-yı Abbâsî* Lâle Devrinde Nevşehirli İbrahim Paşa'nın emriyle Mehmed Nebih tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu tercümenin nüshası Muallim

³⁹⁶ İA, VII, 387, EI², III, 325-326; Storey, I/1, 124.

Cevdet, nr. 57'de bulunmaktadır. Kitabın Farsça metni ise 1314 hicrî, 1334-1335 şemsi-hicrî (1955-1956) yıllarında Tahran'da iki defa basılmıştır.³⁹⁷

- II. **Mutemed Han, Hâce Takî Muhammed Şerif:** İran'da meşhur olmayan bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi. Tahsilini tamamladıktan sonra Hindistan'a gitti. Cihangir ve oğlu Şahcihan'ın hükümdarlıkları zamanlarında yüksek memurluklarda bulundu. Cihangir'in sultanlığının üçüncü yılında Mutemedhan ünvanıyla kumandanlık makamına getirildi. Bunun ardından Şehzâde Şah cihan'ın yanında ordu kâtibi olarak Dekkan seferine katıldı. Cihangir'in saltanatının onyedinci yılında Agra'ya dönünce kendisine Cihangir'in tarihini yazma görevi verildi. Şahcihan'ın sultanlığının onuncu yılında Mirbahşi (başkâtiplik=ordu kumandanlığı) rütbesini elde etmi, 1639 yılında öldü.

Mutemed han'ın *İkbalnâme-i Cihangiri* adını verdiği sultan Cihangir tarihi üç kısımdan meydana gelir. Birinci kısımda Ekberşah'ın atalarının tarihinden, ikinci kısımda Ekberşah'ın tarihinden, üçüncü kısımda Sultan Cihangir'in tarihinden bahsedilir. Eserin en önemli kısmı üçüncü kısımdır. 1865 yılında Kalküta'da, 1869-1870 yıllarında Lukno'da, 1978 yılında Delhi'de, 1359 hş. yılında Tahran'da basılmıştır.³⁹⁸

12. **Ebü'l-Gâzî Bahadırhan:** 1012/1603 yılında Cürcaniye'de doğdu. Babası Arab Muhammed han, Şeybânî hanlarının ceddi Yedigâr han'ın dördüncü nesilden torunudur. Bahadır han gençliğini, Ceyhun nehrinin yer değiştirmesi sebebiyle çöl haline gelmiş olan Cürcâniye'de geçirdi. 1029/1619 yılında Kat şehrinin hükümdarlığına getirildi. Fakat, rakib iki kardeşinin isyanı ve babasının öldürülmesi üzerine Semerkand'a İmam Kuli han'ın sarayına kaçtı. Sonra çok sayıda Türkmen kabilesinin yardımı, kardeşi İsfendiyyar'ın kendi tarafına katılmasıyla birçok mücadelelerden sonra 1033/1623 yılında Cürcâniye'yi ele geçirdi. Fakat, 1036/1626 yılında Türkmen kabileleri arasındaki bölünmeler dolayısıyla kardeşi İsfendiyyar ile mücadeleye girişti. Taşkent'e kaçıp orada iki yıl Kazakların yanında kaldı. Ardından Hive'yi ele geçirme teşebbüsünde bulundu. Başaramayınca Safavîlerin sarayına sığındı. On yıl İsfahan'da kaldı. Buradaki ikameti sırasında Türklerin tarihi hakkındaki bilgilerini derinleştirdi. Sonra İran'dan kaçarak Kalmukların sarayına sığındı. Moğol geleneğinden de faydalandı. 1052/1642 yılında kardeşi İsfendiyyar'ın ölümü üzerine Hive hanı oldu. Ruslar dahil komşu

³⁹⁷ İA, V/II, 1082-1083, EI², IV, 136; Storey, I/1, 309-313; *Ferheng-i sühanverân*, s.39.

³⁹⁸ İA, VIII, 752-753, EI², VII, 766; Storey, I/1, 557, 560-565, 1316; *Ferheng-i sühanverân*, s.551.

ülkelerle diplomatik ilişkiler kurdu. 1644, 1646, 1648, 1651, 1653 yıllarında Karakum ve Mangışlak Türkmenlerine karşı seferler yaptı. Bunların bir kısmını itaat altına aldı. 1649, 1653, 1656 yıllarında Kalmuklarla savaştı. 1655, 1662 yıllarında Buhara hanı ile çatıştı. Bazan ülkesinden geçerek rus kervanlarını yağmalattı. Fakat, kendi ülkesinin ticaretinin menfeati için tazminat ödemeye mecbur oldu. Bundan başka emirliklerinin refahını artırmak, ekonomik hayatı canlandırmak için çalıştı. Tarafsız kaynaklara bakılacak olursa onun askerî seviyesini ihtiyatla karşılamak gerekir. Oğlu adına tahttan feragat ettikten sonra 1074/1663 tarihinde Hive'de öldü.

Ebü'l-Gâzî Bahadırhan iki önemli eser yazmıştır. Bunlardan birincisi *Şecere-i terâkime* adındaki Türkmen kabilelerinin ve aşiretlerinin soykütüklerinden bahseden kitabıdır. Eser *Oğuznâme*'ye ve Reşîdüddin'in *Câmi el-tevârih*'ine ve diğer kaynaklardan aldığı malzemelere dayanır. 1070/1659 yılında tamamlanmıştır. Eserin çağatayca metni 1937 yılında Ankara'da basılmıştır. A. Tumanskij tarafından yapılan Rusça tercümesi 1892 yılında Aşkabad'ta basılmıştır. Muharrem Ergin eserin modern Türkçe'ye tercümesini yapmış, bu tercüme Tercüman 1001 Temel Eser serisinde yayınlanmıştır. Ebü'l-Gâzî'nin ikinci eseri *Şeceret el-Etrâk*'dir. Fakat, bu eser müellifin ölümü sebebiyle yarım kalmıştır. Müellif bu esere 1644 yılında başlamıştı. Birinci kısmı oğlu Ebü'l-Muzaffer Anûşa Muhammed Bahadırhan tarafından 1665 yılında tamamlanmıştır. Bu eserde XV. yüzyılın yarısından itibaren Şeybanîlerin tarihi anlatılır. 1074/1663 yılına kadar gelen bu eser Şeybanîler hanedanı tarihinin başlıca kaynağıdır. Fakat, kaynaklara dayanmadan, sözlü rivayetlerden yazıldığı için hanedanlığın ilk zamanlarına dair verilen bilgiler ve kronoloji bakımından pek çok yanlışlık içerir. Cengiz han ve haleflerinden bahseden mukaddime tamamıyla efsanelere dayanılarak kaleme alınmıştır. Bununla beraber bu eser Avrupa'da çok erken tanınmıştır. Önceleri Avrupa'da Moğolların tarihi konusunda başlıca kaynak olmuştur. Poltova savaşında Ruslara esir düşen İsveçli Tabber von Strahlenberg ve Schenström taraflarından Sibiryâ'da bulunan metni bir imamın yardımıyla, Rusça vasıtasıyla, Almanca'ya çevrilmiştir. Bentinck tarafından Leyden'de 1726 yılında yayınlanan *Histoire généalogique des Tartars* adlı eser bu almanca tercümeyle dayanır. Bundan biraz sonra Rusça tercümesi, 1780 yılında ise İngilizce tercümesi yayınlandı. 1716-1717 yıllarında yapılan Almanca tercümesi Messerschmid tarafından 1780 yılında Göttingen'de basıldı. M. von Frähn ise 1825 yılında Kazan'da Latince tercümesini yayınladı. 1871-1874 yıllarında Desmaison Baronu J.J.P. tarafından Fransızca tercümesiyle

beraber yayınlanan Çağatayca metni en güvenilir yayımıdır (1994 yılında Frankfurt'ta tekrarlanmıştır). Fakat, bu çalışma da eskimiştir.³⁹⁹

12. **Muhammed Kâzım Münşî:** Şahcihan'ın kâtibi ve tarihçisi Muhammed Emin'in oğludur. Babası Şahcihan için *Padişahnâme* adında bir tarih yazmıştır. Muhammed Kâzım ise Şahcihan'ın oğlu Evrengzîb'in kâtipliğini yapmıştır. Onun tarafından devrinin tarihini yazmakla görevlendirilmiştir. Yazdığı eser *Alemgir-nâme* adını taşır ve Evrengzîb tarafından tashih edilmiştir. Kitap Evrengzîb'in 1068/1657 yılında Evrengâbad'a gidişiyle başlar, 1078/1667 yılına kadar devam eder. Kitap 1865/1868 yıllarında Kalkûta'da basılmıştır. Muhammed Kâzım son olarak Sultan Evrengzîb ile Acmer'e gitmiş, bu sırada hastalanmış, Delhi'ye dönüşünden biraz sonra 1092/1681 yılında ölmüştür.⁴⁰⁰
13. **Muhammed Bakâ b. Ğulam Muhammed Sahâranpûrî:** 1037/1627 yılında Hindistan'da Uttar Pradeş eyaletine bağlı Sahâranpur'da doğdu. Önce babasından, sonra Meyan Hazret diye tanınan Şeyh Abdullah, Şeyh Nurullah el-Dihlevî gibi âlimlerden okudu. Sonra kendi şehrinde ders vermeye başladı. Önce babasının, onun ölümü üzerine Ahmed Sirhindi'nin müridi oldu. Ardından İftihar han tarafından Sultan Evrengzîb'in sarayına davet edildi. Hazineदार ve vakanüvislikle görevlendirildi. Bu görevleri sırasında bol boş vakit buldu. Bu zamanlarını eser yazmakla değerlendirdi. 1096/1685 yılında Ahmednagar'da öldü. *Mir'ât-ı âlem* adında bir İslâm tarihi yazdı. Bu eserini *Mir'ât-ı cihan-nümâ* adıyla genişletti. *Riyâz el-evliyâ* adında bir sufiler tarihi, *Tezkiret el-suarâ* adında bir şâirler tarihi yazdı.⁴⁰¹
14. **Muhammed Sâkî Müstaidhan:** 1061/1650 yılına doğru dünyaya geldi. Muhammed Bahtâverhan tarafından yetiştirildi. Onun yanında çeşitli görevlerde bulundu. Bahtâverhan'ın ölümünden sonra Sultan Evrengzîb'in hizmetine girdi. Şâh-ı Âlem Bahadırşah'ın saltanatı zamanında (1707-1712) Mirza Şurullah'ın oğlu İnâyetullahhan'ın kâtipliğini yaptı. İnâyetullah'ın ısrarıyla Meâsir-i Âlemgîrî adındaki Âlemgir tarihini yazdı. Bu eserin birinci kısmı Âlemgir'in saltanatının ilk on yılından bahseder ve Mirzâ Kâzım'ın eserinin hülâsasıdır. Eserin ikinci kısmı ise Âlemgir'in saltanatının son kırk yıllık devrinden bahseder. Eser 1870-1871 yıllarında Kalkûta'da basılmıştır. Sir Jadunath Sarkar tarafından yapılan İngilizce tercümesi 1947 yılında yine

³⁹⁹ İA, IV, 79-80, EI², I, 124; Storey, I/I, 272.

⁴⁰⁰ İA, VIII, 489-499, EI², VII, 444; Storey, I/I, 585-586.

⁴⁰¹ EI², VII, 433-434; Storey, I/II, 1012-1013.

Kalküta'da basılmıştır. Müstaidhan 1316/1723 yılında yetmişbeş yaşındayken Delhi'de ölmüştür.⁴⁰²

16. **Mehdihan Esterâbâdî, Mirza Muhammed b. Muhammed:** Nadirşah'ın kâtibi ve vakanüvisi olup doğum ve ölüm tarihleri belli değildir. Nadirşah'ın seferlerine katılmış, *İncil*'in Farsça'ya tercümesini yapan rum ve ermeni tercümanlara yardım etmiştir. 1160/1747 yılında Nadir şah tarafından İstanbul'a elçi gönderilmiştir. Aynı yıl Osmanlı elçileriyle önce Bağdad'a, sonra Meşhed'e gitmiştir. Meşhed'ten dönerken, Nadir şah'ın öldürülmesi üzerine, İran'da karışıklıklar çıkmıştır. Bunun üzerine, Bağdad'a dönmüş, Osmanlı Devleti'nin himayesinde yaşamıştır. Bundan biraz sonra Tebriz'e döndüğü ve bu şehirde öldüğü anlaşıyor.

Mehdi han'ın eserlerinin en önemlisi *Târîh-i cihangüşâ-yı nâdirî*'dir. Nadirşah devrinin tarihinden bahseden eserin baş tarafında Sultan Hüseyin Safavî devri, sonunda yine Safavîlerden Alishah, İbrahimşah devirleri kısaca anlatır. Eser Osmanlı tarihi bakımından da önemlidir. Nadirşah devrindeki İran-Osmanlılar arasındaki savaşları ve siyasî münasebetleri tarafsız bir şekilde anlatır. James Fraser ile Jonas Hamwey'in yazdıkları *History of Nadir Shah* adlı eserdeki eksik bilgileri tamamlar. Bundan başka İran'daki Türk kabileleri hakkında bilgi verir, Türk takvimine göre de yıl adlarını ilâve eder. Eser, ilki 1264 yılında olmak üzere, birçok defa Tebriz, Tahran, Kalküta, Bombay ve Lahor'da basılmıştır. W. Jones tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir. Bunlardan başka, İngilizce, Rusça, Urduca tercümeleri vardır. Biri Mehmed Paşa b. Yakub Paşa'nın emriyle, müellifin hayatında 1752 yılında, diğeri daha sonra iki defa Türkçe'ye çevrilmiştir. Birinci tercüme Osmanlılar tarafından İran'a gönderilen mektuplar, anlaşmalar ilâve edilmiştir. Bu bakımdan önemlidir. Tek nüshası Esad Efendi, nr. 2179'da bulunmaktadır. Mehdihan bu eserini bazı ilâvelerle münşiyâne (sanatkârâne) bir üslupla yeniden yazmış, bu redaksiyona *Dürre-i nâdire* adını vermiştir. Bu redaksiyon, birincisi 1271 yılında Bombay'da olmak üzere, defalarca basılmıştır. *Nâdirşah tarihi* adıyla 1324 hicrî-şemsî'de Tahran'da bir hûlasası da yayınlanmıştır. Seyyid Ahmedşah tarafından *Dürret el-tâc* adında bir şerhi yazılmıştır.

İkinci önemli eseri *Münşeât*'ıdır. Bu eserde yazdığı mektuplar ve resmî vesikalar toplanmıştır. İran tarihi için olduğu kadar Osmanlı tarihi için de önemlidir. 1269 yılında Tebriz'de basılmıştır. Bir de Nâdirşah'ın yanında vakanüvislik görevi sırasında yazdığı *Târîh-i rûznâme-i Nadirşâh* adlı olayları günü gününe anlatan bir eser yazmıştır. Bu eserin nüshasına henüz

⁴⁰² *ET*², VII, 723.

rastlanmamıştır. Alishir Nevâî'nin eserlerinin anlaşılması maksadıyla *Senglâh* adında bir Çağatayca-Farsça lügat yazmıştır. Bu eser 1172/1760 yılında tamamlanmıştır. Çeşitli nüshaları vardır.⁴⁰³

17. **Gulâm Hüseyinhan Tabâtabâî:** Hidâyet Alihan'ın oğlu olup 1140/1727 yılında Delhi'de doğdu. Beş yaşında ailesiyle Münşidabad'a göçtü. Allahverdi han Azîmabad nâzımı olunca Hidâyet Alihan onun yanına gitti. Yavaş yavaş yükselerek sonunda Azîmabad nâibi oldu. 1743 yılında bu görevden azledilince oğlu Hüseyinhan'la Delhi'ye döndü. 1745 yılı başlarında Gulâm Hüseyinhan yeniden Azîmabad'a gitti. Ana tarafından dayısı olan Abdullâhîhan'ın kızıyla evlendi. Ve şehrin Mustafahan'a karşı müdafaa edilmesi görevine katıldı. 1748'de Allahverdihan'ın damadı Ahmedhan Savlet Ceng'in hizmetine girdi. Sonra, Purniya'ya Savlet Ceng fevcdar tâyin edilince o şehre gitti. 1755 yılında Savlet Ceng ölünce oğlu Şevket Ceng'in hizmetinde kaldı. 1756 yılında Şevket Ceng, Bengal bağımsız hükümdarı Sirâcüddevle'ye karşı isyan edip öldürülünce, Bénarés'teki akrabalarının yanına gitti. 1757'de Mir Cafer Bengal hükümdarı olunca, Gulâm Hüseyinhan Azîmabad'a gitti. Raja Ram Narâyan'ın yardımıyla ailesine ait bazı görevleri elde etti ve bu şehirde oturmasına müsaade edildi. Fakat, Şahâlem Ali Güher 1759 yılında Bengal'e hücum edince onun tarafına geçti. Ali Güher'in istilası başarısızlığa uğrayınca Bénarés'e kaçtı. Ram Narâyan'ın afvetmesi üzerine Azîmabad'a döndü. Ardından Bengal'deki siyasî işlere karıştı. Bazan Mir Kasım, bazan İngilizler tarafını tuttu. 1762 yılında Mir Kasım onu yanına çekmek için 5000 rupi verdi, ödenmemiş borçlarının ödenmesini emretti. Bundan sonra hasım taraflar arasındaki aracılık rolü şüphelidir. Onun gayretiyle Rohtas kalesi kumandanı kalesini İngilizlere teslim etti. 1773 yılında Kalküta'ya gitti, hacca gitmek için hazırlıklar yaptı. Fakat, mali vaziyetinin bozulması üzerine bundan vazgeçti. Dört sene kadar sonra, boşuna İngiliz generali Warren Hastings'in itimadını kazanmaya çalıştı ise de başarılı olmadı. 1815 yılında hala hayattaydı. Bugün Patna'da torunları yaşamaktadır.

Gulâm Hüseyinhan İranlı olduğu ve bir edipler ailesine mensup olduğu için Farsça'yı çok iyi kullanırdı. Onun inşa ettiği mektuplar ve evrak hizmet ettiği kişilerin, bilhassa Warren Hastings'in çok hoşuna giderdi. Baş münşi olduğu, siyasî, askerî müzakerelere katıldığı, aracılık görevlerinde bulunduğu için edebî faaliyetlerini ve kabiliyetini gösterme imkanı buldu. En önemli eseri *Siyer el-müteahhirin* adlı tarihidir. Bu tarih Evrengzîb'in ölümünden (1118/1707) 1781 yılına kadar gelen bir Hindistan tarihidir. Müellif eserini

⁴⁰³ *İA*, VII, 485-488, *ET*², V, 1231; Storey, *IA*, 322-325; *Ferheng-i sühanverân*, s.572.

yazmaya Safer 1194/Şubat 1780'de başlamış, Ramazan 1195/Ağustos 1781'de tamamlamıştır. Müellif hattıyla olan nüshası Bankipur'da Oriental Public Library'de bulunmaktadır. 1832 yılında Kalküta'da, 1866, 1897 yıllarında Lukno'da basılmıştır. Hacı Mustafa tarafından yapılan İngilizce tercümesi 1789 yılında Kalküta'da basılmıştır. Bu baskının büyük kısmı denizde taşınırken kaybolmuştur. 1902-1903, 1926 yıllarında yine Kalküta'da yeni baskıları yapılmıştır. S. Bahşiş tarafından Urduca'ya *İkbal-nâme* adıyla tercüme edilmiş, bu tercüme Delhi'de, Gakul Praşad tarafından *Mir'ât el-selâtin* adıyla yapılan ikinci tercümesi ise 1874 yılında Lukno'da basılmıştır. *Mülehhâs el-tevârih* adlı Farsça muhtasarı 1827'de Kalküta'da, 1831 yılında Agra'da yayınlanmıştır. Bundan başka *Bişâret el-imâm* adlı eseri ile atalarının tarihinden bahseden bir mesnevisi vardır. Mevlânâ'nın *Mesnevî'si* üzerine bir şerhi bulunur. *Şeref-nâme* adlı bir tarih kitabı da olduğu söylenir.⁴⁰⁴

18. **Rıza Kulihan:** İran'ın XIX. yüzyılda yetiştirdiği büyük tarihçilerden ve ediplerdendir. Gobineau onun için, "Dünyanın hiçbir yerinde rastlamadığım nüktedan, sevimli ve zeki insanlardan biridir" demiştir. Babası Kaçarların sarayındaki büyük görevlilerdendi. 1800 yılında Tahran'da doğdu. Bu sıralarda babasının ölümü üzerine ilk çocukluk yıllarını Fars bölgesinde geçirdi. Tekrar Tahran'a getirildi. Bir müddet Mâzenderan'da akrabalarının yanında kaldıktan sonra Fars bölgesine dönüp tahsilini tamamladı. Fars valisi tarafından hizmetine alındı. Bu sırada şiir yazmaya başladı. 1829 yılında Şiraz'a Feth Ali şah'ın yanına gitti. 1838 yılında Muhammedşah onu oğlu Abbas Mirza'nın eğitimiyle görevlendirdi. 1848'de Hive'ye elçi olarak gitti. Ardından Maârif Nâzırı ve Dârülfünun müdürlüğü yaptı. Onbeş yıl sonra veliahd Muzafferüddin'in lalabaşılığına tayin edildi. Onunla Tebriz'e gitti. Tahran'a döndükten biraz sonra 1871 yılında öldü.

Büyük bir edip, şâir, tarihçi olan Rıza Kulihan edebiyat, kelim, tarih sahalarında çok sayıda eser yazdı. 3000 beyitten meydana gelen divanı yayınlanmıştır. Tarih konusundaki eserleri ise şunlardır: 1. *Fihrist el-tevârih* adlı eserini 1851 yılında Nasıruddinşah" takdim etmiş, eser Tebriz'e kısmen taşbasma olarak yayınlanmıştır. Muhtasar bir İslâm tarihidir. 2. *Ecmel el-tevârih* İran tarihinden bahseden küçük bir risaledir. Veliahd Muzafferüddin için yazılmıştır. 1283 yılında Tebriz'de basılmıştır. 3. Mirhond'un *Ravzat el-safâ* adlı eserinin zeyli olan 1271/1853 yılına kadar gelen *Ravzat el-safâ-i nâsirî*, bu eser çoğu neşredilmemiş, doğu kaynaklarına dayanılarak kaleme alınmıştır. Çok defa resmî vesikalara dayanılarak yazılmış büyük bir eserdir.

⁴⁰⁴ İA, IV, 824, E², II, 1117; Storey, I/I, 625-640; *Ferheng-i sühanverân*, s.420.

Siyasi olayların anlatımından başka, coğrafya, edebiyat, sanat konularında pek çok bilgi ihtiva eder. 1270 yılında Tahran'da üç cilt halinde basılmıştır. 4. Tasavvuf hakkında son derece önemli bir mukaddimeden sonra sûfi şâirlerin hayatlarından bahseden *Riyâz el-ârifîn* adlı eseri 1305 yılında İran'da basılmıştır. 5. İran şiir tarihi bakımından ana kaynaklardan olan *Mecma' el-fusahâ* Farsça şiir tarihine dâir bir mukaddimeden sonra şâirlerin hayatlarından bahseder ve şiirlerinden örnekler verir. Sonunda müellifin biyografisi ve şiirlerinden örnekler bulunur. 1294 yılında Tahran'da basılmıştır. *Ferheng-i encümenârâ-yı nâsirî* adlı eseri önemli Farsça bir lügattir. 1288 yılında Tahran'da basılmıştır.⁴⁰⁵

19. **Sipihr, Mirza Muhammed Takî Kâşânî:** Doğum tarihi bilinmiyor. Kaşan'da tahsilini yaptıktan sonra Tahran'a gitti. Orada Melik el-Şuarâ Feth Alihan'dan himaye gördü. Muhammedşah'ın tahta çıkmasından sonra onun şâiri, münşisi ve maliyecisi oldu. Onun tarafından umumî bir tarih yazmakla görevlendirildi. Bu eseri yazmasında Nâsiruddin şah'ın teşviklerinin de rolü oldu. Sipihr 1296/1878 yılı civarında öldü. Edebiyat, aruz, tarih sahalarında eserler yazdı. *Nâsîh el-tevârih* adlı genel tarihi 14 ciltten meydana gelir. Eser Hindistan'da Farsça imtihan kitabı olacak derecede güzel bir üslupla kaleme alınmıştır. İranlı tarihçiler onun çok miktarda dil ve tarih yanlışlıkları ihtiva ettiğini söylerler. Eserin en mühim kısmı olan Kaçarlar devri tarihi beşinci cilde alınmıştır. Bu cilt 1267/1851 yılına kadar gelir. Buna 1273/1857 yılına kadar gelen bir zeyl yazılmıştır. Beşinci cilt ve zeyli üç kısımdan meydana gelir. Bahâiler tarihi bakımından önemlidir. Tarafsız bir şekilde yazılan bu kısımda İranlı yöneticilerin hataları ve Bahâilerin cesaret ve direnişi tarafsız bir dille anlatılmıştır.⁴⁰⁶

20. **Şihâbeddin el-Mercânî:** Şihâbeddin b. Bahâeddin b. Sübhan b. Abdülkerim el-Mercânî 7 Rebiülevvel 1233/15 Ocak 1818 tarihinde Kazan vilayetinin Yalınçı köyünde doğdu. İlk tahsilini babasından yaptı, onaltı yaşında babasının medresesinde ders vermeye başladı. 1838 yılında eğitimini tamamlamak için Buhara'ya gitti. Buradaki medreselerde çeşitli âlimlerden Arapça, din ilimleri, edebiyat okudu. 1843-1845 yıllarında Semerkand'ta öğretimine devam etti ve Kâdî Ebû Saîd'in kütüphanesinden faydalandı. 1849 yılında köyü Yalınçı'ya döndü. Kazanlı İbrahim Yusuf'un daveti üzerine Kazan'a gitti. Bu şehrin birinci mahallesinde imam-hatip oldu. Bu camiye bağlı medresede ders okuttu. 1872'de Müslüman Mektepleri Müfettişi sıfatıyla Kazan'a gelen ünlü Türkolog Wilhelm Radloff'un

⁴⁰⁵ İA, IX, 729-730, E², VIII, 527-528; Storey, I/II, 906-913.

⁴⁰⁶ İA, X, 694-695; *Ferheng-i sühanverân*, s.260-261; Storey, I/I, 152-154.

idâresinde, 1876'da açılan Kazan Muallim Mektebi'nde tarih ve din dersleri hocalığı yapmaya başladı. 1880 yılında hacca gitti. Dönüşünde İstanbul'a uğradı. Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi ve Adliye Nâzırı Cevdet Paşa ile görüştü. Bazı eserlerini Beyazıt Kütüphanesi'ne hediye etti. Bu arada 1876 yılında Kazan Üniversitesi Arkeoloji Cemiyeti'ne üye seçildi. Bu cemiyetin 1877 yılında Kazan'da tertibettiği kongrede Radloff, Mercânî'nin *Ğalâlet el-zamân fî târihi Bulgar ve Kazan* adlı eseri hakkında bir tebliğ sundu. el-Mercânî 1884 yılında hocalıktan emekli oldu. 26 Şaban 1306/28 Nisan 1889 tarihinde Kazan'da öldü.

el-Mercânî dürüst ve gururlu bir kişiydi. İctihadın gerekliliğini savunurdu. Yenileşme taraftarıydı. Dinî ve tarihî konularında 24'ten fazla eser yazmıştır. Bunların listesi *Müstefâd el-ahbâr* ve *Hediyyet Del-ârifin*'de verilmektedir. Onun burada bizi ilgilendiren kitapları tarih sahasındaki eserleridir. Bunlardan birincisi *Müstefâd el-ahbâr fî târihi Kazan ve Bulgar* adlı eseridir. Bu eserin birinci cildinde Altınordu Devleti'nden, Kıpçaklardan, Kazan Hanlığı'ndan bahseder. Kırım Hanlığı, Harezmi Hanları, Sibir ve Şeybânî Hanları, bölgede kurulan diğer Türk devletleri hakkında bilgi verir. İbn Fazlan ve İstahrî gibi en eski kaynaklardan dahi faydalanır. Eserin ikinci cildinde ise Kazan'daki camiler, mescitler, buralarda imamlık, müezzinlik yapan kişiler, Kazan'ın köyleri, kaleleri, müftüleri ve bazı âlimleri hakkında bilgi verir. Bu eser 1885, 1900 yıllarında Kazan'da basılmıştır. İkinci baskısı 1955 yılında Kazan'da, 1997 yılında Ahmed Temir tarafından Ankara'da tekrar yayınlanmıştır. Ahmed Temir esere müellifin hayatı, eserleri, Tatar tarihiyle uğraşanlar hakkında bir önsöz yazmıştır. el-Mercânî İslâm tarihinde yaşayan büyük kişilerden bahseden *Vefiyyet el-eslâf ve tehiyyet el-ahlâf* adında 7 ciltlik önemli bir biyografi kitabı yazmıştır. Bu eserin tek nüshası Kazan'da Alimcan Bârûdî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Mukaddimesi 1883 yılında Kazan'da yayınlanmıştır. Eserin tamamını Londra'da Zeki Yemânî tarafından tesis edilen el-Furkan Vakfı basmak istemektedir. Tamamı yayınlandığı takdirde kuzey müslümanlarından pek çok önemli kişi hakkında bilgi sahibi olunacaktır. Bunlardan başka, yukarıda zikredilen *Ğalâlet el-zamân fî târihi Bulgar ve Kazan*, *Keşf el-ğitâ an el-ebşâr bi ağılâtı tevârîhi Bulgar*, *Tenbihü ebnâ el-asr alâ tenzihi Ebnâi Ebi Nasr*, *İ'lâm ü ebnâ el-dehr bi ahvâli Mâverâünnehr* adlı tarihle ilgili eserleri vardır.⁴⁰⁷

⁴⁰⁷ Şihâbeddin el-Mercânî armağını, Kazan 1915; Z.V. Togan, *Tarihte Usul*, s.225, 238; *Müstefâd el-ahbâr*'a Ahmed Temir'in yazdığı mukaddime; M.M. Remzi, *Tefkîk el-ahbâr ve telkîh el-âsâr fî vakâ'ii Kazan ve Bulgar*, Orenburg 1908, II, 478; *Hediyyet el-ârifin*, I, 418-419; Ziriklî, III, 178; TA, XXX, 232-233.

KİTAPTA ZİKREDİLEN BAZI ÖNEMLİ KAYNAKLARDAN TERCÜME ÖRNEKLERİ

Sevik Gazvesi

Bu sene (Hicri 2) Zilhicce (Mayıs-Haziran 624) ayında Ebû Süfyan Sevik Gazvesi'ni yaptı... Muhammed b. İshak der ki: Muhammed b. el-Züher, Yezid b. Rûman, ve güvendiğim kimseler Abdullah b. Ka'b b. Malik'ten naklettiler. Abdullah Ensar'ın en bilgililerindendi:

Ebû Süfyan ve Bedir'den kaçanlar Mekke'ye varınca, Ebû Süfyan, Hz. Muhammed'e karşı gaza yapmadıkça cünüplükten yıkanmamaya yemin etti. Zilhicce ayında 200 süvarinin başında, yeminini yerine getirmek için, Mekke'den çıktı. Necd yolunu tutarak Nîb dağının yanındaki kanalın başında konakladı. Burası Medine'den bir berid (30km.) mesafedeydi. Gece bu yerden hareket ederek Benû Nadir kabilesine geldi. Hitti b. Ahtab'ın kapısını çaldı. O ise korktuğu için kapıyı açmadı. Sonra Sellâm b. Mişkem'e vardı. Bu zat Benû Nadir'in reisi ve hazinedarıydı. Müsafır olmak için izin istedi. Sellâm onu yedirdi, içirdi. Ona insanların durumu hakkında bilgi verdi. Ebû Süfyan aynı gece arkadaşlarına döndü. Birkaç Kureyşliyi Medine'ye gönderdi. Bunlar Medine'nin Ureyz denen tarlalarına geldiler. Buradaki hurmalıklardan çıkıp Ensar'dan bir adam ile arkadaşını buldular. Onları öldürdüler. Sonra dönüp gittiler. Halk durumu Peygambere bildirdi. Peygamber onları yakalamak için Medine'den çıktı, Gargarat el-Kedr denen yere vardı. Ebû Süfyan'ın kaçtığını görünce döndü. [Peygamber ve arkadaşları bu takip sırasında] Kureyşlilerin kaçmak için bazı yiyeceklerini attıklarını gördüler. Döndükten sonra Peygambere arkadaşları "Yeni bir sefere çıkmamızı istiyor musunuz?" dediler.

Üçüncü Yılda Necd'e Yapılan Zi Emr Gazvesi

Peygamber Sevik Gazvesi'nden dönünce Zilhicce-Muharrem aylarını (Haziran-Temmuz 624) Medine'de geçirdi. Sonra Gatafan Kabilesi'ne karşı Necd'e gazaya çıktı. Bu Zi Emr Gazvesi'dir. Bütün Safer ayında Necd'te kaldı. Bir şey görmeyince Medine'ye döndü. (İbn İshak, *Sîretü Rasûlillah*, nşr. M. Hamidullah, Rabat 1976, s. 291-293).

İkinci Akabe Biatı (Haziran 622 Ortaları)

İbn İshak der ki: Sonra Musab b. Umeyr Mekke'ye döndü. Ensar'dan hac etmek isteyenler kendi kabilelerinden hac yapan müşriklerle Mekke'ye

geldiler. Allah onlara iyilik, Peygambere yardım etmek, İslâmiyeti ve Müslümanları yükseltmek ve müşrikleri alçaltmak istediği için gelen Müslümanlar teşrik (hac) günlerinin ortasında Akabe'de buluşmak için Peygamber'le sözleştiler.....

İbn İshak der ki: Bana Mabed b. Ka'b söyledi, Ona kardeşi Abdullah b. Ka'b, ona babası Ka'b söyledi, Ka'b şöyle der:

Sonra hacca gittik, Peygamberle teşrik günlerinin ortasında Akabe'de buluşmak için sözleştik. Hac görevini tamamlayınca, Peygamberle anlaştığımız gece geldi. Kavmimizin ileri gelenlerinden Ebû Câbir Abdullah b. Amr b. Harâm'ı da yanımıza aldık. Bizimle hacca gelen müşriklerden durumumuzu saklıyorduk. Ebû Câbir'e "Sen bizim efendilerimizdensin, senin yarın cehennem ateşine odun olmanı istemiyoruz, " dedik. Onu İslâmiyete davet ettik. Peygamberle Akabe'de randevulaştığımızı söyledik. Müslüman oldu. Bizimle, Akabe'de nakîb (temsilci)imiz olarak bulundu.

Bu gece arkadaşlarımızla eşyalarımızın bulunduğu yerde uyuduk. Gecenin üçte biri geçince, Peygamberle buluşmak için, eşyalarımızın bulunduğu kamptan gizlice ayrıldık. Akabe yakınındaki vadide toplandık. 73 kişiydik. Yanımızda iki kadın vardı. Bunlar Mâzin b. Neccar oğullarından Nüseybe bint Ka'b ile Seleme Oğullarından Esmâ bint Amr idiler.

Ka'b dedi ki: Vadide toplanmış, Allah'ın elçisini bekliyorduk. Nihayet, amcası Abbas b. Abdülmuttalib ile geldi. Abbas bu sırada henüz müslüman değildi. Yalnız, yeğeninin bu önemli işinde hazır bulunmak, işi sağlama bağlamak istemişti. Peygamber oturunca, önce Abbas konuştu ve şöyle dedi:

"Ey Hazrecliler, Muhammed bizim aramızda bildiğiniz bir mertebededir. Biz onu, bizim gibi müslüman olmayanlara karşı koruduk. O kavmi içinde itibarlı, ülkesinde emin bir durumdadır. Ancak, sizin yanınıza gelmek, size katılmak istiyor. Eğer davet ettiğiniz konuda ona verdiğiniz sözü yerine getirir, düşmanlarından korur, üzerinize aldığımız görevi yerine getirirseniz ne âlâ. Eğer, size geldikten sonra onu yalnız bırakıp düşmanlarına teslim ederseniz şimdiden bu işten vazgeçin. Zira o, ülkesinde emin ve itibarlı bir durumdadır."

Ka'b dedi ki: "Biz senin söylediklerini dinledik. Ey Allah'ın rasûlü sen konuş, kendin ve Rabbin için istediğini söyle" dedik.

Ka'b şöyle dedi: "Peygamber bizimle konuştu. Kur'an okudu. Allah'a dua etti. İslâmiyetin güzelliklerini anlattı. Sonra "Kadınlarınızı ve çocuklarınızı koruduğunuz gibi beni korumanız şartıyla size bîat ediyorum." dedi. Berâ b. Ma'rur Peygamber'in elini tuttu. "Evet, seni hakla gönderene yemin olsun ki, kadınlarınızı koruduğumuz şeylerden seni de koruyacağız." dedi. Hepimiz Peygambere biat ettik. Vallahi biz harp ehli ve Peygamberin yakınlarıyız. Bu özelliğimizi nesilden nesile miras aldık.

Berâ Peygamberle konuşurken Ebû'l Heysem b. el Tihân araya girdi. Şöyle dedi: "Ey Allah'ın elçisi bizimle yahudiler arasında bağlar var. Biz bu bağları koparacağız. Biz bunu yaparsak, Allah seni başarıya ulaştırırsa sonra bizi terk edip kavmine dönecek misin?" Bunun üzerine Peygamber tebessüm etti. "Benim kanım sizin kanınız. Benim zimmetim sizin zimmetiniz. Ben sizdenim, siz bendensiniz. Savaşıklarınızla savaşırım. Barışıklarınızla barışıyorum" dedi.

Sonra Peygamber "Aranızdan benim için 12 temsilci seçiniz. Onlar kavimlerini temsil etsinler." dedi, Ensar 9'u Hazrec kabilesinden, 3'ü Evs kabilesinden olmak üzere 12 temsilci seçtiler (İbn İshak-İbn Hişam, *el-Sîret el-nebeviyye*, nşr. Mustafa el-Sakkâ İbrahim el-Ebyârî-Abdülhafız Şelebî, Kahire 1955, II, 81, 83-85).

Hendek Gazvesi, Buna Ahzab (Müttefikler) Gazvesi de Denir

Sonra, Peygamberin hicretinin beşinci yılının Zilkâde ayında (24 Mart-23 Nisan 627) Hendek Gazvesi meydana geldi. Buna Ahzab (Müttefikler) Gazvesi de denir.

Dediler ki: Peygamber Benû Nadir kabilesini Hayber'e sürünce, bu kabilenin ileri gelenlerinden bir grup Mekke'ye gittiler. Kureyş kabilesini Peygamber'e karşı sefere çıkmaya çağırdılar. Onlarla Peygamber'e karşı anlaştılar. Bu konuda Kureyşlilere vaadlerde bulundular. Ardından Gatafan ve Süleym kabilelerine gittiler. Onlarla da anlaştılar. Kureyşliler hazırlıklarını yaptılar. Ahâbiş'i ve kendilerine tabi olan Arapları topladılar. Hepsi 4000 kişiydi. Darünnedve'ye sancaklarını diktiler. Sancağı Osman b. Talha b. Ebî Talha taşıyordu. Yanlarında 500 at, 1500 deve vardı. Ebû Süfyan'ın kumandasında Mekke'den çıktılar. Merr el-Zahran'da onlara Süfyan b. Abdü Şems kumandasındaki 700 kişilik Süleym kabilesi kuvvetleri, Talha b. Huveyhid el-Esedî kumandasındaki Esed kabilesi kuvvetleri katıldı. Yolda Uyeyne b. Hısn kumandasındaki 1000 develik Fezâre kabilesi, Mesud b. Ruheyle

kumandasındaki 400 kişilik Eşca kabilesi, Hâris b. Avf kumandasındaki 400 kişilik Mürre kabilesi, diğer kabilelerin kuvvetleri katıldılar.

el-Zührî "Hâris b. Avf Mürre kabilesi kuvvetleriyle ayrıldı, bunlardan kimse Hendek Gazvesi'nde bulunmadı." der.... Birinci ifade doğrudur. Onlar Hendek Gazvesi'nde hazır bulunmuşlar, Hassan b. Sâbit, Hâris b. Avfı hicvetmiştir. Hendek Gazvesine katılan müttetiklerin tamamı 10000 kişiydi. Üç karargah kurmuşlardı. Reisleri Ebû Süfyan'dı.

Müttetiklerin Mekke'den ayrıldığını öğrenen Peygamber Medine halkını topladı. Durumu arkadaşlarına bildirdi ve onlara danıştı. Selman el-Fârisi hendek kazılmasını tavsiye etti. Bu, Müslümanların hoşuna gitti. Peygamber Sel' dağının eteğinde karargâhını kurdu. Arkasını dağa vermişti. Müslümanlar 3000 kişiydiler. Peygamber Medine'nin başına Abdullah b. Ümmi Mektûm'u naib tâyin etti. Medine'yi hendeke çevirmeye başladı. Müslümanlar acele çalışıyorlardı. Düşman gelmeden hendeği bitirmek istiyorlardı. Teşvik için Peygamber de onlarla çalışıyordu. Her bölümü bir gruba vermişti. Muhâcirler Râtîc'ten Zübâb'a kadarki kısmı, Ensar Zübâb'tan Benû Ubeyd dağına kadarki kısmı kazıyorlardı. Medine'nin diğer kesimleri kale gibi binalarla çevriliydi, geçit vermiyordu. Abdüleşhel oğulları Râtîc'ten Mescid'in arkasına kadarki kısmı, Dinar Oğulları Cûrbâ'dan bu günkü İbn Ebî'l-Cenûb Evi'ne kadarki kısmı kazdılar. Altı günde hendeğin kazımını bitirdiler. Kadınları ve çocukları kale kısmına yerleştirdiler.

Peygamber 8 Zilkade 5/31 Mart 627 Pazartesi günü Medine'nin dışına çıktı. Muhâcirlerin sancağını Zeyd b. Hârise, Ensar'ın sancağını Sa'd b. Ubâde taşıyordu. Bu arada Ebû Süfyan Huyey b. Ahtab'ı Benû Kurayza'ya yolladı. Onlardan Peygamberle olan anlaşmalarını bozup kendi tarafına katılmalarını istedi. Benû Kurayza önce bu teklifi kabul etmek istemediler. Sonra vazgeçip kabul ettiler.

Peygamber bunu öğrenince "HasbünAllah ve nime'l-vekil! =Allah bize yeter, ne güzel vekildir" dedi. Nifak baş gösterdi. İnsanlar ümitsizliğe düştüler, belâ büyüdü, korku arttı. Çocukların ve kadınların başına bir şey gelmesinden korktular. Allah'ın Kur'an'da "Yukarıınızdan ve aşağıınızdan üzerinize geldikleri, gözler kayıp kalpler gırtlaklara geldiği sırada...." (Ahzâb sûresi, âyet 10) dediği gibi oldular. Peygamber ve Müslümanlar düşmanın karşısında nöbetleşe hendeği bekliyorlardı.

Peygamber, Benû Kureyza'nın çocukların ve kadınların başına bir şey getirmesinden korktuğu için, Seleme b. Eslem'i 200 kişiyle, Zeyd b. Harise'yi 300 kişiyle şehre gönderiyor, bunlar tekbir çekerek Medine'yi koruyorlardı. Benû Kureyza'nın çocuklara ve kadınlara zarar vermesinden korkuyorlardı. Abbâd b. Bîşr Ensarın bir kısmıyla Peygamber'in kubbesini (Türk çadırını) geceleri koruyordu.

Müşrikler aralarında nöbetleşe görev yapıyorlardı. Bir gün Ebû Süfyan, bir gün Halid b. el-Velid, bir gün Amr b. El-As, bir gün Hübeyre b. Ebi Vehb, bir gün Dırar b. el-Hattab el-Fihri görev yapıyordu. Hendeğin arkasında atlarını koşturuyorlar. Bazan toplanıyorlar, bazan dağılıyorlar, bazan Peygamberin kuvvetleriyle kuvvet denemesi yapıyorlar, onlara ok atıyorlardı. Bu arada Hibban b. el-Arikad Sahabe'den Sa'd b. Muâz'a bir ok attı. Kolunun atar damarını vurdu.

Sonra müttetiklerin reisleri bir sabah topluca saldırıya geçmeye karar verdiler. Hendeğin dar bir yerine atlılarıyla hücum ederek geçmeyi denediler. Fakat, başaramadılar, "Bu Arapların yapmadığı bir harp hilesi" dediler. Onlara, bunu Peygamberin yanında bulunan bir İranlının tavsiye ettiği söylendi. Bunu üzerine, buradan deneyelim deyip Müslümanların ihmal ettiği bir kısmı denediler. Hendeğin bu kısmını İkrime b. Ebî Cehl, Nevfel b. Abdullah, Dırar b. el-Hattab, Hübeyre b. Ebi Vehb, Amr b. Abdivüdd geçtiler, Amr b. Abdivüdd 90 yaşındaydı "Onların topluluğuna mübareze yapacak biri var mı? diye seslenmekten sesim kısıldı." beytini söyleyerek, mübareze (düello) için adam istedi. Hz. Ali "Onunla ben mübareze yapayım yâ Rasûlallah." dedi. Peygamber kılıcını Ali'ye verdi, başına sarık sardı. "Allah'ım ona yardım et." dedi. Bundan sonra Ali ortaya çıktı, birbirlerine yaklaştılar. Bir toz kalktı, Ali ona bir darbe vurup öldürdü, tekbir getirdi. Ali'nin onu öldürdüğünü gördük. Yanındakiler kaçtılar. Atları alındı. Zübeyr b. el-Avvam, Nevfel b. Abdullah üzerine bir hamle yaptı. Kılıçla onu ikiye böldü. Bunun üzerine, ertesi sabah hücum etmeyi kararlaştırdılar. Birliklerini mevzilendirdiler. Peygamber'in bulunduğu kesime büyük bir birlikle hücumla başladılar. Müslümanlar geceye kadar onlarla çarpıştılar, müttetikler Müslümanları yerlerinden atamadılar. Bu gün Peygamber ve arkadaşları öğle, ikindi, akşam, yatsı namazlarını kılamadılar. Geceleyin müşrikler karargahlarına, Müslümanlar da Peygamber'in kubbesinin (çadırının) yanına çekildiler. Esid b. el-Hudayr 200 Müslümanın başında hendeği bekledi. Halid b. el-Velid bir grup atlının başında sabahleyin bu nöbetçilere ansızın hücum etti. Müslümanlar onlara karşı koydular. Müşrikler tarafında olan Vahşi bir mızrak darbesiyle, bu sırada, Benû Selime'den Tufeyl b. el-Numan'ı öldürdü. Düşman geri dönünce,

Peygamber çadırına geldi. Bilâl'e ezan okumasını emretti. Öğle namazını kıldı. Sonra sırasıyla kılamadığı namazları kıldı..... Bundan sonra müşrikler toplu savaştılar. Fakat, geceleri keşif birlikleri çıkarıp Müslümanlara baskın yapmak istiyorlardı. Peygamber ve arkadaşları 15 güne yakın kuşatılmış olarak kaldılar. Peygamber ittifakı bırakıp gitmeleri için Medine hurmasının üçte birini Gatafan kabilesine vererek onlarla anlaşmak istedi. Fakat Ensar bunu kabul etmedi. Bunun üzerine vazgeçti.

Bu sırada Nuaym b. Mesud el-Eşcaî müslüman olmuştu. Müslümanlığında samimi idi. Kureyş, Benû Kureyza, Gatafan kabileleri arasında gidip geldi. Her birine diğerinden sözler nakletti. Bu sözlerinde samimi görünüyordu. Onun sözlerine inandılar. Her bir kabile diğerinden kuşkulandı. Benû Kureyza beraber savaşmak için Kureyş kabilesinden rehinler istedi. Kureyş bunu kabul etmedi. Onları itham etti. Benû Kureyza ise Cumartesi gününü bahane ederek savaşamayacaklarını söylediler." Biz bu gün savaşmayız. Eskiden bizden bazıları bu güne riâyet etmediler, maymun ve domuz oldular." dediler. Tam bu Cumartesi gecesi Allah bir rüzgâr fırtınası verdi, Bu rüzgar müşrikleri etkiledi, çadırlarını, tencerelerini devirdi. Peygamber onlardan haber getirmesi için Huzeyfe b. el-Yemân'ı gönderdi. Sonra, bu gece namaz kıldı.

Bu gelişmeler üzerine. Ebû Süfyan "Ey Kureyşliler! Daha fazla kalamayız. Adamlarımız, hayvanlarımız mahvoldu. Kıtık ve kuraklık var. Benû Kureyza bize muhalefet ettiler. Rüzgârdan başımıza geleni görüyorsunuz. Hareket edin, ben gidiyorum" dedi. Kalktı, devesine bindi. Deve bağlıydı. Sonra deveye vurdu. Deve üç ayağı üzerine sıçradı. Deve kalktıktan sonra ipini çözdü. O devesinin üzerindeyken insanlar hareket etmeye başladılar. Amr b. el-As ile Halid b. el-Velid 200 süvarinin başında ardıcılık görevi yapıyorlar, herhangi bir takibe karşı tedbir alıyorlardı. Huzeyfe Peygamberin yanın döndü, bütün bunları haber verdi Sabah olduğunda düşman askerleri ülkelerine dönmüşlerdi. Bunun üzerine Peygamber Müslümanların evlerine dönmelerine izin verdi. Onlar sevinerek gittiler. Hendek Savaşı'nda Müslümanlar tarafından Abdüleşhel Oğulları'ndan Enes b. Evs b. Atik (Halid b. el-Velid tarafından), Abdullah b. Sehl el-Eşheli, Salebe b. Anme b. Adi b. Nâbî (Hübeyre b. Ebî Vehb tarafından), Dinar Oğulları'ndan Ka'b b. Zeyd (Dırâr b. el-Hattab tarafından) öldürüldüler. Müşrikler tarafından ise Abdüddar Oğullarından Osman b. Münebbih....de öldürüldü. Müşrikler, Müslümanları 15 gün kuşattılar. Peygamber beşinci yılın Zilkadesinin çıkmasına beş gün kala Çarşamba günü Medine'ye döndü (26 Zilkade 5/18 Nisan 627).

Bana Abdülvahhab b. Atâ, ona Humeyd el-Tavil, Enes b. Malik'ten haber verdi. Enes b. Mâlik şöyle dedi: Muhacirler ve Ensar soğuk bir sabahta şehirden çıkmışlar hendek kazıyorlardı. Peygamber "Ey Allahım! gerçek mutluluk ahiret mutluluğudur. Ensar ile Muhacirleri yarığa" diyordu. Onlar ise "Biz, hayatta olduğumuz müddetçe cihad yapmak için Muhammed'e bîat ettik." şeklinde cevap veriyorlardı (İbn Sa'd, *el Tabakat el-kebîre*, Beyrut-Dâru Sadır baskısı, 1968, II. 65-70).

Beysan'ın Fethi ve Ecnadeyn Vakası (H. 15/M.636)

(Taberî'nin Ecnâdeyn savaşıyla ilgili verdiği bilgi güvenilir değildir. Kaynakların çoğuna göre, Ecnâdeyn Savaşı 30 Temmuz 634 tarihinde Yermuk Savaşı'ndan iki yıl önce olmuştur.)

Alkame Gazze, Muâviye Kaysariyye üzerine yürüyünce Amr b. el-As Artabon (Aretion) a karşı yürüdü. Öncü kuvvetlerinin başında Şurahbil b. Hasene, kanatlardaki kuvvetlerin başında Abdullah b. Amr, Cünâde b. Temim el-Mâliki, Mâlik b. Kinane bulunuyordu. Amr gelip Ecnadeyn'deki Bizanslıların karşısına indi. Bizanslılar kalelerinde, hendekleri arkasındaydılar. Başlarında Aretion bulunuyordu. Artabon (Aretion) Bizanslıların en dahisi, en derin görüşlüsü, en çetiniydi. Remle'de, Kudüs'te birer büyük ordu yerleştirmişti. Amr b. el-As durumu Hz. Ömer'e bildirdi. Amr'ın mektubu ulaşınca, Ömer "Rumların Artabon'una karşı Arapların Artabon'unu çıkardık. Görün işin sonu nereye varacak." dedi. Hz. Ömer Şam'daki emirlerden her birine yardımlar gönderiyordu. Amr'dan Bizanslıların dağıtıldığına dair haber gelince, Yezid b. Ebi Süfyan'a mektup yazıp, Muaviye'yi süvarileriyle Kaysariyye üzerine göndermesini emretti. Muaviye'ye de ayrı bir mektup yazdı. Amr'ın üzerine düşmanların hücumunu önlemek için Kaysariyye halkıyla savaşmasını emretti. Amr b. el-As daha önce Alkame b. Hakim el-Firasî ile Mesruk b. Fulân el-Ateki'yi İliyâ (Kudüs) halkıyla savaşmaları için görevlendirmişti. Bunlar Kudüs karşısına vardılar, bu şehirdeki kuvvetlerin Amr ile uğraşmasını engellediler. Yine Amr, Ebû Eyyûb el-Mâliki'yi Remle'de bulunan Tezarik (Théodor) üzerine göndermişti. Onun karşısında duruyordu.

Amr b. el-As'a birbiri ardına yardımlar gelince, Muhammed b. Amr'i Alkama ile Mesruk'un yardımına, Umâra b. Amr b. Ümeyyet el-Damrî'yi Ebû Eyyûb el-Malikî'nin yardımına gönderdi. Kendisi Ecnadeyn'de kaldı. Artabon'un eksigini bulamıyor, elçiler ise ondan yeterli haber getirmiyorlardı. Amr işi kendi üzerine aldı, elçiyi gibi Artabon'un yanına gitti. Ne istediğini ona

söyledi, onun verdiği cevabı dinledi. Kalelerini keşfetti. Bunu gören Artabon "Vallahi, bu kişi ya Amr, ya da onun danıştığı bir kişi, bunu öldürmekle düşmana en büyük zararı vereceğim." diye düşündü. Sonra, bir muhafız çağırdı. Gizlice Amr'ı öldürmesini söyledi "Çık. Falan yerde dur. Senin yanından geçerken öldür." dedi. Amr durumu anladı. Artabon'a "Sen beni, ben seni dinledik. Senin sözlerin bende etki yaptı. Ben Ömer'in gönderdiği on kişiden biriyim. Bizi Amr'a yardım etmek, onun yaptıklarını görmek için gönderdi. Gidip arkadaşlarımı getireyim. Senin bana teklifini onlar da uygun görürse askerler uygun görürler. Onlar münasip görmezlerse askerleri buradan uzaklaştırırım. Sen nasıl olsa işinin başındasın." dedi. Artabon "Olur." dedi. Sonra bir adam çağırdı. "Amr'la tekrar görüşmek için, Adam Amr'ın yanına gitti. "Git arkadaşlarını getir." dedi. Amr çıktı. dönmedi. Artabon sonra Amr'ın kendisini aldattığını anladı. "Adam beni aldattı. Bu kişi insanların dahisi." dedi.

Bu olaylar Hz. Ömer'e ulaşınca, "Amr Artabon'a üstün geldi. Amr'a aşkolsun. Amr onunla mücadele edip eksik ve zayıf taraflarını öğrendi." dedi.

Sonunda, iki taraf Ecnâdeyn'de karşılaştılar. Yermük savaşı gibi şiddetli bir savaş oldu. İki taraftan çok kişi öldü. Nihayet, Artabon yenildi. Kudüs'e kaçtı. Kudüs'ü kuşatan Müslümanlar onun şehre girmesine müsaade ettiler. Amr ise Ecnâdeyn'de kaldı. Artabon Kudüs'ü kuşatan Müslümanları Ecnâdeyn'e sürdü. Alkama, Mesruk, Muhammed b. Amr. Ebû Eyyûb el-Mâlikî Ecnâdeyn'de bulunan Amr'ın yanına geldiler.

Bunun üzerine, Artabon, Amr'a bir mektup gönderdi. "Sen benim arkadaşım ve benzerimsin, kavmin arasındaki yerin benim kavmin arasındaki yerim gibi. Vallahi, Filistin'de Ecnâdeyn'den başka yer fethedemeyeceksin. Dön, kendini aldatma. Senden öncekiler gibi yenileceksin." dedi. Bunun üzerine, Amr, Rumca konuşan bir adam çağırdı. Onu Artabon'a gönderdi. Ona şikâyet ediyormuş gibi görünmesini emretti. Ve "Onun söyleyeceklerini dinle, dönünce bana haber ver." dedi. Artabon'a Hz. Ömer'denmiş gibi şöyle bir mektup yazdı. "Mektubun bana ulaştı. Senin, kavmin arasında ki durumun benim kavmim arasındaki durumum gibi, sen benim benzerimsin. Sen de bir eksiklik olsaydı benim değerimi anlayamazdın. Biliyorsun ki ben bu ülkeleri fetheden kişiyim. Sana karşı falan, falan, falan bana yardım ediyor. Onlara benim yazdığım mektubu okut. Benimle senin aranı bulsunlar." dedi.

Elçi mektubu götürdü. Artabon'un yanına varınca, arkadaşlarının yanındayken ona takdim etti. Artabon mektubu okuttu. Yanındakiler güldüler ve hayret

ettiler. Artabon'a baktılar. Ona "Mektubu yazanın hükümdar (halife) olmadığını nereden anladın.... dediler. O da "Hükümdarın adı üç harflidir." dedi. Elçi Amr'ın yanına döndü. Durumu haber verdi. Amr kastedilen kişinin Ömer olduğunu anladı. Hz. Ömer'e bir mektup yazdı. Yardım istedi. Mektubunda "Ben meşakkatli, zor bir savaç yapıyorum. Sana teslim olmaya hazır bir ülke ile uğraşıyorum. Senin fikrini bekliyorum...." diyordu. Hz. Ömer mektubu alınca, Amr'ın bir şeyler bildiği için bu mektubu yazdığını anladı. İnsanları cihada çağırdı. Onların başında Şam'a hareket etti. Gelip Câbiye'de karargâh kurdu.

Hz. Ömer Şam'a dört defa gelmiştir. Birincisinde ata, ikincisinde deveye binerek gelmiştir. Üçüncüsünde veba olduğu için bölgeye girmemiştir. Dördüncüsünde eşek üzerine binerek gelmiştir. Birincisinde Medine'de vekil bırakıp, emirlerine mektup yazmış, âmilliklerinde vekiller bırakıp belli bir günde Câbiye'de yanına gelmelerini emretmiştir. Yezîd b. Ebî Süfyan, Ebû Ubeyde, Halid b el-Velid, üzerlerinde ipekli elbiseler oldukları halde atlarına binerek, onun yanına gelmişlerdir. Hz. Ömer onları bu halde görünce, atından inip onları taşlamış, "Ne çabuk fikirleriniz değişmiş. Benim karşıma bu kıyafetle mi çıkıyor sunuz? Daha iki senedir karnınız doyuyor. Ne çabuk yemekten şişmanladınız. Allah'a yemin olsun ki, ikinci yüzyılın başında bile bunu yapsanız sizi başkalarıyla değiştirdim." demiştir. Onlar ise "Ey Müminleri emiri bunlar kaftan, üzerimizde silah var." demişler. Hz. Ömer "Öyleyse kalsın." demiştir. Atına binip Câbiye'ye girmiştir.

Bu sırada Amr. b. el-As ile Şurahbil b. Hasene Ecnâdeyn'deydiler. Yerlerinden ayrılmamışlardı.

Kudüs'ün Fethi

Sâlim b. Abdullah'tan nakl olunur: Şöyle der: Hz. Ömer Câbiye'ye gelince. Bir yahudi gelip ona. "Ey Müminlerin emîri! Kudüs fethedilinceye kadar Medine'ye dönme" dedi. Hz. Ömer Câbiye'deyken atlı bir birliğin gelmekte olduğunu gördü. Bu birlik yaklaşıncı kılıçlarını kınlarından sıyırdılar. Ömer "Bunlar aman istiyorlar", dedi, aman verdi. Onlar yaklaşıncı Kudüs halkından oldukları ortaya çıktı. Halife ile Cizye vermek üzere anlaştılar. Şehrin kapılarını açtılar. Şehir teslim olunca Hz. Ömer bahsedilen yahudiye çağırdı. Zira onun bilgili olduğunu duymuştu. Ona Deccal hakkında bilgi sordu. Yahudi "Ey Müminlerin emiri onunla ne işin var! Ey Araplar! Siz onu Lüd (Lod) Kapisı'nın birkaç arşın yakınında öldüreceksiniz." dedi. (Taberi, Târih nşr. Ebû'l Fazl İbrahim, Kahire 1977, III, 605-65, Leyden Tabı, I, 2398-2403).

Frenklerin Hittin'de Yenilgiye Uğratılması

25 Rebiülâhir 583/4 Temmuz 1187 Cumartesi sabahı Salahaddin ve Müslümanlar atlarına binip harekete geçtiler. Frenkler de atlarına bindiler. İki taraf birbirine yaklaştı. Frenklar çok susuzdular, ümitsizdiler. İki taraf şiddetle çarpıştılar, yerlerinde sebat ettiler. Müslümanların öncü birlikleri düşmanı ok yağmuruna tuttular. Düşmanın çok sayıda atını öldürdüler. Frenkler ortada yayaları, savaşarak Taberiye'ye doğru ilerliyorlar, suya ulaşmak istiyorlardı.

Salahaddin onların maksatlarını bildiği için, askerleriyle önlerinde durdu. Askerleri arasında dolaşarak onları hücumu geçmeyi teşvik etti. Onlara gerekli şeyleri emrediyor, zararlı şeylerden men ediyordu. Askerler onun emirlerini harfiyen tutuyorlardı. Bu arada memlûklarından [Menkupars] adlı genç bir kahraman düşman saflarına hücum etti. Şiddetle savaştı. İnsanlar onun savaşmasına şaşılar. Frenkler başına üşüşüp onu şehit ettiler. Onun şehadeti Müslümanları heyecanlandırdı. Hep birden düşman üzerine hücum edip onun geri püskürttüler., çok kişiyi öldürdüler. Kont Raymond durumun vehametini, karşı koyamayacaklarını anlayınca bir grupta anlaşarak şiddetli bir hücum yaptı. Karşısındaki kanadı Salahaddin'in yeğeni Takıyyüddin Ömer kumanda ediyordu. Kont Raymond ve arkadaşlarının her ne pahasına olursa olsun hamle yaptıklarını görünce emrindeki askerlere ona yol vermelerini emretti. O geçince saflar yeniden kapandı.

Bu arada Müslüman gönüllülerden biri yerdeki kuru otları tutuşturdu. Rüzgârın etkisiyle ateş ve duman düşman üzerine gitmeye başladı. Susuzluk üzerine bu ateş ve duman düşmanı daha da kötü bir duruma soktu. Zaten, Kont Raymond kaçınca düşman ümitsizliğe düşmüş, teslim olmak üzereydi. Sonra, kendilerini ölümden ancak savaşmanın kurtaracağını anladılar. Şiddetli bir hücumu geçtiler. Müslümanların saflarını sarstılar. Yalnız, her hamlede, ağır kayıplar veriyorlardı. Nihâyet, zayıf düştüler. Müslümanlar onları sardılar. Kalanlar Hittin tepesine doğru çekildiler. Burada çadırlarını kurup kendilerini korumak istiyorlardı. Müslümanlar her taraftan hücum edip onların çadırlarını kurmalarını engellediler. Sadece Kral Guy'un çadırını kurmuşlardı. Bu arada Gerçek Haç dedikleri büyük haç Müslümanların eline geçti. Bu haçın Hz. İsa'nın üzerinde çarmıha gerildiği ağaç haçın bir parçası olduğunu söylerler. Onun düşmanın eline geçmesi Haçlılar nazarında en büyük felakettir. Onun kaybı üzerine öldürüleceklerini ve helâk olacaklarını anladılar. Süvarileri, yayaları öldürüle öldürüle ve esir edile edile kral seçkin şövalyelerden 150 kadar kişiyle kaldı.

Salahaddin'in oğlu el-Melik el-Efdal'den şöyle nakledilir: Bu savaş ilk katıldığı savaştı. Babamın yanındaydım. Frenklerin kralı arkadaşlarıyla tepeye çekilince, Frenkler Müslümanlar üzerine hamle yaptılar, onları babamın bulunduğu yere kadar püskürttüler. Babama baktım, benzi atmıştı, sapsarı olmuştu. Sakalını tutup ileri atıldı, "Şeytan yalan söylüyor." diye bağırdı. Müslümanlar düşmana hücum edip Frenkleri tepeye kadar sürdüler. Sevincimden "Onları yendik." diye bağırdım. Fakat Frenkler tekrar hücumu geçip Müslümanları babamın yanına kadar püskürttüler. Ben yine "Onları yendik." diye bağırdım. Babam bana dönüp "Sus! şu çadır düşmedikçe onları yenmiş olmayız" dedi. O bu sözleri söylerken çadır düştü. Babam sultan atından inip şükür secdesine kapandı, sevincinden ağladı... Bunun üzerine Müslümanlar kral ve arkadaşlarını esir ettiler. Esir edilenler arasında Kral Guy, kardeşi, Kerek Prinkepsi Renaud, Cübeyl sahibi, Onfroi'nın oğlu, Templierlerin reisi, Templierler ile Hospitalierlerin ileri gelenleri vardı. Frenklerden çok kişi esir edilmiş veya öldürülmüştü. Ölülerini gören kimse esir edilmemiş, esir edilenleri gören, kimse öldürülmemiş sanırdı. 491/1098 yılında Haçlılar Şam sahillerine geleli beri böyle yenilgi görmemişlerdi. (İbn el-Esir, *el-Kâmûl fi'l târih*, Beyrut 1965-1966, XI, 534-537).

Salahaddin el-Eyyubî Tarafından Haleb Muhtesibine Verilen Menşur

Mâdem ki halkın işlerinin şeriat ahkâmına göre idaresi farzdır bu makama asalet ve şeref sahibi, faziletli, dindar, adil bir kimseyi tayin ediyoruz. Muamelât ve yaşayış bakımından insanların halini iyi bildiği için Halep'te muhtesibliğe onu lâıyk gördük. Bu vazifeyi bütün samimiyetiyle üzerine alsın... Şüpheli düğümleri çözsün, yardım isteyenin yardımına süratle koşsun. Muamelâtın şeriat hükümlerine göre yürümesini kontrol etsin. Sapıkları hareketlerinden menetmekte sert davransın. Çarşılardaki satıcıları kontrol edip içlerinden doğru hareket edenleri mükâfatlandırınsın, cahil olanlara yol göstere, emanette hileye sapanları korkutsun, doğru yoldan ayrılanları doğrultsun, içki içene ayıldığı zaman had vursun... Tazir ile cezalandırılması gerekenin cezasında ileri gitmesin. Suçluya gücünün üstünde ceza vermesin. Günah işleyenleri menetsin. Onlara nasihat etmede kusur etmesin. İnsanlar arasında rezil edecek şekilde müsafirlerin eksiklerini fazla aramasın. Birisinden şüphe ederse, durumu aydınlanıncaya kadar, onu cezalandırmakta acele etmesin. Karışık, hileli mal satmayı, kalp para kullanmayı, borçlanmalarda ve alış-verişte faizi menetsin. Ölçü ve tartılarda ayar eksikliklerinden ve şeriatça muteber olan yoldan ayrılmaktan menetsin. Sanat sahiplerinin, yaptıklarını-yeni olsun eski olsun-kontrol etsin. Ehli vukufun sanatında ehil olduğunu kabul ettiği kişileri işinde bıraksın. Sanatında kusurlu

olanları kusurlarından, sanatını bilmeyeni, o sanatla uğraşmaktan menetsin. Yollarda, şurada-burada amatör olarak tabiplik yapanlara mâni olsun. Onları hastaları tahmine dayanarak tedavi etmekten menetsin. Karışık ve sahte ilaçlar sattırmasın. Yıldıznâmecilik, gözboyacılık, sihirbazlık, hokkabazlık, büyücülük yapanları cezalandırsın, onları rezil etsin. Camileri ve ibadethaneleri sanatkârların dükkan edinmelerini, hokkabazların ve tacirlerin mahzen ve mesken edinmelerini yasaklasın. Dışarıda ve bilhassa hamamlarda avret yerlerini açanları şiddetle cezalandırsın. Sapık akidelilerin himayesine mâni olsun. Selefî tenkit ve hakaret edenlerin dillerini sustursun... Doğru bulduğu şeyleri, iyi hareketleri yapsın, kötülükleri ortadan kaldırsın. Kazançları düzenlesin, iyi yolları açsın, kötü eğlenceleri menetsin, fiyatları sabit tutsun, şüpheli kimseleri uzaklaştırsın, fitne ateşini söndürsün.

Onun vazifeleri arasında yolların imarı ve bakımı da vardır... Valilerin, emîrlerin, şihnelerin, nâiblerin vazifesi tayin ettiğimiz işte ona yardımcı olmak, isteklerini yerine getirmek... her hususta emrimize uygun hareket edip ona verdiğimiz menşura itimat etmektir (İmâmeddin el-Kâtib el-İsfahânî, *el-Bark el-Şami*, cilt V, nşr. R. Şeşen, İstanbul 1979, s. 130-134).

Tarih İlminin Faydası, Metodlarının İncelenmesi, Bazı Tarihçilerin Düşükleri Hatalar, Bunların Sebepleri

Tarih, metodu değerli, faydaları büyük, gayeleri şerefli bir ilimdir. Zira, bize geçmiş milletlerin ahlâkını, Peygamberlerin yaşayışını, hükümdarların siyaset ve idâresini öğretir. Dünya ve din işleriyle uğraşanlara faydalı olur. Tarih ilmi çeşitli kaynaklara ve bilgilere, sahibini hakka götüren, hatalardan koruyan iyi görüşlere ve düşüncelere muhtaçtır. Zira, haberler sadece nakle dayanırsa, olayların tabi olduğu kurallara, siyaset kaidelerine, medeniyetin tabiatına, insan toplumunda geçerli olan kurallara uygulanmazsa, geçmişteki olaylar şimdiki olaylarla karşılaştırılmaza çok defa yanlış sonuçlara varılır, hatalara düşülür. Sadece nakle dayanıp, tarih ilminin prensiplerine uygulamadıkları, olayları halihazırdaki benzerleriyle karşılaştırmadıkları, akıl mihengine vurmadıkları, olayların tabiatlarını bilmedikleri, düşünce süzgecinden geçirmedikleri için çok defa tarihçiler, tefsirciler, nakli ilimlerle uğraşan büyük alimler anlattıkları olaylar ve hikâyelerde yanlışlar, doğrudan ayrılmışlar, hata batağına saplanmışlardır. bilhassa olayları anlatırken verdikleri asker, mal sayısında yanlışlardır. Bu iki mesele en çok hata ve yanlış ihtimali olan konulardır. Bütün bunların ilmi kurallara ve metodlara uygulanması gerekir.

Mesela, Mesûdî ve pek çok tarihçi Benû İsrâîl'in ordusunun sayısında yanılır. Musa Peygamberin İsrail Oğullarını Tih Sahrası'nda saydığını, yirmi yaşında ve üstünde silah tutanlarının 600.000 veya daha fazla olduğunu söylerler.

Olanca genişliğine rağmen Mısır ve Şam ülkeleri bu kadar büyük ordu çıkaramazlar. Her ülkenin genişliğine göre ordusu vardır. Daha fazlasını alamaz. Gelenekler, görenekler bunu gösterir. Yukarıda bahsedilen kadar kalabalık orduların hareketi, yer darlığından savaşması imkânsızdır. Böyle ordular, çarpışmalar için saf bağladıkları zaman göz görümüş mesafeden iki-üç kat uzaklığa yayılırlar. Böyle iki ordu nasıl savaşabilir. Bir saf diğerine nasıl galip gelir? Bu orduların bir ucu diğer ucunda ne cereyan ettiğini bilmez. Halihazırdaki tatbikat bu görüşü doğrular. Geçmiş şimdiki zamana suyun suya benzediği gibi benzer (İbn Haldun, *Mukaddime*, cilt I, Beyrut 1983, s. 12-14.)

Olaylara dair haberlerin doğru ve sağlam olması için gerçekte uygunluk göstermesi gerekir. Bunun için anlatılanın mümkün olup olmadığına bakılması lazımdır. Bu kural naklin sağlamlığından daha önemlidir. Ondan önce gözönüne alınması gerekir. Çalışmanın, haber yazmanın faydası buna ve dış olaylarla uygunluk göstermeye dayanır. Mümkün ile mümkün olmayanın kanunu bu olunca, umranın (medeniyetin) sebebi olan insan topluluklarında cereyan eden olaylara bu kuralı tatbik edelim, onda cereyan edecek ve etmeyecek olayları birbirinden ayıralım. Bunu yaparsak, şüphe götürmez bir şekilde doğru ile yalanı, hak ile batılı birbirinden ayırırız. Bundan sonra insan toplumlarında geçen olaylardan hangilerini kabul edip etmeyeceğimizi biliriz. Bu kanun, tarihçilerin naklettikleri şeylerin hangisinin doğru olduğunu araştırmalarında bir miyar olur. Bizim bu kitabımızın ilk kısmının (kitabının) gayesi bu hususu (kuralı) göstermektir.

Öyle anlıyorum ki, bu konu ayrı bir ilimdir. Bu ilmin konusu medeniyet ve insan toplumdur. Meseleleri ise insanın ve toplumun başından geçen olayların ve hallerin birbiri ardına izahıdır. Aklî olsun, dinî olsun bütün ilimler böyledir.

Bu konuda söylenen söz yenidir. Bu konu insanların alışkın olmadığı, faydası çok bir mevzudur. Araştırmalarımız esnasında tesadüfen bu konuya girdik. Bu ilim mantık ilimlerinden olan hitabetten ayrıdır. Zira, hitabetin konusu insanları bir fikre çekmek veya ondan uzaklaştırmak için söylenen ikna edici sözdür. Bu ilim devlet ve ev idaresi ilminden de ayrıdır. Zira, devlet ve ev idaresi ahlâk ve hikmete uygun olarak devlet ve ev idare etmektir. Böylece, toplum, insan nevinin korunması ve devamı için belli bir yöne sevk edilmiş

olur. Bizim sözünü ettiğimiz ilimle bahsettiğimiz ilimlerin konuları, bazı benzerliklere rağmen ayırırlar.

Öyle anlaşıyor ki, bu ilim yeni keşfediliyor. Hayatıma yemin olsun ki, bu konuda hiç bir kimsenin bir şey söylediğini görmedim. Bilmiyorum, konunun farkına varmadıkları için mi? Belki de bu konuda daha önce yazdılar....., fakat bize ulaşmadı.... (İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 61-63).

KİTAPTA BAHSEDİLMİYEN VE YAKIN ZAMANDA BASILAN BAZI ÖNEMLİ TARİH KİTAPLARI

- Abbas b. Bekkâr el-Dabbî (ölm. 837), *Ahbar el-vâfidîn min el-ricâl min ehl el-Basra ve'l-Kûfe*, nşr. Sekînet el-Şihâbî, Beyrut 1984
- el-Abderî, Ebû Muhammed (1289'da sağ), *el-Rihlet el-mağribiyye*, nşr. M.el-Fâsî, Rabat 1968
- Abdi, *Târih-i Devlet-i Osmaniye*, Ankara 1943
- Abdullah b. Bülukkîn el-Sanhâcî (ölm. 1090), *el-Beyân an el-hâdiset el-kâine bi Devleti Benî Zîrî fî Granata*, nşr. Lewi Provençal, Kahire 1955.
- Abdülazîz b. Muhammed el-Fiştâlî (ölm. 1621), *Manâhil el-safâ fî ahbâr el-mülûk el-şurafâ*, ikinci cüz Sadîler devri, nşr. Abdullah Knûn, Rabat.
- Abdülbâkî b. Abdülmecîd el-Yemânî (ölm. 1343), *Behcet el-zaman fî târih el-Yemen*, nşr. Mustafa Hicâzî, Kahire 1965, Beyrut 1980.
- Abdülbâsî b. Halil b. Şâhin el-Malatî (ölm. 1514), *Nüzhet el-esâtîn fî men veliye Mısır min el-selâtîn*, Kahire 1987.
- Abdülcebbâr b. Abdullah el-Hûlânî (ölm. 981), *Târihü Dâreyyâ*, nşr. Saîd el-Efgânî, Bingazi 1975.
- Abdülkâdir b. Muhammed el-Kuraşî (ölm. 1373), *el-Cevâhir el-mudiyye fî tabakât el-hanefiyye*, nşr. M.el-Hulv, Kahire 1978.
- Ağâ Buzurk, *Tabakâtü a'lâm el-Şia*, Beyrut 1971, 1972, Tahran 1971, 1975, 1983, Meşhed 1983.
- *Ahbâr el-Devlet el-Abbâsiyye*, nşr. Abdülazîz el-Dûrî, Beyrut 1971.
- Ahmed b. Abdülkâdir, Arab Fakîh, (ölm. 1533), *Tuhfet el-zamân (Fütûh el-Habeşe)*, nşr. Fehîm M. Şeltût, Kahire 1974.
- Ahmed b. Yahyâ el-Dabbî (ölm. 1202), *Buğyet el-mültemis fî târihi ricâli ehl el-Endelüs*, Kahire 1989.

- Ahmed Teymur Paşa (ölm. 1939), *Terâcimü âyân el-karn el-sâlis aşar ve evâil el-râbi aşar*, Mısır 1940.
- Ali b. Abdullah el-Nubâhî (ölm. 1390'dan sonra), *Târîhü kudât el-Endeliüs*, Beyrut 1980, 1983, nşr. Meryem Kâsım Tavîl, Kahire 1948, Beyrut 1995.
- Ali Ekber Hatâyî, *Hitây-nâme*, tıpkı basım, Frankfurt 1994.
- Atîk b. Ğays el-Bilâdî, *Neşr el-reyâhîn fî târih el Beled el-Emîn*, Mekke 1994.
- el-Ayyâşî (ölm. 1679), *el-Rihlet el-Ayyâşîyye*, Rabat 1977
- el-Batâihî, Mûsâ b. Meymûn, *Nusûs min ahhâri Mısır*, nşr. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1983.
- el-Belevî, Ebû Muhammed, *Sîretü Ahmed b. Tolun*, nşr. Kürd Ali, Kahire.
- el-Besevî (ölm. 890), *Kitab el-marife ve'l târih*, nşr. Ekrem Ziya el-Ömerî, Bağdad 1974, 1975, 1976.
- Beşir Çelebi, *Tevârih-i Al-i Osman*, nşr. İ. Hikmet Ertaylan, İstanbul 1946.
- el-Cümahî, M.b. Sellâm (ölm. 846), *Tabakât el-şuarâ*, nşr. Mahmud M. Şâkir, Kahire 1974, nşr. J. Hell, Beyrut, 1982.
- Ebû Ali el-Fârisî (ölm. 987), *el-Halkat el-ülâ min târihi Nisâbur.....*, nşr. M. Kâzım Mahmûdî, Kum 1982
- Ebû Cafer el-Tûsî (ölm. 1067), *Fihristü kütüb el-Şia*, nşr. M. Sâdık Bahr el-Ulûm, Hydarabad 1961.
- Ebû Cafer el-Tûsî, *Ricâl el-Şia*, nşr. M. Sâdık Bahr el-Ulûm, Necef 1961.

- Ebû'l-Mehâsin Yûsuf el-Yağmûrî, *Nûr el-kabes el-muhtasar fî ahhâr el-nühât ve'l üdebâ ve 'l-şuarâ*, nşr. R. Selheim, Beyrut 1964.
- el-Fâhirî, *el-Ahhâr el-Necdiyye*, nşr. Abdullah b. Yusuf el-Şibl, Riyad 1980.
- el-Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak (ölm. 885'ten sonra), *Ahhâru Mekke*, nşr. Abdülmelik b. Deheş, Mekke 1986.
- el-Ğabrîni, Ahmed b. Ahmed (ölm. 1304), *Unvân el-dirâye fî men urife min el-ulemâ fi'l-miet el-sâbia bi Bicâye*, nşr. Râbih b. Ahmed Bûnûr, Cezayir 1970, nşr. Adil Nüveyhiz, Beyrut 1969.
- *Gazevât-ı Sultan Murad b. Muhammed-han*, nşr. Halil İnalçık, Ankara 1978.
- el-Haccârî, Abdullah b. İbrahim (ölm. 1450), *el-Nücûm el-zâhira fî hulâ hazrat el-Kâhira*, nşr. Hüseyin Nassâr, Kahire 1970.
- Hadidî, *Târîh*, nşr. Necdet Öztürk, İstanbul 1970.
- el-Hâkim el-Nîsâbûrî (ölm. 1014), *Kitab el-esâmî ve'l-künâ*, nşr. Yusuf M. el-Dehîl, Medine 1994.
- Hasan b. Abdullah Lağdat el-İsfahânî, *Bilâd el-Arab*, nşr. Hamd el-Câsir-Salih el-Ily, Riyad 1968
- Hasan b. Ahmed el-Haymî (ölm. 1661), *Sîret el-Habeşe*, nşr. Murad Kâmil, Kahire 1958.
- el-Hâzîmî, Muhammed b. Mûsâ (ölm. 1188), *Mâ ittefeka lafzihû ve ifteraka müsemmahu fî'l-emâkin ve'l büldân*, nşr. F. Sezgin, Frankfurt 1986.
- el-Hillî, Ebû'l Bakâ Hibetullah b. Hâmid (ölm. 1213), *el-Manâkib el-mezyediyye fî ahhâr el-müluk el-esediyye*, nşr. Sâlih Mûsâ Derâdike, Amman 1984.
- Hüseyin b. Ahmed el-Mühellebî, *Kita min Kitab el-mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. Salâhaddin el-Müneccid, RİMA, IV, 1958, s. 43-73.

- İbn Abdülmelik, Muhammed b. Muhammed (ölm. 1303), *el-Zeyl ve'l-tekmile li Kitab el-sile*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1965, 1973.
- İbn Adî, *el-Kâmil fî zuafâ el-ricâl*, nşr. Subhî el-Bedrî el-Sâmarraî, Bağdad 1977.
- İbn Asâkir, *Vülâtü Dimaşk fi'l-ahd el-Selçûkî (Târihü Dimaşk'tan seçmeler)*, nşr. Salahaddin el-Müneccid, Beyrut 1981.
- İbn Ba'ra, Mansûr ek-Zehbî el-Kâmilî, *Kesf el-esrâr el-ilmîyye bi Dâr el-Darb el-Misriyye.*, nşr. Abdurrahman Fehmî, Kahire 1966.
- İbn el-Bitrîk, Yahyâ b. el-Hasan (ölm. 1204), *Umdetü uyûni sihâh el-ahbâr*, nşr. Mâlikî Mahmûdî-İbrahim Bahadırî, h. 1412.
- İbn Ebî el-Diyâf (ölm. 1874), *İthâfî ehl el-zamân bi ahbârî mülûkî Tûnis ve ahd el emân*, nşr. M. el-Sâlih el-Mizâlî, Tunus 1963, 195, 1966, tetimmesi 1969.
- İbn Ebî Dînâr (ölm. 1698 yılı civarı), *el-Mu'nis fî ahbârî İfrîkiyye ve Tûnis*, nşr. M.Şemmâm, Tunus 1967.
- İbn Ebî'l-Rabi (ölm. 842), *Sülûk el-sâlik fî tedbîr el-memâlik*, nşr. Nâcî el-Tekrîtî, Beyrut 1978, ikinci nşr. Beyrut 1978.
- İbn Ebî'l-Ziyâd, *el-Hulel el-sündüsiyye fî'l-ahbâr el-Tûnisiyye*, nşr. M.Habîb Heyle, Beyrut 1984-1985. (bk. M.b.M. el-Serrâc).
- İbn Ebî'l-Ziyâd, *İhbâru ehl el-zamân bi ahbârî Tunis....*, nşr. Ahmed Abdüsselâm, Kartaca 1985.
- İbn el-Enbârî (ölm. 1181), *Nüzhet el-elibbâ fî tabakât el-üdebâ*, nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrahim, Kahire 1967, Zerkâ 1985.
- İbn Ferhûn (ölm. 1397), *el-Dîbâc el-müzehheb fî marifeti âyânî ulemâ el-mezheb*, M.el-Ahmedî Ebû'l-Nûr, Kahire 1972.
- İbn Ferîğûn, *Câmi el-ulûm*, fotokopi, nşr.. F. Sezgin, Frankfurt 1985.

- İbn Hammad (1220'de hayatta), *Anbâru mülûki Beni Ubeyd ve sîretühüm*, nşr. Abdülhalim el Üveysî, Riyad 1980.
- İbn Hazm (ölm. 1064), *Cemhertü ensâb el-Arab*, Beyrut 1982-1983.
- İbn Hibbân (ölm. 965), *Meşâhîrü ulemâ el-emsâr*, nşr. Flaisher, Kahire 1959.
- İbn Hibbân, *Kitab el-sikât*, Haydarabad 1973-1979.
- İbn Hibbân, *Kitab el-mecrûhîn*, nşr. Mahmud İbrahim Zâyid, Haleb 1976.
- İbn el-Kâdi, Ahmed b. Muhammed (ölm. 1616), *Dürret el-hicâl fî esmâ el-ricâl*, nşr. M.el-Ahmedî Ebû'l-Nûr, Kahire-Tunus 1970.
- İbn Kudâmet el-Makdisî (ölm. 1223), *el-İstibsâr fî neseb el-Ensâr*, Beyrut 1972.
- İbn Kudame, *el-Tebyîn fî ensâb el-Kuraşîyyin*, nşr. M. Naîf el-Deylemî, Beyrut 1988.
- İbn Kutluboğa (ölm. 1474), *Tâc el-terâcim fî tabakât el-hanefiyye*, Bağdad 1962.
- İbn Mutahhar el-Kevkebânî (ölm. 1638), *Târih el-Yemen fî'l-Devlet el-Rasûliyye*, Jacima Hiqvashi, Tokyo 1976.
- İbn el-Müstevfî el-İrbilî (ölm. 1239), *Nebâhet el-beled el-hâmil bi men veradehû min el-emâsil*, ikinci cilt, nşr. Sâmi b. el-Seyyid Hamas el-Sakkâr, Bağdat 1980. Dördüncü cilt Chester Beatty Kütüphanesi, nr. 4098'dedir.
- İbn Mâce, *Târih el-hulefâ*, nşr. M. Mutî el-Hâfız, Dimaşk 1979.
- İbn el-Nizâm el-Hüseynî, Muhammed b. Muhammed, *el-Urâza fî'l-hikâyet el-Selçûkiyye*, nşr.Abdülmünim M. el-Hüseynî-Hüseyn Emin, Bağdat 1979.
- İbn el-Râvendî, *Kitab el-târih*, nşr. Abdülemir el-Asem, Beyrut 1975.

- İbn el-Sâbûnî (ölm. 1282), *Tekmiletü İkmâl el-İkmâl fi'l-ensâb*, nşr. Mustafa Cevad, Bağdad 1957, Beyrut 1986.
- İbn Sasrî, Muhammed b. Muhammed (ölm. 1399 civarı), *el-Dürret el-mudîyye fi'l Devlet el-Zâhiriyye (1389-1398)*, nşr. William Brinner, İngilizce tercümesiyle, Berkley 1963.
- İbn Semüret el-Ca'dî (ölm. 1190'dan sonra), *Tabakâtü fukahâ el-Yemen*, nşr. Fuad Seyyid, Kahire 1957, Beyrut, tarihsiz.
- İbn el-Şamma el-Hentânî, *el-Edillet el-beyyinet el-nûrâniyye fî mefâhir el-Devlet el-Hafsiyye*, nşr. Tâhir b. Muhammed el-Ma'mûrî, Tunus 1984-1985.
- İbn Tulun, Hasan b. Hüseyin (ölm. 1503), *el-Nüzhet el-seniyye fî ahhâr el-hulefâ el-Misriyye*, nşr. M. Kemâleddin-İzzeddin Ali, Beyrut 1988.
- İbn Zafer el-Sıkkî (ölm. 1169), *Enbâü nücebâ el-ebnâ*, Beyrut 1980.
- İbn Züreyk (ölm. 1857), *el-Feth el-mübîn fî sîret el-sâdet el-Bûsâidiyyin*, nşr. Abdülmünim Amr-Musâ Mursî, Oman 1977.
- İbrahim b. Abdurrahman el-Hıyârî (ölm. 1672), *Tuhfet el-üdebâ ve selvet el-ğurabâ (Rihle)*, nşr. Recâ M. el-Sâmarrâî, Bağdad 1969.
- İbrahim b. el-Kâsım el-Kayravânî (ölm. 1034 civarı), *Târihü İfrikiyye ve'l-Mağrib*, nşr. el-Müncî el-Ka'bî, Tunus 1968.
- İdrîs b. el-Hasan el-Kuraşî (ölm. 1467), *Târih el-hulefâ el-fâtîmiyyîn bi'l-Mağrib min Kitâbı uyûn el-ahbar*, nşr. M. el-Ya'lâvî, Tunus 1979, Beyrut 1985.
- İtimâd el-Saltana M. Hasanhan, *Târih-i sudûr-i Kâçâr*, Tahran 1357 hş.
- Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed (ölm. 1025) *Tabakât el-Mutezile*, nşr. Fuad Seyyid, Tunus 1974.
- Muhammed b. Ali el-Kelâî, *Tehzîb el-riyâse ve tertîb el-siyâse*, nşr. İbrahim Yusuf-Mustafa Accû, Zerkâ 1985.

- Kivâmî, *Fetih-nâme-i Sultan Mehmed*, nşr. F. Babinger, İstanbul 1955.
- Koca Hüseyin, *Bedâyi el-vekâyi*, Tıpkıbasım, Moskova 1961.
- el-Küsûnî (1044 h.'de sağ) *Kâmûs el-etıbbâ ve nâmûs el-elıbbâ*, Dimaşk 1979, 1980.
- Matrakçı Nasuh (ölm. 1564), *Beyân-i menâzil-i sefer-i Irâkeyn*, nşr. Hüseyin Yurdaydın, Ankara 1976.
- Mehmed Nûri Paşa, *Netâic el-vukûât*, İstanbul 1327, Ankara 1961.
- el-Merzübânî, Muhammed b. Imrân (ölm. 994), *Mucem el-şuarâ*, nşr. Abdüssettâr Ferec, Kahire 1960.
- Muhammed Zebâra, *Neşr el-arf fî nübelâ el-Yemen ba'd el-elf*, 2. cilt, Kahire 1958.
- Muhammed Abdülhayy el-Luknavî (ölm. 1887), *el-Fevâid el-behiyye fî terâcim el-hanefiyye*, Kahire 1906.
- Muhammed b. Abdullah el-Ezdî (ölm. 782), *Fütûh el-Şâm*, nşr. Abdülmünim Abdullah Amir, Kahire 1970.
- Muhammed b. Abdülazîz el-İdrîsî (ölm. 1251), *Envâru ulûm el-ecrâm fî'l keşf an esrâr el-Ehrâm*, nşr. F. Sezgin, fotograf baskı, Frankfurt 1988.
- Muhammed Tefvik, *Târih-i Osmânî*, İstanbul 1308.
- Mizancı Murad, *Târih-i Ebi'l-Fârûk*, İstanbul 1325-1332.
- el-Muğirî, Said b. Ali, *Cüheynet el-ahbâr fî târihi Zengibar*, nşr. Abdülmünim Amir, Oman 1979.
- Muhammed b. Abdûn (ölm. 1260), *Risâle fi'l kazâ ve'l-hisbe*, nşr. Lewi Provençalı (*Trois Traités de Hisba*), Kahire 1955.
- Muhammed b. Ahmed b. Temim b. Temman el-Kayravânî (ölm. 945), *Târihü İfrikiyye ve'l-Mağrib*, nşr. Ali el-Şeybânî-Naîm el-Yâfî, Tunus 1968.

- Muhammed b. Amed b. Temim, *Tabakâtü ulemâi İfrîkiyye ve Tûnis*, nşr. Naîm H. el-Yâfi, Tunus - Beyrut 1985.
- Muhammed b. Ebî Bekr el-Zührî (ölm. 1137), *Kitab el-coğrafiya ve mâ zekerahü'l hukemâ fihâ min el-umrân*, nşr. M. Hâcc Sâdik, Kahire 1966-1970.
- Muhammed b. el-Hasan, *Tabakât el-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn*, nşr. M. Ebü'l-Fazl, Kahire 1954.
- Muhammed b. İbrâhim el-Zerkeşi (ölm. 1526'dan sonra), *Târîh el-devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye*, nşr. M. Mâzû, Tunus 1966.
- Muhammed b. Meymûn el-Cezâirî, *el-Tuhfet el-marziyye fi'l-Devlet el-Bekdâşiyye fî bilâd el-Cezâir*, nşr. M. Abdülkerim, Cezâir 1972.
- Muhammed b. Muhammed el-Serrâc el-Endelûsî (ölm. 1736), *el-Hulel el-sündüsiyye fi'l-ahbâr el-Tûnisiyye*, nşr. M. el-Habîb el-Heyle, Tunus 1970.
- Muhammed b. Mustafâ b. Muhammed b. Ham'is, *Safvet el-itibâr bi müstevidi el-emsâr ve'l-aktâr*, nşr. Ali el-Şinkitî, Beyrut 1989.
- Muhammed b. Sâlih el-Kinânî el-Kayravânî, *Tekmîl el-sulehâ ve'l a'yân fî evliyâ el-Kayravan*, Tunus 1970.
- Muhammed b. Zekerîyyâ el-Ğallâbî (ölm. 910), *Vak'at el-cemel*, nşr. M. Hasan Ali Yâsin, Bağdad 1970.
- Muhammed Bakr el-Hwansârî, *Ravzât el-cennât fî ahvâl el-ulemâ ve'l-sâdât*, nşr. M. Ali Ravzâtî, Dimaşk 1961.
- Muhammed Halîfe, *Târîh-i Ğilmânî*, İstanbul 1986.
- Muhammed Emîn b. Hayrullah el-Ömerî (ölm. 1788), *Menhel el-evliyâ ve meşreb el-asfiyâ min Sâdât el-Mevsil el Hadbâ*, nşr. Saîd el-Dihveci, Musul 1966-1968.

- Muhammed Şahin el-Cündî, *Târîhü Maarrat el-Numan*, nşr. Ö. Rızâ Kehhâle, Dimaşk 1964.
- Nasr b. Abdurrahman el-İskenderî (ölm. 1166), *Kitab el-emkine ve'l-miyâh*, nşr. F. Sezgin, tıpkıbasım, Frankfurt 1990.
- *Nazm el-ciimân* (H. VI. asır Mağrib tarihi), nşr. M. Ali Mekkî, Rabat.
- *Nefehât el-nesrîn ve'l-reyhân fî men kâne li Trablus min el-a'yân*, nşr. Ali Mustafa el-Masarâtî, Beyrut 1963.
- el-Neseffî, Ebû Hafs Ömer (ölm. 1142) *el-Kand fî zikri ulemâi Semerkand* (başı-sonu eksik), nşr. Nazar M. Feryâbî, Mekke 1991.
- el-Nevevî, Yahyâ b. Şeref (ölm. 1277), *Muhtasaru tabakât el-fukahâ*, nşr. Ali Muavviz-Adil Abdülmevcud, Beyrut 1995.
- Numan b. Muhammed b. el-Arrâk, *Madin el-cevâhir bi târîh el-Basra ve'l-cezâir*, nşr. M. Hamidullah, İslamabad 1973.
- *Nüzhet el-nüfûs ve'l-ebdân fî tevârih el-zamân*, nşr. Hasan Habeşi, cüz 2-3, Kahire 1971, 1974.
- Ömer el-Cersîfî, *Risâle fî'l hisbe*, nşr. Lewi Provençal (*Trois Traités de Hisba*), Kahire 1955.
- Ömer el-Mellâ (ölm. 1175), *Vesilet el-müteabbidin fî sîreti Seyyid el-Mürselîn*, cüz IV/I, nşr. M. Abdülgaaffarhan, 1970. Bu zatın *Sîretü Ömer b. Abdülazîz* adlı eseri için bk. *Nevâdir el-mahtûtât*, s. 625-626.
- el-Ömerî, İsmâeddin Osman b. Ali (ölm. 1770), *el-Ravz el-nadr fî tercemet üdebâ el-asr*, nşr. Selim el-Naîmî, Bağdad 1974-1975.
- Rifâa Râfî el-Tahtâvî (ölm. 1873), *Envâru tevfîk el-celîl fî ahbâri Mısır ve tevsiki Benî İsmâîl*, Bulak 1285.
- el-Sâbî, Ebû İshak, *Kitab el-tâci*'den seçmeler, nşr. M. Huseyn el-Zebîdî, Bağdad 1977.

- Sadreddin Alihan el-Şirâzî, *el-Deracât el-rafi'a fî tabakât el-Şia*, nşr. M. Sâdık Bahr el-Ulûm, Necef 1962.
- Sâlih b. Yahyâ el-Beyrûtî (ölm. 1446), *Târîhü Beyrut*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, cüz 4-6, Haydarabad 1964, 1966.
- el-Selâvî Ahmed b. Hâlid (ölm. 1897), *el-İstiksâ li ahhâri düvel el-Mağrib el-Aksâ*, nşr. Cafer el-Nâsırî, Kahire 1894, Dârülbeyzâ 1952.
- el-Sîrâfî, Ebû Said (ölm. 979), *Ahhâr el-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn*, Mısır 1955.
- Suhrâb (ölm. 900 civarı), *Acâib el-ekâlîm el-seb'a ilâ nihâyet el-imâra*, nşr. H. von Mzik, Leipzig 1929-1930. Frankfurt 1990 civarı.
- Suyolcu-zâde, *Devhat el-küttâb*, İstanbul 1942.
- el-Şehrazûrî, Muhammed b. Mahmûd (ölm. 1288'den sonra), *Nüzhet el-ervâh ve ravzat el-efrâh*, nşr. Hurşid Ahmed, Haydarabad 1972, nşr. Abdülkerim Ebû Şuveyrib, Trablusgarb 1988.
- el-Şâpuştî (ölm. 998), *Kitab el-diyârât*, nşr. Gorgis Avvâd, Dimaşk 1951, Beyrut 1986.
- el-Şeyzerî, Müslim b. Mahmud (ölm. 1225'ten sonra), *Cemheret el-İslâm zât el-nesr ve'l-nizâm*, nşr. F. Sezgin, tıpkıbasım, Frankfurt 1986.
- *Târîhü ehli Oman*, nşr. Saîd Abdülfettah Aşur. Oman 1979.
- el-Temîmî, Ebû Hâtim Ahmed el-Büstî, *el-Siret el-nebeviyye ve ahhâr el-hulefâ*, Beyrut 1987.
- el-Temîmî, Takıyyüddin b. Abdülkâdir (ölm. 1601), *el-Tabakât el-seniyye fî terâcim el-hanefiyye*, nşr. Abdülfettah Muhammed, Riyad 1983, 1989.
- el-Uceymî, Hasan b. Ali (ölm. 1702), *İhdâ el-letâif min ahhâr el-Tâif*, nşr. Yahyâ Mahmûd el-Sââtî, Riyad 1973.

- el-Vanşerîşî, Ebû'l-Abbâs (ölm. 1508), *Vefeyât*, nşr. M. el-Hiccî, Rabat 1976.
- el-Vassâbî, Abdurrahman b. Muhammed (ölm. 1380), *el-İtibâr fî'tevârîh ve'l-âsâr*, nşr. Abdullah N. el-Habeşî, Beyrut 1979.
- el-Versilânî, Hüseyin b. Muhammed (ölm. 1779), *Nüzhet el-enzâr fî fazli ilmey el-târîh ve'l-ahbâr*, Beyrut 1974.
- Yahyâ b. el-Hüseyin b. el-Kâsım (ölm. 1687'den sonra), *Ğâyet el-emânî fî ahhâr el-kutr el-Yemânî*, nşr. Saîd Abdülfettah Aşur, Kahire, 1968.
- Yâsîn b. Hayrullah el-Ömerî (ölm. 1817'den sonra), *Ğâyet el-merâm fî mehâsini Bağdad Dârüsselâm*, nşr. Ali Yusuf el-Basrî, Bağdad 1968.
- Yâsîn b. Hayrullah, *Mühezzeb el-ravzat el-feyhâ fî tevârîh el-nisâ*, nşr. Recâ el-Sâmarrâî, Bağdad 1966.
- Yâsîn b. Hayrullah, *Münyet el-üdebâ fî Târîh el-Mavsil el-Hadbâ*, nşr. Saîd el-Dîvehcî, Musul 1955.
- Yahyâ b. Ömer (ölm. 902), *Ahkâm el-sûk*, nşr. H. Hüsnî Abdülvahhab, Tunus 1975.
- Yûsuf b. İbrahim el-Sehmî, *Marifetü ulemâi ehli Cürcan*, Haydarabad 1950.
- Ziyâeddin el-Bernî, *Târîh-i Firûzşâhî*, Kalküta 1860-1862.
- el-Zübeydî, Muhammed b. el-Hasan (ölm. 989), *Tabakât el nahviyyîn*, nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1984, R. Selheim 1963 civarı.

İNDEKSLER

[illegible]

ŞAHİS VE KABİLE ADLARI

-A-

d-Abbâdî, A.M., 92, 253, 254
 Abbas el-Azzâvî, 198, 219, 274
 Abbas b. Bekkâr el-Dabbî, 389
 Abbas Mirzâ, 361, 372
 Abbas el-Şirbînî, 30
 Abdel Muhammed Âyetî, 180, 239
 Abdî, 389
 Abdullah el-Ensârî, 86, 245
 Abdullah Knûn, 389
 Abdullah b. Abbas, 22, 25
 Abdullah b. Adıyy, 212
 Abdullah b. Ahmed b. Cafer el-Fergânî, 56, 57
 Abdullah b. Amr, 381
 Abdullah b. Amr el-Yeşkürî, 18
 Abdullah b. Bülukkîn el-Sanhâcî, 389
 Abdullah b. Ebî Bekr b. Hazm, 25, 26
 Abdullah b. Hasan el-Devvârî, 274
 Abdullah b. Ka'b b. Mâlik, 375
 Abdullah el-Kâşânî, Ebû'l-Kâsım, 236
 Abdullah b. Mesud, 32, 60
 Abdullah b. Muğaffâl, 201
 Abdullah b. el-Mübârek, 281
 Abdullah b. Ömer el-Bârudî, 114
 Abdullah b. Selâm, 19, 23
 Abdullah b. Yusuf el-Şiblî, 391
 Abdullah İsmail el-Sâvî, 61
 Abdullah M. Cubûrî, 122, 196
 Abdullah N. el-Habeşî, 278, 399
 Abdullah el-Şâfî el-Kâtib, 219
 Abdullah el-Tabbâ', 172
 Abdurrahim Abdurrahman, 350
 Abdurrahman Arşidat, 74
 Abdurrahman Efendî, 345
 Abdurrahman el-Bede'î, 84
 Abdurrahman el-Haccî, 108
 Abdurrahman el-Sa'dî, 356
 Abdurrahman Fehmî, 392
 Abdurrahman b. Abdülkâdir el-Fâsî, 2
 Abdurrahman b. Avf, 159
 Abdurrahman b. el-Eş'aş, 32, 35
 Abdurrahman b. Lapla el-Muallimî, 187
 Abdurrahman b. Nasr el-Şeyzerî, 127, 128, 318
 Abdurrahman b. Şâşâ', 354
 Abdurrahman b. Yahya el-Muallim el-Yemânî, 92, 114, 187
 Abdurrahman Hibri, 311-312
 Abdurrahman Ali el-Haccî, 74, 108
 Abdurrahman Sami Paşa, 332
 Abdurrahman Şeref, 336, 337-338
 Abdurrazzak el-Tantâvî el-Kermut, 218
 Abdülaziz el-Dûrî, 3, 4, 22, 389

Abdülaziz Huvaytîr, 156
 Abdülaziz b. Muhammed el-Fistâlî, 389
 Abdülaziz Mustafa el-Merâgî, 74
 Abdülbâkî b. Abdülmecid el-Yemânî, 389
 Abdülbâkî el-Ishâkî el-Menûfî, 349
 Abdülbâkî Sa'dî, 289
 Abdülbâst el-Almâvî, 229
 Abdülbâst b. Halil el-Hanefî, 215, 231
 Abdülbâst b. Halil b. Şâhin el-Malatî, 389
 Abdülcabbar Zekkâr, 78, 198
 Abdülemir el-Asem, 393
 Abdülfettah Muhammed el-Hulvî, 87, 196, 352, 354, 384, 398
 Abdülfettah Şefkat el-Bağdâdî, 319
 Abdülhâdî Ebû Şükayra, 186
 Abdülhafız Şelebî, 377
 Abdülhak Hamid, 330
 Abdülhakîm el-Hanbelî, 353
 Abdülhakim Şerefeddin, 187
 Abdülhalim el-Üveysî, 393
 Abdülhamîd el-Kâtib, 41
 Abdülhamid Salih, 177
 Abdülhay Habîbî, 80, 163
 Abdülkadir Arnavut, 353
 Abdülkadir el-Bağdâdî, 36, 51
 Abdülkadir el-Bedâ'î, 357, 364-365
 Abdülkadir b. Bedrân, 229
 Abdülkadir b. Muhammed el-Kuraşî, 389
 Abdülkadir Ali Tilimat, 139
 Abdülkadir Nureddin, 149
 Abdülkerim (Kutbüddin el-Nehrevâlî'nin yeğeni ve müellifi), 344
 Abdülkerim el-Buhârî, 358
 Abdülkerim Ebû Şuveyrib, 398
 Abdülkerim el-Eşkar, 120
 Abdüllatif el-Bağdâdî, Muvaffakiddin Abû Muhammed Abdüllatif b. Yusuf b. el-Lebbâd, 83, 136, 137, 186, 209
 Abdüllatif Subhi Paşa, 332-333, 335
 Abdülmecid Akidin, 211
 Abdülmecid Bedevî, 66
 Abdülmecid el-Türkî, 264
 Abdülmelik b. Deheş, 391
 Abdülmelik b. Habib el-Kurtubî, 43-44
 Abdülmelik b. Saîd, 173
 Abdülmümin Abdullah Amir, 50, 395
 Abdülmümin Amr, 334, 335
 Abdülmümin el-Tokadî, 282
 Abdülmümin Muhammed el-Hüseynî, 393
 Abdülmünin b. Abdülhak el-Bağdâdî, 136
 Abdülvahhab Abdüllütif, 214
 Abdülvahhab b. Ali el-Âmirî, 278
 Abdülvahhab b. Atâ, 381

Abdülvahhab Ebû'l-Nûr, 295
 Abdülvahhab Terzi, 106
 Abdürrahim Mirza han, 360
 Abdürreşid han, 360
 Abdürrezzak Bâhir Efendi (Reisülküttâb), 327
 Abdüssülâm M. Hârûn, 38, 39
 Abdüsettar A. Ferrac, 206, 395
 Âbid Çelebi, 282
 Abid b. Şerye, 19, 54
 el-Âbilî, 259, 261
 el-Abderî, Ebû Muhammed, 389
 Adil Abdülmevcud, 397
 Adil Nüveyhiz, 265
 Âdil b. Talâyi, 121
 Adil Tomanbay, 232
 Adler, J.G., 179
 Adnan Bahîr, 193
 Adnan Derviş, 212
 Ağâ Buzurk, 389
 Ağırakça, Ahmed, 316, 317
 Ahî Muhsin, 210
 Ahlwardt, 48, 233
 Ahmed Abdürrezzak, 4
 Ahmed Abdüsselâm, 392
 Ahmed Ağa, 285
 Ahmed b. Abdüddâim el-Ensârî, 354
 Ahmed b. Abdülkâdir Arap Fakih, 389
 Ahmed b. Abdülkâdir b. Mektum, 143
 Ahmed b. Abdurrahman b. Bürd, 75
 Ahmed b. Ali el-Zeyyânî, 356
 Ahmed b. Ebî Hayseme, 55
 Ahmed b. Halid, 46
 Ahmed b. Hanbel, 35, 44, 52, 53, 93, 195, 197, 201
 Ahmed b. Hüseyin el-Mehdî, 267
 Ahmed b. Mahmud, 282
 Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî, 66
 Ahmed b. Muhammed el-Râzî, 46
 Ahmed b. Muhammed, 393
 Ahmed b. Ömer el-Uzrî, 108
 Ahmed b. Şahin, 348
 Ahmed b. Tayyib el-Serahsî, 100
 Ahmed b. Yahyâ el-Dabbî, 389
 Ahmed b. Yahya, 274
 Ahmed b. Yâsir, 173
 Ahmed b. Yûsuf el-Vâiz, 344
 Ahmed b. Zeynî el-Dehlan, 344
 Ahmed b. Zühayr, 55
 Ahmed Baba (Timbuktulu), 356
 Ahmed Bedr, 171
 Ahmed Cavid, 319
 Ahmed el-Bikâî, 229
 Ahmed el-Menîfî, 72, 73
 Ahmed el-Nahîf, 316
 Ahmed el-Şevkî, 331
 Ahmed el-Tûsî, 100
 Ahmed Emin, 125
 Ahmed Esad Efendi, 374
 Ahmed Feyzî el-Humî, 216
 Ahmed Halife, 261
 Ahmed Hatîf, 153
 Ahmed Lütfî Efendi, 335-336
 Ahmed M. Şakir, 47
 Ahmed Mahcub, 91
 Ahmed Muhtar el-İbâdî, 74
 Ahmed Resmi Efendi, 325
 Ahmed Rifat b. İsmâil, 331
 Ahmed Rifat Bedrâvî, 192
 Ahmed Sakr, 65
 Ahmed Sirhindî, 369
 Ahmed Tevhid, 335
 Ahmed Teymur Paşa, 390
 Ahmed Ubeyd, 45
 Ahmed Vasîf Efendi, 239, 326, 327-328, 334
 Ahmed Vefik, 319
 Ahmed Yusuf Necâtî, 220
 Ahmed Zeki Paşa, 36, 181, 194
 Ahmed Ziya, 335
 Ahmedî, Tâceddin İbrahim b. Hızır, 31, 284
 Âişe bint Abdülhâdî, 225
 Aka, İsmail, 246
 Akçura, Yusuf, 292
 Akîl b. Ebî Talib, 18
 Aksarâyî, Kerimeddin Mahmud b. Muhammed, 281-282
 Aktepe, Münir, 327, 336
 Alâeddin Ali, 189
 Alâeddin Mesud, 162
 Alâeddin el-Yetim, 294
 Alemüddin el-Bülkinî, 226
 Ali Abdülaziz, 125
 Ali Abdülvahid Vâfi, 263
 Ali b. Abdullah el-Nubâhî, 390
 Ali b. Bâli (Minik), 295
 Ali b. el-Hasan el-Şeyzerî, 99
 Ali b. el-Serrac, 112
 Ali b. Halife, 148
 Ali b. İsa, 62, 104
 Ali Bey, 287
 Ali Ekber Feyyaz, 21
 Ali Ekber Hatâyî, 390
 Ali el-Şeybânî, 395
 Ali el-Şinkî, 396
 Ali el-Tavâşî, 271
 Ali Emîrî, 267
 Ali M. Ali, 228
 Ali M. el-Bicâvî, 91, 214, 215
 Ali M. Ömer, 75, 228
 Ali Macar Reis, 293
 Ali Muavviz, 397

Ali Naki Münzevî, 103
 Ali Şevki Efendi, 330
 Ali Şir Nevâî, 245, 246, 247, 248, 249
 Ali Suavî, 309
 Ali Yusuf el-Basrî, 399
 Âlî, Mustafa b. Ahmed, 299-302
 Ali-zâde, 236
 Alkame b. Hakîm el-Firâsî, 381
 Allonche, L.S., 254
 Altukulaç, Tayyar, 187
 Altunay, Ahmed Refik, 338
 Altuncu, Muhammed, 343
 Amari, 102, 109, 133, 191, 251
 Amca-zâde Hüseyin Paşa, 317
 Amedroz, H.F., 72, 68, 113
 Âmir b. Tahir, 278
 Amirutzes, Trabzonlu, 95
 Anastas el-Karmelî, 78, 211
 Anavati, G.C., 206
 Andreasyan, Hrant D., 129
 Ansak, 332
 Anton Salihani, 154
 Anuşirevan, 41
 Anuşirevan b. Hâlid, 82, 123
 Arberry, A.J., 85, 174
 Arend, 236
 Aretion (bk. Artaban), 381
 Arîb b. Sa'd al-Kurtubî, 55, 56
 Arîf Çelebi (Karamanî), 286
 Arîf b. Ali, 283
 Arîf Hikmet, 334
 el-Arinî, 128
 Artaban, 381, 382
 Artuk, İbrahim, 211
 Asel, G. Şeyh M. Besyûnî, 273
 Ashtor, E., 194
 Asım b. Ömer b. Katâde, 25, 26, 55
 Âşık Çelebi, 291, 295
 Âşıkpaşa, 286
 Âşıkpaşa-zâde, Ahmed b. Yahya, 111, 286-287
 Ata Bey, 331
 Ateş, Ahmed, 127, 236
 Atsız, Nihal, 286
 Avâne b. el-Hakem, 10, 32, 33, 34, 35, 55
 Aversperg, Graf von, 300
 el-Avfî, Ebû Bekr b. Abdülkerim, 251
 el-Avfî, Nureddin Muhammed b. Muhammed, 81, 159-160, 216, 247, 296
 Ayn Ali, 303-304
 el-Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, 155, 177, 203, 197, 217-219, 221, 281
 Aynülmülk Fahreddin Hüseyin, 159
 el-Ayyaşî, 390
 el-Azimî, Muhammed b. Ali el-Halebî, 79, 113-114, 140
 - B -
 Baba İlyas, 286
 el-Bâbertî, Ekmeleddin, 284
 Babinger, F., 6, 395
 Bâbü, Zahireddin Muhammed b. Ömer, 358-360, 362
 Bağdadlı İsmail Paşa, 308
 Bahadır el-Mürzî, 191
 Bahâeddin el-Mercânî, 196
 Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed, 165
 Bahâeddin el-Nakşibendî, 245
 Bahâî Efendi, 311
 Bâharzî, 116
 Bâhile K., 34
 Bahşiş, S., 372
 Bâki (Şair), 344
 Bakırcı, Mehmed Râşid, 320
 Balaban el-Cenevî, 191
 Balâtî-zâde, 248
 Baldır-zâde, 320
 Bâmahrama, Ebû Muhammed Abdullah el-Tayyib b. Abdullah, 268, 279
 Banarlı, Nihad Samî, 284
 el-Barânî, 163
 Barges, 258
 Baroda (mütecim), 362
 Barthold, W., 100, 105, 115, 174, 244
 Bartınlı İbrahim Hamdi, 323-324
 Basset, Rene, 253
 el-Batâihî, Mûsâ b. Meymûn, 390
 Batlamyus, 95, 97, 100, 108, 180, 324
 Baybars el-Mânsurî, 155, 176-177, 281, 209
 Bayburd, Nureddin, 22
 Baydemür, 197
 Baykal, Bekir Sitki, 307
 Baykara, Tuncer, 236
 Baysun. Cavit, 334
 Beaumier, 252
 Becker, 158
 Bedevî Abdüllatif İvaz, 119
 Bedreddin el-Konavî, 286
 Bedreddin b. Alâeddin b. Fazlullah, 206
 Bedreddin Muhammed b. Fazlullah el-Ömerî, 205
 Behcet el-Eserî, 125
 Behçetî, 328
 Behmenyar, Ahmed, 81, 115
 Behnauer, W.F.A., 310
 el-Bekkâî, Ziyad b. Abdullah, 27
 el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz, 107-108, 108, 256
 Bel, A., 251, 258
 el-Belamî, Ebû Ali, 55, 79, 283
 el-Belâzurî, 5, 33, 37, 39, 48-49, 62, 118

el-Belevî, Ebû Muhammed, 190
 Belfikî, 172
 Belîğ, İsmail b. İbrahim el-Burusavî, **320-321**
 Ben Cheneb, 172
 Ben Şemes, 38
 el-Benâketî, Fahrreddin Dâvud b. Muhammed, **240**
 Benû Ceys, 276
 Benû Nadir, 375
 Benû Şihab, 274
 Benû Yahsub, 173
 Berezin, 236
 Berges, 265
 Bergstrasser, 207
 el-Berhî, 277
 Berkeley, Ross E. Dunn, 257
 el-Berradî, Ebû'l Kâsim b. İbrahim, **263-264**
 el-Besevî, 390
 Beşir Çelebi, 390
 Beşşar Avvad Maruf, 46, 160, 185
 Beveridge, Annette Susanna, 359, 360
 el-Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. el-Hasan, **80-81**
 el-Beyhakî, (İbn Funduk) Zahiruddîn Ali b. Zeyd, **81, 84, 115-116**
 Bibi Hâtun, 166
 Bidlisli Hüsameddin Ali, 288
 Bihiştî, 287
 el-Bikâ'î, Burhaneddin İbrahim b. Ömer, 215, **222, 229, 342**
 el-Birûnî, Ebû'l-Reyhan Muhammed b. Ahmed, **88-89, 105, 180, 256**
 el-Birzâlî, Alemeddin el-Kâsim b. Muhammed Yûsuf, **183-184, 185, 197, 198, 199, 205, 209**
 el-Bistâmî, Abdurrahman b. Muhammed, **284-285**
 Bleau, Wilhelm, 314
 Blochet, H., 150, 236
 Blochmann, Henri, 364
 Bombaci, D., 109
 Bonali, F., 259
 Bonebakker, S.A., 105
 Borlulu İmam Ahmed, 356
 Brahe, 322
 Brinner, William, 394
 Brosselard, 258
 Browne, E., 160, 166, 241, 247
 Buharî, 28, 40, 44, 53, 59, 180
 Bunz, H., 210
 Burhaneddin el-Abnâsî, 213
 Burhaneddin el-Fezârî, 196
 el-Bürînî, Bedreddin Hasan b. Muhammed, **346-347**
 Bursalı Mehmed Tahir, 206, 303, **338-339**
 Burslan, Kıvameddin, 124
 Bustânî, A., 172

el-Bülkîni, Siraceddin, 207, 208, 213
 el-Bündârî, 123, 124, 160
 el-Büzûrî, 186
 - C -
 Caetani, L., 71
 Cafer el-Hasenî, 229, 342
 Cafer el-Nâsirî, 398
 Cahen, Cl., 113, 125, 127, 150, 158
 el-Câhîz, Amr b. Bahr, 18, 37, **40, 50, 99, 103, 302**
 el-Cahşiyarî, Muhammed b. Abdus el-Kûfî, **62-63, 68, 118**
 Camî, Abdurrahman b. Ahmed, 86, 244, **245-246**
 Canard, M., 64
 Canatar, Mehmed, 298
 Cardin, 356
 Cardonne, D.D., 292
 Carlyle, J.E., 221
 Casanova, 156
 Casiri, 254
 el-Cebertî, Abdurrahman b. el-Hasan, 329, 341, **334, 355-356**
 Cebrâil Süleyman Cebbarî, 351
 Celâleddin Hümayun, 249
 Celâleddin Kürşî, 364
 Celâleddin Mengüberti, 148, 160, 161, 166
 Celâl-zâde, Mustafa Çelebi (Koca Nişancı Mustafa b. Celâl), **295-296**
 Celâl-zâde, Salih b. Celâl, 296
 Cemâleddin el-Şeyyal, 141, 155, 210, 211, 270
 Cemal el-İslâm b. Müslim el-Sülemî, 117
 el-Cenâbî, Mustafa b. Hasan b. Sinan, **298, 308, 346**
 Cenânî Efendi, 328
 el-Cenedî, Muhammed b. Yakub, **271, 275, 279**
 el-Cerbâzakânî, Ebû'l Şeref Nasih b. Zafer, 72
 Cevad Fâzil, 363
 Cevdet Paşa, 263, **334-337, 374**
 Cevdet Hilal, 224
 Cevter, H.M., 355
 el-Ceyhânî, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed, **80, 98, 99, 100, 105**
 el-Cezerî, Şemseddin Muhammed b. İbrâhîm, **184**
 Charles, R., 78
 Chwolson, 99
 Colin, G.S., 171, 174
 Conder, 142
 Copera, F., 86, 126
 Colom b. Cristoph, 292
 de la Croix, F.Pétis, 244, 315
 Corci Zeydan, 3, 72
 de Courteille, M. Pavet, 290, 360
 Cumbur, M., 301

Cübeyr b. Mut'im, 18
 el-Cümahî, Muhammed b. Sellâm, 390
 Cünâde b. Temim el-Mâlikî, 381
 el-Cüveynî, Alâeddin Atâ Melik b. Muhammed, **116, 154, 164, 165-166, 167, 170, 233, 237, 238, 288**
 el-Cüveynî, Rükneddin, 241
 el-Cüveynî, Şemseddin Muhammed, 165
 el-Cüzcânî, Minhâceddin Osman b. Muhammed, **162-163**
 - Ç -
 Çagatay, Neşet, 27
 Çandarlı Halil Paşa, 289
 Çeşmi-zâde, 328
 Çivi-zâde Abdullah Çelebi, 297
 - D -
 el-Dâî, İmâdeddin İdris b. el-Hasan, **276-277**
 Damad İbrahim Paşa, 319
 Damad Mehmed Paşa, 350
 Danişpajuh, 236
 el-Dârakutnî, 128, 201
 Darby, J., 244
 Dautrota, U.M., 66
 el-Davâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. İzzeddin Aybek, 66, **182-183, 209**
 Dâvud el-Basîr, 352
 Dâvud el-Sâbur, 201
 Davud b. Behramşah, 137
 Debîr Siryâkî, M., 236
 Dede Korkut, 283
 Dederling, 88
 Defrémery, 257
 Demîrî, 168, 274, 289
 Demonbynes, G. 190, 194
 Denisson Ross, 166, 361
 Derenbourg, 116, 117, 120
 Dervîş Paşa, 333
 Desaeg, 248
 Descartes, 322
 Desmoison Baroni, J.J.P., 368
 Deval, Sieur Philibert, 347
 Devâvide, 260
 Devletşah b. Bahtîşah el-Semerikandî, **160, 246-247**
 Dirâr b. el-Hattâb el-Fihri, 379
 Didering, 193
 Diez, H.F. Von, 315
 Difeld, 275
 Dilâver Ağa-zâde Ömer, 319
 el-Diyarbekrî, Hasan b. Muhammed, **345**
 Dodge, Bayard, 85

Doğrul, Ömer Rıza, 42, 154
 Dombay, 252
 Donado, Giovanni Battista, 315
 Donald Hils, 4
 Dozy, 56, 74, 109, 171, 172, 174, 348
 Dubler, C.E., 110
 Dugat, 348
 Dunkoff, Robert, 313
 Dunne, J.H., 63
 Dursun Bey, 287
 Dürriyet el-Hatîb, 147
 Düşingen, Beyza, 36
 - E -
 Ebân b. Osman, 22
 Ebân b. Osman el-İclî, 22
 el-Eberkühî, 207
 Ebû'l-Abbas, 258, 260
 Ebû'l-Abbas el-Mustansîr, 253
 Ebû'l-Abbas el-Mayorkî, 12
 Ebû'l-Abbas el-Seffah, 97
 Ebû'l-Abbas Ahmed, 261, 263, 264
 Ebû Abdullah el-Harezmi, 13
 Ebû Abdullah Muhammed, 260
 Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülhakem, 45
 Ebû Abdullah Muhammed b. İshak, 391
 Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Bekrî el-Siddîkî, 349-351
 Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya, 264
 Ebû Abdullah Muhammed b. Zumurk, 253
 Ebû Ali el-Fârisî, 390
 Abû Ali el-Kâfî, 73
 Ebû Ali el-Simeûrî, 72
 Ebû Amr el-Dânî, 207
 Ebû Amr b. el-Alâ, 32
 Ebû Amr İsmail b. Nuceyd, 86
 Ebû Arûbe, 182
 Ebû'l-Asakir, 119
 Ebû'l-Bakâ Yeiş el-Cerbî, 263
 Ebû Bekr b. Behram el-Dimaşkî, 310, **313-314, 322**
 Ebû Bekr b. Rüstem el-Şirvânî, 239
 Ebû Bekr b. Zühr, 170
 Ebû Bekr el-Dâvudî, 228
 Ebû Bekr el-Râzî, 83
 Ebû Bekr el-Şenevânî, 352
 Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan, 259
 Ebû Bekr-i Tihrânî, 246
 Ebû'l-Berakât Ahmed b. İbrahim el-Kinânî el-Askalânî, **221-222**
 Ebû Bişr el-Devlâbî, 182
 Ebû Bişr Mettâ b. Yunus, 104
 Ebû Câbir Abdullah b. Amr, 375
 Ebû Cafer el-Hâzin, 100

Ebû Cafer el-Mansur, 27, 34, 41, 51, 52
 Ebû Cafer el-Tûsî, 1, 7, 390
 Ebû Dûlef el-İclî, 49, 104
 Ebû Eyyûb el-Mâlikî, 381, 382
 Ebû'l-Fâris Abdülazîz, 264
 Ebû'l-Fâris el-Merînî, 261
 Ebû'l-Fazl (Defterdar), 288, 289
 Ebû'l-Fazl el-Allâmî, 357, 363-364
 Ebû'l-Fazl İbrahim, 383, 392
 Ebû'l-Fazl Ubeydullah, 86
 Ebû'l-Ferec el-İsfahanî, Ali b. el-Hüseyn, 64-65, 84, 83
 Ebû'l-Feth el-Büstî, 72
 Ebû'l-Feth Fazl b. Cafer b. el-Furât, 104
 Ebû'l-Fevâris Hamdan b. Abdürrühim el-Esâribî, 112
 Ebû'l-Fidâ İmâdeddin İsmail b. Ali, 5, 51, 95, 108, 142, 155, 174, 178-180, 183, 191, 296
 Ebû'l-Ganâim el-Şeyzerî, 202
 Ebû'l-Gâzî Bahadırhan, 367-369
 Ebû Hacer M. Zağlul, 186
 Ebû'l-Haccac Yusuf b. İsmail, 253
 Ebû Hafs el-Erdebîlî, 110
 Ebû Hâmid el-Giranâtî, Muhammed b. Abdurrahman el-Mâzinî, 109-110, 256
 Ebû Hanîfe, 16, 33, 91, 144
 Ebû Hanîfet el-Dînaverî, 47, 50-51, 61
 Ebû'l-Hasan el-Begâvî, 72
 Ebû'l-Hasan el-Bekrî, 30
 Ebû'l-Hasan el-Eşarî, 268, 271, 275
 Ebû'l-Hasan b. el-Furat, 104
 Ebû'l-Hasan Ahmed b. Ali el-Berhî el-Seksekî, 276
 Ebû'l-Hasan Ali, 177
 Ebû'l-Hasan Ali b. el-Ceyyab, 253
 Ebû Hâtim Ahmed el-Büstî el-Temîmî, 398
 Ebû Hâtim el-Kazvîni, 92
 Ebû Hâtim el-Sicistânî, 47
 Ebû'l-Hayr Mubarek b. Şerâre, 79
 Ebû Hayyân el-Endelûsî, 189, 192
 Ebû Hayyan el-Tevhîdî, 50
 Ebû'l-Heysem b. el-Tihan, 377
 Ebû Hilâl el-Askerî, 228
 Ebû Hüreyre (Zehebî'nin oğlu), 273
 Ebû'l-İd Dudu, 140
 Ebû İsâ el-Müneccim, 179
 Ebû İshak el-Çâfikî, 178
 Ebû İshak İbrahim b. Abdullah el-Hamavî, 12
 Ebû İshak İbrahim b. Ali el-Şirâzî, 92
 Ebû İshak İbrahim b. Hilâl el-Sâbî, 69-70, 259, 260, 397
 Ebû'l-Kâsım el-Şâmî, 243
 Ebû'l-Kâsım el-Şârî, 137
 Ebû'l-Kâsım b. Abdülvahab el-Kilâ'î, 251
 Ebû'l-Kâsım b. el-Şât, 178

Ebû'l-Leys el-Semerkandî, 216, 217
 Ebû'l-Maalî (Kadî), 364
 Ebû Ma'sar el-Sindî, 28, 35, 44
 Ebû Medyen Şuayb b. Sa'd el-Hurayfîş, 265, 269
 Ebû'l-Mehasin Muhammed el-Cühenî el-Müeyyedî, 206
 Ebû'l-Mehâsin Yûsuf el-Yağmurî, 391
 Ebû'l-Meymun Abdurrahman b. Abdullah el-Becelî, 57
 Ebû Mihnef, 32, 33-34, 35, 38, 43, 49, 55
 Ebu Muhammed el-Ekfânî, 117
 Ebû Muhammed Abdullah el-Battal, 283
 Ebu Muhammed Abdullah el-Zükenderî, 264
 Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Hâcîrî, 173
 Ebû Muhammed Ahmed el-Fergânî, 56
 Ebû Musa el-Eşarî, 9
 Ebû'l-Mu'temir Süleyman b. Tarhan el-Teymî, 35, 281
 Ebû'l-Muzaffer Anûşa Muhammed Bahadır, 368
 Ebû'l-Muzaffer Nasr, 70
 Ebû Nasr b. Irak, 88
 Ebû Nasr el-Serrâc, 86
 Ebû Nasr el-Utbî, Muhammed b. Abdülcabbar, 72-73
 Ebû Nasr Mişkan, 80, 81
 Ebû Nasr Yahyâ b. Cerir el-Tekritî, 79
 Ebû'l-Necib el-Suhraverdî, 136
 Ebû Nuaym el-İsfahânî, 26, 87-88, 122
 Ebu Osman Saîd, 347
 Ebû'l-Rabî b. Sâlim, 171
 Ebû Saîd Bahadır Han, 282
 Ebû Saîd el-Sirâfî, 84, 104, 398
 Ebû Saîd el-Sükkerî, 104
 Ebû Saîd Zahid el-Ulema, 84
 Ebû Sâkin Âmir el-Şemmâhî, 263
 Ebû Sehl el-Zevzenî, 80
 Ebû Sitta, 215
 Ebû'l-Suud el-İmâdî, 298
 Ebû Süfyan Hüsey b. Ahtab, 378
 Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmail, 124, 140, 147-148, 183
 Ebû Tâhir el-Hâtûnî, 127, 247
 Ebû'l-Tayyib el-Şevâ, 102
 Ebû'l-Tayyib el-Taberî, 91, 92
 Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, 30, 39, 48
 Ebû Ubeyde, 32, 37-38, 39, 44, 62, 383
 Ebû'l-Yûsâr Şâkir, 123
 Ebû Yahya Zekerîyya b. İbrahim el-Hevvârî, 266
 Ebû Yahya Zekerîyya b. el-Lihyânî (emir), 251
 Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. el-Ferrâ, 93
 Ebû'l-Yekzân el-Nessâbe, 39, 44
 Ebû Yusuf, 16, 38
 Ebû Yusuf Taşfin b. Ali, 112

Ebû Zekerîyya el-Ezdfî, Yezid b. Muhammed, 63
 Ebû Zekerîyya Yahya b. Mâlik, 85
 Ebû Zeyd el-Belhî, 50, 67, 100-101, 103, 242
 Ebû Zeyd el-Fâsî, 259
 Ebû Zeyd el-Sirâfî, 97
 Ebû Zeyd Abdurrahman el-Debbâğ, 265
 Ebû Zûr'a Abdurrahman b. Ömer el-Dimaşkı, 57
 el-Edfûvî, Kemâleddin Ebû'l-Fazl Cafer b. Sa'leb, 189
 Elatun (Şehnâmeçi), 304
 Elâkî, Şemseddin Ahmed, 282-283
 el-Ehdî, Bedreddin el-Hüseyn b. Abdurrahman, 275-276, 279
 Ekrem Ziya Ömerî, 44, 390
 Elias, N., 361
 Elî A. Salem, 68
 Elvan Çelebi, 286
 Emin Ahmed el-Râzî, 160, 358, 362-363
 Emin Fâris, 78
 Emir Adil Çelebi, 282
 Enes b. Evs b. Atîk, 380
 Enes b. Mâlik, 381
 Enger, R., 89
 Ergin, Muhammed, 368
 Enver Ebû Süleym, 211
 Enverî, 328, 334
 Eraslan, Kemal, 246
 Erdman, F., 274
 Ernest, Hans, 218
 Erskin, W., 360
 Ertaylan, İ. Hikmet, 390
 Erünsal, İsmail, 316
 Erzi, Adnan, 167
 Esad Talas, 342
 Es'ad Talat, 186, 225, 228
 Esed b. Mûsâ b. İbrahim, 45
 Esîrî Hasan b. Şeyh Hüseyin el-Burusavî, 323
 Esîrî Mehmed Efendi, 353
 Eslem b. Sehl el-Râzî, 57
 Esmâ bint Amr, 375
 el-Esmâ, 38
 Eşref-zâde Ahmed Ziyâeddin, 320
 Evald, 45
 Evliya Çelebi, Mehmed Zillî b. Derviş Mehmed, 304, 312-313, 315
 el-Evzâî, 16
 Eymen Fuad Seyyid, 5, 76, 83, 84, 150, 151, 180, 209, 390
 Ezd K., 33, 34, 37
 el-Ezrakî, 40, 256

- F -

Fadl b. Rabî, 37
 Fagnan, E., 175

Fahreddin el-Râzî, 13, 261
 Fahreddin Ali el-Buharî, 184
 Fahreddin Mubarekşah, 163
 Fahreddin Osman b. İbrahim el-Nâbulusi el-Safadî, 158
 Fahrûlmülk Muhammed b. Halef, 68
 el-Fâhûrî, 391
 el-Fâkîhî, 391
 el-Fârâbî, 84, 85
 Fatma Aliye, 334
 Faure, Adelfe, 265
 Fayda, Mustafa, 30, 48
 Fazıl Ahmed Paşa, 314
 Faysal el-Sâmir, 194
 Fazl b. Rabî, 165
 Fazlullah b. Muhibbullah, 346
 Fehim M. Şeltût, 41, 187, 218, 220, 383
 Felix, Andoria, 133
 Feridun Bey, Ahmed, 297
 Feridüddin el-Attar, 245, 283
 Ferrand, G., 113
 Feth b. Hakan, 39, 47, 86, 112, 191
 Feth b. Muhammed b. Hakan el-Kaysî, 112
 Fetheddin Muhammed, 181
 Fethiyyet el-Nebrâviyye, 124
 Feyzî-i Hindî, 363
 Fındıklılı İsmet Efendi, 295
 Fındıklılı Mehmed Ağa, 309
 Firdevsî, 42, 241
 Firenk İbrahim Paşa, 296
 Firûz-şâh, 246
 el-Firûzâbâdî, 213, 328
 Fision el-Tercüman, 83
 Flaister, 393
 Flugel, G., 85, 308
 Fröem, von M., 368
 Frasser, James, 370
 Fuad Paşa, 331, 333
 Fuad Abdülmünim Ahmed, 89
 Fuad Seyyid, 186, 218, 221, 274, 394
 Furat, A. Subhi, 294
 Fück, J.W., 85
 Fûleyh b. el-Avrâ, 64

- G / Ğ -

Gabrielli, 106, 109, 257
 el-Ğabrîni, Ahmed b. Ahmed, 391
 Ğaffârî, 361
 Gagnier, J., 179
 Gaillardot, E., 224
 Gandjei, T., 249
 Ğarsûmîme Muhammed b. Hilâl el-Sâbî, 56, 57, 68-69, 111, 119, 144
 Gaskel, 36

Gateau, A., 45
 Gaudefroy Demombyn, 134, 190
 Gazanfer Ağa, 302
 el-Ğazzî, Bedreddin, 351
 el-Ğazzî, Necmeddin Muhammed b. Muhammed, 351
 Gelenbevi, 303
 el-Gerdîzî, Ebû Said Abdülmelik b. Dahhak, 80, 105
 Ghedira, A., 173
 Gıyas Bey, 363
 Gibb, H.A.R., 257
 Gies, F., 287
 Gobineau, 372
 de Golius, 216
 Gorgis Avvad, 57, 398
 Gosche, 228
 Goitein, V.D., 48
 de Goeje, 6, 47, 48, 52, 55, 56, 61, 71, 98, 99, 101, 104, 109, 131
 Gomez, E. García, 174, 175, 254
 Gonzales, F. Fernandez, 175
 Gottheil, R., 75, 76
 Gotwaldt, 66
 Gökyay, Orhan Şaik, 301, 302, 309, 310, 313
 Gramont, J. L. Bacquei, 360
 Gran, Ahmed, 356
 Greifenhorst, 337
 Gryaznevitch, P.A., 140
 Guest, R., 75
 Guillaume, A., 26, 27
 Guirgaus, W., 50
 Gül Ahmed Paşa-zâde Ali Paşa, 327
 Gulâm Hüseyin-han Tabatabâi, 371-372
 Gulâm Rıza Tabatabâi, 361
 Güyâ İtimâdî, 249
 el-Ğubrîni, Ebû Mehdi İsa b. Muhammed, 264
 Gvalyor, 162

- H -

Habib el-Zeyyat, 225, 226
 Habib Ali el-Râvî, 87
 Haccac b. Yusuf, 32, 33, 41, 95
 el-Haccârî, Abdullah b. İbrahim, 331
 Hacc Muhammed, 363
 Hacc Nizameddin Ahmed, 364
 Hacı Paşa, 284
 Hacı İsmail Ağa b. Hacı Ali Efendi, 333
 el-Hâdî b. el-Müeyyed, 275
 Hadîdî, 391
 el-Hafâcî, Ahmed b. Muhammed, 352, 354
 el-Hafiz Abdülğani b. Abdülvahid b. Sürur, 128, 184

Hafiz Ebrû, Nureddin Abdullah b. Lutfullah, 242-243, 248
 Hafiz Hamdi, 161
 Hâkim el-Nisâbüri, 188, 201, 391
 Halacoğlu, Yusuf, 334
 Halebî, 329
 Hâlid el-Sûfi, 74
 Hâlid b. el-Velid, 22, 379, 383
 Halidof, Anas, 88, 120
 Halife b. Hayyat, 44-45
 Halef b. Hayyan el-Kurtubî, 73-74
 Halife b. Yunus, 148
 Halil Esâmine, 49
 Halil b. Şahin el-Zâhirî, 221
 Halil Edhem, 335
 Halil Nuri, 334
 Hamd el-Câsir, 200, 331, 391
 Hamdullah el-Müstevfî, 116, 240-242, 361
 Hâmid Abdülmecid, 215
 Hâmid b. el-Abbas, 62
 Hâmid el-Fakî, 224
 Hamidullah, M., 30, 48, 51, 375, 398
 Hammâd el-Râviye, 32
 Hammâd b. Seleme, 16
 Hammer, 239, 325
 Hamwey, Jonas, 370
 Hamza b. el-Hüseyin (Hasan) el-İsfahânî, 65-66
 el-Hamzî, İmadeddin İdris b. Ali, 270
 Harezmi, Muhammed b. Mûsa, 52, 85, 96-97
 Hâris b. Avf, 378
 Hartman, Martin, 183, 242, 361
 Hasan Ahmed Çelebi, 315
 Hasan b. Abdullah el-Safedî, 194
 Hasan b. Abdullah Lağdat el-İsfahânî, 391
 Hasan b. Hamza, 297
 Hasan Bey el-Rumlu, 357, 361-362
 Hasan Can, 298
 Hasan el-Kâfî el-Akhisârî el-Bosnavî, 304
 Hasan el-Omanî, 144
 Hasan Habeşi, 215, 223, 397
 Hasan Hüsnî Abdülvahhab, 190, 251, 254, 399
 Hasan Muhammed el-Şemmâ, 202
 Hasan Nizamî, 163
 Hasan Sabbah, 165
 Hasaneyn Muhammed Rabî, 155
 Hassân b. Sâbit, 378
 Hatib el-Bağdadî, 14, 90-91, 114, 117, 144, 146, 160, 183, 210
 Hatib-zâde Muhyiddin Mehmed, 289
 el-Hatrâvî, 198
 Hayat Bû Alevan, 89
 Haydar Ali Râzî, 357, 365-366
 Haydar Alpagut, 292
 Haydar Duglat, Mirzâ Muhammed, 360-361
 el-Haymî, Hasan b. Ahmed, 391

Hayrullah b. Abdülhâk Molla, 330-331
 Hayrullah Efendi, 330-32
 Hazî, Georgi, 314
 el-Hâzinî, Muhammed b. Musa, 391
 el-Hazrecî, 270, 279
 Heinecke, Regina, 87
 el-Hemdânî, el-Hasan b. Ahmed, 77-78
 el-Hemedânî, Ebû'l-Hasan Muhammed, 111-112
 el-Herevî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr, 132
 Herzog, 292
 von Hess, Joseph, 193
 Heysem b. Adî, 36-37, 41, 52, 55
 Hezarfen Hüseyin Efendi, 314-316
 Hibbân b. Arikad, 379
 el-Hillî, Ebû'l-Bakâ Hibbetullah b. Hâmid, 391
 Hürâş b. İsmail el-Şeybânî, 18
 Hütî, Philip, 74, 120, 228
 Hidayet Alihan, 371
 Hidayet Hüseyin, 250
 Hidayet Mahmud, 70
 Higvashi, Jacima, 393
 Hilal b. Muhassin el-Sâbî, 56, 59, 68, 113
 el-Himyârî, Ebû Abdullah M. B. Abdülmünim, 178
 Hişâm b. Abdülmelik, 23, 35, 41
 Hişâm b. Ahmed el-Kinânî, 89
 Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, 30, 32-38, 44, 52, 54, 55, 99
 Hişâm b. Ürve, 26
 Hoca Fehim, 247
 Hoca Sadeddin Muhammed b. Hasan Can, 288, 295, 298-299, 305, 352
 Hoca Ubeydullah Ahrar, 359
 Hoca-zâde, 319
 Hondmir, Gıyaseddin M. b. Hamideddin M., 248-250
 Horovitz, 3, 22
 Houdas, A., 46, 73, 161, 266
 Houtsma, 52, 123
 Huart, Cl., 283
 Huici, A., 175, 252
 Hulûsî, 245
 Humeyd el-Tavîl, 381
 el-Humeydî, 74, 86
 Hürşid Ahmed Faruk, 39, 171, 398
 el-Huşenî, M. b. el-Hâris, 73
 Hübeyre b. Ebî Vehb, 379
 Hüsameddin Ali, 288
 Hüsameddin Çelebi, 283
 Hüsameddin el-Kudsî, 186, 194, 195, 224, 269, 341
 Hüsameddin el-Samarraî, 128
 Hürrem (Koçu Bey'in kardeşi), 306
 Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî, 78
 Hüseyin b. Ahmed el-Mülebbî, 391

Hüseyin b. Ali el-Merverûzî, 100
 Hüseyin b. Halef el-Tebrîzî, 328
 Hüseyin b. Sultan Ahmed el-Celayirî, 283
 Hüseyin Baykara, 245, 247, 248
 Hüseyin Efendi, 311
 Hüseyin el-Esed, 186
 Hüseyin Emin, 393
 Hüseyin Nassar, 3, 75, 134, 173, 391
 Hüseyin Nevaî, 341
 Huzeyfe b. el-Yeman, 380
 Hylander, 191

- I / İ -

İşiltan, F., 282
 İbn Abdûn, 112
 İbn Abdüddâim, 183
 İbn Abdülberr, Yusuf b. Abdullah el-Nemirî, 26, 91
 İbn Abdülğani, 352
 İbn Abdülhadi, Cemaleddin Yusuf b. Hoca, 225-226
 İbn Abdülhakem, Abdurrahman, 45
 İbn Abdülmelik, Muhammed b. Muhammed, 172, 392
 İbn Abdürrahim, 186
 İbn Abdüzzahir, Muhyiddin Abdullah, 140, 156-157, 209
 İbn Adî, 28
 İbn el-Adim, Kemaleddin Ömer b. Ahmed, 76, 82, 112, 114, 128, 140, 146-147, 155, 157, 204, 343
 İbn Ahmer, İsmail b. Yusuf b. M. el-Nasrî, 258-259
 İbn Âiz, 182
 İbn el-Amid, el-Mekîn Ebû'l-Mekârim Circis, 71, 149-150, 178
 İbn Ammar, 14
 İbn el-Arabî, Muhyiddin, 168, 222, 271
 İbn Arabşah, Şihâbeddin Ahmed b. M., 159, 160, 212, 216-217, 219, 318
 İbn Arafte, 264, 265
 İbn Asâkir, Ali b. Hasan b. Hibbetullah el-Dimaşkî, 5, 113, 117-118, 148, 197, 392
 İbn el-A'sem, Ahmed el-Kûfî, 62
 İbn Atâ, 283
 İbn el-Attar, 269
 İbn Aybek el-Devâdarî, 281
 İbn Ba'ra, Mansûr el-Zehbî el-Kamilî, 392
 İbn Battûta, M. b. Abdullah el-Levâtî el-Tancî, 251, 255-257
 İbn el-Baytar, 51, 148
 İbn Bedrân, 118
 İbn Belheyd el-Needî, 78

İbn Bessâm, Ebû'l-Hasan Ali el-Şenterîni, 125-126, 128, 132
 İbn Beşkûval, Halef b. Abdülmelik, 91, 126, 172
 İbn Bibi, Nasreddin Hüseyin b. M., 166-167, 281
 İbn Bişran, 91
 İbn el-Bitrik, Yahya b. el-Hasan, 392
 İbn Cerir, 271
 İbn el-Cevzi, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, 2, 56, 57, 111, 120-122, 144, 161, 197
 İbn el-Cezeri, Şemseddin Muhammed b. M., 177, 184, 205, 207-209, 216, 222
 İbn Cezle, 79
 İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed, 133-134
 İbn Cülcül, 83, 84
 İbn el-Cümmeyzi, 269
 İbn Cüreyc, 16, 28
 İbn Cüzeyy el-Kelbi, 256
 İbn Dakik el-İd, 185, 189
 İbn el-Däye, Ahmed b. Yusuf, 75
 İbn el-Deyba, Abdurrahman b. Ali el-Zebidi, 278-279
 İbn el-Dimyâti, 162
 İbn Dokmak, İbrahim b. M. b. Aydemir, 202, 203
 İbn Düstek, 119
 İbn el-Dübeysi, Muhammed b. Said, 90, 160
 İbn el-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah, 146, 171-173
 İbn Ebî Adese, 219
 İbn Ebî Arûbe, 16
 İbn Ebî'l-Dem, İbrahim b. Abdullah, 142, 155
 İbn Ebî Dinar, 392
 İbn Ebî el-Diyaf, 392
 İbn Ebû'l-Fazâil, 183, 275
 İbn Ebî'l-Hadid, 38
 İbn Ebî'l-Kabâil el-Hammâdi, 271
 İbn Ebî'l-Rabî, 392
 İbn Ebî'l-Rikâ, 44
 İbn Ebî'l-Sürûr el-Bekri, M.b.M., 349-351
 İbn Ebî Şeybe, 30, 48
 İbn Ebî Tayy, Yahya b. Hâmid, 112, 114, 139-140, 147, 202, 272
 İbn Ebî Usaybia, Muvaffakuddin Ahmed b. el-Kasım, 68, 83, 137, 148-149, 202, 281
 İbn Ebî Uzeybe, Ahmed b. M. el-Makdisi, 219
 İbn Ebî Ya'la, Ebû'l-Hüseyin M. b. M., 93, 200
 İbn Ebî Zer', Ebû'l-Abbas Ahmed el-Fâsi, 252
 İbn Ebî Zeyd el-Kayravani, 265
 İbn Ebî'l-Ziyad, 392
 İbn el-Ekfâni, 12, 145
 İbn el-Emin Mahmud Kemal Bey, 301
 İbn el-Enbâri, 36, 392
 İbn el-Esir, İzzeddin Ali b. Muhammed, 5, 11, 12, 56, 82, 111, 113, 114, 116, 119, 121, 137-139, 145, 147, 164, 177, 179, 197, 201, 203, 204, 209, 228, 233, 270, 271

İbn el-Esir, Meodeddin Mubarek b. M., 118, 119, 129
 İbn el-Ezrak, Ahmed b. Yusuf el-Fâriki, 118-119
 İbn el-Fakih, Ahmed b. Muhammed el-Hemedani, 99-100, 103
 İbn el-Farazi, Abdullah b. Muhammed, 73, 85-86, 126
 İbn Fazlan, Ahmed, 103-104, 256
 İbn Fazlullah, Ahmed b. Yahya el-Ömeri, 189-191, 192, 205, 206
 İbn Ferhûn, 392
 İbn Feriğün, 13, 392
 İbn el-Furat, Muhammed b. Abdurrahim, 114, 140, 155, 177, 201-202, 209
 İbn el-Fuvati, Kemaleddin Abdurrezzak b. A., 170, 237-238
 İbn Ğalbûn, Muhammed b. Halil el-Ezheri el-Masarati, 354
 İbn Ğâzi'l-Osmani, Muhammed b. A., 266
 İbn el-Habbâz, 269
 İbn Habib, Ebû Cafer Muhammed, 39
 İbn Habib, Bedreddin el-Hasan b. Ömer el-Dimaşki, 179, 199-200
 İbn Habib el-Halebi, 285
 İbn Hacar, Ahmed b. Ali el-Askafâni, 26, 128, 150, 170, 184, 191, 197, 205, 213-216, 219, 238, 273
 İbn el-Hâcib, 245
 İbn el-Hadid, 121
 İbn Haldun, Ebû Zekerriya Yahya b. M., 257-258
 İbn Haldun, Velîyuddin Abdurrahman b. Muhammed, 11, 12, 13, 111, 208, 251, 252, 257, 259-263, 279, 317, 332, 333, 387, 388
 İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. M., 5, 76, 92, 110, 125, 126, 132, 151-152, 178, 193, 195, 199, 268, 271, 272
 İbn Hammâd, 393
 İbn el-Hanbeli Muhammed b. İbrahim, 147, 343-344
 İbn el-Haşşâb, 123
 İbn Havkal, Ebû'l-Kasım Muhammed, 96, 100, 101-102, 180
 İbn Hayyan, 46, 107 (bk. Halef)
 İbn Hazm, 13, 46, 89, 393
 İbn Hibban, 28, 201, 393
 İbn Hicci, Şihabeddin Ebû'l-Abbas Ahmed, 197, 204-205, 212
 İbn Hişam, Abdülmelik, 27, 74, 377
 İbn Hubeyş, 171
 İbn Hurdâbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed, 80, 95, 97-98, 118, 242
 İbn el-Husayn, Abdülvehid b. Mesûd, 128, 161
 İbn Huzeyme, 201
 İbn Hübeyre, 110, 123
 İbn el-İmâd, Abdülhayy b. Ahmed el-Akri, 352

İbn el-İmâd, Ebû'l-Ferec (Bar Hebreus), 82, 153-154
 İbn İzzet, 273
 İbn İshak, Muhammed, 16, 18, 20, 22, 23, 25-26, 28, 29, 31, 35, 44, 49, 52, 54, 74, 182, 375-377
 İbn İyâs, Zeyneddin Muhammed b. Ahmed, 231-232
 İbn el-İzâri, Ahmed b. Muhammed el-Merrakuşi, 56, 174-175
 İbn Kâdi Şuhbe, Takiyüddin Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed, 26, 140, 170, 197, 204, 205, 212-213, 229, 393
 İbn el-Kâdisi, 57
 İbn Kâdûs, 121
 İbn el-Kalânisi, Ebû Ya'la Hamza b. Esed, 113, 147
 İbn Kanîni el-İrbili, 164
 İbn Keber, 176, 177
 İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman, 14, 131, 289-291
 İbn Kesir, İmâdeddin İsmail b. Ömer, 194, 196-198, 204, 207, 212
 İbn Kudâmet el-Makdisi, 393
 İbn Kunfuz, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Hasan, 264-265
 İbn Kuteybe, 37, 46-47
 İbn el-Kütiyye, Muhammed b. Ömer, 46, 73
 İbn Kutluboga, 393
 İbn Küleyb, 161
 İbn Küpeli, 289
 İbn Lühey'a, 16
 İbn Mâce, 393
 İbn el-Madâ, 171
 İbn Mâkûlâ, Ali b. Hibetullah, 71, 91-92, 162
 İbn Manzûr el-İfriki, 65, 118
 İbn Ma'ruf, 30
 İbn Memmâti, Es'ad b. el-Mühezzebe, 131-132, 126, 141
 İbn Merzûk, 261
 İbn Mesud, 18
 İbn Miskeveyh, 12, 59, 71-72, 88
 İbn el-Muhibb, 273
 İbn el-Mukaffâ, Abdullah b. Ruzbeh, 8, 41-42, 54
 İbn Mukle, 62
 İbn el-Murtazâ, Mehdi-lidinillah Ahmed b. Yahya, 274-275
 İbn Mutahhar el-Kevkebâni, 393
 İbn el-Mubârek, 16
 İbn el-Müberra, 341
 İbn el-Mücvâr, Cemaleddin Yusuf b. Yakub, 157, 184, 279
 İbn el-Mühezzebe, 210
 İbn el-Mükerrrem, 202
 İbn el-Mülakkm, Ömer b. Ali, 200-201, 205, 213
 İbn Müslime, 91

İbn el-Müstevfi, 151, 393
 İbn el-Müyesser, Muhammed b. Ali b. Yusuf, 150-151
 İbn el-Müzeyyen, 46
 İbn Müznî, 257
 İbn Nâci, Kasım b. İsa, 265
 İbn el-Nakib, 195, 200
 İbn Nâsiruddin, 222
 İbn Nazif, Ebû'l-Fazâil Muhammed b. Ali el-Hamavi, 140-141
 İbn el-Neccâr, Muhammed b. Mahmud, 161-162, 164, 194, 198
 İbn el-Nedim, 1, 7, 13, 36, 38, 39, 49, 84-85, 62, 99
 İbn el-Nefis, 148
 İbn Nokta, 192, 274
 İbn Nübâta, 192
 İbn Râfi', Takiyüddin Muhammed, 198, 204, 205, 274
 İbn el-Râvendî, 393
 İbn Razzâm, 210
 İbn el-Razzâz, 123
 İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbeli, 93, 200, 225, 230, 237
 İbn Rûsteh, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, 80, 95, 98-99
 İbn Sabbag, 92
 İbn el-Sâbûni, 394
 İbn Sa'd, 18, 25, 29, 30-31, 35, 48, 49, 381
 İbn el-Sâi, Ali b. Enceb, 161, 164
 İbn Sâid, Ebû'l-Kasım Sâid b. Ahmed, 89-90
 İbn Sâid, Ali b. Musa el-Magribî, 46, 75, 95, 173-174, 179, 180
 İbn Sasri, Muhammed b. Muhammed, 394
 İbn Semûret el-Ca'di, 394
 İbn el-Sayrafi, Ali b. Davud b. el-Hatib, 221, 222-223
 İbn Seyyid el-Nâs, M. b. Muhammed el-İşbili, 26, 181-182, 192, 226
 İbn Sîd el-Batalyûsi, 112
 İbn Sikkî, 50
 İbn el-Sukkâi, Fazlullah b. Ebî'l-Fahr, 178
 İbn el-Şâ'âr, el-Mubarek b. Ahmed b. Hamdan el-Mavsilî, 163-164
 İbn Şâkir el-Kütûbi, Salâhaddin Muhammed, 194-195, 197, 199
 İbn el-Şammâ el-Hentani, 394
 İbn Şeddâd, Bahâeddin Yusuf b. Râfi, 141, 147, 155
 İbn Şeddâd Ebû Muhammed Abdülaziz, 126
 İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed b. Ali, 112, 119, 126, 128, 140, 141, 152-153, 210
 İbn Şihâb el-Zühri, Muhammed b. Müslim, 19, 20, 22, 24-25, 26, 49, 55, 378

İbn el-Şihne, Muhibbuddin Muhammed b. Muhammed, 179, 203-204, 343
İbn el-Şihne, Şemseddin Ebü'l-Fazl Muhammed, 204
İbn Tağribirdî, Cemâleddin Ebü'l Mehâsin Yusuf, 76, 77, 155, 210, 216, 219-221, 223
İbn Tayfur, Ahmed b. Ebi Tâhir, 46, 49-50, 55, 56
İbn Teymiyye, 185, 196, 197, 271
İbn el-Tiktaka, Nuh b. Ali, 233-234
İbn Tufeyl, 170
İbn Tûlun, 229, 230, 341-342, 394
İbn Tûmart, 264
İbn Tuveyr, 202, 210
İbn Ümmi Mektum, 187
İbn Vahhâs, Ali b. Ebi Bekr el-Zebîdî, 272-273
İbn Vasıfşah, 76, 127
İbn Vâsıl, Cemâleddin Muhammed b. Sâlim, 65, 124, 154-156, 209
İbn Vehb, 16
İbn el-Verdî, Ömer b. el-Muzaffar, 67, 179, 191-192
İbn Zafer el-Sikillî, 394
İbn Zafir, Cemâleddin Ali, 133
İbn el-Zâğûnî, 57
İbn Zahîre, 219
İbn Zerkûr, 171
İbn Zeyd el-Rabâî, 145
İbn Zûlak, el-Hasan b. İbrahim, 76, 210, 215
İbn Zurayk, 341, 394
İbn Zûnbûl, Nureddin Ahmed b. Ali el-Rammâl el-Mahallî, 342-343
İbrahim el-Adevî, 75, 228
İbrahim el-Alkamî, 352
İbrahim Atva' İvaz, 272
İbrahim Bahadırî, 392
İbrahim el-Ebyârî, 27, 39, 73, 74, 126, 156, 174, 172, 186, 377
İbrahim Hanîf, 239
İbrahim Lodî, 359
İbrahim el-Mavsilî, 64
İbrahim el-Meymûnî, 347
İbrahim Mûtefferrika, 304, 309, 310, 317, 318, 321-323
İbrahim el-Samarrâî, 2, 129
İbrahim Şevke, 109
İbrahim el-Şeybânî, 2
İbrahim b. Abdurrahman el-Hiyârî, 394
İbrahim b. el-Kasım el-Kayravânî, 334
İbrahim b. el-Mehdî, 75
İbrahim b. Yakub el-İsrâîlî, 108
İbrahim Yusuf, 394
el-lbşîhî, 61
İdris-i Bidlisi, İdris b. Ali, 14, 287, 288-289
İdris b. el-Hasan el-Kuraşî, 394

el-İdrisî, Şerif Ebü'l-Hasan Muhammed b. Muhammed, 95, 108-109, 180
İhsan Abbas, 48, 126, 144, 152, 178, 193, 195, 225, 348, 392
İkrime b. Ebi Cehl, 379
İlgürel, Mütebeba, 328
İlminsky, 359, 360
İmameddin el-Hüseynî, 358
İmâdeddin el-Kâtib, el-İsfehânî, Muhammed b. Muhammed, 12, 82, 87, 120, 121, 123-125, 131, 147, 155, 156, 386
İmam el-Hameyn el-Cüveynî, 92
İmam Kulî Han, 367
İnalçık, Halil, 391
İnan, Afet, 292
İnanç Bey, 82
İnanç Han, 160
İnâyetullah Han, 369
İpsirli, Mehmed, 303, 304
İsa b. Ahmed b. Muhammed el-Râzî, 46
İsen, Mustafa, 300
İshak b. Ali el-Ruhâvî, 83
İshak b. Huneyn, 83
İshak b. İbrahim el-Mavsilî, 38, 64
İskender Bey Münşî, 357, 366-367
İsmail el-Arabî, 174
İsmail b. Camî, 64
İsmail Galib Ethem, 335
İsmail Saib Sencer, 338
el-İsnavî, Cemâleddin Abdürrahim b. Hasan, 179, 196, 207
el-İstahrî, İbrahim b. Muhammed, 100, 101
İtimaddevle Hatim Bey, 366
İtimad el-Saltana Muhammed Hasan-han, 394
İvanov, 276
İzzet el-Attar, 73, 126
İzzeddin Aydemir, 148
İzzeddin el-Hanbelî, 215
İzzeddin Ali, 203, 394
İzzet Ali Atiyye, 188
İzzet Hasan, 27

-J-

Jacque, I., 172
Jacques Robb, 323
Jarret, H.S., 228
Jenisch, 248
Jewett, 144
Jhonson, Thomas, 278
Jones, J.M.B., 30, 370
Jubert, Pierre-Amedee, 109
Junboll, 136, 220

-K-

Ka'b el-Ahbar, 19, 23
Ka'b b. Zeyd, 380
Kâbüs b. Veşmgir, 88
Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed, 394
Kâdî Beyzavî, Abdullah b. Ömer, 169, 240, 361
Kâdî Burhaneddin, 283
el-Kâdî Ebü'l-Huseyn M. b. Eyyub, 93
Kâdî Ebû Saîd, 373
Kâdî'l-Fâdil Abdürrahim b. Ali el-Beysânî, 116, 119, 120-122, 124, 132, 133, 136, 147, 155, 156, 209
Kâdî İyaz, 352
Kafesoğlu, İbrahim, 206
el-Kâfiyeci, Muhyiddin, 1, 2, 7, 11, 13, 226
Kahl, Paul, 232, 292
Kalaylıkoz Ahmed Paşa, 317
el-Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, 180, 205-207
el-Kalkaşandî, Ali b. Ahmed, 206
el-Kalyûbî, Şihabeddin, 353
Kamil Mustafa, 105
Karaçelebi-zâde Abdülaziz, 311
Kara Mustafa Paşa, 314
Karaçon, Emerich von, 304
el-Karamânî, Ahmed b. Yusuf, 346
Karamânî Mehmed Paşa, 286
Karamanlî Arif Çelebi, 286
Kappert, Petra, 296
Karabaçek, 202
Kâsım el-Sâmarrâî, 120, 144
Kâsım b. Ebi'l-Feth b. Muhammed b. Yusuf, 89
Kâsım b. Esbağ, 46
Kâsım b. Halife, 148
Kâsım b. Haşim, 116
Kâsım b. Hüseyin el-Harezmi, 72
Kâsım b. İbrahim b. İsmail el-Rassî, 267
Kâsım b. Muhammed el-Birzâlî, 269
Kaşgarlı Mahmud, 106
Kâtib Ali b. Sinan, 297
Katib Çelebi, 1, 11, 67, 76, 191, 295, 298, 307-310, 319, 322, 326, 327, 345
Kay, H. Cassels, 117, 271
el-Kâzarûnî, Zâhireddin Ali b. Muhammed, 169-170
Kazım Gani, 81
el-Kazvinî, Zekerîyya b. Muhammed, 168-169, 283
Kebir b. Üveys, 152
el-Kefevî, Mahmud b. Süleyman, 345-346
Kehhale, Ö. Rıza, 4, 397
el-Kelâî, Ebü'l-Rabî Süleyman b. Musa, 171
Kelb K., 33, 34, 35
Keller, H., 49
Kemal Reis, 291
Kemal Kamil el-Bekrî, 295
Kemaleddin Kâmyar, 166
Kemaleddin Mehmed Efendi, 295
Kemaleddin el-Müddî, 205
Kemaleddin el-Simmânî, 166
Kemaleddin el-Şehrâzûrî, 123, 141
Kemaleddin Abdürrezzak b. İshak el-Semerikandî, 244-245
Kemaleddin Muhammed b. Muhammed Şerif el-Ğazzî, 230
Kemaleddin b. Yunus, 136
Kerküklü Rasul Hâvî, 318
Kesik, Muharrem, 298
Kettânî, Abdülaziz, 145
el-Kettânî, M.L., 254
Khavon, Bournit Khincs, 174
el-Kiftî, Cemâleddin Ali b. Yusuf, 49, 56, 83, 115, 135, 141, 142-144
Kınalı Abdullah, 301
Kınalı-zâde Hasan Çelebi, 291, 320
Kıvameddin Kasım, 294
Kıvamî, 395
Kilisli Rifat Bilge, 107, 308
el-Kindî, Muhammed b. Yusuf, 75-76, 215
King, 360
Klaus, Schwarz Verlay, 303
Koca Davud, 352
Koca Hüseyin, 395
Koca Nişancı Mustafa b. Celal, 296-297
Koçu Bey, Mustafa, 304, 306
Kodaman Bayram, 337
Koenig, N., 75
Kopernik, 322, 324
Konyalı, İbrahim Hakkı, 286, 292
Kostantin Zurayk, 202
Kovalevsky, 104
Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, 313
Köprülü Hafız Ahmed Paşa, 324
Köymen, Mehmed Altay, 82, 282, 288
Kraelitz, F. von, 337
Kramers, 102
Kratckovsky, 50, 79
Krehl, 348
von Kremer, A., 29, 35
Krimsky, 63
el-Kudâî, Muhammed b. Selâme, 77
Kudâme b. Cafer, 104-105
Kunik, A., 107
Kurtoğlu, Fevzi, 292
el-Kurtubî, Halef b. Hayyan, 73
el-Kûsûnî, 395
Kutbuddin el-Nehrevâlî, Muhammed b. Ahmed, 344-345
Kutbeddin el-Yûmnî, 144, 153, 155
Kuteybe b. Müslim, 32, 34, 95

Kutluğ, İbrahim, 320
Kutrub, 39
Küçük Çelebi-zâde İsmail Asım, 321
Küçük Nişancı Mehmed Paşa b. Ramazan, 297
Kütükoğlu, Mübahat, 293

- L -

Lâmîi Çelebi, 86, 246
de Landberg, 124
Landini, 191
Latifi, 291
Leander, P., 199
Lech, Klaus, 190
Leclerc, 149
Lees, Nassau, 163
Levi della Vida, 36, 48, 109, 202
Levin, Bernhard, 51
Lewi Provençal, 74, 108, 171, 175, 254, 337, 395
Leys b. Said, 16, 74, 215
Leyden, J., 360
Leyla Sabbag, 350
Lippert, J., 143
Lisaneddin İbn el-Hatib el-Gıranâti, Muhammed
b. Abdullah, 251, 252-255, 260, 261, 264,
347
Louvin, 79
Luis, J., 360
Löfving, O., 158, 279
Lud, Hondios, 310
Lugal, Necati, 143, 167, 244, 246, 247
Lutfi Efendi, 337
Lutfi Paşa b. Abdülmünim, 284, 293-294

- M -

Mabed b. Ka'b, 375
al-Mahallî al-Vâdi'î, Humeyd b. Ahmed, 267
Mahmud el-Fâhûrî, 122, 343
Mahmud el-Verrâk, 81
Mahmud b. Dilşad el-Şirvânî, 283
Mahmud Ahmed Mekki, 74
Mahmud Hilmi Ahmed, 148
Mahmud İbrahim Zâhid, 213, 393
Mahmud Muhammed Şâkir, 40, 390
Mahmud M. el-Tannâhî, 196
Mahreme b. Nevfel, 18
el-Mahzûmî, Ali b. Osman, 127
el-Makdisî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-
Beşşârî, 5, 96, 99, 100, 102-103, 232
el-Makdisî, Mutahhar b. Tahir, 66-67
el-Makkarî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed
el-Tilimsânî, 14, 254, 174, 341, 347-348
el-Makrizî, Ahmed b. Ali, 11, 14, 76, 77, 111,
112, 121, 127, 131, 140, 150, 151, 203,
208-212, 216, 219, 220, 221, 350

Malkoçoğlu Bâli Bey, 300
Mâlik b. Enes, 16, 24, 25, 27, 28, 91
Mâlik b. Kinâne, 381
Mâlik Mahmûdî, 392
Ma'mer b. Eş'as, 38
Ma'mer b. Râşid, 16, 28
el-Mansur, Abdullah b. Hamza, 267
Marçais, G., 259
Margoliouth, G., 72, 135
Masqueray, 266
Masse, H., 45, 124, 150, 171
Massignon, L., 63
Mâşâallah, 52
Matius, Charles, 211
Matrakçı Nasuh, 335
Mauny, R., 257
el-Mâverdi, 63, 89, 179
Mavlâvî Kebîruddin, 66
Mayer, 211
Mecîd Mehmed Efendi, 294
Mecîdüddin-i Kirmânî, 72
Mecîdüddin el-Kuşeyrî, 269
Mecîdüddin b. Adnan, 159
el-Medânî, Ali b. M., 38-39, 42, 44, 48, 49, 52,
55
Mehdi Hüseyin, 257
Mehdian Esterâbâdî M.b.M., 357, 370-371
Mehmed Arif, 239
Mehmed İhlâsî, 310
Mehmed İzzetî, 313
Mehmed Nebîh, 366
Mehmed Paşa b. Yakup Paşa, 370
Mehmed el-Suûdî, 322
Mehmed Süreyya, 336
Mehmed Şerif Paşa, 257
Mehmed Zaim, 285
Mekki el-Seyyid Câsim, 164
Mektûbî-zâde Abdülaziz Efendi, 331
Melek Ahmed Paşa, 312
el-Melik el-Afdal el-Rasûlî, 270
Melik Ahmed Bahrî, 361
el-Melik el-Eşref el-Abbas b. Ali, 268
el-Melik el-Eşref Ebû'l-Abbas İsmâil, 268-269,
272, 273
el-Melik el-Eşref Halil, 156, 157
el-Melik el-Eşref Ömer b. Yusuf b. Rasûl, 267-
268, 270
el-Melik el-Hâfiz el-Eyyûbî, 140
el-Melik el-Mansur, Muhammed b. Takiyyüddin
Ömer b. Şahinşah b. Eyyûb, 134-135, 140,
179
el-Melik el-Muazzam, 144, 154, 182
el-Melik el-Muzaffer el-Eyyûbî, 142
el-Melik el-Muzaffer el-Gâzî, 161
el-Melik el-Muzaffer Yusuf b. Ömer, 267, 269

el-Melik el-Müeyyed Davud, 270
el-Melik el-Nâsir, 143, 146, 152, 154
el-Melik el-Nâsir Yusuf (Haleb Meliki), 161
el-Melik el-Said, 156
el-Melik el-Zâfir Âmir b. Abdülvahhab, 278
Mencek el-Nâsirî, 199
Menzel, Theodor, 288
Mercator, G., 310
el-Mercânî, Şihabeddin, 373-374
Merçil, Erdoğan, 282
Merî b. Yusuf el-Makdisî, 347
el-Merrâkûşî, Abdülvahid b. Ali, 170-171
Meryem Kasım Tavil, 390
el-Merzûbânî, Muhammed b. Imrân, 163, 335
Mesruk b. Fulân el-Atekî, 381
Messerschmid, 368
el-Mesûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin, 23, 37,
41, 47, 60-61, 62, 95, 96, 98, 101, 105, 107,
138, 256, 387
Meursinge, A., 199, 228
Mevlevî Abdülkadir, 363
de Meynard, Barbier, 61, 98, 139, 148
el-Mezdelî, 175
Michael, 109
Michaud, 202
Mievcer b. Gaylân el-Dabbî, 18
Miller, K., 103, 109
Milvard, William, 52, 77
Minkârî-zâde Yahya, 316
Minorsky, 105, 316
Minuçehr Sitûde, 105
Minhâceddin el-Cüzcânî, 162, 163
Minovî, Mücteba, 161
Mir Cafer, 371
Mirahur İlyas Bey, 306
Mirhond, Hamidüddin Muhammed b. Hondşah b.
Mahmud el-Belhî, 247-248, 315, 361, 372
Mirza Mehdi Şirazi, 242
Mirza Muhammed Kâsim el-Kâsimî, 246
Mirza Muhammed Kazvinî, 115, 160, 166
Mirza Muhammed b. Mutemedhan, 358
Mizancı Murad, 395
el-Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman, 128, 184-185,
188, 192, 194, 195, 196, 198
Moberg, A., 157
Moeller, J. H., 101
Moğoltay b. Kılıç b. Abdullah el-Bakracî, 128,
184, 192
Molla Lutfi, 289
Molla Mustafa (Kadı), 321
Moriaux, Sh., 356
Mordtmann, A.D., 101, 315
Morita, 173
de Motyinski, A., 163, 164
Motthes, 220

Muarrif-zâde Sinâeddin Yusuf, 289
Mufaddal b. Ebî'l-Fedâil, 150, 177
Muhammed Abbâsî, 247
Muhammed Abdülhayy el-Luknavî, 395
Muhammed el-Ahmedî, 265
Muhammed Ata, 365
Muhammed Bakâ b. Gulam Muhammed
Saharanpûrî, 357, 365, 369
Muhammed Bahdâverhan, 369
Muhammed Bâkir el-Hwansârî, 358, 396
Muhammed el-Belhî, 182
Muhammed Bucî, 259
Muhammed Cûd Meşkur, 167
Muhammed el-Dehman, 225
Muhammed Derviş, 141
Muhammed Fadâli, 72
Muhammed Fâhûrî, 191
Muhammed el-Fâsî, 265, 383
M. Halife, 396
M. el-Hâşimî el-Filâlî, 252
M. el-Imrânî, 114
M. el-Kal'acî, 122
M. Madur, 265
M. Masum, 366
M. Mâzû, 396
M. Mekki, 44
M. Ramazanî, 247
M. Şemmâm, 392
Muhammed Münecim-i Yezdî, 357
Muhammed el-Sa'îd, 258
Muhammed Sâkî Müstaidhan, 369-370
Muhammed Şâhin el-Cündî, 397
Muhammed el-Tûnisî, 294
Muhammed el-Türkî, 259
Muhammed el-Ya'lâvî, 210, 394
Muhammed Yusuf Vâlih, 357
Muhammed Zebârâ, 395
Muhammed b. Abdullah el-Ezdi, 395
Muhammed b. Abdûn, 395
Muhammed b. Abdülaziz el-İdrisî, 395
Muhammed b. Abdülhay el-Luknavî, 345
Muhammed b. Abdülkadir el-Kuraşî, 208
Muhammed Abdülkerim, 336, 358
Muhammed b. Abdülmü'tî el-İshâkî el-Menûfi,
349
Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, 56, 57
Muhammed b. Ahmed el-Bassal, 271
Muhammed Ahmed Dehman, 342
Muhammed b. Ahmed Fazl, 279
Muhammed b. Ahmed el-Müstevfî el-Herevî, 62
Muhammed b. Ahmed el-Nüveyrî (Mekke
Kadı), 273
Muhammed b. Ahmed b. Temim, 395, 396
Muhammed b. Ali el-Kelâfî, 394
Muhammed b. Ali el-Şimşâtî, 119

Muhammed b. Ahmed b. Temim, 395, 396
 Muhammed b. Ali el-Umrânî, 170
 Muhammed b. Amr, 381, 382
 Muhammed b. Bereddin el-Balabânî, 353
 Muhammed b. Ebî Bekr el-Zühri, 369
 Muhammed b. Es'ad el-Cevvânî, 127
 Muhammed b. Eyyub, 107
 Muhammed b. el-Hasan, 396
 Muhammed b. el-Hasan el-Vâsîfî, 87
 Muhammed b. el-Hasan el-Şeybânî, 245
 Muhammed b. Humeyd el-Tûsî, 49
 Muhammed b. el-Huseyn b. Funduk, 115
 Muhammed b. İbrahim b. İsmail, 267
 Muhammed b. İbrahim el-Zerkeşî, 396
 Muhammed b. Ka'b el-Kurtubî, 55
 Muhammed b. Kinan el-Sahibî, 225
 Muhammed b. Mahmud el-Âmilî, 13
 Muhammed b. Ma'n, 107
 Muhammed b. Meymûn el-Cezâirî, 396
 Muhammed b. Muhammed el-Serrâc el-Endelûsî, 396
 Muhammed b. Muhammed el-Sü'âlâtî, 354
 Muhammed b. Muhammed el-Yefrânî, 356
 Muhammed b. Mûsâ b. Beşîr b. Cennâd el-Râzî, 46
 Muhammed b. Mustafa b. Muhammed b. Hamîs, 396
 Muhammed b. Sâib el-Kelbî, 35-36, 38
 Muhammed b. Sâlih el-Kinânî el-Kayravânî, 396
 Muhammed b. Sâlih el-Temmar, 25
 Muhammed b. Şerîfe, 172
 Muhammed Tevfik, 395
 Muhammed b. Yahya b. Abdülazîz, 85
 Muhammed b. Yusuf el-Kindî, 83
 Muhammed b. Yusuf el-Nâkid, 84
 Muhammed b. Yusuf el-Verrak, 108
 Muhammed b. Zekerîyyâ el-Gallâbî, 396
 Muhammed b. el-Zübeyr, 375
 Muhammed b. Züfer, 66
 M. Abdullah İnan, 253, 254
 M. Abdülâl, 270, 279
 M. Abdülhâdî Şaire, 186
 M. Abdülkuddûs el-Kâsîmî, 238
 M. Abdürasul İbrahim, 206
 M. Ahmed Aşur, 211
 M. Ahmed Dahman, 118, 215
 M. el-Ahmedî Ebû'l-Nûr, 392, 393
 M. Ali el-Bicâvî, 187, 188
 M. Ali el-Ekva', 39, 78, 117
 M. Ali Hâzin, 388
 M. Ali Mekki, 397
 M. Ali Muvahhid, 257
 M. Ali Nâsîh, 161
 M. Ali Ravzâtî, 396
 M. Ali Şevâkibe, 112

M. Arif Hilmi, 132
 M. Avvame, 68, 114
 M. Bakır el-Mahmûdî, 49
 M. Behîceddin, 354
 M. Cebbar el-Muaybid, 51
 M. Cemil b. Ömer el-Şattî el-Bağdâdî, 230
 M. Ebû'l-Fazl İbrahim, 55, 133, 144, 227, 228, 396
 M. Emin b. Hayrullah el-Ömerî, 369, 396
 M. Fehîm Ebû Ubeyde, 198
 M. Habîb el-Heyle, 332, 396
 M. Hâce Sâdık, 396
 M. Hasan Ali Yâsin, 396
 M. Hilmi Ahmed, 210
 M. Hüseyin el-Zebîhî, 69, 397
 M. İbrahim el-Kettânî, 175
 M. İkbâl, 127, 143
 Muhammed Kasım Firişte, 357
 M. İsâ Sâlihiyye, 278
 M. Kazım, 357
 M. Kasım b. Zâkur, 252
 M. Kazım Mahmûdî, 390
 M. Kemal Şebâne, 255
 M. Kemaleddin, 203, 394
 M. Kemaleddin İzzedin, 220
 M. Keramet Ali, 72
 M. Kürd Ali, 115, 390
 M. Mahmud Sabih, 224
 M. Mahmud Subh, 124
 M. Mevlud Halak, 162
 M. M. Emin, 199, 218, 220
 M. Muhyiddin Abdülhamid, 152, 195, 228, 230
 M. Murad b. Abdurrahman, 168
 M. Mustafa, 232, 342
 M. Mustafa Ziyade, 210, 211
 M. Mutî el-Hafîz Riyaz Murad, 355, 393
 M. Müderris-i Zencânî, 236
 M. Nâif el-Deylemî, 393
 M. Neyferî, 264
 M. Nizâmüddin, 160
 Muhammed Reşad Abdüllatif, 187
 Muhammed Reşad Abdülmuttalib, 195
 M. Rıdvan, 48
 M. Rıdvan el-Dâye, 174, 259, 285
 M. Sabih, 139
 Muhammed Sâdık Azadârî, 357
 M. Sadık Bahr el-Ulum, 211, 398
 M. Said Uryan, 171
 M. el-Salih el-Mizâlî, 392
 M. Salih el-Murad, 188
 M. Seyyid Câd el-Hakk, 214
 M. Seyyid Hâdî'l-Hakk, 187
 M. Süleyman Davud, 89
 M. Şefî, 116, 245
 Muhammed Kazım Münşî, 369

M. Tâvîl el-Tancî, 105, 175, 261, 262
 M. Tâvîl el-Tatvânî, 259
 M. Ved Dayfullah, 356
 M. Zeynum, 161
 M. Mühibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlullah, 349, 353-354
 Muhibbuddin Ebû Said el-Amrâvî, 118
 Muhibbuddin el-Hatîb, 39, 78
 Muhibbuddin el-Taberî, Ahmed b. Abdullah, 269
 Muhsin Çiyaz, 212
 Muhyiddin Efendi, 299
 Muhyiddin el-Fenârî, 294
 Muhyiddin Abdülhamid, 277
 Muhyiddin Yahyâ b. Fazlullah, 189
 el-Mugîrî, Said b. Ali, 395
 Muineddin Muhammed el-İsfizârî, 246
 Muizzeddin Behramşah, 162
 Mu'nis, H., 172
 Münire Naci Sabi, 114
 Murad Kamil, 156, 391
 el-Murâdî, Ebû'l-Mevvedde Muhammed Halil b. Ali, 354-355
 Murtazâ Hüseyin Bilgramî, 358
 Musa (İbn Hallikan'ın oğlu), 152
 Musa Çelebi, 312
 Musa Mürsî, 394
 Musa b. Uktet el-Esedî, 25-26, 55, 182
 Musa-zade, 328
 Mus'ab b. Umeyr, 375
 Mus'ab b. el-Zübeyr, 35, 49
 Muslihuddin el-Lârî, 299
 Muslihuddin Mustafa el-Kestellî, 289
 Mustafa Accû, 394
 Mustafa el-Hayârâ, 104
 Mustafa Hicâzî, 389
 Mustafa Rumûzî, 345
 Mustafa el-Sakkâ, 27, 377
 Mustafa b. Arabî, 352
 Mustafa b. Hasanşah, 248
 Mustafa b. Yusuf el-Darîr el-Erzurûmî, 283
 Mustafa Abdülvahid, 171
 Mustafa Cevad, 164, 170, 188, 238
 Mustafa Gâlib, 276
 Mustafa Şâfî, 299
 Mutahhar b. Abdullah, 69
 Mutemed Han, Hâce Takî Muhammed, 367
 Mu'temir b. Süleyman b. Tarhan, 35
 Muva'ffaküddin b. Hallal, 121
 Muva'ffaküddin Hasan el-Dîbâcî, 121
 Muvezza, 276
 Muzafer Mahmud, 178
 Mübarek Galib, 335
 Mübarek Nagarî, 363
 Mübarekşah, 162
 Müberrred, 104

Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi, 289, 290
 el-Mühellebî, 64, 71
 Mühezzebüddin el-Dahvar, 65, 148
 Müller, A., 240
 Müller, D. H., 78, 172
 Müller, M. J., 254
 Münici el-Ka'bi, 394
 Müneccimbaşı Ahmed b. Lutfullah, 316-317
 Müneccimek Şekibi Mehmed Çelebi, 316
 el-Münzirî, Ebû Muhammed Abdülazîm b. Abdülkavî, 145-146
 el-Müsebbihî, Muhammed b. Ubeydullah, 76-77, 146, 150
 Müslim, 53
 Müstakim-zâde Süleyman Sadeddin, 327
 Mütercim Asım (Ahmed Asım) Efendi, 328-329, 334
 Mylord, William, 151
 von Mzik, Hans, 97, 192, 257, 292, 398

- N -

Nâbi, 318
 Nâci Hasan, 36
 Nâci el-Tekritî, 392
 Nahfî Mehmed Efendi, 127, 318
 Nâili Ahmed Efendi, 239
 Naîm Hasan el-Yâfi, 395, 396
 Naîmâ, Mustafa Efendi el-Halebî, 263, 303, 306, 317-318, 321
 Nallino, 97
 Nâsir-i Husrev, 106
 Nâsiruddin Kabac, 159
 Nâsiruddin Mahmud, 163
 Nâsiruddin Şâfi b. Ali, 156
 Nasiruddin el-Tûsî, 166, 234, 237
 Nasr b. Abdurrahman el-İskenderî, 397
 Nasr b. Mûzahim, 32, 38
 Nasr b. Sebüktegin, 86
 Nasreddin Hamza, 160
 Nasrullah Mübeşşir el-Tarâzî, 66
 Nâyif el-Abbâsî, 92
 Nâzım Reşid, 222
 Nazmî, 318
 Nazmî-zâde Hüseyin Murtazâ b. Ali, 239, 318
 Nebîle Abdülmün'im Davud, 194
 Necatî, 159
 Necatî el-Nisabûrî, 72, 73
 Necib Asım, 161, 329
 Neclî İzzeddin, 202
 Necmeddin el-Kazvîni, 205
 Necmeddin İbn Gûdde, 205
 Necmeddin Muhammed Tercüman, 166
 Nedim, Şair Ahmed, 316
 Nergisî Mehmed Efendi, 239

el-Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Cafer, 66, 365
 Nesâî, 188
 el-Nesevî, Yahya b. Şeref, 397
 el-Nesevî, Muhammed b. Ahmed, 160-161
 Neşrî Mehmed, 111, 287-288, 294
 el-Nevefî, Ebû Hafs Ömer, 397
 Nevfel b. Abdullah, 379
 Nevî-zâde Atâyî, 295
 Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, 303, 317, 319, 322, 366
 Newton, 324
 Nicolson, 273
 Niğdeli Kadî Ahmed, 281, 282
 Niksarlı Seyyid Hasan, 298
 Nile, Ahmed, 295
 Nimetullah b. Habibullah el-Herevî, 358
 Nişancı Mehmed Paşa, 302
 Nizam el-Mercân, 108
 Nizam Rıza, 149
 Nizameddin Ahmed, 357, 365
 Nizameddin Ahmed b. Muhammed Mukim el-Herevî, 362
 Nizameddin Cüneydî, 159
 Nizameddin Erzincânî, 282
 Nizameddin el-Şâmî, 244
 Nizamülmülk, 82, 92, 115
 Nizamşâhî, Hurşah b. Kubad, 357, 361
 Nuaym b. Mesud el-Eşcaî, 380
 Nuaym Zerzur, 122
 el-Nuaymî, Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed, 204, 229-230, 341, 342
 Nuh b. Mansur, 66
 Nu'man b. Muhammed b. el-Arrâk, 397
 Nureddin Hâtun, 4
 Nureddin Mahmud, 213
 Nureddin Şerîbe, 86
 Nurullah el-Dihlevî, 369
 Nuseybe bint Ka'b, 375
 Nushî-zâde, 239
 el-Nuveyrî, Ahmed b. Abdülvahhab, 155, 177, 180-181, 209

- O -

Oberhammer, Eugen, 292
 Oktaban, S. M. Tevfik, 166
 Orhunlu, Cengiz, 323
 Oruç b. Âdil, 285-286
 Osman b. Abdülmennan, 324-325
 Osman b. Münebbîh, 380
 Osman b. Salih b. Safvan, 45
 Osman Hamdi, 335
 Osman-zâde Ahmed Tâib, 319-320
 Ouseley, W., 102

- Ö -

Ömer Abdüsselam el-Tedmürî, 183, 186, 274
 Ömer el-Cersifi, 397
 Ömer el-Desûkî, 125, 355
 Ömer Hayyam, 115
 el-Ömerî, İsâmeddin Osman b. Ali, 397
 Ömer el-Mellâ, 397
 Ömer b. Şebbe, 40, 41, 55
 Ömer Enîs, 48
 Ömer Hüsameddin, 331
 Öngül, Ali, 316
 Özcan, Abdülkadir, 294, 295, 320, 321
 Özkuyumcu, Nadir, 76
 Öztürk, Necdet, 391

- P -

Palança, Alarcon Gonzales, 172
 Papas Ergor, 129
 Parmaksızoglu, İ., 257, 299, 300
 Peçevî İbrahim Efendi, 306-307
 Pedersen, J., 86
 Pellat, Ch., 61
 Pelliot, J. D., 364
 Pertev, 334
 Petech, L., 109
 Petermann, J., 345
 Petros Baronian, 323
 Pirone, B., 79
 Pîrî Reis, Ahmed b. Ali el-Karamânî, 291-293, 310
 Pîrî-zâde, 333
 von Platen, O., 345
 Plinius, 168
 Polgagov, 105
 Popper, W., 220
 Patron, G., 174
 Prazad, Gakul, 372
 Pretzi, 207
 Purchas, 150

- Q -

Quatremère, M.G., 108, 209, 236, 263

- R -

Râbih b. Ahmed Bûnur, 391
 Radiyyüddin el-Rahbî, 148
 Radiyyüddin el-Taberî, 225
 Radloff, Wilhelm, 373, 374
 Râğûb al-Tabbâh, 269
 Raif Mahmud Efendi, 326

Rakoçi, 313
 Ram Narâyan, 371
 Râmi Mehmed Paşa, 319
 Ranking, G. S. A., 365
 Rasmussen, J. L., 346
 Râşid Efendi, 321
 Râşid Mehmed Efendi, 321
 Ravaisse, P. S., 221
 el-Râvendî, Muhammed b. Ali, 126-127
 Ravert, H. G., 163
 Raynolds, J., 72
 el-Râzî Ahmed b. Abdullah, 78
 Redhouse, I. W., 283
 Rehasek, E., 248
 Reinaud, 97, 98, 180
 Reisk, J. J., 179, 347
 Reks, Simith G., 270
 Remiro, Marino Gaspary, 253
 Renaud de Châtillon, 126
 Renaudot, E., 97
 Rescher, O., 294
 Reşid b. Zubeyr, 121
 Reşidüddin Fazlullah b. İmâdüddeve Ebû'l-Hayr b. Ali, 111, 131, 166, 234-237, 238, 240, 241, 242, 243, 244
 Reşidüddin el-Sûrî, 148
 Rıdvan el-Seyyid, 89
 Rıza Kulihan, 372-373, 379
 Rıza Teceddüd, 85
 Ribero, J., 73
 Rieu, 365
 Rifâa Râfi el-Tahtâvî, 397
 Riley, J. S. C., 202
 Rink, 211
 Ritter, Helmut, 193
 el-Riyâşî, 46
 Riyaz Murad, 144
 Rodosî-zâde, 152
 Roger II, 108
 Rosa Klinke - Rosenberg, 36
 Rosen, V. R., 79, 107
 Rosenthal, Fr., 2, 5, 83, 164, 263, 264
 Rousseau, A., 251, 252
 Roymer, 183
 el-Ruaynî, 171
 el-Rudrâverî, 111, 112
 Ruhiyye Abdurrahman el-Süyûfî, 188
 Rüstem Paşa, 288, 293, 294

- S -

Sâbit b. Kurra, 67, 95
 Sâbit b. Sinan, 56-57, 67-68
 Sachau, E., 26, 30, 88, 89
 de Sacy, 137, 211

Sa'd b. Muâz, 379
 Sa'd b. Ubâde, 24, 278
 Sa'deddin Mehmed, 298
 Sa'deddin el-Mercânî, 200
 Sa'deddin Muhammed el-Kaşgarî, 245
 Sadık Efendi, 329
 Sadık Neşet, 81
 Sadi Selen, 292
 Sadreddin Alihan el-Şirâzî, 398
 Sadreddin el-Hüseynî, 143
 Sadreddin Sâvecî, 234, 238
 el-Safedî, Halil b. Aybek, 132, 186, 192-194, 199, 203, 220
 Safiyyüddin b. Şükr, 131
 Sahhaflar Şeyhi Hacı Ahmed b. Abdullah, 330
 Sahib b. Abbad, 64-65
 Saîd Abdülfettah Aşûr, 183, 210, 398
 Saîd b. el-Bitrik, 78-79
 Saîd b. el-Müseyyeb, 24
 Saîd b. Zeyd, 226
 Saîd el-Dihvecî, 396, 399
 Saîd el-Efgânî, 389
 Saîd Muhammed Hasan, 189
 Saîd Nefîsî, 81, 115, 160
 Salâhaddin el-Müneccid, 5, 48, 118, 183, 186, 190, 193, 198, 225, 229, 268, 342, 346, 391-392
 Salâh b. Ebî Ömer, 225
 Sa'leb, 63, 104
 Salebe b. Anne, 380
 Salemann, C., 360
 Salier, 120
 Salih el-Eşter, 69, 172
 Salih b. Celâl (Celalzâde), 159, 160, 295-296
 Salih b. Nasrullah, 316
 Salih b. Yahya, 205
 Sâlih b. Yahyâ el-Beyrutî, 398
 Salih Ahmed Ali, 99
 Sâlih el-İly, 391
 Salih Mehdi Abbas, 188, 198
 Sâlih Mûsâ Derâdike, 391
 Sâlih Rüşdî, 40
 Salih Zeki, 339
 Sâlim, 320
 Sâlim b. Abdullah, 383
 Sâmarraî, Recâ Muhammed, 394, 399
 Sâmarraî, Subhî el-Bedrî, 392
 Sâmi b. el-Seyyid Hamas el-Sakkâr, 393
 Sâmi Dehhan, 104, 146, 153
 Sâmi Mekki el-Anî, 87
 Sanders, H.J., 216
 Sanguinetti, B.R., 257
 Sarı Mehmed Paşa, 321
 Sarkar, Jadunath, 364, 369
 Sauvaget, J., 7, 27, 97

Sauvent, Yvett, 187
 el-Sâvî, 215
 Saulet, Ceng, 371
 Savoieti, Eugene, 322
 Shath, P., 164
 Seely, C., 49
 Schacht, J., 26
 Schefter, Ch., 66, 106, 365
 Schenström, 368
 Schiaparelli, C., 134
 Schittre, 39
 Schloessinger, Max, 48
 Schultens, 141
 Schuman, G., 120, 279
 el-Seâlibî, Abdûlmelik b. Muhammed, **86-87**
 el-Seâlibî, Hüseyin b. Mansur el-Merğani, 67, 70
 Sedidüddin el-Kâzarî, 170
 el-Sehâvî, Şemseddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, 2, 7, 12, 14, 76, 142, 209, 215, 223-225, 228, 278, 351
 Sehi Bey, 291
 Sekinet el-Şihâbî, 118, 389
 Selânikî, Mustafa Efendi, 297, 302-303
 el-Seâlibî, Ahmed b. Hâlid, 398
 Seleme el-Nafmî, 397
 Seleme b. Eslem, 379
 Selimî Mahcub, 147
 Sellâm el-Tercüman, 98
 Sellâm b. Mişken, 375
 Sellâmî, 80
 Seloid, 332
 el-Sem'ânî, Ebû Said Abdülkerim b. Muhammed, 76, 77, 90, 113, 114, 139, 160
 el-Semhûdî, Nureddin Ali b. Abdullah, **277-378**
 Servet Ukkâşa, 47
 Sevim, Ali, 69, 114, 145, 147
 Seydi Ali Reis, 292
 Seyf b. Ömer, 29, 32, 34-35, 43, 54-55
 Seyfeddin el-Âmidî, 134-134
 Seyyid Ali, 318
 Seyyid Ali b. Mahmud el-Hüseyin, 160
 Seyyid Hilmi, 331
 Seyyid Kemal Cevad, 243
 Seyyid Lokman b. Hüseyin, **304-306**
 Seyyid Mansur, 169
 Seyyid Mehmed, 331
 Seyyid Mehmed Recâi, 116
 Seyyid Muhammed Kâzım İmam, 246
 Seyyid Muhammed b. Muhammed b. Hasan el-Suûdî, 351
 Seyyid Neffîs, 250
 Seyyid Şerîf el-Cürcârî, 216
 Sezgin, Fuad, 99, 100, 104, 146, **144-145**, 147, 163, 190, 193, 391, 392, 395, 397, 398.
 Sibt b. Abdüzzâhir, 202

Sibt b. el-Cevzî, 69, 87, 113, 144, 160, 177, 197, 271, 272
 Sibeveyh el-Misrî, 76
 el-Sicezî, Muhammed b. Tahir b. Behram, **84**
 Silahdar İbrahim Paşa, 347
 Silahdar Mehmed Ağa, Fındıklılı, **319**
 el-Silefî, Ebû Tahir, 134, 128
 Sipâhi-zâde, 180
 Sipîr, Mirza Muhammed Takî Kaşânî, **373**
 Sirâceddin el-Henâbisî, 170
 Siraceddin Mesnevihan, 282
 Siyavuş Paşa, 305
 de Slane, M.Q., 45, 102, 107, 152, 180, 263
 de Smogni, J. 137
 Soberheim, M. 232
 Solakzade, 288
 Soublet, Jacqueline, 178
 Sourdell, J. Dominique, 132, 153, 156
 Souvair, H., 229, 230
 Spies, O. 192
 Stephenson, J., 242
 Strahlenberg, Tabber von, 368
 le Strange, Guy, 202, 242
 Strenziok, 36
 Subhi Paşa, Abdüllatif, 332
 Suhrah, 398
 el-Suhreverdi, Ebû Hafs Ömer, 84, 136, 164
 Sultan Veled, 282
 el-Sülî, Ebû Bekr, Muhammed b. Yahya, **63-64**, 119
 Sun'ullah Efendi, 311
 Suphi-zâde, 398
 Susanna, 275
 el-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, 2, 76, 77, 132, 221, 224, 226-229, 231, 341
 el-Sübkî, Taceddin Abdülvehhab b. Ali, 11, 185, 192, 193, **195-196**, 204, 271
 el-Sübkî, Takıyyüddin, 196, 198
 Süfyan el-Sevrî, 16, 28
 Süfyan b. Abdü Şems, 377
 Süfyan b. Muâviye, 41
 Süheyl Zekkar, s. 44, 68, 113, 122
 el-Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin, 86
 Sülemî, 245
 Süleyman Çelebi, 312
 Süleyman Şah (Germiyan Begi), 284
 Süleyman b. Davud, 253
 Süleyman Mahmud, 117
 Süleyman el-Tacir, 97, 256
 Sümer, Faruk, 246
 Sümeysâfî, 182
 el-Sürûrî, Mustafa b. Şaban, 272, 299
 Süryani Mihael, 129

-Ş-
 Şaban b. Ahmed el-Şifâi, 347
 Şa'bi, Amir b. Şerâhil, **32-33**
 Şafi el-Askalânî, 156
 Şâfiî, 30, 91, 201-202
 Şakir Mahmud Abdülmümin, 269
 Şakir Mustafa, 127, 164
 Şani-zâde Atâullah Mehmed, **329**, 330, 334
 Şarih el-Menâr-zâde Ahmed Efendi, 317
 Şâpuştî, 398
 Şaybek, 249
 Şebuh, İbrahim, 265
 Şehrazûrî, Muhammed b. Mahmud, 398
 Şehristânî, 100, 268, 275
 Şekib Arslan, 70
 Şekibi, 61
 Şem'adânî-zâde Süleyman Efendi, **326-327**
 el-Şemmâhî, Ahmed b. Said b. Abdülvalid el-Yefrenî, 266
 Şemseddin Ebû'l-Fazl Muhammed 234,,
 Şemseddin İltutmuş, 159, 162
 Şemseddin Muhammed el-Fenârî, 284, 327
 Şemseddin Muhammed b. Nâsirüddin al-Dimaşkı, 274
 Şemseddin Sami, 336-337
 Şerafeddin Karakuş, 135
 Şerafeddin el-Münâvî, 226
 Şerafeddin Ali el-Yezdi, **243-244**
 Şerafeddin İsmail b. Muhammed, 278
 Şerafeddin b. el-Mufaddal el-İskenderî, 145
 Şeref el-Zaman el-Mervezî, 104, 159
 Şeşen, Ramazan, 386
 el-Şevkânî, Muhammed b. Ali, el-Sanânî, 341, 356-357
 Şevki Dayî, 91, 125, 173
 Şeyh Fahreddin, 320
 Şeyhî, Luis, 79, 89, 293
 el-Şeyzerî, Müslim b. Mahmud, 398
 Sidiyak, A. Faris, 211
 Şihabeddin Arab Fakih, 356
 Şihabeddin el-Aynâvî, 351
 Şihabeddin el-Makdisî, 230
 Şihabeddin b. el-Nakîb, 200
 Şihabeddin Abdullah b. Lutfullah el-Reşîdî, 237
 el-Şinkâî, 65
 Suayb el-Arnâvud, 120, 186
 Şukrî Faysal, 125
 Şukrullah b. Nimetullah el-Kücânî, 57
 Şukrullah b. Şihabeddin Ahmed b. İmam Zeyneddin Zeki el-Amâsî, **285**
 Şukrî Bey, 293
 Şurâhbil b. Hasene, 381, 383
 Şurâhbil b. Saîd, 24, 55

-T-
 Taberî, Muhammed b. Cerir, 4, 8, 12, 22, 23, 25, 27, 29, 34, 35, 37, 38, 44, 49, **52-57**, 61, 62, 138, 197, 361, 383
 Tâceddin Ali Şah-î Gilânî, 234
 Taceddin Ebû'l-Yûnn el-Kindî, 14, 128, 134, 161
 Taceddin İsâ b. Mahfuz, 72
 Tacüsselmanî, 246
 Taeschner, Fr, 199, 288
 Taha Abdurrauf Sa'd, 27
 Taha Hüseyin, 156
 Tâhâ M. el-Zeynî, 47
 Tahavî, 218
 Tâhir b. Muhammed el-Ma'mûnî, 394
 Tahir Paşa, 328
 Tahir b. Aşur, 148
 Takî Beynes, 114
 Takiyüddin el-Fâsî, Muhammed b. Ahmed, **273-274**
 Takiyyüddin el-Şibli, 226
 Takiyyüddin el-Vâstî, 184
 Takiyyüddin Abdurrahman b. Nâzur el-Ceyş, 206
 Talâ'î b. Ruzsik, 116
 Talha b. Huveylid el-Esedî, 377
 Tallquist, K.C., 173
 de Tassy, Garcin J.H., 304
 Taşköpri-zâde, Kemaleddin, 239
 Taşköpri-zâde, İsmâeddin Ahmed b. Mustafa, 1, 7, 294-295
 Tayyar-zâde Atâullah Ahmed, **331-332**
 el-Teftâzânî, 216
 Tekin, Şinasi, 313
 Temim K., 34
 Temim el-Dârî, 277
 Temim b. Muiz b. Bâdis, 126
 el-Temimî, Takiyyüddin b. Abdülkadir, 398
 Temir, Ahmed, 374
 el-Tenesi, Muhammed b. Abdullah b. Abdülcelil, 265, 266
 el-Tenûhî, 160
 Teyyârî Beyâneki, 76
 Tezarik (Theodor), 381
 Thalloczy, L. von, 304
 Thomas, Erpenius, 150
 el-Ticânî, Ebû Muhammed
 Muhammed b. Ahmed, **251-252**
 Timurtaş, 281
 el-Tirmizî, 182
 Togan, Zeki Velidi, 3, 99, 103, 235-236, 361
 Tokuş, Harezmsâh, 165
 Tornberg, 138, 192, 252
 Torrey, Th. C., 45
 Tschudi, R., 293
 Tsernov, 360

Tufeyl b. el-Numan, 379
Tuğ, Salih, 74
Tumanski, A., 368
Tunca, Abdullah, 128
Turan, Osman, 282
Turan, Şerafeddin, 290
Turgal, Hasan Fehmi, 282, 316
Tycho, 322
Tychsen, O.G., 211

- U -

Ubeydullah b. Hakan, 53
Ubeydullah b. Râfi, 32
Ubeydullah b. Tayfur, 49, 56
el-Uceymî, Hasan b. Ali, 398
Ugan, Zâkir Kâdirî, 263
Ulu Arif Çelebi (Mevlana'nın oğlu), 282
Uluğ Han, 162
Ukba b. Nâfi, 258
el-Uleymî, Abdurrahman b. Muhammed el-Makdisî, 219, 230-231
Uludağ, Süleyman, 262, 263
Uluğbey, 207, 243, 245, 246
Umara b. Ali b. Zeyd el-Yemenî, 116-117, 271
Umâra b. Amr b. Ümeyyet el-Damrî, 381
Unat, F. Reşit, 288
Urfalı Mateos, 129
Urvet b. el-Zübeyr, 22-23, 55
Uzluk, Feridun Nafiz, 282

- Ü -

Ünal, M. Ali, 337
Üner, 119
Ünver, İsmail, 284
Üsâme b. Munkiz, 83, 119, 120

- V -

el-Vâkîdî, Muhammed b. Muhammed, 30
el-Vâkîdî, M. b. Ömer, 3, 18, 20, 22, 25, 27, 28-30, 31, 35, 49, 52, 54, 55, 118, 182
Vaglieri, I. Vecchia, 109
Varenus, Bernhard, 324
Vasîf Efendi, (bk. A. Vâsîf)
el-Vâsîrî, Şemseddin Muhammed b. Ali el-Hüseynî, 195
el-Vassâbî, Abdurrahman b. Muhammed, 399
Vassaf, Abdullah b. Fazlullah el-Şirâzî, 166, 238-239, 288
Vattier, P., 150
de Vaux, Carra, 61
Vehb b. Münebbih, 19, 22, 23, 27, 44, 54, 55
Velyaminov, 360

Vernet, J., 174
el-Versilânî, Hüseyin b. Muhammed, 399
Veysi, 318
Vişne-zâde İzzetî Mehmed Efendi, 353
Vollers, K., 173, 232
Vos, G., 211
Vauth, Peters, 229

- W -

Weijers, H.E., 199
Weil, G., 27
Wellhausen, J., 29-30
Westan, 240
Weth, P.J., 228
White, J., 137
Whitting, C.E.J., 233
Wiet, G., 98, 99, 209
Wilken, 365
Wilson, 141
Wright, W., 134
Wüstenfeld, 6, 27, 39, 40, 47, 107, 136, 139, 149, 151, 168, 187, 228, 277, 344

- Y -

el-Ya'fî'î, Abdullah b. Es'ad, 271-272, 276
Yahşi Fakih, 286, 287, 289
Yahya Abâre, 153, 343
Yahya b. Abdülazim el-Cezzar, 157
Yahya b. Abdülaziz, 117
Yahya b. Adî, 84
Yahyâ b. Cebîr eş-Tekritî, 79
Yafa Efendi, Şeyhülislam, 313, 352
Yahya b. Eyyub el-Ğâfiki, 45
Yahya el-Hasşab, 81
Yahyâ b. Maîn, 40
Yahyâ Mahmûd el-Sââtî, 398
Yahyâ b. Ömer, 399
Yahya b. Saîd el-Antakî, 79
Yahya b. Temim, 126
Yahya b. Zünnun, 89
Yakovaki Efendi, 326
Yakûb b. Seydi Ali el-Burusavî, 272
el-Yakûbî, 8, 51, 52, 59, 61, 98
Yakut el-Hamavî, Şihabeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî, 5, 26, 36, 46, 49, 71, 100, 115, 125, 135-136, 141, 143, 147, 161, 279
Ya'lâ b. Ümeyye, 10
Yaltkaya, Şerefeddin, 153, 308
Yaman, Talat Mümtaz, 323
el-Yâmî, Bedreddin Muhammed b. Hâtem, 270
Yâsin b. Hayrullah, 399
Yazıcı, Tahsin, 283
Yazıcı-zâde Ali, 167

Yemânî, Zeki, 374
Yezîd b. Ebî Habib, 26, 27, 45, 74
Yezîd b. Rûman, 375
Yezîd b. Ziyâd el-Himyârî, 19
Yezîdî, Kutbeddin Mehmed, 288, 301
Yezîz, Mükrimin Halil, 206, 284, 286, 297
Yezîzî, Sekiz Mehmed Çelebi, 323
Yezîzî Hunyadi, 286
Yezîzî (Jean) el-Nicosî, 78
Yezîzî, Kutbeddin Musâ b. Muhammed, 177, 197
Yezîzî b. Bükeyr, 27
Yezîzî, Hüseyin, 292, 395
Yezîzî Abdurrahman Maraşlı, 215
Yezîzî b. Hasan el-Sincârî, 151
Yezîzî İzz, 230
Yezîzî b. İbrahim el-Sehmî, 399
Yezîzî Kenan, 112
Yezîzî Muhammed el-Dehlî, 391
Yezîzî Necm, 193
Yezîzî b. Taşfîn, 107
Yezîzî, Hayreddin, 4

- Z -

Zidenferuh b. Peri, 95
Zahîf el-Sa'dî, 267

Zahireddin el-Kâzarûnî, 186
Zahireddin el-Nisâbüri, 127, 241
Zahiruddin el-Rudârî, 72
el-Zehbî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, 5, 16, 111, 137, 140, 142, 155, 160, 170, 184-189, 187, 192, 194-196, 198, 205, 207, 213, 214, 228, 237, 272, 273, 279
Zekeriyya el-Kazvîni, 168
Zeki Muhammed Hasan, 173
el-Zemahşerî, 110
Zenbil M. Abdülaziz, 220
Zenbilli Ali Efendi, 290
el-Zevzenî, Muhammed b. Ali, 143
el-Zeydî, 275
Zeyneb Hatun, 288
Zeyneddin el-İrâkî, 208, 213
Zeyneddin Ömer b. Sultan, 351
Zeyneddin Tahir, 199
Ziriklî, Hayreddin, 127, 148, 265, 349
Zittersten, 268
Ziya Paşa, 74
Ziyad b. Ebîhi, 32
Ziyâeddin el-Bernî, 399
Zotenberg, 70
Zübeyr b. el-Avvam, 22
Zübeyr b. Bekkar, 39, 40

YER ADLARI

- A -

Aden, 157, 255, 271, 278, 279, 291
Acmer, 369
Agra, 282, 359, 363, 367, 372
Ahmedâbad, 363
Ahmednagar, 361, 363
Akabe, 375
Akbiyık, 323
Akhisar (Prusak), 304
Akşehir, 284
Alger, 254, 264
Akka, 297
Aksaray, 281
Alâiyye, 167
Alamut, 165
Allahabad, 247
Almeria, 89, 197
Amasya, 284, 289, 298
Amid, 118, 166
Amil, 52
Amman, 74, 104, 124, 230, 304, 391
Amsterdam, 109, 279, 314
Ânis, 274
Ankara, 36, 40, 48, 105, 106, 114, 127, 143, 145, 147, 154, 244, 246, 257, 261, 282, 284, 294, 301, 307, 320, 321, 322, 323, 324, 331, 335, 338, 360, 368, 374, 389
Antakya, 60, 79, 138, 153, 284
Aragon, 172
Arnheim, 310
Askalan, 118, 120
Astragan, 313
Asyut, 131
Aşkabad, 368
Atina (Yenişehir), 311
Ayıntab (Gaziantep), 328
Âzîmabad, 371
Azingerh, 363
Babûlmendeb, 291

- B -

Bâce, 265
Bağdad, 14, 26, 28, 29, 30, 34, 36, 38, 39, 44, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 57, 59, 68, 69, 78, 87, 114, 122, 125, 128, 129, 160-165, 169, 170, 172-174, 188, 194, 196, 198, 206, 209, 222, 228, 229, 273, 279, 300, 312, 313, 318, 327, 346, 370, 390, 392-394, 396, 397, 399
Bahreyn, 298
Bakü, 236
Balebek, 118

Bankipor, 372

Basra, 9, 16, 19, 20, 30, 31, 37, 38, 41, 44, 52, 60, 173, 202, 313, 363
Başâver, 364
Batumi, 313
Bedehşan, 106, 360, 361
Bedâün, 364
Belgrad, 324
Belh, 100, 363
Benares, 371
Bengale, 255, 258, 362, 363, 371
Berkley, 220, 394
Berlin, 29, 66, 80, 106, 173, 174, 293, 240, 325, 345, 361
Beyhak, 80, 115
Beyrut, 27, 30, 36, 39, 40, 48, 51, 52, 55, 56, 61, 64, 65, 66, 68, 73-75, 79, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 99, 102, 108, 112-114, 118, 119, 122-124, 126, 134, 136, 138, 139, 143, 146, 153, 154, 156, 162, 164, 168, 169, 172, 174, 178-180, 185-190, 192, 195, 198, 202, 203, 204, 206, 207, 209-216, 220, 224, 225, 228, 230, 233, 254, 255, 258, 259, 262, 265, 266, 272, 274-278, 294, 295, 342, 344, 348, 351, 353, 355, 381, 387, 383, 385, 389-394, 396-399

Bicâye, 257, 260
Bilâd el-Zenc, 363
Bingazi, 389
el-Bîre (Elvira), 43, 46
Biskra, 257
Bombay, 62, 66, 187, 242, 246, 247, 248, 249, 370
Bonn, 89, 211, 278
Borade (Hindistanda bir şehir), 257
Bosna, 300, 304, 306, 313
Budapeşte, 304, 307
Buğdan, 313
Buhara, 66, 109, 159, 360, 368, 369, 373
Bulak, 38, 72, 195, 204, 209, 215, 217, 231, 262, 272, 277, 294, 308, 311, 313, 328, 348, 397
Bulgar, 363
Bûne, 257
Bursa, 284, 285, 287, 294, 298, 311, 313, 320, 322, 331, 339, 353
Büst, 66

- C - Ç -

Caber, 140
Câbiye, 383
Câm, 363
California, 220, 257

Cambridge, 174, 202, 221, 257

Cebel, 97
Cehillâ, 265
Cemmil, 128
Cerbe, 263, 265
Cerbâzekan, 91
Ceyhun, 100, 367
Cezâyir, 64, 107, 149, 172, 175, 266, 391, 396
Chicago, 144
Cibal, 102, 105, 255
Cidde, 41, 278, 300
Cizre, 129, 137
Coda, 172
Copenhag, 179
Cür (Fîrûzâbâd), 41
Cürcan, 88, 166
Cürcaniyye, 88, 367
Çaldıran, 288, 290
Çengelköy, 338
Çorum, 286
el-Cüzür, 112

- D -

Dağıstan, 313
Dalmaçya, 313
Dârü'l-Beyzâ, 338
Dakar, 257
Darünnedve, 377
Dekkar, 363
Delhi (Dehli), 128, 159, 162, 163, 171, 255, 259, 361, 369, 371
Demâvend, 363
Demmar, 263
Derzincan, 90
Devletâbad, 363
Deylemistan, 105
Deyr el-Cemâcim, 35
Dimaşk, 19, 24, 25, 32, 33, 44, 57, 69, 84, 87, 104, 113, 114, 116, 117, 118, 120, 125, 132, 140, 142, 144, 147, 153, 168, 171, 172, 173, 174, 188, 190, 191, 193, 194, 212, 215, 228, 229, 230, 248, 258, 259, 268, 271, 273, 284, 295, 313, 341, 342, 343, 346, 350, 351, 353, 355, 393, 395, 396-398
Dimetoka, 284, 293, 394
Dinaver, 46, 50
Diyarbakir (Amid), 161

- E -

Ebher, 109
Ebyatü Huseyn (Yemen'de), 275
Edirne, 284-287, 289, 290, 294, 295, 311-313

Enbar, 165
Enişe, 171
Erbil, 151
Erdebil, 363
Erdel, 313, 321
Erenköy, 337
Erivan (Revan), 311
Erlav, 304
Ermenistan, 313
Erzurum, 313
Esârib, 112
Esterâbad, 363
Etil (Volga), 103
Eyyüb, 288, 329

- F -

Fârab, 363
Fars, 92, 102, 105, 255, 372
Fas, 170, 255, 258, 266, 347, 348, 363
Fergana, 358, 360, 363
Feyyum, 158
Fîrûzâbad, 92
Fîrûzkuh, 162
Floransa, 257
Florida, 292
Frankfurt, 61, 97, 99, 100, 104, 106, 107, 109, 146, 147, 163, 190, 193, 209, 214, 257, 330, 369, 391, 392, 397, 398
Fraşer (Yanya'ya bağı), 336
Fune (Doğu Sudan), 356
Fustat, 45, 60, 77, 145
Fünfkirchen (Peçuy), 306

- G -

Gant (Hindistan), 364
Garcistan, 72
Gargarat el-Kedr, 375
Gazne, 88, 363
Gazi Antep (Ayıntab), 328
Gazze, 381
Gelibolu, 291, 299, 311
Gence, 363
Gerdiz, 80
Germiyan, 284, 287, 303
Geyve, 286
Gillân, 363
Girit, 313, 325, 335
Gola (Hindistan), 364
Goletta, 344
Golkanda, 361, 363
Gotha, 101
Görice (Arnavutluk'ta), 306
Göttingen, 39, 47, 107, 136, 139, 151, 168, 368

Granada, 109, 112, 173, 175, 252-254, 258, 260, 348
Gücerat, 362
Gvaljar, 359

- H -

Hoçava, 299, 302
Hadramevt, 259
Haleb, 122, 161, 164, 173, 191, 269, 283, 284, 297, 298, 300, 302, 308, 314, 317, 321, 327, 328, 333, 343, 347, 385
Halil, 118
Halle, 228
Hama, 118, 134, 135, 142, 154, 185, 191
Hamburg, 101, 257
Hanbalık, 256
Hansa (Hang-tcheu-jou), 256
Hanya, 325
Haraz, 276
Harezm, 88, 159, 363
Harisâbad, 80
Harran, 67, 76, 118, 139, 145, 152
Harvard, 313
el-Hasabat, 267
Hatâ (Kuzey-çin), 256
Haver, 166
Havran, 198
Haydarabad, 39, 62, 89, 91, 114, 122, 128, 144, 162, 169, 177, 187, 188, 212, 214, 215, 229, 272, 275, 353, 390, 398, 399
Hellas, 315
Hemedan, 86, 90, 363
Herat, 117, 363
Hille, 168
Hims, 118, 140, 211
Hisn-Keyfa, 118, 119
Hittin, 384
Hicaz, 86, 114, 133, 146, 157, 161, 255, 267, 269, 278, 316
Hind, 363
Hive, 367, 372
Horasan, 159, 161
Hotin, 323, 327
Hubûşan, 165
Huelva, 107
Hûzistan, 91, 105, 165, 255
Hürmüz, 291, 363

- I / İ -

İsfahan, 50, 64, 87, 88, 91, 98, 117, 123, 128, 190, 363, 367
İstahr, 41, 60, 101
İliyâ (Kudûs), 381

İndüs, 255
İnsbourg, 120
İranşehr, 80
İsferâin, 363
İskenderiye, 89, 109, 121, 134, 137, 151, 173, 176, 211, 253, 256, 279, 284
İslamabad, 257, 397
İstanbul, 3, 4, 74, 82, 105, 107, 112, 121, 124, 127-129, 131, 152, 153, 187, 191, 232, 239, 246-248, 257, 263, 285, 286, 288, 291, 293, 294, 296-305, 308-319, 321, 323, 325-338, 344, 348, 354, 363, 386, 388, 390
İstanköy, 314
İşbiliyye (Sevilla), 73, 107, 126, 170, 173, 259, 348
İzmir, 76
İznik, 284, 313

- K -

Kâbil, 163, 249, 358, 360
Kafsa, 260
Kâfiristan, 360
Kahire, 14, 27, 30, 36, 39, 40, 45, 47-51, 55, 61, 62, 63, 65, 66, 73, 74-76, 78, 81, 84-87, 89, 90, 91, 93, 98, 101, 105, 112, 117, 121-126, 128, 131, 133, 134, 136-138, 141, 143, 144, 148-152, 156, 161, 164, 168, 171-174, 177, 179, 180, 183, 186-190, 192, 195-197, 199, 206, 207, 209, 210, 211, 214, 215, 217, 218, 220, 223, 224, 227, 228, 231, 252, 253, 254, 257, 262, 263, 265, 266, 269, 272, 273, 277, 279, 295, 301, 302, 316, 342, 344, 345, 346, 348, 349, 352, 353, 355, 356, 383, 389, 390, 391-399
Kahma, 270
Kahziye, 275
Kalkûta, 29, 35, 66, 81, 85, 163, 214-216, 227, 228, 244, 246, 250, 362, 363, 367, 369-372, 398, 399
Kamanîçe, 315
Kandehar, 363
Karakerman (Oçakav), 313
Karaman (Larende), 284, 286, 316
Kariye, 298
Karakurum, 165
Kars, 327
Kâşân, 123, 126, 363
Kaşgar, 106, 360
Kât, 88, 367
Kayravan, 73, 85, 265
Kaysâriyye, 381
Kayseri, 302
Kazablanca, 254
Kazan, 318, 344, 353, 368, 373, 374

Kizurun, 169
Kazvin, 168, 363
Kefe, 345
Kerek, 154, 191
Keşmir, 360, 362, 365
Kibris, 300, 311
Kaft, 142
Kırm, 313
Kırkırelî, 333
Kilis, 300
Kırman, 102, 105, 189
Konya, 166, 167, 282, 286
Korfu, 326
Korsika, 291
Kostantin, 257, 260, 264
Königsberg, 149
Köstendil, 297
Kudûs, 90, 102, 114, 118, 128, 138, 141, 142, 145-147, 154, 271, 273, 277, 381, 382
Kûfe, 16, 19, 20, 26, 31-36, 52, 62, 165, 363
Kühistan, 162
Kul (Hindistan'da bir şehir), 256
Kum, 116, 361, 363, 390
Kurtuba, 43, 46, 70, 85, 89, 91, 108, 125, 126, 171, 348
Kuveyt, 187, 195, 206, 228, 278
Kûs, 363
Kütahya, 284

- L -

Ladak, 360
Lahor, 84, 85, 116, 143, 162, 227, 245, 257, 363, 364, 370
Larende (Karaman), 284
Larissa (Yenişehir)
Lazkiye, 255
Leipzig, 27, 36, 40, 49, 74, 88, 97, 104, 136, 143, 179, 192, 210, 282, 287, 303, 304, 308
Leningrad, 104, 105
Leyden, 34, 36, 45, 47, 48, 50, 52, 55, 56, 61, 68, 74, 75, 78, 85, 86, 88, 98, 99, 101, 103, 104, 105, 108, 114, 123, 124, 134, 136, 141, 158-167, 171-175, 210, 211, 220, 228, 229, 242, 247, 356, 359, 368, 383
Lizbon, 91, 252
Loja, 252
Lovee, 333
Lozan, 333
Londra, 63, 64, 72, 75, 78, 80, 89, 97, 102, 105, 114, 117, 120, 121, 127, 134, 142, 160, 166, 216, 233, 240, 241, 270, 271, 273, 283, 308, 317, 326, 359
Lukno, 162, 246, 248, 362, 364, 367, 372

- M -

Maarrat el-Numan, 112, 119, 142, 191
Madrid, 46, 73, 74, 86, 110, 126, 172, 174
Malabar, 256
Malva, 362
Mangışlak, 368
Manisa, 299
Maraş, 333
Mardin, 288
Masarata, 251, 354
Maskat, 291
Mazenderan, 106, 361, 363, 372
Medâin, 118
Medine, 9, 16, 18, 19, 20, 22, 24-26, 28, 30-32, 34, 35, 117, 118, 145, 154, 162, 255, 271, 277, 278, 316, 363, 375
Mehdiye, 126
Mekke, 16, 18, 19, 22, 24, 28, 85, 87, 106, 116, 117, 145, 154, 162, 164, 170, 173, 174, 255, 271, 273, 274, 277, 311, 363, 375, 378, 390, 391, 397
Melhan, 276
Menbiç, 191
Menûf, 349
Merâğa, 154, 363
Merakeş, 112, 170, 256, 261, 264
Merv, 49, 57, 86, 109, 114, 115, 117
Meşhed, 99, 114, 116, 369, 370, 389
Meyyəfârikîn, 118, 119, 152, 161
Mısır, 61, 124, 133, 161, 163, 169, 170, 191, 209, 210, 215, 216, 228, 230, 269, 271, 273, 276, 284, 288, 290, 291, 292, 295, 297, 299, 301, 304, 319, 322, 329, 341, 387, 390, 398
Miknase, 266
Mirbed, 37
Moğadışu, 255
Moskova, 63, 120, 140, 211, 335
Moura, 252
Multan, 60, 159, 255, 362
Murcia, 171
Mudanya, 311
Murtan, 116
Musul, 63, 217, 288, 307, 396, 399
Münich, 172

- N -

Nablus, 367
Napoli, 109
Necce, 52, 65, 165, 211, 292, 363, 390, 398
Nefûse, 263
Nehrevâle (Gücerat), 344
Nesâ, 159, 160

New-York, 49, 75, 288
Nisabur, 80, 86, 87, 90, 114, 117, 166, 363
Nubia, 105, 278, 363

- O -

Oçakav (Karakerman), 313
Oran, 260
Orissa, 363
Oxford, 30, 150, 154, 179, 286
Oxonii, 137

- P -

Palermo, 108, 126, 173
Paris, 30, 66, 70, 73, 76, 82, 97, 98, 102, 106, 108,
112, 120, 121, 126, 129, 134, 137, 138,
148, 150, 152, 153, 156, 161, 171, 175,
180, 190, 221, 233, 248, 252, 257, 259,
263, 265, 266, 283, 290, 306, 309, 315,
323, 325, 350, 356, 360
Patna, 153, 371
Patras, 317
Pazar (Tokat'ın nahiyesi), 326
Peçuy (Macaristan'da), 306
Pencap, 358
Petersburg, 63, 66, 79, 88, 107, 120, 244, 306, 327
Prag, 244
Prenceton, 78, 120, 263

- R -

Rabat, 172, 175, 252, 254, 257, 259, 265, 330,
348, 375, 389, 397-399
Rakka, 118
Ra'sülayn, 118
Râvend, 126
Remle, 118, 381
Resmo, 325
Revan (Erivan), 311, 312
Rey, 26, 52, 71, 72, 86, 88, 90, 109, 115, 361, 363
Riyad, 39, 78, 144, 156, 171, 188, 196, 200, 391,
393, 398
Rohtas kalesi, 371
Roma, 191, 194, 315
Rostock, 211

- S -

Sa'de, 275
Safakus, 291
Safed, 343
Safranbolu, 337
Sahâranpur, 369
Sakız adası, 311

Saklep, 363
Salte, 107
Samarra, 52, 77, 78, 255, 267
Sambhal, 364
Sana, 23, 268, 270, 274, 275, 278, 279
Saray (Altınordu'nun başkenti), 282
Saray Bosna, 304
Sardunya, 256, 291
Sarhad, 148
Sayda, 118
Sebte (Ceuta), 108, 259
Sebzâver, 115, 363
Sehul, 276
Selâ, 264
Selanik, 313, 316, 325, 329, 352
Semendire, 297
Semerkand, 159, 360, 363, 367, 373
Semhud, 277
Serez, 312
Sevilla (İşbiliyye), 125, 170
Seylan, 60, 255
Sicilmâse, 256
Sicilya, 101, 102, 108, 125, 126, 133, 155, 173,
291

Sicistan, 66, 100, 101
Sikri, 359
Sind, 159, 362
Sirat, 97
Sistan, 159, 162, 363
Sivas, 313
Sofya, 313
Strasbourg, 97
Stuttgart, 103, 192
Suğdak, 167
Sur, 90
Sûrat, 363
Sûse, 363
Süveyş, 291

- Ş -

Şamistiyan, 100
Şâtuba, 133
Şenap, 358
Şenterin, 91, 125
Şeyzer, 119
Şin kalam (Kanton), 256
Şiraz, 92, 102, 169, 363
Şirvan, 361

- T -

Taberistan, 97, 363
Taberiye, 60, 127, 384

Tahran, 65, 66, 70-72, 80, 82, 84, 85, 103, 105,
115, 127, 157, 160, 161, 163, 166-169, 175,
180, 239, 241-250, 257, 290, 330, 363, 364,
367, 369, 370, 372, 373, 389, 394

Tahita Kale, 286
Tâif, 22, 188
Tumeşver, 306, 323
Tanca, 255
Tayraz, 101
Tarife, 253
Tartug, 108
Taşkent, 66, 367
Taşkôprü, 294
Tatvan, 174, 175, 261
Tavâlisi adası, 256
Tebrez, 135, 255, 313, 363, 370
Teiz, 276
Tekrit, 149, 154
Tiaret, 260
Tiflis, 118
Tih Sahrasi, 387
Tilimsan, 253, 257, 258, 260, 264, 265, 347
Toda, 364
Tire, 329, 330
Tokat, 289, 306, 326
Tokyo, 393
Tosya, 296
Trabzon, 167, 313
Trablusgarb, 90, 185, 266, 332, 398
Trablusşam, 347
Traunik, 304
Tulek, 162
Tuleytle (Toledo), 89
Tuna, 306
Tunus, 125, 172, 173, 190, 254, 264, 265, 344,
392, 393, 394, 395, 399
Tur-Kerem, 347
Tübingen, 277

- U / Ü -

Ukberâ, 91
Ujjaini (Hindistan'da), 95
Uppsala, 252, 279
Ureyz, 375
Urfa, 288
Urmîye, 304, 313, 366
Utrar Pradeş, 369
Üsküp, 286, 294, 352
Üsküdar, 286, 315, 329, 335

- V -

Vâdi'l-Zebib, 263
Valencia, 85, 133, 171, 172, 175, 252

Van, 313
Vâsıt, 57, 160, 168
Venedik, 315
Viyana, 239, 240, 248, 298, 319, 322, 325

- W -

Wiesbaden, 190, 296

- Y -

Yarkend, 360, 363
Yassı-Çemen, 141
Yefren, 263, 266
Yemâme, 363
Yemen, 5, 16, 19, 25, 97, 116, 190, 268-273, 276,
278, 279, 344, 363
Yeni Delhi, 214, 360, 364
Yenişehir (Larissa), 303, 311
Yezd, 165, 363
Yumgan, 106

- Z -

Zafer (Yemen'de bir şehir), 271, 275
Zebid, 116, 271-273, 276, 278, 279
Zengibar (Mozambik), 60
Zerkâ, 394
Zeyla, 255
Zeytun (Cuhan-chou-jou), 256
Zigetvar, 297

KİTAB ADLARI

- A -

Abdallae Beidawei Historia Sinensis, 240
 Acâib el-ahbar, 137
 Acâib el-âsar fi'l-terâcim ve'l-ahbar, 355
 Acâib el-buldân (Âsar el-bilâd ve ahbâr el-ibâd), 168
 Acâib el-dünya, 127
 Acâib el-ekâlim el-seb'a ilâ nihayet el-imâra, 398
 Acâib el-mahlûkât, 168, 169, 283
 Acâib el-makdur, 212, 318
 Âdâb el-küttâb, 64
 Ahbârü Bağdad, 68
 Ahbâr el-Basra, 38
 Ahbâr el-buldân ve'l-coğrafya, 36
 Ahbâr el-Devlet el-Abbâsiyye, 389
 Ahbâr Devlet el-Sultan Muhammed ve Mahmud, 112
 Ahbâr el-düvel ve âsar el-üvel, 346
 Ahbârü Eban el-Lâhikî, 63
 Ahbâr el-Hallac, 63
 Ahbâr el-hulefâ, 36, 164
 Ahbâr el-hulefâ el-kebir, 39
 Ahbâr el-Karâmita bi'l-Yemen, 271
 Ahbârü kudâtı Mısır, 76
 Ahbâr el-Mağrib, 143
 Ahbâr el-Maridâniyyin, 76
 Ahbârü Mecmua, 74
 Ahbârü Mekke, 29, 40, 391
 Ahbârü Mervan ve Âl-i Mervan, 50
 Ahbârü Mısır el-kebir, 137
 Ahbâr el-Mübeyyiza ve'l-Karâmita, 89
 Ahbâr el-Muktedir, 62
 Ahbâr el-mülûk ve nüzhet el-melik ve'l-memlûk, 135
 el-Ahbâr el-müstefade fi zikrî Benu Ebi Cerâde, 147
 Ahbâr el-Mütenebbî, 135
 Ahbâr el-nahviyyin, 188
 Ahbâr el-nahviyyin ve'l-luğaviyyin, 398
 el-Ahbâr el-Necdiyye, 391
 Ahbârü Rabia ve ensâbihâ, 18
 Ahbâr el-Radî, 64
 Ahbâr el-rusul ve'l-mülûk (bk. Tarih el-rusul ve'l-mülûk), 2, 4, 52-57
 Ahbâr el-Sind ve'l-Hind, 97
 Ahbâr el-suarâ, 63, 135
 Ahbâr el-şüc'an, 133
 el-Ahbâr el-tivâl, 47, 50, 119
 Ahbâr el-üdebâ, 164
 Ahbâr el-Ümeviyyin, 34
 Ahbâr el-vâfidin min el-ricâl min ehl el-Basra ve'l-Kûfe, 389

Ahbâr el-Yemen ve eş'ârihâ, 19
 Ahbâr el-zaman, 60
 Ahbâr el-zühâd, 164
 Ahkâm el-sûk, 399
 el-Ahkâm el-sultaniyye, 89
 Ahlat tarihi, 179
 Ahsen el-sülûk fi nazmi men veliye min el-mülûk, 278
 Ahsen el-tekfâim fi marifet el-ekâlim, 102
 Ahsen el-tevârih, 357, 361, 362
 Ahvâl-i gazavât der diyâr-ı Bosna, 322
 el-Â'lâk el-hatîra, 140, 152
 el-A'lâk el-nefise, 98
 A'lâm el-târih ve'l-coğrafya ind el-Arab, 5
 Alâmet el-kerâme fi kerâmet el-alâme, 252
 Alemgir-nâme, 369
 A'mal el-a'lâm fi men büyia kabl el-ihtilâm min mülûk el-İslâm, 254
 el-Andalus, 254
 Ahbârü mülûki Benû Ubeyd ve Siretuhum, 393
 Annales Islamism, 346
 Annales Jotihios, 79
 el-Anonimo de Madrid y Copenhagen, 175
 Die Arabische Litteratur in "kultur der gagenvert", 6
 Arf el-beşâm fi men veliye'l-fetvâ bi'l-Şam, 355
 Arf el-neşk fi ahbârî Dimaşk, 348
 Âsaf-nâme, 293
 Âsar-ı bâkiye, 339
 el-Âsar el-bâkiye an el-kurun el-hâliye, 88, 105
 Âsârü ahyâ, 235
 Âsar el-bilâd ve ahbâr el-lbad, 168
 el-Asced el-mesbûk ve'l-cevher el-mahbûk fi ahbâr el-hulefâ ve'l-mülûk, 269, 272, 279
 el-Asel ve'l-nahl, 51
 el-Asilî fi'l-ensâb, 234
 el-Atâ el-muacceh fi tabakat el-İmam Ahmed, 225
 Ata tarihi, 332
 el-Atâya'l-seniyye ve'l-mevahib el-heniyye fi'l-menâkıb el-Yemeniyye, 268
 Athar va Veda, 364
 Atlas (Ali Macar Reis), 293
 Atlas, 323
 Atlas-ı cihan, 324
 Atlas major, 314
 Atlas minor, 310
 Â'yân el-asr ve a'vân el-hasr, 193
 el-Aylem el-zâhir fi ahvâl el-evâil ve'l-evâhir, 298, 346
 Âyin-i Ekberî, 364
 Âyin-nâme, 41
 el-Azîmî tarihi, 113

- B -

Bâbü'r-nâme, 359, 360
 el-Bahr el-zâhir fi ilm el-evâil ve'l-evâhir, 221
 Bağdad tarihi, 114
 Bahr el-esmar, 364
 el-Bahr el-zahhar el-câmi li mezâhib fukahâ el-emisar, 275
 Bahsun fi neş'eti ilm el-târih ind el-Arab, 4
 Bânet Suâd, 205
 el-Bark el-şâmi, 121, 124, 134, 147, 386
 el-Bark el-Yemânî fi'l-feth el-Osmânî, 344
 Bast el-arz fi tûlihâ ve'l-arz, 174
 Battal Gazi destanı, 283
 el-Bed' ve'l-târih, 67, 232
 Bedâyi el-bedâyi, 133
 Bedâyi el-tuhaf fi zikrî men nusibe min el-ulema ile'sanâyii ve'l-hıraf, 238
 Bedâyi el-vekâyi, 395
 Bedâyi el-zühûr fi vekâyi el-dühûr, 231
 Bedâiat el-beyân, 274
 el-Bedr el-sâfir ve tuhfet el-müsâfir, 189
 el-Bedr el-tâlî bi mehâsini men ba'de'l-karn el-tâsi, 356
 Behçet el-tevarih, 284, 285
 Behçet el-zaman fi tarihi el-Yemen, 389
 Bekir Kütükoğlu Armağanı, 293
 Belgeler (T.T.K.), 282
 BEO, 132, 150, 158
 Berlin seyahatnâmesi, 325
 el-Beyân an el-hâdiset el-kâine bi devleti Benî Zîrî fi Granada, 389
 Beyânü fazlî ilm el-selef alâ ilm el-halef, 200
 Beyân el-hakâik, 235
 el-Beyân el-muğrib fi ahbârî mülûk el-Endelûs ve'l-Mağrib, 56, 174
 el-Beyân ve'l-irâb ammâ bi arzi Mısır min el-a'râb, 211
 el-Beyân ve'l-tebeyyün, 40
 Beyrut tarihi, 205
 Bezm ü rez, 283
 BgA, 104
 Bibliotheca, 254
 Bibl. Geogr. Arab, 98
 Bibliotheca Indica, 363
 el-Bidâye ve'l-nihâye, 197, 204
 Bilâd el-Arab, 391
 Binbir gece masallatı, 62, 356
 Bircis, 112
 Buğyet el-mültemis fi târihi ricâlî ehl el-Endelûs, 389
 Buğyet el-müstefid fi ahbârî medineti Zebid, 278
 Buğyet el-ruvvâd fi zikr el-mülûk min Beni Abdülvâd, 257, 258
 Buğyet el-taleb fi târihi Haleb, 128, 146, 147, 343
 Buğyet el-ulemâ ve'l-ruvât fi'l-zeyl alâ kitâbi seyhî fi'l-kuzât, 224

Buğyet el-vuât fi tabakât el-nuhât, 215, 228
 Buhara tarihi, 365
 Bulletin de correspondance Afriques, 264
 Burhan-ı kâti, 328
 el-Buldân el-kebir, 36
 Bülğat el-vâcid fi tercemeti Şeyhülislam el-vâlid, 351
 el-Büstân el-câmi', 125

- C -

Cem' el-müfterik, 205
 Câmi el-beyân fi tefsir el-Kur'ân, 53
 el-Câmi bi eşât el-nebat, 109
 Câmi el-buhûr, 300
 Câmi el-buhûr der mecâlis-i sûr, 301
 Câmi el-düvel, 306
 el-Câmi el-kebir, 227
 Câmîu kerâmat el-evliyâ, 272
 el-Câmi el-muhtasar, 205
 el-Câmi' el-sâgir, 227
 el-Câmi' el-sahîh, 180
 Câmi' el-tevârih, 131, 135, 237, 241, 243, 365, 368
 Câmi el-ulûm, 392
 Câmi el-usûl, 129
 Câmi el-vefeyât, 145
 Catalogue des monnaies turcmanes Beni Artok, Beni Zengi, Frou Atabegges et Melik Eyoubites de Meyyafarikin du Musée Imperial Ottoman, 335
 Câvidânü hired, 71
 Cedid atlas, 326
 el-Cem' ve'l-beyân fi ahbar el-Kayravan ve fi men fi hâ ve fi sâiri bilâd el-Mağrib min el-mülûk ve'l-a'yân, 126
 Cemheret ensâb el-Arab, 36, 393
 Cemheret el-İslâmfekât el-neşr ve'l-nizâm, 202, 398
 Cem-nümâ fi fenn el-coğrafya, 323
 Cemşid ü Hurşid 284
 Centenario M. Amari, 254
 Cený el-cenneteyn fi ahbâr el-devleteyn, 153
 Cený el-ezhâr min Ravz el-mi'târ, 212
 Cený el-nahl, 182
 Cevâhir el-buhûr ve vakâyi el-dühûr, 127
 Cevâhir el-ikdeyn fi fazl el-şerefeyn, 278
 el-Cevâhir el-muziyye, 345, 389
 el-Cevâhir el-müntekât, 263
 Cevâhir el-sülûk fi ahbâr el-ümem ve'l-mülûk, 232
 el-Cevâhir ve'l-dürer fi tercemeti Şeyh el-İslâm İbn Hacer, 224
 Cevâmiu ahbâr el-ümem min el-Arab ve'l-Acem, 89

Cevâmi el-hikâyât ve'l-levâmi el-rivâyât, 159, 216, 217, 296
 Cevdet tarihi, 133
 Cevlân el-efkâr fi acâib el-aktâr, 314
 el-Cevher el-münaddad fi tabakati müteahhîrî eshâbi Ahmed, 225
 el-Cevher el-semûn fi sîret el-müluk ve'l-selâtin, 203
 el-Cevheret el-seniyye fi târih el-Devlet el-Müeyyediyye, 218
 el-Cevheriyye fi sîret el-Rasul, 223
 el-Cezerî tarihi, 8
 Ceyş el-tevşih, 254
 Cezvet el-muktebes fi zikri vülât el-Endelûs, 74, 86
 Chronik, 309
 Chronique, 78
 Chronique d'Abou Zakaria, 266
 Chronicle of John Bishop of Nikia, 78
 Cihan-güşâ, 151, 165, 166, 238
 Cihangüşâ-yı Nâdirî, 357, 370
 Cihan-nümâ, 287, 288, 310, 322, 326
 Coğrafya, 95, 100, 197
 Coğrafya-i cedide, 325
 Coğrafya-yı umûmî, 338
 Complement de l'histoire des Beni Zeyyan rois de Tlemsen, 265, 266
 Corpus Ser. Chr. Or. Serie, 79
 Correspondancia diplomatica entre Granada y Fes, 253
 Cumhûri ensâb el-Fürs ve'l-nevâkıl, 98
 Cüheyret el-ahbâr, 199, 285
 Cüheyret el-ahbâr fi târihi Zengibar, 395

- D -

Danışmend-name, 283, 301
 Darb el-hûta alâ cemî' el-Ğû, 342
 el-Dâris fi târih el-medâris, 204, 342
 el-Dav' el-sârif fi haberî Temim el-Dârî, 211
 el-Dav' el-lâmi' fi ulemâ el-karn el-tâsi', 224
 Defter-i ahbâr, 312
 Delil el-müctâz bi arz el-Hicaz, 200
 el-Delil el-şâfi ale'l-Menhel el-sâfi, 220
 Denkwürdigkeiten von Asien, 315
 el-Derecât el-aliyye fi tabakât el-ulemâ el-hanefiyye, 207
 Der Islam, 137
 el-Derecât el-rafi'a fi tabakât el-Şia, 398
 el-Derârî fi ebnâ el-serârî, 229
 el-Dâris fi târih el-medâris, 229
 Derk el-buğye fi vâsf el-edyân ve'l-ibâdât, 77
 Derr el-sehâbe fi men dehal Mısır min el-Sahâbe, 229

Devhat el-ezhâr fi men veliye'l-diyâr el-Misriyye, 349
 Devhat el-küttâb, 398
 Devhat el-meşâyih ve zeyli, 327, 331
 Devhat el-nukabâ, 331
 Dimâşk tarihi, 113
 el-Dibâc el-müzehheb fi marifeti âyanı ulemâ el-mezheb, 392
 Die altosmanische Chronik des Aşık-paşa-zâde, 287
 Die altosmanische chronik des mevlana Mehmed Neschri I, Einleitung und Text des Codey Menzel, 288
 Die Seffschuken geschichte des Aksarayı, 282
 el-Dirâsât fi'l-masâdir el-memlûkiyyet el-mübekkira, 4
 Divan, 120
 Divânü el-lügât el-Türk, 106
 DİA, 8
 Doğuştan günümüze büyük İslam tarihi, 74
 Dûr el-Kur'ân, 229
 Dümyet el-kasr, 87, 116
 Dürer el-âdâb ve mehâsinü zevi'l-elbâb, 135
 Dürer el-esdaf fi ğurar el-evsaf, 238
 Dürer el-esman fi asli menbai Âl-i Osman, 350
 el-Dürer fi'l-havâdis ve'l-siyer, 285
 el-Dürer fi ihtisâr el-meğâzi ve'l-siyer, 2491
 el-Dürer el-kâmine fi a'yân el-miet el-sâmine, 191, 224
 Dürer el-simt fi haber el-Sibt, 173
 Dürer el-ticân ve ğuraru tevârih el-zamân, 183
 Dürer el-ukûd el-feride fi terâcim el-a'mâl el-müfide, 211
 Dürr el-cümân fi devleti mevlânâ Sultan Osman, 350
 Dürr el-habeb fi târihi a'yânî Haleb, 147, 343
 el-Dürr el-manzum fi mâ verade fi Mısır mevcûden ve ma'dûmen, 223
 el-Dürr el-mensûr, 227
 el-Dürr el-müntehab fi târihi memleketi Haleb, 204
 el-Dürr el-nazim fi'l-edebi ve'l-terâcim, 252
 el-Dürr el-nazim fi men tüsemâ bi Abdülkerim, 238
 Dürre-i nâdire, 370
 Dürret el-eslâk fi Devlet el-Etrâk, 199
 Dürret el-hicâl fi esmâ el-ricâl, 313
 el-Dürret el-mudiyye fi'l-devlet el-Zâhiriyye, 394
 el-Dürret el-muziyye fi sîret el-tret el-marziyye, 275
 el-Dürret el-mudiyye ve'l-arûs el-marziyye fi'l-şeceret el-nebeviyye, 226
 el-Dürret el-müdâne fi vekâyi el-Kinâne, 351
 el-Dürret el-semîne fi ahbâr el-Medîne, 161, 162
 Dürretü tâc el-resâil, 285

Dürret el-tâc, 370
 Düstür el-amel li islâh el-halel, 310
 Düstür el-vüzerâ, 250
 Düvel el-İslam, 187
 el-Düvel el-munkatia, 1333

- E -

Ecmel el-tevârih, 372
 Edâ' el-lâzim fi şerhi Maksûreti Hâzım, 252
 Edeb el-kâtib, 259
 Edeb el-semâ, 98
 Edeb el-tabîb, 83
 el-Edillet el-beyyinet el-nûraniyye fi mefâhir el-Devlet el-Hafsiyye, 394
 el-Ehâdis el-hisân fi fazl el-taylasân, 227
 Ehl el-mi'et ve sâ'idin, 188
 Ekber-nâme, 357, 364
 el-Eltâf el-hafiyye min el-sîret el-şerifet el-sultaniyye el-melikiyyet el-eşrefiyye, 157
 el-Emkine ve'l-cibal ve'l-miyâh, 110, 397
 Enbâü nücebâ el-ebnâ, 394
 Encyclopédie de l'Islam, 8
 Encyclopedy Britanica, 6
 Endelûs (Dergi), 175
 Endelûs tarihi, 74
 el-Enis el-mutrib ve Ravz el-kirtâs fi ahbâr el-Mağrib ve tarihi Medineti Fas, 252
 Enis el-müsâmirin, 312
 Ensâb el-eşraf, 33, 48, 49
 Envâr el-tenzil ve esrar el-te'vil, 169
 Envârü tevlik el-celil fi ahbâr Mısır ve tevsiki Beni İsmail, 397
 Envârü ulûm el-ecrâm fi'l-keşf an esrâr el-Ehram, 395
 el-Envâr el-zâhira ve'l-kevakib el-bâhira min el-Nücûm el-zâhira, 220
 el-Esâs fi menâkibi Beni'l-Abbas, 229
 Esas el-siyase, 133
 Es'ile ve ecvibe-i Reşidiyye, 235
 Esmâ el-müdellesin, 229
 Esmâü ruvât el-Sahabe, 122
 Esmâü ruvât el-Şia, 140
 Essai de numismatique de la collection de l'auteur; description, histoire, métrologie, 335
 Essai de numismatique seldjoukide, catalogue des monnaies seldjoukides et des mannaies de guelgues autres dynasties de l'Asie Mineure de la collection de l'auteur; description, histoire, métrologie, 335
 Esvâk el-Arab, 36
 el-Evâmir el-Alâiyye fi'l-umur el-Alâiyye, 166, 167

el-Evrak fi ahbâr Beni'l-Abbas ve eşarihim, 63, 119
 Eyyam el-Arab, 65
 Extractos de la Raihana Alcuttab, 253
 Ezhâr el-efkâr, 120
 el-Ezhâr fi fikh el-eimmet el-ethâr, 275
 Ezhar el-urûş fi ahbâr el-hubûş, 229

- F -

Fâkihiet el-hulefâ ve müfâkehet el-zurefâ, 216
 Fâkihiet el-zamân, 273
 Fâkihiet el-zamân ve müfâkehetü zevi'l-elbâbi ve'l-itan fi ahbâr men meleke'l-Yemen, 269
 el-Fâriyye fi mebdâ'i'l-Devlet el-Hafsiyye, 264
 el-Fâşûş fi ahkâmi Karakuş, 132
 Fatih kanun-nâmesi, 286
 Fezâil el-Hulefâ el-Râşidin, 120
 Fazâil el-Kuds, 122
 Fazâilü Mısır, 75, 76, 194
 Fazâil el-Şam, 200
 el-Fazl el-mezid alâ Buğyet el-müstefid, 278
 Ferâid el-fevâid, 203
 el-Fehreset el-mübâreke, 266
 el-Ferec ba'd el-şidde, 160
 Ferheng-i encümenârâ-yi nâsirî, 373
 el-Feth el-Kussî fi'l-feth el-kudsî, 124, 147
 el-Feth el-mübîn fi sîret el-sâdet el-Bûsâidiyyin, 394
 el-Feth el-rahmânî fi tarzi'l-Devlet el-Osmanî, 314
 Fetiḥ-nâme-i Rodos, 296
 Fetiḥ-nâme-i Sultan Mehmed, 395
 Feth-nâme-i Yemen, 345
 Fethü Mısır, 343
 el-Fevâid el-behiyye, 346, 395
 el-Fevâid el-müntekât min târihi sâhibi Hamat Ebi'l-Fidâ, 199
 el-Fevâid el-seniyye fi tehzib el-esmâ el-nebeviyye, 285
 Fevâid-i sultaniyye, 235
 el-Fevâid el-ziyaiyye, 245
 el-Fevâih el-miskiyye fi'l-fevâih el-Mekkiyye, 285
 Fevât el-Vefeyât, 195
 Feyz el-Mennân fi zikri Devleti Al-i Osman, 350
 Fezleketü akvâl el-ahyâr fi ilm el-târih ve'l-ahbâr, 305, 309, 319
 Fikarât-i târihiye, 334
 Fihrist (el-Tenesî'nin), 266
 Fihrist Kütüb el-Şia, 1, 390
 Fihrist el-tevârih, 372
 Fragmenta Historica arabica, 71, 72
 Fusûl-i hall ü akd usûl-i harc ü nakd, 300-301

el-Fusûl fi sîret el-Râsûl, 197
 el-Fûlk el-meşhûn fî ahvâli Muhammed b. Tûlun, 342
 Fûtûh el-Ahvaz, 37
 Fûtûh el-bûldan, 48, 49, 110
 Fûtûh el-Cezîre, 29
 Fûtûhu Ermeniyye, 37
 Fûtûhu Horasan, 39
 Fûtûh el-Habeşe (bk. Tuhfet el-zamân), 389
 Fûtûh el-Irak, 29
 el-Fûtûh el-kebîr ve'l-Ridde, 34
 Fûtûhu Mîsr ve'l-Mağrib, 45
 Fûtûh el-Şam, 29, 395
 el-Fûtûhât el-Murâdiyye fî'l-cihât el-Yemâniyye, 344
 Fûtûru zamân el-sudûr, 82, 123
 Füyûzât-ı muknâtiyye, 322
 - G / Ğ -
 Ğadk el-eskâr fî zîkr el-enhâr, 225
 GAL, 127
 Ğalalet el-zamân fî târihi Bulgar ve Kazan, 374
 Garib-nâme, 286
 Ğavâmîz el-sihâh, 193
 Ğayat el-eskâr, 275
 Ğayet el-emânî fî mehasini Bağdad Darüsselam, 399
 Ğayet el-matlûb fî târihi Beni Eyyub, 155
 Ğayet el-nihâye fî tabakât el-kurrâ, 207
 Ğayet el-uded fî ilm el-aded, 316
 Gazavat-ı Sultan Murad b. Muhammed Han, 391
 Gencîne-i sâyeğân, 320
 Geographia generalis in qua affectiones generalles telluris excautur, 324
 die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, 6
 Ğibtat el-nâzir fî tercemeti Abdülkâdir, 215
 Ğirbâl el-zamân, 276
 Gibb Memorial Series, 16, 71, 75, 114, 135
 GMS, 160
 Ğurar el-ferâid, 162
 el-Ğurar fî siyer el-mülûk ve ahbârihim, 67
 el-Ğurar el-hisân fî ahbâri ebna el-zamân, 356
 el-Ğurar fî siyer el-mülûk el-ahbârihâ, 70
 el-Ğusûn el-yâniya fî mehasini şuarâ el-miet el-sâbia, 174
 Gûlbin-i hanân, 334
 Gûldeste-i riyaz-ı ırfan ve vefeyatı danışverân-ı nâdiredan, 320
 Gûlşen-i hûlefâ, 318, 322

- H -

Habâyâ el-zevâyâ fî mâ fi'l-ricâl min el-bekâyâ, 352
 el-Haber an el-beşer, 210
 Habîb el-siyer fî ahbâri efrâd el-beşer, 248, 249
 Haçlı Seferleri Külliyyatı (RHC), 133, 141
 Hadâiku ahdâk el-ezhâr ve mesâbîhu envâr el-esrâr, 344
 el-Hadâik el-verdiyye fî menâkib el-eimmet el-zeydiyye, 267
 Hadikât el-ekâlim, 358
 Hadikat el-mülûk, 319
 Hadikat el-rüesâ, 325
 Hadikat el-vüzerâ, 319, 325
 Hadîs-i nev, 322
 Hakâik el-kelem fî târihi el-İslâm, 332, 333
 Hâlât el-Kâhira min el-âdât el-zâhira, 301
 el-Halkat el-ülâ min Târihi Nisâbur, 390
 Hamilet el-küberâ, 325
 el-Hamîs fî ahvâl el-nefs el-nefs, 345
 Harîdet el-acâib ve ferîdet el-ğarîb, 191
 Harîdet el-kasr ve cerîdet el-asr, 87, 125
 Hasâis el-Mustafâ, 192
 Haşiye alâ Usûl Öklides, 316
 Hat ve hattâtan, 301
 Hatrat el-tayf fî rihlet el-şitâ ve'l-sayf, 253
 el-Havâdis el-câmia ve'l-tecârib el-nâfia fî'l-miet el-sâbia, 238
 Havâdis el-dehr fî medâ'el-eyyâm ve'l-şuhûr, 220
 Havâdis el-zamân, 140
 Havâdis el-zamân ve enbâuhû ve vefeyat el-ekâbir ve'l-ayân min ebna'ihî, 184
 el-Hâvî, 179
 el-Hâvî'l-sağir, 205
 Hayat el-hayavân, 168, 169, 274, 289
 Hayret el-ukalâ, 284
 Hazrat el-nedîm min târihi İbn el-Adîm, 199
 el-Hefevât el-bâdire, 69
 Heft iklim, 358, 363
 Hekim-nâme, 328
 Hesperis Tamuda, 175
 Heşt bihişt, 14, 288, 299
 Hezar-efsâne, 62
 Hilyet el-evliyâ ve tabakât el-esfiyâ, 87, 122
 el-Hitât (bk. el-Mevâiz), 77, 121, 203
 Hitâtü Dimâşk, 225
 Hitat el-Kûfe, 37
 Hitâtü Mîsr, 76
 Hitây-nâme, 390
 Hızânet el-odeb, 36, 51
 Hikâyât el-etibbâ ve ilâcât el-edvâ, 148
 Hisab el-a'dâd el-hindî, 96
 Histoire des Beni Abd el-Vâd rois de Tlemsan, 258
 Histoire des Beni Zeyan rois de Tlemsan, 265
 Histoire de L'Espagne musulmane, 74

Histoire des Musulmans d'Espagne, 74, 175
 Histoire genealogique des Tartars, 368
 Historia Sarcenica, 150
 Historians of the Middle East, 8
 History of Nâdir-Şah, 370
 Huccâh li'l-hulefâ bi'l-Endelûs, 46
 Huccet el-hakk ale'l-halk, 132
 Hudûd el-âlem, 105
 Hulâsa, 324
 Hulâsat el-ahbâr fî beyâni ahvâl el-ahyâr, 249
 Hulâsat el-eser fî a'yân el-karn el-hâdi aşer, 349, 353
 Hulâsat el-iber fî sîreti Seyyid el-Beşer, 269
 Hulâsat el-itibâr, 325
 Hulâsat el-kelem, 344
 Hulâsat el-vefâ bi ahbâri Dâr el-Mustafâ, 277
 Hulâsat el-zehab el-mesbûk, 164
 Huld-i berin, 357
 el-Hulel el-sündüsiyye fî'l-ahbâr el-Tûniyye, 392, 396
 el-Hulel el-sündüsiyyet el-fasîha, 225
 el-Hullet el-siyerâ fî tabakât el-şuarâ, 172, 174
 Hurub el-İslâm, 44
 Husn el-muhâzara fî târihi Mîsr ve'l-Kâhira, 227, 229
 Hüdây-nâme, 13, 41, 42, 51
 Hümayun-nâme, 249
 Hüner-nâme, 305
 Hüsn el-menâkib el-seriyye min el-sîret el-zâhiriyye, 156
 - I / İ -
 el-İlânât alâ marifet el-hânât, 225
 İber el-a'sâr ve haber el-emsâr, 195, 205
 el-İber fî haberi men gâber, 186, 195, 205
 el-İber ve dîvan el-mübtedâ ve'l-haber, 260, 262, 263
 İbn Kesir tarihi, 283
 İbret-nâme, 358
 İcmâl-i Avrupa, 323
 el-İctihâd fî taleb el-cihâd, 197
 İğaset el-ümme bi keşf el-ğumme, 211
 el-İhâta fî târihi Granata, 254
 İhbârü ehl-el-zamân bi ahbâri Tûnis ve'l-Kayravan, 392
 İhbâr el-müstefid bi ahbâri Hâlid b. el-Velid, 344
 İhbâr el-ulemâ bi ahbâr el-hukemâ, 143
 İhdâ el-leîf min ahbâr el-Tâif, 398
 İhtilâf el-fukahâ, 53
 İhtisar el-Kıdh el-muallâ fî târihi el-muhallâ, 174
 İkbâl-nâme, 372
 İkbâl-nâme-i Cihangiri, 367
 el-İkd el-bâhir fî târihi Devleti Benî Tâhir, 278

İkd el-cevahir fî sîret el-Melik el-Zâhir Berkuk, 203
 el-İkd el-fâik fî uyûni ahbâr el-Dünyâ ve mehasinü târihi el-halâik, 162
 İkd el-cümân fî târihi ehl el-zamân, 217, 218
 el-İkd el-manzûm fî rihlet el-Rûm, 351
 el-İkd el-munaddad fî menâkibi Âl-i Muhammed, 356
 el-İkd el-müzehheb fî tabakâti hamelet el-mezheb, 201
 el-İkd el-semîn fî esmâi mülûk el-Yemen el-müteahirin, 270
 el-İkd el-semîn fî târihi el-Beled el-Emîn, 274
 el-İkmâl fî'l-mü'tefil ve'l-muhtelif min el-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb, 91
 İkmâlü Tehzîb el-Kemâl fî esmâ' el-ricâl, 192, 195, 201
 el-İktifâ fî meğazi'l-Mustafâ ve'l-selâset el-hulefâ, 171
 İktifâ el-Vefâ bi ahbâri Dâr el-Mustafâ, 277
 el-İktirâh fî usûl el-nahv, 227
 el-İ'lâm bi senn el-hicret ilâ'l-Şam, 222
 el-İ'lâm bi a'lâmi Beledullah el-Harâm, 344
 el-İ'lâm bi târihi ahl el-İslâm, 212
 el-İ'lâm bi vefeyât el-a'lâm, 188
 İ'lâm el-verâ bi men veliye nâiben min el-Etrak bi Dimâşk el-Şam el-Kübrâ, 342
 İ'lâmü ebna el-dehr bi ahvâli Mâverâünnehr, 374
 el-İ'lân bi'l-tevhîh li men zemmi el-târih, 2, 224
 el-İlmâm bi men fi arz el-Habeşe min mülûk el-İslâm, 211
 el-İlmâm ve'l-siyâse, 47
 İmtâ' el-esmâ fî mâ li'l-Rasûli min el-hafadeti ve'l-etbâ, 210
 el-İnbâ an el-enbiya ve târihi el-hulefâ, 77
 el-İnbâ fî târihi el-hulefâ, 114
 İnbâ' el-gumr bi ebna' el-umr, 214, 215, 223
 İnbâ el-hesr fî ebna' el-asr, 223
 el-İnbâh alâ kabâil el-ruvât, 91
 İnbah el-ruvat ilâ ebna' el-nuhât, 143, 144
 İnsan el-uyûn, 226
 el-İntikâ fî fadâil el-selâset el-eimmet el-fukahâ, 91
 el-İntisâr fî'l-emsâr, 203
 İrşad el-erib, 64, 135
 İrşad el-hayârâ ilâ târihi el-Yûnân ve'l-Rûm ve'l-Nasârâ, 309
 İrşad el-sâlik ilâ menâkib el-İlmâm Mâlik, 226
 İsbât el-müneccimin, 149
 el-İsâbe fî levâzım el-kitâbe, 208
 el-İsâbe fî temyiz el-Sahâbe, 213
 Is'âf el-mubatta' bi ricâl el-Muvatta', 229
 İskender-nâme, 131, 284
 İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler, 61, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 109, 110, 159

İslâm tarihi (P. Hitti), 74
 İslamic Research Association Miscellany, 85
 İstatistik ve coğrafya, 338
 el-İstîab fî marifet el-Eshâb, 91
 el-İstîsâr fî neseb el-Ensâr, 393
 el-İstîhrâc fî ahkâm el-harâc, 200
 el-İstiksâ li ahbârî düvel el-Mağrib el-Aksâ, 398
 İstinşak el-üns min nefehâtî riyâz el-kuds, 200
 el-İşâra ilâ adâb el-vizâra, 255
 el-İşâra ilâ sîret el-Mustafâ ve âsârî men ba'dehû min el-hulefâ, 192
 el-İşârât ilâ emâkin el-ziyârât, 341
 el-İşârât ilâ mâ vakaa fî'l-Minhâc min el-esmâ ve'l-emâkin ve'l-lügât, 201
 el-İşârât ilâ marifet el-ziyârât, 132
 l'tâb el-küttâb, 172
 İthâfû ehl el-zamân bi ahbârî mülûkî Tûnis ve ahd el-emân, 392
 el-l'tibâr, 325
 el-l'tibâr fî'l-tevârih ve'l-âsâr, 399
 el-ltkân fî ulûm el-Kur'an, 229
 İttiâz el-hunefâ bi ahbâr el-eimmet el-Fâtumiyyûn el-hulefâ, 210
 el-ltisâl fî muhtelif el-nisbe, 192
 İzâh el-meknûn, 308

- J -

JESHD, 127
 JA, 110, 114, 133, 251, 266, 304

- K -

Kâbus-nâme, 318
 el-Kâfiye, 245
 el-Kalâid el-cevheriyye fî târih el-Sâlihiyye, 342
 Kalâid el-cümân fî'l-târîf bi kabâilî Arab el-zamân, 206
 Kalâid el-ikyân, 191
 Kalâid el-ıkyan fî fazâilî Âl-i Osmân, 347
 Kalâid el-ıkyân ve mehâsin el-a'yân, 86, 112
 Kam' el-muâriz fî nusrati İbn el-Fâriz, 226
 el-Kâmil fî marifet el-ricâl, 162
 el-Kâmil fî'l-târih, 138, 139, 164, 271, 385
 el-Kâmil fî zuafâ el-ricâl, 392
 Kâmûs el-a'lâm, 337
 Kâmûs-ı arabî, 337
 Kâmûs el-etubbâ ve nâmûs el-elibbâ, 395
 Kâmûs-ı fransavî, 337
 el-Kâmûs el-muhit, 328
 Kâmûs-ı riyaziyyat, 339
 Kâmûs-ı türki, 337
 el-Kand fî zikri ulemâi Semerkand, 397
 Kânun el-dünyâ, 343
 el-Kânûn el-mesudî, 105

Kânun-nâme, 310
 el-Kasd ve'l-emem fî'l-târîf bi usûl el-Arab ve'l-Acem, 91
 Kasidet el-bür'e, 261
 el-Kâşif fî esmâ' el-ricâl, 188
 Katf el-ezhâr min el-Hitât ve'l-âsâr, 350
 Kathâsarit Sagara, 364
 el-Kâvî fî târih el-Sehâvî, 224
 Kavânîn-i Âl-i Osmân ve hulâsa-i mezâmîn-i defter-i divân, 303
 Kavânîn el-devânî, 131
 Kavanin el-vizâre, 89
 Kelile ve Dimne, 41
 el-Kemâl fî esmâ el-ricâl, 214
 el-Kemâl fî marifet el-ricâl, 128, 161
 Kenz el-ahbâr ve lakh el-efkâr, 300
 Kenz el-ahyâr fî marifet el-siyerî ve'l-ahbâr, 270
 Kenz el-dürer ve camî el-gürer, 182
 Kenz el-muvahhidin fî sîreti Salâhaddin, 140
 Keşfü esrâr el-Bâtuniyye, 271
 Keşf el-esrâr el-ilmîyye bi Dâr el-Darb el-Misriyye, 392
 Keşf el-ğitâ an el-ebâr bi ağılâtî tevârihi Bulgar, 374
 Keşf el-ğitâ an hakâ'ik el-tevhîd ve akâid el-muvahhidîn ve zikru a'yân el-eimmet el-Eşariyyin, 275
 Keşf el-kinâ' el-me'î min mübhemât el-esâmi ve'l-künâ, 218
 el-Keşf ve'l-beyân fî havâdis el-zamân, 140
 Keşf el-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünun, 235, 308, 309, 339
 Ketâibü a'lâm el-ahyâr min fukahâ mezheb el-Nu'mân el-Muhtâr, 345, 346
 el-Ketîbet el-kâmine fî men lekînâhû bi'l-Endelûs min şüarâ el-mi'et el-sâmine, 255
 el-Kevâkib el-derârî, 197
 el-Kevâkib el-dürriyye fî'l-menâkib el-Bedriyye, 206
 el-Kevâkib el-dürriyye fî menâkibi İbn Teymniyye, 347
 el-Kevâkib el-dürriyye fî'l-sîret el-Nûriyye, 213
 el-Kevâkib el-sâira fî ahbârî Misr ve'l-Kâhira, 350
 el-Kevâkib el-sâira fî a'yân el-miet el-âşira, 351
 Kısas el-enbiyâ, 219
 Kulâdet el-nahr fî vefayâtü a'yân el-dehr, 279
 Kırım ve Kafkas tarihçesi, 334
 Kısas-ı enbiyâ ve tevârih-i hulefâ, 334
 Kıyâfet el-insâniyye fî şemâil el-Devlet el-Osmâniyye, 305
 Kıta min Kitâb el-mesâlik ve'l-memâlik, 391
 el-Kifâye ve'l-i'lâm fî men veliye'l-Yemen ve sennehâ min mülûk el-İslâm, 273
 Kih-nâme, 41
 Kilve tarihi, 356

Kimya-i saâdet, 123
 Kitâb el-Ağânî, 64, 65, 119
 Kitâb el-atvâl, 180
 Kitâbü Bağdad, 49
 Kitâb-ı bahriyye, 291, 292
 Kitâb el-buhalâ, 183
 Kitâb el-büldân, 51, 52, 99, 105
 Kitâb el-câmî, 197
 Kitâb el-cem' ve'l-beyân fî ahbâr el-Kayravan ve fî men fihâ ve fî sâiri bilâd el-Mağrib min el-mülûk ve'l-a'yân, 126
 Kitâb el-Cemel, 29, 38
 Kitâb el-Cemel ve masîru Aişe ve Ali, 34
 Kitâb el-coğrafya, 174
 Kitâb el-coğrafya ve mâ zekerahû'l-hukemâ fihâ min el-umrân, 396
 Kitâb el-devle, 37
 Kitâb el-diyyârât, 65, 398
 Kitâb-ı Diyarbekriyye, 246
 Kitâb el-düvel, 135
 Kitâb el-ef'âl, 73
 Kitâb el-ekâlîm, 36
 Kitâb el-emval, 39
 Kitâb el-ensab, 114, 139
 Kitâb el-esmar, 62
 Kitâb el-esnâm, 36
 Kitâb el-evâil, 228
 Kitâb el-evsat, 61
 Kitâb el-Fahrî, 64, 233, 234
 Kitâb el-fihrist, 1, 36, 62, 84
 Kitâb el-fiten, 198
 Kitâb el-ğarak ve'l-şerak, 77
 Kitâb el-gayât, 234
 Kitâb el-harac, 38, 104
 Kitâb el-hitât (el-Kindi), 76
 Kitâb el-hisbe, 226
 Kitâbü Horasan, 37
 Kitâb el-ikfâde ve'l-itibâr, 137
 Kitâb el-iklîl, 39, 77, 78
 Kitâb el-ikmâl, 195
 Kitâb el-i'Yâm, 209, 353
 Kitâbü İsfahan ve ahbârûha, 66
 Kitâb el-itibâr, 83, 120, 325
 Kitâbü Kureys, 32
 Kitâb el-Külâb, 36
 Kitâb el-küttâb, 68
 Kitâb el-lehv ve'l-melâhî, 98
 Kitâb el-maârif, 47, 119
 Kitâb el-makâlât ve'l-diyyânât, 89
 Kitâb el-marife ve'l-târih, 390
 Kitâbü meâsiri ehli, 68
 Kitâb el-mebde ve'l-meâd, 135
 Kitâb el-mecrûhîn, 393
 Kitâb el-meğâzi, 16, 19, 23, 24, 25, 26, 29, 35
 Kitâb el-mesâlik, 32

Kitâb el-muhabber, 39
 Kitâb el-muktazab fî'l-ensâb, 136
 Kitâb el-müellifin, 49
 Kitâb el-mükâfee, 75
 Kitâb el-müşâmere fî ahbârî Harezmi, 89
 Kitâb el-nebât, 50
 Kitâbü nesebi Benî Abdşems, 65
 Kitâb el-neseb el-kebir, 36
 Kitâb el-rasad, 50
 Kitâb el-râyât, 46
 Kitâbü Bağdad, 49
 Kitâbü Ruger (el-Nûzhet el-müştak fî ihtirak el-afak), 108, 109
 Kitâbü Sakîf, 32
 Kitâbü Sıffin, 38
 Kitâb el-sila, 126
 Kitâb el-sikât, 28
 Kitâb el-siyâse (Kudame b. Cafer'in), 105
 Kitâb el-siyer, 266
 Kitâb el-şarâb, 98
 Kitâb el-tabakat, 29, 44
 Kitâb el-tabih, 98
 Kitâb el-ta'bîr, 216
 Kitâb el-tâci fî ahbâr el-Devlet el-Deylemîyye, 69, 397
 Kitâb el-taksâr fî cîdi zemeni allâmet el-esâr, 356
 Kitâb el-târih, 10, 33, 36, 44, 51, 339
 Kitâb el-tekmîl, 197
 Kitâbü Temim, 32
 Kitâb el-ticân, 23
 Kitâb el-vefeyat, 265, 265
 Kitâb el-vüzerâ ve'l-küttâb, 62, 64
 Kitâb el-Yemînî, 72
 The Kitâb-ı Yamînî, historical memories of The Amir Sabuktugan and Sultan Mahmud of Ghazne, 72
 Koçu Bey Risâlesi, 306
 Konya Mecmuası, 281
 Kudâtü Dimaşk, 230
 Kudât el-Kûfe, 37
 Kudâtü Misr, 75
 Kurrat el-uyûn fî ahbârî Bâbü Cîrûn, 342
 Kurrat el-uyûn fî ahbârî'l-Yemen el-meymûn, 279
 Kûnh el-ahbâr, 300
 Kûnh el-murâd fî ilm el-vefk ve'l-a'dâd, 244
 Künnâş, 180, 34
 el-Kûnûz el-mahfiyye fî sîret el-sûfiyye, 203
 Kütüb-i sitte, 128, 188, 195, 197

- L -

Larousse, 337

Lataf el-semer ve kataf el-simâr min terâcim a'yân el-tabakât el-ülâ min el-karn el-hâdî aşar, 351
 Lecture on arabic historians, 6
 el-Lemhat el-bedriyye fi'l-Devlet el-Nasriyye, 254
 el-Letaif fi ahbâr el-halâif, 177
 Letâifü ahbâr el-üvel fi men tesarrafе fi Mısır min erbab el-düvel, 349
 Letâif el-hakâik, 235
 Letâif el-maârif fi mâ li mevâsim el-sene min el-vazâif, 200
 el-Letaif el-rabbâniye ve'l-dürr el-cümân fi Devlet el-Sultan Osman, 350
 Letâif el-Zehra, 132
 el-Levâhuk el-nediyye, 267
 Levâmi el-nûr fi zulmeti Atlas Minor, 310
 Lezzet el-ahlâm, 179
 Linguae arab gramatika, 345
 Lisân el-mizan, 214
 Lutfi tarihi, 336
 Lübâb el-elbab, 159, 160, 247
 el-Lübâb fi marifet el-ensab, 116
 el-Lübâb fi tahrîr el-Ensâb, 228, 268
 el-Lübâb fi tehzîb el-Ensâb, 139
 Lübâb el-Lübâb fi tahrîr el-Ensâb, 228
 Lügât-i müşkilât-ı Vassâf, 239
 Lügât-i Vankuli, 322
 Lûma' el-kavânin el-muziyye fi devâvin el-diyâr el-Misriyye, 158
 - M -
 Mâ ittefeka lafzühü ve ifteraka müsemmâhü fi'l-emâkin ve'l-büldân, 391
 Mâ ravâhu'l-esâtîn fi adem el-m'ecî' ila'l-selâtin, 227
 Ma'din el-cevâhir bi târih el-Basra ve'l-Cezâir, 397
 Mağâni'l-ahyâr fi esmâ' el-ricâl bi Maânî'l-âsâr, 218
 el-Mağrib el-arabî fi'l-asr el-vasit, 254
 Mahâbârata, 364
 el-Mahsûl fi ensâb el-Rasûl, 273
 Makâlâtü ehl el-milel ve'l-nihal, 90
 Makamât-ı Mahmûdî, 81
 el-Makâmât el-Rûmiyye, 352
 el-Makâsîd el-nahviyye fi şerhi şevâhid şürûh el-Elfiyye, 217, 218
 Makâtîl el-tâlibiyyin, 267
 Maktelü Hüseyin, 34
 el-Ma'lûma, 254
 el-Manâkıb el-Mezzyediyye fi ahbâr el-mülûk el-esediyye, 391
 Mappae Arabicae, 103, 109

Ma'rifet el-Tâbiin, 189
 Marifetü ulemâi ehli Cürçan, 399
 Ma'rûzât, 333, 344
 Masâdirü târih el-Yemen fi'l-asr el-İslâmî, 5
 Masâlih el-ebdân ve'l-enfûs, 100
 el-Maşrik Mecmuası, 342
 Matla' el-neyyireyn fi şiret el-Umareyn, 120
 Matla' el-sa' deyn ve mecma el-bahreyn, 245
 el-Matlûb el-hânî fi'l-sefer el-Sultânî, 344
 Matmah el-enfûs ve mesrah el-teenntûs fi mülâhi ehl el-Endelûs, 86, 112
 Matmah el-vâcid fi tercemet el-vâlid el-mâcid, 355
 el-Masûl fi târihi ulemâ el-Endelûs, 126
 May İdris tarihi, 356
 Mazhar el-takdîs bi zehâbi Devlet el-Fransis, 329, 355, 356
 Meâlim el-îmân fi marifeti ehl el-Kayravan, 265
 Meâni'l-âsâr, 218
 Meânî ehl el-beyân min vefeyât el-a'yân, 199
 Meâsir-i Âlemgîrî, 369
 Meâsir el-inâfe fi meâlim el-hilâfe, 206
 Meâsir el-mülûk, 250
 Meâsir el-ümerâ, 358
 Mecâlis el-nefâis, 247
 Mecelle, 334
 Mecellet el-Arab, 200
 Mecellet el-nisâb, 327
 Mecellet el-Târihiyyet el-Misriyye, 350
 Mecma el-âdâb fi mucem el-elkâb (Mecma el-âdâb el-müretteb alâ mucem el-esmâ fi mucem el-elkâb), 238
 Mecma el-ahbâb ve tezkiratü üli'l-elbâb, 87, 195
 Mecma-i ensâb el-meslek, 241
 Mecma' el-fusahâ, 373
 Mecma' el-tevârih, 365
 el-Mecmû el-mübârek (Târih el-câmî),
 Mecma' el-müesses li'l-Mü'cem el-müfehres, 215
 el-Mecmû el-müfterak, 108
 Mecmua (Zübdet el-tevârih adıyla bilinen eser), 365
 Mecmûat el-hey'et el-kadîme ve'l-cedîde, 323
 Mecmûat el-tevârih, 243, 248
 Meâdin el-zeheb fi tarih el-mülûk ve'l-hulefâ ve zevî'l-rûteb, 140
 el-Medhal fi'l-târih, 4
 Medinet el-ulûm, 295
 Meşâhir el-tevârih, 242
 Mehâsin el-ezhâr fi menâkıb el-İtrar el-athâr, 267
 Mehâsin el-âsâr ve hakâyik el-ahbâr, 328
 Mehâsin el-edeb, 302
 el-Mehâsin ve'l-ezdâd, 302
 el-Mekâbir el-meşhûra ve'l-meşâhid el-mezûra, 164
 Mekârim el-ahlâk, 249

Mektûl el-fürsân, 39
 Mektûl el-tâlibiyyin, 65
 Mektep-i tarih ve et' archéologie hommağе à q. Marçais, 254
 Melek-nâme, 81, 82
 Men usûbe bi men ismuhû Ali, 133
 Menâhil el-safâ fi ahbâr el-mülûk el-şurafâ, 389
 Menâkıb el-ârifin, 282
 Menâkıbû Bağdad, 238
 Menâkıbû Cünd el-hilâfe ve fazâil el-Etrâk, 40
 Menâkıbû Emirülmü'min Ömer b. el-Hattab, 122
 Menâkıb-i hünveran, 301
 Menâkıb el-İmâm el-Şafîi ve tabakâtü eshâbihi, 212
 Menâkıbû Ma'ruf el-Kerhî, 122
 Menâkıb-i Melâmiye-i Bayrâmiye, 327
 el-Menâkıb el-nûriyye, 133
 Menâkıbû Ömer b. Abdulaziz, 122
 Menâkıb el-Şafîi, 77, 90
 Menâkıb-nâme, 286
 Menâzil el-arz zât el-tûl ve'l-arz, 132
 el-Menâzil ve'l-diyar, 120
 el-Menhec el-ahmed fi terâcimi eshâb el-İmâm Ahmed, 230
 Menhel el-evliya ve mesreb el-asfiyâ min sâdât el-Mevsûl el-Hadbâ, 396
 el-Menhel el-sâfi ve'l-müstevfi ba'd el-Vâfi, 217, 220
 el-Mensûr ve'l-manzûm, 50
 Merâsid el-ittilâ', 136
 Merc el-zühûr fi vakâyi el-dühûr, 232
 el-Merhamet el-ğaysiyye fi'l-tercemet el-Leysiyye, 215
 Merv şehri tarihi, 114
 Merzûban-nâme, 217
 el-Mesâfet el-seniyye fi ihtisâr el-rihlet el-Abderiyye, 204
 el-Mesîra fi halli müşkil el-sıra, 226
 Mesâlik el-ebşâr fi memâlik el-emsâr, 190, 191, 206
 Mesâlik el-memâlik ve suver el-ekâlim, 242
 el-Mesâlik ve'l-memâlik, 97, 98, 99, 100, 107, 108
 el-Mesâlik ve'l-memâlik fi acâib el-Yemen ve Cezîret el-Arab ve esmâi bilâdihâ, 77
 Meskûkât-i kadîme-i İslâmiye katalogu, 335
 Meskûkât-i Türkmaniye Katalogu, 335
 Mesnevî, 372
 Meşâhîrû büyütlât el-Fas, 259
 Meşâhîrû ulemâ el-emsâr, 393
 Meşârib el-tecarib ve gavârib el-ğarâib, 116
 el-Mesrik Mecmuası, 112, 293
 el-Mesryeha, 122
 Meşyehatü Bedreddin b. Cemâa, 183
 el-Metâli el-bedriyye fi'l-menâzil el-rûmiyye, 351

La Méthode pour apprendre facilement la géographie, 323
 el-Metîn, 74
 el-Mevâriz ve'l-i'tibar fi zikr el-hutat ve'l-âsâr, 209, 290
 Mevâid el-nefâis fi kavâid el-mecâlis, 302
 Mevlid el-Nebi, 29
 el-Mevrid, 51
 Mevrid el-letâfe fi men veliye'l-sultanat ve'l-hilâfe, 221
 Mevzûât el-ulûm, 295
 Meydan el-sâbîkin, 171
 Miftâh-ı cennet, 297
 Miftâh el-iber, 332
 Miftâh el-seade ve misbâh el-siyâde, 71, 295
 Miftâh el-tefâsir, 235
 el-Milel ve'l-nihal, 219
 el-Mineh el-rahmâniyye fi'l-Devlet el-Osmâniyye, 350
 el-Minhâc fi ahkâm el-harâc, 127
 Mir'at el-âlem, 365
 Mir'ât-ı âlem, 369
 Mir'at el-avâlim, 301
 Mir'at el-cenân ve ibret el-yekzân fi marifeti havâdis el-zamân, 271, 272, 276
 Mirât-ı Cihan-nümâ, 369
 Mir'at el-ebdân fi teşrihi âzâ el-insân, 329
 Mir'at el-edvâr, 299
 Mir'at el-makâsîd fi def' el-mefâsid, 331
 Mir'at el-safâ, 311
 Mir'at el-selâtin, 372
 Mir'ât-ı târih-i İslâm, 336
 Mir'at el-zamân fi târih el-a'yân, 19, 144, 177, 272
 Mir'at el-zaman fi târihi Zebîd ve'l-Aden, 273
 Mirchondi Histeria Gasnevidarum, 365
 Mirkât el-cihâd fi târihi Melik Dânişmend Ahmed ve evlâdihî, 301
 el-Misbâh el-muzî fi hilafet el-Müstezi, 122
 Miscelanea des estudios y textos arabes, 172
 Miyâr el-düvel ve misbâr el-milel, 323
 Miyâr el-ihtiyâr fi zikr el-meâhid ve'l-âsâr, 255
 Mizân el-hakk fi ihtiyâr el-ehakk, 310
 Mizân el-i'tidâl, 187, 195, 214
 Mizân el-i'tidâl fi nakd el-ricâl, 187, 195
 Mizmâr el-hakâyik ve sirr el-halâynk, 134
 MOD, 337
 MOG, 285
 Mohaç-nâme, 296
 Mohammed in Medina, 29
 el-Mu'essal, 114
 Mu'cem el-büldân, 115, 135, 136, 365
 Mu'cemü eshâb el-Kâdî el-Sadeff, 172
 Mu'cemu mâ ista'cem, 107
 Mu'cem el-mahtûtat el-matbûa, 5

Mu'cem men vâfekat künyetuhü künyete zevcihi
min el-Sahâbe...., 171
Mu'cem el-müerrihin el-Dimaşkıyyîn, 5
el-Mü'cem el-mütercem, 145
Mu'cem el-şuarâ, 163, 164, 395
Mu'cem el-şüyüh, 114, 118, 160, 171, 183, 188,
196, 198, 199, 219, 238
el-Mücerred fi menâkib el-İmam Ahmed, 93
el-Mu'cib fi ahbârî Mağrib, 170
Mufaddaliyyat şerhi, 36
el-Muğnî fi'l-zuafâ ve'l-metrûkîn, 189
el-Muğrib, 75
el-Muğtâlûn min eşraf el-câhiliyye ve'l-İslâm, 39
el-Muhammedûn min el-şuarâ, 143, 144
Muhassalü efkâr el-mütেকaddimin ve ârâ el-
müteahhirîn min el-ulemâ ve'l-hukemâ
ve'l-mütেকellimîn, 261
el-Muhtî fi ilm el-eflâk ve'l-ebhur, 292
Muhtâr el-ahbâr, 177
el-Muhtâr fi zikr el-hıtat ve'l-âsâr, 77
el-Muhtâr min menâkib el-ahyâr, 129
el-Muhtâr min Mir'ât el-zamân, 177
el-Muhtâr min Muhtasari Târihi Bağdad, 79
el-Muhtâr min nevâdir el-ahbâr, 211
el-Muhtâr min Resâilî Ebî İshak el-Sâbî, 70
el-Muhtâr min Uyûn el-tevârih, 202
el-Muhtâr el-müzeyyel alâ Târihi İbn el-Neccâr,
198, 274
Muhtârû târih el-Mağrib, 140
Muhtasarü Cüheyne el-ahbâr fi mülûk el-emsâr,
285
el-Muhtasar fi ahbâr el-beşer, 179
el-Muhtasar fi hisâb el-cebr ve'l-mukâbele, 96
el-Muhtasar fi ilm el-târih, 1
Muhtasar el-Kâmil fi'l-zuafâ, 211
Muhtasar el-letâif el-seniyye fi'l-tevârih el-mülûk,
180
el-Muhtasar el-muhtâc ileyh min Târihi İbn el-
Dübeyşî, 188
Muhtasarü Nusrat el-İslâm ve'l-sürûr, 322
Muhtasarü Sîret el-Memûn el-Batâihî, 157
Muhtasarü Siyer el-evâil ve'l-mülûk, 141
Muhtasarü tabakât el-fukahâ, 397
Muhtasarü tabakât el-Hanâbile, 230
Muhtasar el-târih, 170
Muhtasarü tarih el-düvel, 154
Muhtasarü târih el-İslâm, 208
Muhtasar-ı zeyl-i Atâî, 327
Muid el-niam ve mübîd el-nikam, 196
Mukaddime, 251, 259, 260, 262, 263, 333, 387,
388
Mukaddime fi târihi Sadr el-İslâm, 4
Muizz el-ensâb fi şecereti selâtinî Moğol, 244
el-Mukaffâ fi terâcimi ehli Mısır ve'l-vâridine
ilayhâ, 210

el-Mukni' min ahbâr el-mülûk ve'l-hulefâ ve
vülâti Mekke, 274
el-Mukniat el-sâ'il an el-maraz el-hâil, 254
el-Muktebes fi târih el-Endelûs, 73
el-Muktefâ fi'l-târih, 183
el-Muktefâ min sîret el-Mustafa, 198, 199
el-Mu'nis fi ahbârî İfrikiyye ve Tûnis, 392
el-Muntazam fi bed' el-dünyâ ve târih el-ümem,
232
el-Muntazam fi târih el-ümem, 122
el-Murassa' fi'l-benîn ve'l-benât, 129
el-Mu'rib an bazı acâib el-Mağrik, 110
el-Mu'rib an sîreti mülûki ehl el-Mağrib, 126
el-Mu'rib fi hulâ'l-Ma'rib, 173
el-Mu'rib el-mübeyyin an mâ tezamannehü'l-Enis
el-mutrib ve Ravzat el-nesrin, 252
el-Musannef el-nefis fi nesebi Beni İdris, 127
el-Muşrik fi hulâ'l-Meşrik, 174
el-Mutavvel fi târih el-karn el-evvel, 225
el-Muvatta, 195, 260
Mübeyyin, 359
el-Mübtedâ ve kısas el-enbiyâ, 23
Mücmel el-tevârih, 82
Mücmel el-tümâr, 305
el-Müctelâ fi ahbârî Ebî'l-Alâ, 219
el-Müdevvene, 265
Müellefât el-Safedî, 194
Müfâharetü Mâleka ve Selâ, 253
Müfâkehet el-hullân fi havâdis el-zamân, 342
Müferric el-kürûb, 121, 145, 155, 270
el-Müfid fi ahbârî Zebid (Tarih-i Yemen), 116,
117
Mühezzeb el-ravzat el-feyhâ fi tevârih el-nisâ, 399
Mülehas el-tevârih, 372
Mülehasu Tenbih el-tâlib ve irşad el-dâris, 342
el-Mülûk el-mütevvece min Himyer ve ahbârihim,
23
Mülûk el-tavâif, 175
Mülûk ve'l-vüzerâ, 68
el-Münemmak fi ahbârî Kureys, 39
Münşeat, 235, 244, 302, 321, 370
Münşeat el-Sâbî, 69
Münşeat el-selâtin, 297
Müntehab-ı Târih-i Vassaf, 249
Müntehab el-tevârih, 365
Müntehab el-Tezkire fi'l-târih, 211
Müntekâ Megâzi'l-Vâkıdî, 216
el-Müntekâ min Târihi İbn Asâkir, 213
Münyet el-fudalâ fi tevârih el-hulefâ ve'l-vüzerâ,
233
Münyet el-üdebâ fi târih el-Mavsil el-Hadbâ, 399
el-Münye ve'l-emel fi şerh el-milel ve'l-nihal, 275
Mürîl-tevârih, 326
Mürûc el-fürûs fi hurûci Beybağarûs, 199
Mürûc el-zeheb, 61

Müşameret el-ahbâr ve müşayeret el-ahyâr
(Tezkire-i Aksarâyi), 281
el-Müşhib fi garâib el-Mağrib, 173
Müsîr el-garâm ilâ ziyâret el-Kuds ve'l-Şâm, 230
el-Müsned, 195, 197
el-Müstefâd, 162
Müstefâd el-ahbâr fi târihi Kazan ve Bulgar, 374
Müstefâd el-ahbâr ve hediyyet el-ârifin, 374
Müşâhedâtü Lisâneddin İbn el-Hatib fi bilâd el-
Mağrib ve'l-Endelûs, 253
Müşâkelet el-nâs li zamânihim, 52
el-Müştebih fi esmâ el-ricâl, 188
el-Müşterik vaz'an ve'l-muhtelif vak'an, 176
Mütâlâa-nâmeler, 334
el-Müteceddidât (el-Muyâvemât veya el-
Mâcereyât), 121, 209
el-Mütelif ve'l-muhtelif, 39, 192
el-Mütefik ve'l-müfterik fi esmâi ricâl el-hadis,
90, 162
el-Müzhir, 227
Müzil el-melâm fi ahkâm el-enâm, 262
- N -
Nâdiret el-mehârib, 302
Nâdirşah tarihi, 370
Naimâ tarihi, 322
el-Nakd bi acmi mâ üşkile min el-hıtat, 127
Nakd el-şîr, 105
Nâme-yi hured-efzâ, 365
Nasihat el-selâtin, 302
Nâsih el-tevârih, 373
Nasihat el-vülât el-hâdiye ile'l-necât, 267
el-Nasr el-kâhir fi'l-feth el-zâhir, 2
Nayl el-avtâr, 356
Nazm el-cevahir, 79
Nazm el-cüman, 397
Nazm el-cümân fi tabakâti eshâbi imâminâ el-
Nu'mân, 202, 203
Nazm el-dürer fi'l-târih ve'l-siyer, 155
Nazm el-dürer ve'l-ıkyân fi beyânî şerefi Beni
Ziyân, 265
Nazm el-dürer el-nâsia fi şuarâi ehl-miet el-sâbia,
238
Nazm el-ıkyân fi a'yân el-a'yân, 228
Nazm el-kur'an, 100
Nazmü sîret el-Mü'eyyed, 207
Nazm el-sülûk fi müşameret el-mülûk, 285
Nebâhet el-beled el-hâmil bi men veradehü min
el-emâsil, 393
el-Necm el-sâkıb fi eşref el-menâkıb, 199
Nefehât el-nesrin fi muhabbeti İbn Şebri, 252
Nefehât el-nesrin ve'l-reyhan fi men kâne li
Trablus min el-a'yân, 397

Nefehât el-nesriyye ve'l-lemhat el-meriniyye,
259
Nefehat el-üns, 86, 245, 246
Nefh el-tib min ğusn el-Endelûs el-ratib ve zikru
vezirihâ Lisâneddin İbn el-Hatib, 254, 348
el-Nefhat el-miskiyye fi'l-rihlet el-Mekkiyye, 174
Nefhat el-reyhane ve reşhat el-tıla' el-hâne, 354
Nefset el-masdûr fi fütûri zamân el-sudûr ve
zamân fütûr el-sudûr, 161
el-Nehc el-meslûk fi siyâset el-mülûk, 127, 318
el-Nehc el-sedîd ve'l-dür el-ferîd fi mâ ba'de
Târih-i İbn el-Amid, 150
Nekt el-himyan, 194
Nesâm el-mehabbe, 246
Neseb el-Ensar, 18
Nesebü ba'z el-Sahabe ve'l-eşraf min mülûki
Lemtune ve'l-Muvahhidin, 229
Nesebü fihul el-hayl fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm, 36
Nesebü Kureys ve ahbâruhâ, 40
Nesebü Maad ve'l-Yemen el-kebir, 36
Neseb el-nebit, 18
Nesim el-riyâz, 352
Nesir el-cümân fi şî'ri men nazameni ve iyyâhü'l-
zamân, 258
Nesiru efrâd el-cümân fi nazmi fihul el-zamân,
259
Neş'et el-tedvin el-târihi ind el-Arab, 3
Neş' el-ezhâr fi acâib el-aktâr, 232
Neş' el-arf fi nübela el-Yemen ba'd el-elf, 395
el-Neş' fi'l-târih, 221
Neş' el-mehâsin el-ğaliye fi fazl el-meşâyih el-
sûfiyye, 272
Neş' el-mehâsin el-Yemâniyye fi hasâis el-Yemen
ve neseb el-Kahtâniyye, 272
Neş' el-reyhân fi tarih el-Beled el-Emîn, 390
Neşvet el-tarab fi târihi cahiliyyet el-Arab, 174
Netâic el-vukuât, 395
Nevâbig el-kelim, 328
Nevâdir el-ahbâr fi menâkib el-ahyâr, 295
Nevâdir el-mahtutât, 397
el-Nevâdir el-sultâniyye fi'l-mehâsin el-
Yûsufiyye, 141
Neyl el-lbtihâc, 356
el-Nihâye, 129
Nihâyet el-dirâyât fi esmâi ricâl el-kuraât (Tabakât
el-kurrâ), 207
Nihâyet el-erab fi fûnûn el-edeb, 180, 181
Nihâyet el-erab fi ma'rifeti ensâb el-Arab, 206
Nihâyet el-rûbe fi taleb el-hisbe, 128
Nisâbur tarihi, 115
Nusret el-fetre, 82, 123
Nizâm el-tevârih, 169
el-Nizâ' ve'l-tehâsum fi mâ beyne Beni Ümeyyete
ve Beni Hâşim, 211
Notes d'histoire al-mohade, 175

Nuhbet el-vekâyi, 336
 Nusret el-İslâm ve'l-sûrûr fi tahriri Atlas Mayor, 314
 Nusret-nâme, 301
 Nusûs min ahbârî Mısır, 390
 Nûbezûn tarihiyye, 211
 el-Nûcûm el-dûriyye fi'l-suârâ el-Mısıriyye, 157
 el-Nûcûm el-zâhira fi hulâ hazrat el-Kâhira, 391
 el-Nûcûm el-zâhira fi mülûki Mısır ve'l-Kâhira, 220,290
 el-Nûdemâ ve'l-cülesâ, 98
 el-Nûket el-asriyye fi ahbâr el-vûzera el-Mısıriyye, 116
 Nûr el-kabes el-muhtasar fi ahbâr el-nuhât ve'l-üdebâ ve'l-suârâ, 391
 Nûzhet el-ahbâr, 297
 Nûzhet el-ebsâr, 270
 Nûzhet el-ebsâr ve cüheyne el-ahbâr, 349
 Nûzhet el-efkâr ve ravzat el-ahbâr, 276
 Nûzhet el-elibbâ fi tabakât el-üdebâ, 392
 Nûzhet el-enâm fi târih el-İslâm, 202
 Nûzhet el-enzâr fi fazli ilmey el-târih ve'l-ahbâr, 399
 Nûzhet el-ervâh ve ravzat el-efrâh, 398
 Nûzhet el-esâtîn fi men veliye Mısır min el-selâtin, 389
 Nûzhet el-ezhâr fi zikri el-eimmet el-zeydiyyet el-athâr, 267
 Nûzhet el-hâdî bi ahbârî mülûk el-karn el-hâdî, 356
 Nûzhet el-kulûb, 240,241
 Nûzhet el-mâlik ve'l-memlûk, 194
 Nûzhet el-nâzir ve rahat el-hâtir, 155
 Nûzhet el-nâzirîn fi târihi men veliye Mısır min el-hulefâ ve'l-selâtin, 347
 Nûzhet el-nevâzır fi Ravz el-menâzir, 204
 Nûzhet el-nûfûs ve'l-ebdân, 221
 Nûzhet el-nûfûs ve'l-ebdân fi tevârîh el-zaman, 223,397
 Nûzhet el-nûzzâr fi kuzât el-emsâr, 201
 Nûzhet el-rifâk an şerhi hâl el-esvak, 225
 Nûzhet el-seniyye fi ahbâr el-hulefâ el-Mısıriyye, 394
 Nûzhet el-uyûn fi târihi tavâif el-kurûn, 268
 Nûzhet el-verâ fi târihi Ümm el-Kurâ, 162
 Nûzhet el-zaman fi havâdisi Arabistan, 356
 Nûzhet el-zurefâ ve tuhfet el-hulefâ, 268
 - O -
 Oğuz Destanı, 182,283
 Oğuz-name, 235,368
 Omara du Yemen, 117
 Oriens, 83
 Orta Asya Hanları tarihi, 358

Osmanlı Devleti tarihi, 332
 Osmanlı müellifleri, 338
 Osmanlı tarihi, 317,333,336
 - P -
 Padişah-nâme, 369
 Part Orient, 150
 Peçevi tarihi, 307
 Le Péninsule Ibérique au Moyen Age, 108
 Professor M. Shafi' Presentation volume, 85

- R -
 RAAD, 109,225
 Ra' el-ısr an kuzât Mısır, 150, 215,224
 Râhat el-sudûr ve âyet el-sûrûr, 126
 Râhib-nâme (el-Dürr el-meknûn fi'l-fülk el-meshûn), 328
 Rajataranginî, 365
 Rakm el-hulel fi nazm el-düvel, 254
 Ramâjâna, 364
 Raşid divanı, 321
 Raşid tarihi, 322
 Raşf el-rahik fi vasf el-harik, 194
 Ravâi' el-vekâyi' fi'l-târih, 132
 el-Ravz el-bâsim fi ahbârî men mâzâ min el-avâlim, 349
 Ravz el-farac ve üns el-mühec, 109
 Ravz el-hetûn fi ahbârî Miknâset el-zeytûn, 266
 Ravz el-menâzir fi ilm el-evâil ve'l-evâhir, 204
 Ravz el-mi'târ fi haber el-aktar, 178
 el-Ravz el-nadr fi tercemet üdebâ el-asr, 397
 el-Ravz el-nesim ve'l-dürr el-yetûm fi menâkib Sultan İbrahim, 346
 Ravz el-reyâhîn fi hikâyât el-sâlihîn, 272
 Ravz el-üns ve nûzhet el-nefs (el-Mesâlik ve'l-memâlik), 108
 el-Ravz el-zâhir fi siret el-Melik el-Zâhir, 153,156,218
 Ravzat el-ahbâr ve nûzhet el-esmâr fi havâdis el-efkâr, 276
 Ravzat el-âs el-âtırat el-enfâs fi zikri men lekîtuhi min a'lâm el-hazrateyn Merrâkuş ve Fas, 348
 Ravzat el-azîziyye, 331
 el-Ravzat el-behiyet el-zâhira fi htat el-muizziyyet el-Kahira, 157
 Ravzât el-cennât fi ahval el-ulemâ ve'l-sâdât, 396
 Ravzât el-cennat fi evsâfi medînet Herat, 246
 Ravzat el-ebrâr, 311
 Ravzat el-erîb, 170
 Ravzat el-Hüseyn fi hulâsati ahbâr el-hâfikayn, 317

el-Ravzat el-me'nûse fi ahbârî Mısır el-mahrûse, 350
 Ravzat el-nesrin fi devleti Benî Merin, 259
 Ravzat el-safâ fi siret el-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ, 248, 372
 Ravzat el-safâ-i nâsirî, 373
 Ravzat el-tarif bi'l-hubb el-şerif, 254
 Ravzat el-ubbâd fi menâkib el-sûfiyye ve'l-zühâd, 285
 Ravzatü üli'l-elbâb fi tevârîh el-ekâbirî ve'l-ensâb, 240
 el-Ravzat el-zehiyye fi vülâti Mısır ve'l-Kahire el-muizziyye, 350
 el-Ravzateyn fi ahbâr el-devleteyn, 121,124,147,183
 Râyat el-müberraizîn ve gâyat el-mümeyyizîn, 174
 Recueil de Travaux Redigés en Memoire du Jubilee Scientifique de M. D. Chwolson, 174
 Revista del Centro de Estudios Históricos de Granada y su Reino, 253
 Reyhânet el-elibbâ ve nûzhet el-hayat el-dünya, 352, 354
 Reyhânet el-küttâb ve nüc'at el-müntâb, 253
 Rezm-nâme, 364
 RHC, 139,148
 el-Ridâ ve'l-kabûl fi fadâil el-Medîne ve ziyâret el-Rasûl, 274
 Ricâl el-Şia, 390
 el-Ridde ve'l-dâr, 29,30
 el-Rihle (Seyehatnâme), 103
 el-Rihlet el-Ayyâsiyye, 390
 el-Rihlet el-Mağribiyye, 383
 Rihlet el-Ticânî, 251
 RIMA, 270
 el-Risâle, 265,359
 Risâle-i ahlâk el-saltana, 239
 Risâle fi'l-hisâb, 261
 Risâle fi'l-hisbe, 397
 Risâle fi'l-kazâ ve'l-hisbe, 395
 Risâle fi'l-mantık, 261
 Risâle fi'l-mevâzin ve'l-mekâyil, 211
 Risâle fi tekevün el-cenîn, 254
 Risâle-i İslâmiyye, 321
 Risâlet (el-Kuşeyri'nin), 86
 Risâle-i Melikşahiyye, 242
 Risâle-i Senceriyye, 242
 Risâle-i Subhiyye, 333
 Risâletü tezkir sehevân, 262
 Risâle-i vâlidîyye, 353
 Risâle-i vazifehârân merâtib-i bendegân-i Al-i Osman, 304
 Riyâz el-ârifin, 373
 Riyâz el-evliyâ, 369
 Riyâz el-kulûb, 285

el-Riyâz el-nadira fi menâkib el-aşara, 269
 Riyâz el-ulemâ, 327
 Ruvât el-Buhârî ve ahbâruhûm, 171
 Rusûmü Dar el-Hilâfe, 68
 el-Rûtbe fi taleb el-hisbe, 89
 - S -
 Safvet el-kurâ fi sıfat hacc el-Mustafâ ve tavûfuhû bi Ümm el-Kurâ, 269
 Safvet el-itibâr bi müstevedî' el-emsâr vel-aktâr, 369
 el-Sağr el-bessâm fi men veliye kazâ el-Şam, 342
 Sahâif el-ahbâr, 316
 Sahîh-i Buhârî, 197
 Les Saints des derviches tourneurs, 283
 Sâlim tezkiresi, 321
 Sanhâcî tarihi, 179
 Sayhat el-bûm fi havâdis el-Rûm, 285
 Sefer-nâme (Seyahat-nâme), 106
 el-Sehm el-musib fi'l-redd ale'l-Hatîb, 144
 Selânikî târihi, 302
 Selçuk-nâme, 127, 282
 Selçuklu tarihi, 282
 Selçuklular tarihi, 123
 Selim-nâme, 289, 296, 299, 305
 Semitist Studies, 173
 Sena'l-Bark el-şâmî, 124
 Senglâh, 370
 Sergüzeşt-nâme, 320
 Servet-i Fünûn, 337
 el-Sevâd ve fethuhu, 37
 el-Seyf el-mühenned fi siret el-Melik el-Müeyyed, 218
 Sıfat el-safve, 122
 Sıfatü Ceziret el-Arab, 77, 78
 Sihâh el-Cevherî, 193
 Sihhat-âbad, 321
 Siletü Târih el-Taberî, 56
 el-Simt el-gâli'l-semen fi ahbârî'l-mülûk min el-Guzz bi'l-Yemen, 270
 el-Simt el-semin fi menâkibi ümmehât el-mü'minîn, 269
 Sivân el-hikme fi tabakât el-hukemâ, 90, 84, 115
 Sicill-i Osmânî, 336, 337
 Sikke-nâme, 313
 Silk el-dürer fi a'yân el-karn el-sânî aşer, 354
 Silk el-nizâm fi târih el-Şam, 140
 Silsilet el-tevârîh, 97
 Simâr el-mekâsîd fi zikr el-mesâcid, 225
 Sindhanta, 95
 Sindhind, 96
 Sing hâsam bittisi, 365
 Sîret (el-Müeyyed-Fiddin'in), 83
 Sîretü Ahmed b. Tolun, 75, 76, 390

Siretü Celâleddin Mengüberti, 161
Siretü Cevher, 76
Siret el-etibba, 83
Siret el-Habeşe, 391
Siretü hayâtî, 83, 137
Siret el-Kâdî'l-Fadîl, 157
Siret el-Melik el-Eşref Kayıtbay, 223
Siretü Muâviye ve Benî Ümeyye, 33
Siretü Muhammed b. Toğuş el-İhsîdî, 76
Siretü'l-Mufizz-Lidinillah, 76
el-Siret el-nebeviyye, 26, 27, 213, 329, 377, 177
el-Siret el-nebeviyye ve ahbâr el-halefâ, 398
Siretü Ömer b. Abdülaziz, 45, 397
Siretü Rasûlillah, 375
Siretü Tübbâ ve eş'ârihâ, 19
Siyaset el-emsâr fî tecribet el-a'sar ve târihi Âl-i Cengiz, 163
Siyâset ü tedbîr-i mülk-i hitâyân, 235
Siyâset-nâme, 82
Siyerü a'lâm el-nübelâ, 186
Siyer-i enbiyâ-i ızâm ve ahvâl-i hulefâ-i kirâm ve menâkıb-i selâtin-i Osman, 297
Siyer el-mülûk, 164
Siyer el-müteahhirin, 371
Siyer-i Nebî, 283
Siyer el-Osmâniye, 264
Songay Tarihi, 356
Studies in Caucasian History, 317
Studies on the Civilization of Islam, 6
Subh el-a'sâ fî sinâat el-inşâ, 205
Subh-i sâdik, 357
Sultan Abdülhamid-i Sâni'ye Dâir, 338
Suret el-Arz (el-Mesalik ve'l-memalik), 101
Sûret e-Arz, 97, 101
el-Sûrat el-me'mûniyye, 100
Suvar el-ekâlim, 100, 236, 242
el-Sûl fî menâkıbî Fâtîmat el-Zehrâ el-Betûl, 270
Süleyman-nâme, 311
Süllem el-vusûl ilâ tabakât el-fuhûl, 309, 327
el-Sülûk fî marifet el-düvel ve'l-mülûk, 121, 220, 209
el-Sülûk fî tabakât el-ulemâ ve'l-mülûk, 271, 273
Sülûk el-sâlik fî tedbîr el-memâlik, 332
Sülûkü tarik el-Selef, 184
el-Sünen, 24, 26

- Ş -

Şâhnâme-i Âl-i Osman, 305
Şahrüh-nâme, 246
Şakâik el-nu'mâniyye fî ulamâ el-Devlet el-Osmâniyye, 294, 295
Şakâik zeyli, 320
Şeceret el-Etrâk, 246, 368
Şeceretü Rasullullah, 127

Şecere-i Terâkime, 368
Şehinşah-nâme, 305
Şehnâme, 13, 42, 241
Şehrengiz, 320
el-Şemârih fî ilm el-târîh, 2, 228
el-Şem'at el-muziyye fî ahbâr el-Kal'at el-Dimeşkiyye, 341
el-Şeref el-bâhir fî menâkıb el-Şeyh Abdülkadir, 178
Şeref-nâme, 372
Şerhü Kasidet el-bürde, 244
Şerhü nazm el-cümân fî zikri men selef min ehl el-zamân, 219
Şerh-i Tarihi-i Vassaf, 239
Şezerât el-zeheb, 217
Şifâ el-alil, 352
Şifâ el-ğarâm bi ahbâr el-beled el-harâm, 274
Şifâ el-kulûb fî menâkıbî Beni Eyyûb, 155, 221
Şifâ el-sâil li tehziib el-mesâil, 261
el-Şi'r ve'l-şuarâ, 47
Şuarâ el-Şâm, 120
el-Şuûr bi'l-ür, 194
Şûab-ı pençgâne, 235
el-Şüzûr fî esmâ el-ricâl, 225
Şüzûr el-ukûd fî zikr el-nukûd, 211

- T -

Tabâi' el-hayavân, 104, 159
Tabakat, 356
Tabakâtü a'lâm el-Şiâ, 389
Tabakât-i ekberî, 365
Tabakât-i Ekberşahi, 362
Tabakât el-fukahâ, 112, 271
Tabakât el-fukahâ el-Şafiyye, 92
Tabakât el-fukahâ ve'l-muhaddisîn, 37
Tabakât el-fukahâ ve'l-Tabiîn, 44
Tabakâtü fukahâ el-Yemen, 394
Tabakât el-Hanâbile, 200, 221, 230
Tabakât el-Hanbeliyye, 93
Tabakât el-haneviyye, 290, 344
Tabakât el-huffâz, 228
Tabakât el-İmâmiyye, 140
el-Tabakât el-kebir, 30
el-Tabakât el-kübrâ, 381
Tabakât el-kurrâ, 44, 187
Tabakât el-memâlik fî derecât el-mesâlik, 296
Tabakât el-meşâiyih, 263
Tabakât el-Mutezile, 275, 394
Tabakât el-müfessirîn, 228
Tabakât el-nahviyyîn, 399
Tabakât el-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn, 212, 396
Tabakât-i Nâsirî, 163, 364
el-Tabakât el-sağire, 30
el-Tabakât el-seniyye fî terâcim el-haneviyye, 398

Tabakât el-süfiyye, 86
el-Tabakât el-suğrâ, 196
Tabakât el-Şafiyye, 179, 196, 197
Tabakât el-Şafiyyet el-kübrâ, 196
Tabakât el-suarâ, 390
Tabakâtü ulemâi İfrikiyye, 73
Tabakâtü ulmâi İfrikiyye ve Tûnis, 396
Tabakât el-ulemâ ve'l-mülûk, 275
Tabakât el-ümem, 89
el-Tabakât el-vustâ, 196
Taberi tarihi = Ahbar el-rusûl ve'l-mülûk, 234, 283
Taberi tarihi tercümesi, 79
Taberi Tarihi zeyli, 128
Tableaux des nouveaux reglements de l'Empire Ottoman, 326
Tahsîr el-müntebih bi tahîr el-müştebih, 215
Tâc el-terâcim fî tabakât el-haneviyye, 393
Tacülmecâsir, 163
Tâc el-tevârih, 299, 305
Tahârifü evlâd el-Arab fî'l-esmâ' el-Türkiyye, 221
el-Tahbîr, 114
Tahdîdü nihâyât el-emâkin, 105
Tahkîku mâ li'l-Hind, 88, 105
Takrib el-Tehziib, 214
Takvim el-buldân, 108, 180
Takvim-i meskûkât-i Osmâniyye, 335
Takvim-i meskûkât-i Selçûkiyye, 335
Takvim el-tevârih, 322, 326, 309
Takvim-i Vakâyi (Resmî Gazete), 330
Takyîd alâ el-Müsned el-sahîh li'l-Buhârî, 252
Takyîd alâ Sahîhi Müslim, 252
el-Takyîd bi marifeti ruvât el-sünen ve'l-esânîd, 274
Tâll Vefeyât el-a'yân, 178
el-Tâlli el-sa'îd el-câmi' li-esmâ nücebâi Said, 189
Tallikât, 341
La Tama de Valencia for el-Cid, 175
Tamuda I, 174
el-Ta'rib bi'l-Ensab, 116
el-Ta'rif bi İbn Haldun ve rihletühü ğarben ve şarkan, 262
el-Ta'rif bi'l-mustalah el-şerîf, 190, 205, 206
Ta'rifü ehl el-takdîs bi merâtib el-mavâsüfîne bi'l-tedlîs, 215
Tarih, 357
Tarih el-Acem ve Benî Ümeyye, 37
Tarihü âdâb el-Lûgat el-Arabiyye, 3
Tarihü ahzi Mısır min el-Çerâkise, 343
Tarih-i âlemârâ-yı Abbâsî, 357, 366
Tarihü Âl-i Munkiz, 120
Tarih-i Âl-i Osman, 14, 287, 290, 294
Tarih-i Âl-i Selçuk, 241
Târîh el-Arab fî'l-Endelûs, 74
Târîh el-Arab kabl el-Islâm, 38
Târîhü Bâb el-Ebvâb, 316
Târîhü Bağdad, 14, 159
Târîh el-bâhir fî'l-Devlet el-Atabekiyye, 138-139
Târîh el-bedr fî evsâfi ehl el-asr, 218
el-Tarih el-bedrî, 120
Tarih-i Beyhak, 115
Tarihü Beyhakî, 81
Tarihü Beyrut, 398
Tarih el-bimâristânât, 83
Târîh-i Budin, 296
Târîh-i Buharâ, 66
Târîh-i Çelebi-zâde Efendi, 322
Târîh-i Cevdet (Târîh-i vekâyi-i Devlet-i Âliyye), 334
Târîh el-Cezerî, 184
Târîhü Dâreyya, 389
Târîh-i Devlet-i Aliye-i Osmâniyye, 330
Târîh-i Devlet-i Osmâniyye, 337, 338, 383
Târîh el-Devlet el-Türkiyye, 203
Târîh el-devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye, 396
Târîhü düvel el-a'yân, 219
Târîh el-düvel el-kebir, 154
Târîh-i Ebû'l-Fârûk
Târîh-i Ebû'l-Feth, 287
Târîh Ebû'l Hayr (Mübarek b. Şerâre'nin eseri), 79
Târîhü ehlî Oman, 398
Tarih-i elfi, 357, 364-65
Târîh el-esrâf el-kebir, 37
Târîh el-etubbâ ve'l-felâsife, 83-84
Târîhü feth el-Endelûs, 46, 73
Târîh-i feth-i Revan ve Bağdad, 311
Târîhi Feyyûm ve bilâdihî, 158
Târîh fî beyân el-Devlet el-Dânişmendiyye, 283
Târîh-i Firûzşahi, 163, 399
Tarih-i frengî, 309
Tarih-i Gilmânî, 396
Tarih-i Güzide, 240, 241
Tarih-i Han-Cihânî, 358
Tarihü Haran, 77
Târîh-i haydarî, 365-66
Târîh-i Hind-i Garbî, 322
Târîh el-hulefâ, 28, 35, 39, 227, 393
Târîh el-hulefâ el-Fâtümiyyîn bi'l-Mağrib min Kitâbi Uyûn el-ahbâr, 394
Tarihü İsfahan (Zikrî ahbârî İsfahan), 88
Tarihü İfrikiyye ve'l-Mağrib, 394-95
Tarih-i İlçi-i Nizâmşâh, 361
Tarih el-İslâm, 90, 120, 137, 186-187, 213, 272
Târîh-i Juvenen, 335
Târîh-i kadîm, 322
Târîh-i kale-i İstanbul ve ma'bed-i Ayasofya, 296

Târih-i Kostantuniyye ve Kayâsıra, 309
 el-Târih el-kebir, 29, 40, 44, 59, 155, 219
 el-Târih el-kebir fi târihi Mısır ve ahbârihi, 76
 Târih el-Kûfe, 162
 Târihü Maarrat el-Nu'man, 397
 fi Târih el-Mağrib ve'l-Endelüs, 74
 el-Târih el-Mansûrî, 140
 Târih el-Mavsil, 63, 119
 el-Târih el-mecmû ale'l-tahkîk ve'l tasdik, 78
 el-Târih el-mukaffâ, 142
 Târih el-Medine, 40
 Târihü Medineti Dimaşk, 117, 148
 Târihü Medinet el-Selâm Bağdad, 90, 117, 161
 Târihü men dehale Mısır, 145
 Târihü Meyyâfârikîn, 119
 Târihü Mısır, 127, 140, 150
 Târih-i Mısır-i Cedîd, 296
 Târihü Mısır el-Sağır, 76
 Târih-i muhtasar, 219
 Târih musahabeleri, 338
 el-Târih el-muteber fi enbâi men ğaber, 230
 el-Târih el-muzafferî, 142
 el-Târih el-mücedded li Medinet el-Selâm, 162
 Târihü müddet el-Fransiyyîn bi Mısır, 356
 Târihü mülûk el-Endelüs, 46
 Târih-i mülûk-i Türkistan, 159
 Târih el-müstabsır, 157-158
 Târih-i Nişancı, 297
 Târih-i nizâmî, 362
 Târih-i Osmanî, 395
 Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, 338
 Târih-i Rashîdî of Mirza Muhammed Haidar
 Dughlat, 361
 Târih-i Râşid, 321
 Târih el-Ridde, 171
 Târih el-rusul ve'l-mülûk, bk. Ahbâr el-rusul ve'l-
 mülûk
 Târih-i rûznâme-i Nadîrşâh, 370
 Târihü Sağrı Aden, 279
 el-Târih el-Sâlihî, 155
 Târih el-Salihiyye, 225
 Târihü San'â, 271
 Târihu San'â el-Yemen, 78
 Târih-i Seyyah der zuhûr-i Ağavâniyan, 322
 Târihü Sistan, 22
 Târih-i sudûr-i Kâcâr, 394
 Târih el-Sultan Kayıtbay, 229
 Târih-i Sultan Süleyman, 296
 Târih el-Şâm, 182
 Târih el-Şia, 140
 el-Târih el-Şihâbî, 218
 Târihü ulemâ el-Endellüs, 86
 Târih-i Vâsîf, 57
 Târih-i Vassaf, 239

el-Târih el-vâzih el-meslûk ilâ terâcim el-hulefâ
 ve'l-mülûk, 201
 el-Târih ve'l-coğrafiya fi'l-usur el-İslâmiyye, 4
 el-Târih ve'l-havâdis, 238
 el-Târih ve'l-ilel, 40
 el-Târih ve'l-mebas ve'l-megâzi, 29
 el-Târih ve'l-müerrihûn el-Arab, 4
 Târih-i vekâyi-i Devlet-i Aliyye (Târih-i Cevdet),
 334
 Târih el-vüzerâ, 112
 Târih el-Yemen, 143
 Târih el-Yemen fi'l-Devlet el-Rasûliyye, 393
 Târih el-Yemînî, 116
 Târih el-zamânî, 44
 Târih-nâme, 246
 Tarihte Usul, 3
 Tashîh el-tashîf, 193
 Tasvîr-i Efkâr, 309
 Tavâli' el-envâr, 169
 Tavzihât-i Rişîdî, 235
 el-Teâlik, 230
 el-Tebyîn fi ensâb el-Kuraşîyyîn, 393
 Tebyîn fi tabakât el-muhaddisîn, 266
 Tebyîz el-sahîfe fi menâkıbi Ebi Hanîfe, 229
 Tecârib el-Selef, 233
 Tecârib el-ümem, 12, 71
 Tecârib el-ümem zeyli, 111
 el-Tecârib ve'l-fevâid, 148
 Tecrid el-Eğânî, 156
 Tecridü esmâ el-Sahâbe, 129, 187, 188
 Tecziyet el-emsâr ve tezciyet el-a'sâr, 238-239
 Tefric el-kürbe li def' el-tulbe, 350
 el-Tefhîm li evâilî sinâat el-tencim, 106
 Teharri'l-savâb fi tehzîb el-kitâb, 157
 Tehzîb el-âsar, 53
 Tehzîb el-İstiâb fi marifet el-Eshâb, 140
 Tehzîb el-Kemâl fi esmâ el-ricâl, 184, 188, 195,
 198, 214
 Tehzîb el-Tehzîb, 128, 184, 188, 214
 Tehzîb el-riyâse ve tertib el-siyâse, 394
 el-Tekmile, 172
 Tekmile-i Sicill-i Osmanî, 336
 Tekmil el-sulehâ ve'l-a'yân fi evliya el-Kayravan,
 396
 el-Tekmile li vefeyât el-nakale, 145
 Tekmilet el-İber, 332
 Tekmiletü lkmâl el-İkmâl fi'l-ensâb, 394
 Telhîs el-beyân fi kavânin-i Âl-i Osmân, 315
 Tenkîhü fuhûmi ehl el-eser fi funûn el-megâzi
 ve'l-siyer, 122
 Temâim el-hamâim, 157
 el-Temettu' bi'l-akrân beyne terâcim el-şüyüh
 ve'l-akrân, 342
 Tenbih el-ğabî bi tekfirî Ömer b. el-Fâriz ve İbn
 el-Arabî, 222

Tenbihü ebnâ el-asr alâ tenzihi Ebnâi Ebî Nasr,
 374
 Tenbih el-tâlib ve irşâd el-dâris li ahvâl el-
 medâris, 229
 el-Tenbih ve'l-ışrâf, 61
 Tenkîh el-tevârih, 89
 Tensuknâme-i İlhanî der funûn-i ulûm-i hitâi, 235
 Tenviru basâir el-mukallidîn fi menâkıb el-
 cimmîet el-müctehidîn, 347
 Terâcim-i ahvâl-i şüyüh-i Ayasofya, 327
 Terâcim el-a'yân min ebnâ el-zamân, 346
 Terâcim âyan el-karn el-sâlis aşar ve evâil el-râbi'
 aşar
 Terâcimü ba'z el-a'yân min ehl Dimaşk min
 ulemâihâ ve üdebâihâ, 354
 Terâcimü kudâti Dimaşk, 230
 Terâcimü mülûk el-Ğarb, 212
 Terâcimü ricâl el-edeb ve'l-şuarâ, 140
 Terâcimü ricâl el-karn el-sâdis ve'l-sâbi, 148
 Terâcim el-ricâl el-lezine lekîthum fi'l-Şam ve
 Mısır, 225
 el-Tercemân el-muğrib an düvel el-Mesrik ve'l-
 Mağrib, 356
 Tercemân el-mütercem bi münteha'l-arab fi lûgat
 el-Türk ve'l-Acem ve'l-Arab, 217
 Tercemân el-zamân min terâcim el-a'yân, 203
 el-Tercemân el-kübâ elletî cemeat ahbâra
 müddün el-âlem berren ve bahran, 356
 Terceme-i Târih-i Vassaf, 239
 Terceme-i Tarihi Yemînî, 72
 Terceme-i ukûd-el-lülüyye fi âfîni Mevleviyye,
 327
 Tercemetü Ebî Bekr el-Tartûşî, 145
 Tercemet el-İmâm el-Buhârî, 285
 Tercemetü kitab-i Coğrafiya, 324
 Tescimiyetü vülâti Mısır, 75
 Tervih el-ervâh, 284
 Teskîf el-tâ'rîf, 206
 Tesliyet el-ihvân, 165
 Teşrif el-eyyâm ve'l-usûr fi siret el-Melik el-
 Mansûr, 156
 Tetimmet el-muhtasar min Ahbâr el-beşer, 191
 Tetimmetü Divân el-hikem, 115
 Tetimet el-Yetîme, 87
 Tevâli'l-te'sîs bi meâlî İbn İdris, 215
 Tevârih-i Âl-i Osman, 285-86, 293-390
 Tevârih-i kibâr el-beşer, 66
 el-Tevârih el-lâfîfe ve'l-âsar el-acîbe, 285
 Tevârihü sinî mülûk el-arz ve'l-enbiyâ, 65
 Tezâkir, 333-334
 el-Tezkâr fi men meleke Trablus ve mâ kâne bihâ
 min el-ahbâr, 354
 Tezkire, 163, 247, 320
 Tezkire bi'l-ahbâr an ittîfak el-esfâr, 133-134
 Tezkire-i evliya-i Bağdad, 318

el-Tezkire fi ricâl el-aşera, 195
 Tezkireler, 291
 Tezkiret el-ahvâl, 358
 Tezkiret el-edîb, 194
 Tezkiret el-evliya, 283
 el-Tezkiret el-hereviyye fi'l-hiyel el-harbiyye, 132
 Tezkiret el-huffâz, 187, 195
 Tezkiretü men kasade'l-rasad, 238
 Tezkiret el-nebih fi eyyâm el-Mansûr ve benihî,
 199
 el-Tezkiret el-Salâhiyye, 194
 Tezkiret el-şuarâ, 247, 369
 Tezyil el-tâbi, 322
 Tezyîn el-mecâlis bi zikri tühaf el-nefâis ve
 meknûni hisân el-arâis, 275
 el-Tibr el-mesbûk zeyl el-Sulûk, 224
 el-Tibyân li bedîat el-beyân, 274
 el-Tirâzü a'lâm el-zamân fi tabakâti a'yân el-
 Yemen, 273
 Tîrâz el-mecâlis, 352
 el-Tîrâz el-mu'lem fi kıssat el-Sultan İbrahim b.
 Edhem, 346
 TM (Türkiyet Mecmuası), 284
 TOEM, 329
 un Traité financier inédit d'époque Fatimide-
 Ayyubide, 127
 Les Trois vie du Sultan Baibars, 156
 TTEM, 286, 338
 Tuhfet el-arûs ve nûzhet el-nûfûs, 252
 Tuhfet el-ashâb fi marifet el-ensâb, 267
 el-Tuhfet el-behiyye fi temellûki Al-i Osmân el-
 diyar el-Misriyye, 350
 Tuhfet el-erib fi nühâti Muğni'l-lebib, 229
 Tuhfet el-elbab ve nubhet el-a'câb, 110
 Tuhfet el-fakîr ve hediyyet el-hakîr, 244
 Tuhfet el-hattâtin, 327
 el-Tuhfet el-kadîm, 172
 Tuhfet el-kibâr fi esfâr el-bihâr, 309, 322
 Tuhfet el-kirâm, 357
 Tuhfet el-kiram bi ahbâr el-Ehram, 229
 el-Tuhfet el-latîfe fi târih el-Medinet el-şerife, 224
 el-Tuhfet el-marziyye fi'l-Devlet el-Bekdâşîyye fi
 bilâd el-Cezâir, 386
 Tuhfet el-mülûk, 319
 Tuhfet el-mülûk ve'l-ğarâib bi mâ fi'l-barr ve'l-
 bahr min el-acâib ve'l-ğarâib, 343
 el-Tuhfet el-mülûkiyye fi'l-Devlet el-Türkiyye,
 177
 Tuhfet el-nuzâr fi ğarâib el-emsâr ve acâib el-
 esfâr (İbn-i Battûta Seyahatnamesi), 255-
 256
 Tuhfet el-üdeba ve selvet el-ğurabâ, 394
 Tuhfet el-ümenâ fi târih el-vüzerâ, 68
 Tuhfet el-vüzerâ, 87, 164
 Tuhfet el-zamân (Fütûh el-Habeşe), 389

Tuhfet el-zamân fi târihi sâdât el-Yemen, 275
Tuhfet el-zaman fi turafi ehl el-Yemen, 153
Tuhfetü zevî'l-elbâb, 193
Tuhfet el-zurefâ bi zikr el-mülûk ve'l-hulefâ, 350
el-Turfet el-ğarîbe fi ahbâri Hazramevt el-acîbe, 211

Tüzûkat (Melfûzât-ı Teymûr), 131, 357
Tüzûkât-ı Cihangîrî, 358

- U -

Ucâlet el-coğrafya, 326
Uddet el-mühimmât fi ta'dâd el-hammâmât, 225
Ukûd el-cevâhir fi sîret el-Melik el-Zâhir, 140
Ukûd el-cümân fi şuarâ el-zamân, 163
Ukûd el-dürer, 217
Ukûd el-dürriyye fi'l-ümerâ el-Misriyye, 157, 342
el-Ukûd el-lü'lüyye fi târih el-Devlet el-Rasûliyye, 273
Ulus-ı erbea-i Cengizî, 246
Ümerâ el-hacc, 112
Umdetü uyûni sihâh el-ahbâr, 392
Umdet el-kârî' fi şerh el-Buhârî, 217
Unvân el-dirâye fi men urife min el-ulemâ fi'l-miet el-sâbia bi Bicâye, 331
Unvan el-Eğânî, 135
el-Unvân fi zabtı el-mevâlid ve vefeyat el-a'yân, 229
Unvân el-siyer, 112
Unvan el-zamân, 342
Unvân el-zamân bi terâcim el-şüyûh ve'l-akrân, 222
Unvan el-unvân bi tecridi esmâ' el-şüyûh ve'l-akrân, 222
el-Urâza fi'l-hikâyet el-Selçûkiyye, 333
Urfalı Mateos'un Vekayinâme'si, 129
Usûl el-ahsâb ve fusûl el-ensâb, 127
Usûl-i atîka-i teşrifât-ı Devlet-i Aliye-i Osmaniye (Teşrifât-ı kadime), 330
Usûl el-hikem fi nizâm el-âlem, 304, 322
Uyûn el-ahbâr, 47
Uyûn el-ahbâr fi'l-nukûd ve'l-âsâr, 332
Uyûn el-ahbâr ve fûnûn el-âsâr, 276
Uyûn el-ahbâr ve nûzhet el-ebâr, 349
Uyûn el-dûc fi hulâ Benî Tuğ, 173
Uyûn el-enbâ fi tabakât el-etibbâ, 149
Uyûn el-eser fi fûnûn el-meğâzi ve'l-şemâil ve'l-siyer, 182
Uyûn el-meârif ve fûnûn ahbâr el-halâif, 77
Uyûn el-tevârîh, 145, 194

- Ü -

el-Üns el-celîl bi târih el-Kuds ve'l-Halîl, 230
Üns el-fakîr el-hakîr, 122, 265

Üsd el-ğâbe fi marifet el-Sâhâbe, 139
Üss-i zafer, 330

- V -

el-Vâfi bi'l-vefeyat, 193
Vak'at el-Cemel, 396
Vakıfnâme-i Rab-ı Reşidî, 235
Vâsıt tarihi, 160
Vay Atam Bitiği (Oğuz-nâme), 182
el-Vâzih fi remy el-nüşâb, 269
el-Vâzih el-mübîn fi men üstüşhide min el-muhibbîn, 192
el-Vefâ bi ahvâl el-Mustafâ, 122
el-Vefâ fi beyânî fevâid el-Şifâ, 252
Vefa'l-Vefâ bi ahbâri Dâr el-Mustafâ, 277
el-Vefeyât, 198
Vefeyât el-a'yân ve enbâü ebnâ el-zamân, 151, 178, 193, 195, 268, 272
Vefeyâtü ehl el-zamân, 229
Vefeyât el-nakale (el-İskenderânî'nin), 145
Vekâyi el-fuzalâ, 320
el-Veled el-şefik, 282
Vefiyyet el-eslâf el-tehuyyet el-ahlâf, 374
Verd el-hadâik, 331
el-Vesâil ilâ marifet el-evâil, 228
Vesilet el-müteabbidin fi sîreti Seyyid el-Mürselin, 397
Vesilet el-tibâa, 322
La Vie économique et sociale à Grenade au XIVe siècle, 254
Vişâh el-dümye, 87, 116
Viyana sefaretnamesi, 325
Vuslat el-habîb fi vâsf el-tayyibâti ve'l-tûb, 147, 157
Vülâtü Dimaşk fi'l-ahd el-Selçûkî, 392
Vülât el-Kûfe, 37

- Y -

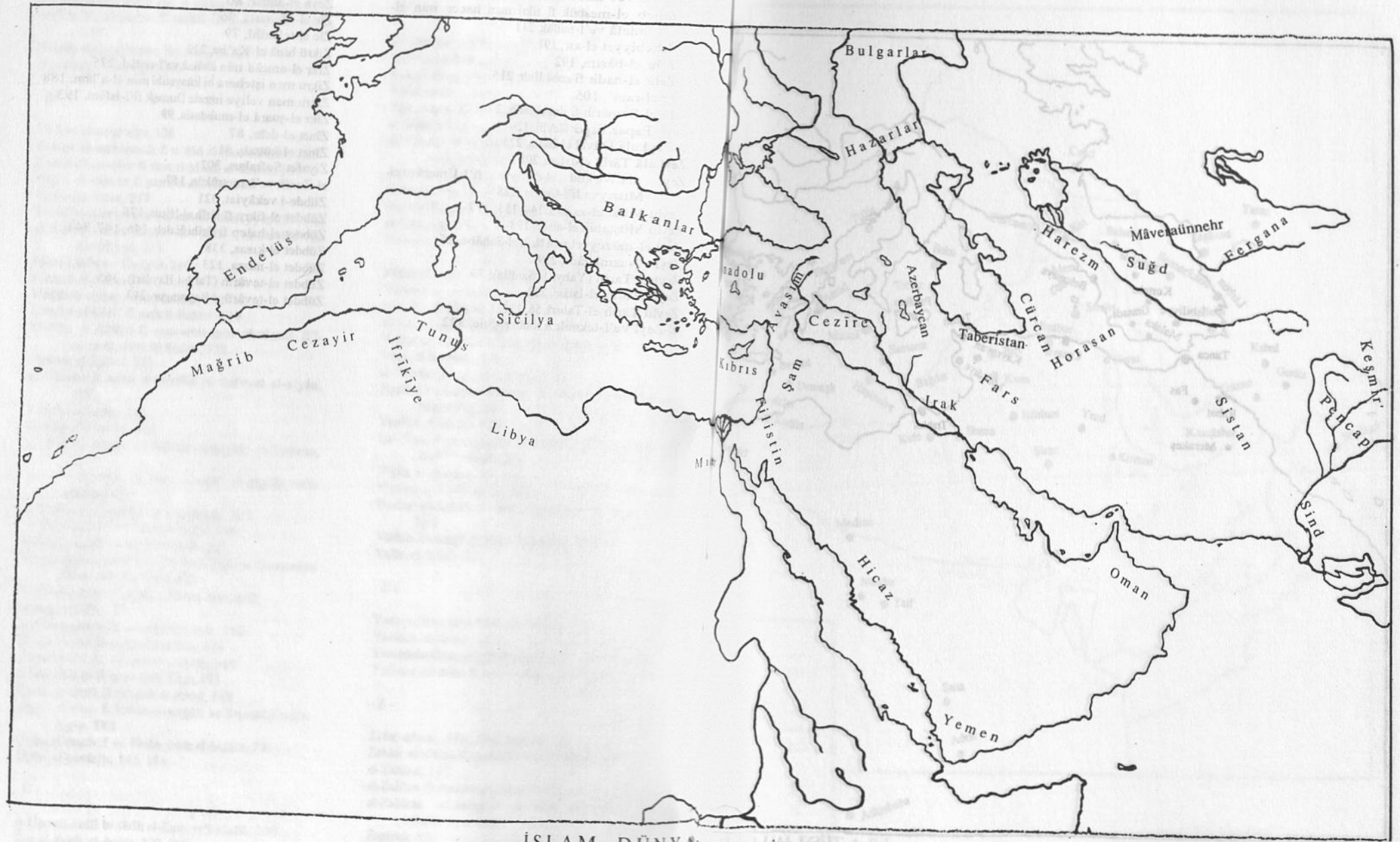
Yaman, its early Medieval history, 271
Yavâkîf el-dürer, 275
Yemende Osmanlı Hakimiyeti (1517-1570), 345
Yetimet el-dehr fi mehâsini ehl el-asr, 87

- Z -

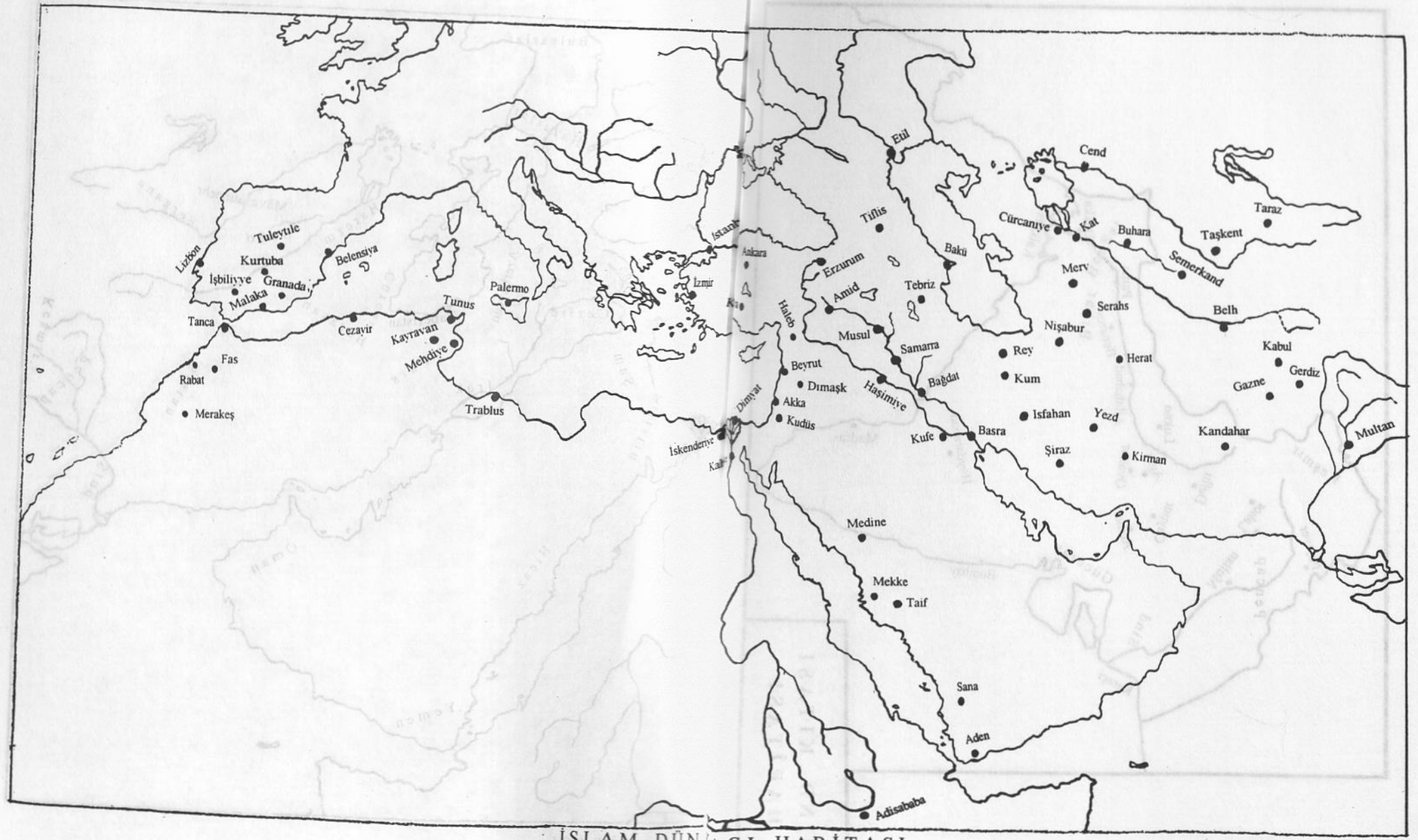
Zafer-nâme, 240, 241, 243, 244, 311
Zahâir el-ukbâ fi menâkıbi zevî'l-kurbâ, 269
el-Zahîre, 132
el-Zahîra fi mehâsini ehl el-Cezira, 125
el-Zahîrat el-seniyye fi târih el-Devlet el-Merîniyye, 252
Zapiski, 63
Zât el-şifâ fi sîret el-Nebî ve'l-hulefâ, 208

el-Zav' el-lâmi', 224, 228, 351
ZDMG, 306, 310, 315
el-Zebed ve'l-darab fi târihi Haleb, 343
el-Zehab el-mesbûk fi zikri men hacce min el-hulefâ ve'l-mülûk, 211
el-Zehabiyyet el-asr, 191
el-Zehr el-bâsim, 192
el-Zehr el-nadir fi enbâ Hîdr, 215
Zehr el-rabî', 105
Zehr el-Şemârih fi ilm el-târih, 2
Zeyl (Papaz Ergor Zeyli), 129
el-Zeyl alâ Düvel el-İslâm, 225
Zeyl alâ Târih el-İslâm, 208
Zeyl ala'l-Ukûd el-dürriyye fi'l-Ümerâ el-Misriyye li'l-Cezzar, 228
Zeyl Mirât el-zamân, 144, 153, 177
Zeyl Müstebih el-nisbe, 198
Zeyl el-müzeyyel min târih el-Sahâbe, 55
Zeyl-i Nazmî-zâde, 239
Zeyl el-Tarih (Yahya b. Said'in), 79
Zeyl Târih el-İslâm, 212
Zeyl Târih el-Taberî, 56, 111
el-Zeyl ve'l-tekmile li Kitâb el-Sile, 392

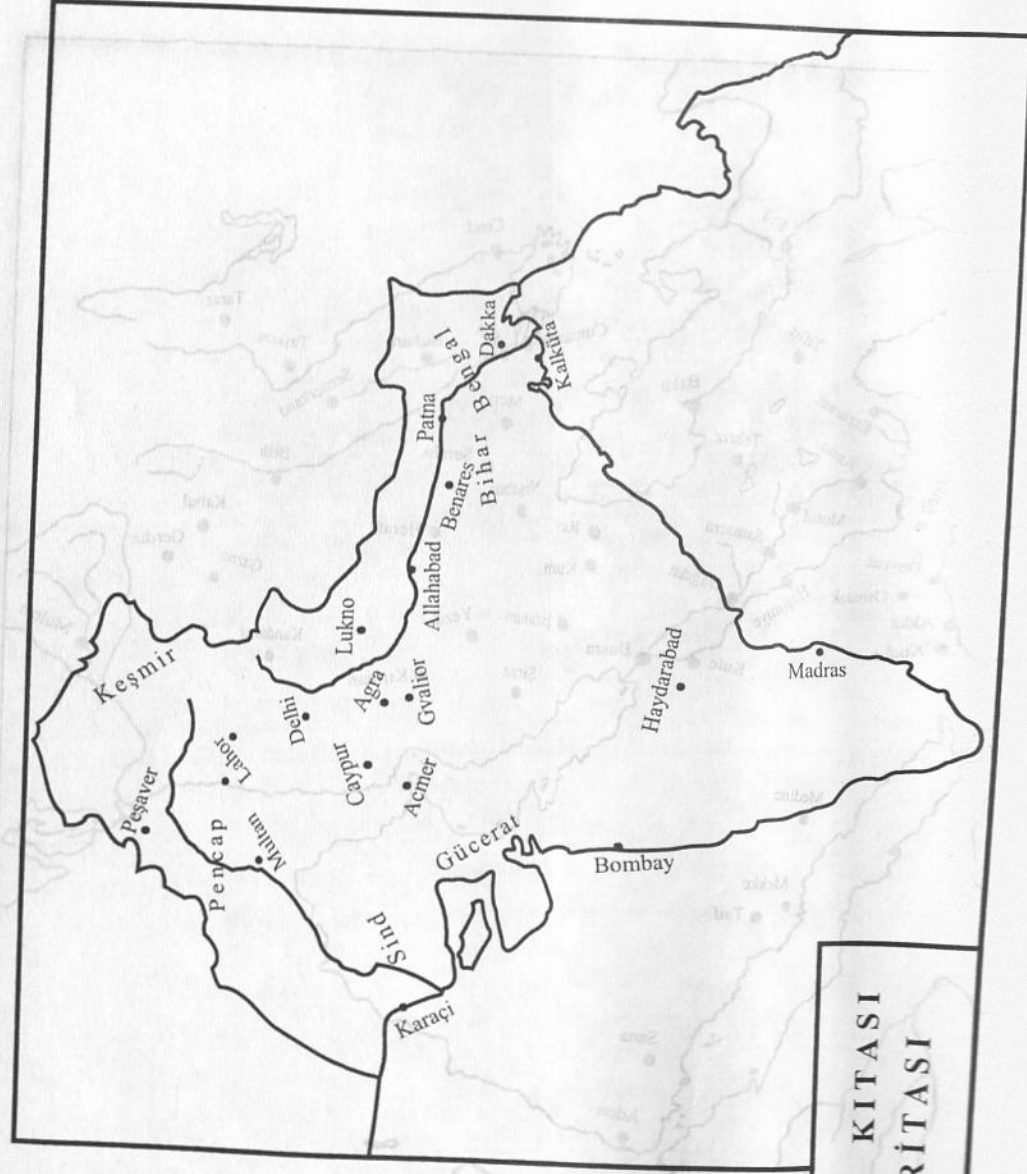
el-Zeyl ve'l-sile, 172
Zeylû Yetimet el-Dehr
Zeylû Zeyl, 336
Zeyn el-ahbâr, 80
Zic el-Memuni, 96
Zic el-tevârîhî, 79
Zikrû binâ el-Ka'be, 212
Zikr el-emcâd min âbâinâ ve'l-ecdâd, 275
Zikru men iştehera bi künyetihi min el-a'lâm, 188
Zikru men veliye imrate Dimaşk fi'l-İslâm, 193
Zikr el-şuarâ el-muhdasîn, 99
Zinet el-dehr, 87
Zinet el-küttâb, 81
Ziyâfet Sofraları, 302
el-Zuafâ ve'l-metrûkûn, 187
Zübde-i vekâyat, 321
Zübdet el-fikre fi târih el-Hicre, 176
Zübdet el-halep fi târihi Haleb, 146, 147, 343
Zübdet el-kısas, 338
Zübdet el-nusra, 123
Zübdet el-tevârîh (Tarih-i Haydarî), 365
Zübdet el-tevârîh-i Baysungur, 243

İSLAM DÜNYA HARİTASI

İSLAM DÜNYASI HARİTASI

HİND KİTASI
HARİTASI

ÇOMÜ Kütüphanesi

255.07.02.01.06.00/13/306351

Bu kitapta, başlangıçtan X

kadar İslâm dünyasında tarih-coğrafya yazıcılığı ile bu sahadaki yayınlar ana hatlarıyla anlatılmaktadır. Türkçede ilk defa böylesine bir hacimde meydana getirilmiş olan bu eserin bu konuda hissedilen ihtiyaca büyük ölçüde cevap vereceği ümidedilir. Kitap kısaca bir gözden geçirilince anlaşılacağı gibi, Müslümanlar İslâm tarihinin ilk asırlarından itibaren büyük bir toplum ve medeniyet olmanın şuuruna varmışlar, sağlam temeller üzerine kurulmuş bir tarih ilmi meydana getirmişlerdir. İslâm dairesine giren bütün milletlerde bu güçlü tarih geleneği oluşmuştur. Türklerde de tarihçilik İslâm medeniyeti içinde oluşmuş ve gelişmiştir. Müslümanlar kronolojiye büyük önem vermişler, tarih ilminin her dalında değerli eserler meydana getirmişlerdir. Bugün de İslâm dünyasında modern ilmi metodlara dayanan kuvvetli bir tarih geleneği oluşmuştur. Coğrafya konusundaki literatür, bu konunun İslâm Medeniyetinde, daha önceki medeniyetlere kıyasla daha gelişmiş ve esaslı tutulmuş olduğunu göstermektedir. Bununla beraber coğrafya konusunun tarih konusu kadar işlenmiş ve rağbet görmüş olduğunu söylemek her halde mümkün olmayacaktır.

i
l

Müslümanlarda tarih-coğrafya
47371
XIII, 451 s.

306351